مێژووی ئەدەبی کوردی

بەرگی شەشەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پرۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی شەشەم

١٩١٤ – ١٩٤٥

A

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

د. مارف خەزنەدار
مێژووی ئەدەبی کوردی - بەرگی شەشەم
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠١٤
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ٢٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٣٧٤ - ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: ناسح ساڵح
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد

ناوەرۆک

پێشەکی 9

بەشی یەکەم

کوردستان لە ساڵانی ١٩٤٥ – ١٩٧٥ 11

بەشی دووەم

ئیدیاڵ و بابەتی ئەدەب 26

شیعر 26

پەخشانی هونەری 31

ڕەنگدانەوەی ڕووداوی ئەفسانەیی 34

ڕەنگدانەوەی ڕووداوی مێژوویی 40

بەشی سێیەم

ئەدەبی کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا 47

بەشی چوارەم

ئەدەبی کوردی لە سووریا 59

بەشی پێنجەم

جەوهەری 69

بەشی شەشەم

بێخود 79

بەشی حەوتەم

بابە (عەبدولڕەحمان بەگی بابان) 103

بەشی هەشتەم

مفتی پێنجوینی 129

بەشی نۆیەم

شاهۆ 161

بەشی دەیەم
شێخ مەحموود 187

بەشی یازدەم
کەمالی 201

بەشی دوازدەم
ئەمین 231

بەشی سێزدەم
ڕەحمی هەکاری 243

بەشی چواردەم
چروستانی 253

بەشی پازدەم
ئەحمەدیناڵبەند 267

بەشی شازدەم
سەلام 283

بەشی حەڤدەم
تۆفیق وەهبی 307

بەشی هەژدەم
ئەسیری (اثیری) 319

بەشی نۆزدەم
خادیم 331

بەشی بیستەم
کامیران بەدرخان 351

بەشی بیست و یەکەم
عەرەبی شەمۆ (عەرەب شامیلۆڤ) 363

بەشی بیست و دووەم
نووری شێخ ساڵح 373
شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە 375
شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە 378
دەوری نووری لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا 379
لە گوڵزاری داهێنانی گێتیی نووری 380

بەشی بیست و سێیەم
عورفی 417

بەشی بیست و چوارەم
کانی 433

بەشی بیست و پێنجەم
ڕەفیق حیلمی 443

بەشی بیست و شەشەم
قانیع 461
جێگەی قانیع لە ئەدەبی کوردیدا 464
گەشتی گوڵزاری دیوانی قانیع 464

بەشی بیست و حەوتەم
ئەسعەد 491

بەشی بیست و هەشتەم
ناسیح 505

بەشی بیست و نۆیەم
ویساڵی 513

بەشی سییەم
ڕەمزی 541

بەشی سی و یەکەم
حەقیقی 559

بەشی سی و دووەم

جیگەرخوێن ... 571

بەشی سی و سێیەم

ئاوات (کامیل ئیمامی) ... 583

بەشی سی و چوارەم

گۆران ... 607
قۆناغەکانی بیری شیعرایەتی گۆران ... 610
شیعری گۆران لە ڕووی ڕوخسارەوە ... 612
شیعری گۆران لە ڕووی ناوەرۆکەوە ... 612
بەرهەمە شیعرییە گرنگەکانی گۆران ... 613
پەخشانی گۆران ... 615
لە گێتیی داهێنانی شیعری گۆران ... 616
لیستی ناوی کەسان ... 650
لیستی ناوی جوگرافی ... 658
بیبلیۆگرافیا ... 666

پێشەکی

ئەوەی پێویست بووە بۆ ڕوونکردنەوەی ناوەڕۆکی «مێژووی ئەدەبی کوردی» لە بەرگەکانی پێشوودا نووسراوە. هەرچی لەم پێشەکییەدا دەخرێتە ڕوو زیاتر پێوەندی بەو ماوەیە هەیە کە لەم بەرگە و لە بەرگی داهاتوودا باسی لێوە کراوە. قۆناغی (١٩٤٥ – ١٩٧٥) لە ئەدەبی کوردیدا گرنگە، چونکە لەم ماوەیەدا «شیعری نوێ» و «پەخشانی هونەری» لەسەر پێ وەستان و بوون بەنەریت و مۆدێل. لەگەڵ ئەوەشدا شیعرە عەرووزییە کلاسیکییەکە هەندێ جار وەکو خۆی مابووەوە و هەندێ جاری دیکە تێکەڵ بە«شیعری نوێ» بووبوو، ئەمە جگە لەو دیاردە گرنگەی شاعیران قاڵبی کۆنی کلاسیکییان بۆ مەبەسی کۆمەڵایەتی و سیاسی بەکار دەهێنا. ئەم دیاردە تازانە لە ئەدەبی کوردیدا: شیعری نوێ و پەخشانی هونەری و تێکەڵکردنی کۆن و تازە بوونەتە هۆی ئەوەی لەم بەرگە و لە بەرگی داهاتوودا بایەخ بەم لایەنە تایبەتییەی ئەدەبی کوردی بدرێ.

شاعیرانی ئەم قۆناغە دەکرێن بەدوو بەشەوە: یەکەمیان پێڕەوی شیعری کلاسیکی کۆنیان کردووە، دووەمیان پێڕەوی شیعری نوێ و نوێخوازی سەردەمیان کردووە. بەشی یەکەمیان زۆرتر بایەخ بەنوێکردنەوەیان دەدرێ لە چوارچێوەی شیعری عەرووزی و ئەدەبی ئیسلامەوی، هەرچی بەشی دووەمیشە بەگشتی زیاتر بایەخیان پێ دەدرێ، چونکە شتی تازە و لەمەوپێش نەبوویان لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

مێژووی ئەدەبی هەموو نەتەوەیێک ئاوێنەی بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەت و بۆچوون و خەیاڵی هەموو تاکێکی ئەو نەتەوەیە، هەر بۆچوونێک ئەگەر بۆنی شۆڤێنییەت یا دوژمنایەتی لێ بێ بۆ نەتەوەیێکی دیکە بیروڕای گشتی ناگەیەنێ، بەتایبەتی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ خراپەیان بۆ ناکرێ، لەبەرئەوە دۆستی یەکترن، بەڵکو برای یەکترن. هێرش بردنی شاعیر و نووسەری کورد بۆ سەر تورک و عەجەم و عەرەب لەبەر خراپەی کاربەدەستانیانە، خۆیان خراپەیان

نەکردووە. ئەمە و ئەگەر بۆ گاڵتە و پێکەنینیش بێ خەڵکی ناو میللەتانی هاوسێ تیز و قەشمەری بەیەکتری دەکەن، ناو و ناتۆرەی ناشیرین لە یەکتری دەنێن.

کۆمەڵێکی زۆر لەو شاعیر و نووسەرانەی بەشی تایبەتییان بۆ تەرخان کراوە یا ناویان لەم کتێبەدا هاتووە لەم بەرگە و لە بەرگی داهاتوودا ئاشنایەتی و دۆستایەتییان لەگەڵ نووسەری ئەم کتێبەدا بووە. هەندێکیان زۆر نزیکبوون لێیەوە، برادەرایەتی لەگەڵیانا گیانی بەگیانی بووە. ئاگاداری لە هەندێ لایەنی نهێنی ژیانیاندا هەبووە، مێژووی بەسەرهات و ژیانیان بۆ نووسی بووەوە، نهێنیی شیعری داخراوی خۆیانیان بۆ ڕوون کردبووەوە بەتایبەتی ئەو شیعرانەی بەشێوازی سیمبۆلی (ڕەمزی) هۆنراونەتەوە. زانیاری لە بارەی شاعیر و نووسەرانەوە تەنیا لە خۆیان وەرنەگیراوە، پێوەندی بەکەسوکار و دۆست و برادەرانیانەوە کراوە، ئەوانیش دەوریان بووە لە ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی ژیان و بەرهەمیان. بەشێکی زۆر لەم زانیارییانە چوونەتە ناو ئەم کتێبەوە.

***

بەپێی ئەو بەرنامەیەی بۆ ئەم قۆناغەی مێژووی ئەدەبی کوردی (١٩٤٥ – ١٩٧٥) دانرا بوو، دەبوو لە دوو توێی بەرگێک بگەیەنرێتە ئەنجام، بەڵام لەبەر فراوانی و زۆری بەرهەمی ئەدەبی لە بەرگێک جێی نەبووەوە ناچار کرا بەدوو بەرگ، بەم پێیە بەرگی شەشەم و حەوتەم مێژووی ئەدەبەکە لەم قۆناغەدا دەگرنە خۆیان.

ئەوەی لە سەرانسەری ئەم کتێبە دەکەوێتە ڕوو ئەوەیە هەموو ئەو شاعیر و نووسەرانەی بەشی تایبەتییان بۆ تەرخان کراوە لەوانەن کۆچی دواییان کردووە، بەڵام ئەوانەی بەشی تایبەتییان بۆ تەرخان کراوە و هێشتا لە ژیان دان ئەوانەن لە ساڵی ١٩٧٥ شاعیری تەواو بوون و لە دوای ئەم ماوەیە و تا ئێستاش وەکو خۆیان ماونەتەوە. ژمارەی ئەمانە لە سێ کەس تێپەڕی نەکردووە.

هەوڵی بێ وچان دەدرێ بەزووترین کات لە دوای ئەم بەرگە بەرگی حەوتەم بکەوێتە بەردەستی خوێنەرانەوە.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی

مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

کوردستان

لە ساڵانی ١٩٤٥ – ١٩٧٥

ئەو گۆڕانکارییەی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە کوردستانی عوسمانی ڕوویدا بنچینەیی بوو. ئەو خاکە کەرت کرا و بوو بەسی بەش، هەر بەشێکی کەوتە وڵاتێکی تازە دروست کراوەوە، تورکیا و عیراق و سووریا. کوردستانەکەی ئێرانیش وەکو خۆی مایەوە لەگەڵ دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوییەوە تا ئێستا. کوردستانی گەورەی ئێستا یەک پارچە زەوییە، سنووری دەستکردی سیاسی لە یەکتریانی جیا کردۆتەوە.

کاریگەری جەنگی دووەمی گێتی بەسەر چارەنووسی نەتەوەی کوردەوە کەمتر نەبوو لەو گۆڕانکارییانەی بەسەر کۆمەڵی کورددا هات لە ئەنجامی جەنگی یەکەم. ئەمەیان دابەشکردنی خاکی کوردستانی عوسمانی بوو، ئەوی دیکەیان ئەو گۆڕانە سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابوورییانە بوو کە هەموو ناوچەکانی کوردستانی گەورەی گرتبووەوە.

لەم ماوەیەدا بەکورتی باس لە هەموو پارچەکانی کوردستان دەکرێ لە ماوەی ١٩٤٥ – ١٩٧٥دا.

کوردستانی تورکیا

لە ڕۆژگارانی جەنگی دووەم و دوای جەنگ هەواڵی جموجۆڵی ڕۆشنبیری و خوێندەواری کوردی عیراق و سووریا بەهۆی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و کۆوار و کتێب دەگەیشتە کوردی تورکیا، ئەمە و لەوەش گرنگتر دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد هاندەرێکی بەهێز بوون بۆ هوشیارکردنەوە و چەسپاندنی گیانی نەتەوایەتی لە کوردستانی تورکیا. لە ساڵی ١٩٤٩ لە هەندێ لە ناوچە

کـوردنشـینەکـان شـەڕ دەکـەوتە نێـوان جـەندرمـەی تورک و کـوردی دەشت و ئاوەدانییە کشتوکاڵییەکان، ئەمە تەنیا لە ئەنجامی بێکاری و هەژاری نەبوو بەڵکو گیانێکی نەتەوەیی تازە هانی دەدان هەڵمەت ببەن و داوای ئاوەدانکردنەوەی گوند و دروستکردنی قوتابخانە بکەن و بەزمانی کوردی بخوێنن. هەر لەو ماوەیەدا بوو لە هەڵبژاردنی گشتی ئەنجومەنی نیشتمانی (پەرلەمانی) تورکیا کوردی ویلایەتی ئەرزەڕۆم بەشدار و دێهاتەکانەوە مانیان گرت و دەنگیان لەو هەڵبژاردنەدا نەدا.

لە دوای جـەنگی دووەم و بەهۆی بڵاوبوونـەوەی بیـری نەتەوەیی لـە نـاو کـۆمـەڵی ئەوێ دەسەڵات پیلانی دانا بۆ چۆڵکردنی دیوی تورکیا کە سنووری لەگەڵ ئێران و عـیـراق هەبوو بۆ ئەوەی پێـوەندی لە نێـوان کـوردی لای خـۆیان و ئـەم دوو وڵاتە نەمێنێ، لانەی جاسـووسی هەندێ لە دەوڵـەتانی ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتووەکـانی ئەمـەریکا دەسـتـیـان لە دانانی ئەم پیـلانانەدا هـەبوو بۆ دەسـەڵاتی تورکـیـا. ژمارەیێکی زۆر لە کوردانی سـەر سنووریان ئاوارە کرد بۆ ناوچە تورکییەکان لە باکوور و ڕۆژئاوای تورکیا. جگە لەوە ڕەنجبەر و جووتیار و هەژاری کوردیان هان دەدا وەک کـرێکار ڕوو بکەنە وڵاتانی ئەوروپا، بەتایبـەتی ئـەڵمـانیـای بەزیو لە جەنگی دووەم پێویستی بەهێزی کرێکاری هەبوو.

لە پێش جەنگی دووەم سیستێمی تاکە پارتی سیاسەتی تورکیای بەڕێوە دەبرد. لە دوای جەنگ بەهۆی کاریگەری پاڵپەستۆی دەوڵەتە سەرکەوتووەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا لە جـەنگ، سیستێمی فرە پارتییایەتی پەیدا بوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی پارتییە جیاوازەکان لە پێش هەڵبژاردن لە کورد نزیک ببنەوە بۆ ئەوەی دەنگیان بۆ بدەن. ئەمە تا پلەیێک تیۆرییە فاشییەکەی عەسکەریتاری دەوڵەتی تورکیای لە ناو خـەڵکیدا کز کرد. هەندێ کەس زاتی ئەوەیان دەکرد بڵێن ئێمە کوردین و تورک نین.

لەو ماوەیەدا بەهۆی لاوازبوونی دەوڵەتەکانی ئەوروپا، لەگەڵ ئـەوەی لە جەنگیش سـەرکەوتن، ئەمـەریکا ئەو هەلە لـەبارەی دۆزییـەوە بۆ ئەوەی جێ پێی خـۆی خـۆش بکا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتـدا. لەو سـەردەمـەدا لە بەرژەوەندی ئەمـەریکا بوو مەسەلەی نیشتمانی کورد بقۆزێتەوە بۆ دەست تێوەردان لە کاروباری ناوەوەی تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا کە لە ئەنجامدا قازانجی خۆی تێدا بوو و لە ئایندەیێکی دووردا زیانی ئەو دەوڵەتانەی تێـدا بوو، هـەرچی کـوردیش بـوو،

بەهەموو جۆرێک زیانی لێ دەکەوت.

دیسانەوە لە پێناوی بەربەرەکانی ڕووسیای سۆڤیەتی هەڵگری بیروباوەڕی مارکسیزم و لەناوبردنی بیری کوردایەتی بۆ چاکەی ئەو دەوڵەتانەی هاوولاتی کوردیان هەبوو عەدنان مەندەریسی سەرەک وەزیرانی تورکیا لە ساڵی ١٩٥٥ چووە بەغدا و «پەیمانی بەغدا»ی لەگەڵ حوکوومەتی عیراق لە ٢٤ی شوباتی ئەو ساڵەدا مۆر کرد. «لیجنەی ئاسایش» لەو پەیمانەدا گرنگترین دەسگایێک بوو بۆ بەربەرەکانی و لەناوبردنی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد لەسەر سنووری هەردوو لایان. لە پاشانا ئێران و پاکستان و بەریتانیا و ئەمەریکا چوونە ناو ئەو پەیمانەوە و ناونرا «پەیمانی سەنتۆ».

لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی تورکیا لە ساڵی ١٩٦١ و پەیدابوونی خوێندەواری کورد بەزمانی تورکی و ئاگاداربوونیان لە هەڵسوکەوتی سیاسی ناوچەکە و هەموو گێتی بیری بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد چەکەرەی دەرکرد و ڕۆشنبیران کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ خەباتی خوێندەواری و چەکداری. لە ساڵی ١٩٦٣ دەسەلاتی تورکیا لە ناوچە کوردییەکانی ئەو ولاتە ڕێکخراوێکی نهێنییان دۆزییەوە و ٢٣ کەسیان لێ گرتن. لە دوای ئەمە حوکوومەت کەوتە خۆ، لە دوو مەیداندا بەربەرەکانی کوردی دەکرد، لە پێشانا لایەنی خوێندەواری ئەمەیان زیاتر لە شارەکاندا بوو، ئەوی دیکەیان چەکداری، ئەمەشیان بەزۆری لە دەشت و ئاوەدانییە کشتوکاڵییەکاندا بوو. بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٦٥ بەبایەخدانێکی زۆرەوە چاویان بڕیبووە ئەو کەسانەی کۆششیان لەم لایەنەوە هەبوو. بەمەبەسی قەلاچۆکردنی ئەم کردەوانە لە ساڵی ١٩٦٦ ڕاوێژکار و نوێنەرانی ٢١ وەزارەتی تورکیا لە کۆبوونەوەیێکی نهێنیدا پرۆگرامێکی بەرفراوانیان دانا بۆ بەڕێوەبردنی ١٦ ویلایەت لە ویلایەتەکانی کوردستانی تورکیا کە تا ئێستاش بە ویلایەتەکانی باشووری ڕۆژهەلاتی تورکیا ناویان دەبەن. هەروەها بۆ ئەم مەبەسە و دوورخستنەوەی خەڵکی لە هەموو سەرچاوەیێکی خوێندەواری بۆنی کوردی لێ بێ لە چاپەمەنی و قەوان و تۆماری دەنگ و ڕەنگ و شتی دیکەی لەم بابەتە قەدەغە کران و ڕێگە نەدەدران بچنە ناو ویلایەتە کوردییەکانەوە. لەگەڵ ئەم هەموو سانسۆرە سەختە لە ساڵی ١٩٦٨ ئەمین بۆز ئەرسەلان لە ئەستەمووڵ «مەم و زین»ی خانی بەکوردی لاتینی بڵاو کردەوە لەگەڵ

وەرگێڕانی تورکی، ئەوەندە هەیە لەبەر سانسۆر ئەو دێڕە شیعرییانەی سڕیبووەوە کە لە پێشەکییەکەدا ناوی کوردیان تێدا هات بوو. جگە لەوە بەدزی و ئاشکرا کتێبی ئەلفوبێیان بڵاو دەکردەوە بۆ فێربوونی زمانی کوردی. ئەم کۆششە بەمەبەسی بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی و قەدەغەکردنی لە لایەن دەسەڵاتی تورکیاوە بووە هۆی ئەوەی لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٦٧ کۆمەڵەی ئەوقاتانی نێودەوڵەتی لە جنێڤ داوایان لە حوکوومەتی تورکیا کرد مافی مرۆڤی میللەتی کورد پێشێل نەکەن.

خەباتی نەتەوەیی زیاتر پەرەی سەند، لە ساڵی ١٩٦٩ خۆپیشاندانی گەورە لە ناوچە کوردییەکانی تورکیا دەکرا. بزووتنەوەی سیاسی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەرەی دەساند و خۆپیشاندان بەگوڕتر دەبوو. لە ساڵی ١٩٧١ کۆماندۆسی جەندرمەی تورک هێرشی توندی بردە سەر ناوچەکانی هەکاری و ماردین و سیلفان و باتمان و دیاربەکر و مەلازگەرد و جێگەی دیکە. ئەنجام کوشتنی خەڵک و سووتاندنی دێهات و لەناوبردنی باغ و باغات و دارستان و کشتوکاڵ بوو بەتاوانی دروستکردنی کوردستان. لەم ماوەیەدا کوودیتا سوپاییەکەی دووەم لە ١٢ی مارتی ١٩٧١ ڕوویدا. هەڵسوکەوتی کورد لە پێشان خراپتر بوو. کۆمەڵێک خەڵک لە دیاربەکر گیران، لەوانە ٣٣ کەس لە لایەن دادگای سوپاییەوە تاوانبار کران بەدامەزراندنی «نێوەندی شۆڕشگێڕی و ڕۆشنبیری کوردستانی تورکیا» لە پێناوی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی. هەروەها کۆمەڵێک ڕۆشنبیری کورد خرانە بەندیخانەوە، لەوانە: تاریق زیا ئیکنجی، جانیب ئیلدەمیر، مووسا عەنتەر، کەمال بورقای، ناجی قوتلای، مەهدی زانا، ئەمین بۆز ئەرسەلان، یووسف ئیکنجی و زۆری دیکە. بەهەزاران نیشتمانپەروەر و چەکداری ڕێگەی خەباتی نەتەوەیی گیران. لە ئاغستۆسی ساڵی ١٩٧٢ دادگای سوپایی لە دیاربەکر مامۆستای زانستگا و پسپۆڕی زانستی کۆمەڵایەتی لە زانستگای ئەرزەڕۆم، تورک نەژاد ئیسماعیل بێشکچی دادگایی کرد و بەتاوانی پڕوپاگەندەکردن بۆ بیروباوەڕی کۆمۆنیزم و بیری کوردایەتی فەرمانی ١٣ ساڵ بەندکردنی بۆ دەرکرد.

لە دوا ساڵانی حەفتاکان و سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم ڕێکخراو و پارتی سیاسی و یانە و نێوەند و مەڵبەندی ڕۆشنبیری و ئەدەبی و هونەری لە کوردستانی تورکیا و شارە گەورەکانی دیکەی تورکیا کە کوردێکی زۆر تیایاندا

دەژێن پەیدابوون. ئەو ڕێکخراوانە گەلێ ڕۆژنامە و گۆوار و چاپەمەنییان دەرکردووە، لەوانە «ڕۆژا وەلات»، «تێکۆشین»، «ژینا نوو»، «ڕزگاری» و هی دیکە. لە ناو ئەو پارتییانە «پارتی کرێکارانی کوردستان» هێزی چەکداری دامەزراند، بەنهێنی و لە ناو شاخەکاندا دەستیان کرد بەخەباتی چەکداری. دەسەڵاتی تورکیا جاری جەنگی دا لە دژیان بەڵام خەیاڵی خاوە، ئێستا و ئەوساش ئەوان کۆڵیان نەداوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا بخرێتە ڕوو ئەوەیە هەندێ لە ئاغا و دەرەبەگ و کاربەدەستانی کورد نەژاد لەگەڵ دەسەڵاتی تورک بوون لە دژی کورد. لەو کاتەی تا جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم مەترسی ئەوە هەبوو کورد وەکو نەتەوەیێک لە کوردستانی تورکیا لە ناو بچێ، ئێستا زانا و ڕۆشنبیر و نووسەر و شاعیر و هونەرمەندیان هەیە، ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و هونەرییان هەیە، چاپەمەنی و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنیان هەیە، سیاسی و ڕۆشنبیریان هەیە. لە سەرەتای شەستەکانەوە میللەتی کوردی کوردستانی تورکیا زیندوو بووەوە، ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر پێشدەکەوێ تا ئەو سەردەمەی ئەم کتێبە کۆتایی پێ دێ (١٩٧٥)، لەمەش بەدواوە تا ئەمڕۆ خەباتی ڕۆشنبیری و سیاسی ئەو میللەتە ئازادیخوازە بەردەوامە.

کوردستانی ئێران

نەخشەی کوردستانی ئێستای ئێران دەگەڕێتەوە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی شاهانی سەفەوی (١٥٠١ – ١٧٢٢) بەتایبەتی لە دوای دابەشبوونی کوردستان لە ئەنجامی جەنگی چاڵدیران (١٥١٤) لە نێوان سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران. هێڵی سنووری ڕەسمی نێودەوڵەتی لە نێوان ئێران لە لایێک و تورکیا و عیراقی ئێستا لەلایێکی دیکەوە لەگەڵ ئێران لە ناوچەی ورمێوە تا کەنداو هەر ئەو سنوورەیە کە لە کاتی خۆیدا لە دوای جەنگی چاڵدیران لە نێوان عوسمانی و سەفەویدا کێشراوە. واتە چارەنووسی ئەو بەشە کوردە لەو پێنج سەد ساڵەدا لە دەست عەجەم بووە لە سەفەوییەوە تا خومەینی. هەندێ ماوەی فەرمانڕەوایی میرنشینی کورد و فەرمانڕەوایی کەریم خانی زەندی لێ دەرچێ، لە هەموو ئەو ڕۆژگارانەدا کورد کەوتۆتە ژێر باری چەوساندنەوەی نەتەوەیی وەک کوردێک و چەوساندنەوەی ئاینزایی وەک سوننییێک و لە لایەن دەسەڵاتی شیعەی ئێرانەوە

بەربەرەکانی کراوە.

لە ماوەی جەنگی گێتیی دووەمدا کە سوپای سووری ڕووسیای سۆڤیەت هاتە ناو ئێرانەوە، بۆ بەرژەوەندی خۆی تەشقەڵەیێکی سیاسی نامەردانەی لەگەڵ کوردی ناوچەی موکریاندا کرد. ئەنجامی خەباتی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردی ئەو ناوچەیە دروستبوونی کۆماری کوردستان بوو لە مەهاباد (١٩٤٦) بەیارمەتی ڕووسیا، لە دوای ساڵێک بەرژەوەندی لەوەدا بوو لە دەسەڵاتی تاران نزیک ببێتەوە و بەگوێی بکا. لە پێناوی هێنانە دی ئەم مەبەسە سوپای سوور لە ئێران چووە دەرەوە و کۆمار ڕووخێنرا و سەرکردەکانی کورد لە سێدارە دران و گەلێ لە خەڵکیش ئاوارە کران. ئەمە گەورەترین ڕووداوێک بوو لە مێژووی کوردستانی ئێران و هەموو پارچەکانی دیکەی کوردستان و سەرچاوەیێکی گرنگ بوو بۆ هوشیارکردنەوەی کورد.

لە پاش جەنگی دووەم بزووتنەوەی سیاسی دیموکراتی لە کوردستانی ئێران کز بوو. بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و خوێندەواری بەردەوام بوو لە ئاسۆیێکی ئەدەبی کلاسیکیی تەسک دەسووڕایەوە، بایی ئەوەندە هەوێنی تێدا بوو پارێزگاری ئەدگاری نەتەوەیی بکا و لە مردن قورتاری بکا. بەشێکی خەباتی سیاسی و خوێندەواری کوردی ئێران کەوتە هەندەرانەوە. ئەو کۆمەڵە لاوانەی لە سەردەمی کۆماری مەهاباد نێررابوون لە باکۆ لە ئەکادیمیەی سوپایی بخوێن، لە دوای ڕووخانی کۆمار ناچار بوون واز لە خوێندنی سوپایی بێنن و ببن بەپەنابەری سیاسی و لە مەیدانی زانستییەکانی دیکەی کۆمەڵایەتی کار بکەن، هەروەها خەریکی خەباتی سیاسیش بن. بۆ ئەم مەبەسە ڕۆژنامەی «کوردستان»ی کۆماریان زیندوو کردەوە تا ساڵی ١٩٦٠ لە باکۆ بەزمانی کوردی بڵاو دەکرایەوە. لەم کارەدا کەسانی وەکو ڕەحیمی قازی و عەلیی گەلاوێژ دەوری گرنگیان هەبوو. لە پاشانا شوێنی دەرچوونی ڕۆژنامەکە و جموجۆڵی سیاسی گوێزرایەوە شاری پراگ لە چیکۆسلۆڤاکیای ئەو سەردەمە. ئینجا بۆ دوا جار نووسینگەی ڕۆژنامەکە و خەباتی سیاسی کوردی ئێران لە دەرەوەی نیشتمان گوێزرایەوە بەغدا و خەبات و کۆششیان تا ساڵی ١٩٧٥ی خایاند. دیارترین خوێندەوار و سیاسی و نیشتمانپەروەری ئەم ڕۆژگارە لە ناو بزووتنەوەکەدا بوون، لە سەرووی هەمووانەوە پێویستە پەنجە بۆ عەبدولڕەحمان قاسملوو درێژ بکرێ.

له دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا نێوانی ئێران و عیراق تا پلەیێک ناخۆش بوو، بۆ پڕوپاگەندە کردن لە دژی کۆماری عیراقی تازە شای ئێران فەرمانی دەرکرد لە ساڵی ١٩٥٩ ڕۆژنامەیێکی هەفتانە بەزمانی کوردی لە تاران بڵاو بکرێتەوە بەناوی «کوردستان»ەوە. هەرچەندە لە ڕووی ئیدیۆلۆجییەوە کەڵکی نەبوو، بەڵام لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە سوودی هەبوو وەک سەرچاوەیێکی ئەدەبی و فیلۆلۆجی بۆ مەبەسی بەراووردکاری گەلێ شتی باشی تێدا بڵاو دەکرایەوە.

له ماوەی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١، کوردستانی عیراق پێوەندی لە نێوان کوردی هەردوو دیوی ئێران و عیراق هەبوو. ناوچە کوردییەکانی کوردستانی عیراق ئەوانەی لە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی بەغدا نەبوون جێگەی داڵدەی کوردی ئێران بوون. تا پلەیێک سنوور ئاواڵە بوو، تەنیا لە ڕووی ئابوورییەوە کەڵکی بۆ هەردوو لا نەبوو بەڵکو لە ڕووی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و ئەدەبییەوە کەڵکی زۆر بوو. دەسەڵاتی ئێران بەهۆی لانەی جاسووسییەوە هەلێکی لەباری دەست کەوتبوو، دەسنووس و کتێبی بەنرخی کوردی کۆ دەکردەوە و بێ بەزەییانە لە ناویان دەبردن. نەک تەنیا ئەمە بەڵکو دەستیان بۆ کەلوپەلی شوێنەواری و ئەرکیۆلۆجیش درێژ دەکرد و دەیاندزین بۆ ئەوەی بڵێن کورد مەدەنییەتی نەبووە.

دەسەڵاتی سیاسی ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سەفەوییەوە تا ئێستا بیروڕای بەرامبەر بەکورد نەگۆڕاوە. بەرەگەز کورد ئێرانییە، هەروەها هیندۆئەورووپییە، بەزمان ئێرانی و هیندۆئێرانی و هیندۆئەورووپییە، لەبەرئەوە هیچ گرژییێک لە دەروونیدا پەیدا نابێ بەرامبەر بەوشەی «کورد» یا «کوردستان»، بەڵام لای خۆی کە دەڵێ «کوردستان» ئەمە تەنیا ئوستانی کۆنی ئەردەلانە کە پایتەختی سنەیە. ناوچەکانی دیکەی کوردستان لە «ورمێ»وە تا «کەنداو» بەکوردستان ناژمێرێ، سیاسەتی گشتی تواندنەوەی کوردە لە ناو «پان ئیرانیزم»، ئەمەش سەرۆکایەتی کورد و هەموو نەتەوە گەورە و بچووکەکانی ئێران دەداتە فارس، بەتایبەتی کورد سەرەڕای بەربەرەکانی لە ڕووی نەتەوەییەوە چەوساندنەوەی ئایینزایی وەکو سوننییێک لە ئەوەی پێشوو زیاترە. هەر چۆنێ بێ خەڵکی کوردستانی ئێران هوشیارن، بیر و هۆشیان هەمیشە بۆ پارێزگاری ئەدگاری نەتەوەیی و داواکردنی مافی مرۆڤایەتییانە.

کوردستانی عیراق

لە دوای کپ بوون و کۆتایی هاتنی هەموو بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی کوردی عیراق لە پاش جەنگی گێتیی یەکەم، بەڕاستی «قانوونی زمانانی ناوچەیی» هۆیێکی یەکجار گرنگ بوو بۆ مانەوەی سیمای نەتەوەیی لە کوردستانی عیراق و هەموو کوردستانەکانی دیکەدا. ئەگەرچی ئەم قانوونە وەک پێویست بوو پراکتیک نەکرا، ئەو بەشە کەمەی کە چووە ناو پراکتیکەوە لە سلێمانی و کەرکووک و هەولێر، لە دوای ١٤ی تەمووز لە بادینانیش، مەشخەڵێک بوو تا پلەیێک ڕووناکی هەموو کوردستانی گەورەی گرتبووەوە، بەم جۆرە کوردستانی عیراق بوو بەڕەمزی «بوونی» کورد.

لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیدا لە کوردستانی عیراقدا بیری قەومی دیمۆکراتی لیبیرالی بەهێز بوو، فیکری سۆسیالیستی مارکسیزم سەری هەڵدا بوو. لەبەرئەوەی ئەڵمانیای فاشی بەرەو ڕووخان دەچوو لایەنگرانی کەم بوون، فیکری پان عوسمانیزمی ئیسلامی لە ناو ڕیزی کۆنە پیرەکاندا مابوو، لاوان و گەنجانیش بەربەرەکانی بیری تۆرانیزمی کەمالییان دەکرد. خەڵکی چاوەنۆڕ بوون، لە ئەنجامی جەنگدا ئاڵوگۆڕێک ببێ و کورد ئازادی چنگ بکەوێ، ئەمەیان نەبوو بەڵام بیری نەتەوەیی بەهێز بوو. زۆربەی خەڵکی لە دژی دەسەڵاتی مەلیکی عیراق بوون، لەویش زیاتر کەیفیان بەئینگلیز نەدەهات چونکە کاروباری حوکوومەتی عیراق بەدەست ئەوەوە بوو. لە ڕووی ئیدیۆلۆجییەوە خەڵکی دوو بەش بوون، کۆمەڵێک باوەڕیان بەبیری نەتەوەیی دیمۆکراتی بوو، کۆمەڵی دووەم بەناوی بیری مارکسیزم لە خەباتدا بوون لە پێناوی کوردستان. لە سەرەتادا بیری مارکسیزم بەهێزتر بوو، بەتایبەتی لە شارەکاندا، بەڵام لەبەرئەوەی کردەوەیان ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینەی قسەیان نەبوو لە دواییدا نشستییان هێنا، بیری نەتەوەیی زیاتر پەرەی دەستاند و بڵاو دەبووەوە. لە پەنجاکاندا ڕۆژنامەگەری پێشکەوت، بەغدا و سلێمانی دوو نێوەندی گرنگ بوون. لەبەر نەبوونی خوێندنی زانستگا لە هەموو عیراقدا و تەنیا لە بەغدا هەبوو، لاوی خوێندەواری کورد لەم شارەدا زۆر بوون، بەشێکیان بۆ خوێندن لەوێ دەژیان. لەو ماوەیەدا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەوڵی دەدا جێ پێی خۆی خۆش بکا لە عیراق، تا

پلەیێک لە دوای عـەرەبی عـیـراق بایەخی بەکورد دەدا. لە پێـشـانا ڕاگـەیاندنی باڵیـۆزخانەی ئەمـەریکا لە بەغدا بڵاوکراوەی «ئاگا و ڕووداوی هەفتەیی» بەزمـانی کوردی بڵاو دەکـردەوە، لە پاشـانا ناوی گـۆڕی و کـردی بە«پەیام». لە ڕاگـەیاندنی دەرەوە ناوی کورد هەبوو.

گۆڕانی بنـچـینەیی لە عیـراق لە سـاڵی ١٩٥٨ بوو، لە ١٤ی تەمـووزی ئەو سـاڵە سـوپـای عـیـراق کـوودیتـاییّکی هەڵگیـرسـاند، کـارە هەرە گـەورەکـەی ئەوە بوو سـیـسـتـیـمی فـەرمـانڕەوایی دەوڵەتی گـۆڕی، لە مـەلیکیـیـەوە کـردی بەکۆمـاری، قـازانجی کورد لە ڕووی تیـۆری یا دەسـتـووریـیـەوە ئەوە بوو کـاربەدەسـتـانی تازەی وڵات دانیـــان بەوەدا هێنا عـــەرەب و کـــورد خـــاوەنی خـــاکی عـــیـــراقن. ئەمـــە دەسکەوتێکی گرنگ بوو. زۆربەی کورد پشتگیری کۆماری تازە لە دایکبووی کورد و عـەرەبی عـیـراقـیـان کـرد. لە پێناوی بەرژەوەند و چاکـەی خـۆیان لایەنگرانی مـارکسیـزم زیادەڕەوییـان کرد تا گەیشـتنە ئەوەی دەسـتدرێژی بکەن. سیاسـەتی ناهەمـواریان گـەیشـتـە ئەوەی گـەلێ کـەس لێیـان دوور بکەوێتـەوە. هەڵوێسـتـیـان بەرامـبـەر بەکـورد بەناوی ئەنتـەناسـیـۆنالیزمـیـیـەوە بۆ خـراپەی بیـری کوردایەتی دەگـەڕایەوە. بەم جـۆرە ئاژاوە دەکـەوتـە ناوەوە لە ئەنجـامی دژایەتی هـەندێ جـار دەگەیشـتـە دوژمنایەتی لە نێوان هەڵگری بیروباوەڕی مـارکسـیـزم و لایـەنگرانی بیـری کوردایـەتی. زیاد لەسـەر ئەمـە هـەڵسوکەوتی عەرەبە نـاسـیـۆنالیسـتـەکانی عـیراقـیش لە قـازانجی کـورد نەبوو. لە لای کـورد خـۆشـیـەوە لە پلەیێکی دانایی سـیـاسی ئەوتۆدا نەبوو بـتـوانێ بەرگری ئـەم هـەمـوو هێـزانە بکا، بەتایبـەتی پاش ئەوەی سـیـاسـەتی عـەبدولکەریم قـاسم کـەوتـە بارێک لە چاکـەی نەبوو، هـەرچەندە ئەویش لـەگـەڵ عـەرەبە نـاسـیـۆنالیـسـتـەکـان ڕێک نەبوو، بەڵام لەگـەڵ ئـەواندا بۆ بەربەرەکانی کورد یەکی دەگرتەوە.

دەست تێوەردانی هێزی دەرەوە لە وڵاتە هـاوسـێکانی عیـراق و ئەمپـریالیسـتی ئینگلیـزی و ئەمەریکی و پیلانی کۆمپـانیاکانی نەوتی عیراق درزیان خـسـتـە نێوان هـەردوو بەرەی کـورد و عـەرەبی خـاکی عیـراق بەپـشـتگیـری هـەندێ لە دەرەبەگ و دەوڵەمـەندانی کـورد، مـەسـەلە گـەیشـتـە ئەو ڕادەیەی سـوپای دەسـەڵاتی عـیـراق هێرش بەرێتە سـەر هەندێ لە ناوچەکانی کوردستانی عیـراق و شۆڕشی ئەیلوولی سـاڵی ١٩٦١ بەرپا بێ. هـەندێ لە ناوچـە شـاخـاوییـەکانی نزیک سنووری عیـراق و

تورکیا و عیراق و ئێران کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی کورد. شۆڕشەکە درێژ خایەن بوو لەبەرئەوە توانیان تا ڕادەیێک کاروباری سوپایی و دارایی ڕێک بخەن. بەڵام مخابن لە ساڵی ١٩٦٤دا دووبەرەکی کەوتە ناو بزووتنەوەی کورد. ئەو کاتە عەبدولکەریم قاسم کوژرا بوو لە پێشانا پارتی بەعس دەسەڵاتی گرتە دەست و لە پاشانا عەرەبە ناسیۆلیستەکان یا ئەوانەی بەناوی ناسیۆنالیستی عەرەبەوە خەباتیان دەکرد لەم دووبەرەکییە سوودیان وەرگرت و بەئارەزووی خۆیان گەمەیان بەمەسەلەی نیشتمانی کورد دەکرد. چەندوچوونی دووبەرەکەی کورد تەنیا بەبیری جیاوازی ئاشتیانە نەوەستا لە ساڵی ١٩٦٦ بەرەنگاری یەکتری بوون. ئەم کارە زۆر کەوت بەسەر مەسەلەی نیشتمانی کوردەوە، تا ڕۆژی ئەمڕۆ شوێنەواری دڵتەزێنی ماوە.

لە ساڵی ١٩٦٧ شەڕەکانی نێوان دەسەڵاتی بەغدا و چەکدارانی کورد هەندێ سووک بوو، تا گەیشتە گفتوگۆ بکەوێتە نێوانیانەوە لەم بابەتەوە و ڕێگە بەدەرکردنی ڕۆژنامە و چاپەمەنی کوردی بدرێ. هەردوو بەرەکەی بزووتنەوەی کورد ئەو کاتە لە بەغدا بوون. لە ١٧ی تەمووزی ١٩٦٨ بەپێی دانانی پیلانێکی لانەی جاسووسی پارتی بەعس لە بەغدا دەسەڵاتی خستە دەستی خۆی. یەکێ لەو دوو بەرەیە لەو ساڵەدا جموجۆڵی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەری هەبوو. لەگەڵ زویربوونی ئەمە لە ساڵی ١٩٦٩ ئەوەکەی دیکە لە بەغدا کەوتە جموجۆڵی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەگەرییەوە، لەو ماوەیەدا گفتوگۆ دەستی پێ کرد لە نێوان بزووتنەوەی کورد بەسەرکردایەتیی بارزانی و دەسەڵاتی بەغدا، ئەنجام بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠ قانوونی «ئەفتۆنۆمی هەرێمی کوردستان»ی بڵاو کردەوە. لە ماوەی چوار ساڵدا زەمینە خۆش بکرێ بۆ چەسپاندنی ئەو کارگێرییەی بەناوی «کوردستانی عیراق»ەوەیە. دەست تێوەردانی ئێران لە کێشەی نێوان دەوڵەتی عیراق و شۆڕشی کورد بەتێکچوونی هەردوو لا گەڕایەوە و هێرشی سوپایی دەستی پێ کردەوە لە دژی چەکداری کورد لە ناو شاخەکاندا. لە بەهاری ساڵی ١٩٧٤ەوە تا بەهاری ١٩٧٥ی خایاند. لەو کاتەدا کۆنگرەی ئۆپیک لە جەزائیر بەسترا، پێشتر هەندێ لە دەڵاڵانی لانەی جاسووسی نێودەوڵەتی لەوانە یەکێکی وەکو هەواری بومیدیان سەرۆکی دەوڵەتی جەزائیر زەمینەی خۆش کردبوو بۆ ئاشتکردنەوەی محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی لەگەڵ سەدام حوسێن. لە ماوەی

بەستنی کۆنگرەکە «پەیمانی جەزائیر»یان مۆر کرد بەشایەتی بومیدیان. بەپێی ئەو پەیمانە ئێران سنووری داخست بەمەبەسی خنکاندنی شۆڕشی کورد، بەم جۆرە شۆڕشی ئەیلوول دوایی هات. خەباتی قۆناغێکی گرنگ چووە ناو گلەوە. سەرلەنوێ قۆناغێکی تازە دەستی پێ کردەوە.

نەخشەی ڕۆشنبیری کوردی بەگشتی و ژیانی ئەدەبی بەتایبەتی لە کوردستانی عیراقدا لە نێوان سالآنی ١٩٤٥ – ١٩٧٥ بەم جۆرە بوو:

١– لە دوای جەنگی دووەمەوە ئەدەبی کوردی تا پلەیێکی بەرز پێش کەوتبوو. ڕۆژنامە و کۆوار و کتێب بەزمانی کوردی لە بەغدا و شارەکانی کوردستانی عیراق سلێمانی و کەرکووک و هەولێر بلاو دەکرانەوە.

٢– لە سالی ١٩٥٨ەوە لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی بەغدا تا سالی ١٩٦٠، لە ڕووی ژمارە و قەوارەوە ڕۆژنامەگەری پێش کەوت، سەربەستی لە بلاوکردنەوە هەبوو، چاپەمەنی زۆر بوو بەلام پلەی خوێندەواری زۆر بەرز نەبوو. زیاتر بایەخ بەنووسینی سیاسی دەدرا.

٣– سالانی ١٩٦١ – ١٩٦٧ بێ بارانترین وەرزی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردی بوو لە عیراق. بەهۆی شۆڕشی ئەیلوولەوە جموجۆلی خوێندەواری وەستا بوو بەتایبەتی لە بەرهەمی ئەدەبیدا. ئەو برە شیعر و چیرۆکانەی لەو ماوەیەدا بلاو کراونەوە زۆر کەمن بەرامبەر بەقەوارە و توانای شاعیر و نووسەرانی ئەو سەردەمە.

٤– سالانی ١٩٦٧ – ١٩٧٥ قۆناغی زێرینی بووژانەوە و پێشکەوتنی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی بوو. نووسەر و ڕۆشنبیرانی هەموو پارچەکانی کوردستان ئاگاداری یەکتری بوون و ئالوگۆڕی بیروباوەڕی یەکتریان دەکرد.

کوردستانی سووریا

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و دروستبوونی دەولەتی سووریا ناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەلاتی باکووری ئەو دەولەتە بەشێک بوو لە هەرێمی بۆتانی گەورە. واتە ناوچەکانی باشووری بۆتان بەشی ڕۆژهەلاتیان کەوتە عیراق (زاخۆ) و بەشی ڕۆژئاوایان کەوتە سووریا. ئەو خاکەی سووریا کە بە«کوردستانی سووریا» ناو دەبرێ خاکێکی درێژکۆلەیە لە سێ کوچکەی سنووری تورکیا و عیراق و

سـووریاوە دەست پێ دەکـا، لەوێ پان و بەرینـە دەکشـێ بـەرەو ڕۆژئاوا، هـەر دێ و تەسک دەبێتـەوە تا لە ئەسکەنـدەروونە کۆتـایی دێ. خـاکێکی کشـتوکاڵی بەپیتـە، شـار و شـارۆچکـە و دێهـاتی زۆرە. هـەندێ لە ناوچـە جـوگرافییـەکانیـان جـزیرە و کووبانیـە و عفرین بـەعـەرەبی (جبل الاکراد)ی پێ دەڵێن. شـارەکانـی قامیـشلـی و عامـوودە و دێریک لە شارە بەناوبانگەکانیانن. جگە لەوە کوردێکی زۆر لە شارانی دیمەشق و حەلەب و حەما و لازقیە دەژین.

لە پاش ڕووخـانـی دەوڵەتی عوسـمـانی و دروسـتـبـوونی سـووریا کـارگێـڕی وڵات کـەوتە دەست فـرەنسـا، لەو کـاتەوە تا دوای جـەنگی دووەمـی گـێـتی کـورد مـافی ئەوەی هەبوو خـۆی بەکـورد بزانی و خـەبـاتی سـیـاسـی و ڕۆشنبـیـری دەکـرد لە پێناوی مـافی نەتەوەیی. لە دوای دەرچوونی فـرەنسـا لە سـووریا لە سـاڵی ١٩٤٦ کوودیتـای سـوپایی بەناوی قـەومـیـانی عـەرەبەوە، یەک لە دوای یـەک دەسـتی پێ کرد. ئـەو عەرەبە شـۆڤێنییانە بەرامـبەر بەکورد زۆر دڕ بوون. هـەوڵی تواندنەوەیان دەدا، سنووریـان لەگـەڵ تـورکیـا بتـەوتر کـرد، پێـوەندی لە نێـوان کـوردی هـەردوو دیوی سووریا و تـورکیا پچڕا. لەو کاتەوە سیاسـەتی بەعەرەبکردنی کورد دەستی پێ کـرد، هـەر لە سـەرەتاوە دەسـەڵاتی سـووریا کـوردی بێ بەش کـرد لە ناسـنامـە و هـاووڵاتییەتی سووری.

لە سـاڵی ١٩٦١ەوە بەپێی بەرنامـەی تـایبـەتی، سیـاسـەتی تواندنـەوەی کـورد لە سـووریا دەسـتی پێ کـرد. بۆ ئەم مـەبەسـە قـانوونی «پشـتـێنـدی عـەرەبی» (الحزام العـــربی)یان لە نـاوچـەیێـک دانا درێژایی ٣٥٠کم و پـانـایـی ١٥ - ٣٠کم بـوو، دانیـشـتـوانی کـورد بوو و هـەمـوویانیـان بەڕەسـمـی بەبێگانە حـسـێب کـرد. ئەو سیـاسـەتە شـۆڤێنییـەی تا ئێـسـتـاش بەسـەر کوردی سووریا سـەپێنراوە گیانی کوردایەتیـیانی بەهێـزتر کردووە و خـەباتی سـیـاسـی و ڕۆشنبیری و ئەدەبییـان توندتر بوو بۆ وەدەست خستنی مافی نەتەوەییان.

کورد لە ڕووسیا

کورد لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە بەشێک بووە لە دانیشتوانی ئیمپراتۆرییەتی ڕووسیا. لە دوای پەیمانی گوڵستان (١٨١٣) لە نێوان ڕووسیا و ئێران بەشێکی زۆر لە ساڵی ١٨٢٣ لە کوردانی ئێران هاتنە ناوچەی یەریڤانی قەفقاسی ڕووسیا.

له پاش نیو سەدە لە ساڵی ١٨٧٨ کۆمەڵێکی زۆری دیکەی کورد لە ناوچەکانی قارس و ئەردەهانی عوسمانییەوە ئاوارەی قەفقاس بوون. بەم جۆرە لە سەدەی نۆزدەمدا لە سوپای ڕووسیا چوار تیپی سوپایی بەناوی ئیسلامییەوە هەبوو، یەکێکیان تیپی کوردی بوو، لە چوار سەد سەربازی سوارە پێکهاتبوو، سەرۆکیان ڕووس بوو و یاریدەدەری بەگێکی کورد بوو و مەلایێک و (ئیمام تابوور) و پۆستەچی پێکیشیان هەبوو.

لە جەنگی قرم دوو تیپی کوردی لە سوپای ڕووسیا هەبوو، سەرۆکی یەکێکیان مایۆر جەعفەر ئاغا بوو، لە پاشانا بوو بەجەنرال و لە ساڵی ١٨٧٦ کۆچی دوایی کرد. لە دوای ئەو یەکێ لە بنەماڵەی عەلی ئەشرەف شەمسەدینۆڤ بوو بەسەرۆکی کوردی ڕووسیا، پلەی جەنرالی درایە. لە جەنگی ساڵانی ١٨٧٧ – ١٨٧٨ی نێوان ڕووسیا و دەسەڵاتی عوسمانی هەزار و سێ سەد سەربازی کورد لە ناو ڕیزی سوپای ڕووسیا لە دژی عوسمانی بوون.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم دانیشتوانی کورد لە ڕووسیا زۆر بوون، لە دوای جەنگی یەکەمی گیتی ژمارەیان زیاتر بوو. لەو سەردەمەدا لە کۆمارەکانی ئازربێجان و ئەرمەنستان و گورجستانی قەفقاس و تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاست کورد خاک و جێگە و ڕێگە و گوند و شارۆچکەی هەبوو. لە دوای جێگیربوونی دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان کوردی هەموو ئەو ناوچانە مافی خوێندەواری نەتەوەییان درایە، لە پاشانا دواڕۆژیان وا کەوتەوە وەک بەکورتی لە خوارەوە باسی لێوە دەکرێ.

١- کوردی ئەرمەنستان

کوردی ئەرمەنستان بەئایین زۆربەیان ئێزیدین، بەشێکی کەمیان موسوڵمانی سوننین. لە گوند و ئاوەدانییەکانی خۆیاندا دەژین لە ناوچەی ئەلەگەز، لە شاری یەریڤان و شارە گەورەکانی دیکەی ئەرمەنستان بەرچاو دەکەون. لە دوای چەسپ بوونی دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان و دروستبوونی کۆماری ئەرمەنستان، مافی ڕەوای نەتەوەییان درایە. قوتابخانە و ڕۆژنامە و کتێب و ڕادیۆ بەزمانی کوردی پەیدابوون، لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی دووەمی گێتی بەپێی سیاسەتی شۆڤێنی و تیرۆرییانەی ستالین هەموو مافێک لەو کوردانە سەندرایەوە. لە دوای جەنگ،

ئەو مـافـەيان پێ درايەوە، ئەو دەسـگايانەی داخـرابوون هەمـوويان كـرانەوە. بەم جـۆرە تەنيـا كـوردی ئـەو ولأتە لە سـەرانسـەری ڕووسـيـا لـە دوای جـەنگی دووەم خـاوەنی مـافی ڕۆشنبيری و خـوێندەواری خـۆيانيـان بوون. تـا نـاوەڕاسـتی نيـوەی دووەمی سـەدەی بيسـتـەم شـانازی ڕووسـيـا لەوەدا بوو ئەگـەر بيـووتايە ئێمـەش هـاوولأتی كـوردمـان هەيە، مـەبـەسی كوردی ئـەرمـەنسـتـان بوو، نـاوچەی ئەلەگـەز كـرابووەوە بۆ هـەمـوو بێگانە و پەيـامنێـرێک وەک پڕوپاگـەندە بۆ ئەوەی ڕووسـيـا مـافی نەتەوەيی پێويستی داوەتە كوردی خۆی.

٢- كوردی گورجستان

بەگشـتـی كورد لە گـورجسـتـاندا لە شـاری تـفليس دەژين، هـەروەها لـە گـوند و ئاوەدانيـيـەكانی دەوروبەری. لـەبەرئەوەی لە شـاردا كـەڕەگی تـايبـەتيـيـان نـەبووە، هـەروەها دياردەيێكی واش ڕێک نەكەوتووە چەند ئاوەدانييێک لە پارچە خـاكێكدا لە نـزيک يەكــەوە بن لە مــافی خــوێندەواری بـێ بەش بوون. ئـەوان هـەرچۆنـێ بێ بەشـێكن لـە كـوردی ئـەرمـەنسـتـان، هـاتوچۆيان لەگـەڵ يـەكـتـريدا بەهـێـزە، خــزمــايـەتيــيــان هـەيە، لـەبەرئـەوە لە زمــانـی خــۆيان نـەپچــڕاون، بـەتايبــەتی خـوێندەوارەكـانيـان بەشـێكن لە خـوێندەوارانی كوردی ئەرمـەنسـتـان، جگە لەوە لە ئايينيـشـدا لەگەڵ يەكتری هاوبـەشن، هەردوو لايان ئێـزيدين. ئەمـانە پارێزگاری ئەدگاری نەتەوەيی خۆيانيان كردووە و مافی نەتەوەيی كوردی ئەرمەنسـتان بەهی خۆيان دەزانن.

٣- كوردی ئازربێجان

لە دوای پەيدابوونی كـۆمـاری ئازربێـجـانی سـۆڤـيـەتی دەسـەڵات دانی بەمـافی كوردەكـانی ئەوێدا هێنا. كـوردی ئەو وڵاتە بەئايين ئيـسـلام و بەئـايينزا شـيـعـەن. لەسـەر خـاكێكی پان و بەرينی شـاخـاوی لە نێـوان ئـەرمـەنسـتـان و ئازربێـجـاندا دەژين، ئاوەدانيـيـە گرنـگەكـانيـان زۆرن لەوانە كـەلبـەجـارِ و لاچين و قـوبادلی و زەنگەلان و هی ديكە. قـوتابـخانە بـۆ ئەو كوردانە كرايەوە، ئەلفوبێی لاتينيـيـان بۆ سـاز كـرا، بەڵام ئەمـە زۆری نەخـاياند، لە سـەردەمی فـەرمـانڕەوايی مـير جـەعفـەر باگـيـرۆڤ پێش جـەنگی دووەم ئەم هـەمـوو مـافـە لـە كـوردی ئەوێ سـەندرايەوە،

باگیرۆڤی قوتابیی ستالین لە تیرۆر و بەربەرەکانی کورد، ئازاری کوردی ئەوێی دا، ئاوارەی کردن. هۆی سەرکەوتنی لەم کارەیدا ئەوە بوو کورد و ئازربێجانی هەردوو لا بەئایین موسوڵمان و بەئایینزا شیعە بوون. لە دوای جەنگی دووەمەوە تا ڕادەیێک لە ڕووی زمانەوە کوردی ئەوێ توانەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەستی نەتەوەیی لە ناو کوردی ئەو وڵاتە ماوە، ڕۆشنبیرانی کورد و هەندێ زانای ئازربێجانی و ڕووس بایەخ بەمێژوو و ئەدەب و ڕۆشنبیری کورد دەدەن.

٤- کوردی تورکمانستان

لە سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم لەبەر برسییەتی و قاتوقڕی هەندێ لە کوردانی خۆراسانی ئێران سنووریان بڕیوە و چوونەتە ناو خاکی ئاسیای ناوەڕاستی ئیمپراتۆرییەتی ڕووسیا لە دەوروبەری شاری عەشقابادی پایتەختی تورکمانستان و شاری ماری (مەرۆی کۆن) ئاوەدانیی کشتوکاڵییان دروست کردووە. ئەم کوردانە بەئایین موسوڵمان و بەئایینزا شیعەن. لە دوای دروستبوونی کۆماری تورکمانستانی سۆڤیەت مافی ڕۆشنبیری و خوێندەوارییان درایە. قوتابخانە بەزمانی کوردی کرایەوە، کتێب بۆ قوتابیان بەزمانی کوردی و تیپی لاتینی چاپ کرا، بەڵام ئەمەشیان زۆری نەخایاند لە پێش جەنگی دووەمی گێتی وەکو هەموو کوردی وڵاتی ڕووسیا، جگە لە ئەرمەنستان، لە هەموو مافێکی ڕەوایان بێ بەش بوون. بەڵام ئەم کوردانە لەگەڵ ئەوەشدا پارێزگاری ئەدگاری نەتەوەیی خۆیانیان کردووە و شانازی بەکوردایەتییانەوە دەکەن. ئەوەی یارمەتیی ئەوەی داون تورکمانی ئەو وڵاتە بەئایینزا سوننین، بۆیە کوردە شیعەکە پارێزگاری سیمای نەتەوەیی خۆی کردووە.

بەشی دووەم

ئیدیاڵ و بابەتی ئەدەب

شیعر

سەرکەوتنی هێزی دیمۆکراتی و مرۆڤایەتی بەسەر هێزی فاشیزمی ئەڵمانیا لە ئەنجامی جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم بووە هۆی ئەوەی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی ڕزگاری نەتەوایەتی پێش بکەوێ لەو وڵاتانەی کەوتبوونە ژێر زوڵم و زۆری ئەمپریالیستەکانی ڕۆژئاوا. لە کوردستاندا بیروباوەڕی نیشتمانی نوێ پەیدا بوو، بەتایبەتی ئیدیۆلۆجییەتی مارکسیزم جێگەی دیاری هەبوو. کۆمەڵی کوردەواری تا پلەیێک وەک خاکێکی وشک بەبارانی بیری تازە هەندێ بووژایەوە. ئەم بیروباوەڕە تازانە هەندێ تێنوویەتی خەڵکیان شکاند. کورد یەکێکە لەو نەتەوانەی لە هەموویان زیاتر لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زوڵم و زۆری لێ کراوە. لەبەرئەوە بێ وچان تێدەکۆشا، خەباتی تەنیا لە سەنگەرێکدا بوو، دژی هەموو ئەو زۆردارە بێگانانە بوو کە دەیان چەوساندەوە. دژی دەوڵەتە ئەمپریالیستەکانی ئەوروپا بوو، چونکە ڕێی پێشکەوتنیان لێ گرتبوو، هەروەها دژی ئەو توێژانەی ناوەوەی خۆشی بوو لە دەرەبەگ و دەوڵەمەند و شێخ و پیاوی ئایینی داردەستی هێزی ئەمپریالیستەکان، ئەمانە چاکە و بەرژەوەندی خۆیان و ئەوانیان دەپاراست.

لە ساڵانی پاش جەنگی دووەم خەباتی ئیدیۆلۆجی تیژتر بوو، ژمارەیێک لە پارتی و ڕێکخراو و یانە دروست کران. بیروباوەڕی هەموو ئەم لایانە یەکتریان دەگرتەوە بۆ ئامانجی ڕزگاری نەتەوەی کورد و بوونی بەخاوەنی خۆی. سەرۆکەکانی دەرەبەگ لە بیستەکانی سەدەی بیستەم تا ڕادەیێک پشتگیری داوای مافی نەتەوەیی کوردیان دەکرد، لە دوای جەنگی دووەم هەندێ لەو سەرۆکانە چوونە ڕیزی ئەو بێگانانەی کوردیان دەچەوساندەوە، چونکە بەلای ئەوانەوە بەرژەوەندی چینی خۆیان لە سەرووی بەرژەوەندی زۆربەی توێژەکانی

دیکەی کۆمەڵی کورد بوو. بەڵگەیێکی ڕوون بۆ ئەم مەبەسە ئەوەیە ئاغای عەشرەتێکی کوردی عیراق نامە بۆ بەگی عەشرەتێکی کوردی ئێران دەنووسێ، تێیدا تکا دەکا پشتگیری مەسەلەی نەتەوەیی کورد نەکەن، چونکە ئەوانەی لەسەر ئەم سیاسەتە دەڕۆن لەسەر ئەو باوەڕەن دەبێ بزووتنەوەی کورد لە دەست خوێندەوارانا بێ، ئەمە مانای ئەوەیە دەوری بەگ و ئاغایان لە سەرۆکایەتی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نامێنێ.

پەرەسەندن و گۆڕانی ئەدەبی کوردی لە ماوەی دوای جەنگی دووەمی گێتی بەڕێگەیێکی سەخت و دژوار تێپەڕی، چونکە شیرازەی هەڵسوکەوتی سیاسی شێوا بوو. سانسۆر باڵی بەسەر هەموو لایەنێکی خوێندەواری و ڕۆشنبیریدا کێشا بوو. ڕۆژنامەگەری پێشکەوتنخواز و نیشتمانپەروەر تەنیا بەنهێنی دەیتوانی هەناسە بدا، بەڵام شیعری شاعیرانی نیشتمانپەروەری کورد ڕێگەی خۆیان دەدۆزییەوە و دەگەیشتنە میللەت. بەدەست دەنووسرانەوە و لەبەر دەکران، خەڵکی بەئەزبەر بۆ یەکتریان دەگێڕایەوە، لە ڕۆژنامە و گۆواری نهێنی بڵاو دەکرانەوە، ئەوەی بیویستایە ئاگاداری ئەو شیعرە قەدەغەکراوانە بێ بەئاسانی دەستی دەکەوت.

لە ساڵی ١٩٤٦ لە ئێران کۆماری دیمۆکراتی کوردستان دروست بوو. هەڵسوکەوتێکی لەباری وا کەوتە ناوەوە خوێندەواری و ڕۆشنبیری بەگشتی و ئەدەبی کوردی بەتایبەتی ماوەی پەرەسەندن و گۆڕانی بۆ هەڵکەوێ. لەبەرئەوە بوو لە ماوەیێکی کەمدا ئەدەبی کوردی لە کوردستانی ئێراندا هەنگاوی گرنگی هاوێشت بۆ پێشەوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا بوترێ ئەوەیە نوێنەرانی ئەدەبی نیشتمانی پێشکەوتووی کوردی عیراق و ئێران هەوڵیان دەدا پێوەندی لەگەڵ یەکتریدا پەیدا بکەن. ڕۆژنامە و گۆواری کوردی لە عیراقدا لاپەڕەکانیان کردبووەوە بۆ شاعیرانی کوردی ئێران، هەروەها پێچەوانەش دەکەوتە بەرچاو. لە پاش دامرکاندنەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی دیمۆکراتی لە عیراقدا لە ساڵانی ١٩٤٣ – ١٩٤٥ دەست کرا بەگرتن و ڕاونانی نیشتمانپەروەرانی کورد. لەو ماوەیەدا بەناوی یەکێتیی نەتەوە و یەکێتیی خەبات چاپەمەنی کۆماری دیمۆکراتی کوردستانی ئێران گەلێ بەرهەمی شاعیرانی کوردستانی عیراقی بڵاو دەکردەوە، وەکو شیعری پیرەمێرد و بێکەس و فانی و قانیع و هی دیکە.

ڕۆمانتیزم

ڕێبازی ڕۆمانتیکی بەناوەرۆک لە ئەدەبی کوردیدا لە پاش جەنگی دووەمی گێتیدا، لە ژێر کاریگەری ڕۆمانتیکی ئەوروپا جێی خۆی گرت. ئەو شاعیرانەی بەشدارییان لە پەیدابوونی ئەم ڕێبازە نوێیەدا کرد نووری شێخ ساڵح و گۆران و ڕەشید نەجیب و پیرەمێرد و بێکەس و سەلام و دڵدار و هی دیکە بوون. بەڵام پێویستە ئەوە بزانرێ لە بەرهەمی هەندێ لەم شاعیرانەدا دەبێ ڕۆمانتیزم وا تەماشا بکرێ وەکو جەوهەرێک لە جەوهەرەکانی شێوازی هونەری، واتە ئەو جۆرە شیعرانە ماکی ڕۆمانتیکییان تێدایە و لە قۆناغی تاقیکردنەوە دان. ڕۆمانتیکێک وەک ناوەرۆک لە شیعری هەردیدا دەبینرێ. بەرهەمی هەردی لە دیوانی «ڕازی تەنیایی»دا ڕەسەن و نوێ و داهێنراوە، ڕیتم و مۆسیقای ڕەوان بەڕێوەیان دەبا، هەردی وەستایانە توانای ئەوەی هەبوو بە وشە وێنەی هەستی ناوەوەی ئادەمزاد بکێشێ. دیارە ئەمە ڕاستییە با شیعرەکانی تارمایی ڕەشبینی تێیدا بجووڵێتەوە.

شاعیر باش دەزانێ دڵداری کارێکی بێ نرخە لە کۆمەڵی دواکەوتوودا، وا پیشان دەدا دڵداری بۆ چاکەی دەوڵەمەندانە، ئەمە ئەو دڵدارییەیە بازرگانی پێوە دەکرێ. بێ گومان لە ناو کۆمەڵی هەژاراندا هەستی بەرزی پاک و بێ گەرد هەیە بەرامبەر بەدڵداری، وەک لە بەندی یەکەمی شیعری «چەپکە گوڵێک بۆ ست فاتیمە» و هی دیکەی دەردەکەوێ.

بەرهەمی هەردی و شاعیرانی دیکەی کورد کە بەگیانێکی ڕۆمانتیکییانە هاتبوونە ناوەوە کارێکی گەورەیان کردە سەر گۆڕانی ئەدەبی کوردی. ئەمانە شیعری کوردییان لە چوارچێوەی دوان (خەتابە) و ڕەوانبێژی و دەستوورەکانی کۆنی دیکەی شیعری کوردی دەرهێنا و پێوەندییێکی بەهێزیان لەگەڵ هەستی ناوەوەی ئادەمزاد پەیدا کرد. لە سەرەتادا بەرهەمی ڕۆمانتیکی کاری لە خەڵکی نەدەکرد، چونکە زۆربەی خوێنەران تێی نەدەگەیشتن، زیاتر لەبەرئەوە بوو چونکە وشەی زۆری ئەوتۆ بەکار دەهێنرا کە لە ناو خەڵکیدا باو نەبوون، بەڵام بەهۆی ئەو جۆرە بەرهەمانەوە لێکسیکۆنی تازە لە دواییدا خۆی گرت و بەشێوەیێکی فراوان لە ناو خوێنەر و خوێندەوارانی کورد بڵاو بووەوە، بەمە شیعری کوردی بالاتر و دەوڵەمەندتر بوو.

ڕیالیزم

لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیدا بەرهەمی شیعری ڕیالیزمی نوێ پەیدا بوو. لە ناو ڕەگ و ڕیشەی ئەم جۆرە هونەرەدا خوێنی بابەتە ڕیالیزمێکی نوێ دەگەڕا. لە پێش ماوەی چلەکاندا ڕیالیزم وەکو ڕێباز و قوتابخانە لە ئەدەبی کوردیدا هێشتا دروست نەبووبوو. ڕاستتر ئەوەیە بوترێ جەوهەر و هەوێنی ڕیالیزم لە ناو بەرهەمی ڕۆمانتیکی ئەو سەردەمەدا هەبوو. بەهێزبوونی بیروباوەڕی دیمۆکراتی و مرۆڤایەتی و ئەنتەرناسیۆنالیزمی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا کارێکی گەورەی کردە سەر گۆڕان و پەروەردەی ڕێبازی ڕیالیزمی لە ئەدەبی کوردیدا. لە چلەکاندا لەو کاتەی ئەدەب ڕەنگدانەوەی مەسەلەی ناگزووریی کۆمەڵایەتی و خەباتی ڕزگاریی نەتەوایەتی بوو شیعری ڕیالیزمی خۆی گرت و پتەوتر بوو.

کاروانی دامەزراندنی دامودەسگای ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیدا بەهەنگاوی ورد و لەسەرخۆ و بەهێمنی بەڕێوە دەچوو. یەکێ لە هۆیەکانی ئەمە بەهێزی شیعری لاسایی کلاسیکی بوو. شکاندنی کلاسیک ئەوەی لە ماوەی سەدان ساڵ دروست بووبوو و چووبووە ناو ناخی هۆشی خوێندەواری کوردەوە کارێکی ئاسان نەبوو. لە سەرەتادا شاعیران تەنیا هەوڵیان دەدا دەسکاری ناوەرۆکی شیعر بکەن، نەیاندەتوانی لە ڕوخسار و شێوەی کلاسیکیی کۆن لابدەن. لە ئەنجامی ئەمە بەرهەمی شاعیرانی ئەم قۆناغە دەکرێ لە سووچی هەرسێ ڕێبازی شیعری کلاسیکی و ڕۆمانتیکی و ڕیالیزمییەوە تەماشا بکرێ، واتە لە بەرهەمی ئەمانە جەوهەری هەرسێ ڕێبازەکە بەدی دەکرێ.

لە چلەکانی سەدەی بیستەمدا لە مەیدانی ئەدەبی کوردی دوو نەوە لە نووسەران لە کاردا بوو. نەوەی لاو یاخود نوێ، ئەمانە بەگیانی نیشتمانپەروەری و ئەنتەرناسیونالیزمی پەروەردە بووبوون؛ نەوەی پیر یاخود کۆن ئەمانە لە بیست ساڵ یا سی ساڵیش پێشتر هاتبوونە ناو ئەم مەیدانەوە. گەلێ لەم نووسەرانە زەحمەتێکی زۆریان کێشا لە وەرگرتنی بیروباوەڕی نوێ، بەڵام هەرچۆنێ بێ نوێگەری توانی بچێتە ناو بەرهەمیانەوە و بەشدارییان لە گۆڕانی ئەدەبی کوردیدا کرد.

ناوەرۆکی بنچینەیی لە بەرهەمی نووسەرانی کوردی عیراق و ئێران و سووریا و

قەفقاسی ڕووسیا بەدرێژایی ئەو قۆناغەی باسی لێوە دەکرێ بابەتی نیشتمانپەروەرییە. ئەدەب بەگیانێکی بەرزەوە وێنەی ئامانجی نەتەوە دەکێشێ و هێزی کین و تووڕەیی بەرامبەر بەزۆرداران دەئاخنێتە ناو مێشک و دڵی میللەتەوە، ئەم ناوەرۆکە بەهەناسەیێکی شۆڕشگێڕانە خۆی پیشان دەدا، پێوەندییێکی تەواوی لەگەڵ بیروباوەڕی دیمۆکراتی هەیە، ئەوەی دەبێ ببێ بەیاسای کۆمەڵ. ئەم بابەتانە لە زۆربەی بەرهەمی شاعیرانی ئەم قۆناغە ڕەنگیان داوەتەوە.

لەو ڕۆژگارەدا ئەدەب زیاتر چۆتە ناو تەنگوچەڵەمە و ناگزووریی کۆمەڵایەتییەوە. کچ و ژنی کورد هان دەدا بەرەو فێربوون و خوێندن بچن، ئاراستەی ئەوەیان دەکا کار بکەن. لەم لایەنەوە شاعیرێکی وەکو مفتی پێنجوینی لە شیعری «ئامۆژگاری بۆ کچەکەم»دا، کچی خۆی هان دەدا پێویستە کار بکا. لەبەرئەوەی لەم دەورەدا هێشتا ژنی کورد نەهاتبووە ناو مەیدانی کۆمەڵایەتییەوە، کارگە و فابریقە لە ناوەوە نەبوون، تەنیا هەندێ پیشەسازی ساکار و سەرەتایی نەبێ، لەبەرئەوەیە شاعیر بەناوی کچەکەی خۆیەوە، هەموو کچ و ژنی کورد هان دەدا خەریکی ئەو پیشەسازییە ساکارە سەرەتاییە بن.

شاعیری کورد زمانی ڕاستەقینەی ناو دڵی میللەت بوو. بەڕق و کینەوە زەبروزەنگی دەسەڵاتی نێوەندی عیراقی سەر بەئەمپریالیستی ئینگلیزی دەخستە ڕوو. خەڵکی کوردی بانگ دەکرد شتومەکی پیشەسازی ئەوروپاییان نەکڕن، بازاڕی کوردستان بووبووە مەیدانی فرۆشتنی سڕ و سیپاڵی بەکارهێنراوی بێ کەڵک بەنرخێکی هەرزان. شاعیر کوردی هان دەدا هەڵمەت بەرێ، داوای مافی خۆی بکا، کاروانی خەبات لە ڕێگەیە، بەڵام نەگەیشتۆتە ئەنجام. ئەو شاعیرانە چیای ئەفسانەیی قافیان کردووە بەدوا مەنزڵی خەبات، وا لە خەڵکی دەگەیەنن زۆری نەماوە بگەن بەو شاخە. هەموو بەرهەمەکانی لەم بابەتە بەهەناسەیێکی گەشبینی نووسراونەتەوە، مژدەی سەرکەوتن دەدەن بەهەموو ڕۆڵەکانی میللەتی کورد.

پەخشانی هونەری

قۆناغی دوای جەنگی دووەمی گێتی ماوەیێکی یەکجار گرنگ و بەبەر بوو لە مێژووی گۆڕانی پەخشانی هونەری کوردی. لەم ڕۆژگارەدا پەخشان بەتەواوی لەسەر پێ وەستا و بوو بەئاوزەی شیعر. لەو سالآنەدا بابەتەکانی وتاری ئەدەبی و چیرۆک پەرەیان سەند، شێوازی دەربڕینی ڕیالیزمی بەرامبەر بەڕووداوی ڕاستی جێی خۆی لە وشەی هونەریدا دۆزییەوە. مەشقی زمانی پەخشانی هونەری کوردی بەڕاستی دەستی پێ کرد، لە گەلێ شتی کۆنی لاسایی ڕەوانبێژی خۆی ڕزگار کرد.

هەڵسوکەوتی بڵاوکردنەوەی پەخشانی کوردی لەم سالآنەدا نەگۆڕا، هەروەکو پێشان بەرهەمی پەخشانی بەگشتی لە کۆوار و ڕۆژنامەکاندا بڵاو دەکرایەوە. لە ناوەڕاستی چلەکان و سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەم وتاری چیرۆک ئامێز ناوبانگی تەواوی پەیدا کرد و بەشێوەیێکی فراوان بڵاو بووەوە. بەگشتی ئەم جۆرە هونەرە پەخشانییە بۆ کۆمەڵێکی گەورە لە خەڵکی دەنووسرایەوە، لەبەرئەوە هەر دەهات و ساکارتر دەبوو لە ڕووی داڕشتنی ڕستە و بەکارهێنانی وشەی زمانەوە.

لەم ماوەیەدا چیرۆکی کورت سەرکەوتووانە بەردەوام بوو، لە ناو ڕیزی خوێندەواران دەنگ و ناوبانگی پەیدا کردبوو. کۆمەڵێک نووسەری لاو لە گێتیی ئەدەبی کوردیدا پەیدابوون. ئەمانە بەزۆری خەریکی بەرهەمی ئەدەبی بابەتەکانی پەخشان بوون و ناویان بەنووسەر دەرکردبوو، لەمانە: موحەڕەم محەمەدئەمین، جەمال عەبدولقادر بابان، مستەفا ساڵح کەریم، محەمەد مەولوود (مەم)، مارف بەرزنجی، حوسێن عارف، ڕەحیم قازی و هی دیکە. بێ گومان نەوەی پێش ئەوانیش بەردەوام بوون، وەکو پیرەمێرد، سەلام، ئیبراهیم ئەحمەد، عەلائەدین سەجادی، شاکر فەتاح و هی دیکە.

چیرۆکی قۆناغی دوای جەنگی دووەمی گێتی لە ڕووی ڕوخسارەوە جیاواز بوو لەگەڵ وتارە چیرۆک و چیرۆکەکانی قۆناغی پێشووتر. ئەوان زیاتر ڕەچاوی بزووتنەوەی دینامێکی و ناوەرۆکی قووڵی پڕ لە تەنگوچەڵەمە مەبەسیان بوو. بەشێوەیێکی گشتی چیرۆکی کوردی ئەم قۆناغە و قۆناغی پێشووتر دەچووە ناو

گـیـروگـرفـتـی بەسـەرهاتی ڕۆژانەی سـیـاسی و ڕووداوی کـۆمـەڵایـەتی. لە ڕووی پیشاندان و گێڕانەوە شێوەی ڕیپۆرتاجی ڕۆژنامەگەری وەرگرتبوو.

نموونەی ئەم جۆرە چیرۆکانە لە بەرهەمی جەمال بابان دەدۆزرێنەوە، بەتایبەتی ئەو چیـرۆکـانەی لە دوو توێی کـۆکـراوەی «خـانـزاد» (١٩٥٧) بڵاوکـراونـەتەوە. ئەم چیرۆکـانە بەهەناسـەیێکی ڕۆژنامـەگـەری نووسـراونەتەوە و وێنەی هـەندێ لایەنی ژیانی کوردەواری دەکێشن. لە چیرۆکی «پەڵە هـەورێکی چڵکن»دا (١٩٥٨) نووسـەر باس لە لافاوێکی سلێمانی دەکا، تاوانی ڕووداني لافاوەکـە دەخـاتە سـەر شـانی مـیـری. دەسـەڵات دەیتـوانی بەرهـەڵسـتی ئەو لافـاوە و کـارەسـاتە بکا ئەگـەر بەنداوێکی دروست بکردایە.

نووسـەر مستـەفا ساڵح کەریم لە چیرۆکی «زڕەی زنجیر»دا (١٩٥٩) لە شێوەی ڕیپـۆرتاجـێکی هونەری باس لە ژیانی قـورسی شـۆڕشگێڕ دەکـا لە عـیـراقی سـەردەمی فـەرمـانڕەوایی مـەلیک. بەهۆی چیرۆکەکانی دیکەیەوە نووسـەر باس لە تەنگوچەڵەمەی نایەکسانی دەکا لە کۆمەڵی دواکەوتوودا.

چیـرۆکی درێژ و ڕۆمـان لە ئەدەبی کوردیدا لە ناو کـوردی قـەفـقـاسی ڕووسـیـا پێش جـەنگی دووەمی گێتی سـەری هەڵدا. لە ژێر کاریگەریی ئەوان ڕەحیم قازی ڕۆمانی «پێشمەرگە»ی نووسییـەوە، ئەم کارە ئەدەبییە، مەرجەکانی دانانی چیرۆک و ڕۆمـانی تێدا هـەیە. نووسـەر بەشـێوەیێکی ڕیالیزمـییـانە وێنەی ڕێگەی قـورسی مێژووی کۆماری کوردستـان (١٩٤٦) لە ئێرانا دەکێشی، ئەوەی بەیارمەتیی هێزی بەتوانای ڕووسـیـا و ئەمـەریکا و بەریتـانـیـا بۆ دەسـەڵاتی شـای ئێـران کۆتایی پێ هـات. دانـەر باس لە بزووتـنـەوەی جـووتـیـاران دەکـا، هـەروەهـا دەوری ڕێکخـراوی سیاسـی و ڕۆشنبیری و کۆمـەڵایەتی ڕوون دەکاتەوە لە دامەزراندنی کۆمـار. ئینجا تاوان و خەیانەتی دەرەبەگە کوردە خۆفرۆشەکان دەخاتە ڕوو.

لەم سـاڵانەدا بابەتێکی گـرنگ لە پەخـشـانی ئـەدەبی کوردیدا پەیدا بوو، پارچە نووسـینێکی کـورت سـەرچاوەی لە ئەدەبی میللی سـەرزار (فـۆلکلـۆر) وەردەگـرێ. ئەدەبی مـیللەتانی ئەوروپا ئەم جـۆرە وتـارە یا چیـرۆکـانەیان ناوناوە «ئـەلیگۆری». ئەم بابـەتە زوو بڵاوبووەوە و بـەشـەوقـەوە خـوێندەواری کـورد پێـشـوازی دەکـرد. دەتوانرێ ناوی محەمەد مستەفا کوردی بخرێتە جێگەیێکی دیار لەوانەی خەریکی نووسـینـەوەی ئەم بابەتە هـونەرە بوون لە ئەدەبی کـوردیدا. لەسـەر بنج و بناوانی

قـسـەی نەسـتـەقـی «نە بەکاووڕی تێر شـیـر بووم نە بـەمـەڕی تێـر گـیـا» (١٩٦٠) نووسـەر وتارێکی داشـۆرین و ڕەخنەی سـیـاسـی (پامـفلیـت) دروست کـردووە لە بابەت ڕووداوەکـانی جـەنگی یەکـەمی گێتـی. نووسـەر ئەوە دەردەبڕی دەسـەڵاتی عـوسـمـانی لە ژێر دروشـمی «جـەنگی پیرۆز» خـەڵکی دەنارده مـەیدانی کـوشتن، جەندرمەی عوسمانی ماڵیـان تالان دەکرد و دێهاتیان دەسـووتاند. لەو سەردەمەدا نووسـەر منداڵێکی بچووک بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەی سـەردەمێکی درێژ تێپەڕی کرد کـەچی تا ئێـسـتـاش ڕۆڵەی نەتەوەی کـورد ناڵەناڵیـانە لە ئەنجـامی زوڵم و زۆری بێگانە.

مـاوەی دوای جــەنگی گـێـتـی دووەمـی قـۆناغـی خـەباتـی نەتەوەی کـورد بوو لە پێناوی مـافی مـرۆڤـایەتی و چارەنووسـی نەتەوەی خـۆی. لەم گـەشـتـەدا خـوێنەر دەتوانـێ هەندێ مــێــشـک و خــەیاڵی گــوڵاو پژێن بکا بـەو بەڵگـە و نموونانـەی لە بەشـەکانی ژیان و بەرهـەمی نووسـەر و شـاعیرانی ئەم کتێبە هێنراونەتەوە.

ڕەنگدانەوەی ڕووداوی ئەفسانەیی

و

مێژوویی لە ئەدەبدا

(١) ڕەنگدانەوەی ڕووداوی ئەفسانەیی

یەکێ لە ئەدگارە گرنگەکانی ئەدەبی کوردی ئەو ماوەیەی باسی لێوە دەکرێ ئەوە بوو نووسەر و شاعیران ئاوڕیان لە ڕابردووی مێژووی پڕ شانازیی میللەتی کورد دەدایەوە. ئەو ڕابردووە دەوڵەمەند بووە بەڕووداوی گرنگ و قارەمانی ئازای بێ وێنە. حیکایەتی کۆنی کوردی لە بابەت شەڕوشۆڕە قارەمانییەکانی میللەتی کورد لە پێناوی ئازادی و سەربەستیدا بەمردنی زۆردار و سەرکەوتنی ڕاستی و یەکسانی کۆتاییان هاتووە. گێڕانەوەی خەباتی بەهێز و بێ وچانی میللەتی کورد لە دژی بێگانە و زۆرداران لە چلەکان و سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەم جارێکی دیکە مانای سیاسی تازە دەدا بەدەستەوە لە ژیانی دووەمیدا. گەڕانەوە بۆ دواوە، بۆ مێژووی کۆن و زیندووکردنەوەی لە قاڵبی ئەدەبی نوێدا لە سییەکاندا لە شیعر ڕەنگی دابووەوە، بەڵام لە دواییدا لە قاڵبی هەموو بابەتە تازەکانی دیکەی ئەدەب بەتایبەتی پەخشان ڕەنگی دایەوە. قەسیدە و لیریک و چیرۆک و چیرۆکی ناوەنجی (پۆڤیست) و درامای شیعری بابەت و ناوەرۆکیان لە ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر) وەردەگرت. بەڕاستی ئەمە سەرچاوەیێکی ئاودار و هەمیشەیی و لە بن نەهاتوو بوو بۆ ئەم مەبەسە.

نەورۆز و کاوەی ئاسنگەر

یەکێ لە گێڕانەوە هەرە گرنگ و بەناوبانگی ناو کوردەواری ئەو حیکایەت و ئەفسانانەن لە بابەت کاوەی ئاسنگەر و نەورۆزەوە. دیارکردنی سەردەمی پەیدابوونی ئەم حیکایەتە کارێکی ئاسان نییە. بەڵام ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە لە ڕۆژگارانی قۆناغی دیلییەتی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا پەیدا بووە. یەکەمین سەرچاوەی نووسراو لە بابەت کاوەی ئاسنگەر و جەژنی نەورۆزەوە کتێبی

«شانامە»ی فیردەوسییە (سەدەی دەیەمی مەسیحی).

شاهنشای زۆردار زەحاک، وەکو فیردەوسی دەیگێڕێتەوە، تووشی نەخۆشییێکی قورسی سەیری ئەفسانەیی بوو. لەسەر هەردوو شانی دوو مار شین بووبوون، لەسەر مێشکی ئادەمزاد دەژیان. زەحاک فەرمانی دەرکردبوو هەموو ڕۆژێ سەری دوو مێردمندالّ ببڕن و مێشکیان دەربێنن بۆ ئەوەی ببێ بە خۆراکی مارەکان. وەزیرە دلّسۆزەکانی زەحاک ئەرمایيل و گەرمایيل لەباتی یەکێ لە لاوەکان کاوورێکیان سەر دەبڕی. ئەوانەی لەم کارە ڕزگارییان دەبوو لە جێگەیێکی نهێنی دەشاررانەوە. بەدرێژایی ڕۆژگار بوون بەکۆمەلّە خەلّکێک ژمارەیان دوو سەد کەس بوو، لەمانە نەتەوەی کوردی گوردی نەبەردی چاونەترس پەیدا بوو، وەکو شانامە بۆمانی دەگێڕێتەوە:

کنون کرد أز آن تخمه دارد نژاد
کــــه ز آباد نايد بدل برش ياد

بەکوردی:

کوردی ئێستەکە لەمانەن نەژاد
کە ئاوەدانیان بەدلّ ناکەن یاد

بەپێی گێڕانەوەی ئەفسانە سی و نۆ کوڕی کاوەی ئاسنگەر بوون بەقوربانی؛ کە سەرە گەیشتە سەر چلەمین، دوا کوڕی بوو، مامەی ئاسنگەر خەلّکی هەلّساند و هێرشیان بردە سەر کۆشک و سەرای شاهنشا. سەری سەرۆکی زۆرداری ورد و خاش کرد، لە جێی زەحاکی زۆردار فەرەیدوونی دلّسۆز و دادپەروەر کرا بە شا و لەسەر تەخت دانیشت.

حیکایەتی میللیی سەرزاری کوردی بەسەرهاتی زەحاکی زۆردار و قارەمانیەتی کاوەی ئاسنگەری پاراستووە بەناوەرۆک و گێڕانەوەیێک لە شانامەوە نزیکە، بەلاّم حیکایەتەکانی کوردی لەم بابەتەوە زۆر کۆنترن لە سەردەمی ژیانی فیردەوسی، ئەم شاعیرەش لەو سەرچاوە میللی و سەرزارییانەی وەرگرتووە کە لە ناو نەتەوە ئێرانی و هیندۆئێرانییەکاندا باوبوون. ئەمە لە لایێک، لە لایێکی دیکەوە حیکایەتی داستانی میللی کوردی هەلّسانی کاوەی ئاسنگەر و کوشتنی زەحاکی زۆردار

بەپەیدابوونـی جـەژنی نەورۆزی مـیللی دەبەسـتـێـتـەوە، بەو مـانایەی نەورۆز نەوەکو تەنیـا جـەژنی بەهـارە بەڵکو جـەژنی سـەرکـەوتنی کوردیشـە لە دژی بێگانەی زۆردار کە لە ئەدگاری زەحاکدا خۆی دەنوێنێ.

فـیـردەوسی باس لە جـەژنی نەورۆزی پێش ئیـسـلامـیش دەکا لە شـانـامـەدا لەو فەسڵەی کە باس لە شـاهنشـاهیـیەتی شای چوارەمی ئەفسانەیی جـەمشید دەکا، ئەوەی لە سـەردەمی پێش زەحـاک فـەرمـانڕەوایی خـاکی ئێـرانی کـۆنی کـردبوو. بەجـێـهـێنانی ڕێـوڕەسـمی نـەورۆز وەکـو جـەژنێک لە لایـەن زۆربەی نەتەوەکـانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تا پاش بڵاوبوونەوەی ئیسـلامیش هـەر مایەوە و تا ئێستاش مــاوەتەوە. لە لای عــەجــەم و کــوردی شــیــعــە نەورۆز وەکـو دیاردەیێکی ئاییـنی موسوڵمانی و ئایینزای شیعە خۆی دەنوێنێ، واتە جەژنێکی ئایینییە.

لە ئـەدەبی مـیـلليـی سـەرزاری خـەڵکی کـورد (فـۆلکلۆر) و ئەدەبی کـلاسـیـکی نووســـراو ئەو ڕووداوانـەی پێـــوەندییـــان بەنـەورۆز و کـــاوەی ئاسنگـەرەوە هـەیە بەیەکتـرییەوە بەسـتـراون، لە پێش گێڕانەوەی بەسـەرهـاتی کاوەی ئاسنگەر نەورۆز تەنیـا جـەژنی بەهـار بوو، لە پاش کـاوە بوو بەجـەژنی سـەرکـەوتنیش، لەبەرئەوە لای کورد نەورۆز جەژنێکی نەتەوەییە.

ڕۆژی هـەڵسـانی کـاوەی ئـاسنگـەر، کـوڕی بەئەمـەگی خـەڵکی ڕەنجـبـەر و زەحمـەتکێش، کـە دەسـتی لە شـای زۆردار بڵند کـرد، ئەو ڕۆژە بـەپێی گێـڕانەوەی ئەفسـانەی ناو خـەڵک بـوو بەجـەژنێکی نەتەوەیی بـەناوی نەورۆزەوە. ڕۆژی ٢١ی ئاداری ڕۆژژمـێـری مـەسـیـحی ڕۆژی یەکـەمی ڕۆژژمـێـری کـۆنی پێش مـەسـیـحـە و یەکـەمین ڕۆژی سـەری ساڵی تازەیان بـووە، بۆیە ناویان ناوە «نەورۆز» واتە «ڕۆژی نوێ».

لە سـەردەمی ئێـسـتـادا لەو کاتەی بزووتنـەوەی کوردایەتی لە ناو دڵ و مـێشکی خەڵکی کوردا چەسپیوە، نەورۆز بووە بەجـەژنی بەهـار و ئازادی. هـەر لەبەرئەوەش بوو هـێـزی ڕەشی دواکـەوتوو هەوڵی دەدا ئەم جـەژنـەیە قـەدەغـە بکا و نەهێـڵێ خـەڵکی ئـاهـەنگ و زەمـاوەندی بـۆ بگێـڕن. بەڵام کـورد هـەمـیـشـە نەورۆزی خـۆی کردووە و ئاهەنگەکانی خستۆتە قاڵبێکی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە.

لە پاش کوودیتا سـوپاییـیـەکەی ١٤ی تەمـووزی ١٩٥٨ی بەغدا دەسـەڵاتی تازەی عیـراق بەڕەسـمی دانی بـەجـەژنی نەورۆز هێنا وەکو جـەژنێکی دەوڵەتی لە هەموو

عیراقدا. ئەم بڕیارە بۆ ماوەیێکی کەم بڕی کرد. دەسەڵاتی عیراق دەیویست دان بەهەندێ لایەنی ئەم جەژنەیە نەهێنێ، وەک لایەنە قارەمانییەکەی کاوەی ئاسنگەر و سەری ساڵی تازە، بەڵکو نەورۆز بەلایەنی کشتوکاڵ و شینایی ببەستێتەوە. بەم جۆرە ناوی جەژنەکەیان نا «جەژنی دار و درەخت». لەم کارەدا خەیاڵیان خاو بوو و خەڵکی کورد نەورۆزی ڕاستەقینەی خۆیان هەمیشە کردووە و لە دواڕۆژیشدا دەیکەن.

شانۆگەری

نووسەر جەمال عەبدولقادر بابان پیەسێکی پەخشانی بەناوی «نەورۆز» (١٩٦٠) نووسیوەتەوە. قارەمانی پیەسەکە لە حیکایەتی ئەفسانەیی فۆلکلۆری وەرگیراوە. نووسەر ئەکتەرێکی تازەش دروست دەکا، ژنێکە ناوی کلاوزەڕ. ئەوەی شای زۆردار ئەژدەهاک بەزۆر خستبوویە پاڵ خۆی. نووسەر بەشێوەیێکی کاریگەر زۆرداریی شا پیشان دەدا.

پەردەی یەکەم، مۆنۆلۆجی ئەژدەهاکە (لەگەڵ خۆی قسە دەکا)، لێرەدا گیانی زوڵم و ڕق و کینی بەرامبەر بەمیللەت پیشان دەدا، باش دەزانێ میللەت بەوە قایل نییە هەموو ڕۆژێک مێشکی دوو ڕۆڵەی خۆشەویستی بکاتە خۆراکی ئەو مارانەی کە هەرگیز تێر نابن. ئەژدەهاک دەقیرێنێ و بەم جۆرە دەست بەقسە دەکا: فەرمان دەردەکەم، پێویستە هەموو ڕۆژێ لەباتی دوو کەس چوار کەس سەر ببڕێن! مێشکی دووانیان بدرێتە مارەکان و مێشکی ئەوانی تریش بدرێتە سەگەکانی کۆشک و سەرا!

لەم ئانەدا کۆترێکی سپی خۆی دەکاتە ناو کۆشک و سەرا، لە دەوری شای زۆردار دەسووڕێتەوە و لەنجە دەکا. شا دەقیژێنێ و فەرمان دەردەکا: زوو ئەم کۆترە بگرن، سەری هەڵکەنن! هەڵۆ بێنن بۆ ئەوەی لەشی شەق و پەق بکا، کوندەبوو بێنن بۆ ئەوەی چاوی بکۆڵێ.

پەیدابوونی کۆتری سپی ڕەمز و نیشانەی ئەوەیە دەسەڵاتی زۆرداری لەناودەچێ و ئاشتی باڵی بەسەر هەموو زەویدا دەگرێ.

پەردەی دووەم، لە ماڵێکی هەژاری دەرەوەی شار کۆبوونەوەیێکی نهێنی دەبەسترێ، لە کۆبوونەوەکەدا خاوەن ماڵ کە ناوی فەرهادە لەگەڵ فەرەیدوونی

هاوڕێی کـاوەی ئاسنگەر و گیـوی دارتاش و بەرزۆی بازرگـان بەشـدار دەبن. لە بابەت هەڵسوکـەوتی نالەبار و پڕ ئەندێشـەی نەتەوە دەدوێن، باس لـە کارەسـاتی کاوە دەکـەن لە چل کوڕی سـی و نۆی سـەربڕان و سـەرە هاتۆتە سـەر چلەمین بۆ سەر بڕین.

پەردەی سێیـەم، خـەڵکێکی زۆر لە گۆڕەپانی ناوەندی شـار کۆ دەبنەوە، لێرەدا تەنیـا هـەژارانی شـار بەشـدارییـان نەکـردووە، بەڵکو جـووتیـار و ڕەنجـبـەری گـوندەکـانی دەوروبەریش. ڕۆژی یەکـەمی نەورۆز بوو ٢١ی مـارتـی سـاڵی ٦١٢ی پێش مەسیح. خەڵکەکە زرێی ئاسنیـان لەبەر کردبوو، بە شیر و تیروکەوان و ڕم و خـەنجەر خـۆیان پڕ چەک کردبوو. فـەرەیدوون ڕووی کردە خـەڵکەکە و لێی پرسـین: ئێـوەی شـێـری شـاخـەکـانی کـوردسـتـان، هاوڕێیـانمان لە ئێران و مـازەندەران! لەبەرچی ئێمـە ئەمڕۆ لێرە کۆبووینەتـەوە؟! بەشـێک هاوار دەکەن و دەڵێن بۆ ئەوە کـۆبـووینەتەوە ئـاگـری نەورۆز هـەڵگیـرسـێنین. بەشـەکـەی دیکە دەڵێن بـۆ ئەوە کۆبووینەتەوە باس لە ژیانی پڕ لە شپرزەیی و نائومێدیی خۆمان بکەین.

پەردەی چوارەم، کاوەی ئاسنگەر لە کۆشک و سـەرادا لەگـەڵ ئەژدەهاک دەدوێ وەکـو نوێنەرێک لە لایـەن میللـەتەوە نێـرراوە. باس لە سـەربڕینی سی و نۆ کـوڕی خـۆی دەکـا، تکا لە ئـەژدەهاک دەکـا لە دوا کـوڕی ببـەخـشـێ. بەڵام شـای زۆردار فـەرمـان دەردەکا نەوەکـو تەنیـا دوا کـوڕی کاوە سـەر ببڕێ بەڵکو سـەری خـۆشی ببڕن. کاوە کە فـەرمانی ئەژدەهاک دەبیـستـێ هێرش دەباتـە سەری و بەچەکوشی ئاسنگـەری سـەری زۆردار ورد و خـاش دەکا. ئـەژدەهاک دەتۆپێ، مـیللەت هێـرش دەباتە سـەر کـۆشک و سـەرا. کاوە ڕوو دەکاتە خەڵکی و داوایان لێ دەکا کۆشک و سـەرا نەڕووخـێنن، چونکە لەودەمەدا هـەمـوو ماڵ و سامـان و دەوڵەت و دەوڵەمەندی دەبێتە هی میللەت.

مـیللەتی شـۆڕشگێڕ کـڵاوزەڕ و هەمـوو خـەڵکی زەحـمـەتکێـشیـان لە زۆرداری ڕزگـار کرد. کـاوەی ئاسنگەر و کڵاوزەڕ سـەرکەوتنە سـەر بانی کۆشک و سـەرا بۆ ئـەوەی ئاڵای ئـەژدەهاکی زۆردار لەتوپەت بکـەن و فـڕێی دەنە خـــوارەوە و بەپێ بیشێلن. هـەر لەوێ دەست دەکەن بەگفتوگۆ بۆ دیارکـردنی ئاڵای نوێ بۆ مـیللەت. کـڵاوزەڕ پێـشـنیـاز دەکـا بەروانکەی ئـاسنگەری کـاوە بکرێتـە ئاڵا بۆ ئـەوەی ببێ بەڕەمز و دروشمی دەوڵەتی کاویانی.

پەردەی دوایی، دادگـای گـەڵ دادەنیشێ بۆ دادگـاکردنی تاوانبـار و ترسنۆک و نیشـتمـانفرۆشـان، هـەروەهـا بۆ ڕێزلێـنان لە یادی پیرۆزی ئەو کەسـانەی لە پێناوی ئازادی نەتەوەدا خوێنی خۆیان ڕشتووە، یا ئەو کەسانەی ماون و بەڵام قارەمانانە جـەنگاون و کردەوەی چاکیـان بۆ کـۆمـەڵ بووە. لەمـانە وەزیری شـا گـەرمـاییل زۆر کـەسی لە مـردن ڕزگـار کـردبوو. ئەمـە بوو بەدروشـمی پیـاوچاکی و بـەڕێزەوە لە لایەن دەسـەڵاتی تازەوە تەماشا دەکرا.

لە کۆتایی پیەسـەکەدا کـڵاوزەڕ پەنجە بۆ ئەو ئاگرە درێژ دەکا لە دوورەوە دیارە و پیشـانی خـەڵکی دەدا: ئەمـە دروشمی هـاتنی نەورۆزە، ئەم ئاگرە لە لایەن ئەو لاو و مێردمنداڵانەدا کراوەتەوە کە گەرماییل لە مردن ڕزگاری کردوون.

درامای شیعری

شـاعـیر و نووسـەرێکی دیکەی کـورد زەکی ئەحـمـەد هـەناری درامـایـێکی شـیـعـری گـــــەورەی نـووســـــیـــــوەتـەوە بـەنـاوی «دواڕۆژی دەئـاکـی زۆردار» (١٩٦٠). ئـەم شـانۆگـەرییـە لە هـەشت پەردە پێکهـاتووە. هـەر پەردەی چەند دیمـەنێکە و کۆمـەڵێک ئەکتـەر بەشدارییـان تێدا کـردووە. ئەمانە هـەمـوویان قارەمـانی گشـتیی حیکایەتی میللی ئەدەبی نەنووسراو (فۆلکلۆری) کوردی و داستانی «شانامـە»ی فیردەوسین. شـاعیر هـەوڵیداوە وێنەی هـەرە کۆنی ڕابردوو بخاتە ڕوو و بەپێی توانا ڕووداوەکان یەک لە دوای یەک پیشان بدا. ڕووداوی ئەفسـانەیی لە لای زەکی ئەحمـەد هەناری لە شـێوازی ریـالیزم خـۆی دەنوێنێ، وەکـو ڕووداوێکی مـێژوویی دەکـەوێتـە بەرچاو. بەڕوونـی وێنەکـان بـەجـۆرێک دەکـێـشـێ وەکـو ئێـسـتـا ڕوویان دابێ لە بـابەت کـێـشـەکـانی سـیـاسی و کـۆمـەڵایـەتی بەهـەمـوو تەنگوچەڵەمـە و ناگـرزوورییـە دژوارەکانیانەوە.

ئەم درامـایە بـاس لەوە دەکـا، ئەژدەهـاک تـەخـتی شـایەتی بـەزۆر لە فـەرەیدوون داگـیـر کـردووە و شـازادەی گـەورەی خـسـتـۆتە بەندیخـانەوە. هـەروەهـا هـەردوو خـوشکە شـازادە جـوانـەکـانی شـەهرناز و ئەرنەوازی خـسـتـوونـەتە پاڵ خـۆی و کردوونی بـەقەپاتمە. لە دوای تێکدانی تەخت و تاراجی ئـەژدەهاک شۆڕشگێڕەکان بەسـەرۆکایەتی کاوەی ئاسنگەر هێرشیان بردبووە سـەر ئەژدەهـاک و فەرەیدوونیان بەسـەرەک کۆمار هەڵبژاردبوو.

ئەم پیەسە بەشێوەیێکی سەیری سەرنج ڕاکێشەر ناوەرۆکی حیکایەتی ئەفسانەیی کۆن دەژیێنێتەوە. ئەم کارە ئەدەبییە گەورەیە لە سەرەتاوە تا دوایی هەموو دێرە شیعرەکانی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی دە بڕگەیی جووت قافیە (مەسنەوی) دانراون، ئەم سیستێمە بۆ شیعری کلاسیکی کۆن بەجێ بوو، بەڵام گوێی خوێنەری تازە هەندێ ماندوو دەکا، لە چەند جێگەیێکیشدا هەستی خوێنەر بۆ لای خۆی ڕاناکێشێ.

(٢) ڕەنگدانەوەی ڕووداوی مێژوویی

لەو قۆناغەی باسی لێوە دەکرێ بایەخێکی تەواو دەدرایە ئەو بەرهەمە ئەدەبییەی سەرچاوەی لە ڕووداوی ڕابردووی کۆن وەردەگرێ. نووسەر و شاعیرانی کورد هەوڵیان دەدا ئەو ڕووداوانە بدۆزنەوە کە نموونەی وێنەی خەباتی نەتەوەی کورد بوون لە پێناوی ئازادی و سەربەستی کوردستان یا ئازایی و قارەمانیی خەڵکی کورد. ئەم ڕووداوانە زۆرن لە مێژووی کۆن و تازە و سەردەمی کوردیدا.

لەم ماوەیەدا هەوڵ دەدرێ هەندێ زانیاری لە بابەت گرنگترینی ڕووداوەکان و بەرهەمی ئەدەبییان بخرێنە ڕوو.

بەرگری لە قەڵای دمدم

لە نێوان سەدەی شازدەم و حەڤدەمدا لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی شا عەباسی سەفەوی یەکەم نەتەوەکانی کورد و ئازەری و ئەرمەن و گورج و هی دیکە پاڵەوانانە دەجەنگان و شۆڕشیان بەرپا کردبوو لە پێناوی ئازادی و ڕزگاریی نەتەوەییان. هەڵسانی کورد لە ژێر فەرماندەی خانی لەپ زێڕین و ئازەری لە ژێر فەرماندەی کوێر ئوغڵوو و ئەرمەن لە ژێر فەرماندەی مخلۆ و گورج لە ژێر فەرماندەی باشی ئاچووغ زنجیرەیێک بوون لە هەڵسانی میللەتە چەوسێنراوەکان لە دژی دەسەڵاتی شا عەباسی یەکەم.

لە بابەت خەباتی میللەتی کورد و شەڕی پاڵەوانانەی لە قەڵای دمدم مێژوونووس و پەیامنێری شا عەباس ئەسکەندەر تورکمان، ڕووداوەکانی ئەم شەڕەی بەچاوی خۆی دیبوو و لە کتێبی «تاریخی عالەم ئارایی عەباسی»دا زانیاری گرنگ دەدا بەدەستەوە. هەروەها زانیارییەکانی مێژوونووسی کورد

محەمەدئەمین زەکی لە کتێبی «مێژووی کورد و کوردستان»دا سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ زانینی ڕاستیی ئەم ڕووداوە.

سەرچاوەکان لە بابەت شەڕی قەڵای دمدمەوە دەڵێن: «خانی لەپ زێڕین فەرمانڕەوایی ناوچەکانی تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕ و ورمێ و شنۆی کوردستانی ئێرانی دەکرد بەناوی سەرۆکی عەشرەتی برادۆست. قەڵایێکی دروست کرد لە جێی خرابەی قەڵای دمدمی کۆن کە پاشماوەی سەردەمی فەرمانڕەوایی ساسانییەکان بوو. بۆ بەهێزکردنی پاراستنی قەڵاکە لە هێرشی دوژمنان لە ناو قەڵای دمدم قەڵایێکی دیکەی دروست کرد، لە دواییدا بەناوی قەڵای نارین ناوبانگی پەیدا کرد. لەو کاتەی میر و شازادەکانی هاوسێیانی سەر بەعەجەم بەمەیان زانی شڵەژان و دەستیان کرد بەپڕوپاگەندە لە لای شا لە دژی خانی لەپ زێڕین. لەم ماوەیەدا بیست هەزار چەکدار لە عەشرەتی جەلالی لە کوردستانی عوسمانییەوە ڕوویان کردە کوردستانی ئێران. شا عەباس بڕیاری دا هەشت هەزار کەس لەمانە لە ناوچەی برادۆست نیشتەجێ بکا. خانی لەپ زێڕین یەکسەر لە دژی ئەم بڕیارەی شا عەباس وەستا. هەلێکی لەبار بۆ شا عەباس هەڵکەوت دەسەڵاتی خانی لەپ زێڕین لەو ناوچەیەدا لەناوببا. شا هێرشی بردە سەر قەڵای دمدم بەشی زۆری سوپاکەی لە عەشرەتی جەلالی بوون. بۆ ماوەی چوار مانگ قارەمانانە جەنگاوەری کورد بەرگرییان لە قەڵای خۆیان کرد. دوژمن سەرچاوەی ئاوی قەڵای بڕی، لە ناو قەڵا نەخۆشی بڵاوبووەوە، گەلێ لە جەنگاوەران بەنەخۆشی و لە تینووانا سەریان نایەوە. بەڵام لەگەڵ ئەم هەموو کارەساتەشدا کوردەکان بەردەوام بوون لە بەرگری کردنێک وێنەی لە مێژوودا نەبووە. سوپای شا تەنیا لەو کاتەدا توانییان قەڵا داگیر بکەن کە تاقە جەنگاوەرێکیش لە جەنگاوەرەکانی کورد لە ژیانا نەما».

ڕووداوە قارەمانییەکانی بەرگریی قەڵای دمدم لە ناو دڵی میللەتی کورد ماوەتەوە. لە ڕۆژگارانی نزیکەی چوار سەدە بەشێوەیێکی فراوان لە ئەدەبی میلیی سەرزاری کوردی (فۆلکلۆر) ڕەنگیان داوەتەوە. تا ئێستا گەلێ تێکستی جیاوازی دمدم (خانی لەپ زێڕین) لە بەشی زۆری ناوچە جیاوازەکانی کوردستان کۆکراونەتەوە و بڵاوکراونەتەوە، لەوانە:

١- کوردناس ئەلبێرت سۆتسین لە ناوچەی بۆتان تێکستێکی (٥٣٠) دێرە شیعری

له بەیتی قەڵای دمدم لە ساڵی ١٨٩٠ لە سانت پیترسبورگی ڕووسیا بڵاوکردۆتەوە.

٢- ئۆسکارمان لە ناوچەی موکریان تێکستێکی دیکەی (٤٠٩) دێڕە شیعری لە بەیتی قەڵای دمدم لە ساڵی ١٩٠٦ لە بەرلین بڵاوکردۆتەوە.

٣- حاجیی جندی تێکستێکی ناو کوردانی قەفقاسی ڕووسیای لە ساڵی ١٩٣٦ لە یەریڤان بڵاوکردۆتەوە.

٤- ئوردیخانی جەلیل کتێبی تایبەتی هەیە لە بابەت قەڵای دمدم و خانی لەپ زێڕینەوە، هەروەها کۆمەڵێک تێکستی شیعری و پەخشانی لەم بابەتەوە بڵاوکردۆتەوە.

٥- لە ڕۆژنامەگەری کوردی عیراقدا هەندێ تێکستی ڕووداوەکانی قەڵای دمدم بڵاوکراوەتەوە، بەتایبەتی لە کۆواری «دەنگی گێتیی تازە»دا (١٩٤٣ - ١٩٤٦).

شەهیدانی قەڵای دمدم

لەسەر بنچ و بناوانی ئەم ڕووداوە مێژووییییە نووسەر مستەفا ساڵح کەریم چیرۆکی «شەهیدانی قەڵای دمدم»ی (١٩٦٠) نووسییەوە. قارەمانی سەرەکی چیرۆکەکە ئەبداڵ بەگی کوڕی خانی لەپ زێڕینە. ئەمە سەرۆکێکی سوپایی بلیمەت و هەڵکەوتوو بوو، سەرۆکی بەرگریی قەڵای دمدم بوو. نووسەر خانی لەپ زێڕین وەکو مرۆڤێکی ئاسایی پیشان دەدا، بەڵام سەرۆکێکی ژیر و بەهۆش دروشمی هەڵسانی میللەتی کورد بوو.

لەم چیرۆکەدا شێوەی ژنی کوردیش لە ناوەوەیە. ئەمە لە «ڤیان»ی جوان و نازەنیندا دەبینرێ. ڤیان دلبەری ئەبدال بەگ بوو. ئەم دووانە بەڵگەی دڵداری و نیشتمانپەروەری و قارەمانی بوون. خۆشەویستیی بەرامبەر بەنیشتمان ئازایی ڕاستەقینەی لە دەروونیاندا دروست کردبوو. سەربەستیی نەتەوە ئامانجی پیرۆزی دڵسۆزترین ڕۆڵەی میللەتی کوردە. لە گەرمەی جەنگدا ئەبدال بەگ لە ڕیزی پێشەوەی جەنگاوەرانی کورد بوو. ئاوڕی لە ڤیان دەدایەوە و پێی دەیووت: لە وەختی تەنگانە و لە کاتی سەرکەوتنیشماندا، لەسەر لێوی من، تەنیا یەک وشە هەیە «کوردستان» ئەمە بۆ من ناوی تۆشە.

لە شەڕەکەدا لە پێشانا ڤیان دەکوژرێ و دوا ماڵئاوایی لە ئەبدال بەگ دەکا،

بەم وتانە سەر دەنێتەوە: من بەو هیوایە بووم بەبووکی بۆ تۆ بێمە ناو قەڵای نارین، ئەوا هاتم. تۆ بەدەستی خۆت منت هێنا، ئەمە شانازییێکی گەورەیە بۆ من. مردنی ڤیان ئەبدال بەگی بەهێزتر کرد و ڕق و کینی بەرامبەر بەدوژمن هاتبووە جۆش. ئەبدال بەگ هەرگیز ناتوانێ وشەکانی ڤیان لە بیر بکا: ئەگەر من نەکوژرێم، یەکێکی تر لە تینووانا نەمرێ، سێیەم زامی سەخت نەبێ، ئێمە چۆن دەتوانین ئەم نیشتمانە جوانەمان ئازاد بکەین؟

خاوەن چیرۆک گەشبینە. نووسەر بەزمانی خانی لەپ زێڕین ئەم وشانە دەپژێنێ: ئێمە پێویستە تەماشای پێشەوە بکەین، باوەڕمان بەوە بێ ئەو ڕێگەیەی دەمانبا بەرەو ئازادی مێرگ و گوڵ و گوڵزار نییە، بەپێچەوانەوە لەم ڕێیەدا هەزاران هەزار دڕک و داڵ ڕواوە.

نووسەر دەوری جەماوەر لە بزووتنەوەی مێژوو بەڕاستی پیشان دەدا. بەدرێژایی ڕووداوەکانی چیرۆکەکە ئەوە دەردەخا کە تاقە پاڵەوانێک ناتوانێ ڕووداوی مێژوو لە یەکتری جیا بکاتەوە، ئەگەرچی کاری تێدەکا، بەڵام میللەت هەموو کارێکی گەورەی مێژوو دروست دەکا. ئەم بیروڕایانە لە قسەکانی خانی لەپ زێڕین خۆی دەنوێنێ: کوڕی خۆم – پەنجە بۆ جەنگاوەرانی کورد درێژ دەکا – تا ئەم کەسانە لەگەڵ مندا بن، هیچ هۆیێک نییە من غەمبار بکا!

نووسەر دوایی بەچیرۆکەکەی دێنێ وەکو مێژوو باس لە ڕووداوەکانی قەڵای دمدم دەکا، بەوەی جەنگاوەران هەموویان دەکوژرێن، ئینجا قەڵا داگیر دەکرێ.

بەسەرهاتی قەڵای دمدم بووە بەسەرچاوە بۆ نووسینەوەی ڕۆمانێکی گرنگ لە لایەن عەرەبی شەمۆوە. لە باسی تایبەتی لە بابەت ژیان و بەرهەمی ئەو نووسەرەوە باسی لێوە دەکرێ.

دوازدەسوارەی مەریوان

ڕووداوێکی مێژوویی بەناوی «دوازدەسوارەی مەریوان» لە ناوچەی سلێمانی بووە بەسەرچاوە بۆ دروستبوونی حیکایەتێکی میللیی سەرزار. لە پاشانا ئەم بەرهەمە بووە بەسەرچاوە بۆ نووسینی چیرۆکێکی هونەریی هاوچەرخی نوێ. ئەم حیکایەتە ڕاستەوخۆ لە ڕووداو وەرگیراوە و بەجموجۆڵی خەباتی نەتەوەیی بەستراوەتەوە لە دژی خراپەکاریی عەجەمان بەرامبەر بەکورد. ڕووداوی

دوازدەسـوارەی مـەریوان لە سـەردەمی فـەرمـانڕەوایی ئەحـمـەد پاشـای بـابان لە نیـوەی یەکـەمی سـەدەی نـۆزدەم قـەومـاوە. لە ناو دوازدەسـوارە بەناوبانـگەکـاندا سـەلیم بەگی بابـانی مـامی ئەحـمـەد پـاشـا بەئازایی و سـوارچاکی جـێگەیێکی تایبـەتی بووە، هـەروەهـا لـە پاش ئەو ئازاترینیـان ئەکرەمی مـەلا هـەمزەی ئەفغـانی بوو. دوازدەسوارەی کورد لـەگەڵ دوازدە هـەزار سوارەی عەجەم دەکـەونە جەنگەوە. ئۆردوگای سوپای عـەجەم لە ناوچەی مەریوان بووە. سوارەی کورد بەشەو لەناکاو هێرش دەبەنـە سـەر سـوپای عـەجـەمـان. ئەم هـەواڵە زوو بەزوو لـە ناو کوردا بڵاو دەبێتەوە بـەتایبەتی لـە ناو کوردی ناوچەی سلێمـانی و لە ئەدەبی مـیللیی سـەرزار ڕەنگ دەداتەوە، وەک لاپەڕەیێکی ڕووناک لە خـەباتی قـارەمـانانەی نەتـەوەی کورد خۆی دەنوێنێ.

پیـرەمـێـرد لەبـەر ڕۆشنایی دوازدەسـوارەی فـۆلکلۆری بەو ناوەوە چیـرۆکـێکی هونـەریی نووسـیـوەتـەوە، لە کـاتـی خـۆیدا بەشـەوقـەوە لە لایەن ڕۆشنبـیـر و خوێندەواری کورد پێشوازی کراوە. پیرەمێرد دەسکاری حیکایەتە میللییەکەی کـردووە، بەوەی سـەلیم بەگ و ئەکـرەمی لـەگـەڵ دوازدەسـوارەکـە داناوە، بەمـە ژمـارەیان بووە بـەچواردە. هـەر چۆنێ بێ چیـرۆکـەکە ژیانی سـەختی میرنشینی بـابان دەخـاتە ڕوو، لـە ڕۆژهـەڵاتدا سـوپای عـەجـەم دەوری دەدا، لە ڕۆژئـاوا جەندرمەی عوسمـانی هـەڕەشەی لێ دەکرد. پیرەمێرد بەرهـەمەکەی بەوەسفکردنی ڕاوە بەراز دەست پێ کـردووە لـە شـارەزوور. لـە کـاتی ڕاوکـردندا دوازدەسـوارە هـەواڵ دەبیستن سوپای عەجەم بەرەو قەڵای مـەریوان کەوتۆتە ڕێ. ئیتر سوارەکان بڕیار دەدەن قـەڵا بپـارێزن و بەم جـۆرە لە ڕووی دوازدە هـەزار سـەربازی عـەجـەم دەوەستن.

بەشێوازێکی هونەریی باڵا پیرەمێرد وەسفی قارەمانیەتی سوارەکان و هونەر و تەکنیکی جـەنگییان دەکا. بەشـەوی تاریک لەناکاو سـوارەکان بەسەر ئۆردووگای سـوپای عـەجـەم دادەدەن لەو کـاتەی هـەموویان لە خـەودا بوون. ئیـتر شـڵـەژان و ئاژاوە بەشـێـوەیێک دەکـەوێتـە ناوەوە ئەوسـەری دیار نـەبێ، کـەس بەکـەس نـەبێ. سـوپای عـەجـەم دەکـەونە ناو یەکـتـری، گـەلێکیـان لێ دەکـوژرێ و زۆریشـیـان بەڕاکردن خۆیان ڕزگار دەکەن. لەو شەڕەدا سەلیم بەگ بریندار دەبێ، ڕوو دەکاتە جوامێر ئاغـا و پێی دەڵێ: هێرشی ئێمـە لـەو موبالەغانە دەکا کە لە حـیکایەتی

فارساندا هەیە، دوازدە سوار بچن بەگژ سوپایێکی دوازدە هەزار عەسکەری، ئەمە بەتەواوی وەکو شانامە وایە!! جگە لەوە هەست بەهەناسەیێکی نیشتمانپەروەری دەکرێ لەم وشانەی لەسەر زاری سەلیم بەگ دێنە دەرەوە: هێرشی ئێمە ڕووداوێکە سەری کوردستان بەرز دەکاتەوە! با ئێمە بمرین، بەڵام هەتا هەتایە لە ناو دڵی میللەتدا دەژین!

ئێستە زۆر ئاسانە پیاو باوەڕی بەخۆی بێ لە ئەنجامی وردبوونەوە لەم بەڵگانەی لەم ماوەیەدا خرانە بەرچاو وەک نموونەیێکی پڕ لە شانازی لاپەڕەی مێژووی میللەتیان ڕازاندۆتەوە. ئەم بەرهەمانە هەستی نەتەوەییان بزواندووە، خەڵکیان ئامادە کردووە بۆ خەبات و تێکۆشان، ئازایەتییان لە ناو دڵی میللەتدا چاندووە. ئەمە هێزێکە زۆرداری لەناودەبا. لەبەرئەوە ئەم بەرهەمانە بوون بەسەرچاوە بۆ پەروەردەی نوێ، خوێندەوار و ڕۆشنبیری نوێ. ئەمە هەمووی بوو بەهۆی پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردەواری لەو ساڵانەدا.

***

بەکورتی باس لە ئیدیاڵ و بیروباوەڕ و بابەت و هەندێ لایەنی ڕێبازی نوێی ئەدەبی کوردی کرا. لەمەودوا هەوڵ دەدرێ باس لە ژیان و بەرهەمی شاعیر و نووسەرە بەرچاوەکانی ماوەی پاش جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم بکرێ. دوان و لێکۆڵینەوە لەو شاعیر و نووسەرانە خۆی لە خۆیدا ڕوونکردنەوەی داهاتنی شیعری نوێیە و لە ئەنجامدا دەتوانرێ بەشداریی هەر شاعیرێک لەم بزووتنەوە ئەدەبییەدا دیاری بکرێ.

نووسەرە لاوەکانی چیرۆک و ڕۆمان و بابەتەکانی دیکەی پەخشان ئەوانەی جوانەمەرگ بوون پێویست بوو ناویان بچێتە ناو ئەم تۆمارەوە، بەڵام ئەوانەی لە ژیاندا ماون، بەتایبەتی ئەو نووسەرانەی لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لەسەر پێ وەستان و هێشتا کەسێتیی ئەدەبییان بەردەوامە، ژیان و بەرهەمی ئەو نووسەرانە دەکەوێتە ماوەی چارەکی دوایی سەدەی بیستەم و چارەکی یەکەمی سەدەی بیست و یەکەم (١٩٧٥ - ٢٠٢٥). تا ئێستا ئەم ماوەیە نەچۆتە ناو بەرنامەی ئەم زنجیرە کتێبەوە «مێژووی ئەدەبی کوردی». ئەمە لە ساڵی ١٩٧٥ دەوەستێ.

بەلای ئێمەوە ژیان و بەرهەمی ئەدەبی لە پەخشانی هونەری کۆمەڵێک لە

نووسـەرانی کـوردی عیـراق دەبێـتە سـەرچاوە بۆ نووسـینەوەی لایەنە گرنـگەکـەی مـێژووی ئەدەبی کوردی سـەردەم کـە پەخـشانی هونـەرییـە بەهـەمـوو بابەتەکانیـەوە: وتار، چیرۆک، ڕۆمـان، دراما، شـانۆگـەری، پیـەس و هـەمـوو بابەت و هـونەرەکـانی دیکەی پەخشان.

ئەو کـەسـانەی لێـرەدا ناویان تۆمـار دەکرێ، هـەمـوو ئەو نووسـەرانە نین، بەڵام بەشێکی گرنگن: محەمەد عەلی کوردی، مەحموود جەودەت، ڕەفیق چالاک، ڕەمزی قـەزاز، جەمـال نەبەز، کـاوس قـەفتـان، سـاجیـد ئاوارە، کـاکەمـەم بۆتانی، مسـتەفـا سـاڵح کەریم، جیـهـان عـومەر، حـوسێن عـارف، ئەمین میـرزا کـەریم، جەمـال بابان، فازیل نیزامـەدین، مەحموود ئەحمـەد، محەمەد نووری تۆفیق، کـامیل ژیر، جەوهـەر غـەمگین، محـەمـەد ڕەشیـد فـەتـاح، جـەمـال نووری، عـەبدوڵڵا میـدیا، أ. ب. هـەوری، تایەر سـاڵح سـەعید، محـەمـەد فـەریق حەسـەن، سـەلام مـەنمی، ئەحـمـەد محـەمـەد ئیسـماعیل، محـەمەد سـاڵح سەعید، ڕەئووف حـەسـەن، عەبدوڵڵا ئاگرین، ئەحـمەد سـەید عەلی، ئەحمـەد سەلام، محـەمـەد سـەعید حـەسـەن، جیـهـان عومـەر، مـارف خەزنەدار.

بەشی سێیەم

ئەدەبی کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا

لە سەدەی بیستەمدا لە ناو کۆمەڵی کوردی وڵاتی ڕووسیادا تەنیا لە ناو کوردی ئەرمەنستان لە قەفقاس ئەدەبی نووسراوی هونەری بەزمانی کوردی پەیدا بوو. خەڵکەکە بەگشتی هەژار و نەخوێندەوار و ئاوارەی وڵاتانی عوسمانی و ئێران بوون. لە ناو کوردی ئەوێ قسەیێک هەیە دەڵێ: «لە پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ تاکە یەک کەس خوێندن و نووسینی بووە ئەویش عەرەبی شەمۆیە». ئەم قسەیە لەوانەیە بەڕاستی هەندێ ورد نەبێ، بەڵام لە ڕاستییەوە زۆر نزیکە. بۆ بەڵگە ڤ. مینۆرسکی ئەوە دەگێڕێتەوە لە سەرەتای سەدەی بیستەم کوردی ئێران و عوسمانی لە هاتوچۆدا بوون، هیچ هۆیێک نەبوو ڕێگەیان لێ بگرێ لە بڕینی سنوور و نیشتەجێ بوون لە قەفقاس. لە یەریڤان دوو قوتابخانەی کوردی هەبووە، هەروەها قونسوڵی ڕووس لە شاری خۆی لە ئێران قوتابخانەیێکی بۆ کورد کردبووەوە، ڕەنگە ئەم قوتابخانانە بەو ناوەوە کوردی بووبن چونکە بۆ قوتابییانی کورد کرابوونەوە، ئەگینا باوەڕ ناکرێ بەکوردی وانەیان تێدا وترابێتەوە. دەڵێن لەو سەردەمەدا پێش جەنگی یەکەمی گێتی لە شارانی خارکۆڤ و کیێڤ لە هەریەکەیانا قوتابییێکی کورد هەبوو.

کوردی ئەو وڵاتە هەرچەندە خوێندن و نووسین و بەرهەمی ئەدەبی نووسراویان نەبوو، بەڵام لە ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر) زۆر دەوڵەمەند بوون و خاوەن گەنجینەیێکی بێ هاوتا بوون، لەبەرئەوە هەرکە خوێندەواری لەناویاندا بڵاوبووەوە بایەخێکی زۆریان بەکۆکردنەوە و تۆمارکردنی تێکستی ئەو بەرهەمە میللییانە دەدا بەشیعر و پەخشانەوە. لە دواییدا دەستیان کرد بەلێکۆڵینەوە لە ناوەرۆکی کۆکراوەکان. تا ئێستا پسپۆڕانی ئەوێ لە مەیدانی فۆلکلۆردا لە ڕیزی پێشەوەن لە هەموو کوردستاندا.

له نەخوێندەوارییەوە بۆ خوێندەواری

له ساڵی ١٩٢٩ عەرەبی شەمۆ و مامۆستای قوتابخانەی ئەرمەنی ئی. مارۆگوولۆڤ یەکەمین ئەلفوبێی کوردی بەتیپی لاتینییان بڵاوکردەوە بۆ نووسینی کوردی. کتێبەکە بەناوی «خۆ خۆ هینبوونا خاندنا نڤیسارا کرمانجی» بوو. له یەریڤان ٢٥٠٠ دانەی لێ چاپ کرابوو. له پاشانا هەزاران دانەیان بەلیست بڵاوکردەوە. دەوڵەت بڕیاری لەسەردا و بەڕەسمی وەک ئەلفوبێیەکی زانستی کەوتە کارەوە. ئەم ئەلفوبێیە تا ساڵی ١٩٣٧ بەردەوام بوو. سەدان کتێبی کوردی پێ چاپ کرا. له ساڵی ١٩٣٨ تەنیا یەک کتێبی کوردی له یەریڤان بڵاوکرایەوە، ئەویش دیارە پاشماوەی کتێبەکانی ساڵی پێشوو بوو. بەم جۆرە بە پێی سیاسەتی فاشی و تیرۆرییانەی ستالین زمانی کوردی و ئەدەب و خوێندەواری و ڕۆشنبیری کورد قەدەغە کرا تا دوای جەنگی دووەمی گێتی. ئەم کارە کوردی هەموو ناوچەکانی ڕووسیای گرتەوە له قەفقاس و ئاسیای ناوەڕاستدا. له دوای جەنگی دووەم له ساڵی ١٩٤٦ تەنیا دانیان بەمافی کوردی ئەرمەنستان هێنا. لەو کاتەی پێویست بوو ئەلفوبێ لاتینییە کۆنەکە زیندوو بکەنەوە، وازیان لەو هێنا و ئەلفوبێیێکی دیکەیان دانا لەسەر بنچینەی ئەلفوبێ کیریلی یا (سیریلی) کە زمانی ڕووسیشی پێ دەنووسرێتەوە، بەبەڵگەی ئەوەی ئەم ئەلفوبێیە له لاتینی باشترە چونکە تاکی کورد له ئەرمەنستان سێ زمان فێر دەبێ، زمانی خۆی و ئەرمەنی و ڕووسی. زمانی ئەرمەنی ئەلفوبێی تایبەتیی خۆی هەیە، ئەگەر ئەلفوبێی زمانی کوردی بەتیپی لاتینی بێ ئەو کاتە پێویستە سێ جۆرە ئەلفوبێ بزانێ، بەڵام ئەگەر ئەلفوبێی ڕووسی بەکار بێنێ مانای ئەوەیە قوتابیی کورد دوو جۆرە ئەلفوبێ فێر دەبێ لەباتی سێ جۆر. ئەم ڕایە تا ڕادەیێک بەجێیە، بەڵام بێ گومان ئەو ئەلفوبێیە تەنیا بۆ کوردی ئەرمەنستان کەڵکی دەبێ، بەمیلیۆن کوردی دەرەوەی کوردستانی گەورە سوودی لێ وەرناگرن.

له ساڵی ١٩٤٦ ئەو مافەی له کوردی ئەرمەنستان زەوت کرابوو درایەوە پێی. ڕۆژنامەی «ڕیاتازە» دەستی کردەوە بەدەرچوون، له ساڵی ١٩٤٦ و ١٩٤٧ دوو سێ کتێب و له ساڵانی دوای ئەو چەند کتێبێکی دیکەی بەنرخ بڵاوکرانەوە له بابەت زمانی کوردی و ئەلفوبێی تازە لەسەر بنچینەی ئەلفوبێی کیریلی، هەروەها

چەند کتێبێکی زۆر بەنرخ لە بابەت ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) کوردی بڵاوکرانەوە. ئیتر لەمە بەدواوە بایەخێکی زۆر بەچاپەمەنی کوردی دەدرا، هەموو ساڵ کتێبێکی زۆری قوتابخانەکان بەچاپ دەگەیەنران، لە ئەوانیش زیاتر بایەخ بەبەرهەمی ئەدەبی دەدرا شیعر و وتار و چیرۆک و رۆمان و بابەتی دیکە. ژمارەی چاپکردنی کتێب لە هەڵبەزین و دابەزیندا بوو هەندێ ساڵ دوو سێ کتێب، هەندێ ساڵی دیکە زیاتر لە دە کتێب بڵاو دەکرانەوە. بۆ بەڵگە لە ساڵی ١٩٦٠ سێزدە کتێبی کوردی جۆراوجۆر لە شاری یەریڤان بڵاوکراوەتەوە.

پەیدابوونی ئەدەبی نووسراوی هونەری

پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ میللەتی کوردی ئەرمەنستان نەخوێندەوار بوو، بەڵام ئەدەبێکی بەرزی هەبوو جێی نرخ پێدان و شانازی بوو لە لایەن گەلێ لە کوردناسان و ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس و ئەوروپاییانی دیکە، ئەگەر قسەی باشیان بکردایە دەیانووت میللەتێکە بەشاعیر خوڵقاوە. لە پاش پەیدابوونی خوێندەواری لە ناو ئەم کوردانەدا، لە ژێر کاریگەریی ئەو ئەدەبە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە ئەدەبێکی نوێ پەیدا بوو، واتە کلاسیکی بەمانا ئەدەبی نووسراوی بەرز (مومتاز). ئەو بەرهەمە لە پلەی ئەدەبی هونەری نووسراوی هەموو نەتەوەکانی ڕووسیای سۆڤیەتی ئەو سەردەمە بوو، واتە نەتەوە ئەوروپایی و ئاسیاییەکان. لێرەدا نەوەکو تەنیا کورد بەڵکو هەموو نەتەوەکانی ئەو وڵاتە کەوتبوونە ژێر کاریگەریی ئەدەبی کلاسیکیی پێشکەوتووی ڕووس، ئینجا لە بابەت کوردەوە زیاد لەسەر کاریگەریی ئەدەبی ڕووسی ئەدەبی ئەرمەنیش تا ڕادەیێک کاریگەریی بەسەر ئەدەبی کوردی ئەو وڵاتەوە هەبوو.

بەگشتی ئەدەبی کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا لەسەر قانوون و تیۆرییێکی دەوڵەت بەڕێوە دەچوو، دەڵێ «بەرهەمی ئەدەبی و هونەری پێویستە بەڕوخسار نەتەوەیی و بەناوەرۆک سۆسیالیستی بێ» واتە زمانی بەرهەمەکە قەومییە، بەڵام ناوەرۆکی پێویستە لە پێناوی دروستکردنی کۆمەڵی سۆسیالیستی بێ و لە دوای ئەودا کۆمۆنیزم هەموو ئادەمزادی سەر ڕووی زەوی بەڕێوە ببا. هەرچەندە ئەم تیۆرییە هەڵە بوو، چونکە بەفەرمانی دەسەڵات و دانانی تیۆری داهێنانی ئەدەبی لە ڕووی جوانکارییەوە دروست نابێ. ئەدەبی کوردی و ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی

ئەم وڵاتە بەشـــێـــوەیێکی ڕەســـمـی و بەزۆر کـــەوتبـــووە ژێر باری ئـەم ئارەزووە قـورسـەوە. بەڕاسـتی هـەرچەند پێڕەوی ئەم تیـۆرییـە کرابـێ و بەرهـەمی ئەدەبی بێ تام کـەوتبـێـتـە ناوەوە، نموونـەیێکی زۆری بەرهـەمـێکی جـوان و ڕەنگینـی ئەدەبی کوردی نووسـراو بۆ یەکـەمین جـار لە نـاو کوردانی قـەفقـاسـی ڕووسـیـا پەیدا بوو، ڕەنگدانـەوەی ژیانی کـۆمـەڵایەتی و بیـری کـوردایەتی و دڵداری ناو دڵ و دەروونی ئادەمزادی کورد بوو.

بۆ یەکـەمین جار کۆمـەڵێک وتار و شیـعر و چیرۆک لە کتێبێکدا لـە ساڵی ۱۹۳۲ لە یەریڤـان بڵاوکرایەوە بەناوی «عەفراندنا ئەولن» – تۆپکرنا نڤیسارا سێکسیا کرمـانجا رەخ ئەسـۆسیاسیا نڤیسکارا فلسـتانێ – لە لایەن «نەشرا حـوکمـەتا شـەورا فلسـتانێ» بڵاوکراوەتەوە. ئەم بەرهـەمـە لقی کوردی لە یەکێتیی نووسـەرانی ئەرمـەنسـتـان کـۆی کـردۆتەوە و بڵاوی کـردۆتەوە. ئـەمـینی عـەبدال پێشـەکی بۆ نووسیوە.

ئەم کـتێبـە بۆ یەکـەمـین جـار نموونەی شـیـعری تـازە لە دایکبـووی کـوردی ئەو ناوچەیەی بـڵاوکردۆتەوە. چـەند نموونەیێکی پەخشـانیش لە کـورتە وتار و کـورتە چیرۆک تیـایدا بەرچاو دەکەون. کتێبـەکە برێک لە پـارچە لیریکی کـورت و وتاری ئەدەبی ئەم شـاعیر و نووسـەرانەی گرتۆتە خـۆ: حـاجی جندی، ئـازات ئوشتـوونی، ئەمینی عەبدال، عەتاری شەرۆ، فەتی، ساڵح، بایلۆزی چەچان.

شـیـعـر و نووسـینی کـوردی ناو کـتـێـبـەکـە بەزمـانێکی مـیللیی ڕەوان نووسراونەتەوە، لە ئەدەبی میللی سەرزارەوە زۆر نزیکن. شاعیران کێشی سیلابی خـۆمـاڵی مـیلليی لاوک و گـۆرانی ناو خـەڵکی کـوردیان بەکـارهێنـاوە. لە هـەمـوو ڕوویێکەوە نزیکتـــرە لـە ئەدەبی مـــیللی، چونکە یەکـــەمـین تاقـــیکردنـەوەیە بـۆ دروستـبوونی ئەدەبێکی ڕۆشنبـیرانەی سـەردەم. ئەوەی تازە و گرنگ بێ ناوەرۆکی ئەو نووسـین و شـیـعـرە نـوێیـەیە هـەمـووی بەپێی بڕیـارێکی دەسـەڵاتی دەوڵەت لە دەوروبەری بیـروڕای دروسـتکردنی کـۆمـەڵێکی سـۆسـیـالیـستی بەپێی تیـۆریی مـارکسـیـزم بـەڕێوە دەچێ. ناوەرۆکی لـە ئایین و سـۆفـیـزم و دڵداری و هـەسـتی دەروونی ناوەوەی ئادەمـزاد دوورە. هـەرچۆنێ بێ لە ڕووی ڕوخسـار و ناوەرۆکەوە دیاردەیێکی نوێیە لە ئـەدەبی کوردیدا، وەک ئەو بزووتنەوە ئەدەبییـە گرنگەی لەو مـاوەیەدا کـەوتە ناوەوە لە کـوردسـتـانی باشـوور، لە شـاری سلێـمـانی واتە

بزووتنـەوەی «شـیـعـری نویٚ»، لـەگـەڵ جیـاوازی لە نـێـوان ئەم دوو ڕینیـسـانسـە، هـەردووکیان ئەدەبی کوردییان دەوڵەمەندتر کرد.

لەم مـاوەیەدا هـەندیٚ نموونـە لە یەکـەمین عـەفـراندنی کـوردی قـەفـقـاس دەخـرێتە ڕوو.

عەتاری شەرۆ لە لیریکی «ئەم ژ دخونن»دا دەڵێ:

خـــوەندنا مـــە رۆنـایە، فـــرەیە
عـــــــــولـێ وێ زەف زێـدەیــە
چێکرنا سۆسیالیزمی ل بەر مـەیە
دەورانـا مـــە، دەورانەکـــا زێدەیە
***
خـوەندنا مـە خـوەشـە ئو ئەشـقـە
ئەم هەڤـــرا دخـــوونن تفـــاقـــە
خـــوەندنا مـــە ب زمـــانێ دێیـــە
ئەم زوو بقـەدیـن گۆتنا شـێـورێیە
***
زمـــــانـێ مـــــەیی لال ڤـــــەبوو
خــــەڤـــاتچی تـەف شـــا بوون
ملـێ مـــەیی گـــریدایی ئازا بـوو
دەورانـا کـــــــەڤـن ئـونـدا بـوو

شاعیر لەم لیریکەدا باس لە کەڵکی خوێندن دەکا، بۆ هـاوزمانانی خۆی ئەوانەی تا ئەو سـەردەمـە خوێندەواریان تێدا نەبووە. لـە شیـعـرەکـەدا بەپێی پێویست هـەندێ وشــەی فـەرهـەنگی و زاراوەی نویٚ بەکار دێنێ وەکو سـۆسـیـالـیـزم و شـێـورێ یا شـۆرەوی بۆ زاراوەی «سـۆڤـیەت». شـاعـیر بەراوورد لە نێوان ژیانی کـۆن و تازەی کورد دەکا، چۆن لە پێشـانا زمانیـان لاڵ بوو و خـوێندەوار نەبوون ئێـسـتـا بەهـۆی خـوێندن زمانیـان کـراوەتەوە. لە پێشـانا دیل بوون، ملیـان لە کـۆت و زنجیـردا بوو، ئێستا لە ئازادی و ژیانی سەربەستی دان.

لە لیریکێکی بەناوی «سلاڤ (ریاتازە) را» شاعیری ئەو ڕۆژگارەیان فەتی دەڵێ:

هەی سـلاڤ تەرا «ریاتەزە»
تو خـێـرهاتی مـەرا هەرتم
چقـا پاکی چقـا لازم
بەر کـوولاکـا چاوا دژمن

***

تو «ریاتەزە» چقـاس دەلال
تو بچـووکی تەنێ دوو سـال
زووکـە پێـشـدا هەرە
قـەت نەترسـە بەر چەتنیـا

***

تو کـۆم دکی، تو راست دکی
تو بەر دژمنا حـازر دکی
ب سیاسـەتی پێشدا تینی
پێشیـا دژمن کـە سـبیـا

شاعیر لەم لیریکەدا پیرۆزبایی ڕۆژنامەی «ریاتازە» دەکا کە بەزمانی کوردی لە یەریڤان هەفتانە بڵاودەکرایەوە. بەهۆی بیرەوەریی دووەمین ساڵی دەرچوونی ڕۆژنامەکە نووسراوەتەوە. لە شیعرەکەدا ئەوە دەردەبڕی ڕۆژنامەکە خەبات دەکا لە دژی کوولاک، ئەمە وشەیێکی ڕووسییە مانای ئەو کەسانە دەگەیەنێ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی قەیسەری دەوڵەمەند و خاوەن زەوی بوون، واتە وەک ئاغا و دەرەبەگی لای ئێمە.

قەناتی کوردۆ لە لیریکێکیدا بەناوی «سەردار»ەوە دەڵێ:

رابـە تـو سـەردارۆ
رابـە تـو خـەباتکارۆ
گهیشتییە زەڤیا جەهد، گەنم
عوزڤێ کۆلخۆزێ، وەختە دەمان

***

دبینـی ڤـــیّـــرا خـــوەدا
چڤـاس د خــەبـتن ناڤ زەڤـیـا
قـــیـــزن، ژنن ئـو مـــیّـــرن
ئـەو نـە دەرێ ژێ هـلـتـــــیـنن

***

نـهـــا ئـەم د خـــەبـتن، چـەتنـە
پـەشـــیـــا مـــە هـەنـە چـەتنـی
ئـەمـێ هـلـدن چـەتـنـیـــــــا
ســـەبا عـــمـــرێ تـێ تەڤـــایـی

***

وێ عـــەمـــر، ببـــە دیوانا مـــە
جـــــیـێ لـێ هـەیـە خـــــوەندن
ئـالکی خـــەبات، تراکـــتـــۆر
جـیـێ لـێ تونـنـەبـە مـفـتـەخـۆر

قـەناتی کـوردۆ لەم لیریکەدا ڕوو دەکاتـە خـەڵکی کورد، هانیـان دەدا کـار بکەن، خۆیان خاوەنی گەنم و جۆی خۆیانن. هەندێ زاراوەی نوێ لە شیعردا بەکار دێنێ وەکو وشـەی «کـۆلخـۆز»، ئەمـە زاراوەیێکە لە دوای شـۆڕشـی ئۆکـتـۆبەری ١٩١٧دا پەیدا بووە، لە دوو وشـەی ڕووسـیـی لێکدراو دروست کـراوە، مـانای «کـێـڵـگەی هەرەوەزی» دەگـەیەنێ. هـەروەها شـاعـیـر وشــەی «تراکـتـۆر»ی بـەکـار هێناوە، گرنگترین ئامێرێک لە کاروباری کشتوکاڵدا.

سـاڵح شـاعـیرێکی دیکەی قـۆناغی یـەکـەمی پەیدابوونی ئەدەبی کـوردییـە لە قەفقاسی ڕووسیا، لە شیعرێکیدا بەناوی «یەکێ گولانێ»دا دەڵێ:

عــــیــــــدا یـەکـێ گـــــولانـێ
سـەر ملـێ پرۆلێتارا بەیرەقێ سۆرن
دکشن ژ کووچێ بەرلینی، لوندۆنێ
بەیرەقێ ســـۆر هـەر ئالیـــا دفـــرن

ژ وان نـامـــين پـرۆلـێــتـــارێ دن
گـــــشكى ســـــازى دەزگـــــەنـە
ســـيلح و چەک دەســـتێ وان دانـە
جـێـرگـە ب جـێـرگـە دكـشن
گـــــاڤـێ درێژ داڤـــــێــــــژن
بهـەڤـرا كـلامـێ ئینگلابێ دڤـێـژن
دەف زورنــــە بـــەر وان د هـــەژن
پێـشـدا جـمـعـەتا خـەڤـاتـچـيـا
قەت تالاشێ نەكشـين ژ فـاشيستا
بسـەركـاريا تفـاقـا كـۆمـۆنيـسـتـا
ببـرن كـۆكـا كـاپيـتـاليـسـتـا
ديوانـا زولـومـــــدارا هـلشــــين
قـــەيد جـــيــدارا بقــــەتـين
هەڤـالا ژ كـەلا، زندانـا دەرخـين
بەيراقـا سـۆر هـەر دەرا دا چكين

شـاعيرى كـورد سـاڵح بەم ليريكە پێشـوازى لە جـەژنى يەكى ئەيارى كرێكارانى گێتى دەكا. ئەمە جەژنێكى پيرۆز بوو لە ڕووسـياى سـۆڤـيـەت. بەهۆى پێويسـتى ناوەرۆكى ليـريكەكـە شـاعيـر هەندێ وشـەى فـەرهـەنگى و زاراوەى سـيـاسى و ئابوورى بەكار دێنێ بەپێى بيروباوەڕى مـاركسـيزم. ئاڵاى سوور ڕەمزى دەوڵەتى ڕووسياى سۆڤيەت و هـەموو كرێكارانى گێتى بوو. شـاعير تەنيا بەمە نەوەسـتاوە هـەندێ زاراوەى ديكەى بـەكارهێناوە وەكـو پـرۆليـتـاريـا، فـاشـيـست، كۆمـۆنيـست، كەپيتـاليست، هـەروەها ئينقيـلاب بەمـاناى شـۆڕش. ئەم وشـانە بۆ يەكـەمين جار هـاتوونەتە نـاو بەرهـەمى ئەدەبى كـوردى (شـيـعـر و پەخـشـان) لـە ئەنجـامى ڕەنگدانـەوەى سـيـسـتـێمى تازە لە فـەرمـانڕەوايى سـەردەمى سـۆڤـيـەتەكـان لە ڕووسياى دوايى شۆڕشى ئۆكتۆبەرى ساڵى ١٩١٧.

بەگشتى گۆڕانێكى قووڵ بەسـەر ئەدەبى كوردى ئەو وڵاتەدا هات، بەتايبـەتى لە

پاش جەنگی دووەمی گێتی کە بۆ جاری دووەم کورد هەندێ مافی خوێندن بەزمانی خۆی وەدەست هێنا.

بەرهەمی ئەدەبی لە رووی روخسارەوە

کەرەستەی نووسینی ئەدەبی کوردی لەو وڵاتەدا لەسەر بنج و بناوانی ئەدەبی میلليی سەرزاری کورد بوو. زمانی قسەکردنی کوردی بەکار دەهێنرا، شاعیران بەرهەمیان لەسەر کێشی سیلابی میللی و قافیەی رەنگاورەنگی لاوک و گۆرانی دەهۆنییەوە، بەڵام شێوە و بابەتەکانی لاساییکردنەوەی ئەدەبی ئەوروپایی بوو، بەتایبەتی ئەدەبی رووسی. لەبەرئەوە ئەدەبی کوردی وڵاتی قەفقاسی رووسیا لەم رووەوە وەک ئەدەبێکی ئەوروپی پەیدا بوو. شاعیر یا نووسەر بەرهەمی بەپەخشان و شیعر دەنووسییەوە، وەکو دەستووری ئەوروپاییان، ئەوانەی کوردیش زۆربەیان لەم بابەتە بوون، ئەگەرچی بەگشتی هەردوو نووسەری گەورە و بەناوبانگیان عەرەبی شەمۆ و عەلی عەبدولرەحمان بەرهەمی ئەدەبییان پەخشان بووە.

بەرهەمی ئەدەبی کوردی ئەو وڵاتە لە قاڵبی ئەم بابەتانەی لای خوارەوە بەرچاو دەکەوێ:

١- وتار: بابەتێکی گرنگە لە ئەدەبدا، لایەنی هەموو زانستییە کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتەوە. ئەوەی لە ئەدەبی داهێنراوەوە نزیکە ئەو وتارانەن لە وەسف و دڵداری و کۆمەڵایەتی و تا پلەیێکیش لە سیاسەت و ئابووری دەدوێن، رەخنە و پێکەنین و ناوەرۆکی قەشمەری ئامێزیان تێدایە، بەزۆری ئەو نووسەرانە بەکاری دێنن ئەوانەی رۆژنامەنووسن و لە کۆوار و رۆژنامەکاندا کار دەکەن. وتار لە ناو کوردانی ئەو وڵاتەدا بەهۆی رۆژنامەی «ریاتەزە»وە زۆر پێش کەوت، لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە بەبێ پسانەوە هەفتەی دوو جار بڵاو دەکرایەوە تا رووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت (١٩٩١).

٢- چیرۆک: سەرچاوەی بنچینەیی نووسەرانی کورد لەم لایەنەوە گێتیی چیرۆکی رووسی دەوڵەمەند بوو، ئەوان ئاگاداری ئەدەبی کوردی دەرەوە نەبوون، هەروەها ئەدەبی هاوسێکانی کوردی دەرەوەش، چونکە بەشێکی زۆر کەمیان نەبێ زمانانی عەرەبی و تورکی و فارسییان نەدەزانی. لەگەڵ سەرچاوەی رووسی ئاگاداری ئەدەبی ئەرمەنی و گورجی بوون، ئەمانەش زیاتر

دەشكێنەوە سەر ئەدەبی ڕووسی و ئەورووپایی. لەبەرئەوە مەشقی نووسەرانی كورد بۆ نووسینەوەی چیرۆك بەلاساییكردنەوەی ئەدەبی نەتەوەكانی ئەورووپا بوو. گەلێ جاریش وەكو ئەوان بەبێ ئەوەی هەست بكەن وتار و چیرۆك تێكەڵ بەیەكتری دەبوون. بەڵام بەلای ئەوانەوە وەكو دەستوور هەموو نووسینێك ماكی جوانكاری تێدا بێ دەچێتە ناو بەرهەمی ئەدەبییەوە هەتا ئەگەر لە لایەن ڕەخنەگر و مێژوونووسانی ئەدەبەوە ناویشی بۆ نەدۆزرێتەوە.

٣- ڕۆمان: ئەگەر مێژووی ئەم بابەتە بەرزە لە ئەدەبی كوردیدا بنووسرێتەوە، پێویستە سەرەتای پەیدابوونی لە دوای جەنگی یەكەمی گێتی لە ناو كوردی قەفقاسی ڕووسیا دەست پێ بكا و بەناوی یەكەمین ڕۆماننووسی كورد عەرەبی شەمۆ ببەسترێتەوە. لە پاش ماوەیێكی زۆر بۆ دووەمین جار بابەتی ڕۆمان لە كوردستانی عیراق لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم سەری هەڵدا. بێ گومان ڕۆمانی «پێشمەرگە»ی ڕەحیمی قازی ئەویش لە ژێر كاریگەریی ئەدەبی ڕووسی و لاساییكردنەوەی عەرەبی شەمۆ بوو. چونكە ڕەحیم لە دوای نیشتەجێ بوونی لە باكۆ لە ساڵی ١٩٤٦ەوە تا كۆچی دوایی لە ژێر كاریگەریی ڕۆشنبیری ئەورووپا ڕۆمانەكەی نووسییەوە. هونەری ڕۆمان پایەیێكی بەرزی هەبوو، لە ئەدەبی كوردی ئەوێدا پێش كەوت، ڕۆماننووسی گەورە هەڵكەوتن. عەرەبی شەمۆ و عەلی عەبدولڕەحمان لە دامەزرێنەران بوون، نەوەی پاش ئەوان بەرهەمی بەپێزیان لەم لایەنەوە داهێناوە، نەوەی سێیەمی ئەو وڵاتە كەمتەرخەمی نەكردووە، لەگەڵ ئەوەی تەگەرەی زۆر ڕێگەی پێشكەوتنیانی گرتبوو، بەرهەمی باش و جوانیان بڵاوكردۆتەوە.

٤- لیریك: لە ڕووی ڕوخسارەوە و بەژمارەی دێڕ ئەم جۆرە شیعرە ئەورووپاییە لە پارچە و غەزەلی شیعری كلاسیكی نەتەوەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەكا. كوردی ئەو وڵاتە ڕاستەوخۆ لە شیعری ڕووسییان وەرگرتووە و زۆریش لە لاوك و گۆرانیی ئەدەبی میلیی خۆیان دەكا. وەكو چۆن لیریك لە ئەدەبی هەموو گێتی هونەرێكی سەرەكییە و هەموو لایەنەكانی ژیانی ئادەمزادی گرتۆتەوە لای كوردی ئەو ناوەش بایەخی پێ دراوە. نووسەر و شاعیرانی نەوەی دووەم و سێیەمی ئەم ڕینیسانسە ئەدەبییە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم ئەم جۆرە شیعرەیان بۆ هەموو هەست و نەستێكی كەسێتی و

سایکۆلۆجی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و کوردایەتی بەکارهێناوە. دەرچوونی ڕۆژنامەی «ڕیاتەزە» بەڕێکوپێکی بۆ ماوەیێکی زۆر هۆیێکی گرنگ بوو نووسەر و شاعیرانی هان دەدا ئەم بابەتە شیعرە بهۆننەوە بۆ ئەوەی لاپەڕەکانی ڕۆژنامەکەی پێ ڕەنگین بکەن.

٥- پۆییم (قەسیدەی درێژ، بەیتی ئەدەبی میللیی سەرزار): ئەم بابەتە شیعرە لە کۆنەوە لە ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژئاوا بووە، لە ڕۆژهەڵاتدا قەسیدە (چامە)ی پێ دەڵێن، لە ئەدەبی میللیی سەرزاری کوردی «بەیت»ی پێ دەڵێن. شاعیرانی ئەدەبی کوردی نوێی ئەو وڵاتە وەک لاسایییێک لە ئەدەبی ڕووسی و تا ڕادەیێکیش لە ئەدەبی ئەرمەنی و گورجییان وەرگرتووە، ئیتر هەستیان پێ کردبێ یا نەکردبێ، زۆر باش لەگەڵ ڕێبازی ئەدەبی کوردیدا گونجاوە، چونکە «بەیت» بابەتێکی زۆر گرنگە لە ئەدەبی میللیی سەرزاری کورد، لەبەرئەوە ئەگەر بەزۆریش سەپێندرابێتە سەر شاعیران ئەوان لە خۆیانەوە ئەو جۆرە شیعرە پێویستەیان هێناوەتە ناو ئەدەبی نوێوە، چونکە شتێکی نامۆ نییە لە لای ئەوانەوە.

نووسەر و شاعیران

لە سەرەتای دروستبوونی ئەدەبی نووسراوی کوردی شاعیری خوێندەوار نەبوو، ئەوانەی دەستیان بەشیعر نووسین کرد، شاعیر نەبوون، هەستی شیعرایەتییان هەبوو، یا شاعیر میللی بوون و گوێی مۆسیقییان بەهێز بوو، قوتابی و خوێندەواری هەموو لایەنەکانی زانستییە پراکتیکی و کۆمەڵایەتییەکان مەشقی نووسینی شیعریان دەکرد، لە نەوەی دووەم و سێیەمدا نووسەر و شاعیری بەڕاستی پەیدابوون و دەوری گرنگییان هەبوو لە پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا. مێژووی ئەدەبی کوردی ناوی گەلێکیان دەور دەکاتەوە. هەندێ لەمانە دەچنە ناو نەوەی یەکەمەوە، واتە ئەوانەی تەمەنیان درێژ بوو. لەم ماوەیەدا پێویستە یادی هەندێکیان بکرێتەوە. ئەمانە نووسەر و شاعیر بوون، بەرهەمی پەخشانی و شیعرییان هەیە.

ئەحمەد مرازی (١٩٠٢ - ١٩٦١)، جەردۆی گەنجۆ (١٩٠٦ - ١٩٤٥)، نادۆی خدۆ (١٩٠٧)، میرۆیی ئەسەد (١٩١٩)، ئوسفی بەکۆ (١٩٠٩ - ١٩٦٩)، سەمەند

سیابەندۆڤ، لە بەرهەمهێنانی ئەدەبی داهێنراو جێ پەنجەیان دیارە. ئەمانە لە نەوەی یەکەمی بزووتنەوەکە بوون، لە خوێندەواریدا گەیشتنە ئەوەی ببن بەشاعیر و نووسەر و دەوریان لە پێشخستنی ئەدەبدا هەبێ.

لە نەوەی دووەم و سێیەم، هەندێکیان تا ئێستا لە ژیان دان پێویستە ئاماژە بۆ ئەم شاعیر و نووسەرانە بکرێ:

سەعیدی ئیبۆ (١٩٢٤)، سمۆی شەمۆ (١٩٢٨)، کارلێنی چەچانی (١٩٢٩)، فەریکی ئوسب (١٩٣٤)، عەمەریکی سەردار (١٩٣٥)، جەردۆی ئەسەد، باخچۆی ئیسکۆ، ئۆردیخانی جەلیل، وەزیری ئەشۆ و هی دیکە.

ئەو شاعیر و نووسەرانەی وەک نموونە هەڵبژێردراون لە ئەدەبی کوردی قەفقاسی ڕووسیا، ژیان و کردەوەی ئەدەبییان بەپێی سەردەمی لە دایکبوونیان دەچێتە ناو لیستی هەموو شاعیر و نووسەرانی کوردستان کە ناویان لەم کتێبەدا هاتووە.

بەشی چوارەم

ئەدەبی کوردی لە سووریا

ناوچەکانی باشووری هەرێمی بۆتان لە کوردستانی باکوور لە دوای جەنگی دووەمی گێتی کەوتە ولاتی سووریا. جزیری بۆتان نێوەندێکی گرنگی ئەدەب و خوێندەواری کوردی بوو، بەڵام بزووتنەوەی ئەدەبی بەڕادەی پێویست بەهێز نەبوو لەو ناوچانەی کەوتنە ناو دەوڵەتی تازە دروستبووی سووریا. ئەو خوێندەوارە کوردانەی لە ناو کوردی سووریا پەیدابوون لە بنج و بناواندا خەڵکی ناوچەکانی دیکەی کوردستانی باکوور بوون، بەتایبەتی ناوچەکانی باکووری جزیرە و دیاربەکر. لەوانە بەشی زۆری بەدرخانییەکانیش، بەدرخان پاشا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە لە دیمەشق بوو و هەر لەوێش کۆچی دوایی کرد، هەندێ لە منداڵەکانی لە ولاتی شام زیندەگانییان دەکرد و منداڵی ئەمانە واتە نەوەی بەدرخان پاشا لە ئاوەدانییە جیاوازەکانی شام لە دایک بوون، بەم هۆیەوە زمانی عەرەبی و تورکییان دەزانی لەگەڵ زمانی دایکیان. شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیر و خوێندەوارەکانی کوردی سووریا بەمنداڵی بەتەنیا یا لەگەڵ کەسوکاریان لە کوردستانی عوسمانی لە پاشانا کوردستانی تورکیا لە دەست زوڵم و زۆرداری ڕایان کردووە و ئاوارەی ولاتی شام بوون.

کوردستانی باکوور لە دوای جەنگی دووەم و دامەزراندنی کۆماری تورکیا، لەبەرئەوەی بەشی زۆری کەوتە ناو ئەو ولاتەوە و دەسەلاتی کەمالی دانی بە مافی کورد نەهێنا، ئەدەب و خوێندەواری لەوێدا وەستا. ناوچەی بادینان و زاخۆش لە عێراقدا سوودی بۆ ئەدەب و خوێندەواری کوردی نەبوو، کوردی سووریا و قەفقاسی ڕووسیا بوون بەنوێنەری هەموو کوردستانی باکوور و تا ڕادەیێک ئەدەب و کولتووری کوردییان پاراست، پێویستە ئەوەش لە لای هەموو کەسێک ڕوون بێ کوردستانی باکوور لە لایەن ئەدەبەوە بناغە و بنکەیێکی ئەوەندە بەهێزی

هەبوو هیچ مەترسییێک لە ناوەوە نەبوو ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی لەو ناوچانەدا لەناوبچن، بەبەڵگەی ئەوەی لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا لە ناوچەکانی بادینان و زاخۆ زوو خۆیان گرتەوە.

لەبەر دواکەوتوویی ناوچە کوردنشینەکانی سووریا لە رووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و نەخوێندەوارییەوە زۆربەی ڕۆشنبیرانی کورد لە شارەکاندا دەژیان، بەتایبەتی دیمەشق و بێرووت، لەبەرئەوە پایتەختی سووریا نێوەندێکی گرنگی بزووتنەوەی ئەدەبی و خوێندەواریی کوردی سووریا بوو. بزووتنەوەی ڕزگاری لە سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەم دەستی پێ کرد، بەسروشت سیاسی و ئەدەبی و ڕۆشنبیری بوو. دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون و پێوەندی کوردانی سووریا بەکوردی تورکیا هۆیێکی گرنگ بوو بۆ بڵاوبوونەوەی هوشیاریی سیاسی و بیری نەتەوەیی.

ماوەی جمو جۆڵی کوردی سووریا بەئازادی لەم ڕووەوە زۆر درێژ نەبوو، لە سەرەتای سییەکانەوە تا دوایی جەنگی دووەم، واتە تەنیا چواردە پازدە ساڵێک بوو، لە پاش دەرچوونی فرەنسا لە سووریا (١٩٤٦) مافی کورد لەوێ بەتەواوی پێشێل کرا.

ڕۆژنامەگەری و بڵاوەخانەی هاوار

بەدرخانییەکان بەتایبەتی جەلادەت و کامیران لە گۆڕەپانی ڕۆژنامەگەری و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردی کۆششی پڕ سوود و کاری بەکەڵکیان هەبوو. لە شاری دیمەشق هەموو کەرەستە و کەلوپەلی چاپەمەنی پەیدا دەبوو. لە پێش هەموو شتێک ئەم دوو برایە نەخشەی ئەلفوبێی زمانی کوردییان دانا لەسەر بنچینەی ئەلفوبێی لاتینی، ماوەیێک پێش ئەوان لە بەغدا تۆفیق وەهبی نەخشەیێکی بۆ ئەلفوبێی کوردی لاتینی دانابوو، هەروەها عەرەبی شەمۆ و مارۆگوولۆف لە قەفقاسی ڕووسیا کارێکی لەم جۆرەیان بەئەنجام گەیاند. لە پاشانا ئەم سێ هەوڵ و تەقەلایە بوو بەسەرچاوە بۆ دروستبوونی ئەلفوبێیێک پڕ بەپێستی زمانی کوردی بێ لەسەر بنچینەی تیپی لاتینی.

ئەم دوو برایە جەلادەت و کامیران بەدرخان لە دیمەشق و بێرووت دوو بنکەی ڕۆژنامەگەریی کوردییان دامەزراند، لە دیمەشق کاریان بەڕێوە دەبرد، لە پێشانا

له دیمەشق هاوکار بوون، له پاشانا کامیران له بێرووت و جەلادەت له دیمەشق خەریکی کاری ڕۆژنامەگەری بوون. له ساڵی ١٩٣٢ تا ساڵی ١٩٤٣ جەلادەت (٥٧) ژمارەی له کۆواری «هاوار» بڵاو کردەوە. لەگەڵ ئەمە ماوەیێکیش خەریکی بڵاوکردنەوەی کۆواری «ڕۆناهی» (١٩٤٢ – ١٩٤٥) بوو، ئەمەیان بایەخی بەهەواڵی جەنگ دەدا. هەر بۆ مەبەسی هەواڵی جەنگ کامیرانیش له بێرووت ڕۆژنامەی «ڕۆژا نوو» (١٩٤٣ – ١٩٤٦)ی بڵاو دەکردەوە. ئەم دوو ڕۆژنامەیە بایەخیان بەهەواڵی جەنگ دەدا و دەوری سوێندخۆرانی جەنگی دووەمی گێتییان دەخستە ڕوو بەتایبەتی فرەنسا، هەردووکیان یارمەتییان له دەوڵەتی فرەنسا وەردەگرت. جگه له ڕۆژنامەی «ڕۆژا نوو» کامیران پاشکۆیێکی ئەدەبی مانگانەشی بڵاو دەکردەوە بەناوی «ستێر».

له سەرەتادا «هاوار» یەکێک بوو له کۆوارە بەنرخەکانی کوردی. مەسەلەی زمان و ئەدەبی کوردی بەتایبەتی و سامانی نەتەوەیی بەگشتی له مەبەسە گرنگەکانی بوو. له دوای دەستپێکردنی جەنگی دووەمی گێتی کۆوارەکانی دیکەیان شکانەوە سەر بڵاوکردنەوەی هەواڵ و ڕووداوەکانی جەنگ، لەگەڵ ئەوەشدا لایەنی زمان و ئەدەب و ڕۆشنبیریی کوردییان نەخستبووە پشتگوێ.

بەناوی «کتێبخانا هاوارێ» جەلادەت و کامیران نزیکەی بیست کتێبیان بڵاو کردەوە، له بابەت ئەدەب و خوێندەواریی گشتییەوە، کتێبەکان ئەگەرچی بەقەوارە بچووک بوون، بەڵام بەناوەرۆک نرخی خۆیان هەبوو، بەتایبەتی بۆ بڵاوبوونەوەی نووسینی کوردی بەئەلفوبێی لاتینی. له بڵاوکردنەوەی کتێبەکاندا دانەرانیان ڕەچاوی وەرگێڕانیان کردبوو له زمانانی بێگانەوە بۆ زمانی کوردی.

ڕۆشنبیرانی کورد له سووریا

له دوای جەنگی دووەم و دروستبوونی دەوڵەتی سووریا بەهۆی ئەوەی وڵاتەکە دەستبەسەری فرەنسا بوو تا دوای جەنگ (١٩٤٦) و چوونە دەرەوەی فرەنسا کورد جۆرە ئازادییێکی هەبوو ڕێکخراوی کۆمەلایەتی و هونەری و یانەی وەرزش و شانۆی دامەزراندبوو. چاپەمەنی بەزمانی کوردی و لەسەر کورد بەزمانی عەرەبی بڵاو دەکرایەوە. ئەم جموجۆڵییە کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیرییە ناوەرۆکی سیاسی هەبوو، تا ڕادەیێک پێوەندییان بەکوردی عیراقەوە هەبوو، زیاتر بەهۆی

ئەوەی زمانی دووەمی هەردوو لایان عەرەبی بوو.

لە پاش دەرچوونی فرەنسا لە سووریا کە سیاسەتی قەومی شۆڤێنی عەرەب بەسەر کورددا سەپێنرا خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد لە دوو لاوە خەباتیان دەکرد، لایێکی سیاسی و لایەکەی دیکە ڕۆشنبیری. ئەگەر جیاوازییێک لە بیروڕای سیاسی لە ناو ڕۆشنبیراندا هەبووبێ، هەندێ لە یەکتری دوور بکەوتنایە هەڵوێستیان لە کاروباری ئەدەب و ڕۆشنبیری یەک بوو و لەگەڵ یەکتریدا کۆک بوون. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لەگەڵ نەوەی یەکەمی ڕۆشنبیری کورد نەوەی دووەمیش پەیدا بوو. لەو سەردەمەدا ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەری وەکو عوسمان سەبری و قەدری جان و جیگەرخوێن و ڕەشیدی کورد و نوورەدین زازا و هی دیکە لە مەیداندا بوون، جەلادەت بەدرخان کۆچی دوایی کردبوو، کامیران بەدرخانیش لە سووریا دەرچووبوو و جێنشینی پاریس بوو. داواکردنی مافی نەتەوەیی و مرۆڤایەتی بۆ کورد لە ڕووی سیاسییەوە و پاراستنی کولتووری کورد و پەرەپێدانی کەوتبووە سەر شانی ئەو ڕۆشنبیرانەوە، بەتایبەتی لە دوای کوودیتاکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا. ڕۆشنبیرانی کوردی سووریا لە ناو بازنەیێکی سنوور کێشراو تا سەرەتای چارەکی دوایی سەدەی بیستەم هەموو هەلێکی لەباریان دەقۆستەوە بۆ داواکردنی مافێکی سیاسی، یا بڵاوکردنەوەی کتێبێکی کوردی. شیعر لە هەموو ڕۆژگارێکدا ئەگەر سانسۆری لەسەر بێ و چاپخانە نەبینێ بەئەزبەر لە ناو خەڵکی بڵاو دەبێتەوە. گەلێ لە بەرهەمی شیعری سیاسی و بیری کوردایەتی دەکەوتە بەر گوێی لاوان و سنووری دەبڕی و لە دەرەوەی سووریا بڵاو دەکرایەوە.

هەستی نەتەوەیی کوردی لە سووریا تەنیا لە ناو دڵ و دەروونی ئەو کەسانە نەبوو کە ژیانیان تەرخان کردبوو لە ڕێگەی سیاسەت و ئەدەب و ڕۆشنبیرییەوە خزمەتی کورد بکەن. کەسانی هەڵگری ئیدیۆلۆجییەتی دوور لە بیری نەتەوەیی هەڵوێستی تایبەتییان هەبوو بەرامبەر بەمیللەتی ستەمدیدە و زوڵم لێکراوی خۆیان. مەلا و مامۆستایێکی ناوداری هەموو گێتیی ئیسلام محەمەد سەعید ڕەمەزان بۆتی لە ساڵی ١٩٥٧ لە دیمەشق وەرگێڕانی «مەم و زین»ی خانی بەزمانی عەرەبی بڵاوکردۆتەوە. وەرگێرانەکەی بەپەخشانە. ئەویش ناچار بووە ئەو دێڕانەی لە پێشەکی «مەم و زین»دا لە بابەت کوردەوە چاپی نەکا، چونکە

سانسۆری سووریا ڕێگەی نەداوە. تەنیا ئەم دیاردەیە لە ناو کوردی سووریا لە ناوەوە نەبووە، لە هەموو کوردستانا گەلێ کەس لەسەر هەر بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەتێک بووبێ بەشێوازێکی تایبەتی کوردایەتی کردووە، ئەمە تاپۆی ڕۆشنبیرییێک و فیکرێکی دیاریکراو نەبووە.

بەرهەمی ئەدەبی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە

ئەدەبی کوردی لەو ولاتەدا ڕەنگدانەوەی قوتابخانەی ئەدەبی کوردییە لە کوردستانی باکوور، هوشیارانە ئەدەبی کلاسیکی ئەو هەرێمەی پێش خستووە لە سەدەی بیستەمدا تا ئەمڕۆ. لە ڕووی بیناسازی ئەندازیاری شیعری کلاسیکییەوە هەموو مەرجەکانی پاراستووە، لە ناو قالّبی کۆن ناوەرۆکی تازەی داهێناوە، جگە لەمە لە بابەتی «شیعری نوێ»دا هەنگاوی باشی هاویشتووە. واتە بەرهەمی شاعیرانی سووریا بووە بەنموونەی داهێنانێکی سەرکەوتوو لە ئەدەبی کوردستانی باکووردا.

بۆ بەڵگە شاعیری نوێخوازی کوردی سووریا تیرێژ لە قالّبی شیعری عەرووزی کۆندا سکالا لەگەڵ میللەتی کورد دەکا و دەڵێ:

ئەی وەلات ئەز جانفیدایێ دەشت و زۆزانێ تەمە
جانفیدایێ ئاڤ و دەغل و باغ و بیستانێ تەمە
دەست لەسەر دارێ تفنگم چۆک ژ عەردی نابرم
پاسیبان و لەشکرێ ئارمانج و نیشانێ تەمە
سوند و پەیمان بێ لەسەر من دێ تە پارێز کم وەلات
خوێنا نارنجی بڕێژم مەردێ پێوانێ تەمە
جان بسۆژم دێ ب پێت و ئاگرێ جەنگا وەلات
ئاگرێ زەردەشتە بی ئەز ب خوە پەروانێ تەمە
بۆستەکی ئەز ژ تە نادەم ب وەلاتی هند و چین
تو بەهەشتا مللەتە ئەز سوور و گەردانێ تەمە
دێ ببرم ئەز ب شوور و خەنجەران دەستێ چەپەل
هیمێ بنتار و ئەساسێ برج و ئەیوانێ تەمە

دێ ب هێـز و هـنـەرا خـوە ئەز دێ تە پـارێز کم وەلات

ئالا رەنگین ژۆرڤــە هـلدەم ئـەز ل ســـەربانـێ تەمــە

وەک ئاشکرایە شـاعیـر ئەم شیـعرەی لەسـەر بەحـری عـەرووز ڕێکخسـتووە، تەنیـا بەیەکێتیـی قـافیـە نەوەسـتـاوە، لەسـەر بنـچینەی پاش قـافیـە دایـنـاوە. شیـعرێکە بەهەوایێکی کـلاسیـکیـیانەی پڕ لە ئاهـەنگ و زەمـزەمـە دەکـەوێتـە بەر گـوێ. بەڵام بەناوەرۆک موناجاتێکە شاعیر لەگەڵ هاوولاتییـانی کورد و نیشتمانی کوردستانی دەکا، سـۆزی ئەڤین و خۆشـەویستـی لێ دەتکێ.

هـەر ئەو شـاعیـرە بەشـێوازێکی شـیـعری دیکەی جـیاواز لە شـیـعری پێـشـوو گفتوگۆ لەگەڵ کورد دەکا و دەڵێ:

بشـکێن ڤــان قــەید و زنجــیــرا
بـب هـەڤـــالەک ســـەرکـــەتی
وا ل ئیـــــران و عـــــیــــــراقێ
جــــەنگ و حــــالان و شــــەڕە
خــــوین د ڕێژە وا ژ جــــانێ
خـورتێن کورد یێن ب هـەڤ کـەتی
هـەروەکی (تیــــرێژ) دبێــــژە
ســــــەرفـــــرازیـــــا مـــــەیە
ئـەم خــــوە دی مـــافن بزانن
یێ کـــــو ئایل تم کـــــــەتی

تیـرێژ ئەم شیـعرەی لەسـەر کێشـی سـیلابـی خـۆمـاڵـی حـەوت و هـەشت بڕگـەیی داناوە، ئەمانە لە کێشە هەرە سووکەکانی شیعری کوردین. دە نیوە دێڕی دابەش کـردووە، بـوون بەتاکێک و دوو چـوارین بە مـەرجـێک قـافـیـە تاکـەکە و نیـوە دێڕی دوایی هـەردوو چوارین لەسـەر یەک قافیـەن، ئەمە ئاهـەنگێکی تایبـەتی بەشیعرەکە داوە. بێ گـومـان لیـریکەکـە بەڕوخسـار و ناوەرۆکـەوە دەچێتـە ناو چوارچێـوەی «شیعری نوێ»وە.

لیـریک وەکـو نموونـەی لەو بەڵگانەی پێشــوو بەرچاو کـەوت، بابەتـی ســەرەکی بەرهـەمـی ئـەدەبی کــوردی ســووریـایە، جگە لەوە ئـەم بابەتـانەی لای خــوارەوەش دەکەونە بەرچاو:

١- شـاعـیـران بایەخـی زۆریان بەپۆیێم (چیرۆکی شـیـعری) داوە، ئەمـە بابـەتێکی هـەرە گـرنگە لە مـێژووی شـیـعـری کـلاسیکی و شـیـعـری مـیللیی سـەرزاری (فـۆلکلۆری) کـوردیدا. لە ناو ئـەدەبی کـوردی ئـەو وڵاتەدا هـەردوو بابـەتی ئەم جـۆرە شـیـعـرە هـەیە، واتە کـورت و درێژ، کـورتەکـەیان بۆ ناوەرۆکی کـورتە چیرۆک بەکار دەهێنرێ بەشیعر، درێژەکەشیـان بۆ چیرۆکی درێژ (ڕۆمـان) بەکار دەهێنرێ بەزۆری بۆ بەسـەرهـاتی دڵداری کوڕ و کـچـەکانی وەک مـەم و زین، لەیلا و مەجنوون، شیرین و فەرهـاد و هـی دیکە.

٢- پەخشـان جێگەی دیاری هـەیە لە ناو ئەدەبی کوردی سووریا. بابەتەکانی وتار و چیرۆک پێشکەوتوون. کاریگەریی پـەخشـانی کوردی عیـراق بـەسـەریانەوە هـەیە یا ڕاستەوخۆ، یا بەهۆی زمانی عەرەبییەوە، چونکە کوردی هـەردوو لایان ســووریا و عیـراق ئاگاداری زمـانی عـەرەبین و پـەخشـانی عـەرەبی بەتـایبـەتی بابەتی وتار و چیرۆکی کورت لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە دەوریان بووە بۆ خەمڵاندنی وتاری هونەری و چیرۆکی کوردی.

لە نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـتـەم ڕۆشنبیر و نووسـەر و شـاعـیرانی کورد لە ســووریا هـەنگاوی گەورەیان نا بۆ پارێزگاری کولتـووری کورد، بەتایبـەتی ئەدەب. هـەروەهـا بۆ پێشـخسـتنی ئەو ئەدەبە و ئێسـتا بووە بەنموونـەی سـامـانی نەتەوەیی هـەموو میللەتی کورد.

لەو مـاوەیەدا لە کوردسـتـانی سـووریا کـۆمـەڵێک شـاعـیـر و نـووسـەر هـەڵکەوتن، ڕۆڵی گرنگیـان هـەبوو لە پێشـخستنی ئەدەبی کوردی. پیشـان دان و لێکۆڵینەوە لە ژیان و بـەرهـەمـی ئـەدەبیی هـەندێکیـان بەپێی سـەردەمـی ژیانی ئەو شـاعـیـر و نووسـەرانە دەکەوێتە ناو ئەو بەشانەی بۆ شاعیر و نووسەران لەم کتێبەدا تەرخان کراون.

***

ئەدەبی کوردی لە سـووریا نموونـەی ئەدەبی کوردسـتـانی گـەورەی تورکیـایە. لە

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەهۆی سیاسەتی شۆڤێنی تورک زمانی کوردی قەدەغە بوو، بەڵام لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە بزووتنەوەی سیاسی لە ناو کوردی تورکیا بەهێز بوو، لە پاڵ ئەو ڕێنیسانسێکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی دەستی پێ کرد، ئەمە هەمووی یەکی گرتەوە لەناو چوارچێوەی کوردستانی گەورەدا. پێشکەوتنی ئەدەبی لە کوردستانی عیراق و ئێران پاڵپشت بوو بۆ بووژانەوە و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە کوردستانی باکووردا.

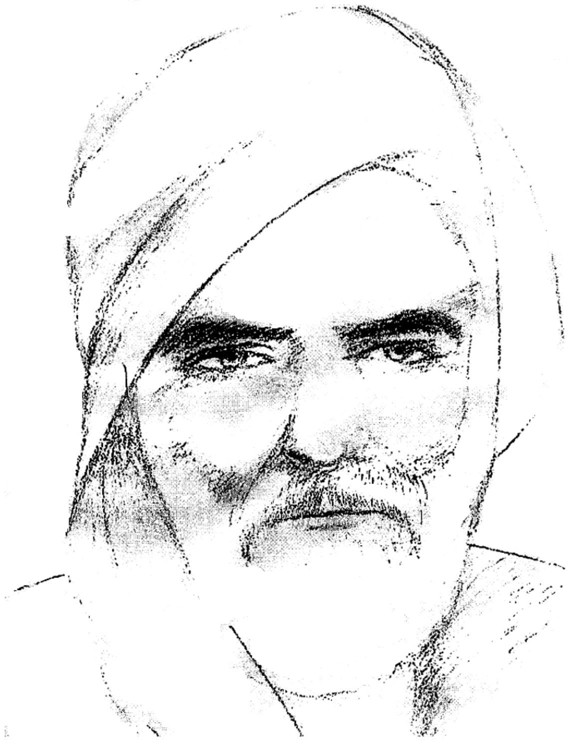

جەوهەری

بەشی پێنجەم

جەوهەری

١٨٧٥ - ١٩٥٨

هەوای دیداری یارانی وەتەن کەوتۆتە سەر فیکرم
هەتــا ئەمجــار دەیانبینـم بە چاوانم خودا نەمرم

ژیانی

حەسـەن کوڕی مـەلا عەبدوڵڵا کوڕی مەلا حـەسـەنی زەردەڕووە، زەردەڕوو گوندێکە لە ناوچەی ئالانی سـەردەشت، لە ساڵی ١٨٧٥ لەو گوندە لە دایک بووە. لە پاشـانا ماڵیان گوێزراوەتەوە گـوندی کوێرەگوێز لە ناوچەی سـەقز. هـەموو قۆناغـەکانی خـوێندنـی لە حوجرەی مزگـەوت تەواو کردووە. ژیانی فـەقێیـەتی لـە زۆر جێگەی کـوردسـتـان بردۆتە سـەر، لەوانە لە گـوندی جامـەرد لە ناوچەی بۆکـان خـەریکی خـوێندن بووە، لە پاشانا هـەر لەو ناوچەیەدا ماوەتەوە لە گوندی عـەمبار هەندێکی دیکەی خـوێنـدنی تەواو کـردووە، ئەوجـا ڕووی کـردۆتـە سـابـڵاغ (مـەهاباد) و لە مزگـەوتی سـوور نیشـتـۆتەوە. ئینجـا بۆ خـوێندن بـەرەو سلێمـانی و کـەرکووک و هـەولێـر کـەوتۆتە ڕێ، زۆر لەو نـاوە نەمـاوەتـەوە، وا دەردەکـەوێ هـۆی خـوێنـدنی بۆ نەڕەخسـاوە و ژیانـی ئەو ناوەی زۆر بەدڵ نـەبووە. لەبەرئـەوە ئەم جـارەیـان بەرەو شـاری سنە دەبێتـەوە و لە مـزگـەوتی دارولئـیحـسـان نیـشـتـەجـێ دەبـێ و لەوێ خـوێندنی تەواو دەکا. بەم جۆرە خـەریکی پیشـەی مـەلایەتی دەبـێ و مـاوەیێکی زۆر لە ژیانیدا لە ئاوایی و گوندەکانی ناوچەی بۆکان و سابڵاغ (مـەهاباد) دەباتە سـەر و مەلایەتی بۆ خەڵکەکە دەکا.

حـەسـەن بۆ گێتیی شـیعر نازناوی «جـەوهـەری» هـەڵبژاردووە، شـیعری بەم ناوە تۆمـار کـردووە. خـۆی بـەمریدی بـنەمـاڵەی سـەیدانی نەهریی شـەمـدینان زانیـوە بەتایبـەتی شـێخ عـەبدوڵڵای نەهری. بەپیری تووشی کـارەسـاتێکی جـەرگبـڕ بووە

بەهۆی مردنی مەلا عەلیی کوڕی، لە تەمەنی لاویدا جوانەمەرگبوونی ئەم کوڕە تاقانەیەی کارێکی زۆری لێ دەکا، بیر و هۆشی تێک دەچێ، واز لە خۆشی ژیانی سەر ڕووی زەوی دێنێ. ناچار خۆی دەگەیەنێتە نزیک شێخ عەبدوڵڵای نەهری لە سایەی ئەودا خۆی گۆشەگیر دەکا. لێرەشدا ئۆقرە ناگرێ و پێش مردنی دەگەڕێتەوە گوندی کوێرەگوێز و لەماڵی مەلا ساڵحی برای دەژی تا کۆتایی تەمەنی. لە ساڵی ١٩٥٨ لەو گوندە کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە.

شیعری

هەستی کاریگەری گوێی مۆسیقی جەوهەری کردووە بەشاعیر، گەڕانی لە کوردستانی ئێران و عوسمانی کردوویەتی بەشارەزا لە هەڵسوکەوتی ڕۆشنبیری و خوێندەواری نەتەوەیی. شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە لە نێوان شیعری کلاسیکی بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی دەوەستێ. هەندێ جار هەردوو بابەت تێکەڵ بەیەکتری بوون و هەندێ جاری دیکە بەتەنیا وێنەی هەردوو بابەتەکە دەخەنە ڕوو. لە کێشدا بەحری عەرووزی هەزەج و ڕەمەلی بەکارهێناوە، لە کێشی خۆماڵیدا هەشت بڕگەیی و دە بڕگەیی هەیە. لە شیعری کلاسیکیدا پەیڕەوی یەکێتیی قافیەی کردووە، لە شیعری کێشی خۆماڵیشدا جووت قافیە (مەسنەوی) بەکارهێناوە. شیعری درێژ (قەسیدە)ی کەمە، زۆربەی بەرهەمی لە بابەتی لیریکی کورتن، واتە نێوان حەوت تا دوازدە دێڕە شیعر، بەڵام پارچە (قیتعە)ی زۆرە، شیعری نێوان سێ نیوە دێڕ شیعر تا حەوت نیوە دێڕ. هەروەها لە دیوانی شیعریدا قەسیدەی بەندی شەشین دەکەوێتە بەرچاو (ا ا ا ا ب ب).

شیعری جەوهەری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، هەندێ تەسکە، بۆ هەموو مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی نەچووە. بابەتە بنچینەییەکانی بەرهەمی شیعری بریتین لە:

١- نەعتی پێغەمبەر، لەمەدا وەک پڕ باوەڕێک بەئایینی ئیسلام خۆی پیشان دەدا.

٢- ئامۆژگاری و پەند و پاڕانەوە، لە پاڵ ئەمەدا هەندێ تەنگوچەڵەمەی ژیانی خۆی و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی دەخاتە ڕوو.

٣- گیرۆدە و گرفتاری بنەماڵەی شێخانی نەهرییە، خۆی بەمرید و دەروێشی تەریقەتەکەیان دەزانێ. شینی بۆ شێخ عەبدولقادری نەهری کردووە، بەهەناسەیێکی ئایینییانەی ئیسلام هێرش دەباتە سەر کەمالییەکان، بەناوی

ئایینەوە کوردایەتی دەکا. هەروەها ستایش و پێدا هەڵدانی زۆرە بۆ شێخ عەبدوڵڵای نەهری و شانازی بەبنەماڵەیان دەکا.

٤- شیعری موناسەباتی زۆرە، دەکرێ بەیەکێک لە شاعیرە دیارەکانی ئەم جۆرە شیعرە بژمێررێ، بەم هۆیەوە نامەی شیعری ستایش و پێدا هەڵدانی زۆرە بۆ سەردار و ئاغا و میر و شێخانی کورد، لە پاڵ ئەوانەوە مەدح و ستایشی بۆ ڕەزا شای پەهلەویش هەیە، لەو کاتەی جەوهەری پیرۆزبایی لە سەردارێکی کورد دەکا بەهۆی ئەوەی شا دار عەسایێکی بەنرخی بۆ سەرداری کورد بەدیاری ناردووە، ستایشێکی زۆری ڕەزا شاش دەکا و دار عەساکەی لەگەڵ عەساکەی مووسا پێغەمبەر بەراوورد دەکا.

٥- لە ساڵی ١٩٣٦ شەریعەتی ئیسلامی بەپێی ئایینزای ئیمامی شافعی بەفارسی لێکداوەتەوە بۆ کوردانی ئێران بەڵام دەسەڵاتی تاران ڕێگەی بڵاوکردنەوەی نەداوە. لە پاشانا لە ساڵی ١٩٤٨ عەقیدەی بەکوردی نووسیوەتەوە، ئینجا مەولوودنامەی بەپەخشان داناوە، لە کۆمەڵی کوردەواری ئێراندا دەخوێندرێتەوە.

شیعری جەوهەری ئەوەی لە بەردەستدایە کەمە. شارەزایانی ئەدەبی کوردی لەسەر ئەو باوەڕەن شیعری لەوەی لە ناوەوەیە زیاترە. بەگشتی زمانی شیعری جەوهەری ڕەوان و ئاسانە، مانا لە ڕووە، بەخوێندنەوە لە ناو تیپ و وشە و ڕستەکاندا دەجووڵێتەوە.

نموونەی شیعری

١

لە پارچە شیعرێکیدا جەوهەری بەموقتەدیری پیاو و سەرکاری سەرداری بۆکان حەمە حوسێن خان دەڵێ:

ئەی جەنابی موقتەدیر ئەی هەمدەمی شەوگاری دوور
بۆچ ڕەفیقی خۆت بەجێ هێشت و بەتەنیا چوویە ژوور
گەر دەڵێی تۆ ئەهلی عیلمی ئێرە جێگای تۆ نییە
خێر لە حەق گەر لانەدەی هەر بۆ مەیە حوور و قوسوور

داری تووبا ســێــبــەر و بەرگ و بـەری هـەر بـۆ مــەیە
هـەر دەبێ مـن بچـمـە ژێری و تۆ تـەمـاشـاکـەی لە دوور
تاقـەتی هـیـجـرم نـیـیـە توخـودا لە من دووری مـەکـە
یا ئەتو زوو بێرە دەر، یا فـەرمـوو تا منیش بێمـە ژوور

سـەرداری بۆکـان خـوشکێکی بووە بەناوی تووبا خـانم لە گـوندی حـاجـی لەک لە ناوچەی بۆکـان دانیـشـتـووە و خـێـزانی عـەبدوڵڵا خـانی شـێخ ئالی خـان بووە. جـەوهـەری شـاعـیـر ئارەزووی بینینی تووبا دەکـا، سـەرداری مـوقـتـەدیری پیـاوی لەگەڵدا دەنێرێ، بەسـواری وڵاغ ڕوو لە گوندی حاجی لەک دەکەن. کە دەگەنە ماڵی خـانەخوێ مـوقتـەدیر جـەوهـەری لە دیوەخانە دادەنـێ و خۆشی دەچێتە حـەرەم لای تووبا خـانم. مـاوەیێکی پێ دەچێ شـاعـیـر بێ تاقـەت دەبـێ. دەست دەداتە قـەڵەم و ئەم دێڕە شـیـعـرانە دەنووسی و دەینێرێتـە ژوورەوە. مـوقـتـەدیر بۆ تووبا خـانمی دەخـوێنێـتـەوە هـەرچەندە ئەو ژنـە نەخـوێندەوار دەبێ و ڕەنگە لـە شـیـعـرەکـەش نەگەیشـتبێ، بەڵام ئاگـاداری جێ و مـەقـامـی جـەوهـەری بووە وەکـو شـاعـیـرێک و مەلایێک، پێشوازییێکی گەرمی لێ دەکا و پۆزشی بۆ دەهێنێتەوە.

لە شیـعرەکەدا وێنەی هونەری ڕەوانبێژی جوان دەکەوێتـە بەرچاو، کە بەراوورد لە نێـوان ناوی ئەو ژنـە دەکا کـە تووبایە لـەگـەڵ نـاوی درەخـتی تووبا کـە لـە نزیک بارەگـای خـوایە لە بەهەشـتـدا. جـەوهـەری خـوێندەوار و شـاعـیـر و زانا، دیارە جێگەی بەهەشتە و پێویستـە لە کۆشک و باڵەخانەی بەهەشـتدا بژی لە سـایەی داری تووبا بحـەسـێـتـەوە، مـوقـتـەدیریش وەکـو نەخـوێندەوارێک دەبێ لە دوورەوە تەماشا بکا.

٢

جەوهـەری شیـعرێک لە وەسـفی ئاش دادەنێ بەناوی «ئاشی جامـەرد»ەوە، تێیدا دەڵێ:

ئوسـتـادی دانا مـیـرزای خـۆش ئەخـلاق
بەعیلم و سـەنـعـەت مـەشـهـووری ئافـاق
وەســتــا ئـەحــمـــەدی ئەڵڵا مــرادی
نێـــوت ڕۆیشــــتــــووە وادی بـەوادی

ئەتۆ شەخسێکی ڕەند و جەوانمەرد
زەحمەت قەبوول کە تاکو جەوانمەرد
تەمامە ئاشێک لە نوێ بیناکەم
بەشیعری کوردی با بۆت تەواوکەم
دوو جۆگەی ببێ بەڕۆژ و نسار
نەمەند و نەخوڕ تەرازوو هەموار
سەرەنیای تەراز مەند و بەمیزان
بەڕاستە و گونیا وەک حەوزی بۆکان
دۆڵی داری بێ ساف و بێ گرێ
هێندە لەبار بێ دەستی لێ نەدرێ
زەمبوورەی گەورە ساف و مودەووەر
کیسەڵ بێ زەحمەت پێیدا بێتە دەر
ئاشێک بێ سەخرە ڕێی پێ نەبردبێ
بینای وا عالی هیچ کەس نەی کردبێ
بەردە ئاشەکەی حەوبست و گێڕ بێ
گرمە و زرمەکەی وەک نەڕڕەشێر بێ
گەنم بکا بەئارد ڕۆژێ سێ تەغار
گرمە گرمی بێ وەک هەوری بەهار
چەقەنەی وا بێ لە هاتنی داندا
نەزیری نەبێ لە ڕووی دنیادا
ئا لەم تاریفە هیچی کەم نەبێ
خەڵاتت دەکەم ئەگەر ئاوا بێ
تەوەرە و بستە و پەڕە و تۆپەکەی
ژێر دۆزەقە و ئاو موورووە سەنگەکەی
هەمووی ڕێکوپێک ڕاست و مونەززەم
هیچ نەقسی نەبێ نە زۆر و نە کەم

جەوهەری لە ساڵی ١٩٥٣ لە ئاوایی جامەرد لە ناوچەی بۆکان مەلای گوند بووە. قاسم ئاغای جامەرد پرۆژەی دروستکردنی ئاشێک دادەنێ، بۆ ئەم مەبەسە داوا لە شاعیر دەکا نامەیێک بۆ وەستا ئەحمەدی ئەڵڵا مرادی بنووسێ بۆ ئەوەی سەرپەرشتی دروستکردنی ئەو ئاشەی بۆ بکا. ئیتر شاعیر ئەم شیعرەی بۆ دەنووسێ و وەکو نامەیێک بۆ وەستای پسپۆڕی دەنێرێ. نرخی هونەریی ئەم شیعرە لەوەدایە شاعیر هێندەی وەستای دەست ڕەنگین لە نهێنییەکانی پیشەسازی ئاش دەزانی و شارەزا و ئاگاداری هەموو ئەو زاراوانەیە کە بۆ کەلوپەلی بەکار دەهێنرێن. ئەم شیعرە لەو کاتەی وەک نەخشە و دیزاینێک دەکەوێتە بەرچاو بۆ ئەو وەستایەی ئاشەکە دروست دەکا، هەر لەو کاتەدا وەک داهێنانێکی ئەدەبیی جوان خۆی دەنوێنێ.

شاعیر کۆمەڵێک زاراوە و ناوی ئەو ئامێر و کەلوپەل و شتومەکانە دێنێ کە پێوەندییان بەئاشەوە هەیە، لەوانە:

سەرەنیا، دۆڵ، زەمبوورە، ئاشی حەوت بست، چەقەنە، تەوەرە، بست، پەڕە، تۆپ، دۆزەقە، مووررووە سەنگ.

٣

لە بابەت بەفر و سەرما و سۆڵەوە جەوهەری دەڵێ:

بەفر هاتە خوار بۆ دەوری دزێ
لە ترسی سەرما دڵم دەلەرزێ
کە بێتو وا زوو کووره دانەنرێ
بێ شک (جەوهەری) لە سەرما دەمرێ

جەوهەری ئەم چوارینەی بەو هۆیەوە نووسیوە، جارێکیان ڕوو دەکاتە گوندی دزە بۆ لای شێخ عەبدوڵڵای نەهری، تووشی بەفرێکی زۆر دێ دەوری گوندی دزەی داوە. لێرەدا شاعیر کارێکی باشی کردووە، لەسەر دەستووری کۆن لە نیوە دێڕی دوایی چوارینەکەی نازناوی خۆی تۆمار کردووە، ئەگەر نا ئەمە نەبووایە شیعرەکە وەکو گۆرانییێکی میللیی سەرزار دەکەوتە بەرچاو.

٤

جەوهەری لە گوندی دزە یادی مەلا ساڵحی برای و کەسوکاری بەم نامە شیعرییە دەکاتەوە:

هەوای دیداری یارانی وەتەن کەوتۆتە سەر فیکرم
هەتا ئەمجار دەیانبینم بە چاوانم خودا نەمرم
لە هیجرانی مەلا ساڵحی برام و دوو نەوەی داییم
بەچاوی پڕ لە فرمێسکم کوڵی گریان و شین دەگرم
بەئیزنی حەزرەتی شێخ چەندە پێم خۆشە بەدڵ خۆشی
لە وورمێ سواری ماشین بم جەوازی ڕێگە وەربگرم
لە سابلاغ و لە میاندواو و لە بۆکان تێپەڕم یەکسەر
لە هیچ لایێ هەتا سەر مەرقەدانی باغچە خۆ نەگرم
لە نێو ئەو سێ خەلیفانە بەئیخلاس و بەهوشیاری
لە ئەرواحی ئەوان زاتانە فەیز و بەهرە وەربگرم
لە بەرپێی دایک و باوک و ژوورسەری کاکە عەلی چەند ڕۆژ
بەگریان سەر لەسەر ئەو مەرقەدانە ساتێ هەڵنەگرم
بەچاوی پڕ لە ئەسرین دەست هەڵێنم ڕەببی ئەمجارە
بەئیمانێکی زۆر کامیل بەلوتف و ڕوحمی تۆ بمرم

ئاهێکی قووڵ و فرمێسکێکی گەرم لە دڵ و دەروونێکی سووتاو و چاوێکی خوێناوییەوە هەڵقوڵاون لە حەژمەت دووری لە زێدی لە دایکبوون و گەمەی سەردەمی منداڵی. جەوهەری لەم شیعرە پڕ سۆزەدا یادی نزیکەکانی خۆی دەکاتەوە، بەتایبەتی مەلا ساڵحی برای، هەروەها باس لە شێخی تەریقەتی دەروێشیزمی دەکا، گیانی ئەو خۆشەویستییە لە پەیکەری شێخ عەبدوڵلای نەهریدا دەبینێ، یادی سێ خۆشەویستانی دەکاتەوە لە یاوەرانی ڕێکخراوی دەروێشیدا. مەبەسی لەو سێ کەسە، یا ئەو سێ خەلیفەیەی تەریقەتی دەروێشی ئەم زاتانەن: خەلیفە مەلا عەبدوڵڵای زەردەڕوو و خەلیفە مەلا محەمەدی ئەمینی

باغچە و خەلیفە شێخ قەیوومی مەهابادی.

ئەم شیعرە ڕەنگدانەوەی دڵێکی خاوەن هەستە بەرامبەر بەخاک و بەرامبەر بەمرۆڤ، لە نیازێکی ڕاستەوە هەڵقوڵاوە، ڕەشبینییەکەی لە ئەنجامی کارەساتێکە لە جەوهەری شاعیر ڕووی داوە بەهۆی جوانەمەرگبوونی تاقانەکەی، لەبەرئەوەیە تەعبیر لە واقیعێکی سایکۆلۆجی دەکا.

***

حەسەن کوڕی مەلا عەبدوڵڵای جەوهەری، شاعیرێکە بەرهەمی کەم بوو. شیعری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە لە قالبی شیعری لاسایی و ئاسایی نەچۆتە دەرەوە. لە هەندێ بابەتەکانی شیعری وتووە، بەتایبەتی لە وەسفدا هونەری نواندووە. زمانی ئاسانە، لە ئەدەبی میللییەوە نزیکە. کێشە سووکەکانی عەرووزی و سیلابی خۆماڵی بەکار هێناوە. لە شیعری ستایش و موناسەبەت سەرکەوتووە. کەسێک بووە باوەڕی بەئاین بەهێز بووە، شەریعەت و تەریقەتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، بەهەناسەیێکی ئایینی ئیسلامی کوردایەتی کردووە.

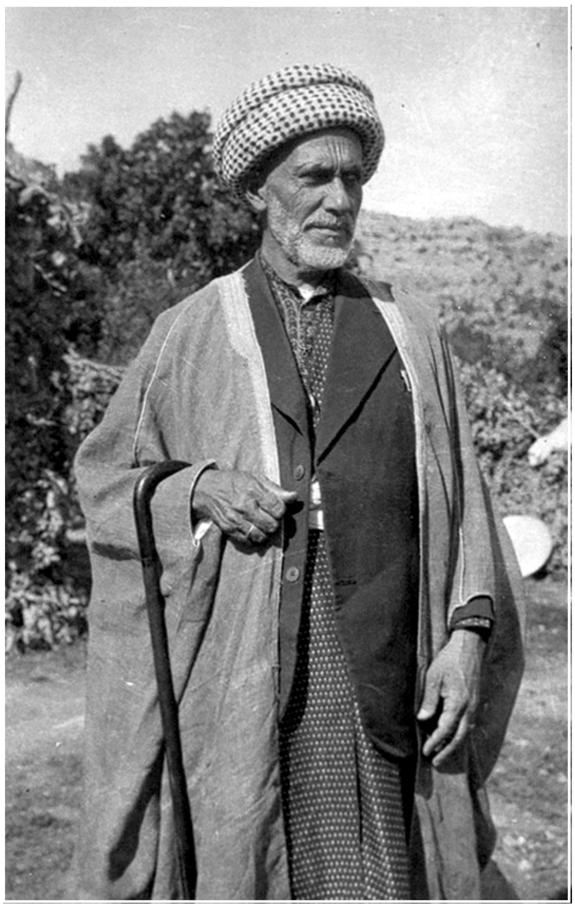

بێخود

بەشی شەشەم

بێخود

١٩٥٥ – ١٨٧٨

چییە پیری دڵ ئیمشەو وەک عەرەقخۆر
لە کونجی تەکیە بۆ مەیخانە ئەگری
شەوێ بێ زولفی ئەو مەه پارە تا ڕۆژ
دڵم بۆ سینە چاکی شانە ئەگری

ژیانی

مەحموود کوڕی مەلا ئەمین کوڕی مەلا ئەحمەدی چاومارە. لەقەبی بنەماڵەی مفتییە. بێخودی وەک نازناو بۆ تۆماری شیعری هەڵبژاردووە. لە ساڵی ١٨٧٨ لە سلێمانی لە دایک بووە. هەموو قۆناغەکانی خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت تەواو کردووە بەپێی ئەو بەرنامەیەی بۆ خوێندنی ئایینی دانرا بوو لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی. لە ناو خەڵکی بەمەلا مەحموودی بێخود ناسراوە لەگەڵ ئەوەی مەلایەتی نەکردووە بەپیشە و لەسەری نەژیاوە.

لە ساڵی ١٩٠٠ لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی بووە بەمووچەخۆر و کاروباری دادگای هەڵەبجەی پێ سپێرراوە. لە دوای ئەوە ماوەیێکیش مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی بووە لە سلێمانی لەگەڵ ڕەفیق حیلمی و مەلا عەبدوڵڵای زێوەر پێکەوە مامۆستاییان کردووە. لە پاش ماوەیێک لەم کارە دوورکەوتۆتەوە و بەدرێژایی ژیانی لە کاروباری میری نزیک نەکەوتۆتەوە. هەموو ژیانی لە سلێمانی بردۆتە سەر. کەسوکاری بێخود دەستڕۆیشتوو بوون، یارمەتیان دەدا، بۆیە دەست کورتی بەخۆیەوە نەدیوە و ژیانی نەرمونۆڵ بووە، لە سایەی خزمەکانییەوە باش

ژیاوە. گەشتی زۆر بووە بەتایبەتی بۆ کەرکووک، لەو گەشتوگوزارانەیدا ماوەیێکی زۆر لای خزمەکانی ماوەتەوە. بەم جۆرە لە ژیانی بێخوددا بەگشتی ڕووداوی گرنگ و ناخۆش نابینرێ. شاعیر لە ڕۆژی ٢٥ی ئاغستۆسی ١٩٥٥ لە سلێمانی سەری ناوەتەوە.

شیعری

لە ڕووی ڕوخسارەوە

١- کێشی شیعری بێخود هەمووی لەسەر بەحرەکانی عەرووز ڕێک خراون. لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی ڕۆیشتووە و لە یەکێتیی قافیە لای نەداوە. بەشێکی زۆر لە بەحرەکانی عەرووز لە شیعریدا بەکارهێنراون، لەوانە: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موجتەس، ڕەجەز، خەفیف، کامیل.

٢- لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی تەنیا ئەم دەنگانەی بەکارهێناوە: ا ت ث ح د ر ف ل م ن و وو (ـە – ە) ی ێ. بەپێی کەمی شیعری پاش قافیەی زۆرە. لەم وشانەدا دەبینرێن: ئەکا، هات، غەوس (غەوث)، گوناح، کرد، کورد، خورشید، پێغەمبەر، دڵ، کووەیت (شاری کوێت)، خادیم، خۆم، دڵی من، منە یارەب، ئاخۆ، کێ بێ، ئەو، بوو، یا ڕەسووڵەڵڵا، بەرزنجە، بۆچییە، ئەگری.

٣- دیوانی شیعری بێخود بەگشتی لە غەزەل و قەسیدە پێکهاتووە، زۆربەی غەزەلە، لەمانە ڕەچاوی ژمارەی دێڕە شیعری کردووە کە بریتییە لە حەوت و نۆ و دە و دوازدە دێڕە شیعر.

بایەخی زۆری بەقەسیدە داوە، دەوروبەری پازدە قەسیدە لە دیوانیدا بەرچاو دەکەون، ژمارەی دێڕەکانیان لە ١٥ دێڕەوە تا ٣٢ دێڕن. لە بابەتەکانی دیکەی شیعر لە ڕووی ڕوخسارەوە پێنجینێکی ١٩ بەندی هەیە لەگەڵ کۆمەڵێک چوارین و تاک. شیعری دوو شاعیریشی کردووە بەپێنج خشتەکی فەوزی و زێوەر.

٤- لە ڕووی زمانەوە بێخود دەوڵەمەندە. ڕاستە لە فەرهەنگی زمانی کلاسیکیی سەدەی نۆزدەم لای نەداوە، لەگەڵ ئەوەشدا وشە و زاراوەی ئەوتۆی بەکار هێناوە یەکسەر دەزانرێ شیعرەکە لە نیوەی یەکەم و ناوەڕاستی سەدەی بیستەم وتراوە، لەوانە: ڕەئیسی سیحە (حەکیم باشی)، موستەشفا

(نەخۆشـخـانە)، ڕۆمـاتیـزم (نەخۆشی باداری)، عـیرقـوننیـسـا (باداری لاق)، تیـفـۆس (مـەلاریا، لەرزوتا)، کنین (دەرمـانی لەرزوتا)، شـرینقـە (دەرزی)، سـینەمـا، مـەلهـا، ڕەقـقـاسـە و مـەدامـە (ژنی سـەمـاکـەر)، ڕادیۆ، پاتری، ئەلەکتریک (کارەبا)، مەغازە، ماکینە (ئامێر و فابریقە)، قۆلۆنیا (عەتر)، پۆتینی باتا، موفەتیش، لیجنەی ئینتیخاب، نادی (یانە)، سکرتێر، جوگرافیا، فڕن، سەموون (نان)، قونبولەی زەڕڕی (ئەتۆم) و هی دیکە.

ئەم وشـە و تەعـبیـرە تازانـەی بێخـود بەکـاری هێنـاون لە دوای دروسـتـبـوونی دەوڵەتی عـیـراق هـاتوونەتە ناو زمـانـی کـوردییـەوە. بەڕاسـتـی ئـەگـەر ئەم وشـانە نەکەوتبانایە ناو ئەم شیعرانەوە کەس هەستی بەوە نەدەکرد شیعرەکان زادەی بیری شاعیرێکن لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا ژیاوە.

نموونەی وێنە ڕەوانبێـژییەکـانی شـیـعری کـلاسیکی کـوردی کە لە ئەنجـامی دروستبوونی شیعری ئیسلامەوی هاتبووە ناوەوە لە شیعری بێخوددا زۆر نییە. ئەمـە ئەوە ناگەیەنێ لەم لایەنەوە شیعری لاوازە، بەپێچەوانەوە داهێنانی تایبەتی بەخۆی لە ڕەوانبێژیدا هەیە.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بێخود یەکێکە لە مامۆستاکانی شیعری لاسایی کلاسیکی کوردستانی باشوور لە ناوەڕاستـی سـەدەی بیسـتـەمدا. هـەموو مـەرجـەکانی پاراسـتووە، بەتایبـەتی لە ناوەرۆکە تازە بابەتەکانی وەکو کوردایەتی و نیشـتـمانپەروەری و سیاسـەت لای داوە، لەو کـاتەی شـاعـیرانی هـاوتـەمـەن و هـاوڕێی خـۆی لەگـەڵ شـیـعـری دڵداری هەوای کۆن بایەخی زۆریان بەنیشتمانپەروەری دابوو.

دیوانی بێـخـود شـیـعـری ئیـلاهییـات (مـوناجـات و نەعت) و غـەزەل و وەسف و سـتـایش و پێداهەڵدان و شـیـوەن دەور دەکـاتەوە. ژیانـی کـۆمـەڵایەتی لای بێـخـود تەنیا لەو پێوەندییە دەبینرێ کە لەگەڵ دۆست و ناسیاوی خۆی هەیبووە. بەم پێیە ناوی کـەسـان لە شـیـعریدا زۆر هـاتووە، بەتایبـەتی ئەوانـەی سـتـایشی کـردوون یا فـرمـێسکی بۆ ڕشـتـوون بەشـیـعر. زۆر یادی کـەرکـووک دەکـاتەوە چونکە خـزم و کـەسـی نیشـتـەجـێی ئەوێ بوون هـەمـیـشـە بەسـەری دەکـردنەوە و مـاوەیێکی زۆر لەگەڵیاندا دەمایەوە.

له شیعری بێخوددا هەست بەدڵدارییێکی وێنە کێشراو ناکرێ. ئەمە ئەوە ناگەیەنی سۆزی بەکوڵ نەبووە. بەگشتی شاعیر وا خۆی پیشان دەدا لە ناو دڵیدا هەڵگری دڵدارییێکی ئاسمانی و زەمینییە. لە ئاسمانییەکەیدا خۆی کردووە بەدەروێش و سۆفی واتە سەر بەتەریقەتی قادری و نەقشبەندی، بەڵام بەڕاستی هیچ یەکێکیان نەبووە، جگە لەوەی نابێ مرۆڤێک سەر بەدوو تەریقەت بێ. لە خوێندنەوەی شیعری بێخوددا ڕاستییێک دەردەکەوێ ئەویش ئەوەیە ئەگەر مەیلی سۆفیزمی هەبووبێ شێخە گەورەکەی پێغەمبەرە، واتە شەریعەت و تەریقەتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، جگە لەوەی لە شیعریدا هەست بەداهێنانی شیعری سۆفیزم و سیمبۆلیزم (ڕەمز) ناکرێ، بەڵکو وێنەی وەسفی سۆفیزمی هەیە، ئەویشیان زۆر نییە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

بێخود وەسفی پەرێشانی خۆی دەکا لە ئاوڕنەدانەوەی دلبەر:

لە دلبەر گفتوگۆیێکم نەبیست ئەی سینە ئەفغانێ
لە لێوی پێکەنینێکم نەدی ئەی دیدە گریانێ
دەسم ناگاتە شووشەی گەردنی مینایی ئەی ساقی
دەمم ناگاتە چاوی ئەی عەرەقخۆرینە فنجانێ
پەرێشانم لە ڕووی ئەو شۆخە لاچۆ ساتێ ئەی پەرچەم
دڵم بەینێکە زۆر تاریکە ئەی شەوماهی تابانێ
گەهێ زامداری تیغی ناز و غەمزەم چارێ ئەی جەڕڕاح
گەهێ بیماری چاوم ئەی ڕەئیسی سیحە دەرمانێ
بەشەو شێواوی زولفی عەنبەرم ئیمدادێ ئەی سونبول
بەڕۆژ چەوتاوی باڵای دلبەرم ئەی سەر و جەولانێ
لە شەوقی ماهی ڕووی ئەو شۆخە توخوا پرتەوێ ئەی ڕۆژ
بەیادی چاکی سینەی ئەی سەحەر سادەی گریبانێ

بەتاو هات لەشکری غـەم سـا لە خـۆ ڕۆیشـتنـێ ئەی دڵ
مـناڵـێ زۆرە شـــاری ســـینـە ئەی مــــەجـنوون بیــــابانـێ
زەلیلـم بگرە دەسـتم کـەوتووم سـا ڕەحـمـێ ئەی گـەردوون
فـــەقــیـرم نامــرادم بێ نـەوام ئەی مــونعــیـم ئیـحـســانـێ
وەکـو (بێـخـود) لـەمــەولا بگـرە بۆ خــۆت ڕێگەیێ ئـەی پێ
لەمەولای خۆت بووێ تۆش چەشنی ئەو ئەی دەست دامانێ

وەستـایەتی هونەری بێخود لەم شیعرەدا لەوە دەردەکەوێ وەسـفی چەند وێنەیێکی پەرێشـانی و دڵگوشراوی خۆی دەکا، بۆ چارەسەری هـەر کێشـەیێکی دەروونی پڕ لە ڕەشــبـینی پەنا بۆ ئـەندامـێکی دلبــەر یا کـەسـێک دەبا بگەنە هانای و لەو گیروگرفتە ڕزگاری بکەن، لە هەندێ لەو وێنانەدا شاعیر پەرێشانە بەوەی پەرچەم ڕووی دلبــەری داپۆشـتــووە، داوا لە شــەو دەکـا مــانگی چواردەی بۆ بێنێ. کـە برینداری تیری غـەمزە دەبێ، هاوار بۆ نشتـەرگـەر دەبا، کە چاوئێشـەش تووشی دەبێ دەرمان لە حەکیم باشی داوا دەکا. ئەمەو هەندێ وێنەی دیکەش لەم بابەتەوە بەرچاو دەکەون.

٢

بێخود لە داد و فیغان ناکەوێ لە دەست ڕوو وەرگێڕانی ئەو دلبەرە:

ئـەی دڵ! لـە داخـی ئەو مــــەهـە بتلـێ بـەدەردەوە
بـڕژێنـە ئـەشکـی گــەرم بـەدەم ئـاهـی ســـەردەوە
دەرچوو بەداخـی عـەشـقــەوە ڕووحی ڕەوانیــیـان
فــەرهـاد بـەبێــسـتــوونـەوە مـەجنوون بەهەردەوە
گەر وەسفی گەنجی ڕووی ببینێ جارێ باغـەوان
وێران ئەکـا چـەمــەن بـەهـەمــوو دار و بـەردەوە
شـۆرێ بـەیادی لێـوی بلـێ ئـەی حـەمـەی عـەلۆ
ئەمما بـەشـیـعـری مـونتـەخـەب و بەیتی فـەردەوە
(بێـخـود) لـەباتی سـورمـە لەسـەر چاوی دادەنێ
نـاڵـی وولاغـی ئـەو بەهـەمــــوو تـۆز و گــــەردەوە

لەم پارچە شـیعرەدا بێخـود لە دۆخی شاعیرانـی کلاسیکی پێش خـۆی نەچۆتە دەرەوە. دڵ وەک هێلانەی دڵدار دەبێ بتلێتـەوە لە حـەژمـەت ڕوو وەرگێـڕانی ئەو دلبـــەرە. تەنیـــا دڵی ئەو تووشی ئەم دەردە نـەبووە، فـــەرهاد و مـــەجنوون بوون بەقـوربانی. ئـەگـەر باغـەوان جوانـی ڕووی دلبـەر ببـینێ باغ وێران دەکا، چونکە ئەویان لەویان جوانترە. بێخـود هاوار بۆ حـەمـەی عەلۆی گۆرانیبێژی سلێمـانی سـەدەی نۆزدەم دەبا بەشیعرێکی جوان لـە ئاوازی مەقامی شـۆر لە وەسفی لێوی دلبەر بۆی بچڕێ.

٣

دڵی بێخود هەمیشە لە گریان دایە بۆ جانان:

دڵـم بۆ زوڵف و ڕووی جـانانە ئەگـری
مـناڵە و بۆ گـوڵ و ڕەیحـانە ئەگـری
چرا ئیـمـشـەو کـەوا فـرمـێسک ئەڕێژێ
ئـەڵێی هـەر بۆ منـی پـەروانە ئـەگـری
ئـەکـا شـاباشـی کێ دەریایی دیدەم
کـە چەشنی گـەوهـەری یەک دانە ئەگری
چییە پیری دڵ ئیمشـەو وەک عـەرەقخـۆر
لە کـونجی تەکـیـە بۆ مـەیخـانە ئەگری
شـەوێ بێ زولفی ئەو مـەه پارە تا ڕۆژ
دڵـم بۆ سـینە چاکی شـانـە ئـەگـری
غـەزالی من ئـەگـەر سـاتێ نـەبینێ
بیـابـان قـوڕ ئـەپێـوێ لانـە ئـەگـری
کـەوان ئـەبرۆ بەتـیـغی غـەمـزە تاکـەی
لە جـەرگم بێ گـونـەه نیـشـانە ئەگری
لە بـەزمـێکا کـە سـاقی چاوی تۆ بێ
مـەی ئـەڕژێ دڵ ئەچێ پەیمانە ئـەگـری

بــەیـادی نــەوبــەهـــاری ڕوویـــی تـۆیــە
کــە چـاوم هـەوری زســتــانانـە ئـەگــری
بـرا تـا نـەبیــــە تـۆز و گـــــەردی بـەرپـێی
بـەزەحـــمــەت چـاکی ئـەو دامــانـە ئـەگـری
لـە دڵـتــا گـەنجـی یادی کـێـیـە (بێـخـود)
کـــە ئیـــمـــشـــەو نۆبـەتی وێرانـە ئـەگــری

کە دڵی بێخود هەمیشە لە گریاندا بێ بۆ زولف و ڕووی دلبەر، هەموو گەردوون دەورووژێنێ وەکو ئەو بۆ ئەو زولفە یاخود بۆ ئەو کارەساتەی شاعیر تووشی بووە. وێنەی داهێنراوی جوان لەم شیعرەدا دەبینرێ وەک ئەو سۆفییەی لە کونجێ ئێشکی گرتووە کەچی لە بیری سۆفیزم لای داوە و داوای پێچەوانەکەی دەکا کە مەیخانەیە. هەموو «ئەگری»یەکانی شاعیر کردوونی بەپاش قافیە مانای تەنیا گریان ناگەیەنن، هەندێکیان بەمانای «دەگرن» وەک فرمانی «گرتی» لە مەسدەری «گرتن»ەوەیە.

٤

لە لیریکێکیدا بێخود دڵی گیرۆدەی دلبەرێکی قسەزان و بزێو بووە:

دڵم مـــەفـــتـــوونـی چاوی دلبــــەرێکی نـیکتـــە پـەردازە
کە مـەحزی حـوسنە عـەینی شـۆخـیـە سـەرچاوەیی نازە
لە باغی نـازکـــیـدا مـــوعـــتـــەدیل ســـەروێکی ســـاوایە
لـە دیوانـی چـەمـــــەنزاری دڵا فـــەردێکی مـــومـــتـــازە
بەزۆری حـوسنی خـۆی ئیـقلیـمی ئەرز و ئـاسـمـانی گـرت
لەسـەر تـەخـتی زەمین شـاهـی زەمـان مـاهـی فـەلەک نازە
سووەیدای پەرچەمی وەک فەجری کازیب زوڵمەت ئەفشانە
بەیازی گـەردەنی وەک سـوبحی سـادیق پرتەو ئـەندازە
هـەرێمی چاو و بەینی ڕوومـــەت و تـاقی خــــەمی ئەبرۆی
مـەتافی نازە کـەعـبـەی ئیـمـتـیـازە قـیـبلـەیی ڕازە
لە بـازاڕی مـەحــەبـبـەتدا هـەزار لۆمـــەم بکەن ئـیـخــوان
ئەڵێم ئەم یووسـفـە پێـغـەمـبـەرێکی خـاوەن ئـیـعـجـازە

دەخـيلت بم بڵـێ ڕازی دڵی خـۆی دەرنەخـا (بێـخـود)
کـە ئـەم کـەرکـووکـە جـێی ڕاوی شـەهێن و واشـە و بازە

لە خـوێندنەوەی ئەم شـیـعـرەدا مـەیلی خـوێنەر بـۆ ئەوە دەچێ بێـخـود خـەریکی وەسفی دلبەرێکە هەموو وەسفەکانی شیعری کلاسیکی کۆکردۆتەوە لە جوانی و قسە خۆشی و بزێوی و ناز و نووز بۆ ئەوەی لەو خۆشەویستەیدا بەرجەستەی بکا. ئەندامەکانی ئەوەندە جوانن بوون بەشای ئەرز و ئاسمان و هەموو گەردوون. دلبەر لەسەر تەختی شاهەنشای زەوی دانیشتووە، بەڵام ئاسمان نازی پێوە دەکا. ئەم بۆچوونانەی خـوێنەر ڕاست دەردەچن، لەگـەڵ ئەوەشـدا شـاعـیـر بناغـەی شـیـعـرەکـەی لەسـەر ئەوە داناوە سـتـایشی شـاری کـەرکـووک بکـا و دلبـەرە بێ وێنەکانی بکا بەنموونەی جوانترین کەنیشکانی کوردستان.

فرمێسکی بەکوڵ

١

شیعری چوارینە بەندی «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە» لە نێوەندی ئەدەبیدا بەناوبانگ و دڵگیرە. بێـخود لەم شیعرەدا بۆ برازایێکی دەلاوێنێتەوە لە ڕووباری دیجلە لە بەغدا خنکاوە، سەرەتا بەم چوارینانە دەست پێ دەکا:

لـەو ڕۆژەوە ڕۆیـشـــــتـــــووە تـۆراوە دڵـی مـن
هـەرچەند ئەگـەڕێم بێ سـەروشـوێن مـاوە دڵی من
ئاخـــۆ بەچ شـــاخـــێکەوە گـــیـــرســـاوە دڵی من
یاخـــۆ بـەچ داخـــێکـەوە ســـووتـاوە دڵـی مـن

***

ئەو هـەمـدەمـی غـەمـخـوار و نەدیمی منـە یاڕەب
ئەو مـــەحـرەمی ئـەسـرار و قـــەدیمی منـە یاڕەب
ئەو گـــەوهـەری شـــەهوار و یـەتیـــمی منـە یاڕەب
کـــەوتـۆتـە چ بـەحـــرێکەوە خنکـاوە دڵی مـن

***

مـەجنوونی دوو گـێـسـوییی چ لەیلایێکە ئاخـۆ
یا وامــیــقی جــادوویی چ عــەزرایێکە ئاخــۆ
دێوانەیی ئاهوویی چ ســەحــرایێکە ئاخــۆ
کــام چەهرەپەری دیوە کــە ترســاوە دڵی مـن

***

ئەتلێـتـەوە گـاهێ بەخــەیاڵی خــەت و خــاڵی
ئەخـولێـتـەوە گـاهێ بەچرای شـەوقی جـەمـالی
نـازانی ئەگـــەر چۆنـە بەدەس دەردەوە حــاڵی
وەک پووش و پەلاشـــێکە بەدەم باوە دڵی من

لەو بەندانەدا بێـخـود وەسـفی هەست و نەسـتی دەروونـی خـۆی دەکـا لە دوای خنکانی ئەو لاوە لە ناو ڕووباری دیجلە. بەزمــانی دڵی باس لە چارەنووسی ئەو جوانەمەرگە دەکا، هەموو وەسفەکانی پرسیارن: دەبێ لە کوێ بی! شێتی چی لەیلایێک بێ! یا چی عـەزرایێک جـادووی لێ کـردبێ! یا مـامـزی هەتڵـەی چی سارایێک بێ! ئاخۆ دڵی شـاعیر کە حیکاتخوێنی ئەو کارەساتەیە چارەی کامە پەری دیوە بەم جـۆرە ترساوە! لە ناو ئەفسانەی کوردەواریدا ئەوە هـاتووە منداڵ ئەگەر چاوی بەپەری بکەوی دەترسێ، لەوانەیە شێتیش بێ.

شاعیر لە لیریکە نایابەکەی بەردەوامە:

لـەو چـۆڵ و بیـــــابـانـە ئـەبـێ یاوەری کـێ بـێ
یا بـەو کـەژ و کـێـوانـەوە ســەوداســەری کێ بێ
یا لەت لەت و ئەفگاری مـوژەی خـەنجـەری کێ بێ
چۆن مــاوە لـە ســەد لاوە کــە کــوژراوە دڵی من

***

بۆچـی نەڕژێ ســەیلی ســروشکم وەکــو باران
بۆچی وەکـو یـەعقـووب نـەبمە شـوهرەیی شـاران
لەو یووســفــە پرســیــومــە لە بێگانە وو یاران
هـەرگــیــز نیـیــە سـۆراغی لە هیچ لاوە دڵی من

بۆ خــــۆی بگریم یا نـەفـــــەسـی پـەردە دڕاوی
یا بـۆ جگـەری کــون کــون و ســەد پـارە کــراوی
چی کـردووە یاڕەب کـە خــەو و خــواردن و ئاوی
دایم غـــــەم و بێـــــداریـی و خـــــوێناوە دڵـی مـن

***

چبکەم چ بڵـــێم بۆ دڵەکـــەی کـــارییـــە دەردم
شــاهێـدی مـن مـوویـی سـپـی و چـەهرەیی زەردم
خــۆڕایی نـیـیــە نـاڵەیی گــەرم و دەمی ســەردم
هــەلـبــــــــــەت بـەبـەڵایێـکـەوە ئـاڵاوە دڵـی مـن

دڵی شـاعیر لەگەڵ یادی کۆچ کردوودا دەژی. نازانێ لە کوێیە! لە بیابان و کەژ و کێوان دایە، یا لە ناو بیرەکەی یووسفە، بێخودی ماڵوێران وەکو یەعقووب نازانی جوانەمەرگ لە کوێیە! شاعیر بەجۆرێک شپرزە بووە نازانێ هاوار بۆ کێ بەرێ! لە کاتێکدا دەرمانی ئەو دەردە دەدۆزێتەوە، بەم بەندانە کۆتایی بەشیعرە ڕەنگینەکەی دێنێ:

ئەو سـینـە لە غـەش خـاڵـیـە ئەو بـێ ڕق و کـینە
ئەو خــادیمی شـــەرعی نـەبەوی و مــیللەت و دینە
مـــەعلوومـــە چووە بۆ خـزمـــەتی ســالاری مـــەدینە
وامــــزانی کــــە فــــەوتاوە نـەفـــــەوتاوە دڵـی مـن

***

قــوربـانی کــــەسێ بم کــــە بەقــوربـانی نـەبی بـێ
وەک بەندە ســەگی دەرگـەهـی شـاهی عــەرەبی بێ
شــاهـی عــەرەبی یەعنی قــوڕەیشی نـەســەبی بێ
جـــــــەرگی بـەدوو ئـەبرۆی ئـەوە جـنـراوە دڵـی مـن

***

زاتێکی وەهای گــرتـووە ڕووحم بەفــیـــدای ئـەو
شـاهان شـەو و ڕۆژ دەبنە قـەدەم بۆسی گـەدای ئەو

(بێـخـود) مـەبـە ئیـتـر بـەئومـێد و بـەتەمـای ئەو
نـایێــــتــــەوە لات گـــەر ســـەری دانـاوە دڵی مـن

بێخود دڵی بەوە خۆش بووە کە دالّدە و پەنای لە پێغەمبەردا دۆزیوەتەوە. دڵی کە هەمیشە لەگەڵ جوانەمەرگ دایە هەردووکیان چوون بۆ خزمەتی سالاری شاری مەدینە. ئیتر شاعیر دەکەوێتە ستایش و پێدا هەڵدانی پێغەمبەر. بەوە زۆر بەختیارە کۆچ کردوو جارێکی دیکە ناگەڕێتەوە، ئەوەی بەدیدەنی پێغەمبەر شاد بێ لە شاری مەدینە چۆن لەو خاکە پیرۆزە دوور دەکەوێتەوە!.

٢

لە لیریکێکیدا بێخود شیوەن بۆ حەپسە خانی نەقیب دەکا:

بەخـــوڕ دیســـان ڕژا فـرمـێـسکی باران
لە هـەوری چاوی ســووری دوڕ نـیــســاران
تـەمـی مـــــاتەم وڵاتـی کـــوردی داگـــرت
لـەپڕ وەک دووکـــەڵی مـــاکـــینە شـــاران
زەمـین بـۆ قــــوڕ نـەپێـــوێ وەک مـن و تـۆ
زەمـــان بۆچی نـەشـێـوێ چـەشنی جـاران
جـەنابی حـەپسـە خـان تەشـریفی ڕۆیی
شکا پشـــتی فـــەقـــیـــران و هـەژاران
ژن ئەمما فـیلـحـەقـیـقـە خـادیمەی قـەوم
کـە یەعنی سـەییـدەی غـیـرەت شکاران
ڕەئیـــســـە و خـــانـەدان زادەی ســیـــادەت
ئەمـــیـــرە و شـــای ژنانـی بەخـــتـــیـــاران
تـەبیـــبـــەی دەردی بیـــمـــارانـی برسـی
کـــــەرەم بـەخــــشـی برینـی دڵ فگاران
مـــشـــوورخـــۆری گـرۆهـی ئادەمـــیـــزاد
لـە مـنداڵ تـا دەگــــــاتـە دەسـت بـەداران

له کـــوورەی ئاگــری غـــەمــدا مـــەپرسن
لـه ســـــۆزی ئـاهـ و نـاڵـەی بـێ قــــەراران
ئەشێ حــەسـرەت نـشـینـی شـینـی ئەو بن
مــــەلا و شــــێخ و گـــەدا تا تـاجـــداران
فــــیـــداکــــاری غـــەریب و خـــۆ وولاتـی
وەفـــــــــــــاداری لــەبـار و نـالــەبـاران
بـەخـــۆڕایـی لەبـەر پـێــیـــانـە کـــەوتوون
لـە پیـــرێژن هـەتا ســـیـــمین عـــوزاران
کـــــە گـــوڵ ڕۆیـی لە بـاغـــا بۆ نـەناڵن
هــەتا مــــــــــردن هـەزاران وەک هــەزاران
بـەمـــــیــــلادی وەفـــاتـی گـــەر ئەپرسـن
(درێغ بـۆ حـەپـســە خـان) تـەئریخــە یاران
ئەگەر هیجریش ئەلین (ئەو بوو مشورخۆر)
بـەجـــــیـــــددی بۆ زەلیل و لـەش بـەباران
ئـەتۆش (بێــــخــــود) بلّـێ دایم ڕووەو بـەیت
بـەهـاویـن و بـەزســـــــتـــــــان و بـەهـاران
خـودا جـێگەی بەهـەشـتی جـاویدان کـەی
بـەجـــاهـی جـــەددی خـــۆی و ئال و یاران

هـەندێ کەس لە شیعری شیوەن و ماتەمنامـە دەسڵەمێنەوە بەناوی ئەوەی ڕاستی تێدا نابێ، چونکە کـەسی مردوو لایەنی چاکەی دەخرێتـە ڕوو و لایەنی خراپەی ون دەبێ. ڕەنگە ئەو لایەنە چاکانەی باسیان لێوە دەکرێ هەندێکیان لە ڕاسـتی دوور بن. ئەم مـەسـەلەیە داهێنانی ئەدەبی جێبـەجێی دەکا بەپێی ئەو تیـۆرییـەی دەڵێ هـەموو قسـەیێک هـەرچی بێ ڕاست یا درۆ جوانکاری تێدا بێ بەبەرهـەمی هونەری بەرز دەژمـێررێ، سـەرەڕای ئەوەش بەپێی گـێڕانەوەی ئـەو کـەسـانەی لە حـەپسـە خانەوە نزیکبـوون (لە ١٩٥٣ کۆچی دوایی کردووە) قسـەی بێـخود لە بابەت ئەوەوە هـەمـووی ڕاسـتــە. ئـەو ژنە دەسـتـی کـەسـاس و هـەژارانی گـرتووە، یارمــەتی

لێقەوماوانی داوە، هەڵوێستی نیشتمانپەروەری هەبوو، ڕەنگدانەوەی خەباتی شێخ مەحموود بووە لە کوردایەتیدا.

٣

بۆ کۆچی دوایی پیرەمێرد، شاعیر ماتەمنامەی نووسیوە، قەسیدەیێکی درێژە، لە گوڵبژێریێ ئەو شیعرەدا دەڵێ:

ئاخ لە دەس دنیـــایی دوون و بێ وەفـــا
داد لە دەس گەردوون و چەرخی کەچڕەوی
ڕەببی ئەی دنیـــا دەوامت قـــەت نەبێ
ئەی فــەلەک تۆ تا قــیـامــەت نەســرەوی
وەک گـــڕت بەردایە عـــالەم هەر وەکـــو
قـــونبـــولەی زەڕڕی لەســـــەردا بۆ زەوی
خادیمێکی جان فیدا و میللەت پەرست
داهیـــێکی گـۆشــەگــیــر و مــونزەوی
خـاوەنی ژین و قــســەی پێـشـینیـیـان
ســاحـیــبی ئینشـا وو ڕووحی مــەولەوی
ڕۆژی ڕووناکت مـــــەگـــــەر ئاوا بووە
بۆیە (بێـخـود) تیـرە دڵ چەشنی شـەوی
تۆ ئەگـەیتـە ئەوجی مـەحـبـووبی خـودا
گـەر بەمـیـعـراجی سـەخـادا سـەرکـەوی

سەرەتای شیعرەکە وەکو پێشەکییێک بۆ هەموو شیعرێکی شیوەن و ماتەمنامە دەبێ. لە دوای ئەوە ئاماژە بۆ پیرەمێرد هەیە، بەوەی هەندێ لە کارە ئەدەبی و شیعرییەکانی دەخاتە ڕوو. ئەوەی گرنگ بێ لێرەدا ئەوەیە بێخودێکی دوور لە سیاسەت و کوردایەتی و ئازاری کۆمەڵ لە شیعریدا، پێنج ساڵیش بەسەر کارەساتەکەی هیرۆشیما و ناگازاکی تێپەڕی بوو کە پیرەمێرد کۆچی دوایی کرد، بەڵام تاوانەکەی ئەمەریکا و سەرۆکی ئەو کاتە هاری تروومان ئەوەندە گەورە بوو

بێخـود لە بیـری نەچووبـووەوە مـردنی پیرەمـێرد بەکارەسـاتـەکـەی هیـرۆشـیـمـا و ناگازاکی یابان (١٩٤٥) بچوێنێ.

بێخود خۆی لاڵ دەکا و شیعر دادەنێ

بەزمانی لاڵێکەوە شاعیر ئەم پارچەیەی داناوە:

کاکـا کـابرا شـە شـەو و ڕۆژ خـەخـەریکـی بەزمـە
خـە خـە خـەلـقیش لە لـە داخـا ئەئەکـاتن شـیـوەن
تۆ تۆ تۆ وا لە لە بەرتا سـە سـە سەڵتەی حـەلەبی
ممـمن وا لە لـەبەرمــا پـا پـا پاڵتــۆی جــەرمــەن
ممـمن هـەم نـە نەخـۆشـم چە چە چەشنی تـۆ تۆ تۆ
تۆ تـۆ تۆ هـەم نە نـەخــۆشی چـە چە چنی ممـمن

ئەگەر لاڵییەکە لە شیعرەکەدا بکرێتەوە، بەم جۆرە خۆی دەنوێنێ:

کابرا شەو و ڕۆژ خەریکی بەزمە
خەڵقیش لە داخـا ئەکاتن شیوەن
تۆ وا لەبـەرتا سـەڵتـەی حــەلەبی
من وا لەبەرمـا پاڵتـۆی جـەرمـەن
مـن هەم نـەخــۆشـم چەشـنی تـۆ
تـۆ هـەم نـەخــۆشـی چەشـنی مـن

ئەم قـسـانە ئەگـەرچی لـە ڕووی دەسـتـووری زمـانەوە هـەڵـەیان تێـدا نیـیـە، بەڵام ڕسـتـەی سـادە و هیـچ جـوانییـێکی ئەدەبی و داهێنانێکی هونەرییـان تێدا نیـیـە. وەسـتـایەتی بێخـود لەوەدایە ئەم ڕسـتـە سـاکـارانەی خسـتـۆتە نـاو قـاڵبی کێش و قـافـیـەوە و لەسـەر زمـانی کـەسـێکی لاڵ ئەو پارچـە شـیـعـرەی دروست کـردووە، کـە پیاو دەیخوێنێتەوە چێژی هونەری لێ وەردەگرێ.

دڵداری و دانایی و دۆستایەتی

١

لە شیعرێکیدا بێخود دەڵێ:

لە کونجی خەڵوەتی غەمدا کە مەشغوولی ریازاتم
شەو و ڕۆژ حەسری فیکری پەرچەم و ڕووی تۆیە ئەوقاتم
بڵێسەی دۆزەخی عەشقت منی ئاوارە کرد وەرنێ
بەخۆڕایی نییە ئەی جەننەتی عیرفان تەوەللاتم
ئەگەر بۆ خزمەتت کاغەز نەنووسم چاوەکەم حەقمە
لەبەر بێ چاوییە دوور بێ لە تۆ گەر بێ موبالاتم
ئەگەر بێ باوەڕی بڕوانە ئاوێنەی دڵی خۆشت
کە قوربانی دڵی ئاوێنە وو حوسنی تەماشاتم
لە دیوانی چەمەنزاری مەحەببەت هەر وەکو قومری
بەلا گەردانی سەروی میسرەعی مەوزوونی بالاتم
لە بۆ میحرابی ئەبرۆی تۆیە گەر مەجبووری مزگەوتم
لە نەشئەی چاوی مەستی تۆیە مەفتوونی خەراباتم
ئەگەر فیلم لە بەردەست ئەسپی تۆدا فەرزە بەیدەق بێ
وە گەر شاهم لە عەرسەی عەشقی تۆدا بێ ڕوخت ماتم
لە بەزمی حوسنی خۆتا توخودا جار جارە یادم کە
کە من پەروانەکەی ڕوخساری شەمعی مەجلیس ئاراتم
بەشێخ نووری بفەرموو چاوەکانت ماچ ئەکا (بێخود)
بەیادی خانەیی خەمماری ئەو مەستانە وا هاتم

خوێنەر لە سەرانسەری شیعرەکەدا وا دەزانێ شاعیر موناجات لەگەڵ دلبەری خۆشەویست دەکا. ئەو سیفەتانەی لەم شیعرەدا هاتوون بۆ مێینە بەکار دەهێنرێن. ئەوەی ڕاستی بێ بێخود ئەم شیعرەی بۆ (کەمالی عەلی باپیر) نووسیوە. بەپێی پێویستییەکانی شیعری دڵداریی حەقیقی هەموو ئەدگارەکانی

مێیینەی بۆ نێرینە بەکارهێناوە. لەبەرئەوەیە بێخود لە ستایشی بۆ کەمالی سڵاو بۆ شاعیری ڕەند نووری شێخ ساڵح دەنێرێ.

٢

لە شیعرێکیدا بێخود ڕووی ئامۆژگاری لە مرۆڤ دەکا ئاگاداری خۆی بێ، لە چاکە نزیک و لە خراپە دوور بکەوێتەوە:

برا خــۆ تۆ لای خــۆت مــەخــزەنی عــەقڵ و کــەمــالاتی
کــەچی تا دەوڵەمــەندتر بی فــەقــیــر و ســواڵکەر و لاتی
بەتەحــریکی هـەوا دێیت و دەچی چەشنی شــەپۆلی ئاو
ســەراپا غــەرقی گــێــژاوی غــەم و بەحــری خــەیاڵاتی
ئەگەر مـازیت لە دەس چوو هێندە بێ حاڵیشی ئەی غافڵ
لە ئیـسـتـیـقـبـالی خـۆت ئاگـات نیـیـە چۆن بـێ مـوبالاتی
بەقەسری ڕووی زەمین تێر نابی قەت چاوت وەکو فیرعەون
خــودا دەســتــت نەدا دەســتــت ببێ ڕوو بۆ ســەمــاواتی
بەجــاهی خــۆت مــەنازە ڕۆســتــەمی قــابیــز لە ڕێتــایە
ئەگـەر سـەد شـاهی چینیش بی کـشێکت هاتە بەر مـاتی
سـولەیمـان کـوا نگین و ئاسـەف و عـیـفـریت و بەلقـیـسی
سکەندەر کــوا شکۆهـ و تـەپڵ و بەیداغ و مــوهـیــمــمــاتی
برا ناپرسی جـارێ چی بەســەرهـات حـاڵی کـەیخـوسـرەو
تەمــیــزێکت نیــیــە تـا تێــبگەی لە کــوێــیــە مــیــرئاتی

لەم شیعرەدا بێخود ئامۆژگاری دەوڵەمەندی بەهۆش دەکا، پێی دەڵێ نابێ خۆی بەهەژار بزانـێ و هـەوڵ بدا دەوڵەمـــەندتر بـێ. نـابێ هـەڵ پەرست بێ، ئەگـــەر ڕابردووی لـە دەست بچێ پێـویسـتــە بیـر لە دواڕۆژ بکاتەوە. گــەردوون بـەزەیی بەکـەس نایێـتـەوە. فـیـرعـەون و ڕۆسـتـەم و خـاقـانی چین هـەمـوویان لـەناوچوون. ئەموسـتیلـە و ئاسـەف و عفریت و بەلقـیس بۆ سلێمـان نەمـانـەوە، شکۆ و تەپڵ و بەیداغیش لە دەست ئەسکەندەر دەرچوون.

یانەی سەرکەوتنی کوردان

بێخود بەم شیعرە پیرۆزبایی لە دامەزراندنی یانەی سەرکەوتنی کوردان کردووە لە ساڵی ۱۹۳۰ لە بەغدا:

یانـەی سـەرکـەوتن کـە نادی ناوە
لـە شـاری بەغـدا بینـا کـراوە
بانـی ئەم یانەش مـەعـرووف جـیـاووکـە
کـە بۆ قـەومی خـۆی ئەلحـەق باوکـە
لە سـاحـەی سـەعـیـا ئازا و دەسـوبرد
مـوومـائیلەیهی گـۆی سـەبقـەتی برد
ڕەئـیـس و ڕوکـنـی ئـەم یـانـە بـەرزە
چونکە هۆ ناکـەن لە شـێـری شـێـرزە
ئەگـەر ئەویانە و ئەگـەر ئەمـیـانە
خـوا سـەربەرزیان کـا ئەعـزای ئەم یانە
لەگـەڵ سکرتێـر کـە ئەوڕەحـمـانە
ئەو ئەوڕەحـمـانەی کـە نووری جـانە
وەتـەن پەرسـتـە و خـادیمی کـوردە
لە هەمـوو عـیلمـا شـارەزا و ووردە
گـەر ئەو تەئریخـەش نازانی چییـە
سـاڵی مـیـلادی نۆ سـەد و سـیـیـە
غـایەی نادیمان بـۆ ئەم کـوردانە
بڵاوکـردنەوەی عـیلم و عـیـرفـانە
وەک ئەخـلاق ئەدەب تەئریخ جـوغـرافی
لەگـەڵ یەکـیـەتی بەدڵێکی سـافی
وەکـو بەکـوردی دانانی لوغـات
وەک تەشجیع کردن لەسەر مەسنووعات

بۆ کــتــێب دانان لـەگــەڵ تەرجـــەمـــە
هەرچەند تێکۆشین هێـشـتـا هەر کـەمـە
لە مـــوسـاعــەدەی تەڵەبـەی فــەقـیـــر
تکامــان وایە هیـچ نەکـەین تـەقـسـیـــر
قـــــوتابـی زیرەک بـنێــــــرین ئـاوا
بـــۆ وولاتـــی دوور یـــانـــی ڕۆژئــــاوا
ئەمـــجـــا یارمـــەتی و ژینی ئەم یانە
لە مـــیللەتی کـــورد زۆر هـیـــوامـــانە
چونکە پێـویستــە بکرێ سـەرفی مـاڵ
چ بۆ ئیـسـتـیـقـبـال چ بۆ ئیـسـتـیـقـلال
ئـیــــــتـــــر هەر بـژی لاوانـی وەتـەن
یـــانـــێ ئـــاوا بـــێ بـــاوانـــی وەتـــەن

لەم لیریکەدا بێخود لە شیعری کلاسیکی عەرووزی لای داوە، کێشی سیلابی خۆماڵی دە بڕگەیی و جووت قافیە (مەسنەوی) بەکارهێناوە. لەبەرئەوەی بێخود لە دۆخی شیعری کلاسیکی چۆتە دەرەوە، هەناسەی سوار بووە، شێوازی شیعر دانانی بێخود تێیدا ون بووە، بەرهەمەکە لە شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) نزیک بۆتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ زانیاری تێدایە لە بابەت یانەی سەرکەوتنی کوردانەوە. ئەو یانەیە لە ساڵی ١٩٣٠ بەکۆششی مەعرووف جیاووکی باڵەکی ڕۆشنبیری کورد و کۆمەڵێک لە لاوانی کورد دروست کرا. یەکەمین سەرۆک جیاووک و یەکەمین سکرتێری یانەکە عەبدولڕەحمان نوور جانی کۆیی بوون. شاعیر لە کردەوەی یانەکە دەدوێ لە پێگەیاندنی لاوانی کورد و یاریدەدانیان لە بەغدا، چونکە لەو سەردەمەدا لە عیراق تەنیا لە بەغدا کۆلێج و ئامۆژگای پاش خوێندنی قوتابخانەی ئامادەیی هەبوون. ئەو یانەیە دەورێکی گرنگی لە ژیانی خوێندەواری کوردیدا هەبوو.

چوارین

١

لە چوارینێکیدا بێخود دەڵێ:

بێـــخـــود لـە ڕووی نیـــازەوە ئـەی نازەنـین ئەڵێ
جـــار جـــار بـەچاوی لوتفـــەوە بڕوانـە ســـووڕەتم
من بۆیە سـەیری تۆ ئەکەم و ڕووم لە کەس نییە
تا تێـــبگەی کـــە تۆی هەدەفی تیـــری حـــیـــرەتم

شـاعـیـر کـە تەمـاشـای وێنەیێکی فـۆتۆگـرافی خـۆی کـردووە، ئەم چوارینەی بۆ هـاتووە. ئیـتـر لەو وێنەیە یا ئاوێنەیەدا خـۆی دیـبێ بیری لـەوە کردۆتەوە و لەگـەڵ خۆیدا وتوویەتی: ئەمن چیم!.

٢

لە چوارینێکدا بێخـود نازانێ چی دەوێ، ئاواز و مـەی یا مـەیگێڕ و گـۆرانیـبێـژی خراپ:

ئەمـجا لە عـوود و ڕوود و نەی و مەی شـەراب ئەدووم
یەعنی لـە غـەیری سـاقـیی و مـوتریبـی خـراپ ئەدووم
لـەوســـــاوە عـــــاشـــــقم بـەبرۆ و ڕوویـی دلبـــــەران
دایم لـە مـــــانگی یـەکـــشـــەو و ئـافـــتــــاب ئـەدووم

شاعیر کە دوودڵ بووە لە ئاواز و مەی و خاوەنە خراپەکانیان مەیگێڕ و گۆرانیبێژ، لە پاشانا گرفتاری برۆ و ڕووی دلبەران بووە، لەوساوە لە مانگی یەکشەوە و خۆر دەگەڕێ، واتە ئەو دوو شتەی لە برۆ و ڕوومەت دەکەن.

٣

لەو ســەردەمــەی شـێـخ مـەحـمـوود حـوکـمـداری کـوردسـتـانی باشـوور بووە لە

سلێمانی دووڕوو و پیاوخراپ وایان له شێخ گەیاندووه گۆیا بێخود تورکچیەتی (تۆرانیچیەتی) دەکا. شاعیر بەم چوارینه وەرامی ئەو ئاژاوەچیانه دەداتەوە:

من کە ئیسلامم له سایەی موعجیزەی پێغەمبەری
ئەم ئەبوو جەهلانه (بێخود) پێم ئەڵێن تۆ کافری
ڕەببی ڕووڕەش بم ئەگەر نێزیکی ئەم بوختانه بم
خۆ ئەگەر دوورم ئیلاهی ڕووسپی بێ موفتەری

بێخود بەرگری له خۆی دەکا و دەڵێ من موسوڵمانم. ئاژاوەچیان بەئەبووجەهل دەچوێنێ. جا ئەبووجەهل بەیەکێک بڵێ کافر، چۆن دەبێ باوەڕ بەقسەی بکرێ! زۆر جوان و بەداهێنانێکی ئیستێتیکیانه دەڵێ: با ڕووم ڕەش بێ ئەگەر لەم بوختانەوە نزیک بم. ئەگەر نا بوختانکەر دیاره ڕووسپییە. وشەی ڕووسپی بەمانای قەحبه هاتووه.

٤

له چوارینێکدا شاعیر ئامۆژگاری خۆی دەکا:

بێخود له خەوی غەفڵەت ئەگەر هەڵساوی
ئەم پەندە بەگوێیی دڵ ببیێ تا ماوی
وەک تەرکی تەماشایی ژنت کردووه هەتیو
مەڕوانه لیباسیشی ئەگەر تۆ پیاوی

شاعیر بەخۆی دەڵێ ئەگەر له خەوی بێ ئاگایی هوشیار بوویتەوە لەسەر ئەم پەنده بڕۆ. تۆ کە ژنت نەهێناوه و بەتەواوی ئافرەتت خستۆته لاوه، مەنواڕه جلوبەرگیشی بەناوی ئەوەی من تەماشای ژنەکە ناکەم و دەنواڕمه جلوبەرگی، وەکو ئەوە وایه گۆشت ناخۆی و گۆشتاو دەخۆیتەوە.

تاک

١

تاکە شیعرێکی وەک ستایش و پێدا هەڵدان بۆ شێخ مەحموود وتووە:

ئەی گوڵی گوڵستانی کوردستان
وەی مەلی نەشئە بەخشی پیر و جەوان

٢

لە تاکێکیدا دەڵێ:

کاغەزم نووسی بەخوێنی دیدەکەم
نووری چاوم ڕووحەکەم بیخوێنەوە

ئەم شیعرە ئامۆژگارییە بۆ هەموو دۆست و برادەرێکی شاعیر، دەڵێ ئەگەر بەخوێنی چاوم کاغەز یا شیعر بۆ تۆ بنووسم، مخابنە ئەگەر نەیخوێنیتەوە!.

٣

بۆ جەژنە پیرۆزەی هەر کەسێکی خۆشەویست بێ بێخود وتوویەتی:

لە ئەسبابی فەرەح ساڵۆنی بەزمت پڕ تەدارک بێ
شەوت هەر ڕۆژ و ڕۆژت جەژن و جەژنت لێ موبارەک بێ

ڕەوانبێژی ئەم شیعرە لە ڕیتم و مۆسیقا و دووبارەکردنەوەی ئەو وشانەی دەنگی «ژ»یان تێدایە دەکەوێتە بەرگوێ.

***

مەحموودی کوڕی مەلا ئەمینی چاومار لە شیعردا ناسراو بەبێخود یەکێکە لەو چەند شاعیرە گەورانەی ناوەڕاستی سەدەی بیستەم قوتابیانی نالی بوون و دەرچووی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشووری سەدەی نۆزدەم بوون. بێخود لەوانی دیکە زیاتر پارێزگاری دەستووری ئەو قوتابخانەیەی کردووە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە. ئەگەر لە شیعریدا هەندێ وشە و زاراوە و تەعبیری تازەی بەکار نەهێنایە کەس نەیدەزانی ئەو شیعرانەی لە سەدەی

بیستەمدا نووسراونەتەوە. جگە لەوە ئەگەر شیعرێکی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی و جووت قافیە دانا بێ، یا وەسفی هەندێ دیاردەی تازەی کردبێ لە کۆمەڵی کوردەواری کوردستانی عیراقی سەدەی بیستەم دوور نەبووە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دیوانی بێخود نموونەیێکی گرنگ و بریقەدارە لە دیوانی شیعری کلاسیکیی کوردیدا.

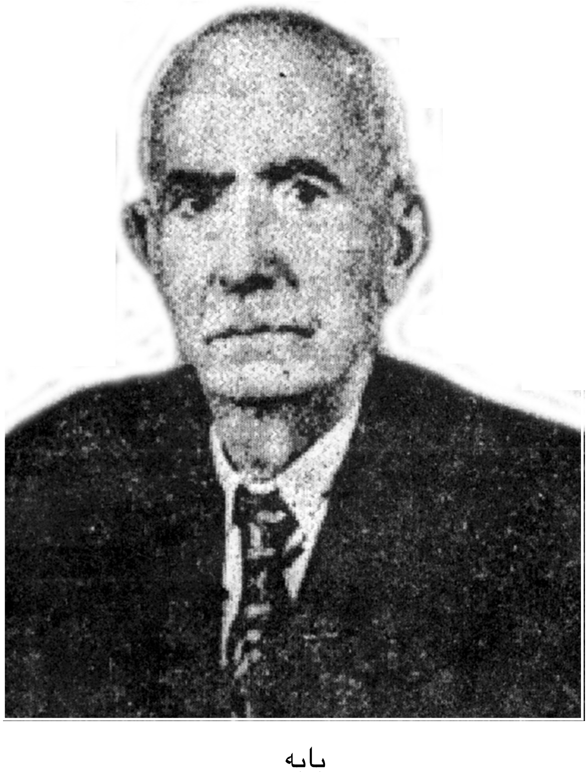

بابه

بەشی حەوتەم

بابە

عەبدولڕەحمان بەگی بابان

١٨٨٠ - ١٩٦٧

تێئەکۆشــم ببمە زانای عیلمی تازە و عیلمی کۆن
چونکە بۆ قەوم و وەتەن من خزمەتی ڕاستیم ئەوێ

ژیانی

عەبدولڕەحمان کوڕی ئەحمەد بەگ کوڕی خالید بەگ کوڕی سلێمان پاشای بابان لە ساڵی ١٨٨٠ لە سلێمانی لە دایک بووە. خوێندنی بەرایی لە حوجرەی مزگەوت بووە. قــورئانی خــەتم کــردووە و هەندێ لە وردە کـتـێـبـەکـانی بەرنامــەی ئەو سەردەمەی خوێندووە. لە پاشانا ڕووی کردۆتە قوتابخانەی ڕوشدییەی سوپایی، خوێندنی لەوێ تەواو نەکردووە و لە پاش ماوەیێک گەڕاوەتەوە حوجرەی مزگەوت. ئەمجارەیان قۆناغێکی زۆری لەم خوێندنەدا بڕیوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی نەداوە خوێندنی ئایینی تەواو بکا و ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی ئیسلامەتی وەربگرێ و ببێ بەمەلا، بەڵکو هەوڵی داوە ببێ بەمیرزا یا ئەفەندی ئەو ڕۆژگارە.

بۆ مـەبـەسی نازناوی شـیـعـری عــەبدولڕەحـمـان بەگ لـە ســاڵی ١٩١٨ وشـەی «بابە»ی هەڵبژاردووە و لە شیعریدا بەم ناوەوە خۆی بەخەڵکی ناساندووە. لە ناو خەڵکیدا بەعەبدولڕەحمان بەگی بابان و عەبدولڕەحمان بەگی نوفووس ناسراوە چونکە هەر لەو ساڵەدا بۆ یەکەمین جار ماوەیێک مووچەخۆری میری بووە لە بەڕێوەبەرایەتی سەرژمێریدا (دائیرەی نوفووس). ئەم کارەی زۆری نەخایاندووە. لەو کاتەدا سلێمانی کەوتە بن دەستی بەڕێوەبەرایەتی کۆلۆنیالیستی بەریتانی

داگیرکەر، بابە بووەوە بەمووچەخۆری میری، بەڵام لەبەرئەوەی لە بنەڕەتدا دژی ئینگلیز بوو و لەگەڵ سیاسەتی ئەو ڕێک نەدەکەوت زوو وازی لە کارەکەی هێنا.

لە ٢٠ی مایسی ١٩١٩ لە بزووتنەوەی شێخ مەحموود نزیک بووەوە. باوەڕی زۆری پێ هەبوو، لەبەرئەوە شێخ بابەی کرد بەیاوەری خۆی. بۆ مەبەستێکی دیپلۆماسی ناردیە سابلاغ (مەهاباد) و تەورێز. لەوێوە بەتەلگراف پێوەندی بەباڵیۆزانی ئەمەریکا و فەرەنسا و ئیتاڵیا کردووە لە تاران، بەناوی شێخ مەحموودەوە تێیان دەگەیەنی هەڵوێستی ئینگلیز بەرامبەر بەشێخ مەحموود خراپە و لە جێی خۆی نییە. لە دوای ئەوەی بابە ئەم کارەی دەگەیەنێتە ئەنجام لە ڕێی گەڕانەوەیدا کە لە بانە دەبێ و شێخ لە شەڕی دەربەندی بازیان دەشکێ بەدیل دەگیرێ ناچار دەبێ لە بانە بمێنێتەوە. ماوەیێک بەقاچاغی و خۆشاردنەوە لەوناوە دەمێنێتەوە. لە پاشانا حاکمی سیاسی ئی. سۆن لێی خۆش دەبێ و دەگەڕێتەوە سلێمانی، بەڵام لە کاروباری میری دوور دەکەوێتەوە.

لە ساڵی ١٩٢٢ بەپیلانێکی تایبەتی خۆیان ئینگلیز شاری سلێمانی چۆڵ کردووە و لەگەڵ خەڵکی دیکە بابەیان خستۆتە بەندیخانەوە و لە دواییدا ئازادیان کردوون. لە پاشانا کە شێخ مەحموود کرا بەسەردار لە لایەن دەسەڵاتی ئینگلیزەوە بابە لە دژی ئەو کارگێڕییەی شێخ وەستا.

لەو سەردەمەی شێخ مەحموود لە ئەشکەوتی جاسەنەی ناوچەی سووورداش لەگەڵ ئەفسەرانی تورک خەریکی وتوێژ بوو عەسکەری ئینگلیز لە ٦ی مایسی ١٩٢٣ بەسەر سلێمانیان دادا، بابە جارێکی دیکەش گیرایەوە و ماڵی تاڵان کرا و دیوان و کتێبی شیعری بوو بەخۆراکی ئاگر. گیرانی ئەو جارەی لە گرتووخانەی ئۆردووی ئینگلیزەکان لە قلیاسان بردەسەر. بابە لە ژیانیدا گەلێ جار لە لایەن ئینگلیزەوە گیراوە. دوا گرتنی لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی بیستەمدا بوو، فەرمانی دوو ساڵ بەندکردنی بۆ دەرچوو بوو، ماوەی بەندییەکەی لە مووسڵ بردبووە سەر و شەش مانگیش هەر لەوێ بەدەسبەسەری مابووەوە، ئینجا گەڕابووەوە سلێمانی.

لە ساڵی ١٩٣٠ ماوەیێک خەریکی کشتوکاڵ بووە، لە پاشانا گەڕاوەتەوە سەر کاروباری میری و بووە بەمووچەخۆر لە بەڕێوەبەرایەتی سەرژمێری، ئەوەی لەمەوپێش جارێکی دیکەش کاری تێدا کردبوو. تا ساڵی ١٩٤٠ لەم کارەیدا

ماوەتەوە و ئەوجا خانەنشین کراوە. لە دوای ئەمە بەهۆی جەنگی دووەمی گیتییەوە و پەیدابوونی بەرپوەبەرایەتی دابەشکردنی ئازووقە (تەموین) بۆ ماوەیێکی کەم لەم دەسگایەدا مووچەخۆر بووە و لە ساڵی ١٩٤١ بەیەکجاری خۆی خانەنشین کردووە و گەڕاوەتەوە سەر پیشەی کشتوکاڵی. لەمە بەدواوە خەریکی خوێندنەوە و نووسینی کتێب بووە. ژیانی ڕۆژانەی لەگەڵ برادەر و دۆستانی زانا و نووسەر و شاعیر بردۆتە سەر. قوتابی و گەنجانی لە ماڵی خۆی کۆدەکردەوە و زانست و زانیاری فێر دەکردن، پێشوازی هەموو جۆرە میوانێکی دەکرد بەتایبەتی خوێندەوار و ڕۆشنبیران.

بابە لە مایسی ساڵی ١٩٦٧ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لەسەر داوای خۆی لە گردی مامەیارە نێژراوە.

پلەی ڕۆشنبیری شاعیر

بابە لە تەمەنی مێردمنداڵییەوە ڕەوشت و بیرکردنەوەی گەورانە بووە، حەزی لە ژیانی سەربەستی و ئازادی کردووە، ناحەزی ئەمپریالیزم بەتایبەتی ئینگلیز بووە، خۆشی بەنوێخوازی هاتووە، نەیاری دەرەبەگ و دەسەڵاتی زۆرداری میری بووە. هەڵوێستی بەرامبەر بەبزووتنەوەی شێخ مەحموود و مەلیکایەتییەکەی حوکوومەتی کوردستانی باشوور واقیعییانە بووە، لە بەرژەوەند و چاکەی میللەتی کورد هەڵقولاوە، لەبەرئەوە هەڵوێستی بابە بەرامبەر بەشێخ مەحموود لە گۆڕاندا بووە. ئەگەر کردەوەی چاکی لێ دیبێ لێی نزیک بۆتەوە، ئەگەر نا ڕەخنەی لێ گرتووە و لێی دوور کەوتۆتەوە.

بابە یەکێک بوو لە ڕۆشنبیرە بەدیمەنەکانی سەدەی بیستەم، بەڵام وەک شاعیرێکی لێهاتوو لە ناو خەڵکیدا ناوبانگی نەبوو، هەروەها لە گۆڕەپانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردیشدا لە بەرچاو نەبوو چونکە لە ڕووی ڕاگەیاندنەوە بەتەنگ شیعر و نووسینییەوە نەبوو و هەوڵی نەدەدا بڵاویان بکاتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا زانیارییێکی ئەنسیکلۆپیدی فراوانی هەبوو لە بابەت کوردەوە لە هەموو ڕوویێکەوە بەتایبەتی لە مێژوودا، جگە لەمە ئاگادارییێکی هەمە لایەنی هەبوو لە بناغە لێدانی شاری سلێمانی و ژیانی ئەو شارە لە سەردەمی دروستبوونییەوە تا دەوروبەری ژیانی بابە خۆی. دیارە ئەوەی یاریدەی داوە ببێ

بەشارەزای ئەو شارە ئەوەیە سلێمان پاشای میری میرنشینی بابان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم باپیرە گەورەی بوو و پشتاوپشت ئەو زانیارییانە بۆی مابوونەوە.

نووسەری ئەم کتێبە ئاگاداری بەشێک لە ژیانی بابەیە، لە کاتی خۆیدا لە دیوەخانە و نامەخانەی تۆفیق وەهبی لە بەغدا ناسیاوی لەگەڵدا پەیدا کردبوو تا کۆچی دوایی بابە پێوەندییان بەیەکەوە هەبوو. بابە دەسنووسی کتێبێکی مێژووی ئامادە کردبوو لە بابەت کوردەوە بەگشتی و شاری سلێمانی بەتایبەتی. ماوەیێک ئەو کتێبە لای مابووەوە و هەمووی خوێندبووەوە. ئەو کتێبە بەڵگەنامەیێکی گرنگ بوو لە بابەت دروستبوونی شاری سلێمانی و هەڵسوکەوتی خێزان و بنەماڵەکانی شار، نەژاد و بنەچە و مەڵبەندی ژیانیان پێش ئەوەی لە زێدی کۆنیان کۆچ بکەن بۆ سلێمانی و لەوێ نیشتەجێ بن. زانیارییەکانی بەڕاستی و بەبێ ترس تۆمار کردبوو بەبێ ئەوەی گوێ بداتە هەندێ ڕەوشتی نابەجێ دەژمێررێن و ناوی بنەماڵەکانیان پێ دەزرێ. زانیاری وا لە ناو کتێبەکەدا هەبوو لە دژی بنەماڵەی خۆی بوون و بەرژەوەندیی بابانەکانیان تێدا نەبوو.

شیعری بابە

کەسایەتی بابە تا داگیرکردنی سلێمانی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە لایەن ئینگلیزەوە وەکو شاعیرێک ئاشکرا نییە. لە نێوەندی ئەدەبیدا ئەوە باوە ئەم شاعیرە یەکێک بووە لەگەڵ نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران و ڕەشید نەجیب (فەرامەرز) بەشداری لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی کردووە. لە نوێکردنەوەکەدا بەشیعری لاسایی ئەدەبی عوسمانی بەشداری کردووە. شیعری لەم بابەتەی بووە و لە تالانی ماڵی لە سلێمانی لەناوچوون. ئەم هەواڵە ڕەنگە ڕاست بێ، چونکە ئەو شیعرانەی ئێستا لە بەردەستدان شەقڵی شیعری ڕۆمانتیکی عوسمانییان پێوەیە.

بەگشتی بابە شیعری زۆر نییە. ئەوەی هەیەتی بەشی هەرە زۆری نیشتمانپەروەری و کۆمەڵایەتی و ستایش و ماتەمنامەیە. شیعری دڵداری زۆر نییە. لە ڕووی قەوارەوە شیعری لیریکی کورتی زیاترە لە شیعری درێژ (قەسیدە).

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

بابە لە هەردوو جۆرە شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی وەستا

بووە. یەکەمیان لە دیوانیدا زۆرە و دووەمیان کەمترە. لە بەحرە عەروزییەکان ڕەمەل و موزاریع و هەزەج و موجتەس و خەفیفی بەکارهێناوە، لە کێشە خۆماڵییەکاندا دە بڕگەیی بەکارهێناوە. لە قافیەدا شیعری بابە دەوڵەمەندە، لە هەموو جۆرە قافیەکانی هەیە:

١- یەکێتی قافیە، ئەم جۆرەیان لە شیعرە عەروزی و خۆماڵییەکانیدا دەبینرێن.

٢- زۆرینەی شیعری دەچنە سەر قافیەی ڕەنگاوڕەنگ، بەڕاستی لەمەدا شۆڕشێکی ناوەتەوە. هەندێ کەس ئەم جۆرە قافیانە بەتەرکیب بەند دادەنێن. ڕاستییەکەی ئەوەیە ئەم جۆرە شیعرانەی لەسەر بنچینەی بەند داناوە. بەندەکان سنووریان بۆ نییە. بەندی درێژ و بەندی کورتی هەیە. بەندەکان لەسەر یەکێتیی قافیە دەڕۆن، لەبەرئەوە لە هەر لیریکێکدا چەند جۆرە قافیەیێک دەکەوێتە بەرچاو.

٣- جووت قافیە (مەسنەوی)، بابە ئەم جۆرە قافیەیەی (ا ا، ب ب، جـ جـ...) لە هەردوو بەشە شیعرەکەیدا عەروزی و خۆماڵی بەکاری هێناوە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بەگشتی شیعری بابە لە ژیانی ئادەمزاد دەدوێ، لەبەرئەوەی سەردەمی ژیانی ئەو لە ڕووی سیاسییەوە گەرم بوو، ڕووداو زۆر بوو بایەخی بەشیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەدا، ئەمە هەندێ جار ڕای دەکێشا بۆ ئەوەی شیعرێک بهۆنێتەوە یەکێتی بابەت (وحدە الموضوع)ی تێدا بێ.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە شیعری بابە زۆربەی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی گرتۆتە خۆ. جگە لە شیعری داشۆرین و کراوەی بێ پەردە (ئیرۆتیک) شیعری دڵداری و وەسف و نیشتمانپەروەری و ستایش و شیوەن و ماتەمنامە بەرچاو دەکەون.

بابە ماتەمنامەی بۆ کۆمەڵێک شاعیر و ناودارانی کورد نووسیوە، وەکو ئەمین زەکی، فایەق بێکەس، حەسەن تۆفیق (ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەری کورد)، سەید ئەحمەدی خانەقا، پیرەمێرد. هەروەها ستایشی کۆمەڵێکی دیکەی کردووە وەکو محەمەد عەلی عەونی، شێخ ڕەئووفی سەید نووری نەقیب، میرزا مارف، شێخ محەمەدی خاڵ، ئایەتوڵڵای محەمەد مەردۆخی کوردستانی.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

لە شیعرێکیدا بابە بەناوی «ئارایشی بەهار» بەم جۆرە وەسفی بەهار دەکا:

شنەی هەوای بەیانی بۆنی بەهاری هێنا
ئەم بۆنە عەتر بێزە نەشئە و خوماری هێنا
کۆتر بەیاهوو یاهوو قومری بەبانگی کووکوو
بازی تەوار بەقووقوو کۆچ و هەواری هێنا
پۆڕ هاتە دەر لە پەردە ڕەنگین و شین و زەردە
پۆل پۆل لە دەشت و هەردە ڕاووشکاری هێنا
ئاوازی زاری بولبول لەسەر لق و لەسەر چڵ
خەندە و تەبەسسومی گوڵ خەیاڵی یاری هێنا
شەونم لەسەر گوڵاڵە جامی شەرابی ئاڵە
دار ئەرخەوان و ژاڵە نەقش و نیگاری هێنا
هەر جۆیی و جۆیبارە هەر سەروە هەر چنارە
بەهەشتە یا بەهارە خۆشی دیاری هێنا
سەبزە وا لە دەماغا چین چین لە دەشت و شاخا
نەسرین و گوڵ لە باغا نەفخەی عەتاری هێنا
ئەو دلبەرە قەشەنگە ئەو یارە شۆخ و شەنگە
بەپێکەنین و خەندە بۆسە و کەناری هێنا
ئەو نازک و نازەنینە مەلائیکەی زەمینە
بەو تۆزە پێکەنینە دووسەد بەهاری هێنا
(بابە) ئەو گوڵە گەشە ئیمڕۆ بەکەیف و نەشە
وەختی بۆسە و باوەشە بەختی بەکاری هێنا

لە وەسفی بەهاردا لەوانەیە هەندێ وێنەی وەک ئەم لیریکەی بابە بکەوێتە بەرچاو. ئەوەی گرنگە لێرەدا ئەوەیە ئەم شیعرە وێنەیێکی زۆری لە دیمەنی بەهاری ڕەنگینی کوردستان کۆکردۆتەوە. لە تەنیا لیریکێکدا ئەم هەموو وێنانە کۆکراونەتەوە. زۆربەی باڵندە ژیکەڵە و دەنگخۆش و جوانەکانی کۆکردۆتەوە. لەم چڵ بۆ ئەو چڵ، ئینجا کانی و جۆگە و سولاوکە، لە پاشانا بەشێکی زۆر لە گوڵە ڕەنگاوڕەنگەکان و دار و دەوەن. سەرتۆپی ئەم هەموو جوانانە دلبەری قەشەنگە. شاعیر ئەم هەموو جوانانەی لە سروشتدا دۆزیوەتەوە بۆ ئەوەی دلبەر لە هەموویان جوانتر بکەوێتە ڕوو، چونکە هەموو دیاردەکانی سروشت جوانییان لەو وەرگرتووە. شاعیر لە مەرجەکانی وەسفی سروشت نەچۆتە دەرەوە بەڵام نوێگەری تێدا نواندووە.

٢

لە غەزەلێکی بەناوی «هۆنراوە» بابە دەڵێ:

مانگی چواردە و یەک شەوە گردن لە ڕووی ئەو دلبەرە
موعجیزەی شۆخی نەبێ چۆن مانگەشەو نەرم و تەڕە
پیاڵەگێڕی مەیکەدەی ئەو نێرگسی شەهلایەیە
یاخۆ موژگانە لەبەر بەدمەستی دەستە و خەنجەرە
ڕائیحە و بۆنی بەهەشتە نەشئە بەخشی رووحمە
یاخۆ خەندە و پێکەنینی لێوی لەعلی دلبەرە
تاقە خاڵی شینی سەر گۆنای مەتافی عالەمە
بەردی ناو کەعبەی دزیوە ئەم چەتیوە کافرە
خاریقەی ئیعجازی شۆخی سەروی هێناوەتە بەر
قەددی بەرزی دوو شەمامەی گرتووە بۆ نۆبەرە
ماچی لێو و ناودەمم کرد دەستی کردە بۆڵە بۆڵ
پیری وەک تۆ لێی حەرامە ئەم شەرابی کەوسەرە
(بابە) ئەو لاوێکی وەک خۆی شۆخ و لاوچاکی ئەوێ
تۆ بەواتە ڕاوی ناکەی ئەم فریشتە پەیکەرە

لەم لیریکەشدا بابە لە مەرجەکانی وەسف و دڵداری کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە. لە ناو ئەو چوارچێوە کۆنەدا داهێنانی بەدەستهێناوە، بەوەی مانگی یەک شەوە و چواردەی لە جێیێک کۆکردۆتەوە. خاڵی شینی سەر گۆنای بەردەڕەشی کەعبەیە ئەو کچەتیوە دزیویەتی. خوێنەر لە خوێندنەوەی ئەم غەزەلە وا دەزانێ وەکو دڵداری ئاسایی ئەنجامی میتافیزیکییانە دەبێ، چونکە دلبەر بەتەمەن دەبێ بچووک بێ، دڵداریش حسێبی بۆ نییە هەتا ئەگەر پیرێکی ڕزیوی سەد ساڵەش بێ، لەم هەڵوێستە دڵدارییەدا بابە تووشی گرێی سایکۆلۆجی بووە، کیژی گەنجی تازە هەڵکەوتوو چۆن بەماچ و مووچی پیرێکی ڕزیو تێر دەبێ! داهێنانی بابە لەوە دایە کە دەمی بۆ دەمی ئەو جوانە دەبا پێی دەڵێ لێت حەرامە. لێرەدا ئاماژەیێکی هونەرییانە هەیە تەعبیر لە دڵداری زەمینی دەکا کە دەڵێ: کیژەکە لاوێکی وەک خۆی شۆخ و لاوچاکی ئەوێ. ئەو جۆرە دڵدارییەی بابە لێرەدا باسی لێوە دەکا وێنەی لە ئەدەبی کوردیدا کەمە، لەبەرئەوە داهێنانی نوێی لەم لایەنەوە بەدەستهێناوە.

٣

بەهەناسەی شیعرەکەی پێشوو لە لیریکێکیدا بابە دەڵێ:

ئەم دلبەرە دێکانییە ڕاوی دڵی کردم
هەودایی لە مووی بەندی دڵی سەر چڵی کردم
تیرێ لە موژەی تێکەڵی خوێن و گڵی کردم
لەب خەندەیێکی غەرقی گوڵاڵەی گوڵی کردم
بەم پیرییە دڵ هاتەوە سەر دەردی جەوانی
ڕایکرد لە منی غەمزەدە خۆی خستە ئەمانی
لەوساوە بەمیوانی کە پێی ناوەتە ماڵم
عیشقی وەکو تیر داویە لە هەستیم و لە باڵم
وەک مورغی زەخم دیدە ئەگەوزێم و ئەناڵم
زۆر کافر و بێ دینە نییە ڕەحمی بەحاڵم
خەسمی منی بێ چارەیە دۆستی کوڕی لاوە
من پیرم و ئەو پیری لە لا پیس و گڵاوە

شێلراوە بەدەستاوی عیشق چی لە گڵم کەم
دڵ دادەیی ئەو دلبەرەیە چی لە دڵم کەم!
ئالاوە داوێن و قەدی چی لە گوڵم کەم!
فێلاویی و سرکە چ لە نێچیری سڵم کەم!
من پیری گرێ حەوتم و ئەو حەڤدەیی ڕێکە
چۆن ڕێ ئەکەوین (بابە) ئەتۆ تیرت نەپێکە

لە وەسفی دلبەریدا لە پێشانا بابە لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی کۆن دەڕوا و ئەوە دەردەبڕێ دلبەر ئەوەندە جوانە ئەو پیرەی کردووە بەلاو. بەڵام لە دواییدا پاشگەز دەبێتەوە و هەر بەپیری حەفتا ساڵی دەمێنێتەوە، کەچی دلبەر تەمەنی حەڤدە بەهارییە. ناچار دەبێ بەخۆی بڵێ: تۆ و ئەو ڕێک ناکەون، چونکە لە دڵداریی زەمینی و ماچ و مووچ و چوونە ناویەکەوە تیری تۆ هێلانەی ئەو ناپێکی. بەمە بابە سیمبۆلییانە وێنەیێکی ڕەوانبێژی جوان دەکێشێ.

٤

بابە واز لە تەمەنی حەفتا ساڵەی خۆی و حەڤدە ساڵەی دلبەر ناهێنێ:

من بەحەفتا ساڵەوە کەوتوومە داوی ئاسکێ
چاو غەزالێ وردە خاڵێ بەژن و باڵا ناسکێ
ئەو بەحەڤدە ساڵەوە وەک دار گوڵی تازە و تەڕە
دڵ فڕێنە دڵ ستێنە دڵ شکێنە دلبەرە
من وەکو بەرگی خەزان لەرزۆک و پەژموردە و هەژار
ئەو وەکو تۆپی گوڵی تازە و تەڕی فەسڵی بەهار
زولفی چین چینی ڕەشی پەخشە لەسەر سەفحەی بلوور
موعجیزەی شۆخی نەبێ چۆن جووت ئەبێ زوڵمات و نوور
دوو شەمامەی نازکی خستۆتە سەر سنگ و یەخەی
پێم ئەڵێ هێشتاکو تاڵە و کاڵە دەستی لێ نەخەی
وەک دوو غونچەی پڕ نەزاکەت تازە پشکوتوو و گەشە
تۆ بەدەستە چرچەکەت ڕاوەستە جارێ مەیگوشە

ئەو کـچـەی تەرسـا نەژادەی کـافـرەی عـیـسـا دەمـە
کـوشـتـنـی زۆرە بەڵام ئیـحـیـای شـەهیـدانی کـەمـە
غـەمـزەکـەی رووحی دەرێنام لێـوی پێی بەخـشـیـمـەوە
ئاسـمـان جـێگەی مـەسـیـحـە من لە ئەرزا دیمەوە
گـەردنی بەرزی شـەهێنی غـەبغـەبی نارنجی ئاڵ
لێـوی یاقـووتی ڕوخی گـوڵ ڕەنگ و غـەمـزەی چاوی کاڵ
نەک بەتەنـهـا هـەر منی شـەیدا وو ڕیسـوا کـردووە
شـۆڕشی سەد مـەحشـەری عـوشـشـاقی بەرپا کـردووە
ڕامی کـەس نابێ غـەزالم سڵ لە دانە و داو ئەکـا
ڕاوی چۆن ئەکـرێ کـە خـۆی ڕۆژی دووسـەد دڵ ڕاو ئەکا
بـۆ ئەوەی داوێـنی بـگـرم (بابـە) ئـەچـمـە ڕێگە باز
هـەرکـە دیمی دەست ئەکـاتە لا تریسکە و ووردە ناز

ئەم لیریکەی بابە لە بەرهەمە داهێنەرە سەرکەوتووەکانی دیوانی شیعریەتی. لە ڕووی ڕوخسارەوە بەحری ڕەمەلی عەرووزی بەکارهێناوە، کەچی لە قافیەدا جووت قافیەی (مەسنەوی) هەڵبژاردووە، لەو کاتەی بەزۆری شیعری بەحری عەرووزی لە قافیەدا یەکێتیی قافیەی بۆ بەکار دەهێنرێ.

لە پاشانا شاعیر بەراوورد لە نێوان پیر و گەنج دەکا، پاییز و بەهار، سیسی و ڕەونەق. لووتکەی داهێنانی شاعیر لەوەدایە دلبەر دەکا بەگاور، کەچی کوشتنی زۆرە و بەزیندووکردنەوەی شەهیدانی کەمە. بەپێچەوانەی عیسا پێغەمبەری مەسیحییان خەڵکی نەدەکوشت بەڵکو مردووی زیندوو دەکردەوە.

دژی ژن

لە دژی ژن بابە لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ژن مـەهێنە ئاگـری نەمـروود لە عـومـرت بەرمـەدە
خـوێن و زووخـاوی دڵ و جـەرگت بەکـەوچک دەرمـەدە
بەو هـەوایە تاکـو مـاوی خـۆت بەدەردی سـەر مـەدە
ژینی حـوڕ تەنـهـاییـیـە داوێنی بگرە و بەرمـەدە

ژن مـەهێنە کـامی شـۆخـە حوسـنی سـەرپشکی هەیە
تینەیی مـەلعـوون و پیـسـە نێـشی دووپشکی هـەیە
ژن سـروشـتی مـاری دێمـە مـەیخـەرە نـاو جـێـتـەوە
با دەمـاری غـیـرەتت نەمـژێ و نەداتن پێـتـەوە
بۆ زەڕ و زینەت بەوێنەی سـەگی هـار نەڕشـێـتـەوە
گـەر فـەقـیـر بوویت ڕابکات و دانەنیـشێ پێـتـەوە
عـوقمی خـۆی ڕانەگرت شیـرین لەبەر نەفس و هەوا
کۆهکەندی دا بەکوشت خۆی دا بەکێری خـوسرەوا
ژن بەقـەد مـووی پرچ و ئـەگریجـەی زمـانی پێـوەیە
هەر زمـانێکی هەزار سـیـحـر و بەیانی پێـوەیە
ناو دڵی پڕ کـینەیە ڕازی نیـهـانی پێـوەیە
کـینە وو ڕازی دڵی ئـاشـووبی جـانی پێـوەیە
هەر زولەیخـایێ هـەبوو تەنهـا لە حـوسن و شـێـوەدا
شەو چووە لای یووسف و دەرگای لەسـەر خۆی پێوەدا
ژن بەجـوانی و حـوسنی ڕوو جینسی لەتیفی ئادەمە
چوون بەهۆی حـەیز و منـاڵ و شیـرەوە خـوێنی کەمـە
فـیکری دووربینی نیـیـە ئیـشی هـەمـوو واتەی دەمـە
نەفـسی ئەممارەی بجـووڵێ هـەر لە عـالـەم بێ غـەمـە
ژن ئەگـەر لەیلایە (بـابە) ئارەزووی وەسـڵی نەکـەی
حاڵی مەجنوون بوو بەعیبرەت بۆ قەبیلە و شێخی تەی

ئەم شیـعرەی بابە ڕەنگدانـەوەی ئەو واقیـعەیە لە کۆمـەڵی ئادەمزادی سـەر ڕووی زەوی کە ژن بەگونەهبـار حسێب دەکرێ. ئەم بیروڕایە لە هەڵەی دایکی هەمووان حەوواوە هـاتووە کە بووە هۆی دەرکردنی ئادەمی مێردی لە بەهەشتەوە بۆ دۆزەخ کە ژیانی ئەم گێتییەیە. جگە لەوە فـەلسـەفەی ئەفلاتوون بەنزمی تەمـاشـای ژن دەکا. لە ژیاندا پیاو دوای ژن دەکەوێ بۆ ئەوەی ڕاوی بکا، ژن ناچارە بەرگری لە خۆی بکا. لەبەرئەوە بەدرێژایی ڕۆژگار بووە بەپسپۆڕ لە بەرگریکردن لە خۆی. ئەم دیاردەیە بووە بەسەرچاوەیێکی گرنگ بۆ پەیدابوونی ئەدەبی «مـەکری ژنان» لە ناو

هەمــوو نەتەوەکـانی گـێـتی بەتایبـەتی لە ئەدەبی مـیللیی سـەرزاردا. لـەم لایەنەوە ئەدەبی میللی کوردی (فۆلکلۆر) زۆر دەوڵەمەندە.

بابە لە جۆری دڵدارییـەکەی، دوو شتی پێچەوانەی یەکترین، خۆی حەفتا ساڵی و دلبـەر حـەڤدە سـاڵی ڕەشـبـینە. لە ڕووی سـایکۆلۆجـیـیـەوە ئەم هەڵوێسـتـە لە مێـشکیدا دروست بـووە، لەبەرئەوە ئەم ئادەمـزادە ناسکەی داوەتە بەر نەشـتـەری خــوو و ڕەوشــتـێکی ناشــیـرینی ئـەوتۆ بۆ ئـەو پەیکـەرە جـوانە ناشـێ. لە ڕووی واقیـعییـەوە دەکرێ ئەمە بەقسـەی نابەجێ بژمێررێ وەک شیعری داشۆرین، بەڵام بابە ڕەنگێکی هونەری پێ بەخشـیووە و بووە بەبەرهـەمێک هـەندێ ڕاسـتی ژیانی ئادەمزادی تێدا دیارە.

بابە دەتوانێ لە دڵدارییە سـۆفـیـزمـیـیـەکانی میللەتانی سـەر ڕووی زەوی وێنە و مانای تازە دروست بکا. شاعیر لەسـەر ئەو باوەڕەیە شیرین فەرهادی بەکوشت دا لە پێناوی خوسـرەو. زولەیخا ویسـتی یووسف لە خوای خۆی بکا و لە پێغەمـبەری لابکەوێ، هـەروەها لـەیلاش تاوانبار دەکا چونکە مـەجنوونی لە کـەسـوکاری کرد. هـەر چـۆنێ بێ ئەم جـــۆرە بەرهـەمــە ئـەدەبیـــانە ڕەنگدانـەوەی واقــیـــعی ژیانی ئادەمـزادن، ئەگـەر ڕووداوی ناشـیـرینیش بن، جـوان کـراون و بوون بەبـەرهـەمی ئەدەبیی سەرکەوتوو.

دژی ئاغای دەرەبەگ

لە شیعرێکیدا بابە دەڵێ:

ئاغـــە مـــوڵکی تۆ ئـەکـێـلـم بەنـدە و و مــسکێـنی تۆم
ڕۆژی سـەغڵـەت نۆکـەری خـەنجـەروەشـێـنی شـوێنی تۆم
شـیـر و مـاسـتی ڕۆژ بەڕۆژ و گـیـسک و کـاوڕهـێـنی تۆم
هـەر ڕقـی هـەڵســـا بـەدایک و باوکـــەوە پڕ جـــوێـنـی تۆم
بێ زمـــان و کـــەس نـەزان و فـێـری بارکـێـشی و کـەرم
بارەکــــەت زۆر قــورســـە ئاغـــا! جــۆ لە ژێری دەربەرم
گـەنم و جـۆکـەم پێ گـەیشت هـاتی بەدوو سێ جـەردەوە
کـــەوتیـــە ناو شـــارا و مـــەلۆکـــانم بـەبگرە و بەردەوە

دەورەیـێکـی نـاو پـەرێزت دا بـەشـــــێف و وەردەوە
خـەمـڵی شـارا و جێ پەرێزت کـرد بەشـیـو و هەردەوە
ڕەحـمی کـرد گـوایا بەحـاڵم گـەنمی دانا شـەش تەغـار
نـەمـــوێرا هـاوار بکەم ترســـام لـە زلـلـە و داری پـار
گـەنمـەکـەم سـوور بوو حـەقم دانێ بەوەرزێر و سـەپان
یەک بەیەک پێوام لە خەرمـان ڕەسمی کۆڵکێش و شوان
مـام ڕەزاش هـات پێی ووتم کوا ئـوجرەتی گـاگێـڕەکان
هـەروەکــو بڕیار درابـوو شـــەش ڕبـەیشـم دا بـەوان
شەش تەغار بوو خەمڵەکەم مەوجوودەکەم ئێستا دووە
ئەم ڕسـوومـی ناوبـراوەش هەر لە خــەرمــان دەرچووە
یەک تـەغـارم مـایەوە کـردمـە جـەواڵ و نـام لە کـەر
ووردە ووردە لێم خــوری تا گــەیمـە دیواخـــان و دەر
کـاتی تەسلیم کـردنم ئـاغـا ووتی ئەی بێ خــەبەر
چل ڕبە مـــڵکانەتە دە ڕبەی ترت مـــاوە لەســـەر
من پەژارەی نـانی ووشکم بـوو ئەمـــیـــشـی هـاتە بـان
زۆری لێ پـاڕامــەوە خـێـری نـەبوو گـریە و فـیـغـان
گـــایێکم مـــابوو فـــرۆتم دام بەئـاغـــا پارەکـــەی
ڕســـتگارم بـوو لە زنجـــیـــر و فـــەلاقـــە و دارەکـــەی
یا مـریشک و هێلکە بـردن بۆ کـوڕی سـەرکـارەکـەی
ڕەببی مـەحـوی کـەیتـەوە خـۆی و زەوی و ئاوبـارەکـەی
پەتک و گـونیـەم نایە کـۆڵ وێنەی فـەلای تر هـاتمە شـار
چاوەڕوانم (بابە) ڕۆژێ غــیـــرەتوڵلا بێـــتـــە کـــار

ئەم قەسیدەیە ڕاپۆرتێکی شیعری جوانە لە بارەی پێوەندیی جووتیار و ڕەنجبەری کورد لە دێهاتی کوردستان بەئاغای دەرەبەگەوە. داگیرکەرانی عەجەمی ئێران و تورکی عـوسـمـانی دەسـەڵاتیـان دابووە ئاغـای دەرەبەگ لـە هەمـوو ئاواییـیـەکی کـوردسـتـاندا بۆ چەوسـاندنەوەی خـەڵکی. ئەم ئاغـایانە بەرپرسـیـاری ئەوە بوون

سەرانە بۆ شای عەجەم و سوڵتانی عوسمانی دابین بکەن. ئیتر پێوەندی خۆشیان لەگەڵ خەڵکی کورد ئەوەیە بابە لەم شیعرەدا ڕوونی کردۆتەوە. جووتیار و ڕەنجبەر شەو و ڕۆژ ئارەقیان دەڕشت کەچی لە ئەنجامدا مایە پووچ دەبوون، خۆیان و ماڵ و منداڵیان لە ناو بێ نانی و هەژاری دەتلانەوە.

دانایی

لە شیعرێکیدا بابە وەسفی ڕەوشت و کار و کردەوەی خۆی دەکا:

بۆچی هاتوومە جیهان لەم هاتوچۆیە چیم ئەوێ!
من نەبووم مادام کە بووم ژینێکی پڕ هەستیم ئەوێ
ڕۆژی ئەووەل خالیقم فیکری حوڕی بەخشیوە پێم
دەرسی ئازادی ئەخوێنم ژینی سەربەستیم ئەوێ
هەرکەسێ مەستی شەرابێکە لە مەیخانەی ژیان
من لە بادەی عیلم و عیرفان و ئەدەب مەستیم ئەوێ
تێئەکۆشم ببمە زانای عیلمی تازە و عیلمی کۆن
چونکە بۆ قەوم و وەتەن من خزمەتی ڕاستیم ئەوێ
(بابە) ژینی خۆم لە ڕێی بەرزی وەتەندا دائەنێم
بۆ فیداکاری لە لاوان هێز و هاودەستیم ئەوێ

ئەم شیعرەی بابە بریتییە لە ئامۆژگاری گشتی، باس لەو سیفەت و ڕەوشتانە دەکا پێویستە هەموو کەسێک هەیبێ و پێڕەوی بکا. بەڕاستی ئەوەی شاعیر دەریدەبڕێ بەزیادەوە لە خۆیدا هەبوو.

کوردایەتی و نیشتمانپەروەری

١

لە ڕۆژی ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٨ مایۆری سوپای ئینگلیز نۆئیل بەسەرۆکایەتی چل سەربازی هیندۆکی هاتە ناو شاری سلێمانی، شێخ مەحموود نامەی تایبەتی بۆ نووسی بوو بەهۆی عەبدوڵڵا ئاغای حاجی سەعید و فایەق

تۆفیقەوە بۆی ناردبوو. بەم هۆیەوە بابە شیعرێکی هۆنیوەتەوە:

سەد درێغ دەوری ئەسیری قەومی کورد نەبڕایەوە
تاکو ئێستا ئەم گرێیە هەر بەکەس نەکرایەوە
میللەتی گەورە و بچووک گشتی بەسەربەستی ئەوێ
میللەتی کورد هەر لە ژێر بارا بەدیلی مایەوە
تاکو ئێستا هەر دراوسێ بوون عەدووی خاکی وەتەن
سەیری نەگبەت کەن کە ئینگلیز هاتە کۆڕ و کایەوە
سەر زمانی وەعدەیی شیرینی ئازادی وەتەن
ژێر زمانی بۆ ئەسیری دام و دانەی نایەوە
سەر زمانی حامییە بۆ قەومی لێقەوماوی کورد
ژێر زمانی زوڵمەکەی زەححاکی بۆ هێناوە
سەر زمانی ڕەهبەرە بۆ قەومی بێچارە و زەبوون
ژێر زمانی زەهر ئەڕێژێ گەر یەکێ جوولایەوە
مادده چواردەی مەنهەجی ویلسۆنی پێش خۆی خست و هات
مادده کە بۆ قەومی کورد دیلی ئەبەد خوێنرایەوە
هەرچی قەومێ کەوتە ڕێ بۆ سەربەخۆیی سەرکەوێ
سیاسەتی ئینگلیز بەدوو پاشقول لە ڕێ گێڕایەوە
(بابە) ئینگلیز هاتە ناو ئومێدی سەربەستی نەما
ڕەحمی یەزدانی نەبێ ئەمرین هەموو بەم غایەوە

لەم شیعرەدا بابە لە دواکەوتوویی کورد دەدوێ، بەلایەوە تا ئەو کاتە دراوسێکانی دوژمنی بوون و دەیانچەوساندەوە، کەچی سەرباری ئەمانە دوژمنێکی دیکەش پەیدا بوو ئینگلیز بوو. لە سەرەوە خۆی بەدۆستی کورد پیشان دەدا، بەڵام بەناوەرۆک زەححاک بوو. لە شیعرەکەدا ئاماژە هەیە بۆ پەراگرافی ١٤ی بەیاننامەی ویلسۆنی ئەمەریکی کە تیایدا هاتووە هەموو نەتەوەیێک مافی ئەوەی هەیە دەوڵەتی تایبەتی خۆی ببێ. ئەگەر ئەو بەڵێنە بۆ خەڵکی دیکە کەڵکی بووبێ بۆ کوردی نەبووە و لە بەرژەوەندیی ئینگلیز نەبووە کورد سەربەخۆیی دەست کەوێ.

٢

بۆ لێکدانەوەی شیعرەکەی پێشوو بابە دەڵێ:

ئەسـیـری دوێنێ ئەمـڕۆ ئەحـرارە
ڕەنجـبـەری دوێنێ ئەمـڕۆ سـەرکـارە
بەندی و کـەلەبچـە دیلی و سـێـدارە
هەر خـاسـسـەی قـەومی کـوردی هەژارە
ئەی کورد! هۆشت بێ عەسری بیستەمە
لە جـوولە جـاوە بڵێ چیت کـەمـە
شـەرقی ناوەوە دەشت و شـاخـانی
دیجلە و فـورات و زاب و سـیـروانی
هەر لە لوڕسـتـان تاکـو بۆتانی
لە شـیـمـالەوە تا ئەریوانی
هەمـووی هی تۆیە تێـیـدا نۆکـەری
ئاغـای مـاڵت بە بەسـیـە ڕەنجـبـەری
بەفـێڵ و فـڕی وەعـزی دیانەت
بوویتە پێشمەرگەی سوپای خەلافەت
یارییەی تورکت دا بۆ جومهووریەت
ئێـسـتـا پێت دەڵێ تورکی بەد تینەت
کورد میللەت نییە تورکی شاخییە
بێ مـێـشک و هۆشە لە من یاخـیـیە
چل حوکمەتی کورد ئازا و سەربەخۆ
تورک ئەیدان بەکوشت هەموو خۆ بەخۆ
بۆ بەرزی تەخـتی خـەلیـفـەی درۆ
(بابە) بەسی بێ مـەبن دەسـخـەرۆ
کـرمـانج و زازا دوازدە مـیلیـۆنن
دەس بدەنە یەک تۆڵە بسـێـنن

لەم شیعرەدا بابە ئامۆژگاری کورد دەکا، باسی جوگرافیای کوردستان دەگێڕێتەوە، وڵاتێکی گەورە و فراوانە، ئاوی زۆرە، دەوڵەمەندە. یارمەتی تورکی عوسمانی دا بۆ دروستکردنی دەوڵەتی تورکیای مۆدێرن، کەچی بۆرجوازی تورک دەڵێ، کورد میللەت نییە، «تورکی شاخاوی»یە. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کورد بەشۆڕش نەبێ مافی خۆی ناستێنێ. ئەو سەردەمە بەچەک و سیلاح نەبووایە مافی نەتەوەیی دەست نەدەکەوت.

٣

لە شیعرێکیدا بابە بەزمانی ژنە جافێک گورگانە شەوێ بۆ ڕۆڵەی ساوای دەکا:

ڕۆڵەکەم بنوو خەوی خۆشت بێ
شیری حەڵاڵم شیفا و نۆشت بێ
پەری جوبرەئیل بەڕووپۆشت بێ
بۆ بەرزی وەتەن بیر و هۆشت بێ
ڕۆڵەکەم بنوو هیوام بەتۆیە
سەرۆکی هۆزم دوو لا و دوو هۆیە
دوژمن دوو نەوعە بێگانە و خۆیە
لە نیشتمانا هەر باوکەڕۆیە
هۆزم نەزانە و هەژارە و نەفام
ڕۆڵەی شیرینم! بگەرە فریام
ڕۆڵەکەم بنوو بەلای لایەوە
بەلاوانەوەی دەنگی دایەوە
کاتی گەورە بووی هاتیە کایەوە
بنوارە وەتەن لە گشت لایەوە
خوێنمژ و عەدوو کەوتوونە وڵات
بگرە و بەردەیە بۆ فەقیر و لات
ڕۆڵەکەم! بنوو وەتەن وێرانە
میللەت بێ کەسە مات و حەیرانە

دوژمنی وەتەن هەر لە خۆمانە
ئەمەت لە بیر بێ ڕۆژ و زەمانە
وەختێ گەورە بووی دەستت دایە چەک
جیای نەکەیتەوە شێخ و ئاغە و بەگ
ڕۆڵەکەم بنوو کاتێ بووی بەلاو
ئەحواڵی وەتەن بێنەرە بەرچاو
قەومت ڕزگار کە لە زنجیر و داو
تۆڵە بسێنە یەک و سەد تەواو
ئەمجا وەک (بابە) ڕووەدەرە دوژمن
فەرقی قەت نەکەی بچووک و مەزن

لای لایەی شاعیر پڕ لە سۆزی دایکیەتی و گیانی کوردایەتی. ئامۆژگارییەکانی دایک بۆ ڕۆڵەی ئەوەیە، تەنیا بێگانە دوژمنی کورد نییە، بەڵکو خۆخۆری و نەتەوەخۆری و کوردخۆری لە ناو کورددا باوە. دایکی ڕۆڵەی خەو لێ کەوتووی ژنە جافە، بەناوی هۆز و نەتەوەوە قسە دەکا. سەرۆک و بەگ لە هۆز دابڕاون، لەبەرئەوە بەڕۆڵەی دەڵێ کە گەورە بوو لە پێشانا دژی شێخ و ئاغا و بەگ بوەستێ. بەڕاستی تا ئێستا هەوڵ دراوە ئەوەندەی باس لە دوژمنی دەرەوە دەکرێ وەکو هاوسێکانی کورد و ئەمپریالیستی جیهانی ئەوەندە باس لە دوژمنی ناوەوە نەکراوە، بەڕاستی کاریگەریی دووبەرەکی ناوەوە لە دواکەوتن و بەئامانج نەگەیشتنی کورد لە کاریگەریی دوژمنی دەرەوە کەمتر نەبووە.

٤

دەسەڵاتی شای ئێران لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٠ بەزەبری هێزی هەوایی و زەمینی هێرشێکی نامەردانەی کردە سەر عەشرەتی جوانڕۆ بەناوی ئەوەی چەکیان بکا. بێ گومان شای ئێران لە بزووتنەوەی هەستی نەتەوەیی کورد دەترسا و نەیدەویست چەک و سیلاح لە ناو کۆمەڵی عەشایەردا هەبێ. بۆ ئەم مەبەسە بابە شیعری داناوە:

گـەلێ دوژمـن لە گــشت لاوە خــەریکی کــوشــتنی تۆیە
لە هـەر گـۆشـەی وەتـەن گـوێ بگرە دەنگی شین و ڕۆ ڕۆیە
ئەسـیـری و کـوشـتنـی کـورد دەمـێکە تەوقـی ئەسـتـۆیە
لە پاش کـوشـتـاری مـوکری ئێـسـتـەکە نۆرەی جـوانڕۆیە
لەبەرچی خـوێنی ئەم قـەومـە مـوبـاحـە لای هـەمـوو قـەومێ
لەسـەر ئەم قـەومـە مـەزڵوومـە قـیـامـەت بۆچـی ناقـەومێ
لە قانوونی ژیان هەر قـەومی کورد مەئیووس و مەحروومە
جـەزای دارە ئـەوی ژینـی بوێ لەم قــەومــە مــەزڵوومــە
بەری ئـەم دارە ئەســتــۆ و گـەردنی لاوانی مــەحکوومــە
لە دنیـادا ژیان بـۆ قـەومـی کـورد نایاب و مـەعـدوومـە
لە کـوێی ئەی ڕووحی کاوە هەڵگری بەیداغی حـوڕڕییـەت
نەجـاتی میللەتی کورد دەی لە دیلی و مەینـەت و زیللەت
مـەپرسـە سـیـروان بۆ سـوورە! دیجلـە بۆچی لێـلاوە!
بەڕاسـتـی ئاوی ئەم نەهـرانە سێ سـەد سـاڵە خـوێناوە
چ خـوێنێ! خـوێنی کـورد و لاوی کـوردسـتـانـە ڕێژراوە
لە لای تورک و عـەجـەم کـوشـتـاری ئێـمـە مـۆدەیە و باوە
لە مـێـژووی کـۆمـەڵا (بـابە)یەک و سـەد تۆڵە نووسـراوە
ئەمـە دەورێکی زەحـحـاکـە نزیکە هەڵکەوێ کـاوە

دوژمنایەتی و چەوساندنەوەی دەسـەڵاتی ئێران بۆ سەر کورد گەلێ دژوار بوو. لەو سەردەمەدا گیانی کوردایەتی لە ناوچەی موکریان گەرم بوو. ئەنجامی کۆمارەکەی کـوردسـتـان لە مـوکـریان ڕووخـان و لە سـێدارەدانی سـەرۆکـەکـانی کـورد بوو بەتـایبـەتی قـازی مـحـەمـەد. ئینجـا دەسـەڵاتی شـا خـۆی لە مـارغـە نابوو بۆ عەشرەتێکی نەبەز و ئازای کورد، بۆ جوانڕۆی شانازی میللەتی کورد.

شـاعـیر هـاواریەتی، هانا بـۆ گـیـانی کـاوەی ئاسنگەر دەبا، لەو سـەرکـەوتن و سـەربەسـتی دەبینێ. چونکە نەتەوەی لە زۆرداری زەحـحاک ڕزگار کرد. ئێستـاش

تورک و عەجەم کوردستانیان کردووە بەدۆزەخستان. ئەم کارە بەکاوەیێک نەبێ ناچێتە سەر، جا ئەو کاوەیە کەی پەیدا دەبێ!.

٥

لە سووڕەتی «فەتح» لە قورئاندا ئایەتێک هاتووە دەڵێ: «سَتُدْعَوْنَ إلى قَوْمٍ أولى بَأسٍ شَدِيْدٍ» (میللەتێک بەهاناتان دەگا ئازا و قارەمان). لە هەندێ لە تەفسیرەکانی قورئان ئەوە هاتووە ئەو میللەتەی لەم ئایەتەدا باس کراوە میللەتی کوردە. بابە ئەم ئایەتەی کردووە بەسەرچاوە و لیریکێکی هۆنیوەتەوە:

لە سوورەی فەتح دا بەم ئایەتە دڵ شاد و مەسروورە
(ستودعەونە ئیلا قەومین) ئیشارەی کوردی غەییوورە
(ئولی بەئسین شەدیدین) وەسفی قەومێ بێ لە قورئانا
بەئازادی ئەژی دائیم لە دیلی و ئیستیلا دوورە
لە گێژ و مەوجی دەریای عالەما غەرقن گەلێ ئەقوام
بەقای ئەم میللەتە کوردە بەنەسسی ئایە مەستوورە
نەوەی مادی مەزن لاوی دلێری خاکی کوردستان
بەئەمری ئێزەدی بۆ حیفزی ئەم میراتە مەئموورە
نەبۆتە دیلی هیچ دنیا گرێ ئەم میللەتی کوردە
چ ئەسکەندەر چ جەنگیز و هۆلاکۆ بێ چ تەیموورە
تولووعی ڕۆژی ئازادی لە شوێنی ئەم شەوی تارە
نزیکە ڕۆژ هەڵێ ئاسۆی وەتەن ڕووناک و پڕ نوورە
قەراری داوە لاوچاکی وەتەن ڕۆژێ کە فرسەت بوو
پەتی کا هەروەکو سەگ دوژمنی هەرچەند مل ئەستوورە
ئەوانەی خوێنی میللەت ئەمژن و جاسووس و بێگانەن
قەلاچۆیان لە لای لاوچاکی کورد قانوون و دەستوورە
دەمێکە شێت و شەیدای ڕێگەیی ئازادییە (بابە)
هەتا ماوە بەسەرفی ماڵ و سەر لەم ڕێیە مەجبوورە

بابە لەم شیعرەدا لە ڕووی گەورەیی قورئانەوە باس لە کورد دەکا، بەلای ئەوەوە قەومێک لە قورئاندا ئاماژەی بۆ کرابێ، دەبێ چەندە گەورە بێ، چۆن دەبێ ڕێزی لێ نەگیرێ! لە پاشانا شانازی بەوەوە دەکا باپیرانی کورد نەتەوەی مادی سەردەمی مێژووی کۆنی ئەرکیۆلۆجی بوون، لەو ڕۆژگارە کۆنانەدا میدیا یا مادستانیان پێ دەووت. لە مێژووی کۆنیدا نەبووە بەدیلی ئەسکەندەر و جەنگیز و هۆلاکۆ و تەیموور. ئەوجا شاعیر پڕ باوەڕە کورد بەهۆی خەباتی لاوانی دەگاتە هیوا و ئامانجی.

٦

مەدەنییەتی مادی کۆن جگە لە کوردستانی گەورە گەلێ لە ناوچەکانی قەفقاس و ئاسیای بچووک (تورکیای ئێستا)ی گرتبووەوە. خەڵکی ئەم هەرێمانە بەنەژاد هیندۆئەورووپی بوون، لەمانە خەڵکی تورکیای ئێستا و ئازربێجان (ئێران و ڕووسیا) بەنەژاد هیندۆئەورووپین، بەلام بەزمان تورکی مەغۆلین.

بابە خۆی دەڵێ ئازربێجانی ئێران لە مێژوودا ناوی مادی بچووک بووە. چەند جارێک داوای لە تۆفیق وەهبی کردووە مێژووی مادی بچووک بنووسێتەوە. بۆ ئەم مەبەسە بەشیعر داوای لە تۆفیق وەهبی کردووە مێژووی ماد بنووسێتەوە:

تەورێزی خۆش و گەورە هەتا عەسری پێنجەمین
واتە و وشەی بەکوردییێ بوو ڕێک و دڵنشین
ئەو شارە گەورە قەومی تری تیا نەبوو مەکین
چۆن هاتنە جێی ئەمانە ئەوانەی لەوێ ئەژین!
حەوتەم عەسر کە حوکمەتی ئێلخانی هاتە ناو
گۆڕاو و دەرکرا گەلی کوردی لەیەک بڕاو
ئەم لاپەڕە لە مێژووی کوردا ڕەشە و غەشە
زانیاری کورد لە شۆڕشی ئەو دەورە بێ بەشە
بۆ عەلەمی پان و بەرز و بلاوت کە زۆر گەشە
نووسین و نەشری لازمە ئەم حادیسەی ڕەشە

قـــەوم گـــەلی لە کـــۆمـــەڵی تردا تـوانـەوەی
پێـویست بەمـێژوویێکە بۆ هـاوخـوێن و بۆ نەوەی

لەم شـیـعـرەدا بابە ڕاسـتـیـیێکی مێـژووی کۆن دەگـێـڕێتـەوە، ئەو گـۆڕانکارییـە نەژادییـەی لەو ناوچانەدا بووە کـارێکی ئاسـایی بوو. لێـرەدا ئـەو ڕاسـتـیـیـە مـێـژووییـیـەش دەکـەوێتـە گـۆڕێ کـە زانایان «پاکی نەژاد» لە تەعـریفـی «نەتەوە» دەخـەنـە دەرەوە، چونکە بـەئاشکرا دیارە زۆربەی نەتەوە گـەورە و بچـووکـەکـانی قەفقاس و تورکیای ئێستا بەنەژاد تورکی مەغۆلی نین، تەنیا بەزمان لەو نەژادەن، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ زمان مەرجی بنچینەیی و سەرەکییە بۆ دیارکردنی ناسنامەی هەر قەومێک.

٧

لە دوای کوودیتا سوپاییـیەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ لە بەغدا، بابە لە سـاڵی ١٩٥٩ بەم جۆرە لە پێوەندی نێوان کورد و عەرەب دەدوێ:

کـاکی عـارەب تۆ لەگـەڵ من عـەهد و پەیمانت هـەیە
تۆ بـەهـەسـتی و هێـزی مـن بڕوا وو ئـیـمـانت هـەیە
وا بەدەستوور قەومی وەک من دۆستی هاوشانت هەیە
بـۆ لە کـــوردســـتـــانـی من پارێز و پەنـهـانت هەیە
تۆ لە واتەی دوژمـن و خـەسمـی وەتەن گوێت کـەڕ بکە
هـەر بەسـیـدقی کـورد و کـوردسـتـانی من باوەڕ بکە
کـــاکی عـــارەب من وەکـــو تـۆ بنـج و تار و پۆم هـەیـە
قـــەومی مـــێـــژوودارم پیت و زمـــانـی خـــۆم هەیە
چل عـوسـوورە بەم زمـانە شـیـعـر و گـفـتـوگـۆم هەیە
مـافی تۆ چی بێ منیش لەم خـاکـە مـافی تۆم هـەیە
تۆ جـونـووب و ناوەوە من شـاخ و ئـەنهـاری شـیـمـاڵ
بووە بەیەک ئەمـجا عـیـراقی پێ گـەیشـتـۆتە کـەمـاڵ
من بـەدووربینی فـیکر زوو کـەشـفی ئاسـۆم کـردووە
بۆ عـیـراقی خـۆشـەویستـم خـزمـەتی خـۆم کـردووە

هەرچی خوێناوم هەیە لەم ڕێیەدا ڕۆم کردووە
پێشەوا خۆی عالەبەو خزمەتی بۆم کردووە
کاکی عارەب تۆ بزانە کورد برای هاوشیرتە
سەیری مێژووی خۆت بکە ڕووناکی بەخشی بیرتە
دوو براین لەم خاکەدا من نیشتمانی خۆم هەیە
نووسەر و نووسراوی خۆم بیر و بەیانی خۆم هەیە
بۆ دەبوستان و دەبیرستان زمانی خۆم هەیە
من عیراقیم و بەڵام تەرزی ژیانی خۆم هەیە
ئەم قەڵای گەورەی عیراقە وا لەسەر دوو پایەیە
کورد و عارەب هەریەکە یەک پایەیی پڕ مایەیە
کوردم و ڕاست و دروست قەت فێڵ و فیشاڵم نییە
وا گەییومە سیننی ڕوشد ئیتر گڕوگاڵم نییە
ئێستە ئازاد و حورڕم هەڵپەی پەڕ و باڵم نییە
غەیری مێژوو گۆڕی گەورە پرسەری حاڵم نییە
بۆ کەریمی کورد و عارەب (بابە) سەربازی ئەکەم
جانفیدای جومهوورم و قەوم و وەتەن ڕازی ئەکەم

لەم شیعرەدا بابە لەگەڵ عەرەب قسە دەکا، نویشکی بیروبۆچوونەکانی ئەوەیە ئەو مەدەنییەت و مێژوو و سامانەی عەرەب هەیەتی، کوردیش لەوە بێ بەش نییە. کورد شیعری هەیە، خاکی هەیە، زمانی هەیە تەرزی ژیانی تایبەتیی خۆی هەیە. لەو سەردەمەدا ئەم بیروڕایانەی بابە لە مێشک و خەیاڵی هەموو کوردێکی دڵسۆزدا بوون. خوێندەوار و ڕۆشنبیر و ڕێکخراوی سیاسی و کۆمەڵایەتی کورد لەو پلەیەدا نەبوون یەکسانی کورد و عەرەب لە مافی سیاسی بەعەرەبی عیراق و هەموو گێتی بگەیەنن. لەبەرئەوە تەنیا دوو ساڵ بەسەر ئەم شیعرەدا تێپەڕی بوو کە بزووتنەوەی میللەتی کورد لە دژی دەسەڵاتی بەغدا دەستی پێ کرد (شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١). لە دوا دێڕی شیعرەکەیدا بابە ستایشی عەبدولکەریم قاسم دەکا، لەو کاتەدا ئەمە تەنیا بیروڕای شاعیر نەبوو بەڵکو هەڵوێستی هەموو

نیشتمانپەروەرێکی ئەو وڵاتە بوو بەکورد و عەرەبەوە.

***

عەبدولڕەحمان بەگی بابان، نازناوی شیعری بابە. شاعیرێکی دیار و بەدیمەنە لە ئەدەبی کوردیدا. جێ پەنجەی دیارە لە نوێکردنەوەی شیعری کلاسیکی لە ڕووی ڕوخسار و ئەدگار و ناوەرۆک و مەبەسی شیعرییەوە. هەموو جۆرە کێشەکانی لە بەرهەمی شیعریدا بەکارهێناوە. شۆڕشێکی گەورەی لە قافیەدا کردووە، لەگەڵ بەکارهێنانی یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) لە شیعرێکدا، قافیەی ڕەنگاوڕەنگیشی هەیە.

لە ناوەرۆکی شیعریدا لە ناو مەبەسە کلاسیکییەکانیدا داهێنانی هەیە. دڵداری لە نێوان پیری حەفتا ساڵە و گەنجی حەڤدە ساڵە، هەڵوێستی بەرامبەر بەژن، ئاوڕدانەوەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی، مەبەسی سەرەکی شیعری بابە کوردایەتییە، ئەوەی تێکەڵ بەناگزووریی کۆمەڵایەتی و بەسەرهاتی مێژوویی و پێوەندی کورد بەهاوسێکانیەوە کردووە. بابە یەکێکە لە شاعیرە گەورەکانی کورد لە سەدەی بیستەمدا.

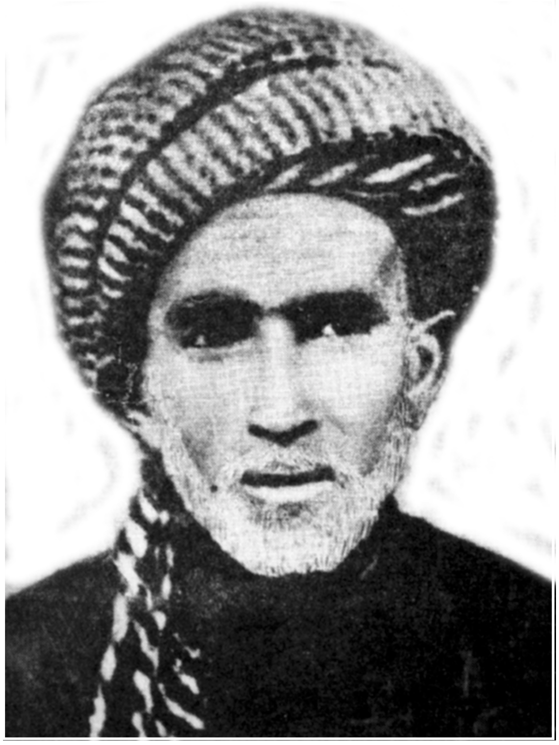

مفتی پێنجوینی

بەشی هەشتەم

مفتی پێنجوینی

١٨٨١ – ١٩٥٢

مەهتووکە لە لای من ئەوی ژینی بە گەڕانە
ئەولادی عەلی یا لە نەوەی زاتی عومەر بێ
ئەم قەومە گەلێکی وەکو سەربارە لە سەرمان
بنچینە ئەگەر وابوو خودا ژێر و زەبەر بێ

ژیانی

عەبدوڵڵا کوڕی مەلا کەریم لە ساڵی ١٨٨١ لە گوندی بێستانەی نزیک پێنجوین لەدایک بووە. هێشتا منداڵ بووە کە باوکی مردووە. بەشێک لە خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لای برا گەورەی مەلا ئەحمەد گەیاندۆتە ئەنجام. ئینجا چووە بۆ سەقز و سابڵاغ (مەهاباد) و بۆکان بۆ مەبەسی خوێندن. لە پاشانا ڕووی کردۆتە مەریوان و ماوەیێک لەوێ ماوەتەوە هەندێ لە خزمەکانی بەسەرکردۆتەوە، لە دوای ئەمە گەڕاوەتەوە گوندی و لەوێش لای مەلا ئەحمەدی برای دەستی کردۆتەوە بەخوێندن. ئینجا بەشێک لە خوێندنی لە بیارە بووە لە لای مەلا عەبدولقادری بیارەیی. ئەم مامۆستایە نازناوی مفتی بۆ هەڵبژاردووە وەک ڕێزلێنانێک لە مفتی ئەو سەردەمەی شاری سنە ناوی مەلا عەبدوڵلای مفتی بووە، لەبەرئەوەی ئەم شاعیرەی دوارۆژیش ناوی عەبدوڵڵا بووە بەم ناوە پیرۆز کراوە. لە دوای ماوەیێک دەستی لە خوێندن هەڵگرتووە، ئیتر بڕیاری داوە ئیجازەی خوێندنی حوجرە وەرنەگرێ و مەلایەتیش نەکا. بەم جۆرە گەڕاوەتەوە پێنجوین و ملی داوەتە کاسبی و دوکانی تووتنچی داناوە لەگەڵ فرۆشتنی شتومەکی وردەواڵە.

هەڵسوکەوتی مفتی لە ناو کۆمەڵی کۆنەپەرست و دواکەوتوودا جێی ڕەزامەندی

نەبووە، تا گەیشتۆتە ئەوەی هەوڵی کوشتنیان داوە، لە سووتانەکەی ساڵی ١٩٣٦ی پێنجوین دوکانی سووتاوە و هەندێ لە ڕەشنووسی شیعری لەناوچووە. لە مانگی ئاغستۆسی ١٩٤٠ گیراوە. بەپەنجا دینار سزا و نۆزدە ڕۆژ بەندی وازیان لێ هێناوە. لە بوومەلەرزەی ساڵی ١٩٤٧ی پێنجوین بەماڵەوە باری کردووە و چووە بۆ سلێمانی، لە پاشانا گەڕاوەتەوە پێنجوین ئینجا ڕووی کردۆتەوە مەهاباد، لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان گەڕاوەتەوە پێنجوین.

مفتی کەسێکی دەست کورت بووە، خاوەنی بیروڕای خۆی بووە، بەندیخانەی دیوە، گیانی کوردایەتی بەهێز بووە، بەقەڵەم لە دژی دەرەبەگ و ئاغا و شێخ و مەلا جەنگاوە. لایەنگری مافی ژن بووە، لە هاندانی بۆ زانست و زانیاری چالاک و بێ وێنە بووە، لەسەر هەژار و بێ نەوایانی کردۆتەوە، لە چاکە و بەرژەوەندیی کرێکار و جووتیار و ڕەنجبەر گەڕاوە. بیروباوەڕی مفتی تەنیا بەقسە نەبووە بەپراکتیکیش دەری بڕیوە، تەنیا کوڕەکانی خۆی لە بەرخوێندن دانەناوە، بەڵکو کچەکانیشی فێری خوێندن و نووسین کردووە. لەو سەردەمانەی دوکانی لە پێنجوین بووە ئەگەر بۆی نەکرابێ لە دوکان بێ یەکێ لە کچەکانی خۆی لەوێ داناوە بۆ فرۆشتنی شتومەک.

شاعیر لە ڕۆژی ١٥ی حوزەیرانی ١٩٥٢ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە، تەرمەکەیان بردۆتەوە پێنجوین و لە گۆڕستانی حاجی شێخ بەخاک سپێرراوە. لە دوای ناشتنی بەچەند ڕۆژێک وەسیەتنامەی گەیشتۆتە دەست بنەماڵەی. لەو تۆمارەدا پێشنیازی کردووە لە گردی سەیوان لە سلێمانی بنێژرێ.

وەسیەتنامەکەی ئەم چوارینەیە:

ئەگەر مردم تکایە گردی سەیوان ماڵ و قەبرم بێ
گەڵای ئەو دارە جوانانە لە جێی سابات و کەپرم بێ
تکاکارم لە ئاخردا لە قاپی حەزرەتی یەزدان
لەگەڵ یارانی هاودەم هەر ئەوێ مەیدانی حەشرم بێ

مخابن لە دوای ناشتنی لە پێنجوین لە توانای کەسوکاری نەبووە بیگوێزنەوە گۆڕستانی گردی سەیوانی سلێمانی.

شیعری

مفتی یەکەمین شیعری لە ساڵی ١٩٣٦ لە کۆواری ژیان بڵاوکردۆتەوە، تا مردنی پیرەمێرد (١٩٥٠) پێوەندی بەڕۆژنامەی «ژین»ەوە هەبووە و شیعری لەم ڕۆژنامەیە و کۆواری «گەلاوێژ» بڵاوکردۆتەوە. لە سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) لە مەهاباد بووە، شیعری لە کۆواری «هەڵاڵە» بڵاوکردۆتەوە. لە نزیکەوە ئاشنایەتی لەگەڵ شاعیرانی وەکو پیرەمێرد و قانیع و بەنگینە بووە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

لە ڕووی کێشەوە مفتی هەردوو بابەتە شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی هەیە. عەرووزییەکانی لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و خەفیف و ڕەجەز و بەسیت هۆنراونەتەوە. لە قافیە و پاش قافیە دەوڵەمەند نییە. ئەو دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکاری هێناون ئەمانەن: د ر ل م ن (ە – ـە) ی ێ. لە پاش قافیەدا ئەم وشانەی بەکارهێناوە: ئەکەم، کورد، وەتەن، بێ، ناکەم، ژن، ئەگرم، ببێ.

بەشێکی زۆر لە شیعری لەسەر بنچینەی بەندی چوارین و پێنجین و شەشین ڕێکخراون. بەزۆری قافیەی ڕەنگاوڕەنگی لەم جۆرە شیعرانەدا بەکارهێناوە. لەو شیعرانەدا ئەم قافیانە بەرچاو دەکەون (ا ا ا ا)، (ا ا ب ا)، (ا ب ا ب)، (ا ب جـ ب)، لە پێنجینەکاندا (ا ا ا ا ب)؛ لە شەشینەکاندا (ا ا ا ا ب ب). لە شیعرە خۆماڵییەکانیدا هەموو کێشەکانی بەکارهێناوە، بەتایبەتی دە برگەیی، کەمتر هەشت برگەیی. لە قافیەشدا جووت قافیە (مەسنەوی) لەم جۆرە شیعرەیدا بەکارهێناوە.

شیعری مفتی لە ڕووی ناوەرۆکەوە

بەرهەمی مفتی لە بابەت مەرجەکانی شیعرەوە بێ کەموکوڕییە. لەگەڵ ئەوەشدا زیاتر بایەخی بەناوەرۆک (مانا) داوە نەک ڕوخسار، لەبەرئەوە زۆرینەی بەرهەمی لە شیعری پەروەردەیی و فێرکردن (دیداکتیکی) نزیک بۆتەوە. شیعری کۆمەڵایەتی و دوان لە کەموکووڕی ناو کۆمەڵ هەوەسی بنچینەیی مفتی بووە. لەوانە بایەخی

زۆری بەکردەوەی خراپی چینەکانی سەرەوە داوە، لەسەر هەژار و بێ دەسەڵاتانی کردۆتەوە، داوای مافی ڕەوای ژنانی کردووە، کەچی ئەوەندە بایەخی بەجوانی و وەسف و دڵداری نەداوە. لەم بابەتەوە شیعری کەمە. شاعیر ژنی زۆر خۆشویستووە لەبەرئەوە بەلایەوە بەرگریکردن لێ و داواکردنی مافی وەک ئادەمزاد پێویستترە لە لایەنی گیانی و دڵداری و خۆشەویستی.

نموونەی شیعری

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا بەهۆی زیندانیکردن و دوورخستنەوەی لە زێدی خۆیدا دەڵێ:

بۆ تۆیە وەتەن من لە وەتەن توونا کراوم
دێوانە سیفەت ژینمە بەدناویە ناوم
بێ حورمەتی لای خزم و برا ناحەزی واعیز
جێ داری یەزیدم بەبەدی ناوی زڕاوم
من دێتە دڵم بمکوژن و هەروەکو مەنسووری
بڕوا بەهەدەر خوێنی نەبێ خوێنی ڕژاوم
باری غەمی تۆ بوو لەسەرم ئێستەکە وا من
وەک چینی فەنەر وایە قەفی پشتی چەماوم
شەو تاکو سەحەر شیوەن و زاریمە هەتاکەی
بڕوانە خوڕەی خوێنی گەشی چەشمەیی چاوم
قاچ و دەسم ئیفلیجە نەما هێز و تەکانی
ئەسپی هونەری هۆش و ووتەی توند و بەتاوم
بۆ غایەپەرستی وەرە بنواڕە لە داخت
وەک تار و نەی و عوودە کزەی جەرگی بڕاوم
قەستەم بەچیا و شاخ و هەموو دەشت و نزارت
قەهر و غەمی تۆم نانە لەگەڵ گۆشت و پلاوم

نایدەم بەگشت پارچە قوماشی هەموو دنیا
نانێکی بەڕووی تاڵ و لەگەڵ شاڵی دڕاوم
جێی بەرد و پلارم لە هەموو لاوە لەسەر تۆ
بێ عاریی و سەرسەختییە بەم جۆرە کە ماوم
(مفتی) لە قوڕی سوور و ڕەش و شین بەسەراکە
ئەوساکە ئەڵێم خاوەنی سەد تاج و کڵاوم

لەم شیعرەدا مفتی موناجات لەگەڵ نیشتماندا دەکا، ئەوەی تێ دەگەیەنی گرتن و زیندانی کردن و ئازاردانی لەبەرئەوەیە چونکە کوردایەتی دەکا. بەڵام هەزار ئەوەندەش ئازار بچێژێ و وەکو مەنسووری هەلاجی بەسەر بێ باکی پێ نییە و زیاتر هۆگری نیشتمان دەبێ. لووتکەی خۆشەویستی بەرامبەر بەکوردستان دەگاتە ئەوەی بڵێ کار و پیشەم قوڕپێوانە، ئەگەر قوڕی سوور و ڕەش و شین بکەم بەسەرما ئەو کاتە شانازی بەو قوڕەوە دەکەم بەکڵاوی تاجداری شاهانەی دەزانم چونکە بۆ پێشکەوتنی کوردستان کردوومە بەسەرما.

٢

لە لیریکێکیدا لەو کاتەی ستایشی کوردستان دەکا، گلەیی هەیە لە هەندێ کردەوەی خراپی ناو کۆمەڵ:

هەر قەومە قەولی سەفەربەریەتی
ئەم کوردە دایم شەڕ لەسەریەتی
یا بەچەپۆکی دوژمن پەشێوە
پۆلێ لە زیندان پۆلێ لە کێوە
یا هەر خۆ بەخۆ ئەنیشنە یەک
دار یەکێتی دەردێنن لە ڕەگ
ئەم داخە ئاخۆ کەی سامانی بێ
ئەم دەردە ئاخۆ کەی دەرمانی بێ
لە کوردستانا دەمانچە و تفەنگ
خۆزگە نەم ئەبیست نەم ئەدی بەڕەنگ

وەختێ کە ئەچین پاسیان بۆ ئەبڕین
بۆ ئەوەی دز و جەردەی پێ بگرین
کەچی هەر خۆمان ئەبین بەجەردە
چەتەیی ئەکەین لەم کێو و هەردە
هەزار کار ئەکەین لە دێهات و شار
بەهۆی پاسەوە وون و نادیار
ئەو بێچارانەی کەوا ئەکوژرێن
پاسدار ئەیکوژن بەڵکو نەناسرێن
ئەگەر نا ئەوەی چەتەی ناودارە
ڕاووڕووت ئەکا بۆ پوول و پارە
خۆی هاوار ئەکا من فلان کەسم
چیت پێیە و بێنە زوو بیدە دەسم
یا بڕێک حەیوان ئەداتە بەردەم
ئەیانداتەوە بەقیمەتی کەم
ئاخ ئەمدی تفەنگ کۆ ئەکرایەوە
شەڕ و کوشتن و شین ببڕایەوە
فەقیریش بۆ خۆی ئەحەسایەوە
منالی سیسیش ئەگەشایەوە

شاعیر لەم لیریکەدا هەندێ لایەنی خراپەکاری ناو کۆمەڵ دەخاتە ڕوو وەکو ڕێگری و تالانکردن و پیاو کوشتن. بۆ بەڵگە ئەوە دەڵێ لە کاتێکدا دەسەڵاتی میری پاس (مۆڵەت) دەداتە خەڵکی بۆ تفەنگ و دەمانچە هەڵگرتن بۆ ئەوەی خۆیانی پێ پاس بکەن و بپارێزن، کەچی ئەوان بۆ ڕێگری و تالانکردن بەکاری دێنن. مفتی خۆزگە دەخوازێ چەک و سیلاح کۆ بکرایەوە بۆ ئەوەی شوێنەواری کوشتن لەسەر ڕووی زەوی نەمایە.

٣

لە شیعرێکیدا باس لە کار و کردەوەیێک دەکا بۆ ئەو سەردەمەی میللەت دەستی نەدەدا و دەبوو بگۆڕێ:

لەمەولا خانەقا ناچم بەمەولا تۆبە ئەشکێنم
حەقی ئەم کوردە بێچارە لە چاودا بەستی ئەستێنم
کەوای پەستی و نەزانینم دڕی و یەک دەفعە دام مالّی
بەلافاوی خەیالاتم نەمامی عیلم ئەڕوێنم
لە پیری کۆن و پاشکەوتووی وەکو خۆم لازمە لادەم
کوڕانی پێگەیشتووی مەکتەبم ئەمجارە ئەدوێنم
هەموو فێلّ و قومارباز یت ئەبێ یەکسەر بەیانی کەم
ئەگەر سەد دەفعە ماچی کەی قوڕی ژێر کەوش و داوێنم
ئەگەر تۆ ئەهلی دینی خوێنی عالەم بۆ ئەکەی نۆشت
وەرە سەیری دلّی من کە کە چەندە پاک و خاوێنم
لەسەر ئەم پارچە شیعرانە ئەگەر گیراوی مەحبەس بم
دەمێکە حازری دار و شەلاخ و ئەزیەت و جوێنم
وەکو ماسی بەسەربەستی غەوواسی گێژی بن ئاوم
لە بنکی بەحری فیکرا گەوهەری عەنتیکە دەردێنم
بەدەستێ چەپلّە لێدەم داخەکەم دەنگ و تەقەی نایە
گەلێ کەس وا ئەزانن خەو ئەبینم یان ئەڕاوێنم
فلیمی سینەما چەرخە ئەگۆڕێ ڕۆژی سێ سەد جار
دە چیبکەم کەس بەگوێم ناکا کە ئاغا نیم و مسکێنم

بەلای مفتییەوە بەپاڕانەوەی بیری ئایینی مافی کورد وەرناگیرێ. پێویستە نەزانی قەلاچۆ بکرێ، نەمامی زانین بڕوێنرێ. هەرچەندە پیرەمێردی کۆن دەوری هەیە، بەلاّم پێویستە لاوی تازەی قوتابخانە پێ بگا. ئەوانەی خۆیان بەئیماندار دەزانن لەوانەیە مفتی وەک یەکێکی لە ڕێز دەرچوو بژمێرن، کەچی ئەو لەوان خاوێنترە، بۆ ئەمە مفتی بەلّگەی بەدەستەوەیە، ئەو قسانەی دەیانکا، ئەو شیعرانەی دایاندەنێ

سەرێشەی بۆ پەیدا دەکەن، چونکە بەدڵی ئەو ئیماندارانە نییە. شاعیر ئاخ هەڵدەکێشی، بەڵام بەقسەی ناکەن، چونکە ئاغا نییە و مسکێنە. ڕاستییەکەش ئەوەیە مسکێنێکی ژێر کاربەدەست بێ لە ئاغایێکی بێ هۆش و گەمژە باشترە.

وەسفی قوتابخانە

مفتی وەسفی هەموو شتێک دەکا کەڵکی بۆ کۆمەڵ هەبی کەچی دژی شاعیرانی دڵداری کلاسیکی و وەسفی خەت و خاڵی کیژانی جوانە.

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «خوێندن» لە ساڵی ١٩٣٦ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

مەکتەب ژیانی میللەتە
باغی حەیات و وەسلەتە
بۆ ئەهلی دنیا جەننەتە
هەرکەس نەچێ بێ هیممەتە
باغێکە مەکتەب پڕ سەمەر
ڕووناکە وەک شەمس و قەمەر
شوعلەی ئەچێ بۆ دەشت و دەر
پڕ عەیش و نۆش و عوشرەتە
ئەی کورد ئەگەر تۆ عاقڵی
وەک بولبولی شەیدای گوڵی
بۆچی لە مەکتەب غافڵی
زانست بەپیری زەحمەتە
عیلم و مەعاریف بۆ بەشەر
گەنجێکە پڕ لەعل و گوهەر
وەک تاجی شاهی بیکە سەر
ساحیب بەها وو قیمەتە
گەنجی ساحیب بەقا نییە

زەحـــمـــەت بـەبێ بـەها نـیـــیـــە
سـسـتـی لە سـەنعـەت چا نـیـیـە
دووری لە مــەکـتــەب وەحـشــەتە
ئینسـانـی بێ عــیلم و عــەمــەل
وەحـشـێکە وەک حـەیوانی شـەل
مــەهـتــووکــە تا ڕۆژی ئـەجــەل
بێ قــیــمــەت و بـێ حــورمــەتە
هـەرکـــەس کـــەوا هـونـەروەرە
لە فـــیـکـرا زۆر مــــونـەووەرە
بـەوێنـەی مـــاه و ئـەخـــتـــەرە
هەر مـەکـتـەب و هـەر سـەنعـەتە
ئەی کــورد هەتا کــەی غـافـڵی
خــۆ تۆ لە عــومــرا کــامــڵی
بــۆ هــیـــچ نــەزان بــاتــڵـــی
تـاکـــەی لـەســـەر ئەم حـــاڵەتە
مـەجـبـووری خـۆراکیت و جل
عـومـرت کـە چوو بۆ دەوری چل
چی فـێــر ئەبیت خــاکت بـەمل
ئـەمـــڕۆکـــە ڕۆژی دەرفـــەتـە
(مــفــتی) لە ڕێی چاکی وەتـەن
دووســـەد جنێـــوت پێ ئـەدەن
بـشـکێنـە ئێـــســـقـــان و بـەدەن
بۆ تۆمـــە ئـالی ڕەحـــمـــــەتە

مفتی ئەم لیریکەی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی هەشت بڕگەیی داناوە، لەسەر سیـستێمی چوارینی قافیـە (ا ا ا ب)، وەک بەیتی شیـعری میللی بەشـەوقـەوە خـەڵکی دەیخوێننەوە و چێژی لێ وەردەگرن. لە شیـعرەکەدا باس لە قوتابخانە

دەکا، ئەو دەسگایەی بنچینەی پێشکەوتنی کۆمەڵە. شاعیر لەگەڵ کورد قسە دەکا، دەمێک گلەیی لێ دەکا، دەمێکی دیکە ئامۆژگاری دەکا. ئەم شیعرە بۆ قوتابیان سرووودێکە دەشێ بەئاوازەوە بووترێ، هەروەها بۆ فێربوونی زمانی کوردی لەبەر بکرێ.

٢

لە لیریکێکی دیکەیدا دیسانەوە بەیادی قوتابخانەوە لە ساڵی ١٩٤٣ مفتی دەڵێ:

من ئەزانم سێبەری مەکتەب ئەساسی ژینمە
حورمەتی خاکی وەتەن ڕوکن و حەساری دینمە
تازە خەلفێکم لە باغی مەکتەبا ئەشنێمەوە
باغەوانی من موعەللیم عیلم و فەن پەرژینمە
کوردم و ئەولادی کوردم بشمرم وەسیەت ئەکەم
پێم بڵێن ئەی کوردە هۆشت بێ لە جێی تەلقینمە
چاوەڕێی بەرزی وولاتم سەرکەوێت و بەرکەوێ
بۆ ئەمە شەو تا بەیانی ئاه و ناڵە و شینمە
حەز ئەکەم خاکی وولاتم سەوز و پاراو بێ بەئاو
شاهیدم لافاوی ئاوی چاوی پڕ ئەسرینمە
من چ باکم باغی شاهی یا حەدیقەی گەورەیە
دڕک و داڵی هەرد و کێوم نێرگس و نەسرینمە
گەر ئەپرسن شۆرەت و ناوم بڵێن عەبدولکەریم
بێچووە تووتنچی نەوەی (مفتی) وەتەن پێنجوینمە

مفتی لە وەسفی قوتابخانە و مامۆستای ڕێبەری قوتابیان وێنەی وردی هونەری دروست کردووە. ئەگەر قوتابخانە باغ بێ مامۆستا باغەوانە، قوتابی نەمامە، زانست و هونەر پەرژینی باغەکەن. شاعیر بەڵێن دەدا خۆی و منداڵەکانی فێری زمانی کوردی دەبن و بەزمانی کوردی تەلقین دەدرێن. هەر لەو شیعرەدا مفتی

بەناوی عەبدولکەریمی کوڕیەوە خۆی بەخوێنەر دەناسێنێ و دەڵێ: عەبدولکەریم بێچووە تووتنچییە، کوڕی مفتییە ئەوەی خەڵکی پێنجوینە.

ستایش

١

لە لیریکێکیدا مفتی لە ساڵی ١٩٤٥ هۆنیویەتییەوە ستایشی مەعرووف جیاووک دەکا لەو کاتەی موتەسەڕیفی سلێمانی بووە لە پێنجوین و هەندێ ئاوایی دیکە قوتابخانەی کردۆتەوە:

سوپاسی خوا ئەکەین و شوکری عیززەت
کچی پێنجوین بەمەکتەب گەییە عیززەت
هەناری کچم و لیمۆ وا بەزستان
ئەوا بەم مژدەیە گیان هاتە بەریان
بەڕاستی رووحی خستە شاری پێنجوین
کچانمان بانگ ئەکەن وا ئێستە زیندووین
لە نووری ڕۆژەوە مانگ شوعلەدارە
جیاووک خۆش بێ عیززەت وا بەکارە
خودای گەورە ئەمانە هەر بمێنن
کەوا تۆوی ژیانمان بۆ دەچێنن

لەم شیعرەدا مفتی ستایشی مەعرووف جیاووکی موتەسەڕیفی سلێمانی و عیززەتی تەل دەکا، ئەو کاتە کارگێڕی ناحیەی پێنجوین بووە، قوتابخانەیان لە پێنجوین و گوندەکانی دەوروبەری کردۆتەوە. شاعیر بەوە زۆر شادە کە کچانیش دەخوێنن، بەتایبەتی دوو کچی خۆی یەکێکیان ناوی هەنارە و ئەوی دیکەیان لیمۆیە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا لە ساڵی ١٩٤٦ بەناوی «ناساندن»ەوە دایناوە، ستایشی ئینگلیز دەکا چونکە خەڵکی هان داوە بۆ فێربوونی خوێندن و نووسین بەزمانی کوردی:

من خـاسـی ئینگلیـز ناچێ لـه بیـرم
کــه پێــمی نـاسـی باوک و بـاپیـــرم
هـەرکـەسێ سـپـڵـە و حـوقـووق نەزانە
نابێ بە بەشــەر هـەرچەند ئینسـانە
با بڵــێن ئینگلیــز ئاییـنی جــوێیــه
بـەڵام کــردەوە و دادی بەجـــێـــیـــه
هـەر ئـەو بوو کــەوا بەدەســتــوبردی
بـۆ فــێــرکــردنـی زمــانـی کـــوردی
ئەو فـێـری کـردین کـوردی بنووسین
هـەواڵـی قــەومـی و مــیللـی بپــرسین
هـەرکــەسێ ئیـشـی چاکی بـۆ کـردی
تۆیش چاکی بڵێ گـەر کوڕی مـەردی

گومان لەوەدا نییە مفتی ناوی ئینگلیزی بەچاکە نەبردووە، چونکە ئەمپریالیست بووە. شاعیر ئەوەندە هۆگری قوتابخانە و خوێندەواری بووە لەم لایەنەوە ستایشی ئینگلیـزی کـردووە. ئەم بیـروڕایەی زیاتر ڕەنگدانەوەی کـردەوەکـانی کـوردناسـی ئینگلیز ئی. سۆن بووە، ئەوەی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە سلێمانی بایەخی زۆری بەخوێندنی کوردی داوە و پاداشی تایبەتی بۆ نووسینی کوردی پەتی داناوە.

خوێندنی کچ و شووکردنی

١

لە بابەت خوێندنی کچەوە مفتی دەڵێ:

جـــاران ئـەیانووت لـە زەمـــانـی زوو
گـەر کچ بخـوێنێ زوو ئـەبێ بەدخــوو
بەهـۆی نووســینی نامــەی پەنـهــانی
دێنێـتـه بەرهـەم سـەد دۆستی گیـانی

ئیــتــر بـەکــاغــەز دنیــا تاڵ ئەکـا
حــەیای قــەومــەکــەی پایـەمــاڵ ئەکـا
ئەی باشـتـر نیـیـە هـەر دوو بەدوو بێ
بۆچ فـــەرهـادکــوژێ لـە هاتوچۆ بـێ
لـە هـەردوو لاوە زەخـــیـــرەی مـــاڵی
بکێــشـێ بۆ خـــۆی لەگـــەڵ مناڵی
سـوێندیان بۆ ئەخوا بەخوا و بەئایەت
گل لێم نـابیــە هـەتا قــیـــامـــەت
ئـەوانیش لەبـەر تـەزبیــحـی جــوانـی
بـەرمـــاڵی کـــۆڵی و نوێژی بـەیانـی
هـەردوو بەجـــارێ تـەسلیـــمـی ئەبن
ئەڕۆن لەگـــەڵیــا قـــوژبن بەقـــوژبن
وەخـــتێ ئـەزانن لـە شـــار و لـە دێ
وەک بەیتی ڕۆستـەم ناویان دەرئەچێ
نامووسـیان ئەچێ ماڵیشـیان سەربار
نـاویـان ئەزڕێ لـە دێهـــات و شـــار
بـەکــورتـی هـەردوو هـەتـاکــو مـــاون
لـە لای داپیــــــــرە چـاو دانـەواون
کـەوا بوو خـوێندن بۆ پیـاو و بۆ ژن
ئەبێـتــە سـوپەر ڕووبـەڕووی دوژمن
بـێ عــیلـم و زانین ژیانی ئـینســـان
نەخـتێ باشــتـرە لە ژینی حــەیوان
ئەم لـە ســەرخـانە و ئەو لە ژێرخـانە
ئـەو ژینی بـەپووش ئەمـــیش بەنـانە
هەر بەخوێندن بوو کە بۆمبای بەرقی
بێ خـــاوەن ڕۆیی لـە لەندەن تـەقی

هەر بەخوێندن بوو قومبەلەی زەڕڕە
ژاپۆنی خستە هاوار و نەڕڕە
ئێمەش هەر لەسەر فیکری جارانین
بۆیە لە ڕیزی خزمەتکارانین

لەم شیعرەدا مفتی هەندێ نەریتی دواکەوتووی کۆن دەخاتە ڕوو لە بابەت خوێندنی کچەوە وەکو ئەوەی ئەگەر فێری نووسین بێ نامەی دڵداریی نهێنی بۆ دۆستی دەنووسێ و ناوی کەسوکاری پێ دەزڕێ. پیرێژنی جادووگەری فەرهادکوژە دەکەوێتە خۆی و داو و تەڵە دەنێتەوە نەک تەنیا بۆ ژن بەڵکو بۆ پیاویش. خوێندن هەموو جۆرە فێڵبازی و جادووگەری و خورافات لەناودەبا. لە پاشانا ئاوڕ لە وڵاتانی پێشکەوتوو دەداتەوە، بەزانست و زانیاری ئەوان توانیان بۆمبای ئاتۆم دروست بکەن. لێرەدا شاعیر وەک پێشکەوتنی زانست و تەکنیک باسی ئاتۆم دەکا، نەک بەکارهێنانی بۆ کوشتنی میلیۆنان کەس و لەناوبردنی سامانی نەتەوەیی مرۆڤایەتی.

٢

لە دیالۆجێکی شیعریدا لە نێوان مفتی و کچێکی لە ساڵی ١٩٤٤ نووسراوەتەوە کچەکە بەباوکی دەڵێ:

بابە نزیکە هەڵسێ ئارەزووم
خۆزگە ئەمزانی کێ ئەبێ بەشووم
من زۆر ئەترسم کە بمدەی بەشوو
بمدەی بەکەسێ بەدخوڵق و بەدخوو
یا لەبەرئەوەی کە پارەدارە
یا کوڕی ئاغا و بەگی زۆردارە
یا بڵێن کوڕی خزمی خۆمانە
هەرچەن گۆشت لەڕ بێ هەر لەسەر ڕانە
هەر بەزیندوویی بمخەیتە قەبرێ
خۆزگە بخوازم بەوەی کە ئەمرێ

ســـەدی نـەوەدی کــیـــژی ئـەم کـــوردە
هـەر نـامـــرادە و هـەنـاســـە ســـەردە

باوک وەرامی کیژی دەداتەوە:

کـــچـم تێ ئـەگـــەم ئـاواتت چیـــیـــە
ئـەو فـــیکرە کـــۆنە لـە لای من نـیـــیـــە
شـــەرتـە بەشـــەرع فـــەرمـــوودەی قـــورئان
من بـتـــدەم بـەشـــوو نـەتخـــەمـــە زیندان
هـەرکـەسێ کـە خـۆت حـەزی لـێ ئەکـەی
هیچ ناوەستی لێی زوو شـووی پێ ئەکەی
ئـەو کـــەســـەش کـــەوا عـــاشـق بەتـۆ بێ
بـۆ تـۆ وەکـــــو تـۆ دڵ پڕ لـە ســـــۆ بێ
ڕووشـــمـــان تـێ نـەکـا عـەیبـــەی ئـەم و ئـەو
وەک دەهـۆڵ لـێـــدەن بـەڕۆژ و بـەشــــەو
بێ ترس و بێ غـــەم بـۆ خـــۆت دانیـــشـــە
من ئـیـــشـی خـــەڵکی نـاکـــەم بەپیـــشـــە
نـاشت فـــــرۆشـم هـەروەکـــو حـــەیوان
شـــیـــربـایی لـە خــۆم ئـەکـــەم بەسندان
فـــــەرقی لام نـیـــیـــە خــــزم و بێگانە
هـەر تـۆ لات بـاش بێ لای من ئـاســـــانـە
تـرسـی مـــــــەولـوودیـش لـە دڵ لابـەرە
کـــەســـێک وا ئـەکـــا بـەنـاو بەشـــەرە

لەم دیالۆجەدا مفتی دەستی داوەتە کێشەیێکی کۆمەڵایەتی ناسک. لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا لە کۆمەڵی کوردەواری کەم کەس زاتی ئەوەی دەکرد بەشیعر و نووسین بەزمانی کچێکەوە بەهەموو سەربەستییێک بڵێ من ئازادم شوو بەکێ بکەم و داوا لە باوکی بکا ڕۆژێ لە ڕۆژان بەئارەزووی خۆی کچەکەی بەشوو نەدا.

باوکیش بەهەموو سەربەستییەک پشتی کچەکەی بگرێ و بڵێ شووکردن بەئارەزووی خۆتە، سەرەڕای ئەمە شیرباییشم ناوێ، خزم و بێگانە و هەژار و دەوڵەمەند لای من هەر یەکێکە، مەرج ئەوەیە دوودڵی کوڕ و کچ بەیەکتریەوە بنووسێن.

لە ناو پەردەدا زاوا کاری بۆ هەڵناسووڕێ

مفتی لە ژیانی کۆمەڵایەتی دواکەوتووی نالەباری ناو خەڵکی ئێمە پەنجە بۆ دیاردەیێکی گرنگ درێژ دەکا، ئەویش بەزاوا نەبوونی پیاوە لە شەوی یەکەمی ناو پەردەدا. ئەم کارە «بەستن»ی پێ دەڵێن. لەم لایەنەوە شاعیر دەڵێ:

دەردێکمان هەیە دەرمانی کەمە
زۆر کەس بەو دەردە کەوتە و پڕ غەمە
لە ناو ئێمەدا بەستن مەشهوورە
بەیان کردنی نەختێ زەروورە
گەلێ جاهیلمان کە ژن ئەهێنێ
ناجووڵێتەوە عەمری نەمێنێ
ئەوەن ووتراوە دەخیل هۆشت بێ
نەبەسرێی نەکو بیت بەپەندی دێ
ژنەکەی دەردی ئەزانێ چییە
پێی ناڵێ ئەویش لە بێ عەقڵییە
ئیتر لە پاشا لێی ئەبێ بەشێر
ئەم ئەبێ بەمێ و ئەو ئەبێ بەنێر
غەمناک و عاجز مات و پەشێوحاڵ
بێ نوتق و بێ دەنگ هەروەک کەڕولاڵ

وەکو مفتی لەم دێڕانەدا ڕوونی دەکاتەوە هەندێ کوڕ وەک زاوا کە دەچنە ناو پەردەوە لەبەرئەوەی تاقیکردنەوەی پێشوویان لەگەڵ ژنان نەبووە، تووشی گرێیێکی سایکۆلۆجی دەبن و ترس لە ناو دەماریاندا دەگەڕێ. هەروەها بووکیش

وەکو زاوا لەم ڕووەوە تاقیکردنەوەی نییە، تا ئەگەر شتێکیشی لێ بزانی یارمەتیی زاوا نادا، زۆرجار ئەو ژنە بەدرێژایی ژیانی ژن و مێردایەتی لەم کارەدا بێ هەست و خوست دەمێنێتەوە. ئیتر کەسوکار دەکەونە خۆ، پەنا بۆ شێخ و مەلا دەبەن، بەڵکو مەسەلەکە بەعیلمی جەلجەلووتی جنۆکان جێبەجێ بکا. بەم جۆرە مفتی لەسەر شیعرەکە بەردەوام دەبێ:

ئەڕۆن بەتەعجیل بەشین و گریان
بۆ خزمەت ئوستاد شێخی عازەبان
نابێ بۆی بەرن دوو دینار کەمتر
بەسەد مەعزەرەت بەهەزار خاتر
شێخ دێتە لایان ئینجا زوو بەزوو
پیشانیان ئەدا نەختێ کوڵک و موو
ئەڵێ مژدە بێ جنۆکەکەم هات
نەیزانی ئێوە هاتوون بۆ شکات
گرتم خەریک بووم بیخەمە ئاگر
لێم پاڕایەوە مەلعوونی کافر
سوێندی بۆ خواردم ئەو بەئەدیانی
مەرەخەسم کرد چوو ئەمەی هانی
ئینجا واهیمەی لەسەر لائەچێ
ڕەگی ئەجووڵێ کابرا جێ بەجێ
شێخ ئوسوولەکەی لێ حاڵی ئەکا
کابرا ژنەکەی خۆیماڵی ئەکا

لێرەدا مفتی باس لە کردەوەی شێخی تەریقەتی دەروێشی دەکا بۆ کردنەوەی ئەو تەلیسمەی بەستراوە، چونکە ئەوان لە ڕووی نادیارییەوە (غەیبییەوە) تەماشای مەسەلەکە دەکەن نەک لە ڕووی سایکۆلۆجی و بیۆلۆجی و نەفامی بووک و زاوا لە مەسەلەکە. ئیتر بەدوعا و نوشتە و بەندکردنی ئەو جنۆکەیەی کاری بەستنی ئەم بووک و زاوایەی پێ سپێرراوە شێخی تەریقەت یا مەلای شەریعەت گرێی ئەم

بەستنە دەکاتەوە. ڕاستییەکەش ئەوەیە ئەم شێخە مەسەلەکە بەئەنجام ناگەیەنێ، هەر خۆی جێبەجێ دەبێ لە دوای ئەوەی پیاوەکە فێری ئەوە دەبێ چۆن ببێ بەزاوا.

لە پاشانا مفتی بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئەم دەردە تووشی دانایان نابێ
هەرکەس دانا بێ وەها دا نابێ
بۆچی ئەجنەبی بەستنیان نییە
مەراقم زۆرە پێم بڵێن چییە
جوابی دامەوە شەخسێکی هوشیار
ووتی گوێ بگرە پێت بڵێم ئەی یار
لای ئەوان جن و دێو هیچ نەماوە
پاکیان دەوریان لە ئێمە داوە
ئەمان فەنباز و ئەوان فەنبازن
لەگەڵ یەکترا مەعلووم ناسازن
هەر ئێمە ماوین وەحشی و هیچ نەزان
جێگەیان خۆشە لە ئێمە ڕەزان

مفتی ڕاست دەکا کە دەڵێ لای دانایان و کۆمەڵانی پێشکەوتوو باوەڕکردن بەجنۆکە و مەملەکەتی نادیار و جادوو و ئەفسانەی پزیشکی و زانستی سیمیا دەمێکە باوی نەماوە. ئەم دیاردە ناهەموارانەی کۆمەڵ نابێ بەشێوەی نوشتە و جادوو چارەسەر بکرێن. لە لایێکی دیکەوە لەوانەیە قازانجیان هەبێ ئەگەر وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی ئەفسانەیی میللیی سەرزار ببن بەسەرچاوە بۆ کارێکی داهێنراوی ئەدەبی و هونەریی هاوچەرخ.

لە کاتی خۆیدا مفتی ئەم شیعرەی بۆ پیرەمێرد ناردبوو لە ڕۆژنامەی «ژین» بڵاوی بکاتەوە. ئیتر پیرەمێرد ئیلهام لەو شیعرە وەردەگرێ و بەپارچە شیعرێک وەرامی دەداتەوە:

تا دادە عـــاسم لـە دنيـــا مـــابـێ
ڕووی قـەبری سپی خـوای لـێ ڕەزا بـێ
سلێـمـانیـشـمـان لـەگـەڵ ئەترافی
عـــائیـــدی ئەوە خـــۆی و ئینســـافی
چۆنی ئەبـەســـــتـێ یـا ئـەیـجــــڕێنـێ
هەر کــار دروست بـێ زوو بیـپـەڕێنـێ
خـۆ ئـەو شـێخ نەبوو بـەحـوکـمـی دوعـا
جنن و دێوەکـان مـوسـەخـخـەر بکا
کـەوا بوو مـەعلووم حـیکمـەتی تیـایـە
خـــــۆت لادە ئیــــتــــر تـۆ لەم بـەڵایـە

پیرەمێرد لەم شیعرەدا مەسەلەی جادوو و نوشتە و جنۆکە دەخاتە لاوە. ناوی دادە عـاسم دێنێ. ئـەمـە ژنێک بووە بەعـاسـە بیـجـەڕێنە ناسـراوە، لە سلێـمـانی و دەوروبەری بەنـاوبانگ بووە. لە پێوەندی ژن و پیـاو لە ڕووی سـێکسـەوە شـارەزا بووە. بەم ڕەنگە ئـەم مـەسـەلانەی بەشێوەیێکی پراکتیکی زانستییانە جێبەجێ کـردووە، بەئامـۆژگـاریکردنی بووک و زاوا. بەم جـۆرە کـارەکـەی هـەندێ ڕاسـتی زانستی تێدا بووە.

دژی ماچ و مووچ لەگەڵ کار و کردەوە

١

مفتی لە شیعرێکیدا دژی دڵداری و ماچ و مووچە:

عــەیبـە شــاعـیــر لـەم زەمـانـە یاری زولف و شــانـە بێ
یا ســـوپاسی قـــامـــەتی گـــوڵزاری ڕووی جـــانانە بێ
هـەرکـــــەسی لافی ئـەدیبی وا لـەســــەریا بۆ تەمــــاع
حــەیفـە ئـەشـعـاری خـورافی یا قـسـەی ئەفـسـانـە بێ
شـاعـیــری بیکەی بەکـوردی یانی خـاوەن هۆش و بیـر
چۆن ئـەبێ هـوشـــــیـــــار و زانـا و هـۆنـەری لـەرزانـە بێ

هەر ئەدیبێ خووی لەسەر خاڵ و خەت و ئەگریجە بوو
من لە حەق داوا ئەکەم خوا بیبڕێ با هەر نەبێ
پیاو کەسێکە بۆ ژیان و جیفە تا ئاخر نەفەس
نۆکەری شێخ و غولامی بەگلەر و ئاغا نەبێ
خۆشەویستی خوایە هەرکەس قاچ و شان و دەستی خۆی
تووشی زەحمەت کات و لای کەس مل کەچ و ڕیسوا نەبێ
تێگەیشتوو هەر ئەناڵێنێ لە ژێر باری غەما
بێ مەراقی بۆ کەسێکە سەرسەری و دێوانە بێ
(مفتی) هەرچەند تۆ کە هۆنەر نیت و ناوت هۆنەرە
تا وەکو مردن ژیانت ژینی ئینسانانە بێ

نویشکی بیروڕای مفتی لەم شیعرەدا ئەوەیە داوا لە شاعیران دەکا حەمە ژنانی نەبن. ئەم بۆچوونە لە مێژووی ئەدەبدا ڕاست نییە، چونکە شیعر بێ دڵداری نابێ. ئەڤین ماک و سەرچاوەی بنچینەیی و لە بن نەهاتووی ئەدەب و هونەرە. کە شاعیر داوا لە شاعیران دەکا لە بابەت دڵدارییەوە نەنووسن نیازی ئەوەیە لەو پێویستتر و گرنگتر هەیە. بۆ خۆی چاکی کردووە بووە بەشاعیرێک کەموکووڕی کۆمەڵ و مەسەلەی نەتەوەیی و کێشەی چینایەتی بەشیعر باس کردووە و بووە بەشاعیری دیار، هەموو ئەوانەی وەسف و ستایشی کیژی جوانیان کردووە ئەوانیش شاعیری دیارن.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا مفتی وەسفی خۆی دەکا، دوور لە دڵداری و نزیک لە کار و کردەوەی چاک:

لە سایەی کەسب و سەنعەت من بەنێری هاتمە دنیاوە
لە بۆ نانی منەتباری ڕیابازیم فڕێ داوە
نە من زگ پڕ دەکەم بۆ کەس نە دێو و جن ئەسووتێنم
نە کۆتی ڕیشی بێ ئیشی و نە مەندیلم لەسەر ناوە

نە شـــێـــخی عـــازەبانم دێو و جنـنی بێنە ژێر حـــوکـــمم
بڵـــێم ئەمـــیـــانە قـــەرقـــەش ئەویتـــر ســـەرســـەری ناوە
نە شێخم بەیعی جەننەت کەم نە کەس داخیل بەدۆزەخ کەم
وەلێ عـــەهدی خـــودا نـاکـــەم بەنـاوی زوهد و تەقـــواوە
لە چڵکی پرچ و پەلکەم چی لە کـەشکۆڵ و عـەبا چبکەم
کـــەسێ ناوی بەشـــەر بێ حـــورِ بژی مـــەردانە تا مـــاوە
کە دیم تـەسبیـحی دەسـتی سۆفی و بەرمـاڵی سـەرشـانی
مـــوحـــەقـــقـــەق بوو لە لام هەردوو بەدانە و داوی داناوە
بەڕووتی ناگـــەڕێم تەرکی دنیـــا ئەنبـــیـــا نەیکرد
هەوا و نەفسی بەشـەر قەتعەن لە بۆ هیچ کەس نەکوژراوە
دیانەت کەی لە جێگەی سەنعەت و کەسب و فەلاحەت بوو
سـولووکی تۆ بەمن چی هیچ کـەسێ بۆ کـەس نەخـوڵقـاوە
فـەلەک بۆ هەرکـەسێ گـەردش ئەکـا ئیـقـبـالی ڕووناکـە
کـەچی بۆ قـەومی ئێـمـە چەپ ئەچەرخێ عـەکسی هێناوە
یەکێ ژینی بەهـاوارە یەکێ کـــەشکـۆڵ و ڕەش مـــارە
بەســـەر هیچ نەیە خـالیق ئەوی لەم قـەومـە قـەومـاوە
گـڕی سـینەم بڵـێـسـەی سـەندووە واعـیـز مـەکـە مـەنعم
وەکو قـەقنەس بەجارێ جـەرگ و دڵ یەک دەفعـە سووتاوە
ئەگـەر بێـتـو لە دنیـا تێنەگـەی وەحـشـەت گـەلێ خـۆشـە
لە لای نوسـتـوو خـەفـەت نابێ خـەبەر غـەمـبـار و دامـاوە
زمـــانم کـــۆڵە ڕێی تەحـــریر و تەقـــریرم نەمـــا چبکەم
وە ئیلـلا فـــیکری من ئەرزی خـــەیاڵی بیکری کـــێـــڵاوە
چ لازم ئەی تەبیب نەبزی دەســـتم ئەگـــری بەبێ هـوودە
لە گـــێـــژاوی مـــەراقـــا غـــەرقـــە (مـــفـــتی) تازە خنکاوە

شاعیر بەهەناسەیێکی دانایانە بیروباوەڕی دەردەبڕی، خۆی لە جادوو و ئەفسانە، شـێخ و تەریقـەت دوور دەخـاتەوە، باوەڕی بەزانسـتی و زانیـاری هەیە. هەندێ

وێنەی هونەری داهێنراوی لەم شیعرەدا خستۆتە ڕوو. دەڵێ ئەوەی نازانی هیچ غەمی نییە، ئەوەی دەزانێ ئەویان غەمبارە.

بوومەلەرزەی پێنجوین
لە بابەت بوومەلەرزەکەی ساڵی ١٩٤٧ی پێنجوینەوە مفتی دەڵێ:

پارەی ئیعانەی زەلزەلەی پێنجوین
نازانم ڕەنگی سپی بوو یا شین
کام دەردی ئێمەی پێ هاتە دەرمان
یا بۆ کام فەقیر بوو بەبەرگ و نان
هەروەکو دەهۆڵ هەر بیستم لە دوور
هەروەکو هۆ هۆی دەشتی شارەزوور
ئەم ئیعانەیە تەنها دەنگی بوو
ئیتر کەی شێوە و شکڵ و ڕەنگی بوو
هەروەکو جەژنی مانگی ڕەمەزان
لەو مانگی تردا ئەکرێ بەسەیران
ئەمیش بەناوی پێنجوین کۆ کرا
نازانم ئیتر بۆ لای کێ برا
چاوەڕوانی نان بۆ پیاوی برسی
مردنی خۆشە ئەگەر بپرسی
مارانگاز ئەگەر تریاکی بۆ بێ
زوو فریای نەخەن لەتوپەت ئەبێ
گیای کەما ئەکرێ بۆ وەختی زستان
لە سەرما و بەفرا بدرێ بەحەیوان
بەڵام کە حەیوان لە برسا بمرێ
هەزار بار کەما کەڵکی کێ ئەگرێ
من دەستم بڕوا هەتاکو بەهار
بەهار بێ میننەت ئەڕۆمە سەر کار

لەجـیـاتـی خـانوو کـەپرێ ئـەبەسـتم
بـەتەور و تـەورداس بـەشـان و دەسـتم
یـا لـە شـارەزوور ئـەبم بـەوەرزێـر
جـووتـی خـۆم ئەکـەم پـۆشـتـە و تۆخ و تێر
هـەر بـنکە گـیـایێ نانێکی تیـایە
پـەلامـار ئـەدەم ئـەیکـەم بـەمـایە
نـەتـرسـی بـەفـر و نـە ئـاوی بـاران
هـەتـاکـو پـاییـز منیش وەک یاران
ئەبـووژێمـەوە و خـۆم ئـەکـەم بەپیـاو
هـەروەکـو جـاران دێمـەوە نـاو نـاو

لە دوای بـوومـەلـەرزەکـەی پێنجـوین لیـجنەی تـایبـەتـی دانراوە، پـارەیێکی زۆر کۆکراوەتەوە وەک باربو بۆ چاکە و بەرژەوەندیی لێقەوماوان، کەچی ئەو پارەیە تەنیا دەنگی هەبووە و ڕەنگی نەبووە. مـفتی بـەشێوەیێکی هونەرییانە ڕووداوی ئەم دزییـە دەگێڕێتەوە. بەناوی کارەساتێکەوە پارە کۆکرابووەوە بۆ ئـەو هەژارانەی زیانیان لێ کـەوتبوو، کـەچی پارەکە کـەوتە گیرفـانی ئـەو دزانەی دەسـەڵاتیان بەدەسـتـەوە بوو. شـاعیر دەڵێ لێقەومـاوانی بوومـەلەرزە ئەوەنـدە برسی بوون ئەگـەر گیـای کـەمـایان دەست بکەوتایە دەیانخـوارد. ئەم گیایە لە کوێستـاناندا شین دەبێ و وەک ئالیک بۆ ئاژەڵ بەکار دێ، بۆ زستانانیش هـەر بۆ ئەو مەبەسە وشک دەکرێتەوە.

ژنی باش و ژنی خراپ

مـفتی لە ڕەوشـتی باش و خـراپی ژن گـەڕاوە و لێی کـۆڵیوەتەوە، بۆ هـەر یـەکێکیـان شیعرێکی داناوە.

١

لە «ژنی باش»دا دەڵێ:

گــەر خـودا بیـدا بـەچاکی دەوڵـەتـی شـاهانە ژن
نیـعـمـەتێکە وەک بـەهەشت و هـاودەمی پیـاوانە ژن

بۆ دڵێکی بێ غەم و شەخسێکی بێ دەرد و ئەلەم
گەوهەرێکی شەوچراغی ژوور و بەرهەیوانە ژن
گەر کەموکووڕیت لە ماڵیشا هەبێ باکت نەبێ
بۆ کەموکووڕی ترازووی کۆمەڵی خێزانە ژن
ژن لە لای پیاوی نەزان و سەرسەری نرخی نییە
بۆ ژیانی کۆمەڵی باشتر لە میر و خانە ژن
بۆ سوپاسی باسی چاکی چی بەیان کەم هەر کەمە
جووت و ئاش و نان و بەرگ و باغچە و و بێستانە ژن
باعیسی ئارامی قەلب و مەرهەمی دەرد و برین
بۆ هەموو دەردێ دەوا بەخشێکە وەک لوقمانە ژن
دەوڵەتێکی پڕ لە شەوق و زەوقە دایم بۆ بەشەر
نیعمەتێکی خۆشەویستی و بێ سەر و سامانە ژن
کەی گوڵ و گوڵزاری باغاتی ئیرەم وەک ئەو ئەبێ
باغی ساحێب زینەت و پڕ لوئلوئی مەرجانە ژن
بۆ کەسێ نووری سلێمانی لە قەلبا بێ یەقین
پایە مەحکەم کردنی هەق دین و هەم ئیمانە ژن
زۆرتری عەیشی بەهەشتی حوورییولعینان کچن
لەززەت و خۆشی بەیاناتی لە ناو قورئانە ژن
بێتو گەر موڵکی کەمال و گەنجی حوسنی یەک کەوێ
گەر دووسەد گەنجی لەسەر دانێی ئەڵێم هەرزانە ژن

لەم وەسفەدا مفتی بەشوێن ڕەوشتی باش گەڕاوە. سنوور کێشانی ئەم باشییە موتڵەق نییە، چونکە هەندێ لەم باشانە ڕەنگە لە لای یەکێکی دیکە باش نەبێ، ئەمە مێردی ژنەکەش دەگرێتەوە. بۆ بەرجەستەکردنی ڕەوشتی باش لە ژندا شاعیر وێنەی داهێنانی شیعری جوانی دروست کردووە.

٢

بەپێچەوانەی شیعرەکەی پێشوو لە «ژنی خراپ»دا دەڵێ:

گـــــەر خـــــودا نەیدا بـەچاکی دوژمـنـی ئینســـــانـە ژن
مـــــار و دووپشک و پڵـنگی شـــــاخی هـەورامـــــانـە ژن
گـەر گـڵـۆپی دووســەدیش هەڵکەی لە مـاڵ و مــەتبـەقـا
دووکـــەڵی حـــەوش و حـــەســـار و ژوور و بـەرهـەیوانە ژن
تـۆ دە پـەیداکــــــەی لە ڕۆژا ئەو بـە سـێ دانـاکــــــەوێ
هـەر خـــــەریکی قـــــاووچ و قــــــووچ بـردن و تـاڵانـە ژن
گــەر نـەخــۆشـــیت نـەبی ســـیلداریی و دڵ پڕ لـە غــــەم
چۆتـە نـاو جــــــەرگـت بـەدایم ئێـش و دەرد و ژانـە ژن
گـەر لـەگـەڵ ئەودا بەهـەشـتت پێ بدەن لێی ڕا ئـەکـەی
تـاوەکـــو مــــــردن عــــەزیـزم دەردی بێ دەرمـــــانـە ژن
گەرچی شێوەی شۆخ و شـەنگ و دوورکوژ و پڕ عیشوە بێ
تـۆ لە بـەرچاو و دڵت شـــێـــوەی وەکـــو شـــەیتـــانـە ژن
بۆ خـــراپی ئەو قـــەڵەم ئەشکێ و زمـــانیش کـــول ئـەبێ
قـابیـزیش ڕازی نـەبێ هـەر ئیـشـی گـیـان کێـشـانە ژن
هـەر بژی (مـــفـــتی) کـەوا دایم لە ڕێی ڕاســـتی ئـەڕۆی
هـەر بـڵـێ تـا مــــــــردنت دەرد و بەڵای ئـینســــــــانـە ژن

لەم شیـعرەدا مـفتی بەپێـچەوانەی شیـعری پێـشوو باس لە خـراپەی ژن دەکا. کۆمـەڵێک مـار و مێروو و ئاژەڵی دڕندە کۆ دەکاتەوە و کردەوەیان دەداتە پاڵ ژن، لەبەرئـەوە پیـاو بەڕق و کینەوە تەمـاشـای دەکا و هـەرچـەندە جـوانیش بێ نـایەتە بەرچـاوی. لەم بابەتـەوە دەڵێ مـاڵت بەگـڵـۆپی نمرە دووســەد ڕووناک بێ ژن بۆی هـەیـە بیکا بـەدووکـەڵ و تـاریکسـتـان. ئـەو ژنە هـەرچـەندە شـۆخ و شـەنگ بـێ، لە ڕاستیدا دوورکوژە و لە بەرچاوی پیاو وێنەی شەیتان دەنوێنێ.

مفتی ئەم شیعرەی بۆ ڕابواردن و دەربڕینی هونەری خۆی داناوە، هەناسەیێکی

گیانی دەداتە خوێنەر و بەچاوێکی ڕیالیزمیانەی زانستی تەماشای لیریکەکە ناکا، بەڵکو بەچاوی خەیاڵی شیعریانە و چێژی جوانکارییانە کاری لێ دەکا.

گەورەی بێ بەخت و خۆپەرست

لە قەسیدەیێکی شەشینیدا مفتی دەڵێ:

گــەورەییێک بـۆ کـەس نـەبێ ســێـبــەری
خـــۆم بـۆ بگێـــڕم لـە دەوری ســـــەری
بـەووشـکی بـۆچـی بم بـەمــــەیتــــەری
وەخـــتـی دەرکـــەوێ هـەســـتم لەبـەری
هـەر بـۆ خـــــۆی دایم هـەوڵـی ژیـان بـێ
یـاخـــوا ئـەو گـــەورە بەشـی نـەمـــان بـێ
گـــەورەییێک چاوی لە فـــەقــیـــر نەبێ
دەربـەست ژیانـی جـــوان و پـیـــر نـەبێ
کـــەس لە پـوولێکی دەسـی گـیـــر نەبێ
جـــەرگی بۆ مـــیللەت وێنەی قـیـرِ نـەبێ
مـــێـــمل بەمـــاڵ و دوژمن بـەجـــان بـێ
یـاخـــوا ئـەو گـــەورە بەشـی نـەمـــان بـێ
گـــەورەیێک وەک خـۆی نـەڕوانێــتــە من
خـــۆی پـڵاوخـــۆر بـێ مـن نـانی هـەرزن
ســـــەربـاقـی ئـەوەش تـاڵان و کــــوشـتن
ڕیشـــەی ســـەربەســتـیم دەربێنێ لـە بن
هـەر خـۆی قەڵەو کا و شـان و مل پان بێ
یـاخـــوا ئـەو گـــەورە بەشـی نـەمـــان بـێ
گـــەورەییێک نیـــوەی لە ڕەنجی ســـاڵت
بســـــێنـێ لـە دەس خـــــۆت و منـاڵت

هێــشـــتـــا بـەزەیی نـەیـە بـەحـــاڵـت
بـەدار و بەشـــــــەق بشـکێـنـی بـاڵـت
چاویشی لـە دەس شـــوان و ســـەپان بێ
یاخـــوا ئـەو گـــەورە بەشـی نـەمـــان بـێ
گـــــــەورەیێک لـەلـەی منـاڵـەکـــــەی بم
خـــۆڵڕێژی حـــەوش و ناو مـــاڵـەکـــەی بم
پێـشـمـەرگەی خـۆی و هـی خاڵەکـەی بم
بێـــبـــــەش له نـان و چا تـاڵەکـــــەی بم
ئـەگـــەر ڕۆســـتـــەمی مـــازەندەران بێ
یاخـــوا ئـەو گـــەورە بەشـی نـەمـــان بـێ

لەم شیعرەدا مفتی وەسفی کەسانی دەسەڵات بەدەست دەکا لە کۆمەڵی ئێمەدا. ئەو ڕەوشتە خراپانەی باسیان لێوە دەکا لە هەر کەسێکدا هەبێ شایانی ئەوە نییە سەرۆک و سەردار و کاربەدەست بێ. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە گەورەیێک سێبەری بۆ کەس نەبێ، یارمەتیی هەژاران نەدا، نەبێتە باب و داکی خەڵکی، بەپێچەوانەوە نیوەی ڕەنجی خەڵکی بەزۆر بۆ خۆی دەبا، دەیانچەوسێنێتەوە و ئازاریان دەدا، پێویستە ئەم گەورەیە بەشی نەمان بێ. ئەمە لە نیوە دێڕی دوایی هەموو بەندەکان دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە.

باری ژیان

لە شیعرێکیدا مفتی لە ساڵی ١٩٤٣ دایناوە بەناوی «باری ژیان»ەوە دەڵێ:

ئەو ژینـە چ ژینێکە کـە مـەحکوومی بەشـەر بێ
ئـەو نانـە چ نانێکە بـەتەســـبـــیح و بەگـــەڕ بێ
هەرکەس کە نەبێ چاولەبەری مەردوم و حوڕ بێ
شـیـرینە ئەگـەر شـاڵ و فـەرەنجـیـشی لەبەر بێ
کـوڕ ئەو کـەســەیە تاوەکـو ئاخـر نەفـەسی دێ
نـانـێک و ژیانـێکی بـەشــــــان و بەهـونـەر بێ

فـەرقی ئەم و ئـەو چەندەیە لای ئەهلـی بەویجـدان
شێخی چلەکێش و کوڕی کاسب لە سـەفـەر بێ
کـــەڵکی چیـــیــــە بۆ دینم و دنیــــام و ژیـانم
ڕیشـێکی زل و مـێـزەری سـەوزیشی لـەسـەر بێ
هـەر مـــردنـە با بمکوژن و بـەس لـە مـــەراقـــا
پڕ داخ و خـەفەت ئاخری بێ سـوود و سەمـەر بێ
مـــەهـتـــووکــــە لە لای من ئـەوی ژینـی بەگـــەڕانە
ئەولادی عـــەلی یا لـە نەوەی زاتـی عـــومـــەر بێ
ئەم قـەومـە گـەلێکی وەکـو سـەربارە لەسـەرمـان
بنچـــینە ئەگـــەر وابـوو خـــودا ژێر و زەبەر بێ
واعـیـز مـەکـە مـەنعم دڵەکـەم پڕ لە جـەخـارە
ناحەق نیـیە گەر قامـەتەکەم چەشنی فـەنەر بێ
ئەم ژینە کـەوا باسی ئـەکـەم غـایە وو فـیکرم
ساخێکە وەکو حـەیتـە لە دەس مـەیتـەری بەد بێ
ئەو لاشـە کـە بیـمـار و کـز و زەرد و زەعـیـفـە
دەرمـــانـی نیـیــە لازمـــە مـــیکرۆبی بەدەر بێ
(مفتی) دەمی خۆت بگرە قسەی وا مـەکە بەسیە
باوەڕ مـەکـە ئەو نەوعـە بەشـیـعر و قسـە تەڕ بێ

کارکردن و بێ کاری وەرەوورد و بیرکردنەوەی شەو و ڕۆژی مفتی بووە، بیروڕای خۆی تەنیا لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینانی بەکار نەهێناوە کە نویشکی لەو پەندە دەردەکـەوێ دەڵێ «پیاو بـەئیش جوانە»، بەڵکو سوودی لە پەندی دانایانەی فـەلسـەفـەش وەرگرتووە. دوو هەڵوێست لەگەڵ یـەکتـریدا بەراوورد دەکا، کـارێک بەرهـەمی هـەبێ، کارێکی دیکە بێ بەرهـەم بێ. بەلای ئەوەوە کاری پیشـەسازی و کـردەوەی دەست ڕەنگینی بـەرهـەمیـان دەبێ، بەڵام کـردەوەی دەروێشی ئەنجـامی چییە! بەتایبـەتی ئەگەر هەموو کاتێکی تەنیا بۆ تەسبیحات و تەهلیلە بێ! بەلای مـفـتـییـەوە کارەسات لـەوە دایە خـەڵکی هەست بەم دیاردانـە دەکەن کـەچی باسی

لێوە ناکەن. بیر لەوە ناکەنەوە چۆن لەناوی ببەن چونکە دەترسن. شاعیریش وەکو ئەو خەڵکە ناچار دەبێ بەخۆی بڵێ: دەمی خۆت بگرە! گیروگرفت ئەوەندە زۆر و گەورەیە، بەقسە و شیعری تۆ چار ناکرێ!.

***

عەبدوڵڵا کوڕی مەلا کەریم ناسراو بەمفتی پێنجوینی یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی کورد شیعری دڵداری نەوتووە. ژنی زۆر خۆشویستووە، دڵی سمیوە و شاعیر گرفتاری بووە بەڵام بەجوانی و شەنگی هەڵنەوتووە، باسی خەت و خاڵ و سنگ و مەمکی نەکردووە. لەبەر جوانییەکەی ویستوویەتی لە چەوسانەوە و بەکەم زانین ڕزگاری بکا، ئەو کاتە جوانییەکەی ڕاستتر و کاریگەرتر دەبێ.

مفتی یاری چینە هەژارەکانی کۆمەڵ بووە لە جووتیار و ڕەنجبەری گوند و پاڵە و هەژارانی ناو شار، بەچاوێکی بەرز تەماشایانی کردووە، بۆیە لەسەریانی کردۆتەوە. شاعیر لە دژی کردەوەی هەندێ لە مەلا و شێخ و مریدی شەریعەت و تەریقەتە دەروێشییە جیاکانی کۆمەڵی کوردەواری بووە. قسەی چاکی بۆ سەرۆکی ناشایستە و کاربەدەست و دەرەبەگ و ئاغای زۆردار نەکردووە، لەگەڵ هەژارانا بووە لە دژی چەوسێنەرانیان.

شاعیر لە مەیدانی هونەری شیعردا کەسێکی بەتوانا بووە. بایەخی بەشیعری کۆمەڵایەتی داوە، لە شیعری ڕۆمانتیکی و سیمبۆلی و کەسێتی دوورکەوتۆتەوە. لە شیعرە ڕیالیزمییە کۆمەڵایەتییەکانیدا سەرکەوتوو بووە بەتایبەتی ئەوانەی لەسەر بەحری عەرووز و یەکێتیی قافیە هۆنراونەتەوە.

مفتی وەک شاعیرێکی بەدیمەن چۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە و وەک موسلیحێکی کۆمەڵایەتیش تەماشا دەکرێ لە مێژووی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردیدا.

شاهۆ

بەشی نۆیەم

شاهۆ

١٨٨٢ - ١٩٧١

دایکی دامـــاوی وەتـەن بـۆ یارمـــەتـی هاوار ئـەکـــا
واجـیبـە فـریای کـەون تا دەرفـەتی بـۆ مـاوە کـورد
یەک کـەون کوردینە بـەسیـە پشـتی یەکتـر بـەرمـەدەن
کورد هـەمیشـە کورد بووە کوردیش ئـەبـێ تا ماوە کورد

ژیانی

حەسەن کوڕی مەلا عەبدولقادر کوڕی مەلا عەبدولڕەحمان لە ساڵی ١٨٨٢ لە بیارە لە دایک بووە. بەمەلا حەسەنی قازی ناسراوە، لە پێشانا نازناوی «شایق» بووە و لە شـیـعـریدا بـەکـاری هێناوە. لە جـەنگی دووەمی گـێـتی نازناوی گـۆڕیوە و کردوویـەتی بە«شاهـۆ». خوێندنی سـەرەتایی لە حوجرەی مـزگەوت بووە، لەگەڵ شێخ جـەمیلی شێخ عومـەر پێش جەنگی یەکەم ڕووی کردۆتە بەغدا و لەوێوە چووە بۆ ئەستەمووڵ، ئاشنایەتی لەگەڵ شـێخ عـەبدولقادری شـەمزینی پەیدا کردووە، لە ماوەی مانـەوەی لە ئەستەمووڵ پێوەندی بەڕێکخراوی تەعالی شێخ عـەبدولقادرەوە بووە. لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی ئینجا چۆتەوە هەورامان. لە ساڵی ١٩٢٣ چاوی بـەمەلیک فـەیسەڵی یەکەم کەوتووە لەو کاتەدا کردوویەتی بەقازیی هەڵەبجە. لە ساڵی ١٩٣١ گوێزراوەتەوە چوارتا تا ساڵی ١٩٣٣ لەوێ ماوەتەوە. لەو دەمـەدا هـەمـوو قـازییـانـی وڵاتی عـیـراق لابراون، ئەویش بۆ مـاوەی چوار سـاڵ بـێ کـار مـاوەتـەوە، هـەڵسوکـەوتی دارایی و گوزەرانی کـەوتۆتە لێـژییـەوە و لە هـەژارییـەوە نزیک بووە. لـە ساڵی ١٩٣٧ جـارێکی دیکە لەسـەر کـاری مـیـری دامـەزراوەتەوە و کراوە بەمووچەخۆری دادگای تەمیزی شەرعی، لە پاش ئەمە گوێزراوەتەوە دادگای

کەرکووک، چوار ساڵ لەوێ ماوەتەوە ئینجا گوێزراوەتەوە هەولێر، لە دوای ساڵێک دووبارە گەڕاوەتەوە کەرکووک و تا ساڵی ١٩٥١ لەوێ ماوەتەوە ئینجا گوێزراوەتەوە چەمچەماڵ و لە دوای ماوەیێک لە ١٤ی حوزەیرانی ١٩٥٣ خانەنشین کراوە. بۆ دواجار گەڕاوەتەوە هەڵەبجە و لەوێ نیشتەجێ بووە.

شاهۆ دەنگی خۆش بووە، قسە خۆشیش بووە. لە چاوتێریدا ناوی بووە، حەزی لە میوان کردووە ئەوەی دەستی کەوتووە خەرجی کردووە. شاهۆ لە ڕۆژی ٢٣ی حوزەیرانی ١٩٧١ کۆچی دوایی کردووە و لە بیارە بەخاک سپێرراوە.

شیعری شاهۆ

شاهۆ شاعیرێکی ڕەسەن و بەرچاو بوو. یەکەمین شیعری بڵاوکراوەی قەسیدە بەناوبانگەکەیەتی «ئەی کوردی ستەم دیدە» لە ساڵی ١٩٢٤ هۆنراوەتەوە. ئەم شیعرە بەڵگەیێکی دیکەیە لەو تیۆرییەی دەڵێ بەرهەمی شیعر و هەموو هونەرەکان بەکامڵی لە دایک دەبێ. هاوڕێیەتی لەگەڵ هەندێ شاعیرانی سەردەمی خۆیدا بووە، بەتایبەتی ئەحمەد موختار جاف.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شاهۆ شیعری لە بابەت کێشەوە لەسەر بەحری عەرووز هۆنیوەتەوە. یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی زۆرترین بەحرەکانی عەرووزیان بەکارهێناوە. لە بەرهەمیدا ئەم بەحرانە دەکەونە بەرچاو: ڕەمەل، هەزەج، موزاریع، ڕەجەز، موجتەس، خەفیف، موتەقاریب، کامیل. لە ناو ئەمانەشدا تاکوتووک شاعیرانی کورد بەحری موتەقاریبیان بەکارهێناوە. هەرچی بەحری کامیلیشە بەدەگمەن لە شیعری کوردیدا دەبینرێ. لە قافیەدا ئەو دەنگانەی لە ئەلفوبێی کوردی عەرەبی وەریگرتوون ئەمانەن: ا ت د ر ز ق ل م ن (ە – ـە) وو ۆ ی ێ. بەگشتی یەکێتیی قافیەی لە شیعرە عەرووزییەکانیدا بەکارهێناوە. لە پاش قافیە ئەم وشانە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون: ئەکا، تۆ، نابێ، نەبێ، بۆچییە، کورد، گرتووە، تۆ، مەکە، وەرە، بێ، خۆتی، کرد، مەکەن، چی، ڕەحمەتێ، حەبیبم، هەیە، هەموو، بۆ نییە، کەم (بکەم)، بکا. لە ناو ئەمانەدا وشەکانی: هەموو، تۆ، کورد یەکجار زۆر بەکارهاتوون.

شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی لە لای شاهۆ بەدیالێکتی گۆرانی هۆنراونەتەوە لەسەر بنچینەی دە برگەیی و قافیەی مەسنەوی. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ بایەخی بەم جۆرە شیعرە نەداوە.

بەزۆری شیعری شاهۆ بریتییە لە پارچە شیعری لیریکی کورت. ئاوڕی لە لیریکی درێژ «قەسیدە» نەداوەتەوە لە قەسیدەی پێنجین و شەشین نەبێ. لەمەدا هەناسەی درێژە. جگە لەو بایەخی بەپێنج خشتەکیش نەداوە. تەنیا شیعری ئەحمەد موختار جاف و ناری کردووە بەپێنج خشتەکی.

زمانی شیعری شاهۆ پاراوە، ئاسانە، لە ڕەوانبێژیدا داهێنانی هەیە. کەڵکی زۆری لە ڕەوانبێژی کلاسیکی وەرگرتووە. وێنە ڕەوانبێژییەکانی لە شیعری کلاسیکی کۆن و ئەدەبی میللی وەرگیراون، بەشێکیشیان لە داهێنانی خۆیەتی.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

شیعری شاهۆ لە ڕووی ناوەرۆکەوە لە دەوری سێکوچکەی ئایینی و دڵداری و کوردایەتی دەسووڕێتەوە.

١- شیعری ئایینی بەهەردوو بابەتەکەیەوە موناجات و نەعت لە دیوانی شاهۆدا زۆرە. بەشێک لەو شیعرانە بەدیالێکتی گۆرانی هۆنراونەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لە شیعری دیکەی ناوەرۆکی ئایینی بەرچاو دەکەوێ.

٢- لە دڵداری و وەسفدا یەکێکە لە شاعیرە زیرەکەکانی سەر بەقوتابخانەی نالی لە ناوچەی سلێمانی و نموونەی بەرزی لەو ڕێبازە شیعرییەدا هەیە و داهێنانی تازەی خستۆتە ناو گێتیی ئەو ڕێبازەوە.

٣- شیعری نیشتمانپەروەری و سیاسی شاهۆ لە ناو بازنەی بیری کوردایەتی دەسووڕێتەوە بەشێوەیێک شەیدای خاک و هۆگری نەتەوەیە، ئیلهام و خەیاڵ و ئەندێشەی شیعری لە جووڵانەوەیە بۆ ئەو بیروباوەڕە. ئەگەر موناجاتی کردگار بکا یا کڕنووش ببا بۆ پەیکەری جوانێک خاک و نەتەوەی لە بیرە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

لای شاهۆ و شاعیرانی دیکەی غەزەلی کلاسیکی بەزۆری وەسفی ئەندامی دلبەر

لەگەڵ دڵداری تێکەڵ کراوە. لە بەرهەمی ئەم شاعیرە لایەنی وەسفی ئەندامی لەشی دلبەر لە شیعرە دڵدارییەکانیدا زاڵترە بەسەر سۆزی ئەڤینییەوە.

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

شەرمەزاری شێوەتە مانگ و پەناهی گرتووە
داغداری خاڵتە و ڕەنگی سیاهی گرتووە
پەرچەمی شێواو و ئەگریجەت لەگەڵ موژگانی چاو
دەستە دەستە و سەف بەسەف شکڵی سوپاهی گرتووە
دانەکەی خاڵت لە گۆشەی لەعلی لێوی ئاڵتا
ڕەنگی شکلی دووکەڵی تاریکی ئاهی گرتووە
نێشی شمشێری برۆت بۆ کوشتنی بەندەی هەژار
عادەتی شێری جەلادی پادشاهی گرتووە
چینی ئەگریجەت کە پەخشانە لەسەر ڕوخساری تۆ
هەر دەڵێی موشکی تەتارە دەوری ماهی گرتووە
بۆ ئەوەی ڕوخساری شیرینت نەبینێ (شایق)ت
ماهی ڕووت شارایەوە پێچەی سیاهی گرتووە

لەم لیریکەدا شاهۆ وەسفی خاڵی گەردن و ئەگریجە و موژە و لێو و برۆ دەکا. شیعرەکە ئاسایی دەکەوێتە بەرگوێ، لەوانەیە بۆ هەموو کچێکی جوان بشێ. کەچی شاهۆ وەسفی کچێکی دیاریکراو دەکا ناوی «شێوە»یە، کیژێکی جوولەکە بووە، ماڵیان بەرامبەر ماڵی شاهۆ بووە، لە ساڵی ١٩٣٣ ئەم شیعرەی بۆ نووسیوەتەوە. نیوە دێڕی یەکەمی شیعرەکە وێنەیێکی ڕەوانبێژی تێدایە، لە ڕستەی «شەرمەزاری شێوەتە» وشەی «شێوە» مانای ئەدگار و سیما دەگەیەنی، بەڵام ئەگەر بە«شەرمەزاری شێوەیە» بخوێنرێتەوە ئەو کاتە «شێوە» ناوی ئەو کچە جوولەکە جوانە دەگەیەنێ.

٢

له شیعرێکی وەسفدا شاهۆ دەڵێ:

بەدرە کولّمی لامـیـعت یا ڕۆژی بورجی چوارەمـە
شیـرە ئەبرۆت یا هیلالی قـەوسی تیری ڕۆستـەمـە!
موشتـەری و زوهرەن بەرامبەر یا دوو کولّمی ئاڵتن
کـانی مـەرجـانە ئەمـە یاقـووتی جـانە یا دەمـە!
دانەیی خـاڵە ئەمە یا مـوشکە یا هیندووی حەبەش!
سـونبـولی زولفـەینە یا داوی دڵانی پڕ غـەمـە!
ڕاحـەتی ڕووح و تـەنە یا لێـوی شـەککەربارتـە
گۆی زەقـەن یا سێوە وا سـوور و تازە و خـوڕڕەمـە!
یاسـەمـینە وا بەقـەدتا پەخشـە یا گێسـووی سـیاه
یا سـەوادی ڕەشکی مـوشکی ئاهـووە یا پەرچەمـە!
مـەمکە یا ڕوممانە یا فنجـانی شـیـر و شـەککەرە
پورتەقـاڵی کـاڵە یا چەشـمـەی حـەیاتی عـالەمـە!
ئەلفـە یاخـۆ عـەرعـەرە لاولاوە یا نەخلی ئیـرەم
قـامـەتە یاخـۆ قـیـامی حـەشـری ئالی ئادەمـە!
چینی ئەگـریجـەن بەر ڕووتا وا پەرێشـانن مـودام
(یا سـەوادی ڕەشکی مـوشکی ئاهـووە یا پەرچەمـە)
یاخـوا (شـایق) بەفیـدات بێ هەڵسە زووکە بێرە لام
شـەککەر ئەفـشـانە لەبم جـانا بەمـاچی ئەو دەمـە
(بەماچی شەوتەوە)

لەم شیعرەدا شاهۆ دیسانەوە لەسەر وەسفی ئەندامانی ئەو پەیکەرە بەردەوامە، هەندێکیان لەگەڵ میوەی جوان و بەتام و بۆن خۆش بەراوورد دەکا. لەو کاتەی شاعیر بەڕستەی «بەماچی ئەو دەمە یا بەماچی شەوتەوە» کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ وەستایەتییێکی دیکەی لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە دروست کردووە.

ئەگەر تیپی یەکەمی هەر نۆ دێڕ شیعرەکە کۆ بکرێتەوە ڕستەی «بمدری ماچی» دەکەوێتەوە، بەڕێنووسی تازەی کوردی «بمدەرێ ماچێ».

٣

شاهۆ لە وەسفی ئەندامانی دلبەر نابێتەوە:

تـاتایـی ســــەری زولفی ڕەشـی پـەرچـەمـی یـارم
وەک تەوقـی غــەزەب چۆتە مـلـی قــەلبـی هـەژارم
تابووری مـوژە دەس بەسـینان بۆ منی بێ کـەس
ئامــادەیە وەک عــەسکـەری خـوێنڕێژی تـەتارم
شـمـشـێـری برۆی حــازرە بۆ گـەردنی عــاشق
وەک شیری عەلی چۆن بووە بـۆ جەیشی کوفارم
ئەو خـاڵە بەسـەر ڕوویەوە وا دیارییـە (شـایق)
بـۆ مــــــورغـی دڵان دانـەیـە داینـاوە نـیـگـارم

لەم شیعرەدا شاهۆ وەک شاعیرانی دیکە چەند ئەندامێکی ورد و ناسکی دلبەری وەرگرتووە، سەری زولف و موژە و برۆی کردووە بەچەک و سیلاحی وەکو ڕم و تیر و شمشێر و زولفەقاری ئیمامی عەلی و جەنگێکی کوشندەی ناوەتەوە. ئەمە هەمووی لەبەر جوانی ئەو ئەندامانەیە ئەگەر ببن بەچەک و خوێنی دڵدارانیش برێژن هێشتا زیاتر لە لایان خۆشەویست دەبن. شاهۆ شیعرەکەی جوان هێناوەتەوە کە دەڵێ خاڵی سەر ڕووی دلبەر وەک دانەی داوە بۆ ڕاوکردنی مورغی دڵان (باڵندەی دڵان) دانراوەتەوە.

٤

لە شیعرێکیدا شاعیر وەسفی ژنێکی کراس ڕەش دەکا:

فــســتــانی ڕەشـی ناسکی چین چینی لەبەردا
وەک هەوری تەنک بێ بەسەری قورسی قەمەردا
حــەیرانە خــەیاڵم لە مــوتافــاتی ووجــوودم
تەشـبـیـهی بەچی کـەم نییـە وێنەی لە بەشـەردا

ئێوارەیێکی مانگی مایسی ١٩٣٨ شاهۆ لەگەڵ کاردۆخی لە بەغدا لە ساڵۆنی ئوتێلی ماجستیک خەریکی نانخواردن دەبن. ژنێکی جوان پەیدا دەبێ لە دەوری مێزێکی نزیک ئەوانەوە دادەنیشێ. ژنەکە کراسێکی ڕەشی لەبەرا بووە، وردە کونی تێدا بووە. ئەم دیمەنە بەوێنەی شەوێکی تاریکی ئەستێرەکانی بدرەوشێنەوە کەوتۆتە بەرچاوی شاهۆ و بووە بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ نووسینەوەی ئەم چوارینە.

٥

لە لیریکێکیدا شاهۆ دەڵێ:

ئەم دەفە ناڵەی بەعەینی هەر دەڵێی ناڵەی منە
بۆ نیگار دایم دەناڵێ بۆیە جەرگی کون کونە
سینەکەم سەمتووره دایم بەستەیی لەیلا ئەڵێ
لێدە سا تۆش پەنجەیێک خۆ عاقبەت هەر مردنە
هەر لە سەرتاپای ووجوودم کەوتە بەر تیری موژە
بێنە سەیری جیسمی خەستەم پاک چلۆن تیر ئاژنە

ئامێری مۆسیقا شتێکی بێ گیانە، ئەگەر بەدەست و پەنجە یا بەدەم بیجووڵێنی دەبێتە گیان لەبەر، بەسەرهات و ئەوەی لە ناو دڵە دەیگێڕێتەوە. ئەمەیە وەسفی شاهۆ بۆ دەف. ئەو دەفە بەسەرهاتی هەیە. شاعیر لە کاتێکدا لە ماڵی خزمێکی میوان بووە، دەفێکیان هەبووە، ئەو دێڕە شیعرانەی لەم ماوەیەدا لێرە تۆمار کران شاهۆ لەسەر ڕووی دەفەکە نووسیبوونیەوە.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا ئەوە دەردەبڕێ کورد خاوەنی خۆیەتی و مافی ژیانی ئاسایی هەیە:

نەگبەتی نەیگرتبێ شوکری خودا هوشیارە کورد
ساحێبی عەقڵی سەلیم و ساحێبی ئەفکارە کورد

گەر لەمەوپێش نوستبوون بەینێ لە خاوی غەفڵەتا
ئێستە گەر ئینساف بدەن هەستاوە وا بێدارە کورد
خۆ بەئینساف گەر تەماشا کەن بەچاوی دیقەتێ
هەر ئەوەی عەیبە کە ئەمڕۆ بێ کەس و غەمخوارە کورد
خۆ بەنیسبەت جەوهەر و جێگە و مەقام و مولّکەوە
شاهیی و شاهەنشەهی شایستە وو هەموارە کورد
گەر قسەی ساغتان ئەوێ یاران بەقورئانی کەریم
مردنی پێ چاترە لەم خزمەتی ئەغیارە کورد
بێشە کەی خاڵی بووە هەرگیز لە شێر و کەرکەدەن
شێری شێرخۆری تیایە مەردی جەوهەردارە کورد
پرس ئەکەم بەو مەجلیسی ئەقوامی میللەتپەروەرە
داخیلی ئینسافە ئایا مەحوەکەن یەکبارە کورد
شێت نییە ئەم قەومە ئەفکاری هەمووتان تێ ئەگەن
هەرچی سیرڕێکتان هەبێ پاکی لە لا ئیزهارە کورد
نەگبەتی داوێنی گرتووین سەیر ئەکەین تا وەختی خۆی
عاقیبەت مەعلووم ئەبێ چۆن ئاغە وو سەردارە کورد
دڵ پڕ و ماتەم مەبە (شایق) یەقین ڕۆژێ ئەبێ
بەم زووانە ببنە جێگەی پەنجەیی ئیشارە کورد

لەم شیعرەدا شاهۆ سوورە لەسەر ئەوەی هەموو مەرجەکانی بوون بەنەتەوە لە کورددا هەیە. باس لە لایەنی ئازایی و توانایی و بیر و هۆشی کردووە، ڕەوشت و کردەوەی چاکی دەخاتە ڕوو وەکو شاعیرێک. لەبەرئەوە ئەم پێداهەڵدانەی ناچێتە ناو تەعریفی زانستیی کۆمەلایەتی و مێژوو، چونکە ناوەرۆکی شیعر پێویستی بەم لایەنە نییە لە شیعری پەروەردەیی نەبێ.

٢

لە شیعرێکیدا کورد هان دەدا خۆی کۆ بکاتەوە، لە ساڵی ١٩٦٥ هۆنیویەتییەوە:

وەختی کرد و بردە کاکە تەرکی تێکۆشان مەکەن
دەرفەتە باوەڕ بەفیشاڵی درۆی گوێ پان مەکەن
خۆ بەخۆی خۆ یەک کەون جیا مەبنەوە مەردانە بن
فەرقی خەلقی وان و مووش و ئەزبەنی و سۆران مەکەن
پشتی یەک بگرن بەکۆمەڵ دەست لە یەکتر بەرمەدەن
ڕۆژی سەرکەوتن نزیکە تێکەڵی شەیتان مەکەن
یەکێتی ناوخۆ بزانن شەرتی ڕزگاری گەلە
بۆ ئەوەی یەک بن لە بۆ یەک فیتنەیی و بوختان مەکەن
ناحەزی ئێمە خەریکی گێرەشێوێنی گەلن
کاکە ئێوە بنۆخوا بڕوا بەناحەزتان مەکەن
قەومی کورد شێوە قسەشیان یەک نەبێ گشتیان یەکن
عەیبە جیاوازی لە بەینی کۆمەڵی کوردان مەکەن
مردن و مانمان یەکێکە پێکەوە وەک یەک ئەژین
فەرقی کوردی ناو عیراق و تورکیا و ئێران مەکەن
حوببی جاه و فیز و بوخل و نۆکەری غەیرە و نیفاق
کوردی لێک پچڕان بەسی بێ ماڵی کورد وێران مەکەن

ئەم شیعرە ئامۆژگاری شاهۆیە بۆ ئەوەی کورد یەک بگرێ. ئەگەر سەردەمی دانانی ئەم شیعرە بێتەوە بیر کە ساڵی ١٩٦٥ بووە، ئەو ڕۆژگارە گرنگترین قۆناغێکە لە خەباتی کورد لە کوردستانی عیراق. میللەت شۆڕشی هەڵگیرساندبوو، داوای مافی دەکرد. شاهۆ ئاماژەی هەیە بۆ عەرەب مەبەسی دەسەڵاتی عیراقە ئەو کاتە دژی کورد بوو. سەرەڕای ئەم هەموو مەینەتییە دووبەرەکی لە ناو شۆڕش هۆی گرنگی سەرنەکەوتن بوو. شاعیر گەورەترین کێشەی کۆمەڵایەتی لە نەریت و گیانی عەشیرەتی دەبینێ، ئەمەیان بەسەر گیانی کوردایەتیدا زاڵە، بۆ لەناوبردنی ئەم بیروڕا دواکەوتووە پێویستە کوردی وان و مووش و بادینان و سۆران، کوردی عیراق و تورکیا و ئێران یەک بگرن و بۆ یەک ئامانج خەبات بکەن.

٣

له شیعرێکیدا شاهۆ موناجات لەگەڵ خودا دەکا و لێی دەپاڕێتەوە ئاگای له کورد بێ:

خـودایه تۆ خـۆت سـاحـێـبی کـوردی
خـــــــەبەرداری لـه ئـازار و لـه دەردی
لـه ژێر بـاری گـــرانـی جـــەور و زوڵـمـــا
ئـەناڵێنێ هـەمـــوو خـــێـــزانی ووردی
له ناو ئەشکەوت و شـاخ و شیو و دەشـتا
بـڵاو و پەخـــشـــه شـــێـــرانی نەبـەردی
له ژێر ڕەحـمی فـرۆکەی وورچی سـوورا
هـەمـــووی وێرانـه خـــانوو و دار و بەردی
لـەبـەر جـــــەور و خـــــراپـەی نـالـەباران
هەمووی ڕەشپۆشه کێو و شیو و هەردی
وەکـو عـــەنقـــایه ئینسـاف و مـورووەت
له دنیـــادا بەرامـــبـــەر قـــەومی کـــوردی
نەبیـــســـرا کـــەس بەزەیی بێ بـەکـــوردا
بپـرسـێت حـاڵـی ناڵه و ئاهـی سـەردی
وەکـو (شـاهۆ) ئەوەی کـورده هـەمـیـشـه
له لـوتفـی تۆی ئـەوێ دەرمـــــانی دەردی

سـۆزی شـاعـیـر بەرامـبـەر بەنەتەوەی دەگـاته پلەیێک له کـردگـار بپـاڕێتـەوە بۆ چارەنووسـی کـورد. شـاهۆ لـه هـەمـوو دەرگـایێکی دا له پێناوی چاککردنی باری ژیانی سیاسی کورد، پشتگیری هەموو هەڵسان و ڕاپەڕینەکانی کرد. چاری نەما ئەوە نەبێ پەنا بەرێتـه بـەر خودا. کوردانه وەکـو دایکێک یا باوکێک بۆ چاکـەی کۆرپەکانی داوا له خودا دەکا بیانپارێزێ. شاعیر ئەم دوعایه بۆ کورد دەکا.

له پـاڕانەوەکـەیدا باس لـەو کـارەسـاتانه دەکـا کـه بەسـەر کـورد هـاتوون. له

شـیـعـرەکـەدا پەنجـە بۆ ورچـی سـوور ڕادەکـێـشـێ، ئەمـە مـەبەسـی ڕووسـە. لە هەڵسانـەکانی کوردی عیراق لە شـەسـتـەکانی سـەدەی بیسـتـەمدا دەسـەڵاتی بەغدا فڕۆکەی میگی ڕووسی دەنارده سەر کوردستان بۆ وێرانکردنی.

٤

لە شـیـعرێکیدا لە سـاڵی ١٩٤٨ نووسـیـویەتییـەوە شـاهـۆ دەڵێ کوردسـتـان هـی کوردە:

بمدەرێ ئیـــــقـــــرارە نـابێ کـــــورد وەهـا داوا بکا
با بلێ دەرچن لە خـــاکم ئیـــددیعـــای خـــۆی وا بکا
خاکی کـوردستان ئەساسـەن موڵکی باوکی کەس نییە
مـــاڵی کـــوردە مـــاڵی خـــۆی نابێ لە کـــەس داوا بکا
کـــەی ئەمـــانە خـــاوەنی مـــافن لە مـــاڵی ئێـــمـــەدا
کـــوردی مـــەرد عـــەیبـــە تەمـــەللوق بۆ شـــتی ئاوا بکا
کـــورد بەمـــانە وا بلـــێن باشـــە بەدەنگێکی بلند
بۆچ بـەرۆکـــتـــان گـــرتووین! دەرچن تـەڵەب ئـاوا بکا
کـاکی خـۆم بێگانە نەبووە قـەت بەخـاوەن مـاڵی کـورد
کـورد ئـەبێ ڕۆڵەی گـەلی خـۆی مـاڵی خـۆی ئـاوا بکا
کوردە (شـاهۆ) شـارەزای ئەحواڵی کوردسـتانە گشت
ڕێگەتان پـیـــشـــان ئـەدا کـــوردیش ئەبێ هەر وا بکا

شـاهۆ بەڕاسـتی بۆ مـەسـەلـەی نیـشـتـمـانی کورد چووە، ئەو لەسـەر ئەو باوەڕەیە کورد خـۆی خاوەنی کوردسـتـانەکەیەتی، بێگانە هـاتۆتە ناویەوە و داگیری کردووە، لەبەرئەوە دروشـمـی سـەرەکیی خـەباتی ئەوەیە بەبێگانە بلێ بچێـتە دەرەوە، نەک بلێ مـن جـیـا دەبمـەوە، چونکە کـورد بـەئارەزووی خـۆی لەگـەڵ ئەم هـاوسـێـیـەی نەژیاوە، ئـەو داگـیـری کـردووە، لەبەرئەوە پێـویسـتــە هـاوسێ دەست لـەم کـارەی هـەڵگرێ و بچێتە دەرەوە.

٥

شاهۆ هەندێ کورد بەگێرەشێوێن ناودەبا:

گرۆهێ هەن کەوا پیشان ئەدەن کوردێکی زۆر ساغن
ئەمانە گێرەشێوێن لە لاتان وا بێ ناساغن
گەلێ دەرفەت هەبوو بۆ کورد کە مافی دەست کەوێ ئەمما
لە دەستیاندا بەفیشاڵێک و ئێستا حەبسی قۆناغن
نەقالای پاشەڕۆژیان نەبووە هەر دەربەستی خۆیانن
بەڵێ ئەم نەوعە ئینسانانە بەدجینس و بەدئۆجاغن
ئەمانە تاقمێکی زۆر کەمن ئەمما ئەوەی کوردە
بەدەسیانۆ وەکو (شاهۆ) هەموو کاتێ جگەرداغن

لەم شیعرەدا شاهۆ باس لەو کەسانە دەکا وا پیشان دەدەن کوردایەتی دەکەن، کەچی ڕاست ناکەن و گێرەشێوێن. پێویستە لەو ماوەیەدا ئەوە بزانرێ مەرج نییە هەموو کەسێک کوردایەتی بکا، ئەوەی بەبیری کوردایەتی پەروەردە نەبووە بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆی خەریکی کوردایەتی دەبێ، هەر کاتێک مەسەلە لە چاکەی خۆی بچێتە دەرەوە ئامادەیە تاوانیش بکا. ئەم جۆرە کوردانە بەزۆڵە کورد ناودەبرێن، لە کۆنەوە لە ئەدەبی کوردیدا و تا ئێستاش ئەم دیاردەیە ڕەنگی داوەتەوە.

٦

لە لیریکێکیدا شاهۆ گازاندە لە کورد دەکا:

پێم بڵێن یاران بزانم بۆچی وا داماوە کورد
بۆچی واکیژو پەرۆشە ڕەوتی لێ شێواوە کورد
ماڵ و میراتی بەناحەق بۆچی وا دابەش کرا
بۆچ لە ناو جەمعی بەشەردا بێ بەش و بێ ناوە کورد
کردەوەی خۆیە وەهایە ڕۆژی ڕووناکی شەوە
کەوتە ناو چاڵاوی غەم بنوارە چۆن خنکاوە کورد

یەک لەگـەڵ یەک بەد دڵ و تینوو بەخـوێنی یەکتـرین
گشتی بوختانچین لە حەق یەک بۆیە وا بەدناوە کورد
نۆکـــەر و یاســـاوڵن بۆ خـــوێنەخـــۆرانی وەتەن
هەر ئـەڵێی بۆ نۆکـەری بێگانەکـان خـوڵقـاوە کـورد
تیـرە تیـرە و بڕ بڕن ئەمــیـان ئەوی لا هیچ نیـیـە
بۆیـە بەم حـاڵە هـەمـوو دەم قـەبری بۆ کـەنراوە کـورد
ڕێی بە بەختی خۆی نەبرد ڕۆژێ بچێتە ڕێزی خەڵق
داخی داخـانم لە هاوڕێی دائیـمـا جـێـمـاوە کـورد
گاه ماشەی دەستە پیشکۆی پێ هەڵئەگرن بۆ فەساد
گـاه فـتـبـۆڵە ئەوەی هات تێـر شـەقی پیـا داوە کـورد
خۆی بەزل پیشان ئەدا وەختی کوڕە و فیشاڵ کەچی
چاوەڕێی پاشخوانی خەڵق و کەوچکی چڵکاوە کـورد

لەم دێڕانەدا شاهۆ هۆی سەرەکی مەینەتی و دواکەوتوویی کوردی دەستنیشـان کردووە، هەمـووی لە ئەنجامی کـردەوەی خۆی دەزانێ. بێگانە و ئـەمـپـریالیـستی ڕۆژئاوا بەتایبەتی ئینگلیز دەوری بووە، بەڵام دەوری خۆی زیاتر بووە لە هەمـوو ئەو پاشکەوتنە و بەجێمانەی لە ڕێڕەوی کاروانی میللەتان.

شاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

وا تەمـایان کـردە مـاڵ و مـوڵکی کـوردسـتـان هەمـوو
هەرکەسێ بۆ خۆی ئەپچڕێ سەیری چۆن پچڕاوە کورد
ســـووریـیـــەش لەولاوە وا قـــۆڵی جـــزیرەی لێ بڕی
خـۆیشـی لێڵ ناکـا بزانێ چی بەســەر هێنراوە کـورد
دایکی دامـــاوی وەتەن بۆ یارمـــەتی هاوار ئەکـــا
واجـیـبـە فـریای کـەون تا دەرفـەتی بۆ مـاوە کـورد
یەک کـەون کـوردینـە بەسـیـە پشـتی یەکـتـر بەرمـەدەن
کورد هەمیشـە کورد بووە کوردیش ئەبێ تا ماوە کورد

مــــەبنە تۆوی ناو درک هەریەک بەلایێکا مــــەچن
وا بکەن عــالەم بزانــێ پیــاو بووە و هــەر پیــاوە کــورد
بەنج کرابوو نوستبـوو ئاگای لە مـەرگی خـۆی نەبوو
ئێستە وا پیشان ئەدا (شاهۆ) لە خـەو هەستاوە کورد

دواکەوتوویی کورد بووە هۆی ئەوەی هاوسێی بێگانە و ئەمپریالیستی ڕۆژئاوا زەفـەری پێ ببـەن و وڵاتی داگیـر بکەن. ئـەوەی ئاشکرایە تا نـاوەڕاستی سـەدەی بیستـەم کوردستـانی سووریا دەنگێکی وای نەبوو و کورد سوور نەبوون لەسـەر بەسـەرکردنەوەی، بەڵام شـاهۆ یادی دەکاتەوە بەناوی «جزیرە»وە. پێویستە ئەوە بزانرێ ئەم شـیـعـرە لە سـاڵی ١٩٥٩ بڵاوکـراوەتەوە لە کـاتێکدا کـوودیتـا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ بەغدا بەرپا بووبوو و کورد لە ڕۆژگارێکی زۆر ناسک دەژیا. بیری لە خۆ خواردنەوەی ئەم کوودیتایەی نەدەکردەوە، دوارۆژ ئەو ڕاسـتییـەی خـستـە ڕوو و کۆمـاری عـیـراقی تازە بوو بەدژی کـورد و شـۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە کوردستانی عیراقدا هەڵگیرسا.

٧

لەم شـیـعـرەدا شـاهـۆ لە ساڵی ١٩٤٨ وتوویەتی بنج و بناوانی بیروڕای خـۆی دەردەبڕێ بەرامبەر هەڵوێستی هاوسێیانی کورد:

بیــــر و بڕوام وایە مـن دەرحــــــەق بەهـاوسێ و دەوروبەر
ئـەو ســـەگی هـارە ئەمــانیش گــورگــەمــێش و جــانەوەر
نـابێ کـــورد لێـــیـــان ئـەمـین بێ با هـەزار بڕیار بدەن
کــــردەوە و جــــەوری لەمـــەوبەریان بهـــێننە بەر نـەزەر
جـــەنگی ئەووەل هێـــزی یۆنانی کــــە هـاتنە تورکـــیـــا
کــــورد بەناوی دینەوە وەک شـــێـــر لە لانە هـاتنە دەر
دەســتــبــەجێ خـۆیان گـەیاندە کـۆڕی مـەیدانی نـەبەرد
ڕۆســتــەمــانە دەست بەچەک مــەردانە تاویان دانە ســەر
وا هوجـوومــیــان بردە ســەر دوژمن وەکـو شـێـری ژیان
کــون نەبوو خـۆیان تیــا گــرن ڕۆژێکی وایان کــەوتە بەر

سەلک و لاشە و قاچ و قۆڵ سینە و دەس و پێ و قورگ و مل
کەوتبوون لەو ناوەدا بووبوونە چەشتەی جانەوەر
(یەشەسن کورد ئەرسەلانلەر) تورکیای کەڕ کردبوو
چونکە کورد تورکیان نەجات دابوو لە ئەندێشە و خەتەر
پاش ئەوەی تۆزێ پشوویان دا لەجیاتی پیاوەتی
بوون بەگورگی هاری سپڵە و نانەخۆری سفرە دڕ
دڵنیابوون کوردەکان لەو خزمەت و قوربانییەی
کردبوویان بۆ خەلاسی تورک لە مەرگی مونتەزەر
گەر ئەمین نەبووایە کورد چۆن ئەو سەرۆکانەی هەموو
وا بەئاسانی ئەگیران بۆ قەنارە و لالەوەر
گەر بەمەکر و فێڵ و حیلە و هێمنی نەبووایە چۆن
جورئەتی ئەویانە بوو بگرن بەلانی نام دەر
کارەساتی دەرسیم و دیاربەکر و وان و ئەرزەڕۆم
شاهیدن بۆ بەدنیهادی جینسی سپڵە و سەگ پدەر
عیسمەت و گورسیل کە کوردن چاکەیان بۆ کورد چییە
خۆ بەسەهویش ناوی کوردێکیان لە دەم نایێتە دەر

لەم دێڕانەدا شاهۆ باسی دەستدرێژیی تورک دەکا بۆ سەر کورد، لەو کاتەی کورد گەلێ یارمەتی تورکی داوە. لە پاش جەنگی یەکەمی گێتی و ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی و هێرشی یۆنان بۆ سەر تورک، کورد یارمەتی تورکی دا، تا گەیشتە ڕادەیێک تورکەکان بەزمانی خۆیان دەیانوت «یشەسن کرد ارسلانلر» (بژی شێرانی کورد)، بەڵام هەندێ لەوانەی بەبنەچە کورد بوون وەکو ئینۆنۆ و گورسێل ئەمانە لە دواییدا حەرامزادە دەرچوون و بوون بەدوژمنی کورد.

ئەوجا شاهۆ ڕوو دەکاتە حاڵی کوردی عیراق و ئێران:

هەروەها یاسین و تاهای کوردی عێلی کاکەیی
یا وەکو نووری سەعیدی کوردی خەڵقی ئاغجەلەر

پەهلەوی گەر کوردە ڕاستە بۆچی ئەم کوردەی هەموو
بێ قـەباحـەت گـرتن و ناردنیـە ناو قـەسـری قەجـەر!
بۆچی خـوێنی کوردەکـانی ڕشت بەجـەلـلادانی فورس
بۆچ لە داری دا ســەرۆک کۆمـاری کـورد قـازی نەمـر!

شاعیر باس لە کردەوەی یاسین هاشمی و تەها هاشمی و نووری سەعید و ڕەزای پەهلەوی و کـوڕەکـەی دەکـا و بەنەژاد بـەکـوردیـان دادەنێ، ئەمــە هیچ نـرخـێکی مێژوویی نییـە، گرنگ ئەوەیە ئەمانـە دوژمنایەتی کوردیان کردووە، خراپەیان هەیە بەرامـبـەر بەکورد، لـە سـەرووی هەمـوویانەوە لـە سێـدارەدانی قـازی مـحـەمـەدی پێشەوا .

ئەوجا شاهۆ بەئامۆژگاری کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

کـاکـە گـیـان ئـەم جـۆرە کـوردانە کـەوا باسـیـان کـرا
بۆ مــەرامـی کــاری خــۆیـان ئێــمــەیان وا نـایە قــوڕ
کورد ئەبێ هیوای بەخۆی و یەکێتی خۆی بێ هەموو
تێــــبکۆشـن پێکـەوە تـاکــــو لـە ژێر بـار دێنـە دەر
هەوڵ بدەن تا خـاکی پـاکی مـوڵکی کوردسـتـان هەمـوو
پاک و خـاوێن کـەن لە پیـسـی دوژمنانـی مـاڵ و سـەر
ئێش و ئازار و خــــراپەی ئـەم گـــرۆهـە خــــوێنمـــژە
قـەت لە بیـر ناچێـتـەوە (شـاهـۆ) هەتا ئاخـر سـەفـەر

لەم دێڕانەدا شاهۆ ئامۆژگاری کورد دەکا، پێش هەموو شتێک باوەڕی بەخۆی و هێزی خۆی هەبێ، ئاگاداری هەموو تاکێکی خەڵکی کورد بێ، نەک تەنیا ئەوانەی کـوردایەتی ناکەن بەڵکو ئەوانەی دژی کـورد دەوەستن و خیـانەتی لێ دەکـەن. بێ گـومــان ئەم جــۆرە نەفـرەت لێکراوانە کـەســانێکن تووشی نەخــۆشـیی گـرێی سایکۆلۆجی بوون.

ئەی کوردی ستەمدیدە

ئەم قەسیدە پێنجینە درێژەی شاهۆ بەناوی «ئەی کوردی ستەمدیدە»وە سەرتۆپی

دیوانی شـاهۆ و گـوڵدەسـتـەی دیوانی شیـعـری زمـانـی کوردییـە. لە ٢٤ پێـنجین پێکهاتووە، لە کاتی خۆیدا لە ساڵی ١٩٢٧ بەشێکی بڵاوکراوەتەوە.

ئەم شیعرە ڕەند و ڕەنگینە یەکێ بوو لەو سروود و شیعرە نیشتمانییانەی لە ساڵانی سییەکان و چلەکانی سەدەی بیستـەمدا سـەرچاوەیێک بوو ڕێکخراوی «بەچکەشێران»ی پارتی هیوا ئەندامە منداڵەکانی پێ پەروەردە دەکرد بەمەبەسی پاراوبوونی زمانی قسەکردن و نووسین و چاندنی بیری کوردایەتی لە ناو مێشک و دڵیاندا.

شاهۆ بەم جۆرە دەست بەقەسیدەکەی دەکا:

ئەی کـوردی سـتـەمـدیدەیی مـەزڵوومی سـیـاچار
وەی مـیللـەتی مـەعـسـوومـەیی بەدبەخـتی گـرفـتـار
تاکــەی لە خــەوان ئێــوە و دوژمـن هەمــوو بێــدار
تا چەندە ئەبێ مەست بن و خەڵقی هەمـوو هوشیـار
خـۆتـان ئەکـەنـە مـەزحـەکـەیی مـەحـرەم و ئەغـیـار

ئەو مـیللەت و قـەومـانە لەوەوپێش کـەزەبوون بوون
ئەو تـایەفــە وو تاقــمـە ئەوسـاکـە کـە دوون بوون
ئەو خەڵقە لەبەر جەهل و نیفاق غەرقەیی خوون بوون
هەسـتـان لە خـەوی غـەفڵـەت و دارایی فـونوون بوون
ئێـسـتـاکـە هەمـوو بەگلگن و شـاه و حـوکـمـدار

ئەم جـەهـل و نیـفـاق و سـەفـەه و زیللەتە تاکـەی
ئەم بێ شـەرەفی و خـۆخـۆرییـە و غـەفڵـەتە تاکـەی
ئەم بوغـز و شـیـقـاق و حـەسـەد و عـوزلـەتە تاکـەی
بێ فـیکریی و سـەرخـۆشـیی ئەم مـیللـەتە تاکـەی
تاکـەی ئەبنە مــەسـخــەرەیی عــالەمی هـوشــیــار

لەم دێڕانەدا شاعیر لەگەڵ کورد قسە دەکا، لە دواکەوتوویی و بەدبەختیان دەدوێ، لە ئەنجامی ناهوشیارییان ئامانجیان بەدی ناهێنن. هەموو میللەتانی دواکەوتووی وەکو کورد لە خەو هەڵسان و خەریکی فێربوونی زانستی و پیشەسازی بوون،

بەمـە سـەرکـەوتـن و بوون بەخـاوەنـی خـۆیان. پێـیـان دەڵێ تاکـەی ئێـوە لـە گێـتـیـی نەزانین و دووبەرەکی و نزمـی دەژین! بەم هۆیەوە دەبن بەقـەشـمـەرجـاری خـەڵکانی هوشیار و پێشکەوتوو.

ئینجـا درێژە بەقسـەکانی دەدا و لەو ڕەوشـتـە خـراپانە دەدوێ کـە کـورد تووشی بووە و بەزۆر سـەپێنراوەتە سـەری:

بـەس تـالیـــبـی تـالآنی یـەک و کـــوشـــتـنـی یەک بـن
بەس سـاعیی بێ دەسـتیی و دەست بەسـتنی یەک بن
بـەس مـــایـلـی فـــەوتـانـی یـەک و مـــردنـی یەک بـن
مـەشـغـوولی برایـی یەک و یەکـخـسـتنی یـەک بن
تا کـۆمـەڵ و یەک دەسـتـە وو یەک بن وەکـو ئەغـیـار
ئـەم دەنـگ و هـەرا و نـاڵـە وو شــــیـنـە لـە چ لایـە
ئـەم ئـاهـی جگـەرســــۆز و گــــریـنـە لـە چ لایـە
ئـەم گــشت جـــەزەع و کــوشـت و بـڕینـە لە چ لایـە
ســـەرچاوەیی ئەم چەشـــمـــەیی خـــوێنە لـە چ لایە
چی بێ ئەبێ ئـەم شـــۆڕش و غـەوغـایـە لە ئەقــتـار
ئەم دەنـگە هـەمـــوو ناڵەیـی کـوردانە لـە دەس غـــەیر
ئەم شـۆرە سـەرای شـیـوەنی کوردانە لە دەس غـەیر
ئەم نرکـە هـەمـوو ســۆزشـی کـوردانە لە دەس غـەیر
ئەم خـوێنە گـەشـە خـوێنی شـەهـیـدانە لـە دەس غـەیر
ئەم نەعـرە هـەمـووی نەعـرەیی کـوردانە لـە سـەردار

شـاهـۆ ئامۆژگاری کورد دەکا بەس یەکتری بکوژن و بڕووتێننەوە. بەس لە خراپەی یەکتـر بگەڕێن. گوێ بگرن ئـەم ناڵە و شین و واوەیلایە لە کـوێوە دێ! سـەرچاوەی ئەم جۆگەلە خوێناوە لە کوێیە! شاعیر هـەر خـۆی وەرام دەداتەوە و دەڵێ، دەنگەکە ناڵەی کوردانە لە دەست دوژمن و بۆ هوشیارکردنەوەی سەرۆکە نوستووەکان.

شـاهـۆ لەسـەر وەسفی کردەوەی دوژمنان دەڕوا لە دژی کورد:

دوژمن لـه هـەمـــــوو لا چ بـەچـەپدا چ بـەڕاســـــا
بۆ مـــیللەتـی کـــورد شـــەو و ڕۆژ وان لە مـــەڵاســـا
دایم ئـەوەیان وا لـە ســــەروو فـــیکر و حـــــەواســـا
ڕیشـــە و ڕەگی کـــورد بێننـە دەر هـەر لـە ئەســـاســا
شـایەد کـە نەمـێنێ نـەفـەرێ کـورد بێ لە ئەقـتـار
کـوردیش لـە هـەمـوو لاوە ئەوەند مـەست و غـوروورن
سەرخۆشی مەی و غەفڵەت و بێ حیسس و شوعوورن
بێ هۆش و سـر و بێ خـەبەر و مـەسـتی خـومـوورن
گـــەه ئەهلی تەرەب گـــاه خـــەریکی شـــەڕوشـــۆڕن
گـەه جـەردەیی ڕێگرن و گـەهی مـاشـەیی ئەغـیـار
شـــەهدی ئەم و ئەو پڕیە لـە دەرمـــانی کـــوشندە
بەس تەفـرە بخـۆن هەر بـەقـسـەی خـۆش و بەخـەندە
ئەی بێ خـــــەبەران بەس ببـنـە چاکـــــر و بەنـدە
مـەشـهـووره کـە کـەمـتـر نەبووە شـەندە لە مـەندە
ڕۆژێک ئەبێ بـەم شـــەهـدە ببن ئێـــوە گـــرفـــتـــار

دوژمنـی کـــورد بێ بەزەییـیـانـە دەیکوژێ، لەناوی دەبا. بێ وچان هـەمـــوودەم لە بیـریەتی، لـە هەمـوو شـوێنێک و کـاتێکدا هـوشـیـارە بۆ ئەوەی ڕیشـەی لە بندا هەڵکەنێ. دوژمن بەهێـزە، کـورد بێ دەسـەڵاتە چونکە بیـر لە دواڕۆژی خـۆی ناکـاتـەوە. بێ هۆشـە لەو کـاتـەدا دەژی کـە تێـیـدایە، ئـەقـڵی بەوە ناشکێ دوژمن خراپەی لەگەڵدا دەکا ئەو وادەزانێ چاکەیە.

شاعیر بەم پێنجینانە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

نەی دیوە کەسێک کەسبی مەعاریف بەبێ ئوستاد
مـومکین نـەبووە حـەللی مـەشـاکیل بـەبێ ئیـمـداد
نەبووە بـەشـتـێک سـەربـەخـۆ ئاسن بـەبێ حـەدداد
نەی گـرتووە کـەس بازی مـرادی بەبێ سـەییـاد
گـەورە نـەبووە تیـفـل بەبێ دایەیی غـەمـخـوار

بانـه و سـەقـز و مـوکـریـی و سـابـڵاغ و مـەریوان
یەک دەفـعـە لە سـایەی قـەدەمی نەکـبەتی ئەرکـان
ســــووتـان و بـڵاوبـوونـەوەی ئـەهـلـی لـە وڵاتـان
نیـوەی بووە یەخـسـیـری دەسـی لەشکری ڕووسـان
پۆلێکی بـووە توعـمـەیی مـۆر و مـەلی کـۆسـار
هـەر کـەس کـە بەقـەد زەڕڕەیێک عـەقلی لە سـەرایە
تەسـدیقی دەکـات هـەرچی کـە نووسـیـومـە وەهایە
مـونکیـر بەقـەسـەم داخـیلی زومـرەی جـوهـەلایە
(شـایق) بەخـودا هـەرچی لە جـەمـعی عـوقـەلایە
بـۆ نەزمـی کـەلامت بـەدڵ و گـیـانە خـریدار

لەم دێڕانەدا شاعیر بەکورد دەڵێ هیچ ئارەزوویێک بەبێ کۆشش سەرناگرێ و بێ ئەنجام دەبێ. یەکێتی دەرمانی دەردی مەسەلەی نیشتمانی و نەتەوایەتی کوردە. ئەگەر ئەمە لە ناو کوردا هەبێ بەهێز دەبێ، دوژمن بەسەریدا زاڵ نابێ، وەکو خەڵکی ناوچەکانی بانە و سەقز و موکری و سابڵاغ (مەهاباد) و مەریوان لە دەست زۆرداری نیرووی ڕووس پەراگەندە و ئاوارەی وڵاتان نابێ. ئەمە ئاماژەیە بۆ داگیرکردنی ئەو ناوچانەی کوردستانی ئێران لە لایەن لەشکری ڕووسەوە لە ڕۆژگارانی جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەم. لە دواییدا شاعیر ڕاست دەکا کە دەڵێ ئەوەی لەم مەلحەمە شیعرییە قەومییەدا وتراوە ڕاستە، هەموو کەسێکی دڵسۆز پێویستە وەری بگرێ و باوەڕی پێ بکا.

جەنگی دووەمی گێتی

لە بابەت جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەمەوە شاهۆ لە شیعرێکیدا لایەنی سوێندخۆران دەگرێ لە دژی ئەڵمانیا:

سـوقـووتـی دەوڵەتـی ڕۆمـا کـە (ڕۆ)یە ئەووەلی ناوی
نیـشـانەی وایە بنیـادی گـەلی مـیـحـوەر لە ڕووخـانە
بەد و بەدکـردەوە و بەدوێژ و خـوێنڕێژ و شـەڕ ئەنگێـزن
ژیانی ئەم گـرۆهـە بۆ بەشـەر ئیـسـباتە نەژیانە

کــە بولّغــار ســـەر دڵی کــوترا بـەیولغـــار دەرپەڕی ڕۆیی
ئیـــتـــر ئەم جـــارە نۆرەی کــــەوتنی ڕۆمـــــان و یۆنـانە
قــەڵای هیــتلەر لـەمــەولا زەحـمــەتە خــۆی ڕاگـرێ هەرگـیـز
لەبەر نیـرووی سـوێندخـۆران کـە حـامی حـەقـقی ئینسـانە
کەلی تێکەوت شەق و پەق یەک بەشوێن یەکدا هەمووی ڕووخا
بینـای زوڵـم و زەلالەت ئـاخـــری بێ شــــوبهـــە ڕووخـــانە
بەڵێ مــیـحــوەر ئـەگـەر کلکی بڕا مــەحــوە بەیەکــجـاری
کـــەوا ئـەمـــڕۆ بەشـی هـەر شــیـــوەن و ڕۆ ڕۆ وو گـــریانە
ئـەوەی هـاوســـوێندی هـیــتلەر بـوو لە بـەلـتــیک و ئەوروپـادا
بەڕاسـتی گشـتی سـەرسـامـە و لە کردەی خـۆی پەشـیمـانە

ئەم شـیـعـرەی شـاهـۆ لـە بابەت جـەنگی دووەمی گێتـیی سـەدەی بیسـتـەمـەوەیە لە نێـوان سـوێندخـۆران (بەریتـانیـا و فرەنسـا و ڕووسـیـا و ئەمـەریکا) و مـیـحـوەر (ئەڵمـانیـا و ئیـتـاڵیـا و یابان). شـاعـیـر لایەنی سـەرکـەوتنی سـوێندخـۆرەکانە. لە لیریکەکـەدا هەندێ وێنەی ڕەوانبێژی داهێناوە و گـەمـەی هونەری کردووە. لەوانە شاعیر دەڵێ سەرەتای ناوی «ڕۆما» وشەی «ڕۆ»یە، بەم پێیە ئەنجامی جەنگ شین و ڕۆ ڕۆ دەبێ بۆ میحوەر، هەروەها دەڵێ ئەگەر «میحوەر» کلکی ببڕی واتە «ر»ی لێ جیا بێتەوە «مەحو» دەمێنێتەوە، ئەم وشەیە نەمان و لەناوچوون دەگەیەنێ.

شیعری دیالێکتی گۆرانی

بەهـەمـوو حسـێبێک شاهـۆ دەبوو شـاعیری دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی بێ، چونکە خەڵکی ناوجەرگـەی هەورامانە و زۆربەی ژیانی لەوێ بردۆتە سـەر. لە دوای نالی دیالێکتی کرمانجیی باشـوور (سلێمانی) بوو بەزمانی شـیعر. زۆربەی هـەرە زۆری شـاعـیـران دەبوو بەم دیالێکتـە شـیـعـر بنووسـن، لەگـەڵ ئەوەشـدا کـەم و زۆر شیعریان بەدیالێکتی گۆرانی (هەورامی) هۆنیوەتەوە.

شـاهۆ لە شیعرێکیدا دەڵێ:

قوربان قوربانەن
وادەی ئـازادی جــــــەژنـی قـــــــوربـانـەن

دەروونم کەیلەن دلەم بوریانەن
غەمم جەم بیەن یانەم وێرانەن
سەدای کنالەیل وادەی سەیرانەن
وەختی لەنجەولار بالآ بەرزانەن
نۆبەی غەمزەی ناز خێڵی نازدارەن
وەناحەق کوشیای وەبێ تاوانەن
چێش بیەن چێشەن تاوانما چێشەن
پەی چێش جە ئێمە دەروونش ڕێشەن؟
وێنەی زاڵمان کینەی دڵ پێشەن
خاترش لێمان دایم وەئێشەن
یا فەیلەقووسەن یا گورگە مێشەن
گشت خەلق چون (شاهۆ) وەنەش دڵ ڕێشەن

لەم لیریکە جوانەیدا شاهۆ ئەوە دەردەبڕی دڵ و دەروونی سووتاوە، غەم و پەژارەی زۆرە، ماڵی وێران بووە بۆ دەنگ و ئاوازی خۆشی پڕ لە جۆشی کۆمەڵە پەرییانی کەناچەکانی هەورامان و شارەزوور لە کاتی سەیرانی بەهاردا. بەغەمزەی پڕ لە نازی نازداران سەرخۆش و شەیدا و وێڵ و سەرگەردان بووە.

***

حەسەن کوڕی مەلا عەبدولقادر لە پێشانا ناسراو بەنازناوی «شایق» و لە دواییدا بەنازناوی «شاهۆ» دەبێ لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بە«شاعیری کوردایەتی» بناسرێ. ئەم شاعیرە فرچکی بەشیعری نیشتمانی گرتووە، شاعیرێکی کلاسیکیی ڕەسەن بووە لە شیعری عەرووزیدا، پێڕەوی هەموو مەرجەکانی کردووە. زۆربەی بەحرە عەرووزییەکانی لە شیعریدا بەکارهێناوە. یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی کورد کە بەحری «کامیل»ی لە کێشی شیعری کوردیدا بەکارهێناوە.

شاهۆ لەو شاعیرە ڕەندانەیە هێزێکی هونەریی بەرزی خستۆتە ناو ئەو شیعرانەی دەچنە ناو خانەی شیعری پەروەردەیی و فێرکردنەوە (دیداکتیکی)

چونکە زۆربەی ئەم جۆرە شیعرە لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی گێتی جەوهەری داهێنانی هونەری شیعرییان تێدا کەم دەبێ لەبەرئەوە زۆر جار «شیعر»ی پێ ناووترێ، بەڵکو هۆنراوە (نظم)ی پێ دەڵێن، کەچی شاهۆ ئەم جۆرە شیعرانەی لە «لیریک» نزیک کردۆتەوە و لە «هۆنراوە» دووری خستۆتەوە.

زۆربەی شیعری شاهۆ بۆ بیری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی نووسراوەتەوە. هەندێ ڕووداوی گرنگی نەتەوەیی دەستنیشان کردووە. بەزمانێکی ئاسان و لێکسیکۆنێکی زۆربەی خەڵکی کورد تێی بگەن. قەسیدە درێژەکەی «ئەی کوردی ستەمدیدە» لە لاپەڕە زێڕینەکانی شیعری کوردی دەژمێررێ. بۆ هەموو کەسێک وتراوە، هەموو کەسێک تێی دەگا و سۆزی هەموو کوردێک دەبزوێنێ و لە تەلی خەیاڵی هەموو کوردێک دەدا.

شێخ مەحموود

بەشی دەیەم

شێخ مەحموود

١٨٨٤ – ١٩٥٦

نامەوێ ژینی ئەسارەت بەسەمە عومری گومڕەهی
نایخەمە سەر خۆم بە دەستی موددەعی تاجی شەهی
قەت بە ئەمری دوژمنانم نامەوێ فەرمانڕەهی
نامەوێ تەختی کەی و بەختی جەم و شاهەنشەهی

ژیانی

مەحموود کوڕی شێخ سەعید کوڕی شێخ محەمەد بچکۆل کوڕی کاک ئەحمەد کوڕی شێخ مارفی نۆدێ لە ساڵی ١٨٨٤ لە سلێمانی لە دایک بووە. کە پێگەیشتووە و بەتەمەن گەورە بووە لە ناوچەی سلێمانی و کوردەواری و هەموو گێتی بەم ناوانە ناسراوە: شێخ مەحموود، شێخ مەحموودی بەرزنجی، شێخ مەحموودی حەفید، شێخ مەحموودی کوردی، شێخ مەحموودی سلێمانی، شێخ مەحموودی شێخ سەعید، شێخ مەحموودی حوکمدار، شێخ مەحموودی مەلیک، خولەی شێخ سەعید، فەرهادی کورد، نوور بەخشی.

خوێندنی سەرەتایی لە حوجرەی مزگەوت لەگەڵ هەندێ لە هاوتەمەنەکانی بووە، ئەمانە هەندێکیان لە دوارۆژدا بوون بەخوێندەوار و ڕۆشنبیر و شاعیری هەڵکەوتوو، لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستای تایبەتی فێری زمان و زانستییەکانی ئەو سەردەمەیان کردووە لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی.

شێخ مەحموود لەماڵێکی خوێندەوار و شۆڕشگێڕ گەورە بووە. شێخ سەعیدی باوکی شاعیر بووە، باپیرانی کاک ئەحمەد و شێخ مارفی نۆدێ لە مەلا گەورەکانی گێتیی ئیسلامی بوون. لە منداڵییەوە مەشقی ڕاووشکار و سیلاح شۆڕی کردووە،

سـەرباز و جـەنگاوەرێکی باشی لێ هەڵکەوتۆتەوە. هێـشـتـا منداڵ بـووە چاوی بەکۆشک و سەرای سوڵتانی عوسمانی کەوتووە لەو کاتەی شێخ سەعیدی باوکی میـوانی سـوڵتـان بووە. لە سـاڵی ١٩٠٧ لەگـەڵ باوکی بووە لـەو کاتـەی بەپیـلانی دوژمنان خـەڵکی مـووسڵ دەسـتدرێژییـان کـردە سـەر شـێخ سـەعـید و شـەهیـدیان کرد. لە جـەنگی یەکەمی گێتی وەک سـەربازێک لە ڕیزی سوپای عوسـمانی لە دژی ڕووس لە جـــەنگدا بووە. لە ســـاڵی ١٩١٩ لە شـــەڕی دەربـەندی بـازیان لـە دژی داگیـرکـەری ئینگلیـز بریـندار بووە و بەدیل گیـراوە و فـەرمـانی لە سـێدارەدانی بۆ دەرچووە لە لایەن دادگایێکی ئینگلیزییـەوە، لە پاشـانا فـەرمـانی خنکاندنی کـراوە بەبەندکردنی هەتا هەتایە و بەدەسـتبەسـەری ئاوارەی جـزیرەی تانەی هیـندسـتـان کراوە. بەشـداری لە شـەڕی شـعێبـەی باشـووری عیـراق کـردووە لە دژی ئینگلیـز (١٩٢٠). لە ساڵانی ١٩٢٢ – ١٩٢٤ بووە بەحوکمدار و لە پاشانا بەمەلیک. ئینجا ڕووی کردۆتە شاخ و خەباتی چەکداری کردووە تا ساڵی ١٩٢٧.

لە دوای ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ بەردەرکی سەرای سلێمانی گەڕاوەتەوە شـار. ئینجـا لە سـاڵی ١٩٣١ بـەشـداری لـە شـەڕی ئاوبـاریک کـردووە و لە سـاڵی ١٩٣٣ گیراوە و بەدەسـتبەسـەری ئاوارەی باشووری عیراق کراوە تا ساڵی ١٩٤١. هەراکەی ڕەشید عالی گەیلانی بەهەل زانیوە و لەو ساڵەدا گەڕاوەتەوە سلێمانی و لە گوندی سیتـەک لە ناوچەی شـارباژێڕ دانیشـتووە، لە دواییدا گواسـتوویەتییەوە گوندی داریکەلی. لەم مـاوەیەدا شێخ مەحـموود لە جمـوجـۆڵی سیـاسـیی ڕۆژانە و خـەباتـی چەکـداری دوورکـەوتۆتـەوە. لە دوا سـاڵانی ژیـانیـدا لە دەست نـەخـۆشـی ئازاری چەشـتووە، بۆ چارەسـەری نەخـۆشـییەکەی ڕووی کردۆتە بەغدا و مـاوەیێک لە نـەخـۆشـخـانە بـووە تا لە ڕۆژی ٩ی تشـرینی یـەکـەمی ١٩٥٦ کـۆچـی دوایی کردووە. تەرمەکەی هێنراوەتەوە سلێمانی و لە مزگەوتی گەورە بەخـاک سپێرراوە. ئەوەی جێی خۆیەتی لێرەدا بووترێ ئەوەیە، لەو کـاتەی تەرمی شـێخ گەیشـتۆتەوە سلێمـانی ڕۆژێک بووە شار کەم ڕۆژی وای بەخۆیەوە دیوە. لەو سـەردەمەدا عـومەر عـەلی مـوتـەسـەریفی سلێـمـانی بـوو، فـەوزی جـەمـیل سـائیب جـێگری بوو. مـوتـەسـەریف مـۆڵـەتی حـەسـانەوەی بووە، جـێگر کـاری بـەڕێوە بـردووە. لە خۆپیشـاندان و ناشـتنی تەرمی شـێخدا تەقـە لە جـەمـاوەر کراوە ئەخـتـەر خـانی خێزانی ڕەشـۆڵی گۆرانیبێژ شـەهید بووە، کار بـەمـە کۆتـایی پێ نەهاتووە، گولله

بەر تەرمی شێخیش کەوتووە، دیارە نەک تەنیا بەزیندوویی، بەڵکو بەمردوویشیش گوللە حەزی لە گۆشت و ئێسقانی شێخ بووە.

شیعری

شێخ مەحموود لە بنەماڵەیێکی خوێندەوار پەروەردە بووە، باب و باپیرانی سامانێکی زانستی و ئەدەبیی بەنرخیان بەجێ هێشتووە. وەک سەردارێکی تەریقەتی قادری پێوەندی بەشیعر و ئەدەبەوە بەهێز بووە. چونکە ئەدەبی کوردی هەناسەی بەهێز و گەرمی لە بزووتنەوەی سۆفیزم وەرگرتووە. لە حوجرەی خوێندنی مزگەوتەوە چێژی ئەدەبی لای شێخ مەحموود دروست بووە، نەک تەنیا لای ئەو بەڵکو لە لای هەندێ لە شاگردانی حوجرەکە لەگەڵ ئەویان خوێندووە. لە دواییدا کە بەتەمەن گەورە بووە تەنیا پێوەندی لەگەڵ سیاسی و سوپاییان نەبووە، بەڵکو لەگەڵ ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەران زیاتر بووە. لە زۆربەی شاعیر و ڕۆشنبیرانی دەوروبەری خۆیەوە نزیک بووە، لەوانە: حەمدی و ناری و زێوەر و نووری شێخ سالح و شوکری فەزلی و حوسێن نازم و ڕەفیق حیلمی و تۆفیق وەهبی و ئیسماعیل حەقی شاوێس و بێخود و شێخ ئەحمەدی شێخ غەنی (فەوزی) و کەمالی و هی دیکە.

شێخ مەحموود خۆی بەشاعیر زانیوە لەبەرئەوە نازناوی «نوور بەخشی» بۆ خۆی داناوە و لە شیعردا بەکاری هێناوە. بنج و بناوانی ئەم ناوە دەگەڕێتەوە بۆ شێخ محەمەدی نوور بەخشی بەرزنجی، ئەمە برای شێخ عیسا و شێخ مووسایە، بنەماڵەی شێخ مەحموود خۆیان بەنەوەی ئەو برایانە دەزانن.

شیعری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە

شێخ مەحموود شیعری زۆر نییە، ئەوەی هەیەتی دەیکا بەشاعیرێک مێژووی ئەدەب ناوی بپارێزێ و خوێندەوار چێژ لە شیعری وەربگرێ. بەگشتی شیعری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە ئەم خاسیەتانەیان تێدایە:

١- لە ڕووی ڕوخسارەوە: شیعری لەسەر سیستێمی عەرووزی داناوە. کێشە سووکەکانی بەحری عەرووزی هەزەج و ڕەمەلی بەکارهێناوە، لە قافیەدا هەمیشە لەسەر یەکێتیی قافیە ڕۆیشتووە. بەزۆری شیعری بەژمارەی دێڕ

کورتە، لە بابەتی لیریکە. لە شیعریدا قەسیدەی پێنجینی هەیە (۱۱۱۱ ب).

بایەخ بەچوارین و تاک دراوە. زمانی شیعری شێخ مەحموود ئاسانە، مانا لە ڕووە، لە سیمبۆلیزم و مانای ژێر وشە دوورە. بەرهەمێکە بۆ زۆرترین خەڵکی ناو کۆمەڵ نووسراوەتەوە.

٢- لە ڕووی ناوەڕۆکەوە: شیعری شێخ مەحموود لەم ڕووەوە لە دەوری بیروبۆچوون و ئیدیۆلۆجییەتێکی دیاریکراو دەسووڕێتەوە. شێخ بایەخی بەدانایی داوە، بەلایەوە گەورە ئەو سوارچاکەیە سەرشۆڕ نەکا بۆ هیچ کەسێک. بەشێوازی دڵداری کۆن لە بیروباوەڕی دانایی و ئامۆژگاری دەدوێ. شیعری بۆنی دڵداری ژنی لێ نایە زیاتر خەریکی ڕەوشتی چاک و ژیانی ئازادی و ئامۆژگاری و سەربەرزی پیاوانەیە.

شێخ لە کردەوەی گەردوون ناڕازییە هۆی سەرنەکەوتنی لە هەموو کەسێک دەبینێ، لە خۆیەوە دەست پێ دەکا، ئینجا خەڵکی دیکە و تا دەگاتە هاوسێیان و هێزی بێگانەی ئەمپریالیستی ئینگلیز و هێزی تورکە کەمالییەکانی دوای دروستبوونی دەوڵەتی تورکیا لە پاش جەنگی یەکەمی گێتی.

شێخ مەحموود و ڕۆژنامەنووسی

بەئاشکرا و بەنهێنی لە ماوەی جموجۆڵی سیاسی، شێخ مەحموود ئاوڕی لە ڕۆژنامەنووسی داوەتەوە. یارمەتی ڕۆشنبیرانی داوە بۆ دەرکردنی ئەو چاپەمەنییانە. لە سایەی کۆششی ئەوەوە کۆمەڵێک ڕۆژنامە بڵاوکراونەتەوە، لەوانە: بانگی کوردستان (١٩٢٢)؛ ڕۆژی کوردستان(١٩٢٢)؛ بانگی حەق (١٩٢٣)؛ ئومێدی ئیستیقلال (١٩٢٣). بایەخدانی شێخ بەڕۆژنامەنووسی گەیشتبووە پلەیێک لە کاتێکدا لە ٣ی مارتی ١٩٢٣ کە سلێمانی بەجێ هێشت و بەرەو سوورداش کەوتە ڕێ، پێش هەموو شتێک بیری لە چاپخانەکەی کردەوە و بردی بۆ ئەشکەوتی جاسەنە و ڕۆژنامەی «بانگی حەق»یان پێ دەرکرد.

نموونەی شیعری

١

شێخ مەحموود لە قەسیدەیێکی پێنجیندا دەڵێ:

دڵ لە بەندی سـینەدا دووبارە واوەیلا ئەکا
(نوور بەخشی) ناسرەوێ مەیلی شەڕ و غەوغا ئەکا
ئینتیقامی قەومی لێقەوماو بەحەق داوا ئەکا
ڕۆژ و شەو فیکرم لە دنیادا عیلم بەرپا ئەکا
تیغی شیرم ئارەزووی سەیدی شکاری شا ئەکا
سەیری دوژمن کەن بەفیکری خامەوە بۆتە تەرەف
بۆ شکاری شێری شەرزە پیرە ڕێوی هاتە سەف
نیشتمانی پاکی بێکەس دیوە بۆیە کەوتە کەف
وام لە مەیدانی شەجاعەتدا موباریز کوا ئەسەف
سەفدەری ڕۆژی وەغای (تابین)ە داوا ئەکا
دەست بەدەست یەکتر بدەن ئەی لاوەکانی مەرد و قۆز
تاکو کەی دوژمن لەناومانا ئەبێتە گورگی هۆز
بێن ببینە پشتیوانی یەکتر و بیکەینە تۆز
دەست بەداوێنی خوداوە بگرین و بگرین بەسۆز
تاکو دوژمنمان لە جەنناتولئیرەم بەرپا ئەکا
نامەوێ ژینی ئەسارەت بەسمە عومری گومڕەهی
نایخەمە سەر خۆم بەدەستی موددەعی تاجی شەهی
قەت بەئەمری دوژمنانم نامەوێ فەرمانڕەهی
نامەوێ تەختی کەی و بەختی جەم و شاهەنشەهی
تیشنەیی خوێنی عەدووم و بۆ حوقووقی وا ئەکا
تا بەئازادی ئەگەم کوێری ئەکەم چاوی ڕەقیب
شاسواری قەومی مادم میللەتێکی زۆر نەجیب

(أَطْلُبُ النَجَّـــاحَ والتَّـــوفـــيقَ من رَبِّ مُـــجــــيبْ)
ئـايـەتـي (نَصْـــــرٌ مِنَ اللّـه)يـة (فَــــــتحٌ قَـــــريْب)
دەنگی تـەکــبــیــری ســـبـــەینانم بـەئیلـەڵلا ئـەکــا

ئەم شـيعرە بەناوی «شـەڕی سـووربداش» وتـراوە. شـەڕەکە پێش شـەڕی دەربەندی بازيانی ساڵی ١٩١٩ لە ناوچەی سـووربداشی سلێمانی ڕووی داوە. لە شيعرێكيدا حـەمدی ئاماژەی بۆ ئەم شـەڕە هـەیە، لە دێڕە شـیعـرێکیدا ڕوو دەکـاتـە شـێخ مەحموود و پێی دەڵێ:

بۆچی باسی حـەربی سـووربداش و کەنارۆت بۆ بکەم
بەم قسـانە بۆت تەواو کـەم قـافيـەی نەزم و غـەزەل

لەم ليريکەدا شـێخ مەحموود نازناوی شيعری خۆی نوور بەخشی بەکارهێناوە، شانازی بەمیللەتی میدیایی (مادەکان)ەوە دەکا و خۆی بەشاسـوارێکی پاشماوەی ئەوان دەزانێ. ئينجا شەڕەکەی سـووربداشی بەناوی «تابين»یشەوە تۆمار کردووە، ئەمـەيان گوندێکە لەسـەر ڕێگەی سلێمـانی – دوکان لە نزيکی سـووربداشـەوەيە. شـێخ مەحـموود لەم ليريکەدا دەيەوێ ئەوە ڕوون بکاتەوە خـەبات بۆ نيشـتمـانێکی سـەربەست و ئازاد دەکا. نايەوێ دەسـەڵات دروست بکا و لە ژێر سـێبـەری بێگانە بژی.

٢

لە قەسيدەيێکی پێنجينی ديکەيدا دەڵێ:

مــوودەتـێ عـومــرم بـەتالان چوو لـە ســووچ و قــوژبـنا
پێـمــەلەم زۆر کـرد لەبـەر ئـيـمــان لە بەحـری بێ بنا
شــــاهـبـــــازێ بووم لـە مـــــەيدانی شکاری دوژمـنـا
جـەهلی مـیللەت بوو بەزيللەت هات بەسـەرشـانی منا
سـەيری جێگە زەخـمی پەنجـەم کـەن بەدايم شـاهـيدە
دوودڵی لێم بـۆتە زنجـيــر حــەوســەڵەی داوم نيــيــە
بـۆ نـەمـــــانی ئەجنـەبـی ژينم لـە بـەرچاوم نـيــيـــــە

بۆیە ئیـــتـــر ئارەزووی دیداری تالاوم نیــــیـــە
گــورگی پیــر کــەڵبــە شکاوم تاقــەتی ڕاوم نیـیــە
دڵ بەم ئەحـواڵەش لە ڕێگەی مـیللەتمدا قـاسـیـدە
ئێــوە ناودارانی کــورد حــەیفــە دواکــەوتن لە گــەل
دەست بەدەست یەکتر بدەن بۆ گرتنی لووتکەی ئەمەل
عـەزم و ووریایی و سـەباتە بۆ بەدەسـتـهـێنانـی هەل
دوژمن و بێگانە حــەقــقی مــیللەتی پێ نابێ حــەل
خـوێنی ئەوتانە لـە لای خـوا عـەینی زوهـدی زاهیـدە

لەم شیعرەدا شێخ مەحموود لە هەڵسووڕانی خەبات و کاری سیاسیدا ڕەشبینە، یەکێتی لە ناو ڕیزی میللەتدا نییە. کە ڕوو دەکاتە ناودارانی کورد و پێیان دەڵێ لە میللەت دواکەوتوون و ئاگایان لێی نییە، مەبەسی هەندێ سەرۆک عەشرەتی کوردە وەکو خوسرەو خانی دەرەوییانە و جافەرسانی هەورامان و سەرکردەکانی عێلی جـاف. ئەم گیـانی عـەشیـرەتگەری و خـۆ بەزل زانین یەکێ بوو لەو هۆیە هەرە گرنگانەی خەباتی چەکداری کورد بەدرێژایی مێژوو سەری نەدەگرت.

٣

لە پارچە شیعرێکیدا بەناوی «تاقی کیسرا»وە شێخ مەحموود دەڵێ:

چی بەسـەرهات تاقی کیسرا هەیبـەتی سوڵتان ڕەشاد!
حوکمی هارونی ڕەشید و تەخت و بەختی کـەیقوباد
چەند هەزار ئینسانی ناسک جوملە بوونە خاک و خۆڵ
کوورەیی ئەرزە سـەراسـەر پڕ لە ئێـسـقـانی عـیـباد
نەسـرەت و مـاڵی جیـهـانیش بێ بەقـایە ئەی ڕەفـیق
عـاقیـبـەت دنیـا نەمـانە قـەت نەکـەی فیـتنـە و فـەسـاد
فـرسـەتـە عـومـری عـەزیزت بێ سـەعی زایـع مـەکـە
تەرکی ئەربابی سـەفـاکـە و ڕێی فـەلاکـەت مـەگـرە یاد

لەم پارچە لیریکەدا شـێخ مـەحـمـوود بەبیروباوەڕی دانایانەی ئایینی ئیسـلامی

ڕۆژهەڵات ئامـۆژگاری دەکا. بەئادەمـزاد دەڵێ هیچ گەورەیـی و مـەقام سـامـانێک هەتا هەتایە نیـیـە، لەبەرئەوە پیـاو تەنیـا بەکـاری چاکـە قـازانج دەکـا، بۆیە دوورکەوتنەوە لە کاری خراپ جەوهەری ڕاستییە.

٤

لە لیریکێکیدا خۆ بەکورد زانینی شێخ مـەحمـوود دەچێتە ناو گەردوونێکی بێ سنوورەوە:

فـەرهـادی قـەومـی کوردم و فـەریادی کورد ئەکـەم
دوژمن بەکوتەکی کاوە وەکو شووشـە وورد ئەکەم
بۆ بێـسـتـوونی مـانیـعی ئامـالی کـوردەکـان
وەکو کۆهکەن بەعـەزمی مەتـین دەستوبرد ئەکەم
یا کـەشـتـیی کـورد دەبەمـە سـاحـیلی نەجـات
یا ڕووحـی خـۆم و ئالی پەیەمـبـەر بەپرد ئەکـەم
مـەحمـوودی فیکرەتم ئەخـەمە دووی ئەیازی کورد
یا کەسبی وەسڵی میللییەت و نەیلی کورد ئەکەم
مـن کـــوردم و بـەکـــوردی ئـەڵێـم و بڕایـەوە
زیللـەت نەمـــا ســەعـــادەتی کـــوردان بڕایـەوە

لەم لیـریکەدا شـێخ مـەحـمـوود دان بـەوە دادەنێ جگە لە کورد هـیچ شـتێکی دیکە نییە. خۆی لەگەڵ فەرهـاد و کاوە بەراوورد دەکا، ئەوەی فـەرهـاد بۆ شـیرینی کرد ئەو بۆ کـوردی دەکا، بەچەکوشی کـاوە دوژمن وردوخـاش دەکـا، دەڵێ ئەگـەر ببم بەمـەلیکیش وەکو سوڵتـان مەحـمـوودی غەزنەوی بەئـامۆژگـاری و ڕاوێژی هـەیاسـی کورد (ئەیاز) دەکەم، واتە تەنیا ئەوەی چاکەی کوردی تێدا بێ ئەویان دەکەم. شێخ مـەحـمـوود لەم شـیـعرەیدا وا هـەست دەکا بۆی نەکراوە بەخـەڵکی بسـەلمێنێ پلەی گـیـانی کـوردایەتی لە چی پایەیێک دایە، لەبەرئەوە دەڵێ بـا خـەڵکی لێـی نەگـرن، بەڕاستی کوردە و با مەسەلەکە ببڕێتەوە.

٥

لە شیعرێکیدا بەناوی «گریان و خۆشی»یەوە دەڵێ:

زەمزەمەیە گریانە لە نێو مەجلیسی عەشقا
ساقی خەبەری داوە کە یار نایەتە یاری
قەت نایە ئەو دلبەرە بەفەریادی من و تۆ
سەدبارە کەبابی دڵەکەم بیکەمە دیاری
دوو جێگەیی خوێنینە بەسەر سەفحەیی ڕووما
گوڵ گوڵ بووە دامێن و کەنارم وەرە دیاری
ئەو خاڵە زوخاڵێکە لە نێو بۆتەیی دڵما
ڕووحم ئەکولێنێ بەنەفەس کوورەیی ناری
ئەی مورغی ستەمدیدە ئەسیری لە قەفەسدا
بۆ خۆت و وەتەن بگری کە سەفحوردەیی ماری
دەست ناکەوی تریاکی من و تۆ لە عیراقا
با شەکوە بەرین بەلیقای حەزرەتی باری
قوڕ بپێوە دادڕە بەخت بۆ خۆت بەکەساسی
ئەی کوردی هەژار ئێستەکە بێ یار و دیاری

لەم شیعرە جوانەدا شێخ مەحموود وەکو شاعیرێکی جیگەر سووتاو بۆ کورد دەگری. ڕوو دەکاتە مەیگێڕ سەرخۆشی بکا، بۆ ئەوەی کارەساتی کوردی لە بیر بباتەوە. لەو شیعرەدا یادی دلبەر دەکاتەوە، ئەو دلبەرە لە لای شاعیران ئەگەر کچێکی جوان بێ لای شێخ مەحموود ئازادیی کوردە. شیعرەکەی بەوێنەی ڕەوانبێژی کلاسیکیانەی ڕۆژهەڵاتی ڕازاندۆتەوە، هەندێ تەعبیری دووبارە داڕشتۆتەوە، غەزەلێکی نایابی نیشتمانپەروەری و سیاسی دروست کردووە. لە دوای ڕووخانی هەموو ئامانجەکانی کوردی عیراق، لەم شیعرەدا شێخ مەحموود ڕاستییێک بەکورد دەگەیەنی ئەو دەردەی تووشی بووە دەرمانی لە عیراق چنگ ناکەوێ، چار تەنیا ئەوەیە کورد پەنا بەرێتە بەر خودا چونکە بێ کەس و بێ نیشتمان ماوەتەوە.

٦

لە چوارینێکیدا شێخ مەحموود دەڵێ:

لوتف و کەرەم و قەهری دەمودەس نەفەسێکە
هەر ساتە بەڕەنگێک و لەسەر تەبعی کەسێکە
تەخریبی گوڵی یاسەمەن و باغی مەحەببەت
کرداری لەسەر کەیف و هەوایی تەرەسێکە

ئەم چوارینە لە بیرێکی دانایانە هەڵقوڵیوە، لە کەلێنی هەندێ لە وشە و ماناکانی هەست بەگیانی نالی دەکرێ. ئەمە کارێکی سروشتییە بۆ شێخ مەحموود چونکە قوتابییێکی سەرکەوتووی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوورە.

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

دیسان بەهارە ئۆردووی جەننەت گەڕایەوە
دەستی جەفای فەلاکەتی زستان کشایەوە
شەونم لەسەر ڕوویی شەهلا و ڕوویی گوڵ
بولبول بەگریە غونچە بەخەندە گەشایەوە

بەشێوازێکی ڕۆمانتیکییانە لەم چوارینەدا شاعیر وەسفی دیمەنێکی بەهار دەکا. لە ناو ئەم دیمەنە جوانەشدا خۆشی و ناخۆشی هەیە، بلبل دەگری و غونچە پێدەکەنی، بەڵام ئەم خۆشی و ناخۆشییە وەکو دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی ناکەوێتە ڕوو، بەڵکو دیاردەیێکی هونەرییە، چونکە گریانی بلبلیش جوانی تێدا هەیە.

٧

شێخ مەحموود کۆمەڵێک تاکی هەیە، شاعیرییەتی تیایاندا نواندووە. لەوانە لە یەکێکیاندا دەڵێ:

بەیادگار ئەینێرم بۆ شاوەیسی ڕەفیقم
لە دیدارما ببینێ بۆ میللییەت شەفیقم

لە دوای شەڕی ئاوباریکی ساڵی ١٩٣١ و دوورخستنەوەی بۆ باشووری عیراق

و جـێگیـربـوونی لە بەغـدا لە ١٢ی تـشـرینی دووەمی ١٩٣٣ وێنەیێکی خـۆی بۆ ئیسماعیل حەقی شاوەیس (١٨٩٤ – ١٩٧٦) دەنێری، ئەم دێڕە شیعرە لە پشتی وێنەکە دەنووسێ و بەئیمزای «فەرهادی کوردی»یەوە بۆی ڕەوانە دەکا.

لە تاکێکیدا بۆ خوسرەو خانی دەرەویانە شاعیر دەڵێ:

لوتفی شـیرینی نەکرد خوسـرەو لەگەڵ فـەرهادی کورد
بۆیە کـەوتە دامـی شـێـر و تـامی شـیـرینی نـەکـرد

ئەم دێڕە شیعرە ڕەنگینەی پڕ لە وێنەی هونەری وەرامێکە شێخ مەحموود بۆ خوسرەو خانی دەرەویانەی ناردووە گلەیی لێ دەکا کە هاوکاری شێخ مەحموودی نەکردووە و دوایی کەوتۆتە دەست ئێران. لە شیعرەکەدا وێنەی ڕەوانبێژی زۆرە، خوسرەو خان و خوسرەوی دڵداری شیرین، فەرهادی دڵداری شیرین و فەرهادی کورد کە مەبەس شێخ مەحموودە. ئەگەر خوسرەو خان یارمەتی شێخی بدایە بەشیرین شاد دەبوو، واتە ئازادی و سەربەستیی کورد، بەڵام کە یارمەتی نەدا بەو شیرینە، ئازادییە شاد نەبوو.

لە تاکێکیدا بۆ ڕەشید مەستی شێخ مەحموود دەڵێ:

ڕەشید ئەمجارەش هەروەکو جاران مەستی نەکەی
وەک زیافەتەکەی گازێ بەشۆربا خەستی نەکەی

ڕەشـید مـەسـتی خاڵی تۆفیق وەهبییە. لە کاتی خـۆیدا نامـەیێکی بۆ شێخ مەحموود ناردووە داوای کردووە بیگەڕێنێتەوە بۆ سلێمانی. شێخ بەم تاکە شیعرە وەرامی داوەتەوە، وێنەی ڕەوانبێژی جوانی تێدایە. مەبەسی لە «گازێ» ناوی نەنکی حەمە ئاغای ئەوڕەحمان ئاغا بووە کە یەکێک بووە لە دەوڵەمەندانی سلێمانی. هەروەها «گازێ» ناوی گەرماوێکی بەناوبانگ بووە لە نزیک سەرای سلێمانییەوە. لە بارەی ڕەشید مەستییەوە، محەمەد ڕەسووڵ هاوار دەڵێ عەرەقخۆر بووە. ئەگەر وابێ شێخ بەتەورییە وتوویەتی مەستی نەکەی.

لە تاکێکی دیکەیدا شێخ بۆ وسوو ئاغا وتوویەتی:

یووسـفم تۆیت لەتیـفـە زۆر سـەلامت لێ ئەکـەم
بۆ ئیسعادی نووری چاوم هەردوو چاوت ماچ ئەکەم

وسـوو ئاغـا ناوی یوسـف بووە، یەکـێکە لـە نزیکەکـانی شـێخ مـەحـمـوود لە سـەردەمی مەلیکیدا سـەرۆکی پرۆتۆکۆڵ (تەشـریفاتی) تەختی مەلیکی بووە، وەکو حەمدی لە شیعرێکیدا باسی لێوە دەکا. شێخ مەحموود نامەیێک بۆ وسوو ئاغا دەنووسێ بەم دێڕە شیعرە کۆتایی بەنامەکەی دێنێ.

***

شێخ مـەحمـوود زۆر شت بوو، لەوانە دەروێشی تەریقەتی قـادری و سـەرباز و جەنگاوەر و حوکمدار و بوو بـەمـەلیک، بەڵام شـاعیر بوو. شێخ شـیعری کـەمـە لەسـەر هـەوای بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیە شیعری داناوە، بابەتی لیریک و قەسیدەی پێنجین و چوارین و تاکی هەیە، شیعری سفت و ڕەوانە، مـانا لە ڕوو و ئاشکرایە، ناوەرۆکی شـیـعـری هەمـووی دانایی و کـوردایەتیـیـە، لە وەسـفـدا سـەرکـەوتووە. ئازادیی نەتەوەی کـوردی لە پەیکەری دلبـەری کـچی جـواندا داتاشـیـوە. هـەرچی کـردبێ بۆ چاکـەی کـوردی کـردووە، ئەگـەر بەخـراپەش گەڕابێتەوە دانی پێ داناوە.

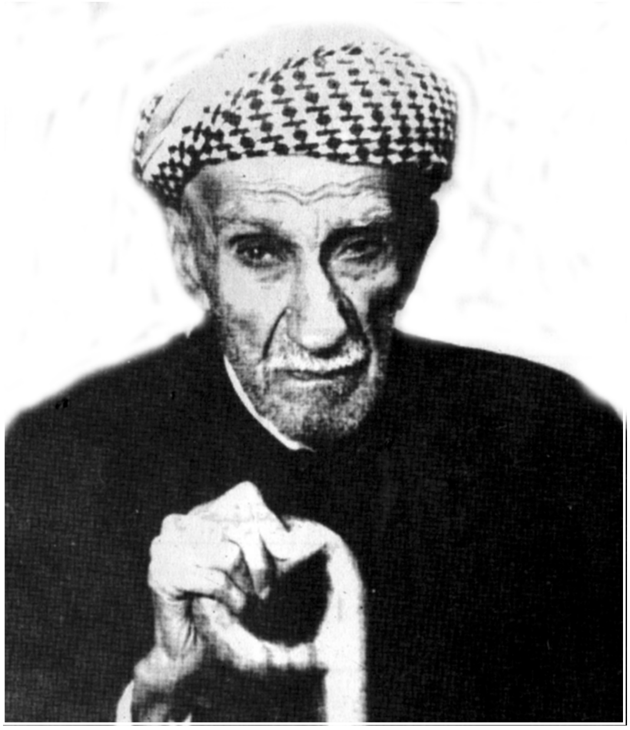

کەمالی

بەشی یازدەم

کەمالی

١٨٨٦ - ١٩٧٤

سابیتە قوربان وەکو ڕەنگی خەنە ناچێتەوە
جەژنە سبحەینێ بە خوێنم دەست و پێ ڕەنگین ئەکەم
گەر سلێمانی ببێتە جەننەت و پڕ بێ لە حوور
پەشمە لام هەر مەیلی وەسڵی یارەکەی پێنجوین ئەکەم

ژیانی

عەلی کوڕی باپیر ئاغا کوڕی چراغ لە ساڵی ١٨٨٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. باپیری سەرۆکی تیرەی میرئالآیی یەکێتیی عەشیرەتی ئیسماعیل عوزێری بووە. باوکی لە ڕیزی سوپای عوسمانی بەپلەی ئەفسەری خزمەتی کردووە. عەلی باپیر ئاغا نازناوی «کەمالی» بۆ تۆماری شیعری بەکارهێناوە، لە پاشانا لە ناو خەڵکی بەعەلی کەمالی باپیر ئاغا ناوبانگی دەرکردووە. کە باوکی کۆچی دوایی کردووە عەلی هێشتا منداڵ بووە.

سەرەتای خوێندنی لە سلێمانی لە حوجرەی مزگەوتی شێخ عەبدوڵڵا (مزگەوتی دوو دەرگا) بووە. خوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی تەواو نەکردووە. لەباتی ئەوەی ببێ بەمەلا، بووە بەمیرزا، واتە خوێندەوار و ڕۆشنبیر و ئەفەندی ئەو سەردەمە. بەم جۆرە بۆ کاربەدەستان سکرتێری و بۆ میری مووچەخۆری کردووە. لە پێشانا لە سلێمانی دامەزراوە لە پاشانا گوێزراوەتەوە بەغدا و لەوێ زۆر نەماوەتەوە. لە ماوەی جەنگی یەکەمی گێتیدا لە سلێمانی بووە بەسەرباز و لە شار ماوەتەوە و ڕەوانەی هێلی جەنگ نەکراوە.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئینگلیزی داگیرکەر لە ساڵی ١٩١٩ بووە

بەقایمەقامی چەمچەماڵ، ماوەیێکی کەم لەسەر ئەم کارە ماوەتەوە. لە ڕۆژگارانی خەباتی چەکداری و فەرمانبەرایەتییەکانی شێخ مەحموود لێی نزیک بووە و بەشداری لە جموجۆڵییەکانی کردووە، وەک سکرتێر و نووسەرێک لە بن دەستی شێخدا بووە. لە ساڵی ١٩٢٢ کە «جەمعیەتی کوردستان» بەسەرۆکایەتی مستەفا پاشا یامولکی لە سلێمانی دامەزراوە کەمالی یەکێک بووە لە ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەر و دوایی بەئەندامی دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی «بانگی کوردستان» هەڵبژێرراوە. بڵاوکردنەوەی ئەم ڕۆژنامەیە زۆری نەخایاندووە. لە ماوەی فەرمانڕەوایی ئینگلیز لە سلێمانی کەمالی سکرتێری و نووسەری بۆ حاکمە سیاسییەکانی ئینگلیزی وەک ئی. سۆن و گرین هاوس و ئەدمۆندس کردووە.

نزیکەی دوو ساڵێک لە هەڵەبجە مووچەخۆر بووە تا ساڵی ١٩٢٦ لەوێ ماوەتەوە. کە شێخ مەحموود چووە بۆ پیران کەمالی وازی لە کارەکەی هێناوە و چۆتە لای و ماوەی ساڵێک لێیەوە نزیک بووە. لەو کاتەدا شێخ مەحموود دووجار ناردوویەتی بۆ تاران و کرماشان بۆ گەیاندنی نامەی شێخ بۆ هەندێ لە کاربەدەستانی ئێران.

بەهۆی خوێندەواری و زانینی زمانانی کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی کەمالی ڕووی ئەوەی بووە نووسەر و میرزا و سکرتێر و مووچەخۆری باش بێ لای کاربەدەستان و فەرمانڕەوایانی میری.

ماوەیێکی زۆر لە هەڵەبجە مووچەخۆری میری بووە، لە ساڵی ١٩٢٨ەوە تا ساڵی ١٩٥٠. لەم ساڵەدا ماڵی گواستۆتەوە کەرکووک تا ساڵی ١٩٦٣ لەوێ خەریکی پیشەی ئەرزوحاڵ نووسین بووە. لە ساڵی ١٩٥٨ بوو بەئەندامی دەستەی نووسەرانی کۆواری «شەفەق = الشفق» بەزمانانی کوردی و عەرەبی. کەمالی لایەنی دارایی کۆوارەکەی بەڕێوە دەبرد، هەندێ جاریش نووسینی تێدا بڵاو دەکردەوە. کەمالی لە کەرکووک لای کوڕی گەورەی بوو، لە ساڵی ١٩٦٣ کە ئەو کوڕەی وەک مووچەخۆری میری گوێزرایەوە سلێمانی ئەویش گەڕایەوە مەڵبەندی ژیانی هەمیشەیی و تا کۆتایی تەمەنی لە سلێمانی بوو.

کەمالی بەشداری لە ڕۆژنامەگەری کوردیدا کردووە. لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی «بانگی کوردستان» و «ڕۆژی نوێ» و «شەفەق» و هی دیکەدا کاری کردووە. لە ساڵی ١٩٢٢ دیوانی مەحوی بەسەرپەرشتی کەمالی لە سلێمانی چاپی یەکەمی

بڵاوکـراوەتەوە. هەندێ وردە کـتـێبی لـە بابەت ئەدەبی کـوردییـەوە دانـاوە. وەکـو «گـوڵدەسـتـەی شـوعـەرای هـاوعـەسـرم» (١٩٣٩)؛ «شـاعـیـرە ناو وون بووەکـان» (١٩٧٣).

کەمالی لە ڕۆژی ٢٩ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٧٤ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی شێخ محیەدین نێژراوە.

شیعری

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

کـەمـالی لە هەردوو بابەتـە شـیـعـری کـلاسیکی کوردی هـەیە. شـیـعـری بەحـری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆمـاڵی. بایەخی زۆری بەشـیـعـری کێشی سـیـلابی داوە، بەشـێکی زۆر لە بەرهـەمی شـیـعـری لەم بابەتـەیە، ئەگـەرچی بەژمـارە لە شیعری کێشە عەرووزییەکانی کەمترە.

١- شیـعری بەحری عەرووزی: لەم شیعرانەیدا لە جەوهەر و مەرجەکانی شیعری کۆنی کلاسیکی لای نەداوە. لە کێشدا بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و موتەقاریب و موجتەسی بەکارهێناوە. یەکێتیی قافیەی پاراستووە. هەندێ لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی کردووە بەقافیە وەکو: ا ت د ث ز ل م ن و ۆ (ە – ــە) ی ێ. تا پلەیێک بایەخی بەپاش قافیە داوە. ئەم وشانەی کردووە بەپاش قافیە: ئەکا، ناکا، هات، گرت، کرد، کورد، کوردستان، ڕابورد، خـوداحـافـیز، ئەکەم، ئەدەم، ئەیزانم، ئەبم، نـاکەم، پەرچەم، دلی مـن، ئەکەن، من، ئەکەین، تۆ، بوو، بکە، هەیە، کردووە، نییە، نەکەی، ئەوێ، نەبێ، بێ.

لە بـابەت ژمـارەی دێڕی شـیـعـرەوە بەشی هەرە زۆری بەرهـەمی کـەمـالی لە چەشنی «غـەزەل»ە، واتە لە دوازدە دێڕ شـیـعر کـەمـتر. لە هـەمـوو دیوانیدا تـەنیا دووسێ قـەسـیـدەی هەیە، واتە ئـەو شـیـعـرەی لە دوازدە دێڕ زیاترە. لە ئـەوانی دیکەشیدا دیاردەیێک لە شیعری کەمالیدا هەیە تایبەتییە بەخۆی، ئەویش ئەوەیە زۆربەی هەرە زۆری شیعری لە ٤ و ٥ و ٦ و ٧ دێڕ پێکهاتوون. ئەمە لە شاعیرانی پێش خۆی و هاوچەرخی خۆی بەدەگمەن دەکەوێتە بەرچاو، بەم جۆرە بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری لە بابەتی پارچەیە، واتە لە حەوت دێڕ کەمتر.

له هونەرەکانی دیکەدا لە ڕووی ڕوخسارەوە تاک و چوارینی هەیە. لە تاکدا قافیەی (ا ا) و (ا ب)ی هەیە. لە چوارینددا (ا ا ب ب) و (ا ب جـ ا) و (ا ا ب ا) و (ا ا ا ا) و (ا ب ا ب)ی هەیە. کەمالی شیعری شاعیرانی دیکەی نەکردووە بەپێنج خشتەکی، لە دیوانی شیعریدا شیعرێکی سالم دەکەوێتە بەرچاو کردوویەتی بەپێنج خشتەکی.

٢- شیعری سیلابی خۆماڵی: شاعیر بایەخێکی زۆری بەم جۆرە شیعرە داوە. هەمووی لەسەر کێشی دە بڕگەیی هۆنیوەتەوە. بەدەگمەن حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەییش بەرچاو دەکەون. لە ڕووی قافیەشەوە هەمووی جووت قافیە (مەسنەوی)یە، یەک دووانێک نەبن لەسەر سیستێمی یەکێتیی قافیە دایناون. لە بارەی ژمارەی دێڕی ئەم چەشنە شیعرە لە شەش دێڕەوە هەیەتی تا هەژدە دێڕ. لەم زانیارییانەوە ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێ کەمالی هەناسەی شیعری درێژ نییە، لەبەرئەوە هەموو بەرهەمە ڕەسەنەکانی دەکرێ بەلیریک بژمێررێن. کەمالی لە هونەری موستەزاددا سەرکەوتووە. ئەم بابەتە شیعرە ئەگەرچی لە گێتیی شیعری کلاسیکی عەروزیدا باوە کەچی ئەو بەکێشی دە بڕگەیی سیلابی خۆماڵی هەندێ موستەزادی هۆنیوەتەوە، لەمەدا هونەری نواندووە. دێڕە درێژەکانی موستەزاد لای ئەو کێشی سیلابی خۆماڵی دە بڕگەییە و کێشە کورتەکانی پێنج بڕگەیین.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شاعیرییەتی کەمالی زیاتر لە شیعرە عەرووزییەکانیدا دەردەکەوێ. لەگەڵ ئەوەی لە ناو شاعیرانی پێش خۆیدا تواوەتەوە کەچی هەست بەوە دەکرێ لە هەندێ لە شیعرەکانیدا خەیاڵی تازە و داهێنانی هونەرییان تێدا هەیە. لەم لایەنەوە کەمالی بەم جۆرە جێی خۆی لە ناو شاعیرانی کورددا دەکاتەوە:

لە ڕیزی شاعیرانا بۆیە من ئەمڕۆ سەرئەفرازم
لە شاگردانی بەزمی حەزرەتی مەحوی شەکەڕڕازم
لە پاش مەحوی هەمیشە پەیڕەوی سالم ئەکەم لاکین
بەدڵ زۆر عاشقی هەڵبەستی ناری نیکتە پەروازم

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

پەیڕەوی حەمدی ئەکەم دائیم کەمالی بۆیە وا
ویردی خاس و عامە ئەشعاری تەرەب ئەفزایی من

هەرچی شیعری کێشی خۆماڵییەکەیەتی زیاتر دەشکێتەوە سەر وەرگرتن و وەرگێڕان بەدەسکارییەوە.

١- شیعری بەحری عەرووزی کەمالی لە ناوەڕۆکە گشتییەکانی شیعری کلاسیکی ناچێتە دەرەوە، زۆربەی وەسف و دڵدارییە، بەشێکی کوردایەتی و ستایش و پێدا هەڵدانە.

٢- شیعری کێشە خۆماڵییەکانی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ڕەنگاوڕەنگن، بەشێکیان ڕەسەن و داهێنراوی خاوەنیانن. بەشێکی دیکەیان لە سەرچاوەی جیاواز وەرگیراون، وەکو پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و حیکایەتی میللی (فۆلکلۆر)ی عەرەب و عەجەم و تورکی عوسمانی. هەروەها کەمالی مەلەوانی باش بووە لە زەریای بێ پایانی دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی. لە ئەدەبی میللی سەرزار و ئەدەبی کلاسیکی شاعیرانیان زۆری وەرگرتووە، بەتایبەتی لەناویاندا بەرهەمی سەیدی هەورامی.

بەرهەمێکی زۆری شیعری فارسی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، هەروەها شیعری دیالێکتی گۆرانی کردووە بەدیالێکتی کرمانجیی باشوور، لەوانە شیرین و خوسرەو و ئەمیر ئەرسەلان و خورشیدی خاوەر و شەڕی خەیبەر و حیکایەتەکانی سەعدی شیرازی و هی دیکە. ئەمانە هەموویان وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی میللی چاپ کراون و لە ناو زۆربەی خەڵکی کورد بڵاوکراونەتەوە.

کەمالی ناوی «نیگار»ی وەک ڕەمزی کردگار لە شیعریدا بەکارهێناوە. لەگەڵ ئەوەشدا بەزۆر مانا ورد دەکرێتەوە، وەکو ئەوەی ناوی کەسێک یا شتێکی جوان یا وێنەیێکی نایاب بێ. هەندێ جاریش کوڕ یا کچ، پیاو یا ژنێکی دیاریکراوە. کەمالی هەوڵ دەدا نیگار بکا بەڕەمزی دڵداریی مەجازی و حەقیقی. بەڵگەی حۆری و غیلمانی بەهەشتە، هەروەها بووکی شیعری کەمالییە، کە لە ژیاندا بوو لێی بیستراوە لە سەردەمی لاویەتیدا کچێکی خۆش ویستووە ناوی نیگار بووە.

لەگــەڵ ئــەوەش وێنەی شــیــعــری وای هــەیە بەزۆر نـیگار دەکــا بــەڕەمــزی دڵداری حەقیقی.

نموونەی شیعری

دڵداری و وەسف

بەرهەمی لەم بابەتەی زۆرە، بەشێوەیێکی فراوان لە شیعرە عەرووزییەکانیدا ڕەنگیان داوەتەوە.

١

لە لیریکێکیدا کەمالی دەڵێ:

وەک نیگاهت کــرد و نرخی بادەیی ســـەهبـــات شکاند
ڕووت کە دەرخست گیانە بازاڕی گوڵی حەمرات شکاند
زولفــەکــانت شــانە کــرد نرخی شکا مــیــسکی خــەتا
پێکەنیت بازاڕی شـەکری میـسر و بـەلچیکات شکاند
کـەعبـە کە چ نابێ عـەزیزم بۆچ لـە لای زومرەی ڕەقیب
تۆ لەســـەر مـاچێ بەجـارێ عـاشـقی شـەیدات شـکاند
مـوحـتەسـیب ناترسـێ بشکێ شـووشـەیی نـامووسـەکەت
هـەروەکـو شـووشــەی شـەراب و گـەردنی مینـات شکاند
ئەی فـەلەک یا ڕەببی بشکێ دەستی چەرخی کەچ ڕەوت
بێ سـەبەب بۆچی هـەزار شـووشــەی دڵی دانات شـکاند
خـاکی دەرگـاکـەت چ ئیکسـیـرێکە سـەرسـامم کـە بەو
وا کـە قـەدری تەختی شـاهـی خوسرەو و دارات شکاند
سـیـحـرە ئەشـعـاری بەلـیغت ئـەی (کـەمـالی) ئافـەرین!
قـیـمـەتی شـیـعـری هـەزاران شـاعـیری غـەڕڕات شکاند

لە پێشانا شاعیر ڕوو دەکاتە خۆشەویست و بەجوانییدا هەڵدەڵێ. ئینجا ئاوڕ لە موحتەسیب دەداتەوە و بەشێوەیێکی جوان بەراوورد لە نێوان زڕانی نامووسی ئەو

و شکانی شووشەی شەراب دەکا. ئەوجا ڕوو دەکاتە ڕۆژگار (گەردوون، فەلەک) و کردەوە نابەجێکانی دەگێڕێتەوە، لە پاشانا جارێکی دیکە لەگەڵ خۆشەویست دێتە قسە، لە دواییدا کەمالی دەگەڕێتەوە لای خۆی و شانازی بەشاعیرییەتی خۆیەوە دەکا.

ئەوەی جێی تێبینییە لەم شیعرەدا ئەوەیە ئەگەر شاعیر لەم لیریکەدا ناوی شەکری میسری و بەلچیکی نەهێنایە بیری خوێنەر بۆ ئەوە دەچوو شیعرەکە لە سەدەی نۆزدەمدا نووسرابێتەوە، چونکە لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی شەکری میسری و هۆڵەندی و بەلچیکی پەیدابوون و بەچاکترین شەکر دەژمێرران بۆ چایی. ئەم مانا تازەیە کە جۆری شەکرەکە پیشان دەدا کەمالی لە قاڵبی کلاسیکیدا نوێگەری کردووە.

٢

لە شیعرێکیدا بەشێوەیێکی دیکە قسە لەگەڵ خۆشەویست دەکا:

نیگاری بێ وەفا بۆچی منت ڕیسوایی عالەم کرد
بەناهەق بۆچ منت دووچاری دەرد و مەینەت و غەم کرد
لە مزگەوتا هەمیشە هەر خەریکی نوێژ و تاعەت بووم
کەچی دوو چاوی مەستت بۆچی مەیخانەی بەجێگەم کرد
لە لای لێوی کە دیم خاڵی ڕەشی سەرسام و حەیران بووم
ووتم بۆچی لەسەر ئاوی بەقا گەوری بەهاودەم کرد
هونەر ڕزقێکی زۆر و نیعمەتێکی گەورەیە بۆ پیاو
هونەرمەند ناشکورە گەر بێت بڵێت خوا ڕزقمی کەم کرد
بزانە بەختیاریت چونکە باش تێفکرە وا گەردوون
کراندی نوختەکەی زۆر (موجریم)ی خێرا بە(مەحرەم) کرد

ئەم پارچە لیریکە ڕاز و گلەییە، کەمالی یاری بەوە تاوانبار دەکا لە ئایین دەریکردووە. نیگار ئەو خۆشەویستەیە مەگەر تەنیا شاعیر خۆی بزانێ نێرینەیە یا مێیینەیە، با خاڵی ڕەشیش لە لالێویدا بێ، ئەم خاڵە لە لالێوی حۆری و غیلمانیش بەرچاو دەکەوێ.

٣

له وەسفێکی ئاسایی دڵداری ئامێزدا دەڵێ:

بەتاتای پەرچەمی شۆخێکی بێ پەروا گرفتارم
عیلاجم ناکرێ نابیستێ کەس فەریاد و هاوارم
بەنەشئەی نێرگسی مەخمووری چاوی دلبەرێ مەستم
هەمیشە بۆیێ مەدحی نێرگسی شەهلایە گوفتارم
بەیادی تەبعی شەککەرباری تووتیی تەبعم
غەزەلخوانە (کەمالی) بۆیێ وا شیرینە ئەشعارم
لە گۆشەی تەکیەدا گاهێ ئەکەم تەسبیح و تەهلیلە
کەنیسە جێگەمە گاهێ خەریکی بەندی زوننارم
لە دیوانی ئەدەبدا تا ئەمێنم دائەڕێژم من
بناغەی شیعری ڕەنگین چونکە ئوستادێکی هوشیارم
جیهان هیچە بەقا هیچە ژیان هیچە فەنا هیچە
ئیتر بۆ غەم بخۆم بۆ دەوری پێشووی پار و پێرارم

لەم وەسفەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ سەرچاوەی ئیلهامی ئەندامە جوانەکانی یارە، ئەمانە بوونەتە هۆی ئەوەی شیعر لە لای ئەو بەجوانی و بەرزی لە دایک ببێ. ئەگەر ئەم ئەندامانە جوان نەبوونایە، شیعریشی جوان نەدەبوو. لەوەوە دەکەوێتە وەسفی گێتیی سۆفیزم، بەلای ئەوەوە تەکیە و تەسبیح جیاوازییان لەگەڵ کەنیسە و زوننار نییە، واتا ئامادەیە وەکو موسوڵمانێک ببێ بەگاور. لە پاشانا دەکەوێتە پێدا هەڵدانی خۆی وەکو شاعیرێکی بەرز.

٤

کەمالی لە قسە جوانەکانی ناکەوێ بۆ خۆشەویست:

ئەچمە گوڵزار و لەگەڵ بولبول کە گفتوگۆ ئەکەم
ئەو ئەکا مەدحی گوڵ و من وەسفی گۆنای تۆ ئەکەم

با ئەگــەر بۆم بێنێ بـۆنی مـیسکی چینی پەرچەمت
چۆن ئیتر من بۆنی عەتر و سـونبول و شـەوبۆ ئەکەم

دیالۆجی شاعیر لەگەڵ بلبلە، بێ گومان لەو کاتەی بلبل وەسفی جوانی گوڵ دەکا، شـاعیر وەسفی جوانی گۆنای دلبەر دەکا. لەگەڵ با ناتوانێ قسە بکا، ئەگەر ئەو بایە بۆنی پەرچەمی یاری بۆ بێنێ، ئیتر ئەو بۆنی سونبول و شەوبۆی بۆچییە!.

٥

شاعیر شین و شەپۆڕیەتی چونکە دلبەر دوورە لێی:

گـیـانەکـەم بەخـوا لە دووری تۆ هەمـیـشـە شین ئەکـەم
بولبـول ئـاسـا بـۆ گـوڵی ڕووت گــریە وو نـاڵین ئەکــەم
هەر بـەیادی پەرچـەم و ڕووی تۆیە بەخـــوا جــار بەجـار
ئەچـمــە ناو بـاغ و تەمـاشــای لالە وو نەســرین ئـەکــەم
گەر بکەم تەشبیهی ڕووت گیانە لەگەڵ خورشید و مانگ
توهـمـەتێکی ڕووتـە تەشـبـیــهی بەبێ تـەخـمین ئەکــەم
ســابیـتــە قــوربان وەکــو ڕەنگی خــەنە نـاچێـتــەوە
جـەژنە سبحـەینێ بەخوێنم دەست و پـێ ڕەنگین ئەکەم
گــەر سلێـمـانی ببـێـتـە جـەنـنەت و پڕ بـێ لە حـوور
پەشمـە لام هەر مەیلی وەسڵی یارەکەی پێنجوین ئەکەم
چاوەڕوانم زولـفـی لادات تـا ببــــــینـم ڕوومـــــەتی
هێندە بێ عــەقـڵـم لە کـافـر مـن ئومـێـدی دین ئەکــەم
هـەر لە شــــەوقی لێـــوی شــــەککەرباری ئـەو دڵدارەیـە
من کە وەک تووتـی (کـەمـالی) وا قسـەی شـیـرین ئەکەم

مێشکی شـاعیر بەسـەدان غـەزەلی وەسف و دڵداری قـانگ دراوە. کە پەریزادەی شیـعر سـەری لێ دەدا، هـەمـوو وشـە و تـەعبیر و وێنە کـلاسیکییـەکانی ناو مـێشکی وەک هـەورێک دەشێڵێتەوە لە ئانێکی بێ ئاگایی شیعرێکی لەم بابەتە تۆمـار دەکا. بێ گـومــان ئەوەی تازە بێ لـەم لیـریکـەدا ئـەوەیـە شـاعــیـر دەیەوێ بڵـێ لە شـاری

پێنجـوین حـەزی لە یەکـێک کردووە ئەگـەر سلێـمانـی ببێ بەبەهەشـت و پڕ بێ لە حـۆری، ئەو تەنیـا دڵـی لای ئەوەی پێنجـوینە. لە ناوەرۆکی شـیـعرەکـەدا خـوێنەر ئەوەی بۆ دەردەکەوێ ئەو خۆشەویستەی شیعرەکەی بۆ وتراوە مێیینەیە.

٦

شاعیر دڵی هەر لە لای یارە دوورەکەی پێنجوینە:

لـە دووری تـۆ نـیـگـاری بـێ وەفـــا و و دیـن
سـەفـایێکی نـیـیـە چواربـاغـی پێنـجـوین
بـەبـێ ڕووی تـایـدار و ووردە خـــاڵـت
نـیـیـە شـەوقی لـە لای من مـانگ و پـەروین
مـەهـێـڵـە ڕۆژی مـن ڕەش بـێ نیگـارا
لـەسـەر ڕوو لابـدە تـۆ زولـفـی پـڕچـین
قـسـەی عـەشـقی مـن و تۆ هاتـە مـەیدان
ئیـتـر باسـی نـەمـا فـەرهـاد و شـیـرین
فـیـدای ئەو چاوە مـەسـتـەی کـە (کـەمـالی)
ژیـان و عـەقـڵ و هـۆش و سـەبر و تـەمکین

نیگاری بووکی شیعر یا غیلمانی بەهەشت هەمیشە لەگەڵ شاعیرە، ئەگەرچی لێی دوورە. لێرەدا نیگار خۆشـەویستـەکەی پێنجوینە، کەچی لەو کاتە ئیلهامییەدا لە پێنجوین نییـە. شاعیر هـەموو جوانیی سروشت لە نیگار کۆدەکاتەوە، خـۆ مەسـەلە ئەگەر دڵداریش بێ، خۆشـەویستیی ئەو لە ئەوەی شیرین و فەرهاد قووڵترە.

٧

دووری یار بـەڕاسـتی بێ یا بەقـەسـتی سـەرچاوەیێکە کـەمـالی ئیلهـامـی لێ وەرگرتووە.

لە دووری سـەروی بـاڵات دیدە هـەر وەک جـۆیـیـبـارێکە
بـەخـــوێنـی ئـاڵـی دیدەم دەشت و سـەحـــرا لالـەزارێکە

بەشـەو کاتێ ئەنووم پێچ و خـەمی چین چینی ئەو زولفـەت
لـە چاوی ئـەشـکبــارمـــدا هـەمـــوو تـاوێکی مـــاریکە
وەرە ســـەیری ســـەفـاگـای دیمـەنی دوو چاوی گـــریانم
لـە لایێک بـەکـــرەجـــۆیێکە لـە لایێک ســـەرچنارێکە
بەشـــەو گـــوێ بگرە دەنگی نـاڵە ناڵی دڵ بەمـــەحـــزوونی
لە تاوی دەردی عــەشـقی تۆ عـەجـەب شـوور و قـەتارێکە
مـــەحـــاڵە من بکەم دەرمـــانی زامی تیـــری برژانگت
لە سـینەی پارە پارەمـدا نیـشـانی ئیـفـتیـخـارێکە
لە ڕێگەی عـەشـقـدا ئـەووەل قـەدەم دانانی سـەرشـەرتە
نەکـەی هیـوایی سـوود هـەرگـیـز ئەمـە نەوعـە قـومـارێکە
(کەمـالی) دێت بەشـەو بۆ پاسـەوانی دەرگـەکەت قـوربان
مـەکـە مـەنعی مـەرامی کـەسبی ناو و ئیـعتـیـبـارێکە

گریان بۆ دووری یار دیاردەیێکی بڵاوە لە شیعری کلاسیکیدا. بەشێوازی جیاواز دڵۆپی فرمێسک بەزەریا و ڕووبار و زێ دەچوێنن. کەمالی ئاسۆیێکی ناوچەیی یا نەتەوەیی داوەتە سـۆزی دڵدارییـەکـەی بەوەی فـرمـێسکی بەئاوی بەکرەجـۆ و سەرچناری سلێمانی دەچوێنێ.

٨

کەمالی لە ناو دەردی دووری دەتلێتەوە:

شـــەوی دووریت ئـەوەندە گـــریە وو هاوار و شـــینم کـــرد
بەخـوێنی ئـاڵی چاوم ڕەنگی سـەفـحـەی سـەرزەمـینم کـرد
کـــە دیم ئادەم نـەوەی وەک تۆ لـە پشـــتی دێتـــە دنیـــاوە
سـوجـوودی ئادەمم برد ڕەجـمی شـەیتانی لـەعـینم کـرد
مورادم مـەدحی زولف و ڕووی نیگاری شـۆخـەکەی خـۆمـە
کـە هـاتم وەسـفی مـاچین و نیگارسـتـانی چینم کـرد

ژیانی تازەیی بەخشی بەمن یارم کە ڕێگەی دا
شەوی وەسڵی تەوافی لێوی موعجیز ئافەرینم کرد
کە دیم زوننار زولف و پەرچەمی وەک شێخەکەی سەنعان
قوبوولی مەزهەبی تەرسا وو تەرکی عەقل و دینم کرد
لە ناو باغا چنار و سەرو و عەرعەر شەرمەزار مابوون
(کەمالی) من کە مەدحی بەژنی یاری مەه جەبینم کرد

لێرەدا شاعیر دووری لە بیر دەچێتەوە، تەنیا دوورییەکەی بۆ ئەوە ویستووە، چونکە بۆتە هۆی ئەوەی وەسفی جوانی خۆشەویست بکا. لەبەر جوانی دلبەرەکە باوەڕی بەپێغەمبەرایەتی ئادەم هێناوە و ڕەجمی شەیتانی لەعینی کردووە. ئادەم باوکی هەموو پێغەمبەران و جوانانی سەر ڕووی زەوییە. دڵداری لە هەموو جوانێکدا خۆی دەنوێنێ. کەسێکی وەکو شێخی سەنعان ئامادەیە بچێتە سەر ئایینی ئەو شۆخە گاورەی حەزی لێ کردووە.

٩

نیگار ژیانە لە لای کەمالی:

گوڵ و لالەی بەهارم ناوێ بێ تۆ ئەی نیگاری من
گوڵی ڕووتە عەزیزم خۆ گوڵ و لالەی بەهاری من
بەماچێکی دەمت گەر بێتو تۆ چارە نەکەی دەردم
لە ڕۆژی مەحشەرا ئەگرێ بەرۆکت گیانی زاری من
بەیەک لە گەردوون تێپەڕی بۆ عەرشی ئەعلا چوو
فیداتم شاهبازی عەرش و شیرین شاسواری من
سەگی دەرگانەکەی کاک ئەحمەدی شێخم تەمادارم
تکای عەفوم بکە ڕۆژی جەزا شێخم لای کردگاری من
ڕەئیسی ئەولیایە قوتبە یەعنی واریسی غەوسە
پەناه و پشتیوانی کوردە مایەی ئیفتیخاری من
ئەکەم ڕووحم فیدای ئەولادی لاکێن پیرم و کوێرم
نییە لایق بەقوربانی ببێ گیانی هەژاری من

شاعیر ئەم لیریکەی لە سەردەمی پیریەتی و کوێریەتیدا لە ساڵی ١٩٦٩ نووسیوە. هەندێ دیاردە و وێنەی تێک ترنجاندووە لەم پارچە شیعرە بچووکەدا. نیگار لە بەهار و گوڵ و گوڵاڵە جوانترە، ماچی لێ داوا دەکا. لە کاک ئەحمەدی شێخ دەپارێتەوە لە ڕۆژی حەشردا لێی ببوورێ، کاک ئەحمەد زۆر گەورەیە جێگری غەوسی گەیلانییە. ئەوجا کوردایەتی دەکا بەناوی ئەوەی کاک ئەحمەد کوردە.

١٠

لە وەسفی هەندێ ئەندامی یاردا دەڵێ:

لە دڵما نووکی برژانگی بەوێنەی تیری ڕووهامە
لە حەسرەت زوڵفەکەی ڕۆژم بەڕاستی هەروەکو شامە
نیگار لەیلایە من مەجنوون و دەشتی شارەزوور ئەمڕۆ
دوجەیلە تاری زولفی پڕ خەمی زنجیری سەودایە
خۆشە ئەحواڵی ئەو مەستەی لە بەزمی بادەنۆشانا
نەزانێ لێوی دلبەر کامەیە و مینایی مەی کامە
نەوەک لەیلا وو مەجنوونە نەوەک شیرین و فەرهادە
قسەی عەشقی من و تۆ داستانی بێ سەرەنجامە

لەم شیعرەدا کەمالی نووکی برژانگی خاتوو نیگار بەتیری ڕووهام دەچوێنێ. ئەمە ناوی کوڕی گوودەرزی پاڵەوانی حیکایەتی ئەفسانەی کۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە، لە شەڕێکی نێوان ئێران و توورانی داستانی ئەفسانەیی ڕووهامی ئێرانی بارمانی توورانی دەکوژێ. لە لایێکی دیکەوە کەمالی شانۆی دڵداری لەیلا و مەجنوون لە دوجەیلەوە دەگوێزێتەوە شارەزوور. خۆی مەجنوونە و نیگار لەیلایە. لە دواییدا لەم قسانەی پەشیمان دەبێتەوە، عەشقی خۆی و نیگار لە لەیلا و مەجنوون و شیرین و فەرهاد قووڵتر حسێب دەکا.

١١

دڵی کەمالی بەنووکی برژانگی خاتوو نیگار زامدار بووە:

له شارانی عیراقدا میری خاوەن حوسن و جوان زۆرە
لە ناویاندا لە سایەی خواوە یارم ئیمپراتۆرە
کە ماچی ئەو دەمەم کرد زۆر سەرم سوڕما ووتم یا ڕەب
دەمی ئاوی حەیاتە بۆچی هەم شیرینە هەم شۆرە
بەلوقمان و ئەرستۆ ناکرێ چارەی دڵی زارم
کە چونکە زامی برژانگی نیگارە کۆنە ناسۆرە

وێنەکانی ئەم پارچە شیعرە ڕستەی لە قاڵب دراوی مانای داهێنراوی شیعری کلاسیکی کوردییە. کەمالی وشە و تەعبیری پاش و پێش خستووە لەو مانا ئامادەکراوانەی لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە لە ناو ئەدەبی کوردی دروستبوون.

١٢

کەمالی کچە جوولەکەیێکی کوردی خۆش ویستووە:

کە من تەوراتی ڕووی تۆم دی نیگاری پەلکە خورمایی
بەکۆڵێ عیلمەوە چارەم نییە وا ئەبمە مووسایی
موحەققەقمە لە باغا سەرو و عەرعەر گیانی شیرینم
لە باڵای تۆ ئەکەن تەعلیمی ئازادی دلارایی
ئەگەر شەککەر دەمێکی چەشنی تۆی ببوایە ئەو عەسرە
چلۆن فەرهاد ئەبوو عاشق بەشیرین شۆخی بەغدایی
ووتم ماچێک کەرەم کە ئەتدەمێ گیانم ووتی شێتیت
چلۆن ئاوی حەیاتی خۆم ئەدەم من پێت بەخۆڕایی
دوو چاوم بۆیە قوربان خۆش ئەوێ تا من ببینم ڕووت
کە ڕووی تۆ پێ نەبینم ئیکە من بۆ چیمە بینایی

شاعیر ناوی نیگاری خۆشەویستی کردووە بەسیفەت بۆ کچە جوولەکەیێک بەمانای جوان. لە پێناوی دڵداریی ئەو کچە کەمالی ئامادەیە بچێتە سەر ئایینی مووسا پێغەمبەر. وێنە شیعرییە هونەرییەکانی هەرچەندە تازە نین لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر هەناسەیێکی ڕەوان و مۆسیقاییێکی نەرمی دروست کردووە و ئاشنایەتییەکی لە نێوان وشە و ڕستەکاندا پەیدا کردووە، سیفەتی داهێنانی داوەتە شیعرەکە.

١٣

لە بارەی جوانی ڕووی یار و مانگی چواردەشەوی کەمالی لە چوارینێکیدا دەڵێ:

مانگی نویێ بۆیە هەموو شەو زیاد ئەکا و ئەشنێتەوە
تا جەمالی هەروەکو ڕووی تۆ بڕازێنێتەوە
کاتێ بوو بەچواردەهەم شەو تێ ئەگا نابێ بەڕووت
جا لە داخا وورده وورده کەم ئەکا و ئەتوێتەوە

داهێنانی شاعیر لەو لەیەکچوونە جوانەیە کە لە نێوان مانگ و ڕووی یار دیاری دەکا. مانگی یەک شەوە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاد دەکا بۆ ئەوەی لە شەوی چواردە وەکو ڕووی یار جوان بێ. کە دەگاتە ئەو شەوە ڕووی یار لەو جوانتر دەکەوێتە بەرچاو، لەبەرئەوە لە داخانا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لاواز دەبێ، تا لە دواییدا بەجارێ لەناودەچێ.

١٤

لە لای شاعیر یار هەمیشە بەختیارە و خۆی بەدبەختە:

لە ناو شۆخانی شارا دلبەرم هات خودنومایی کرد
بەخوێنی جەرگەکەم سەر پەنجەیی دەستی خەنایی کرد
بەشەو بۆ پاسەوانی دەرکەکەی چووم من بیحەمدیللا
سەگی دەرگانەکەی هات و لەگەڵما ئاشنایی کرد

هەمـــوو تـاعــاتی فلســێکی نەهێنا لای خـــوا زاهیـــد
کـە چونکە هـەرچی کـرد بـۆ چارەیە هـەر بۆ ڕیایی کـرد
دڵ و هـێـــز و هـەنـاو و ســـەبر و هـۆشی بـردم و ڕۆیشـت
نـیگاری نازەنـینم کـــاتێ مـــەیلی مـــاڵئـــاوایی کـــرد
لەبەرچی زویری لێم بێ ڕەحم و مـــروەت بۆچی نازانی
لە ڕێگەی عەشقی تۆدا چەند (کەمالی) گیان فیدایی کرد

لەم پارچە شیعرە کورتەدا هەست بەگێڕانەوەی ڕووداو دەکرێ، وەک ئەو شیعرانە نییە یەکێتیی دێڕە شیعری تێدا بێ. واتە دێڕەکان سەربەخۆ بن و پێوەندییان بەدێڕی پێش و پاشەوەی خۆیان نەبێ. نیگار لە ناو شۆخانی شار لە هەموویان جوانتر بوو، بەخوێنی جیگەری شاعیر پەنجەی خەنایی کردووە. بەشەو شاعیر هەواڵی دەپرسێ، ئەگەر سەگی بەردەرگای ئاشنایەتی لەگەڵدا پەیدا بکا ئەویش جێگەی خۆشی و شادمانییە.

ستایش

کەمالی ستایشی کەمە، ئەوەی هەیەتی بەشی زۆری بۆ بنەماڵەی کاک ئەحمەدی شێخ و شێخ مەحموود و شاعیرانی کوردی سەردەمی ژیانی خۆی وتووە.

١

لە ستایشێکیدا بۆ شێخ عەبدولقادری گەیلانی دەڵێ:

ســەرداری ئەولیـای جـیـهــان پێشـەوایە غـەوس
بۆ گـومـبـووانی ڕاهـی هودا ڕەهنومـایە غـەوس
شــابـازی عــەرشـی حــەزرەتی زاتـی ئیــلاهیــیـە
یەعنی بەجـوملە سـرری خـودا ئاشنایە غـەوس
پشت و پـەنـاهـی بێکـەس و دامـــاوی عـــالەمـــە
پەیوەسـتـە دەسـتگیـری هەژار و گـەدایە غـەوس
مـردووی زینـدوو کردەوە وەک حـەزرەتی مـەسـیح
واقـیف بەسـرری بارەگـەهی کـیبـرییـایە غـەوس

کەنناسی بەردەری ئەوە شاهانی ڕووی جیهان
بۆ ژانی دیدە خاکی دەری تووتیایە غەوس

ئەم شیعرەی کەمالی دەکرێ بخرێتە خانەی شیعری ئایینیشەوە. لێرەدا ئەوە ڕوون و ئاشکرایە شاعیر دەروێشیزمی تێکەڵ بەشەریعەت کردووە، نەک تەنیا تێکەڵ کردن بەڵکو تەریقەتی لە ناو شەریعەت تواندۆتەوە، شێخ عەبدولقادری گەیلانی وەکو دەروێشێک گەیاندۆتە پلەی پێغەمبەری و لەگەڵ عیسای مەسیح بەراووردی کردووە. لەوە دڵنیایە خودا ئەو بەهرە و توانا میتافیزیکییەی داویەتییە پێغەمبەران بەشی شێخ عەبدولقادریشی تێدا بووە. گومان لەوەدا نییە ڕێزگرتنی شێخ عەبدولقادر هەندێکی لەبەرئەوەیە بنەماڵەی شێخ مەحموود لەسەر تەریقەتی قادری شێخی گەیلانین.

٢

لە شیعرێکیدا کەمالی ستایشی بێخودی کردووە:

بەدوورم تێمەگە قەلبەن موقیمی خاکی دەرگاتم
بەوێنەی قۆچی قوربانی بەلا گەردانی بالاتم
بەیادی تاقی ئەبرۆی تۆیە گەر وا ڕوو لە میحرابم
لە شەوقی چاوی مەستی تۆیە دەربانی خەراباتم
لە مەحشەردا بەمەستی دەرئەهێنم سەر لە خاکی گۆڕ
وەها مەستی نیگاهی نێرگسی مەخمووری شەهلاتم
لە من هەرگیز مەکە قوربان تەڵەب ئادابی هۆش و فام
چەل و مل بەندەیێکی زەڕ خەریدەی بێ سەر و پاتم
چ نەزدیکی و چ دووری بەندەیی نابێ لە دڵ زائیل
بەدوورم تێمەگە قەلبەن موقیمی خاکی دەرگاتم

شاعیر ئەم پارچە لیریکەی لە ساڵی ١٩٢٠دا نووسیوە. نامەیێکە بۆ بێخودی ناردووە. لە پێداهەڵدان و ستایشکردنیدا دەیگەیەنێتە یار و یاوەرێکی گیانیان لە ناو دڵداریی حەقیقی توابێتەوە، وەکو مریدێکی تەریقەت تەماشای بێخود دەکا و

بەشێخ و ڕێبەری خۆی دەیژمێرێ.
بێخود بەشیعرێکی دە دێڕی وەرامی کەمالی دەداتەوە، لە سەرەتاکەیدا دەڵێ:

لە کونجی خەڵوەتی غەمدا کە مەشغوولی ڕیازاتم
شەو و ڕۆژ حەسری فیکری پەرچەم و ڕووی تۆیە ئەوقاتم

لە کۆتاییدا دەڵێ:

بەشێخ نووری بفەرموو چاوەکانت ماچ ئەکا (بێخود)
بەیادی خانەیی خەمماری ئەو مەستانە وا هاتم

مەبەسی بێخود لە شێخ نووری، شێخ نووری شێخ ساڵحی شاعیرە.

شیوەن
لە دیوانی کەمالی شیعری ماتەمنامە کەمە. یەکێ لە شیعرە جوانەکانی ئەو موستەزادەیە کە بۆ کۆچی دوایی شێخ مەحموود هۆنیویەتییەوە:

ئەمساڵ لەپڕ هات ڕەشەبای خەزان	لە بەدبەختی من
هەڵیکەند ڕیشەی گوڵی کوردستان	لە بێخ و لە بن
کام گوڵ ئەو گوڵەی ئەحمەدی کاکی	قوتبی ڕەببانی
ناشتی و ئاوی دا بەدەستی پاکی	بۆ کامەرانی
سەربەست بوو دلێر ڕەشید و لاوچاک	واریع و بەدین
لە ڕۆژی جەنگا مانەندی ڕۆستەم	لە جەرگەی مەیدان
داخت بەجەرگی هەموو کوردا نا	کاتێ کۆچت کرد
شین و واوەیلا بەجارێ هەڵسا	لە ناو گەلی کورد

ئەم شیوەنە سۆزی قووڵ و فرمێسکی گەرمی تێدا نییە، بەزۆری مانا و وێنە ڕێزکردنە، لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر توانیویەتی هەناسەیێکی هونەروەرانە بداتە شیعرەکە، بەهۆی ئەوەی شاعیر دوو بابەتە کێشی سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، بەمە لە ڕووی مۆسیقییەوە توانیویەتی سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێ. ماتەمنامەکە

له سەردوولکەیێک و لاواندنەوەیێکی شیعری میللی سەرزاری کوردی (فۆلکلۆری) دەکا.

ئامۆژگاری و کۆمەڵایەتی و دانایی

کەمالی لەم بابەتە شیعرەی هەیە لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەدگاری بەرزی داهێنانی جوانکاری پێوە دیار نییە، کەچی لە ڕووی ڕوخسارەوە هەندێ لە مانا و وێنە کۆنەکانی شیعری کلاسیکی خستۆتە قالبێکەوە وەک شیعرێکی بەرز دەکەوێتە بەرگوێ.

١

ژیان بەلای کەمالییەوە هیچ و پووچە:

ژیان هیچە هەمووی دەردی سەری و ئەندووهی سەودایە
ئەگەر ئیسراحەت و خۆشیت ئەوێ ئەی کاکە لەولایە
نەخۆی تەفرە بەوەعدەی هیچ و پووچی تۆ دەخیلت بم
نیهایەت ئەتکوژێ ئەم پیرەزاڵەی ناوی دنیایە
کەمێک ترسی خودات بێ چاوەکەم با پێت نەڵێن خەڵکی
کە ئەو مەحبووبە بێ دینە لەسەر ئایینی تەرسایە
دڵم مەشکێنە نەک بازاڕی جوانیت یەک کەڕەت بشکێ
بەچاوی سووکی مەنواڕێ کە جێی نووری تەجەللایە
ئەبینم هەرکەسێ ڕووی وا لە قاپی گەورەیێک ئەمرۆ
(کەمالی)ش ڕووی دڵی دائیم لە قاپی غەوسی بەغدایە

بەکەم زانینی ژیانی سەر ڕووی زەوی بابەتێک نییە کەمالی یەکەم کەس بێ باسی لێوە کردبێ، بەڵکو ئەمە ناوەرۆکێکی گرنگە لە شیعری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، لە ژیانێکی پڕ لە ئەشکەنجە و نائومێدی هەڵقوڵاوە و بووە بەهۆی دروستبوونی گرێی سایکۆلۆجی و ڕەشبینی لە ناو دڵ و دەروونی خەڵکیدا. شاعیر هەر لەو شیعرەدا ڕەشبینی وەردەگێڕێتە سەر گەشبینی، بۆ ئەمە

گەورەیێک دەستنیشان دەکا هەموو کارێکی پێ دەکرێ، ئەو گەورەیە شێخ عەبدولقادری گەیلانییە شاعیر غولامی بەردەرگای تەکیەی ئەوە لە بەغدا.

٢

کەمالی بەراوورد لە نێوان لاوێک و پیرێکدا دەکا و دەڵێ:

لاوێک پیرێکی پشت کۆماوەی دی
وورد وورد ئەگەڕا لاوەکە پرسی
چیت لێ وون بووە تۆ خوا مامەگیان!
جوابی دایەوە پیری قسەزان
ووتی چاوەکەم بۆچی نازانی
وونم کردووە تەمەنی جوانی!

لەم برە شیعرەدا کەمالی تابلۆیێکی ڕەنگینی داهێنراوی لە وشە دروست کردووە. هونەر لێرەدا کێش و قافیە و ڕیتم نییە، بەڵکو مانایە. هەتا ئەگەر بەزمانێکی ساکاری کاروباری ڕۆژانەش بووترێ: لاوێک پیرەمێردێکی پەشووکاو دەبینێ، لێی دەپرسی، چیت لێ قەوماوە؟ چیت لێ ون بووە؟ دەڵێ تەمەنی لاویەتی.

٣

شاعیر لە خوو و ڕەوشتی جیای خەڵکی ئەم زەوییە دەدوێ:

بەزمی دنیا سەیرە هێندێ کونجی مەیخانەی ئەوێ
ساقیی و جامی شەرابی ناب و پەیمانەی ئەوێ
ووشکەسۆفیش بۆ حیسابی بەینی خوا و خۆی دائیمە
وا لە مزگەوتایە هەر تەزبیحی سەد دانەی ئەوێ
هێندێ دەروێشە بەهایوو هووی لە تەکیە و خانەقا
لوولک و تەپڵ و دەف و پرچ و خەنە و شانەی ئەوێ
هێندێ وەک مەجنوون لە پای هەردەی دوجەیلا شێت و وێڵ
هاودەمی وەحشی و ڕەفیقی شێت و دێوانەی ئەوێ

هێندێ خاوەندی دووسەد دێ و قەیسەری و باغە کەچی
هەر دڵی پڕ داخە تەخت و تاجی شاهانەی ئەوێ
هێندێ نانێک و قومێ دۆی بێ ئەکا شوکری خودا
قانیعە و ڕازی ژیانێکی هەژارانەی ئەوێ
عەینی هەروەک سینەمایە بەزمی دنیا چاوەکەم
سەرسەری سەیری نەکەی بیری حەکیمانەی ئەوێ
کەم کەسێ پەیدا ئەبێ مەقسوودی خوایی و هیچی تر
سەیری هەرکەس من ئەکەم هەر دەرهەم و عانەی ئەوێ

شاعیر جیاوازی خوو و ڕەوشتی خەڵکی بەگیروگرفت دەژمێرێ، وەسفی ئەو جیاوازییە دەکا. یەکێ سەرخۆشە، یەکێکی دیکە نوێژکەرە، هەندێ دەروێش و هایووهوو. کەسانێکی دیکەی شێت و دڵدارن. هەندێ دەوڵەمەند و هی دیکە شاهەنشا و سوڵتانن. کەسانێک بەنان و دۆ و هەژاری دەژین. شاعیر ئەم دیاردە جیاواز و پێچەوانەی یەکترییانە بەپەردەی سینەما دەچوێنێ کە دیمەنەکانی جۆرارجۆر و پێچەوانەی یەکترین. شاعیر دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی لە قاڵبی شیعرێکی جوان تۆمار دەکا.

٤

لە شیعرێکیدا بەشێوازێکی ئامۆژگاری کەمالی دەڵێ:

نانی ڕەنجی شان ئەخۆم وەک تۆ هەوای جاهم نییە
ترسی عەزل و خۆف و بیمی حەزرەتی شاهم نییە
بۆ فەلەک ناکەم تەنەززول چونکە زۆر دوون پەروەرە
ئیحتیاجی شەوقی ڕۆژ و پرتەوی ماهم نییە
دەست درێژم گەه لە بەغدا گەه لە تارانا ئەژیم
حورڕ و ئازادم دەسی بەسرا وو کۆتاهم نییە
بەسمە من ئۆباڵی مەزڵوومان نەچێتە گەردنم
تاقەتی باری حوقووق و ئاگری ئاهم نییە

خـــۆ یەزید نیم تاکـــو ببـــمـــە دوژمـنی ئالی عـــەلی
شـــێت نەبووم تابی عـــەزابی زاتی ئەڵڵاهـم نیـــیـــە
مـن ســـەگی قـــاپی ڕەســـوولوڵڵاھ و ئەولادی عـــەلیم
بـەندەیی زارم خـــەیاڵی ڕوتبـــە وو جـــاهـم نیـــیـــە
نەکەم گەر مەدحی ئەو زاتەی کە فەخری جین و ئینسانە
مـــەڵێن خـــەڵکە (کـەمـالی) کـافـر و بێ دین و ئیـمـانە
گـونـەهکارم دەمم پیـســە ئـەگـەر ناوی نـەبەم حـەقـمـە
چ مـــەدحـــێکی بکەم! خـــۆ مـــەدحی ئەو ئایاتی قـورئانە

لەم شیعرەدا کەمالی لە لووت بەرزی خۆی دەدوێ، نایەوێ گەورە بێ، چونکە وا زان دەکا ئەگەر گەورە بێ لە کار دەکەوێ. دەیەوێ سەربەست بژی. کوێی پێ خۆشە لەوێ زیندەگانی بکا. نایەوێ ئۆباڵی خەڵکی چەوساوە بکەوێتە ئەستۆی. حەز ناکا بەیەزید بێ بۆ ئەوەی ببێتە دوژمنی نەوەی عەلی. ئەم بیروباوەڕانە لە دەستووری ئایینەکان و ژیانی کۆمەڵانی خەڵکی سەر ڕووی ئەم زەوییە بەدرێژایی ڕۆژگار دروستبوون. ڕەنگە هەموو کەسێک بەبێ سڵەمینەوە ئەم ئامۆژگارییانە قوبووڵ بکا، بەڵام هەموو کەسێک نایخاتە پراکتیکەوە.

کوردایەتی و سیاسەت

دیوانی کەمالی شیعرێکی زۆر لەبارەی بیروباوەڕی کوردایەتی و سیاسەت دەور دەکاتەوە.

١

کەمالی شیعرێکی بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی میللی شێخ عەبدولقادری کوردستانی باکوور وتووە:

فیدات بم ئەی فیدایی میللەت ئەی سەرداری کوردستان
وەلی عـەهدی هومـایوون تالعی خـونکاری کـوردسـتـان
بەئەنفاسی مـەسیح ئاسا عـیلاجی عاجلیت بەخشی
بەدایەی بێکەسی بێـچـارەیی بیـمـاری کـوردســتـان

وەکـو بارانی ڕەحـمـەت لوتفی عـامت فـەیز بەخـشـایە
بژی ئەی واسیـتـەی نەشئـونەمای گوڵزاری کـوردسـتـان
بە زەرکـفـتی تەلا ناوت لـەمـەولا دەرج ئەبێ تا حـەشـر
لە تـەئریخـا بـەعـینوانی سـوپاسـالاری کـوردسـتـان
ئەگەر بیشـمکوژن زومرەی موخالیف پێت ئەڵێم ئەمجا
هیزەبری غـالیب ئیبنی حـەیدەری کەڕڕاڕی کوردسـتـان
ئەوەی بـەدخـواهـتـە با قـوڕ بەسـەردا کـا بەنـەومـیـدی
ووجـوودی تۆیە فـەخری فیرقـەیی ئەحراری کوردسـتـان
دەخـیلم فـرسـەتە هەنگامـی سـەعی و جـوهدە تێکۆشـە
بەدڵ بۆ ئینتـیـزامی مـوڵک و بۆ ئیـعـماری کـوردسـتـان

شـێخ عـەبدولقـادری شـەمزینی نیـشـانێکی مـانگ و ئەسـتـێرەی لـە زێڕ دروست کردبوو و لەسـەر مانگەکە ڕستەی «فیدای میللەت» نووسرا بوو و وەک بازیبەند لە قۆڵی بەستبوو. بەم هۆیەوە کەمالی ئەم شیعرەی بۆ هۆنیوەتەوە. شیعرەکە مژدەی ڕۆژی خـۆشی و گـوشادی پێوەیە، بـەوەی قارەمـانێکی وەکو شـێخ عـەبدولقـادر بەناوی مـافی کوردەوە لە خـەباتدا بووە لە پێناوی سەربەستیی کوردستان. بەلای شاعیرەوە ئەم شۆڕشگێڕە شایانی ئەوە بوو سەرداری میللەت بێ.

٢

کەمالی شانازی بەوەوە دەکا کە کوردە:

من فـەخـر ئەکـەم کـە کـوردم و کـوردی زمـانمە
ئەم شـاخ و کـێـوە دڵکەشـە وا نیـشـتـمـانمە
ئەم خـاکـە پاکـە جێگەمـە کـە هـەر زەڕڕەیێکی ئەو
خـاڵ و بـرۆ و سـەری شـەهـی زەند و بـەبانمـە
ئەم خـاکـە تووتیـا سـیـفـەتە پاکـەیە کـەوا
دەرمـانی چاوی پڕ گـڵ و پڕ دەرد و ژانمـە
من فـەخر ئەکەم کە شاعیر و ڕەند و قەلەندەرم
شیـعرەکە تاج و نەجمە وو ڕوتبە وو نیشـانمە

ئوستـادی شـیـعـرم و نیـیـه ترسم لـه ڕەخنەگـر
با بێـتـه ڕوو ئەوەی بەتـەمـای ئیـمـتـیـحـانمه
شـیـعـرم ڕەوان و ڕاسـتـه وەکـو بەژنی دلبـەرم
ئەو دلبـەرەی کـه ڕووح و دڵ و جـەرگ و گـیـانمه
ئەو دلبـەرەی کـه نیـوە نیگای چاوی سـاحـیـری
مـایەی حـەیات و خـۆشی و شـادیی ژیانمـه
ئەو دلبـەرەی کـه لێـوی بەمـن ئەبەخـشێ حـەیات
کـافـر نەبم ئەڵێم ئەوە عـیـسـایی زەمـانمه
ئەو دلبـەرەی کـەوا دەمـی گـەوهەرفـشـانەکـەی
نوقڵ و نەبات و شـەکـر و گـوڵ خـەندەرانمـه
لادە (کـەمـالی) بێـرەوە سـەر باسـی نیـشـتـمـان
ئەم نیـشـتـمـانەی دلبـەری پڕ حـوسن و ئانمه
ئەم نیـشـتـمـانه جـوانەیە وا ووردە بـەردی ئەو
یاقـووت و دوڕ و گـەوهەر و ئەڵمـاسی کـانمه

شاعیر بەوە شادە کە کوردە و زمانی کوردییە، لە پاشانا بەوە باغە کە شاعیرێکی گەورەیە. ئینجا دەکەوێتە سەر وەسفی دلبەر چونکە ئەو سەرچاوەی ئیلهامی شیعریەتی. دەکەوێتە وەسفی جوانیی ئەو شۆخە. لە کۆتایی شیعرەکەدا هوشیار دەبێتەوە و بەخۆی دەڵێ پێویستە لە وەسفی خۆشەویست لابدا و بێتەوە سەر نیشتمان، چونکە جوانیی هەموو شتێک لەودا بەرجەستە بووە.

٣

لە دژی کردەوەکانی دەروێشیزم دەڵێ:

خەڵکی ئەمڕۆ وا لەسەر ئەوجی فەلەک جەولان ئەکەن
هەر وەکو ماسی لە دەریادا سەفا و سەیران ئەکەن
نەگبەتی و بێ عەقڵی داوێن گیری ئەم کوردانەیە
بۆیە تازە حەز لە زەرگ و تەپڵ و دەف لێدان ئەکەن

ئەم پارچە شیعرە بەراووردێکە لە نێوان ژیانی خەڵکی پێشکەوتووی سەر ڕووی زەوی و ژیانی دواکەوتووی خەڵکی کورد ئەوەی خەریکی هایووهووی دەروێشی و زەرگ وەشاندنن. ئەگەر کردەوەی ئەم دەروێشییە وەکو دیاردەیێکی دواکەوتوو نەمێنێ کورد پێش دەکەوێ.

٤

بۆ شەهیدبوونی دوکتۆر فوئاد و شێخ سەعیدی پیران کەمالی دەڵێ:

ئێمە کورد و سەرچڵین دائیم شەڕ و دەعوا ئەکەین
تا وەکو ئاخر نەفەس بەرزی وەتەن داوا ئەکەین
حوججەتی nامووس و ئیستیقلالی خۆمان سەیر کەن
وا بەخوێنی گەورە گەورەی کوردەکان ئیمزا ئەکەین

کەمالی لە ساڵی ١٩٢٥ ئەم چوارینەی بەهۆی لە سێدارەدانی دوکتۆر فوئاد و شێخ سەعیدی پیران وتووە. بێ گومان شەهیدەکان تەنیا ئەم دوو کەسە نەبوون، بەڵکو کۆمەڵێک لە نیشتمانپەروەر و شۆڕشگێڕانی کوردی کوردستانی باکوور بوون.

٥

لە شیعرێکیدا کەمالی لەوە دڵنیایە کورد دەگاتە ئامانجی:

عاقیبەت تەئسیر ئەکا هاوار و ئۆف و ئاخی کورد
مەرهەم ئەکرێ زامی جەرگی پڕ برین و داخی کورد
بێشەیی شێری ژیانە و یانەیی بەبر و پڵنگ
چۆن ئەژی دوژمن لەسەر ئاسۆی بڵندی شاخی کورد
خوێنی گوڵڕەنگی شەهیدانە لە خاک هاتۆتە دەر
زەحمەتە بێگانە بۆنی کات گوڵاڵەی باغی کورد
دەستی قودرەت لووتی بەرزی وا گەیاندۆتە فەلەک
پێکی پۆڵا نانەوێنێ تا ئەبەد برناخی کورد

زۆر ئەترسم بەعـزە بێ ئەقـڵێ بڵـێن پێم کـافـرە
گەر بڵێم من عـەینی باغی جەننەتە ئێلاخی کورد
ڕۆسـتـەمی مـازەندەران شـێـری ژیان بەبری بەیان
ناگرن بەرگەی هوجـوومی عـەسکەری قازاخی کورد
کێ ئەڵێ کـورد مـردووە کـورد نامـرێ هەر زیندووە
مەرهـەم ئەکرێ زامی جـەرگی پڕ برین و داخی کورد

ئەگەر لە سەردەمی دانانی ئەم شیعرە وردببینەوە (تشرینی یەکەمی ١٩٦٩) ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێ لەو سەردەمەدا فەرماندەی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە وتووێژدا بوو لەگـەڵ دەسـەلاتی نێـوەندی لە بەغـدا بۆ بڕیاردان لەسـەر دامەزراندنی کۆماری ئەفتۆنۆمی هەرێمی کوردستان. وابوو لە دوای ماوەیێک لە ١١ی مـارتی ١٩٧٠ بەیانێک بەم هۆیەوە دەرچوو. دیارە شـاعـیـر هەواڵی ئەو وتووێژەی بەرگوێ کەوتووە و لەوە دڵنیا بووە کورد هەندێ لە مافی ڕەوای خۆی دەست دەکەوێ، بۆیە لەسەر ئەو باوەڕەیە کورد نەمردووە و هەر زیندووە.

٦

لە شیعرێکیدا کەمالی ئەوە دەردەبڕی ئومێدی زۆری بەکورد هەیە:

پیاوی زانا چۆن لە ڕەویەی قەومی خۆی حاشا دەکا
چۆن لە ئاداب و ئوسـووڵی ئەو گـەلە ئیـبـا ئەکـا
هەروەکو مەنسووڕ «انا الحق» گۆ بوو گەر بیشمکوژن
خوێنەکەم ئەتکێ بەکوردی دەردی خۆی ئینشا دەکا
کورد ئەوەند کوردن بە سەد شەیتان لە کوردی ناکەون
ئیکە خـەڵکی بۆچی بۆ خۆی دەردی سـەر پەیدا دەکـا
باوکی ناناسێ خـودا ئەیزانێ کـێـیـە و کـەی بووە
هەرکـەسێ تەرکی زمـانی خـاسـسی مـادەرزا ئەکـا
هەرکـەسێ هات و ووتی کـورد مـردووە باوەڕ مـەکـەن
شـێتـە بێ عـەقڵە کـەر و گـایە قسـەی بێ جـا ئەکـا

بەلای شاعیرەوە کوردبوون شایانی سەربەرزییە و هۆی سەرشۆڕی نییە. لە کاتی خۆیدا مەنسووری هەلاج لە قسەی خۆی نەهاتە خوارەوە، شاعیریش وەکو ئەو لە کوردییەتی پەشیمان نابێتەوە هەتا ئەگەر خوێنیشی بڕژێنرێ ئەو خوێنە دەبێ بەمەرەکەب و بەسەرهاتی کورد دەنووسێتەوە. ئەوەی کورد بەزیندوو دانەنێ شێت و بێ هۆشە.

٧

بەچوارینێکدا کەمالی جەژنە پیرۆزەی لە شێخ مەحموود کردووە:

جەژنی کەسێک موبارەکە سەربەست و حوڕ بژی
پابەندی دەستی غەیرە نەبێ چەشنی کوڕ بژی
کوردی هەژار ئەسیری دەستی غەیریت جەژنی چی
کەی جەژنی تۆیە بگری بڕۆ سەر بەقوڕ بژی

لە ساڵی ١٩٣٥ کە شێخ مەحموود دەستبەسەر دەبێ لە بەغدا کەمالی بەم چوارینە جەژنی لێ پیرۆز دەکا. بەڕاستی ناوەرۆکی ئەم پیرۆزباییە لەگەڵ هەڵسوکەوتی شێخ مەحموود ڕێک ناکەوێ. بۆیە شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کەسی دیلی وەک شێخ مەحموود جەژنی نییە، لە ژیانی ئازادیدا جەژنە پیرۆزە لە پیاو دەکرێ نەک لە ژیانی دیلییەتیدا.

٨

دیسانەوە بۆ مەبەسی جەژنە پیرۆزە لە چوارینێکی دیکەیدا کەمالی دەڵێ:

سبەینێ جەژنی قوربانە بەئادابی موسوڵمانی
مەڕومالات ئەکەن ئیسلامەکان ئێستا بەقوربانی
بزانن خەڵکە بۆ پاراستنی خاکی بەنرخی کورد
بەقوربانی ئەکا وا ڕۆڵەکانی خۆی سلێمانی

کەمالی نەریتێکی ئیسلامەتی دەگێڕێتەوە بەوەی لە جەژنی قورباندا مەڕومالات

دەکەن بەقوربانی، ئەمە بەناوی ئایینەوەیە، کەچی خەڵکی سلێمانی ڕۆڵەکانیان دەکەن بەقوربانی لە ڕێی پاراستنی خاکی نیشتمان. ئاوڕدانەوەیێکی هونەریی جوانە لە لایەن شاعیرەوە.

***

عەلی کوڕی باپیر ئاغای نازناو «کەمالی» شاعیرێکی بەدیمەنی قۆناغی گواستنەوەی ئەدەبی کوردییە، نزیکەی سەدەیێک ژیاوە. ئاگادارییێکی تەواوی لە ئەدەبی کلاسیکیدا بووە، هاوڕێی هەندێ لە شاعیرە نوێخوازەکان بووە. بەشداری لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا کردووە. لە شیعرە عەرووزییەکانیدا نوێنەری ڕاستی ئەدەبی کلاسیکی بوو، لە شیعرە کێشی خۆماڵییەکانیدا لە شیعری مىللییەوە نزیک بوو. کەمالی نموونەی شیعری کلاسیکییە لە مێژووی ئەدەبی کوردی لە سەدەی بیستەمدا.

ئەمین

بەشی دوازدەم

ئەمین

١٨٨٩ – ١٩٥٤

گوڵی ڕووی نەوجەوانان وەک لە ژێر خاکی زەمین وون بوو
دەنا ڕوویی گـوڵ و سـونبـول بەهاران کـەس نـەبینـێ با
وەکـو بـادی ئەجـەل غـونچـەی منی ئەوڕۆکـە فـانـی کـرد
بڵـێن با بـاغـەوان چیـدی لە بـاغـان گـوڵ نەچێنـێ با

ژیانی

مـحـەمـەدئەمین کوڕی ئیبراهیم لە سـاڵی ١٨٨٩ لە شـاری شنۆ لـە دایک بووە. لە پاشانا لە ناو خەڵکی بەمیرزا مـحەمەدئەمینی بەلەدی ناسـراوە، نازناوی شیعری «ئەمین»ە، هـەندێ جـار «ئەمین شنۆیی»یشـی بەکارهێناوە. باوکی دەسـتڕۆیشـتوو و دەوڵەمــەند بووە. بەمنداڵی مـامـۆسـتـای تایبـەتی بۆ ئەمـین گـرتووە، قـۆناغـە گرنگەکانی بەرنامەی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی بڕیوە و بووە بەخوێندەوارێکی باش. لەگەڵ ئەوەی لە تەمەنی یازدە ساڵیدا بەناوەخت باوکی کوژراوە، بەڵام مامی گرتوویەتییە خۆی و لە خوێندن بەردەوام بووە. میراتی باوکی زۆر بووە، لەبەرئەوە لە سـەرەتای ژیانیدا هـەژاریی بەخۆیەوە نـەدیوە. لە پاشانا کـارەسـاتی دیکە ڕووی تێدەکا لە ماوەی جـەنگی یەکەمی گێتیی سـەدەی بیستـەم لە شـەڕی ڕووسـەکان لە ڕواندز مامیشی دەکوژرێ، بێ کەسی بەخۆیەوە دەبینێ.

ئەمین چۆتەوە سـەر ڕەوشـتی باوکی، چاوتێـر بووە، دەسـتی خـەڵکی گـرتووە، پیاوەتی لەگەڵ هاوڕێ و نزیکەکانی کردووە، بۆیە لە سـاڵانی بەر لە کۆچی دوایی دەست کـورتی بەخـۆیـەوە دیوە. لە ژیاندا ناخـۆشی چەشـتـووە، لە دوای کـوژرانی باوک و مامی سێ جار ژنی هێناوە، ژنی دووەمی گەلێ سەرێشەی بۆ ناوەتەوە، لە

ڕووی سـایکۆلۆجـیـیـەوە زۆر کـاری لێ کـردووە، هەروەها یەکێ لە کـچـەکـانی بەگەنجی سـەری ناوەتەوە ئەمـەشـیان لە ژیانیدا دەردێکی دیکەی دەروونیی بووە تووشی هاتووە.

شاعیر شارەزای گیا و ڕووەک بووە ئەوەی بۆ داوودەرمان بەکارهێنراوە، لەگەڵ ئەجزاچییەتیدا دەستی پزیشکیشی بووە. وەک خوێندەوار و کەسێکی دیار لە ناو کۆمـەڵدا مـاوەیێک بەهەڵبـژاردن بووە بەسـەرۆکی شـارەوانی شنۆیە، لـەبەرئەوەیە مـحەمـەد ئەمین بەلەدی لە ناو خەڵکیدا ناوی دەرکردووە. ماوەیێکی دیکەش کراوە بەمامـۆستـای قـوتابخـانـەی سـەرەتایی لەو سـەردەمـانەی قوتـابخـانەی مـیری لە شارەکانی کوردستـانی ئێران پەیدابوون. سـاڵانی پێش مـردنی لەگەڵ سێیـەمین ژنی ژیانی بردۆتە سـەر، ئەمـەیان ئامـۆزای خۆی بـووە. ئەمین لە سـاڵی ١٩٥٤ لە شنۆ کـۆچی دوایی کـردووە و لە گۆڕسـتـانی خـەلیفـە مـەلا خـدر لە شـاری خۆی نێژراوە.

شیعری

ئەمین شـاعیرێکی خـۆڕسک بووە، لە منداڵییـەوە مـەیلی بۆ شـیـعر هەبووە، زۆری خـوێندۆتەوە. لە سـەرەتادا شـیـعری بۆ خـۆی وتووە، مـەیلی بۆ گـاڵتـەوگـەپ و داشـۆرین و شـیـعری کـراوە بووە، لە پاشـانا کـە لە گـێـتـیی ئایینی ئیسـلامی و تەریقـەتی دەروێشی نزیک بۆتەوە لە شیعری پێشـووی دوورکەوتۆتەوە، بەم جـۆرە بووە بەیەکێ لە شاعیرە پسپۆڕەکانی شیعری ئایینی.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

ئەمـین لە چوارچێـوەی شـیـعـری کـلاسـیکی عـەرووزی نەچۆتـە دەرەوە. بەزۆری بەحـرەکانی هەزەج و ڕەمـەلی بەکارهێناوە، هەندێ جـار لە کەرتکردنی نیوە دێڕە شیعری عـەرووزی کێشـەکە بووە بـەکێشی سـیلابی خـۆمـاڵی. لە قـافیـەدا هـەردوو جۆرە قافیەی بەکارهێناوە. یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی).

هەندێ لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی کردووە بەقافیە: ا ب ت د ر ع غ ل م ن (ە – ـە) وو ۆ ی ێ. شاعیر بایەخی تەواوی بەپاش قـافیـە داوە، ئەم وشـە و ڕستـانە لە پاش قـافـیـەیدا بەرچـاو دەکەون: بکە، من، یا ڕەسـووڵڵا، مـحـەمـەد،

ڕۆیی، ئەلوەداع، بێ (ببێ)، ڕۆ، سـووتا، بم (ببم)، با، ئەی فـەلەک، هەتاکـەی ئەی دڵی غافڵ، دڵم، تۆم، نەکەم، چبکەم، لە من، تۆ، نەبوو، مەکە، بووە، چییە، نییە، بێ (ببێ).

بەرهەمی شیعری ئەمین بەزۆری لە لیریکی کورت پێکهاتووە، لە نێوان پێنج دێڕ تا دوازدە دێڕ. قەسیدەی کەمە، بەڵام پێنجینی زۆرە (ا ا ا ا ب) بەتایبەتی شیعرە ئایینییەکانی لەسەر قەسیدەی پێنجین هۆنیوەتەوە. زمانی شیعری ئەمین خۆش و ڕەنگینە، نموونەیێکی تازە و جوانە لە دیالێکتە بچووکەکەی زمانی کوردی شاری شنۆ و دەوروبەری پێکهاتووە. لەگەڵ ئەوەی دیالێکتی موکری بەسەر زمانیدا زاڵە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زمانەکەی تێکەڵاوە و ئەدگاری دیالێکتە بچووکەکانی دیکەش بەشیعرییەوە دیارە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

لە بنجدا ئەمین شاعیری غەزەلی دڵدارییە، بەو دەستی پێ کردووە، لەبەرئەوە هەر لەو بابەتەشدا بەرز و باڵایە. شیعری ئایینی زۆرە. لە موناجاتی خودا و نەعتی پێغەمبەر و ستایش و پێداهەڵدانی شێخانی تەریقەتی دەروێشی. نزیکەی سی شیعری هۆنیوەتەوە لە ستایش و پێداهەڵدانی شێخانی تەریقەتی قادری، لەبەرئەوە شیعرێکی زۆری تەرخان کردووە بۆ سەرداری تەریقەتەکەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی، ئینجا بەرەو خوار دەبێتەوە بۆ لای شێخ عەبدولقادری شەمزینی و سەید عەبدوڵڵای شەمزینی و سەید تەهای شەمزینی و هی دیکە. لە هەموو ڕوویێکەوە ئەمین بێ ئاگا نەبووە لە هەواڵی بنەماڵەی شێخانی شەمزینی (نەهری)، لە خۆشی و ناخۆشیدا لەگەڵیان بووە. کە شاعیر شینی بۆ شێخ عەبدولقادر گێڕاوە لە ساڵی (١٩٢٥) بەهۆی لە سێدارەدانی لە لایەن کەمالییەکانەوە، لە ڕووی ئایینی و دەروێشییەوە بۆ مەسەلەکە چووە، شاعیر وەک شێخێکی گەورەی تەریقەتی قادری تەماشای دەکا نەک وەکو شۆڕشگێڕ و خەباتگێڕێکی بزووتنەوەی کوردایەتی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتیدا.

ئەمین لە شیعرە ئایینییەکانیدا وشە و ڕستەی بێگانە بەکار دێنێ، بەتایبەتی لە زمانی عەرەبی بەزۆری لە ئایەتی قورئان و حەدیثی پێغەمبەر وەریان دەگرێ. جگە لەوە لە شیعری دیکەیدا شاعیر زیاتر بایەخ بەوشەی کوردی دەدا، بەگشتی

شیعری پاراو و ناسک و ڕەوانن.

شاعیر پێوەندی لەگەڵ هەندێ لە شاعیرانی دەوروبەری خۆی بووە، لەوانە شیعری ستایشی بۆ میرزا مرادی شاعیری هاوشاری خۆی و سافی هیرانی وتووە.

وەک لە سەرچاوەکاندا دەردەکەوێ ئەمین قەسیدەیێکی درێژی (پۆیێم) هەیە بەناوی «بەیتی عەبدولڕەحمان» تا ئێستا بەدەسنووسی ماوەتەوە و بڵاونەکراوەتەوە.

مەولوودنامە

ئەم مەولوودنامەیەی ئەمین یەکێکە لە مەولوودنامە زۆرەکان بەزمانی کوردی، لە ڕووی هونەرییەوە سەرکەوتووە. لە بابەت ناوەرۆکەوە جیاوازییێکی ئەوتۆی لەگەڵ مەولوودنامەکانی دیکەوە نییە، بەڵام لە بابەت ڕوخسارەوە بەڕاستی ئەمین هونەری نواندووە. بەرهەمەکەی بەپەخشان و شیعر نووسیوە، لە کاتی مەولوود خوێندندا وا دیارە گۆینده بەپەخشان ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە، لە دوای هەر فەسڵێک گۆرانیبێژەکان شیعرەکە بەئاوازی دەف و تەپڵەوە دەچڕن. بەشی پەخشانەکەی مەولوودنامەکە شیعرئامێزە، یا پەخشانە شیعرە، یا وەکو بەعەرەبی پێی دەڵێن «سەجع»ە. ئەم مەولوودنامەیە لە ناوچەکانی شنۆ و ورمێ بەناوبانگە، تا ئێستاش لە ماڵی کورداندا سەرچاوەی خوێندنی ئاهەنگی هەموو مەولوودێکی پێغەمبەرە.

نموونەی شیعری

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «غارەتگەری هۆش» ئەمین بەم جۆرە وەسفی دلبەری دەکا:

نەمدیوە وەکو تۆ کەسێ وا دلبەر و ڕەعنا
ڕوومەت گوڵ و موو سونبول و چاو نێرگسی شەهلا
خۆش ڕەنگ و قەشەنگ و بەنەزەر شەنگ و دەهەن تەنگ
سوورەت قەمەر و لەب شەکەر و ئاوێنە سیما

نازک بەدەن و سیم تەن و سینە سپی و ساف
شیرین دەهەن و خۆش سوخەن و شۆخی دلارا
عەییار و دڵ ئازار و ستەمکار و جەفاکار
غارەتگەری هۆش و خیرەد و تاقەتی دلها
من سەیدی چ دامێکی نەبووم کەوتمە دامت
پابەندی بەزنجیری سەری زولفی سەمەن سا
بولبول وەرە تا مردنێ هەر تێکڕا بناڵین
تۆ بۆ گوڵ و من بۆ دەهەنی غونچەیی یەکتا
پەروانە وەرە تاکو دەگەڵ یەگدی بسووتێین
تۆ عاشقی شەمعیی و ئەمن عاشقی لەیلا
کەس قیمەتی ئەشعاری (ئەمین)ی لە شنۆیە
نازانی مەگەر شەخسێکی زۆر عارف و دانا

ئەمین وێنە ڕەوانبێژییە ئامادەکراوەکانی شاعیرانی پێش خۆی دووبارە دەکاتەوە، بەڵام دیمەنێکی تازەیان پێ دەبەخشێ، کارەکەی وەکو ئەو پارچە مۆزاییکەیە لە کۆمەڵێک وردە بەردی بەنرخی ڕەنگاوڕەنگ پێکهاتووە و بووە بەتابلۆیێکی داهێنراو، هونەروەرێکی دیکە لەو کۆمەڵە وردە بەردە تابلۆیێکی دیکە دروست دەکا و هەرچەندە لە هەندێ لایەنەوە لە ئەوەی پێشوو دەکا، بەڵام بە داهێنانێکی تازە دەژمێررێ.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «تەرسا» ئەمین بەم جۆرە موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا:

من فیدایی چاوەکانت هێندە گریانم مەکە
تۆ بەعیشقی زولفەکانت دڵ پەرێشانم مەکە
تیری موژگانت کەوا داناوە نێو ئەبرۆی کەمان
بەم خەدەنگ و بەم کەمانە تیرەبارانم مەکە
گەر وەکو تەرسا دەکەی تالانی عەقڵ و هۆشی من
تالیبی زیننارە هەروەک شێخی سەنعانم مەکە

دڵ لە دەوری ڕوویی شـــەمـــعت شـــەو وەکـــو پەروانـەیە
ئەی چراغی عـاشـقـان وا قـەسـدی سـووتانم مـەکـە
زەحـــمـــەتە دەردی جــودایی جــارێکی ڕەحـــمت هـەبێ
وا دووچاری داخی دووری دەردی هیـــجـــرانم مـــەکـــە
خۆ لە عیشقی زولفی یار و چاهی غەبغەب ئەی (ئەمین)
بێ قـوسـوورم مـوسـتـەحـەقـقی بەند و زینـدانم مـەکـە

لەم شیعرەدا ئەمین هەوڵ دەدا وەکو سۆفییێک خۆی بێنێتە ڕیزی شێخ سەنعان، بەم پێیە شیعرەکەشی بێنێتە ڕیزی ئەو شیعرەی دەچنە ناو خانەی داهێنانی سۆفیزمی کوزمۆسییەوە. تەرسا کچە مەسیحییەکەیە کە بۆ شێخی سەنعان کردگار بوو چووبووە ناو لەشی ئەو کچەوە. بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو جوانییەی شاعیر لەم پارچە شیعرەدا دەری دەبڕێ، سۆزی گەرمی دڵداریی ئاسمانی لە شیعرەکەدا بەدی ناکرێ، هەر لەبەرئەوەشە ئەمین لەو دلبەرە دەپارێتەوە بۆ ئەوەی وەکو شێخی سەنعانی لێ نەکا، چونکە ئەوەی ئەو شێخە بۆی دەکرا ئەم شاعیرە بۆی ناکرێ.

٣

لە موناجاتێکی دیکەدا لەگەڵ دلبەر ئەمین دەڵێ:

من خـەرابی دەردی عـیـشـقی فـیـرقـەتی دیداری تۆم
دڵ کـەبابی داغ و هیــجـری ئاهی ئاتەشـبـاری تۆم
هەرکـە مـردم با بزانن جـوملە عـالەم خـاس و عـام
کـوشـتـەیی تیـری نیگاهی دیدەیی خـوێنبـاری تۆم
با لە کێلی من بنووسن نەخشی دوو ئەبرۆت بەخوێن
تا بزانن من شـەهیـدی تیـغی سـەیقـەلکاری تۆم
عـاشـقی ڕوویی گـوڵم دایم دەناڵم هەر سـەحـەر
عـەندەلیبی باغی حوسنی گوڵشـەنی ڕوخسـاری تۆم
گەر حەکیم نەیگوت عیلاجی عیللەتی جەرگی (ئەمین)
من دەڵێم ڕەنجووری عیشقی نێرگسی بیمـاری تۆم

ئەمەش موناجاتێکی دیکەیە لەگەڵ دلبەر، ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ لەم شیعرە و لە شیعرەکانی دیکەی شاعیر لە بارەی وەسف و دڵدارییەوە هەموویان لە غەزەلی دڵداری دەکەن، لەگەڵ کچێک قسە دەکرێ، وەسفی ئەندامی جوانی ژنێک دەکرێ، کەچی شاعیر مەبەسی ئەوە نییە، بەڵکو پێچەوانەی ئەوە، خۆی بەعاشقی حەقیقی دەزانێ، ئەو سیفەتانەی بۆ جوانیی ژن دەردەبڕێ مەبەسی جوانیی شێخی تەریقەتی دەروێشییە، لەبەرئەوەیە دلبەری شاعیر ژنێکی دیاریکراو نییە.

٤

لە قەسیدەیێکی پێنجینی بەناوی «شەیدایی گوڵ» دەڵێ:

ئیمڕۆکە لە هیجرانی تۆ بیمارە دڵی من
شێواو و پەرێشان و بریندارە دڵی من
دائیم وەکو نەی خەسڵەتی هاوارە دڵی من
موشتاقی مولاقاتی ڕوخی یارە دڵی من
وەڵلاهی بەعیشقی تۆ گرفتارە دڵی من

وا تێمەگە گەر هەیکەلی من زاهیری ساغە
وەک لالە دەروونم هەموو لەو هیجری تۆ داغە
پەروانە سیفەت مەقسەدی من ڕوویی چراغە
وەک بولبولێ هەر حەسرەتی من دیتنی باغە
شەیدایی گوڵ و تالیبی دیدارە دڵی من

گیانە وەرە ڕوحمێ بکە بەو ئەمنی حەزینە
جەرگم لە فیراقی تۆ هەمووی کۆنە برینە
لێوت بەمەسەل شەکرە وەیا قەندی شیرینە
ئەو مەڵحەمە بۆ دەرد و دەوای گیانی (ئەمین)ە
موشتاقی ڕوخی دلبەرە دووبارە دڵی من

ئەم لیریکەی ئەمین شیعرێکی دیکەیە لە یەکەم خوێندنەوەیدا شیعرە بەناوبانگەکەی بێخود دێنێتەوە یاد «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە تۆراوە دڵی من...»

هەندێ لە شاعیرانی کورد لەسەر کێش و قافیەی بێخود لاساییان کردۆتەوە، لە ڕوخساردا هەموو ئەو شیعرانە لە یەکتری دەکەن، کەچی لە ناوەڕۆکدا جیاوازن، ئەوەی بێخود شیوەن و ماتەمنامەیە، شیعری ئەوانی دیکە زۆربەیان لە بابەت وەسف و دڵداری و دووری دلبەر و ئاوارەیی شاعیرەکان خۆیانەوەیە.

٥

لە شیعرێکیدا ئەمین خەریکی گەمەیێکی ڕەوانبێژییە:

لە ئەم دنیایی فانیدا هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
لە ناو مەستی جوانیدا هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
تەماشا باب و باپیران ئەگەر بوڕناو ئەگەر پیرن
دەخاکێ دا چ یەخسیرن هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
تەماشا موونیس و یاران دە قەبرێ دا گرفتارن
هەموو خەستە و بریندارن هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
ئەگەر شێخی ئەگەر عالیم ئەگەر مەعلوولی گەر سالیم
دە ئاخری دەمری ئەی زاڵم هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
بەسەد تەدبیر و سەد ڕایێ عیلاجی مردنێ نابێ
دەبێ کۆچ کەی لە دنیایێ هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
تەنی وا نازکت دەڕزی دەژێر خاکی سەری ئەرزی
لە ترسان بۆچی نالەرزی هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ
(ئەمین) جارێ بکە تۆبە لە خورد و نوستن و خەو بە
لە بۆ تۆش دێتن ئەو نۆبە هەتاکەی ئەی دڵی غافڵ

ئەمین ئەم شیعرەی لەسەر بەحری عەرووز داناوە، هەر دێڕێکی کردووە بەچوار نیوە دێڕ، واتە هەر نیوە دێڕی لەت کردووە و بووە بەدوو پارچە. بەم پێیە هەر دێڕێک دەبێ بەچوارینێکی هەشت بڕگەیی بەکێشی سیلابی خۆماڵی. هەموو دێڕە شیعرەکان بەم جۆرە خۆیان دەنوێنن:

لـه ئەم دنیـــایـی فـــانـی دا
هەتاکـــەی ئـەی دڵـی غـــافڵ
لە نـاو مـــەسـتـی جـوانی دا
هەتاکـــەی ئـەی دڵـی غـــافڵ

***

تەمـــاشـــا بـاب و باپـیـــران
ئەگـەر بورِنـاو ئەگـەر پیـرن
دەخـاکـێ دا چ یەخـسـیـرن
هەتاکـــەی ئـەی دڵـی غـــافڵ

***

تەماشـای مـوونیس و یاران
دەقـــەبرێ دا گـــرفـــتـــارن
هەمـوو خـەسـتـە و برینداون
هەتاکـەی ئـەی دڵـی غـافڵ...

لێــرەدا وەک دیارە ڕســتــەی «هەتا کـەی ئـەی دڵـی غـافڵ» کـە لـە هەشت بڕگـە پێکهـاتووە دەبێـتـە نیـوە دێڕی دوایی هەمـوو چوارینەکـان، ئەوەی لە بنجـدا پاش قـافیـەی لیریکەکەیـە. بەم خـوێندنەوە تازەیـە ئاوازێکی ڕەوان دەکەوێتـە بەرگوێی خوێنەر.

٦

لە شیـعرێکیدا بەم ڕەنگە ئەمین فرمێسکی دەڕێژێ بەهۆی جوانەمـەرگبـوونی «نازدار»ی کچی:

لە پاشـی ڕوویـی مـــەحـــبـــووبان لە دنیــا گـــوڵ نـەمــێنێ با
لـە پاشـی ڕووی گـــوڵان بـولبـــول لە بـاغـــاندا نـەخـــوێنێ بـا
گـــوڵی ڕووی نەوجـــەوانـان وەک لە ژێر خـــاکی زەمـین وون بوو
دەنـا ڕوویـی گـــوڵ و ســـــونبـــول بەهـاران کـــەس نـەبـینێ بـا

وەکــو بادی ئەجــەل غـونـچــەی منـی ئەوڕۆکــە فــانی کــرد
بڵــێن با بـاغــەوان چیــدی لە بـاغــان گــوڵ نەچێنێ بـا
چەمەن وا مـانەوە بێ گوڵ هەزار ئەفسووس و سەد حەسرەت
بڵێ با غــونـچــە گــوڵ چیــدی لە پەردە خــۆی نـەژینێ با
جـــــەوان و نـازەنیـنـی مـن لـە دنیـــــایێ وەداعی کـــــرد
لـە پـاشی وی (ئـەمـین) یـاڕەب لـە دنیـــــایێ نـەمـــــێنێ بـا

نازەنینی کــچی ئەمـین بەگــەنجیــەتی جـوانەمــەرگ بووە. لە گــوڵ جـوانتـری نەدۆزیوەتەوە بیکا بەڕەمز بۆ کچە خۆشەویستـەکەی. نازەنینی کردووە بەشـاگوڵ. مەملەکەتی گوڵستان ئەگەر شای نەمێنێ بەهاری وێران دەبێ. لەم مـاتەمنامەیەدا شـاعیر وێنەی نوێی داهێنراوی هونەری دۆزیوەتەوە. لە ڕووی قـافیـەوە وەسـتایی نواندووە. قـافیـە و پـاش قـافیـەی قـورسی هـەڵبـژاردووە، هونەرەکـەی لەوەدایە ڕەوانییێکی داوەتە ئەو قافیە قورسە لە ڕووی ڕیتم و ئاوازەوە.

***

محـەمەدئەمین شنۆیی شـاعیرێکە شیعری کەمە، بەرهـەمی لە ڕووی ناوەرۆکەوە لە دەوروبەری چەند بابەتێکی دیاریکراو دەسـووڕێتـەوە وەکـو شـیـعـری ئایینی ستایش و پێداهەڵدانی ڕەمزەکانی ئایینی ئیسلام و شێخانی تەریقەتی دەروێشی. ستایشی دۆست و برادەرانی کردووە. لە کێشدا بەحری عەرووز و یەکێتیی قافیە و جووت قـافیـە (مـەسنەوی) بەکارهێناوە. لـە شـیـعـری وەسف و دڵداریـیدا باڵایە. داهێنانی هونەریی جوانی هەیە.

ڕەحمی

بەشی سێزدەم

ڕەحمی هەکاری

١٩٥٨ – ١٨٩٠

ئەی جــەهل و نەزانـین! تویی دوژمـن تویی خــاین
زولما تـەیە هـێـــلان هـەمـی بێ سنعـــەت و بـێ دین
قــــــەهـرا تـەیـە وێران کــــــری ئـاه وەتـەنـێ مـن
کـــینـا تەیە بـێ لانە کـــری جـــیـــسم و تەنـێ من

ژیانی

عەبدولڕەحیم کوڕی سـەید مـحەمەد پرتە لە ساڵی ١٨٩٠ لە ئاوایی ئەلباک لە دایک بووە. لە پێشـانا ناوی باشـقەڵا بووە، قـەزاییکە لە ناوچەی وان. عـەبدولڕەحیم کـە بەتەمـەن گـەورە بووە بەناوی عەبـدولڕەحیم ڕەحـمی هـەکاری ناوبانگی دەرکردووە، لە نێوەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیریدا بەناوی ڕەحمی هـەکاری ناسراوە.

خوێندنی سـەرەتایی لە ئەلباک بـووە، لە دواییدا لە شـاری وان خوێندنی ناوەندی تەواو کـردووە. لەو شـارەدا لە خـانـەی مـامـۆسـتـایان کـۆتایی بـەخـوێندن هێناوە، ئینجا ڕووی کردۆتە ئەنقەرە و ئامۆژگای دارایی تەواو کردووە، لە پاشانا چووە بۆ ئەستەموول لە کۆلێجی ئیلاهییات کۆتایی بەخوێندنی هێناوە.

لە ١٩٠٨ەوە تا ســاڵی ١٩٢٣ لە بزووتنـەوەی کـوردایەتی بەشـداری کـردووە، لە کــۆمــەڵەی هـیــڤی ئـەندامــێکی بەکــار بـووە. لە ســاڵی ١٩١٥ یـەکــێک بـووە لە دامــەزرێنەرانی کـۆمـەڵەی قـوتابیـانی کـورد لە ئەسـتـەمـووڵ. لە سـاڵی ١٩١٨ بەهاریکاری نیـشـتـمـانپـەروەری دیکە «کـۆمـەڵەی پێـشکەوتنی کـوردسـتـان»یان دامـەزراندووە. دۆسـتـایـەتی لەگەڵ ڕۆشنبـیـرانی کـوردی ئەو سـەردەمـە بـووە، وەک پیرەمـێرد، خـەلیل خـەیالی، هەمـزە مـۆکسی، مـەمـدووح سـەلیم، کـەمـال فـەوزی،

محەمەد شـەفیق ئەرواسـی. لە کۆواری «ژین»ی ئەسـتەمووڵ نووسـینی هـەیە (شیعر و پەخشـان).

کە لایەنگرانـی مسـتـەفـا کـەمـال ئـەتـاتورک دەسـەڵاتیـان گرتـە دەسـتـی خـۆیان و سیـاسـەتی قـەڵاچۆیـان (تیـرۆریان) بەرامبـەر بەکورد بەکارهـێنا ڕەحمـی وازی لە کوردایـەتی هێنا و ڕووی کـردە ئایین و هۆگـری بوو. تا دوایی ژیانی ڕۆژگـاری بۆ ئەم مەبەسە بردە سـەر. لە جەنگی یەکەمی سەدەی بیستەمدا لە شـەڕەکانی نێوان عوسمانی و ڕووس ڕەحمی لایەنی عوسمانییان بووە لە دژی ڕووس. لەو شەڕانەدا زانای ئایینی سـەعید نەورەسی کوردی لەگەڵدا بووە. لە شـەڕێکدا هـەردووکیـان برینداركـراون و بەدیل گـیـراون و مـاوەیێکی زۆریـان لە بەندیخـانەکـانی ناوچەی ڤۆلگا لە ڕووسیا بردۆتە سەر، لە پاشانا گەڕاونەتەوە مەڵبەندی خۆیان.

ڕەحمـی لە سـاڵی ١٩٥٧ بەناوی زانایێکی ئـایینی کورد بەشـداری لـە کۆنگرەی ئیـسـلامـی کـردووە لە پاکـسـتـان. لە پاش مـاوەیێکی کـەم لـە سـاڵی ١٩٥٨ لە ئەستەمووڵ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی نەجاتی بەگ بەخاک سپێرراوە.

بەرهـەمی ئەدەبی

ڕەحـمـی یەکـێک بوو لە ڕۆشـنبـیـرە نیـشـتـمـانپـەروەرەکـانی کـوردی عـوسـمـانی. خوێندەوارییێکی بەرزی هەبوو لە ئایینی ئیسـلامیدا. نیوەی یـەکەمی ژیانی بریتی بوو لە جمـوجـۆڵی ڕۆشـنبیری و سیـاسی لە پێناوی مـەسـەلەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد. لەم مـاوەیەدا کۆمـەڵێک بەرهەمی ئەدەبی لە شـیـعـر و پەخـشـان هـێنایە ناو خوێندەواری کوردییـەوە. لە نیوەی دووەمی تەمەنیدا لە پاش دروستبوونی کۆماری تورکیـای تازە وازی لە سـیـاسـەت هێنا و دەسـتی کرد بەنووسـین و دانانی کتێب بەزمانی تورکی لـە بابەت ئایینی ئیسلامـەوە. لەم ماوەیەدا باس لە ڕەحمی دەکرێ وەکـو شـاعـیـر و نووسـەرێکی کـورد لە دەرگـایێکی فـراوانەوە چۆتە نـاو مـێـژووی ئەدەبی کوردییەوە.

شیعری ڕەحمی

شیعری ڕەحمی بەگشتی میللی ئامێزە، کێشی سیلابی خۆماڵی و جـووت قافیەی (مـەسنەوی) بـەکارهێناوە. لە بابـەتی لیریکە، زمـانی ئاسـانە، بۆ ئەو سـەردەمـەی شـیـعری هۆنیوەتەوە لە دوای جـەنگی یەکـەمی گێـتی جـۆرە نوێکردنەوەیێک بووە لە

شیعری کوردیدا، چونکە تا ئەو سەردەمە بەحری عەرووزی لە شیعردا بەکار دەهێنرا، شیعری جووت قافیە کەم بەرچاو دەکەوت. لە ناوچەکانی کوردستانی باکوور لە دوای ڕەحمی بۆ ماوەیێکی زۆر تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم شاعیرانی کورد لاسایی ڕێبازی ڕەحمییان نەکردووە لە نوێکردنەوەی شیعردا.

ڕەحمی ئەگەرچی ئاسۆی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە فراوان نەبوو، بەڵام جۆرە شۆڕشێک بوو بەوەی هێز و توانای شاعیرییەتی بۆ مەبەسی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بەکارهێنا، لەگەڵ ئەوەشدا شیعری ئایینیشی زۆرە، لە هەندێ لەم جۆرە شیعرانەدا کوردایەتی دەکا و هێرش دەباتە سەر سیاسەتی شۆڤێنی مستەفا کەمال ئەتاتورک بەرامبەر بەکورد.

لە هەڵبژاردەی شیعریدا هەندێ نموونەی ڕەند دەکەونە بەرچاو.

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «سەر سال» لە وەسفی سروشتی بەهاردا دەڵێ:

مە کوردان عیدەکێ قالە
دلۆ شاد بە کو سەر سالە
د مێرگان سووسن و لالە
گولان وێ گریتنە ژالە
تەبیعەت سامیت و لالە
ژ خەملان رووح و جان والە
تەنێ دەنگەک ژ کو دنالە
عەجاییب بلبلە دکالە
نەکو بلبل دکەت ئەفغان
نەخێر ئەو نارەیە لاوان
سوارن جوملە سەر هەسپان
ژ بۆ ڕمبازیی و مەیدان
جریدە بکن وەکی شێران
کو ڕۆژا شادی یا کوردان

بزانن ساحبێت ئیزان
نە عیدە بەلکی سەر سالە

لەم شیعرەدا مەبەسی ڕەحمی لە «سەر سال» جەژنی نەورۆزە. هەموو سروشتی بەهاری بەگوڵ و گوڵاڵەوە هێناوەتە سەما، سوارێن و جریدبازی لاوانی وەک شێری بێشە هەموو سروشتی هێناوەتە لەرزین، کاتی جەژنی نەورۆزە، سەری ساڵی کوردانە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «دەنگەک» باس لە کەساسی و شپرزەیی کوردان دەکا:

دەنگەک ژ خرابا وەتەنێ مە دکە گازی
دەنگێ چییە! ئەو کوندە وە یا تەیرەکی بازی
یا دەنگێ یەتیمان ل بەر باگەر و بەفران
ژ سەرمان لەرزن بێ جل و سول ماینە تازی
بێ خوارن و زادن هەمی برسینە و سەفیلن
ژینا خوە پەشیمان هەمی مرنەکێ رازی
پەز چوونە دەوار مرنە ل کوو مادە وو رێچال
گامێش مرنە گاسن چووتە نێر برازی
ناف ئاگرێ زولمێ هەمی سۆتن نوها بێ شوون
گەردوون ئەرەبە مالێ شەنە خوە لیەکی تازی
بەلکو خوەلی ژی باگەرە کێ ئانی بەلاف کر
داوا چییە! مەزنوون کییە! ما قەی هەیە قازی

لەم شیعرەدا دەنگێک لە جێیێکی نادیارەوە بۆ حاڵی کوردان دەلاوێنێتەوە. هەتیو لە سەرمانا دەلەرزن، برسی لە بێ هێزییانا دەگەوزن، مەڕوماڵات و وڵاغ لەناوچوون، لە ناو ئاگری زۆرداریيدا سووتان و شوێنەواریان نەماوە. بێ گومان قازیی دادپەروەر لەسەر ڕووی زەوی نەماوە لە یەکسانی بپێچێتەوە.

٣

له بارەی نەخوێندەوارییەوە لە شیعری «نەزانین»دا دەڵێ:

ئەی جــەهـل و نەزانـین! تویـی دوژمـن تویـی خـــاین
زولـما تەیە هـێـــلان هـەمی بـێ سنعـــەت و بێ دین
قـــــەهـرا تـەیـە وێـران کــــری ئـاه وەتـەنـێ مـن
کــینا تـەیە بێـــلانە کــری جـــیـــسم و تـەنێ مـن
ســـەروەت تە ژ مــە سـتــاندییــە بـێ مــاڵ و دراڤن
ئەم مــاینە بەلـەنگاز و فـــەقــیــر خـــانە بەلاڤن
دەردێ تـەیـە مـــەعلـوول کــری ئـەم خـــوە نـەزانن
ئەم کـێنە! کـورێ کـێنە! مـا ئێـخـسـیـر و گـاڤـانن
یان ئەم ژی خـوەدان شـان و نەسـەب قـەومێ نەجیبن
بـەهرا مـــە هـەیە ئـەم ژ خـــودان بەهـر و نـەســـیـبن
دنیـــا وەکی چێکر خــوەدێ بەهـرا مـــە ژ دا بـوو
لاکـین ژ نـەزانین و جــــەهـل کـــانـێ فـــیـــدا بـوو

لەم شیعرەدا دیالۆجی ڕەحمی لەگەڵ نەزانینە. هەموو دواکەوتوویی کورد لە چاوی ئەوەوە دەزانێ. بەشێـوازێکی هونەروەرییانە ئەو هەمـوو دواکەوتنەی بەرەو ڕووی نەزانین دەکاتەوە. ئەو ڕاستـییـە دەردەبڕێ کـە کـوردیش خـاوەن بیـر و هۆشـە، خـاوەنی مێـژووی تایبـەتی خۆیەتی، کـە لە ژیانی ئاسـایی بێ بـەش بووە تاوانەکە دەخـاتە ئەسـتـۆی ئەو هەڵسـوکـەوتـەی بووە بەهـۆی ئەوەی خـوێندەواری لـە ناو کورداندا باو نەبێ.

٤

لە شـیـعرێکی دیکەیدا بەناوی «نالینا سێویکی» باس لە دزینی نیشتـمـانەکەی دەکا:

ئـەز مــــامـــە ســـێـــوی بێ دا و بـابم
خــانی یێ من ســۆتن ئـەز مـاڵ خـرابم

بابێ من کـوشتن بێ دین کـوفـفـاران
مــوحــتـــاجم ئیــرۆ دەســـتێ نـەیاران
گـورگـێت دو پێ هـاتن کـەتن کـەرییـان
مـوهاجـیـرم ئەز وێ کـەتمـە دەرییـان
نـانـەک دخـــــوازم ژ بۆ قـــــەژینـێ
رەحـمـێ ب من ناکن ژ غـەیری کـینـێ
ئینســـــاف بکن ئەی ئـەولادێ ئادەم
ئەز ژی مـرۆڤـم قـەت خـوە ب وە نادەم
وەخـتـێ زەمـان دا ئەز خـانـەدان بووم
جـهێ خـوەدا ئـەز سـاحـیـبـقـران بووم
رۆژێ دو سـەد مێر من بـوونە مێهڤان
دایم تژی بوون مـن دەرگـــــەهـ دیـوان
ژ گۆشت و برنجان سـفـرە دەرتێخست
مـەمنوون و مورەففـەهـ من رێ دێخست
ئیــرۆ مـن عـــارە ئەز بـەحس ژ وێ بکم
دنیـــا وە بووراند ئیـــرۆ پا چ بکم

بەناوی کوردەوە شاعیر ئەوە دەردەبڕێ دایک و باوکی کوژراون و هەتیو ماوەتەوە، خاکی دزراوە. ئەم هەموو کارەساتە لە ئەنجامی کار و کردەوەی گورگی دوو پێ بووە. مەبەسی کەمالییەکانن خەریکی لەناوبردنی هەموو شتێکن بۆنی کوردیان لێ بێ. شاعیر هانا دەبا بۆ هەموو ئادەمزادێک و تێیان دەگەیەنی کە ئەویش لەوانە، بەڵکو خۆی لەوانیش بەگەورەتر دەزانێ، مێژوو شایەتی ئەوەیە خانەدان بووە و جێگە و ڕێگەی خۆی هەبووە.

پەخشانی ڕەحمی

جگە لە شیعر ڕەحمی کۆمەڵێک کورتە وتاری ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و سیاسی لە «ژین»دا بڵاوکردۆتەوە (ئەستەموول ١٩١٨ – ١٩١٩). ئەمانە نموونەیێکی جوانی ماوەی سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی بوون لە دوا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و

سـەرەتـای سـەدەی بیـسـتـەم. هەندێ لەو وتارانە بەم ناوانەوە دەكـەونـە بەرچاو: «شەری تۆپان خلاس بوو ئیرۆ شەری قەلەمانە»، «حالێ مە یێ حازر»، «ئیتتیفاق»، «وەلات» و هی دیكە.

پیەسی «مەمی ئالان»

دانانی ئەم پیەسە لە لایەن ڕەحمییەوە لە ساڵی ١٩١٩ داهێنانێكی گرنگ بوو لە ئەدەبی كوردیدا، تا ئێستا لە ڕووی پراكتیكەوە كەڵكی لێ وەرنەگیراوە، بەڵام وەكو بەرهەمێكی ئەدەبی مێژووی ئەدەبیی ڕەنگین كردووە.

لە ڕووی ڕوخسارەوە پیەسەكە لە دوو پەردە پێكهاتووە، قارەمانەكانی چوار كەسن: مەمی ئالان، لەوەندی هاوڕێی مەم و غولامی میری هەكاری، دایكی مەم ناوی چاڤرەشە، ژنی مەم ناوی غەزالەیە. لە پەردەی یەكەمدا تەنیا مەم و دایكی بەشداری دەكەن. لە پەردەی دووەمدا هەموو ئەكتەرەكان بەشدارن. نویشكی چیرۆكی پیەسەكە بەم جۆرەیە:

لە پەردەی یەكەمدا دوژمنی كورد دەگەنە سەر سنووری میرنشینی كورد كە عەمەر سەرداریەتی و دەیانەوێ داگیری بكەن. مەم لەگەڵ دایكی قسە دەكا و دەڵێ من لە جەنگاوەری دیكە كەمتر نیم، منیش كوردم، میری هەكاری فەرمانی شەڕی دەركردووە، وەكو سوڵتان سەلاحەدین شیری لە كالانی دەرهێناوە و قودس دەپارێزێ، هەموو هەكاری خۆی ئامادە كردووە. لە دایكی دەپرسێ لەم شەڕەدا بەشداری بكا یا نا! دایك دەڵێ ئەگەر بەشداری بكا شیری حەڵاڵە.

مەم دەچێتە لای لەوەندی هاوڕێی و تێی دەگەیەنی كە دایكی ڕێگەی داوە بچێ بۆ مەیدانی جەنگ. لەوەندیش بڕیاری خۆی دەدا و بۆ ڕۆژی دوایی پێكەوە بچنە گۆڕەپانی شەڕ.

دایك لە خودا دەپارێتەوە كوڕی بپارێزێ. مەم خەریكی مۆنۆلۆجی ناوەوەی دەبێ، چۆن غەزالەی تازە بووك بەجێ بێڵێ! بەلام بەلایەوە خۆشەویستیی نیشتمان لە هەموو شتێك بەهێزترە، بەتایبەتی غەزالەش حەز بەوە دەكا مەم لەو شەڕەدا بەشداری بكا. مەم و غەزالە دەست دەكەن بەگفتوگۆ. غەزالە فرمێسكی دەسڕێتەوە و بە مەم دەڵێ: بەبێ تۆ چی بكەم؟ مەم پێی دەڵێ: ژن لەگەڵ پیاودا بچێ بۆ جەنگ شەرمە، لەگەڵ دایكم بمێنەوە.

له پەردەی دووەمدا چاقڕەش و غەزاله دەکەونە گفتوگۆ، ساڵێک تێپەڕ دەبێ هیچ هەواڵێک له بابەت مەمەوە ناگاتە ماڵیان. خەڵکی له ئۆردووگا هاتوونەتەوە دەڵێن مەم سەلامەتە. ئەو ڕۆژە چاقڕەش له ماڵ دەچێتە دەرەوە. لەو کاتەدا میوانێک له دەرگا دەدا، غەزاله نایناسێ، پێشوازیی گەرمی لێ دەکا. هەوڵ دەدا خواردەمەنی بۆ ئامادە بکا. تێی دەگەیەنی برسی نییە. میوان له غەزاله دەپرسێ کچی ئەو ماڵەیە یا بووکیانە! غەزاله تووڕە دەبێ، سەرزەنشتی دەکا و پێی دەڵێ ئەمە قسەی پیاو نییە. له دوای ئەوە خۆی لێ ئاشکرا دەکا کە مەمە. هەردووکیان سەرسام دەبن، دەست له ملی یەکتری دەکەن و لە هۆش خۆیان دەچن و دەکەونە سەر دۆشەکەکە. لەو کاتەدا چاقڕەش دەگەڕێتەوە و له دەرگا دەدا. بێ سوودە کەس دەرگا ناکاتەوە. ناچار دەبێ دەرگا بشکێنێ. چی دەبینێ! کابرایێک لەگەڵ غەزاله لەتەک یەکتری ڕاکشاون! بەلای چاقڕەشەوە ئەمە تاوانێکی گەورەیە ئەم کابرایە کردوویەتی بۆ ئەوەی ئابڕووی مەمی پێ ببا. ئیتر دەست دەداتە ڕمێک له سنگی کوڕەکەی گیر دەکا. کە غەزاله خەبەری دەبێتەوە بەخەسووی دەڵێ چیت کرد! چاوی خۆت کوێر کرد! بەم جۆرە غەزاله و چاقڕەش لە سنگی خۆیان دەدەن و بەئاوازەوە دەلاوێننەوە:

هەرێ مەمۆ مەمێ ئەباسی ئەباسی!
بریندارۆ مەمۆ دایێ کۆر بت نەناسی!

***

عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری یەکێک بوو له ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەرە کوردەکانی عوسمانی. هەموو قۆناغەکانی خوێندنی له کوردستانی تورکیای خۆی و ئەنقەرە و ئەستەمووڵ بڕیوە. سیاسەتی له ڕیزی ڕێکخراوە کوردییەکانی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی کردووە. یارمەتیی ڕۆژنامەی «ژین»ی ئەستەمووڵی داوە. شیعری نووسیوە، له نوێکردنەوەی شیعری کوردی دەستی باڵای بووە. وتاری ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و سیاسی نووسیوە، پیەسی بەپەخشان داناوە. له دوای دروستبوونی کۆماری تورکیا له سیاسەت دوورکەوتۆتەوە و خەریکی زانستییەکانی ئیسلامی بووە. جێ پەنجەی ڕەحمی له ڕۆشنبیریی کوردیدا دیارە و بەرهەمە ئەدەبییەکانی له شیعر و پەخشان خوێندەواری کوردیان دەوڵەمەند کردووە.

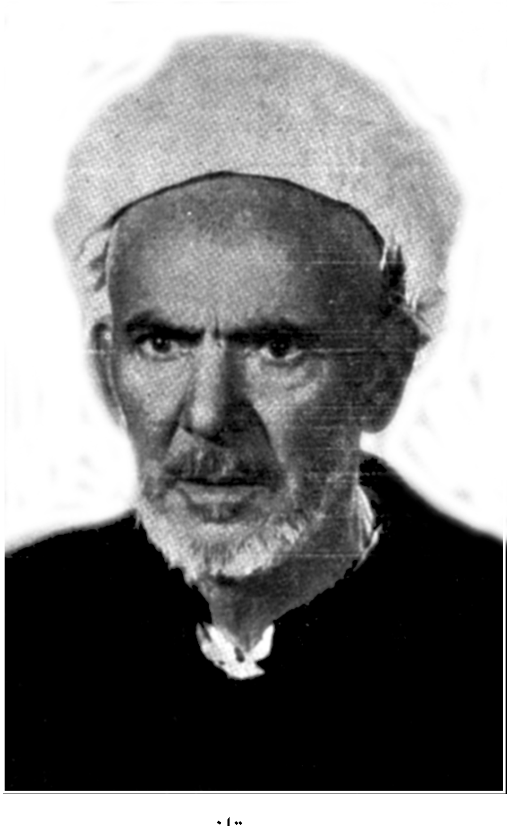

چروستانی

بەشی چواردەم

چروستانی

١٨٩٠ - ١٩٦٣

من سەرم سورِ ماوە چۆن یەک کەوتوون وا سوور و شین
خاڵی شین ماتەم دەکا بەو لێوە سوورە دڵگەشین
ئووچی پاراو و تەڕی زاری (چروستانی) یەقین
بولبول ئاسا نەغمەیی سەد نەزمە بێ تالع ڕەشین

ژیانی

محەمەد کوڕی مەلا عەبدولڕەحیم کوڕی عومەر لە نەوەی پیر خدری شاهۆیە. لە پاشانا وشەی «چروستانی» کردووە بەنازناوی شیعری و لە ناو خەڵکیشدا هەر بەو ناوە ناسراوە. لە ساڵی ١٨٩٠ لە گوندی ئابڵاغ لە دایک بووە. ئەم ئاواییە ئێستا بووە بەگەڕەکێک لە گەڕەکەکانی شاری سلێمانی. لە تەمەنی شەش ساڵیدا دەستی کردووە بەخوێندن، ئەو کاتە باوکی مەلای مزگەوت بووە لە هەڵەبجە. ماوەیێک شاگرد بووە لەگەڵ فەقێکانی باوکی خوێندوویەتی. لە پاشانا ماڵیان هاتۆتەوە سلێمانی، لەوێوە بۆ مەبەسی خوێندن ڕووی کردۆتە هەولێر و کۆیە، ماوەیێک لە گوندەکانی هیران و نازەنین لە خۆشناوەتی خوێندوویەتی، لە دوای سێ ساڵ گەڕاوەتەوە سلێمانی، ئینجا لەگەڵ باوکی چۆتە بەرزنجە. بەهۆی مردنی باوکیەوە ناچار بووە واز لە خوێندن بێنێ. ئیتر ڕووی کردۆتە گوندی سەرا و لە ناوچەی شاربازێڕ و ئالان و سیوەیل بۆ بەخێوکردنی دایک و خوشکی مەلایەتی کردووە. لەو گوندە عاسمە ناوێک دەخوازێ. لەو ناوە زۆر نامێنێتەوە، هەر بەکاری مەلایەتی دەچێتە گوندی بادین و هەندێ لە گوندەکانی دیکەی پشدەر. لە گوندی بادین خێزانی کۆچی دوایی دەکا. لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و سەردەمی

داگیرکردنی ئینگلیز ماڵی چروستانی لە ڕانیە بووە. لە بۆمبابارانی شارەکە ماڵی بەر تۆپ کەوتووە و هەندێ لە کتێبەکانی لەناوچوون.

لە پاش ماوەیێکی دوورودرێژ لە بێ ئۆقرەیی و ماڵ گواستنەوە لە جێیێک بۆ جێیێکی دیکە چروستانی لە ساڵی ١٩٣٦ بەیەکجاری نیشتەجێی سلێمانی دەبێ و لە مزگەوتی نەقیب مەلایەتی دەست دەکەوێ. لە ساڵی ١٩٥٥ تووشی نەخۆشی بووە، ماوەیێک لە نەخۆشخانەی توێسەی بەغدا کەوتووە، ئیتر ڕۆژگاری داهاتووی بەنەخۆشی بردۆتە سەر تا لە ساڵی ١٩٦٣ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی شێخ جافەر نێژراوە، ئێستا گۆڕستانی گردی جۆگەی پێ دەڵێن.

شیعری چروستانی

لە کاتێکدا چروستانی هەوەسی شیعر دانانی هەڵساوە لەوە بەدواوە لە سلێمانی نیشتەجێ بووە، تەمەنی لە دەوروبەری چل ساڵی بووە. هۆی نزیکبوونەوەی لە شیعر تا پلەیێک دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەنگی خۆش بووە، لە تەجویدی قورئان و بانگ و سەڵا شارەزا بووە، ئەمە یارمەتی داوە گوێیێکی مۆسیقی لە لا دروست ببێ و لە ئەنجامدا بتوانێ شیعر بڵێ. ئەو برە شیعرە کردوویەتی بەشاعیر و ناوی دەچێتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە.

لە ڕووی ڕوخسارەوە ئەم تێبینییانە هەندێ لایەنی شیعری ڕوون دەکەنەوە:

١- ئەم شاعیرە کێشی شیعری سیلابی خۆماڵی بەکار نەهێناوە، شیعری هەمووی لەسەر بەحرەکانی عەرووز هۆنراونەتەوە: هەزەج، ڕەمەل، موتەقاریب، موجتەس. تەنیا ئەوە نەبێ دوو شیعری لەسەر کێشی خۆماڵی دە بڕگەیی و جووت قافیە (مەسنەوی) داناوە. وەکو خۆی وتەنی بەشیعری ڕاستەقینەیانی دانەناوە، بەڵکو بۆ گۆرانی چڕین هۆنیویانیەتەوە بۆ ئەوەی خەڵکی چێژیان لێ وەربگرن.

٢- زنجیرەیێک شیعری داناوە بەناوی سکاڵای دایکی وەتەن، یا گفتوگۆی دایکی وەتەن، لە بیست پارچە شیعر پێکهاتووە لەسەر کێشی «هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف (مفعول مفاعیل مفاعیل فعولان) لەسەر بنچینەی جووت قافیە (ا ا ب ب جـ جـ...).

٣- زنجیرەیێکی دیکەی هەیە بەهۆی یەککەوتنی جەژنی قوربانی ساڵی ١٣٥٢ھ و

جەژنی بەهاری ساڵی ١٩٣٤م وتوویەتی. لە حەوت پارچە شیعر پێکهاتووە لەسەر بەحری «هەزەجی هەشتی تەواو» (مفاعیلن هەشت جار)، قافیەی «انە»یە، لە ١٣١ دێڕە شیعر پێکهاتووە. ئەم زنجیرە شیعرەی چڕوستانی لە ڕووی ڕوخسارەوە کاریگەریی نەعتە بەناوبانگەکەی نالی پێوە دیارە:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حیرسی وێرانە
لەگەڵ ئەم عەیشەقبازانە بڕۆ ئازانە بازانە

ئەم کاریگەرییە زیاتر لە ناوەرۆکە ئایینییەکانی شیعرەکە دەکەوێتە بەرچاو ئەگەر نا زۆربەی ماناکانی ئەم زنجیرە شیعرە لە دەوروبەری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و کەموکووڕی کۆمەڵایەتی دەسووڕێتەوە.

٤- زمانی شیعری چڕوستانی هەر ئەو زمانەیە کە لە شیعری کلاسیکی قوتابخانەی نالی بەکار دەهێنرێ، بەڵام ئەوە هەیە لە تەمومژی سیمبۆلی و ڕەمز تا پلەیێک ڕزگاری بووە، واتە ئەگەر وشەی قورس و کەم بەکارهێنراوەکانیش بەکار هاتبن مانا ڕوون و ئاشکرایە.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم تێبینییانە هەندێ لایەنی دیکەی شیعری چڕوستانی ڕوون دەکەنەوە:

١- شیعری ئایینی (موناجات و نەعت) لەگەڵ شیعری کوردایەتی و نیشتمانپەروەری و سیاسەت و کۆمەڵایەتی و دژی دەربەگی و دواکەوتوویی مەبەسی بنچینەیی شیعری چڕوستانییە.

٢- شیعری وەسف و دڵداری کەمە، ئەمەش لەسەر ئارەزووی هاوڕێ و دۆستانی بووە. بەئاسایی لە ناو دڵ و مێشکی خۆیدا هەڵنەقوولاون.

٣- شاعیر لە گێتیی نالی نزیک بووە و خۆشی ویستووە، بەئاسانی هەست بەوە دەکرێ کاریگەریی نالی بەسەر شیعری چڕوستانییەوە زۆرە. لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا ئەوە باوە کە شاعیر نالی ناس بووە و لە هەندێ لە شیعرە داخراوەکانی گەیشتووە. ئەمە زیاتر لەبەرئەوە بووە دیوانی نالی بەخەتی خۆی نووسیوەتەوە. ئیتر ئەم دەسنووسە بووە بەسەرچاوە لە ناو دەسنووسە فرە زۆرەکانی نالی و نرخی زانستی لەو دەسنووسانەی لە ئەورووپا هەن و ئەوانەی

له نیشتمان دەست دەکەون ئەگەر کەمتر نەبێ زیاتر نییە، هیچ نەبێ هەندێ لەوانەی دیکە زۆر لە ئەوەی چروستانی کۆنترن و پێش ئەو تۆمار کراون.

٤- وەک لە ژیانی رۆشنبیریی چروستانی دەردەکەوێ لە تەریقەتی نەقشبەندییەوە نزیک بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی کردووە. ئەوەی ئاشکرایە لە بنەڕەتدا دژایەتییێک و چوونە مەیدانێک لە رووی ئیدیۆلۆجی و سیاسییەوە لە نێوان تەریقەتی قادری و نەقشبەندی لە ناوەوەیە. کاری کردۆتە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و سیاسی کورد، بەڵام بەو مانایە رەنگی لە ئەدەبدا نەداوەتەوە شاعیرانی هەردوو لا لە دژی یەکتری بنووسن. بێ گومان شاعیری سەر بەقادری یا نەقشبەندی لایەنگری تەریقەتەکەی خۆی بووە، کەچی لە دژی یەکترییان نەنووسیوە. ئەگەر تاکە تاکە شتی وا هەبووبێ بەنهێنی لای خۆیان ماوەتەوە.

نموونەی شیعری چروستانی

وەسف و دڵداری

بەقسەی شاعیر دوو پارچە شیعری دڵداری داناوە لەسەر داوای خۆشەویستێکی خۆی.

١

ئەی بوون و نەبوونی نەفەست مان و نەمانم
بێ نەقدی هەوا مردن و سەوداتە ژیانم
ئاوایی دڵم چۆڵە بەبێ خێڵی خەیاڵت
ئاوایی بەدڵداری بفەرموو دڵ و گیانم
بێ دەرکە رەقیب ئەو تەمەڵە لاتی هەلاتە
خۆم مەشقی غەمی عەشقی تۆ ئازانە ئەزانم
ئەو دڵ رەشە نەعل و یەمەنی ماڵە بەدەمیا
من مۆرە دڵم ماڵی لەبی لەعلی یەمانم
ئاوارە دەکا پەرچەمی ئێوارە تەماشام
وا هەر بەتەما چوونی شەو و بوونی بەیانم

لابە تەمی زولفت لەسەر ئاوێنەیی کولْمت
با چارەیی بێچارە بدا جارێ نیشانم
دیققەت لە قەدی ئەلف و کەچی لامی دوو زولفە
لەم ماتەمە داماوە دڵ و لاڵە زمانم
چاوم کەروا خێڵ بوو لە بۆ چاوەڕوانیت
بێ چاو و ڕوو بۆ تیلەیی چاوێ ئەڕوانم
زولفت کە قەرینی ڕووە شێوەی شەو و ڕۆژە
ئەو سێبەری خۆرم ئەم ئەلەتریکی شەوانم
دەم عەتری شەکەر قەترە مەگەر لێوی تو چاکا
دوو لێوی بەبار زەردی ڕوان ڕووحی ڕەوانم
عەهدێکە دوو پێم ناوەتە ڕێی عەشقت و ماتم
بۆ شوێنە وونی هەر بەتەما هاتی ژوانم
کەشکۆڵی دڵ و زاری (چروستانی) لە نەزما
ئاواڵەیە ئاوارەیی بەزمێکی ڕەوانم

ئەم شیعرەی چروستانی بەڵگەی ئەوەیە ئەو ڕەخنەگرەی دەڵێ «شیعر بەڕادان نادرێ» قسەکەی ڕەت بکاتەوە. لەمەدا دەردەکەوێ شاعیر توانای ئەوەی هەبووە شیعری دڵداری بڵێ، بەڵام خۆی بەئانقەست نەیووتووە و ناوەرۆکەکانی دیکە بەلای ئەوەوە گرنگ بوون.

ئەم شیعرە غەزەلێکی ئاساییە، گەمەی ڕەوانبێژی تێدا هەیە. قەدی دلبەر بەتیپی «ا» دەچوێنێ، دوو زلفی کەچی لەگەڵ تیپی «ل» بەراوورد دەکا، لە کۆکردنەوەی ئەم تیپانە وشەی «لال» دروست دەبێ. شاعیر ئەگەر وشەی «ئەلەتریک»ی بەکار نەهێنایە، خوێنەر وای زان دەکرد ئەم شیعرە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە ناوچەی سلێمانی وتراوە.

٢

لە شیعری دووەمیدا لەسەر داوای دۆستە خۆشەویستەکەی دایناوە دەڵێ:

مـن کــە دڵ مـــاتـەم نشـین و بولبـــولیش هـاوار و شـین

هـەریـەکـە سـەوداسـەری غـونچـەی گـوڵێکی بێ غـەشین

من بەنەقدی دڵ لە سـەوزەی غونچە لێوی سوخمـەشین

ئەو بەئـاهـی لێـوی غـونـچـەی دوگـمـە سـەوزی ئاتەشین

هـەریـەکـە خــار و جـەخــاری باری دەردی دڵ کـەشین

تاڵـی شــاری کـوڵم و ژاری مــاری زولفی خـەم چـەشین

هـەریـەکـە زامی بـەتیـر و نەشـتـەرێ کـون کـون لـەشین

دڵ بـەئـاواتـی نـەبـاتـی گـــوڵ دەمـی مــــاتـەم بـەشین

هـەریەکە سـەرخـۆشی جۆشی قـەترە عـەترێکی خـۆشین

کـوا نەسـیـمـێ بێ بەیانی دەم گـوڵی کـا مــەهـوەشین

لەو دوو لێــوە ئاڵە دوو کـوڵمـی سـپـی خــاڵی هـەشین

دڵ دەهـێـنێت و دەبا هـاوار ئـەکــا خــــەڵوەت نـشـین

چارەیێک شـینی ئوفـوق سـووری شـەفـەق خـۆری بەتین

گشتی شێوان عەسر و شێوان و عیشا چۆن دابەشین

من سەرم سوڕماوە چۆن یەک کەوتوون وا سوور و شین

خـــاڵی شین مــاتەم دەکـا بەو لێـوە ســووره دڵگەشین

ئووچی پاراو و تـەڕی زاری (چروســـتــــانی) یەقین

بولبـول ئاســا نەغـمـەیی سـەد نەزمــە بێ تالع ڕەشین

لەم لیریکەدا چروستانی لە پێناوی ڕیتم و مۆسیقا خەریکی گەمەی ڕەوانبێژییە. یەکێتیی قافیەی لە هەموو نیوە دێڕە شیعرەکاندا بەکارهێناوە، ئەم دیاردەیە زۆر کەمە لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا. لە پاشانا شاعیر یاری بەڕەنگی «سوور» و «شین» دەکا. لە ئەدەبدا یەکەمیان ڕەمزی بەختیاری و دووەمیان ڕەمزی بەدبەختییە. ئەم ئاوڕدانەوە ڕەوانبێژییانە لە هەندێ شتومەکی سروشت بەرجەستە دەکا بۆ ئەوەی بەراووردیان بکا لەگەڵ وێنەی رووکەشی ئەندام و بزووتنەوەی دلبەر ئەوانەی ئەم دوو ڕەنگە دەنوێنن. ئەم نموونانە ئەوە دەگەیەنن توانای شیعر وتن لای چروستانی بەهێز بووە، بۆی کراوە هەندێ وێنەی

داهێنراوی تازە دروست بکا، ئەگەرچی بەشێوەیێکی دیکە پێش ئەویش وترا بن.

کوردایەتی

لە شیعرێکیدا چروستانی بەناوی «وێنەی دایکی وەتەن» بەم جۆرە وەسفی ئەو دایکە دەکا و دەیەوێ هەواڵی بزانێ:

مات و کز و کوێر و کەل و کۆم و شڕ و شێواو
ناسیم و ووتم چۆنی! بەخێر هاتی بەسەرچاو
هەرچی کەسەری دڵ هەبوو لێم پرسییەوە گشت
فرمێسکی سکاڵای نەتەوەی سپلەیی هەڵڕشت

بەم جۆرە شاعیر چاوی بەدایکی وەتەن کەوتووە و وەسفی کردووە. ئەمە ڕەنگدانەوەی شپرزەیی حاڵی منداڵ و نەوەکانی بووە، لە کاتێکدا دەبوو ژنێکی خانومان و خەرمان و قەشەنگ بووایە وەک حەووای دایکە گەورە.

بەچاوێکی پڕ لە فرمێسکەوە دایکی نیشتمان وەرامی شاعیری داوەتەوە:

چەن خۆش ووتی ئەی ڕۆڵە لە داخی کوڕەکانم
وا پەرت و بڵاون نییە هیوایی ژیانم
وەک بزنی بەرەڵڵا یەکی ڕووی ها لە شوێنێ
گەر دوو بگەنە یەک شەڕە قۆچ خۆی دەنوێنێ
بێ شوان و مەڕن کەس لە کەسە گەورە وو چووکی
گەر زۆر و گران دیمەنە بۆ وا کەم و سووکی
بێ خاوەنییە دوژمنی ئازا وو زرینگە
بۆ گرتنیان ڕاوچی وەکو شێر و پڵینگە
یەک توخنی یەکێ ناکەوێ نابینی یەساغی
لە وولات و بەر و سێبەری لالووتن و یاغی
برسی بەسەری یەکترن و تینوو بەخوێناو
چۆن جەرگ و دڵی داکی وەتەن نابێتە زووخاو

لا لووت وەکو جۆلا لە کرِ و سەردرِی خۆیان
سا بۆیە کە مۆرانە جنی رِایەڵ و پۆیان
خۆ خۆرەکە دەبرِێتەوە خۆی دەسکی لە خۆیە
وەک ماستی مەییو وایە هەوێنی کە لە دۆیە
ناکۆکییە خاک و نەتەوەم بێ دەس و مایەن
نارِێکییە وا بێ بەش و بێ نۆرە لە کایەن
دووری دڵ و رِوو لێکترە وا پەرت و بڵاون
بێگانە پەرستی پەکی خستن شڵەژاون
«فَرِّقْ تَسُدِ»ی دوژمنە ناکۆکن و نارِێک
بێ هۆش و پەژارە نە مشووری نە پەرۆشێک

لە وەرامدا دایکی نیشتمان لەو هۆیانەوە دەدوێ کە کوردیان دواخست و نەیتوانی تا ئەمرِۆش ئازادی و سەربەستی بەدەست بێنێ. ئەم هۆیانە لەم وێنانەدا دەستنیشان دەکا: پەرت و بڵاوی، بێ سەرداری، نەبوونی گەورە و بچووک، لە هەموو شتێک یاغی، برسی گۆشت و تینووی خوێنی یەکتری، بێگانە پەرست و خۆخۆر و گەلێ سیفەتی دیکە. سیاسەتی «جیا بکەرەوە گەورە دەبی» بەعەرەبی (فَرِّقْ تَسُدْ) لە ناو رِۆڵەکانمدا سەرکەوتوو بوو، ئەم دروشمە بەواتا عەرەبییەکەی سیاسەتی ئەمپریالیستی ئینگلیز بوو لە وڵاتە داگیرکراوەکاندا بەکاری دەهێنا بۆ بەرژەوەندی خۆی.

کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا

ئەم رِووداوە جێی گوشادی هەموو عیراقییێکی دڵسۆز بوو، شاعیرێکی وەکو چروستانی و هی دیکەی کورد کە بەشیعر پیرۆزبایی ئەم رِووداوە گرنگەیان کردووە بەرهەمەکانیان بوون بەبەشێک لە مێژووی ئەدەبی میللەتەکەیان. لەم لایەنەوە چروستانی هەندێکی کردووە، لەوانە:

١

له شیعرێکیدا چروستانی دەڵێ:

له تاریکی نەهاتی و نەگبەتی دامەبرە هیوای دڵ
که ڕۆژی هات و ڕزگاری لە پارێزایە پەنهانە
کە کاسەی زەبروزەنگی خوێنمژی پڕ بوو دەبێ برژێ
لەپڕ تووشی شەوی نەحسە و سزایە و پەتپەتی دانە
هەرای چواردەی تەمووزی نۆ سەد و پەنجا و هەشتی جەیش
لە دنیا نەبووە وێنەی قەت ئەشێ بۆ جەژنی تاقانە
هەوێنی زۆر و زاڵی دوژمن و پەرت و بڵاوی گەل
هەموو پەندی بپساتن ڕەنجەڕۆ ریسوا سزادانە
تەبایی و ڕێکوپێکی و کۆمەڵی و ئازادییە ئیتر
درا جاڕی قڕانی ماکی ئیستیعماری مۆرانە
بەخوا دەکرێ شەوی زۆر و ستەم لابا لەپڕ بیکا
بەڕۆژی پاکی جوموهووری لە چاوا لاببا تانە
نەما بەندی عیراق و بەندەیی ڕزگار و ئازاد بوو
لە یەک ئانا بەپرکێشی سوپا و کۆمەڵ بەشێرانە
لە کۆمەڵ مژدە جوموهووری بەپیرۆزی خودا کردی
گڕێ و کۆسپ و پلەش تەفروتووناکا وا ڕجامانە
ژن و پیاوی کەژ و دەشتی عیراقی هەر لە دێ تا شار
بەخۆشی و کەیف و شادی ڕووح و ژینی تازە پەخشانە
نەمامێ کەس نەبوو بێژێ کە بەر دەگرێ بەپەنجا ساڵ
لەپڕ وا خوا ڕووانی سێبەر و بەردانی یەک ئانە
لە لوتفی خوا دەسی زۆری نییە بەندی (چروستانی)
بەبێ پەروا ئەژی ترسی نییە هاوڕێی هەژارانە

لەم شیعرەیدا چروستانی تەعبیر لە ناو دڵی خەڵکی عیراق دەکا، ئەم ڕووداوە

کۆتایی بەدەسەڵاتی مەلیکی هێنا و جاڕی کۆماری دا. لە لایێکی دیکەوە وڵاتی ڕزگار کرد لە دەستبەسەر داگرتنی ئەمپریالیستی بەریتانی و تاڵانکردنی سامانی سروشتیی وڵات بەتایبەتی نەوت.

٢

لە دواتر شاعیر لیریکێکی دیکەشی داناوە لەم بابەتەوە:

سەرم سوڕما گەلێ دەمرێ لە بۆ گەل شین و گریانە
گەلێکیش مردنی هۆی جەژن و شایی و چەپڵە ڕێزانە
وەسی و نووری سەعید و میسر و عەبدولناسر و بەغدا
لە هێز و قودرەتی حەق عیبرەت و دەرسێکە بیزانە
ئەوی دوێنێ نیشان بوو بۆ پلاری تاغییە ئیمڕۆ
بەناوی ڕۆڵەکانی گەل لە سەرزارە و لە نێو گیانە
نەما ئەو دوو پەڵە هەورە ڕەشەی ماکی پەتا و پیسی
بەهۆی تاوی سوپاوە و هەڵمەتی کۆمەڵ بەمەردانە
تەبایی و ڕێکی میسر و شام و بەغدا کارەساتێکە
کە پاراوی هەزاران تینووە ڕووناکی چاوانە
لە شایی و بەزم و سەیرانی بەنەغمەی نەزم و گۆرانی
هەموو شاری سلێمانی وەکو ڕۆژانی جەژنانە
نەشیدی ڕاپەڕین و سەورەیی «صَوْتُ العَرَبْ» باوە
لە ناو ماڵان و خێزانا لە هەر دوکان و چاخانە
خودا هێزی بدەی ئەم ڕاپەڕین و ئیتیفاقە تا
بەری ئازاد و بەرزی وەرگرن چی عورب و کوردانە
خودا کورد و عەرەب ئازاکە پاکی کە لە ئیستیعمار
لە ئەمریکا و ئینگلیز و فڕەنسا تێک بدە لانە
بەتاوی تیپی قەهرت دامرێنە ئاگری دوژمن
بەئاوی فەتح و نەسرەت ئاو بدە ئەم لێو بەبارانە

شـــوكـــور وا هاتـه دی ئاواتـی دڵ بۆ عـــارەب و كـــوردان

بەلاچوونی تـەمی تاریكی ئـیـــســتـــیـــعـــمـــار و بێگانە

برا نۆرەی تـەبایی و رێكیـــیـــە ســـا هـۆگـــری یەک بن

ئـیــــتــــر پەرت و بـڵاوی دوودڵی نـاكـــــۆكی تـاوانـە

ئەگـــەر ئەم دوو برایە پشت بـەیەک بەستن بەیاری خـــوا

بەجـــان و دڵ بكۆشـین هـەردوو كـــۆمـــەڵ گـــورج و ئازانە

مـــســـۆگـــەر هێـــزی یاریدەی خـودا ســـەركـــردەیی گـشـتـە

هـەوێـنـی رێكوپێكی هـۆی تـەبـایی دیـن و ئـیـــــمـــــانـە

بەجـــاهی ئەحـــمـــەد و قـــورئان ببـــەخـــشـــە هێـــزی ئازادی

بەئیـــســـلامت كـــە قـــوڕگم بۆ كـەســاسی پڕ لە گـریانە

دڵم تیـنـووی تـەبایـی عـــــارەب و كـــــوردە خـــــودا بـیكا

بەعـــەونی خـۆی ئەگـەرچی كـوردم و ئەسـڵم (چروسـتـــانە)

لەم برە شـیـعـرەدا چروسـتـانی هەڵوێسـتێكی ئاسـایی بووە كـە بەخراپە باسی عـەبدولئـیـلاهی وەسی و نووری ســەعـیـدی كـردووە، بەڵام كـە نـاوی جـەمـال عـەبدولناسـر بەچاكـە دەبا، لەبەرئەوەیە لە سـەرەتادا پشـتی كـوودیتـاكەی گـرت بەئومێدی ئەوەی عیراق لەگەڵ میسر و شام «كۆماری عەرەبی یەكگرتوو» دروست دەكەن. شـاعیر باس لە ڕادیۆی «دەنگی عـەرەب» (صـوت العرب) دەكا، چونكە لە سەرەتادا پشتگیریی كوودیتای عیراقی دەكرد و دەوری گرنگی هەبوو بۆ هاندانی خـەڵكی بـێن بەلایەنی كـوودیتـاكـە، كـەچی لـە دواییـدا ئەو ئێسـتگەیـە بوو بەدژی عیراق. چروستانی دڵخۆش بوو بەوەی سێبەری ئەمپریالیستی بەریتانی و سایەی ئەوانی دیكەی ئەمەریكا و فرەنسا لە وڵات دووركەوتنەوە. شـاعیر هێشتا لە ژیاندا بوو كـە ئەو كـوودیتـایە لە دواییـدا هەڵگەڕایەوە و ئاژاوە كـەوتە نـاوەوە لە هەمـوو عیـراقدا. بەشی كورد لـەم ئاژاوەیە لە هەموو لایەنێكی دیكەی عیراق دژوارتر بوو. وا بوو جـارێكی دیكەش ڕاپەڕی و لە ئەیلوولی سـاڵی ١٩٦١ شـۆڕش دەسـتی پێ كرد تا بەهاری ١٩٧٥ی خایاند. بەپیلانێكی نێودەوڵەتی زیندەبەگۆڕ كرا.

***

مەلا محەمەدی چوڕستانی درەنگ دەستی داوەتە شیعر، لەبەرئەوە شیعری کەمە. ئەو بەرهەمەی لە بەردەستدایە هەموو مەرجەکانی شیعری سەردەمی خۆی تێدایە. مەیدانی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە فراوان نییە، چێژی کەسێتی خۆی پاڵی پێوە ناوە شیعر بڵێ، ئەو شیعرەی وتوویەتی لە دەرەوەی دەروونییەوە هەڵقولاوە، لەبەرئەوەی ڕەنگدانەوەی هەندێ دیاردەی سۆسیۆپۆلیتیکی ناو کۆمەڵی کوردەوارییە جێی تایبەتی خۆی دۆزیوەتەوە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. لە شاعیرە دەگمەنەکانە کە داڵغەی بەشیعری دڵداری و دەسبازی و لێستنەوەی ژن نەداوە. شیعری ئەو شاعیرە ئامۆژگاری و پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و وتەی دانایی پەروەردەییە لە ناو قاڵبی شیعرێکی کلاسیکیی بەرزدا.

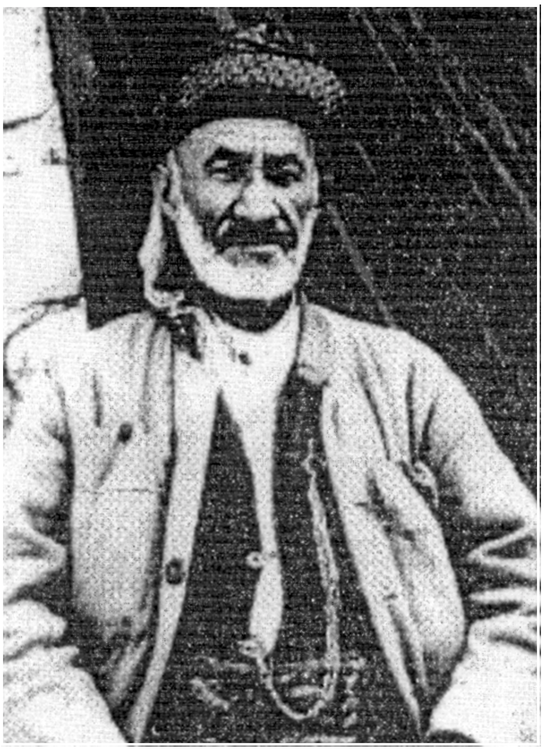

ئەحمەدی ناڵبەند

بەشی پازدەم

ئەحمەدی ناڵبەند

١٩٦٣ - ١٨٩١

ئەڤ شیعرا من دەرمانە
زێدە بۆ گــــونەهكارا
هەر حەقی وی گوهدانە
هەر رو سپێدە و ئێڤارا

ژیانی

ئەحـمـەد كوڕی ئەمین لە سـاڵی ١٨٩١ لە گوندی بامەڕنێ لە دایک بووە. ناوی بنەماڵەیی لە باوكی وەرگرتووە، بەپیشە ناڵبەند بووە، لە ناو خەڵكی بەگەلێ نازناو ناسراوە، لە شیعردا «ئەحـمـەد»ی بەكارهێناوە، هەندێ جار ناڵبەندیشی تۆمار كردووە. لەم بابەتەوە خۆی دەڵێ:

ئەز ب تەبعێ خوە فەقیرم نەعلبەندی نیسبەتە
لێ ب شیعرا خۆ غەنیمە فەخرا كوردستانم ئەز

لە تەمەنی پێنج شەش ساڵی دەستی بەخوێندن كردووە لە حوجرەی مزگەوت. وەكو نەریتی ئەو سەردەمە لە گەلێ شوێن خوێندوویەتی، ئەوەی ئاشكرایە ناوچەی بادینان حوجرەی خوێندنی مزگەوتی زۆر بووە. لە شارانی ئامێدی و زاخۆ و دهۆک خوێندوویەتی. لە ساڵی ١٩١٤ لە گوندی بێدوهـ لە ناوچەی بەرواری دوو ساڵ خەریكی خوێندن دەبێ و ئیجازەی مەلایەتی وەردەگرێ و لە ساڵی ١٩١٦ هەر لەو گوندەدا دەبێتە مەلا تا ساڵی ١٩١٩. لەم ماوەیەدا چەكدارانی فەلەڕەشكەی تەیاری ئاسووری هێرش دەبەنە سەر گوندەكانی، مایی، بێدوهـ،

دێرشکێ و هی دیکە. ئاواییـیـەکـان دەسـووتێنن، مـاڵ و سـامـانی خـەڵکی تاڵان دەکەن. دانیشتوانی ئەو گوندانە دەربەدەر دەبن، ناچار ئەحمەد ڕوو دەکاتە گوندی چەلێ. لە دوای سـاڵێک دەچێـتـە گـوندی ڕویسـێ و مـاوەی دوازدە سـاڵ لەوێ مـەلایەتی دەکا. لە پاش ئەمە بۆ ماوەی دوو ساڵ بووە بەمەلا لە گوندی بێگۆڤا لە ناوچەی گولی، ئـەوجا شـەش ساڵیش لە گوندی خشـخـاش مـەلایەتی کردووە. لە سـاڵی ١٩٤٢ گەڕاوەتەوە ئامێدی تا ساڵی ١٩٤٧ لەوێ زیندەگانی کردووە ئینجا لە ناوچەی سلێڤانە نیشـتـەجێ بووە. لە سـاڵی ١٩٥٧ ڕووی کردۆتەوە ئامێدی، لە دوای ساڵێک چۆتەوە بامـەڕنێ و لەوێ بووە تـا سـاڵی ١٩٦١ بۆ دواجار گەڕاوەتەوە گوندی خشخاش لە ناوچەی بەرواری باڵا. ئەمە دوا ئێسگەی ژیانی بووە.

لەو سـەردەمـەدا ئەحـمـەد گـرفـتـاری نەخۆشـیی سـایکۆلۆجـی بووە، نزیکەکـان و شـارەزایانی ژیانی لەسـەر ئەو باوەڕەن شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ تووشی ڕەشبینی کـردووە، بەلایەوە ژیان هیچ نرخێکی نـەماوە بۆ تاکی کـورد لەبەرئەوە لە ڕۆژی ٩ی ئەیلوولی سـاڵی ١٩٦٣ تـراجیدییـانە لە گوندی خشـخـاش بەچەقۆ ناو زگی خـۆی هەڵدڕیوە و کۆچی دوایی کردووە.

شیعری

لە منداڵییـەوە ئیلهـامی شیعری لای ئەحـمـەدی نـاڵبەند تـەقیوەتەوە. لەو کـاتەوە تا کۆچی دوایی لەگەڵ شیعردا ژیاوە، وا دەردەکەوێ هیچی لە ناو نەچووە و هەمووی ماوە، بۆیـە بەقەوارە شیعری لە هەمـوو شاعیرێکی دیکەی کورد زیاترە. کۆمـەڵێک نووسـەری کورد لە سـاڵی ١٩٩٨ کـارێکی باشیـان کرد لە پێنج بەرگدا سـەرجـەمی شـیـعری ئـەحـمـەدیان بەناوی «باغێ کـوردا» بەچاپ گەیاند. شـیـعـرەکـان لە لایەن تەها مایییەوە کۆکرابوونەوە و ئامادە کرابوون بۆ چاپ، لە پاشـانا پێداچوونەوە و ڕاستکردنەوە و سـەرپەرشتیی چاپکردنی بەنووسـەران ڕەشید فندی و ئیسمـاعیل بادی و محـەمـەد عەبدوڵڵا سپێررا بوو. لەوانەیە ئەم دیوانە فرە گەورەیە یەکێک بێ لەو دیوانە دەگمـەنانەی لە سـانسـۆر ڕزگـارییـان بووە، ئەوەی شـاعـیـر وتوویەتی هـەمووی بڵاوکراوەتەوە، بەبێ ئـەوەی گوێ بدرێتە پلەی بەرزی و نزمیی شیـعرەکان لـە ڕووی هـونـەری و جــــوانکـارییــــەوە، هـەروەهـا لـە لایـەن ڕەوشـت و نـەریـتـی کـۆمـەڵایەتیـشـەوە سـانسـۆر لـەسـەر ئەو شـیـعـرانە نـەبووە، بەئاشکرا وەسـفی

میکانیکی پێوەندیی ژن و پیاو دەکا لەو کاتەی شەهوەت تەنیا هەیەجان بە پیاو ناکا بەڵکو بەژنیش دەکا. ئەم ئازادییە لە بەرهەمی ئەدەبی و هونەریدا کارێکی بەجێیە بۆ ناسینی سامانی نەتەوەیی وەکو هەیە و بەشێکە لە واقیعی ژیان.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

دیوانی ئەحمەد نزیکەی شەش سەد لیریک و قەسیدەی بەحری عەرووزی دەور دەکاتەوە، هێندەی ئەو یا لەویش زیاتر شیعری لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی هۆنیوەتەوە. لە بەکارهێنانی بەحری عەرووزی یەکێکە زۆرترینی ئەو کێشانەی بەکارهێناوە کە لە شیعری کوردیدا بەرچاو دەکەون. بەم جۆرە کێشەکانی هەزەج و ڕەمەل و موتەقاریب و ڕەجەز و بەسیت و موزاریع و مەدید لە شیعریدا دەبینرێن. لەم شیعرانەدا یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە. لەبەر زۆری شیعری بۆی کراوە هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بکا بەقافیە تەنیا چوار پێنج دەنگ نەبێ.

ئەم شاعیرە هەرچەندە وەکو نوێنەرێکی شیعری کلاسیکی دەکەوێتە بەرچاو لە سەدەی بیستەمدا، بەڵام بەشداریکردنی لە بەرەوپێش چوونی شیعری میلیی سیلابی خۆماڵی ئەگەر لەویان زیاتر نەبێ کەمتر نییە. بۆیە هەموو کێشە خۆماڵییەکانی کە لە شیعری نووسراوی خۆماڵی و شیعری میلیی سەرزار (فۆلکلۆر) بەکار هێنراون، ئەحمەد لە هەموویان نموونەی زۆری هەیە. بەم جۆرە کێشە میللییەکانی (٥، ٦، ٧، ٨، ١٠) برگەیی بەکارهێناوە. هەندێ جار کێشە درێژەکانی کەرت کردووە و کەرتەکانی نەکردووە بەدێرە شیعر، ئەگەر ئەمەی بکردایە هەندێ لە شیعری، لە ڕووی ڕوخسارەوە وەک «شیعری نوێ» دەکەوتنە بەرچاو، ئەو شیعرەی لەسەر بنچینەی زیاتر لە کێشێک و قافیەیێک ڕێک دەخرێ.

ئەحمەد لە بەکارهێنانی قافیە دەوڵەمەندە، هەموو جۆرە قافیەکانی یەکێتی و مەسنەوی و ڕەنگاوڕەنگی بەکارهێناوە.

دیمەنی ڕوخساری شیعری ئەحمەد لە ڕووی ئەندازیارییەوە بەم شێوەیە:

١- شیعری لیریکی لە پێنج دێڕییەوە تا دوازدە دێڕی هەیە.

٢- قەسیدەی زۆر زیاترە، واتە لە دوازدە دێڕ بەولاوە.

٣- قەسیدەی چوارینی هەیە، قافیەی (ا ا ا ا)، (ا ب ا ب)، (ا ا ا ب)ی

بەکارهێناوە.

٤- لە پارچەی سێ دێڕە شیعری، واتە شەش نیوە دێڕ شیعر، قافیەی (ا ب ا ب ا ب) بەرچاو دەکەوێ.

٥- کۆمەڵێک قەسیدەی پێنجینی ئاسایی هەیە (ا ا ا ا ب).

٦- لە دیوانیدا کۆمەڵێک تەرجیع بەند هەیە، بەڵام لیریکەکانی بەژمارەی دێڕ کەمن، هەروەها هەندێ جار نیوە دێڕی تەرجیعەکە دووبارە نابێتەوە، ئەمەیان دەتوانرێ تەرکیب بەندی پێ بووترێ.

٧- بەگشتی ئەدگاری شیعری میللیی خۆماڵی خاسییەتی بنچینەیی بەرهەمی ئەحمەدی ناڵبەندە.

زمانی شیعری ئاسانە، لە قسەی خەڵک وەری دەگرێ، بۆ ئەوەی بەشێکی زۆر لە کوردزمان تێی بگەن. بەلای ئەوەوە مەبەس لە ڕوخسار تێگەیشتنی ناوەرۆکە، بۆیە بایەخی ئەوتۆ بەیەکەمیان نادا. خۆی لە ڕەوانبێژی تا پلەیێک لادەدا ئەگەرچی هەندێ جاریش وێنەی هونەری جوان دەکەونە ڕوو.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ئەگەر هەوێنی جوانکاری لە هەندێ شیعری ناڵبەندا کەم بێ و لە شیعری فێرکردن و پەروەردەیی (دیداکتیکی) نزیکی بکاتەوە لەبەرئەوەیە لە هەموو بابەت و ڕووداو و ناوەرۆک و بەسەرهاتی ژیانی نووسیوە. بێ گومان هەندێ لەم بابەتانە تاقیکردنەوەیان کەمە نەک تەنیا لە ئەدەبی کوردیدا بەڵکو لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. بۆیە نەیتوانیوە ئەو جۆرە ناوەرۆکانە بخاتە ناو قاڵبی داهێنانێکی تازەوە.

لە خوێندنەوەی شیعری ئەحمەد تەنیا خۆی وەکو شاعیرێک ناخاتە ڕوو، بەڵکو وەک مامۆستایێکی قوتابخانەی ئاسۆ فراوان و مێشک پڕ لە ئامۆژگاری و پەندی ڕۆژهەڵاتییانە خۆی دەنوێنێ.

بەگشتی شیعری ئەحمەد لە ڕووی ناوەرۆکەوە خەریکی ئەم بابەتانەیە:

١- شیعری ئایینی (موناجات و نەعت و هەندێ لایەنی سۆفیزم) جێگەی دیاری لە بەرهەمی شیعریدا هەیە.

٢- دڵداری و وەسف بەگەلێ شێواز دەری دەبڕێ. لەوانە وەسفی دلبەر و نیشتمان

تێکەڵ بەدڵداری دەکا. لاسایی دڵداری کلاسیکی زۆرە.

٣- شیعری کۆمەڵایەتی ئەوەندە زۆرە، ئەگەر بەمەبەسی ئەکادیمی تەماشا بکرێ، نەک بەمەبەسی چێژ و خەیاڵی هونەری، ئەنسیکلۆپیدیایێکی کۆمەڵایەتی لێ دروست دەبێ. شاعیر باس لە هەژاری و دەوڵەمەندی و دزی و قومار و بەرتیل و چاکە و خراپە و گەلێ دیاردەی دیکەی ناو کۆمەڵ دەکا. زۆربەی ئەم جۆرە شیعرانەی دەچنە ناو خانەی شیعری فێرکردن و پەروەردەییەوە.

٤- لە شیعری نیشتمانپەروەرییدا ڕاستگۆیە، کەسێکە لە ناو کوردایەتیدا تواوەتەوە. ئەم جۆرە شیعرەی دەکرێ بەدوو بەشەوە. یەکێکیان لە وەسفی جوانی و ڕەنگینیی خاکی کوردستانە، ئەوی دیکەیان سۆزێکی قووڵی دەروونییە لەو ڕێگەیە دەگەڕێ کە کورد ڕزگار دەکا و دەبێتە خاوەنی خۆی و وەکو هەموو میللەت و نەتەوە سەربەستەکانی سەر ڕووی زەوی دەژی.

٥- شیوەن و ماتەمنامە وەک مەبەسێکی کۆنی ئەدەب و بەشێوەیێکی نوێ وەک مەبەسێکی تازە جێگەی تایبەتی هەیە لە دیوانیدا.

٦- لە ستایش و شانازی کردن و پێداهەڵداندا جێ پەنجەی شاعیر دیارە. هەندێ جار تێکەڵ بەگاڵتەجاڕی و پێکەنینی دەکا، لەم حالەتەدا لە چوارچێوەی مەبەسەکەی پێشوو دەردەچێ و دەکەوێتە خانەی بۆ پێکەنین. جاری واش هەیە وەردەگەڕێ و دەبێ بەدراما و وەک کۆمیدیا دەکەوێتە بەرچاو.

٧- کۆمەڵێک شیعری کراوەی سێکسی هەیە (ئیرۆتیک) دیوانی شیعری کوردییان ڕەنگین کردووە.

نموونەی شیعر

دڵداری

لە شیعرێکی دڵداریدا ئەحمەد دەڵێ:

ئەز نزانم بۆ جەمالا تە چ بێژم دلبەرێ
سۆر گولا وەختێ سەحەر مینا ژ قەسرێ تێی دەرێ
وەک ژ قەسرێ تێیە بانی سۆر گولی یان ڕەش رحانی
فەخرا ئەهلێ ڤی زەمانی کەسک و سۆر و ئەسمەرێ

کەسک و سۆر و شین و ئالێ نازک و شۆخ و شەپالێ
دورٖ و یاقووت و لوئالێ مسک و عوود و عەنبەرێ

***

وەی عەجەب چەندا خەفیفی رۆژ و رٖەنگێ گەرمەسیڤی
قیبلەئو کەعبا شەریفی وەسفە ناهێن دەفتەرێ
وەسفە ناهێن بەر حسابێ شیشەیا کەسک و شەرابێ
شەربەت و گۆشت و کەبابێ جوملە نوور و جەهوەرێ
شەربەتا مەجرووحە بالا وەی بهارا ل ناڤ هەڤالا
دێم پرٖە ژ نیشان و خالا رٖووی شرین و شەککەرێ

***

نەقشێ فەرراشێ بهارا سووسنا مێرگا نزارا
خەملا باغ، داروبارا وەی عەزیزێ سەر زەرێ
وەی عەزیزێ ئەز غولامێ شەکرا میسرێ وو شامێ
بلبلێ شیرین کەلامێ عەندەلیبا سەحەرێ
بلبلێ ئاوازە خۆشی ساقیی و شەربەت فرۆشی
کەفتمە جەزبە و خورۆشی ژ بەر تە ئەی ئال و زەرێ

***

خانمێ بەلقیس و زینێ مەلحەم و میلاک کەوینێ
برسی و مێڤان حەوینێ سفرەیا ل سەر بێدەرێ
سفرە ئا خاس و عەواما قیبلە ئا چەندی ئیماما
لائیقی قائیمەقاما والی یێ سەر عەسکەرێ
والی یو سولتان مەسیلی سافی یو زیبا جەمیلی
رٖێبەر و رێک و دەلیلی شوعلەدە وەک فەنەرێ

***

زالمێ کوشتم بە شیرا دامە بەر تەعن و نەزیرا
قەلبێ مە ڤان تۆڤ فەقیرا گرت و دا ل بەر نشتەرێ

نشتــەرەک هاڤـێت هناڤـا سـۆتنی دا قـەلب و چاڤـا
قەت قـەبوول ناکەت چو گـاڤا هیڤـی دارێ و مـەهدەرێ
(ئەحمەد)ا وەک حـەفتێ سـالا تو بکەڤی بەر ئێش و نالا
تالیــبی وان زلف و خـــالا ئەو ســـەنەم نـاکـــەت هەرێ

لەم شیـعرەدا وەک نموونەیێکی دڵداری لە وەسـفی نازەنینێک ئەحـمـەد هەندێ لە وێنە داهێنراوەکانی مەلای جزیری لە گوێی خوێنەر دەزرنگێنێتەوە. جوانی ژنە شـۆخ و شـەنگەکە لەگەڵ دیاردە ڕەنگینەکانی بەهار بەراوورد دەکا. شـاعیرانی کرمانجیی سـەروو هەمیشە جوانی ژنیان بەدەوڵەمـەندی چواندووە، بەو مانایەی دەوڵەمەندی جوانی، ئیتر ژن کە جوان بوو دەبێ دەوڵەمەند بێ، کە دەوڵـەمەند بوو دەبێ لە قـەسـر و باڵەخانەدا بژی، ئەمـە لە لایێکی دیکەوە بەسـەرهاتی زەمـبیل فرۆشـمان دێنێتەوە یاد ژنە جوانی مـیر حـەزی لـە زەمبیل فرۆشێکی ڕووتەڵە کـردووە. هەروەها ئەحـمـەد لـەم شـیـعرەدا یادی بووکـە جـوانـەکـانی شـیـعری ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاست دەکاتەوە بەلقیسی سلێمان پێغەمبەر و زینی مەمی خۆمان. دەبێ ئەو دلبەرەی ئەحمەد چەند خۆشەویست بووبێ تا شاعیر لەگەڵ ئەم جوانانە بەراووردی بکا!.

کوردایەتی

ئەحمەد ڕوو دەکاتە گەلی کورد و پێی دەڵێ:

ئـەی گـــــەلی کــــوردا بزانن
رابنە ســـەرخـــۆ بەســـە خـــەو
هوین فـــەقـیـــر و بێ خـــودانن
رزقـێ وەمــــــــان نـان و دەو

***

ڤـێ وەلات و ملـک و مـــــــالی
بـەس بدەن هـندەک کـــەســـا
وان ژ برسـێ هـوین مـــــراندن
ئـەو هـەمی پێ بـوون قـــــەلەو

ملک و عــار و زاخ و نـامـــووس
ئـەو هـەمـی ژ دەســـتێ وە چوون
ڤــان برینا کی لوە ســاغ کــەت
بـێ ســـەر و دەرمـــان و کـــەو

***

یا هـەوە ب دەســتێ خــو گــرتی
ئـەز بـەرێ خـــو ددم چیـــیـــە
زولـم و تـەعـــــەددائـو دزینـە
کــــــــوشـتن و نـژدە و درەو

***

غــەیری وە حــوکــمێ ددەســتی
تۆبز و شـــــیـــــر و تفـــەنگ
راڤ و نێــچـیـرا لوە بەســتی
هـوین بـو هەمـــیـــا بوونـە کــەو

***

گــوهـ بـدەن ڤـێ نســحـــەتا مـن
چونکە دل خـــۆشـی خـــلاس
جــوملە تشــتێ خـــۆ بو پێلـن
خـــۆ ڤـــەشـــێـــرن رۆژ و شـــەو

***

(ئـەحـمـەد)ا وەختـێ وەتەن چوو
دبـن ب خـــۆ نـادەت ســـەقـــا
هـەر تـو بێـــژە فـــایدە نـادەت
بـۆ مـــــــرۆڤـێ هــەر د خــــەو

ئەحـمـەد ئەگـەر خـەیاڵ و وەرەووردی هەمـیشـە لەگەڵ چارەنووسی کورد نەبووایە، ئەوەندە باسی لێوە نـەدەکرد. ئەم شـیعرە یـەکێکە لە گلەییـە زۆرەکانی. شـاعیر

باش دەزانێ دەروجیران، ئەمپریالیستە و کۆلۆنیالیستەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا هۆی دواکەوتنی کوردن، بەلام هۆی ناوەوەی لەو کەمتر نییە. واتە لەو کاتەی لە هەموو کەوتنێکدا دوژمن تاوانبار دەکەین، پێویستە پێش ئەوە حسێب لەگەڵ خۆمانا بکەین. ئامۆژگارییەکانی لە دڵسۆزییەوە هەڵقولاوە بۆ ئەوەی کورد هوشیار بێتەوە و مافی مرۆڤایەتی و نەتەوەیی خۆی بەدەست بێنێ.

شیعر و شەهوەت

١

لە پارچە شیعرێکیدا ئەحمەد دەڵێ:

ئەڤ شیعرا من دەرمانە
زێدە بۆ گـــــونەهکارا
هەر حەقی وی گوهدانە
هەر رو سپێدە و ئێڤارا
شاعیر یەقین شول زانە
کەس وەسا نینە ل ڤارا

لەم پارچە شیعرە جوانەدا ئەحمەد وەسفێکی دیکەی شیعر دەکا، دیارە ئەمەش یەکێکە لە هەزاران وەسفی شیعر، نەک تەعریفی چونکە شیعر تەعریف ناکرێ. بەلای ئەوەوە شیعر دەرمانە بۆ تاوانباران، ئەوانەی گوناهیان کردووە ئاراستەی کاری چاکەیان دەکا، لەبەرئەوە پێویستە شیعر هەمیشە بخوێندرێ، چونکە شاعیر زانا و کارزانی بێ وێنەیە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

چ ژنکا نەمـــەحـــرەم بیت
تو دگـــەل نەکـە خـــەلوەتێ

ئەگەر مرۆڤ رۆستەم بیت
حیفز ناکەت شەهوەتێ
دێ مرنا تە لتە غەم بیت
شەرمێ بکە ژ غیرەتێ

ئەو ئامۆژگارییەی لەم پارچە شیعرەدا بەرەو ڕووی پیاوەی دەکاتەوە لە لێکدانەوەیێکی سروشتی سایکۆلۆجییەتی پیاوەوە هەڵقوڵاوە. شاعیر دەڵێ ئەگەر ژنێک نامەحرەم بوو، واتە بەپێی تەعبیری میللی ئەو ژنەی پیاو دەتوانێ مارەی بکا، پێویست ناکا لە جێیێک بەتەنیا کۆببنەوە، چونکە پیاو هەرچی بێ، ناتوانێ بەسەر شەهوەتیدا زاڵ بێ. بەم جۆرە ئەنجام کارەسات دەبێ، بەپێی نەریتی ئایینی یا کۆمەڵایەتی. شاعیر بیرۆکەی ئەم پارچە شیعرەی لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وەرگرتووە.

دڵداریی کراوە

دیوانی ئەحمەد کۆمەڵێک لیریکی کراوە (سێکس، ئیرۆتیک) دەور دەکاتەوە. لە بابەت ئەم شیعرانەوە خۆی دەڵێ:

ئەڤ چەند لەفزە بێ ئەدەب
من گوتن بۆ حیکمەتێ
مەقسەد من ئەو بوو سەبەب
بۆ کەیفا ڤێ سوحبەتێ
گوتنا من نابیت عەجەب
من چ گوتە هەر وە تێ
کەس چو تەعنا ل من نەدەن
کەلامێ من حیکمەتە
عینادی ژ بەر خۆ ڤەدەن
کو شیعر خۆش نیعمەتە
کەسێ وی بڤێت وەتەن
جەهوەرێ وی لوغەتە

شاعیر لە بەرگریکردنی لە وتنی ئەم جۆرە شیعرە ژیرانە ئەو ڕاستییە دەردەبڕی کە جوانکاری لە بەرهەمی ئەدەبی و هونەرییدا هەبێ و لە ڕووداوێک بدوێ لە ژیاندا بووە، ئەگەر دروستیشی بکا شایانی ڕوودان بێ، بەرهەمی لەم بابەتە لایەقی مانەوەیە. پێوەندی سێکسیی ژن و پیاو ڕووداوێکە هەمیشەییە لە ژیانی ئادەمزاددا ئەگەر ئەمە بخرێتە قالبێکی هونەرییەوە وەکو ئەحمەد دەڵێ دەبێتە دانایی و شادی بۆ گیانی ئادەمزاد، ئەو شیعرە بەنرخە نیعمەتە، چونکە بەزمانی میللەت وتراوە و دەبێتە سامانی هونەری بۆی.

١

ئەحمەد لە شیعرێکی لەم بابەتەیدا دەڵێ:

دوهی سپێدێ وەکی مە دڤی قوزی نا
ئەوێ کچکێ گەلەک کەیفا خۆ ئینا
هەرۆ من جارەکێ بگێ ئەی فەقێ باش
ل من دەرمان بکە ئێش و برینا
مە گوتێ بێخە دەرپێ خو ئو ڕازێ
هەما ڕازا ئو لنگێ خو هەلینا
وەسا کیرێ خو من داکر قوزێ وی
کو بو تەرم و لەش و ما ل ناڤ نڤینا
ئەز و ئەو وەک پەزی پێکڤە د مخەل چوین
کو هەر شەڤ ئەز دو جار ڕا بووم شەڤینا
وەکی من دایە بە حنگا ئەوی گۆت
رەحەت هێدی تە هیلاکا مە ئینا
تە ئەز کوشتم بڤی کیرێ رەق و رەش
کو قوز ناهێتە دەرمان کە وینا

٢

له شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

من کـچـەک جـان دیت مـەزانی مـوشـرکە
ئـەز قـــــوزی چـەند بگێم یـا بـێ شـکـە
گـــــوت قـــــوز ئـێ برینداره مــــــەلا
کا وەرە هـەر شـەڤ دو جـار دەرمـان بکە
چەندی حـەسکەی حـــازرم تو د من بـنی
ئەڤ قـوزه مـــالێ تە بـێ کـەرب ورکــە
من لەوا ژ ڤێ عـالەمی کـیرێ تە خـاست
چی دەمـــا وی دیت قـــوزێ من ئـێ لچکە
مـن رحــــــا خـــــۆ دیـتـنا زاتـێ تـەیە
مـەقـسـەدا مـن یا مــوهم هـەر بـن زکـە
ئەو قـوزێ سپی لێڤ تەنک چمکی غـەزال
هـەر وەکی بەلگێ گـــولێ ئێ نـازکـــە
ئێ مـودەووەر شـوبـهی هـنگوسـتـیـرەکێ
هـەر بـو سـەر کـیـری شــەکـال و کـالکە

ئەوەی نـوێ بێ و داهـێنانی هونـەریی تێـدا بێ لـەم دوو بەڵگەیە و بـەگــشــتـی لە شـیـعرەکانی دیکەی لەم بابەتەی شـاعـیر ئەوەیە لە کـاری ئەو سێکسـەی وێنەی دەکێشی کچەکە یا ژنەکەش بەشداری دەکا. بەپێی نەریتی کۆنی کلاسیکی ژن دەوری نییە، وەکو بڵێی کارەکە تەنیا بۆ پیاو دانرا بێ، ئەمە ڕەوشتێکە بەزۆری لە ئایینەوە هەڵقـولاوە لە کـۆمـەڵی مـیللەتانی ڕۆژهـەلاتی ناوەڕاست، بـەتایبــەتی لە دەشت نشین و ناوچە کشتوکاڵییەکاندا.

***

ئەحمەد کوڕی ئەمینی ناڵبەند شـاعیرێکە بەرهـەمی زۆر و فراوانە، کەسێک بووە خاوەن بیـروباوەڕ، دڵسۆزی فیکری خۆی بووە و بەرگری لێ کردووە. لەگەڵ شیـعر

ژیاوە، ئەگەر مـەلایەتی کردبێ بۆ ژیان و گوزەران و پارووی نانی بووە. شاعیرێکە بەسـەلیقـە شـیـعـری هۆنیـوەتەوە، هەمـوو وێنە و دیاردە و ڕووداوێکی کـردووە بەشیعر. ئەگەر ئەو قسەیە ڕاست بێ هەموو شتێک نابێتە سەرچاوەی شیعر، ئەو هەوڵی داوە زۆرترین شت بکاتە سەرچاوە. لاسایی گەورە شاعیرانی کوردستانی باکووری کردووە، بەهەوای ئەوان شیعری وتووە. شیعری میللیی کێشی خۆماڵی زۆرە. یەکێکە لەو بەهۆشانەی بەڕاستی لە شیعر گەیشتووە و بەرگری لە شیعرە کراوە سێکسییەکانی خۆی کردووە.

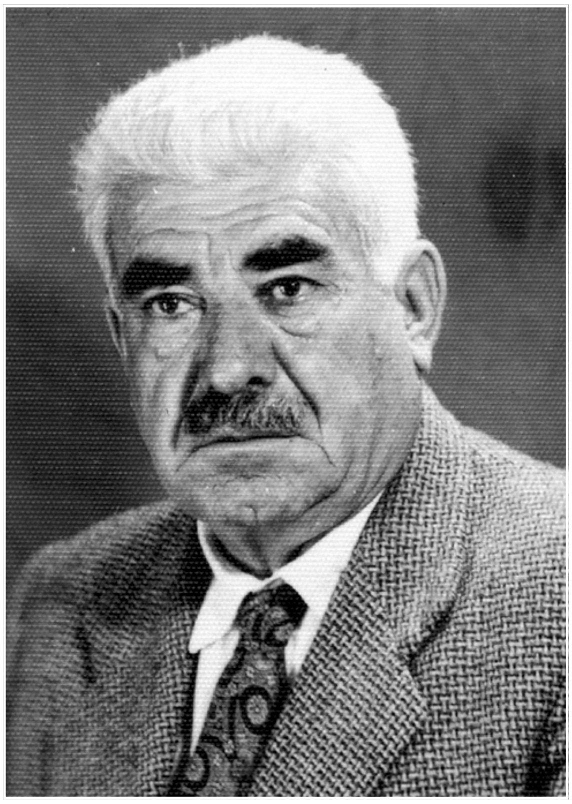

سەلام

بەشی شازدەم

سەلام

١٨٩٢ - ١٩٥٩

خـەریتـەی هـەمـوو خـاکـی کـوردسـتـان
دایـک بـە دەرزی و دەزوو درووـمـــــان
بنووسێ لەسـەر سـەر بێشکەی منالّ
هـەر بـە کـوردسـتـان بێـتـە گـڕوگـالّ
لـە بێــشـکـەی وادا چـاو هـەڵنەهێنـێ
درۆیـە هــەڵسـێ تـۆڵـە بسـ‍ــــــێـنـێ

ژیانی

سـەلام کـوڕی شـێـخ ئەحمـەد کـوڕی عـەبدولکـەریم لە بنەمـاڵەی شـێـخـانی عـازەبانی ناوچەی وارماوەی هەڵەبجەیە. لە گوندی عازەبان لە ساڵی ١٨٩٢ لە دایک بووە. لە دواییـدا ناوی ڕاسـتـەقـینـەی خـۆی کـردووە بەنازناوی شـیـعـری و لە ناو خـەڵکی بە«شـێخ سـەلام» ناسـراوە. هێـشـتـا مندالّ بووە بـاوکی کـۆچی دوایی کـردووە. خێـزانی سـەلام سـەر بەمـاڵی مەحمـوود پاشـای جاف بوون، باوکی لەگەڵ ئەودا گەرمیـان و کوێستانی کردووە. سەرەتای خـوێندنی لە بن دەستی مامـۆستایێکی هەورامی بـووە، فێـری خـوێندن و نووسـینی کـردووە. لە پاشـانا چووە بـۆ ئاوایی قلیـجـە لای شـێخ مـحـەمـەدی بـەرزنجی لەگەڵ منداڵی بەگـەکـانی جـافی ئەو ناوە خـوێندوویـەتی، لە دواییـدا گەڕاوەتەوە عـازەبـان، ئەمـجـارەیان خـوێندنی لە گوندی ئەحـمـەد بڕنده بـووە، بۆ مـاوەی دوو کـیلۆمـەتر کـەوتۆتـە لای باکـووری عـازەبان، بەیانییـان دەچووە ئەوێ و ئێواران دەگەڕایـەوە. لە دواییدا ڕووی کردۆتە سلێمانی و لە مـزگـەوتی شـێخ عـەبدولڕەحمـانی عازەبانی دەسـتی کـردۆتـەوە بەخـوێندن، تا

سـاڵی ١٩١٥ خـوێندوویەتی، لەو مـاوەیەدا کـە هەڵسوکـەوتی شـار ناخـۆش بووە گەڕاوەتەوە عـازەبان. گوزەران و دارایی مـاڵی سەلام باش بووە، مەحمـوود پاشای جاف چاودێری کردوون و یارمەتی داون. سەلام لەم سەرەک عەشرەتە نزیک بووە. لە ساڵی ١٩١٩ مەحمـوود پاشا بەهۆی سـەلام نامەی بۆ شـێخ مەحـموود ناردووە، ئەو کاتە حوکمداری کوردسـتان بوو لە سلێمانی و سـەرقاڵی شـەڕی بازیان بوو. سەلام چاوی بەشێخ کەوتووە و نامەی داوەتێ، کە گەڕاوەتەوە لای مەحمـوود پاشا لە کـاروباری شـێـخی پرسـیوە، ئـەویش پێی وتووە زیندووە و بریندارە و گیـراوە. مـەحـمـوود پاشـا لە وەرامی قـسـەکـانی سـەلام وتوویەتی: شـێخ مـەحـمـوود بوو بەپیاوێکی زۆر گەورە و ڕەفیقی ئێمەمانان نییە!.

بەرەزامـەندی مـەحـمـوود پاشا سـەلام گـەڕاوەتەوە سلێمـانی و نامـەیێکی بۆ حـاکمی سیاسی ئینگلیز هێناوە، ئەمە کردوویەتی بەپۆلیس تا سـاڵی ١٩٢٢ لەم کارەدا مـاوەتەوە. لـەو سـاڵەدا کە شـێخ بوو بـەمـەلیکی کوردسـتـان، سـەلام کراوە بەکـارگـێـڕی دەفـتـەری سـوپا. لە ڕۆژی نەورۆزی ئەو سـاڵە ڕای کـردووە بۆ سـوورداش، لەبـەرئەوەی سـەرباز لەوێ بەدوایا دەگـەڕان ناچار بوو ڕووی کـردە هەورامـان. لەو مـاوەیەدا هـەندێ ناحـەز دەمیـان لەو و لە خـەڵکی دیکە دابوو، ئیـتر شـێخ مـەحـموود کۆمەڵێکی خسـتبـووە بەندیخـانەوە یەکێ لەوانە سـەلام بوو، هی وەکو ساڵح زەکی ساحێبقـڕان و فایەق کاکەمین و عەزیز قـەزاز و ئەمین ڕواندزی تێدا بوو. هـەشت مانگ لە بەندیخـانەی سیاکوڵە لە نزیک دزلی مانـەوە. لەو کاتەدا ئینگلیز سلێمـانییـان بەجێ هێشت شـێخ گەڕایەوە سلێمـانی و شـێخ سـەلامیش هاتەوە ئەوێ.

لە سـاڵی ١٩٢٣ سـەلام وەک مـووچەخـۆر کاری تەحسـیلداری ئاوایی وارمـاوای پێ سـپـێـررا. لە دوای سـاڵێـک گـوێزرایەوە هەڵەبجـە، لە پاش سـاڵێکی دیکە بۆ سلێمانی. لە ساڵی ١٩٢٧ لە کاری میری دوورخرایەوە، دەستی دایە کشتوکاڵ. لە سـاڵی ١٩٣٠ بەهۆی ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلـولی بەردەرکی سـەرای سلێـمـانی سـەلام تووشی ناخـۆشی و دەردی سـەری بوو. لە سـاڵی ١٩٣٢ بوو بەچاوەشی کرێکاران لە پرۆژەی دروسـتکردنی ڕێگەی پێنجوین. لە سـاڵی ١٩٣٥ گـەڕایەوە سلێمـانی و ماوەیێک لە کردنەوەی ڕێگەی دەربەندیخان کاری کرد، ئینجا بوو بەمووچەخۆر لە کارگێڕیی کشتوکاڵ و دارسـتانی سلێمانی. لە دوای ماوەیێکی کەم گوێزرایەوە بۆ

کارگێڕیی پاراستنی ڕووەک لە بەغدا و لە پاشانا بۆ شاری حیللە. لە ساڵی ١٩٤٠ هاتەوە سلێمانی و کارگێڕیی ڕێگەوبانی پێ سپێررا. لە ساڵی ١٩٤٣ جارێکی دیکە لە کاری میری دوورخرایەوە، لە دوای ئەمانە بوو بەکارگێڕی دەسکەوتی ناوچەیی لە شارباژێڕ.

لە ساڵی ١٩٤٤ تا ساڵی ١٩٥٥ لە کارگێڕیی سەرژمێر و کارگێڕیی دارستان لە پشدەر و هەڵەبجە و هەولێر و سلێمانی کاری کردووە. لەسەر داوای خۆی لە ساڵی ١٩٥٥ خانەنشین کراوە، ئیتر دەستی کردووە بەکشتوکاڵ و زیاتریش خەریکی نووسین و هۆنینەوەی شیعر و لێکۆڵینەوە بووە لە ئەدەب و مێژووی سەردەمی کورد.

سەلام مرۆڤێکی ئازا و قسە لە ڕوو بوو، ئامادە بوو بەبێ ترس وەرامی هەموو پرسیارێک بداتەوە، زمان ڕەوان و نوکتەچی بوو، لە هیچ هەڵوێستێکدا دانەدەما. قسەکانی کۆمیدییێکی دڵگیرانە بوو، ئەمە لە نووسینیدا تا پلەیێک ڕەنگی داوەتەوە.

سەلام لە ڕۆژی ٣ی مارتی ١٩٥٩ لە گوندی دۆڵان لە ناوچەی قەرەداغ کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی هێنراوەتەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

دیوانی سەلام

سەلام هێشتا لە ژیانا بوو کە چاپی یەکەمی دیوانی بڵاوکرایەوە (١٩٥٨). ئەو دیوانە بوو بەسەرچاوە بۆ چاپی دیکە. بەهۆی سانسۆری میری لە سەردەمی دەسەڵاتی مەلیکی و دەسەڵاتی کۆماری عەبدولکەریم قاسم هەندێ بۆچوونی سەلام لە شیعریدا بەهیچ جۆرێ شایانی بڵاوکردنەوە نەبوون، لەبەرئەوە ئەو جێیانە بەبەتاڵی مانەوە بەهیوای ئەوەی ڕۆژێ لە ڕۆژان پڕ بکرێنەوە. چاپی دووەمی دیوانەکە (١٩٩٠) کەڵکی لەوەدا بوو هەندێ شیعری تازەی تێدا بڵاوکرایەوە. بەڵام لە بارەی جێگەی بەتاڵی شیعرەکان لە چاپی دووەمدا زیاتر بوو لە چاپی یەکەم، چونکە سانسۆری دەسەڵاتی پارتی بەعس لە عیراق (١٩٦٨ – ٢٠٠٣) سەختتر و دژوارتر بوو لە سانسۆری دەسەڵاتی مەلیکی و کۆماری عیراق.

هەر چۆنێک بێ چاپی یەکەم لە دیوانی سەلام سەرچاوەی بنچینەییە بۆ لێکۆڵینەوە لە سەلام و شیعری لەم بەشەی ئەم کتێبە کە لە بابەت سەلامەوەیە، هەموو ئەو بەڵگانەی وەرگیراون و بۆشاییان تێدایە لە هەردوو چاپی دیوانەکە پڕ کراونەتەوە و بۆ یەکەمین جار خوێنەری کورد ئاشنایان دەبێ.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

سەلام لەگەڵ ئەوەی لە شاعیرانی میللیی خۆماڵی و شیعری نوێ دەژمێررێ، مەشقی سەرکەوتووانەی لە شیعری عەرووزیدا هەیە. بەحرەکانی ڕەمەل و هەزەجی بەکارهێناوە، لەسەر یەکێتیی قافیە ڕۆیشتووە و هەندێ لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی کردووە بەقافیە و پاش قافیەی پشتگوێ نەخستووە. لەم بابەتە شیعرە قەسیدەی کەمە و لیریکی زیاترە.

شاعیر لە لیریکی کێشی سیلابی خۆماڵیدا باڵایە، بەشی هەرە زۆری شیعری لەسەر کێشی دە برگەییە، لە هەشت برگەییشی هەیە. لە ڕووی قافیەوە زۆربەی ئەم جۆرە شیعرەی جووت قافیەیە (مەسنەوی) (ا ا ب ب جـ جـ...). جگە لەوە ئەم قافیەش بەرچاو دەکەوێ (ا ب ا ب). کۆمەڵێک قەسیدەی درێژ (پۆیێم)ی هەیە لە بەرهەمە جوان و ڕەنگینەکانی دەژمێررێن.

سەلام لە هونەر و بابەتەکانی دیکەی شیعر موستەزادی زۆرە. تەرجیع بەندی هەیە، قەسیدەی شەشین (ا ا ا ا ب ب) لای ئەو کەمترە. کۆمەڵێک چوارین و تاکیش لە دیوانیدا بەرچاو دەکەون. پێنج خشتەکی هەیە لەسەر شیعری مستەفا بەگی کوردی و حەمدی ساحێبقڕان.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

سەلام خەریکی زۆرینەی بابەتەکانی شیعری کلاسیکی و شیعری سیلابی خۆماڵی بووە، وەکو وەسف و دڵداری و یادی دۆست و برادەران. شینی بۆ کەسانی نزیکی خۆی کردووە وەکو حەمدی ساحێبقڕان و ئەمین زەکی و کەریم بەگی جاف و مارف جیاووک و کاکە حوسێنی شێخ عەبدولکەریمی کرپچنە. بەڵام لەمانە لە هەموویان زیاتر وێڵ و سەرگەردانی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بووە، دژی فەرمانڕەوایانی ناوەوە لە کاربەدەست و ئاغا و دەرەبەگ و شێخی تەریقەت

وەستاوە، ڕەخنەی لە تورک و عەجەم و عەرەب گرتووە. لەسەر کرێکار و هەژار و بێ نەوایانی کردۆتەوە.

هەندێ کردەوەی دەسەڵاتی تورک و عەجەم و عەرەب لە ئەندازە بەدەر بەرامبەر بەکورد خراپ بووە، ئەمە کاری یەکجار گەورەی کردۆتە سەر سایکۆلۆجییەتی شاعیر، ئیتر هەستی نەتەوەیی بەکوڵ تەقیوەتەوە، بەناوی میللەتانی عەرەب و تورک و عەجەمەوە هێرش دەباتە سەر سەرۆکەکانیان بەپەندی پێشینان و قسەی نەستەق و ئەدەبی میللی قسەیان پێ دەڵێ و قەشمەرییان پێ دەکا. ئەمە کارێکی ڕەوایە مێژووی ئەدەبی هەموو میللەتان دەوڵەمەند دەکا. لەم لایەنەوە سەلام دەلاقەیێکی لە ئەدەبی میللی پڕکردۆتەوە. بەهیچ جۆرێکیش نابێتە بەڵگەی شۆڤێنیزم، چونکە لە بەرهەمی شاعیری میللەتێکی ستەمدیدەی زوڵم لێکراو کەوتۆتە ناوەوە.

زمانی

سەلام زمانزانێکی کوردی بێ هاوتا بوو، هەوڵ و کۆششی زۆرە بۆ بەپەتی کردنی نووسین بەزمانی کورد. ئەم ئامانجەی تەنیا لە نووسینی شیعر نەهێناوەتە دی، بەڵکو لە مەیدانی پەخشان و ڕەخنەدا ئەسپی خۆی تاو داوە. لە چلەکانی سەدەی بیستەمدا کەم کەس بووە خۆی لە قەرەی تۆفیق وەهبی بدا لە زمانەوانیدا. هەروەها تۆفیق وەهبییش ئامادە نەبووە بکەوێتە چەندوچوون لەگەڵ هەموو کەسێکی تەنیا خۆی دان بەخۆی دابنێ و خۆی بەزمانەوان بزانێ، کەچی تۆفیق وەهبی ڕێزی لە سەلام ناوە و خۆشی ویستووە. سەلام وتارێکی لەسەر هەندێ لە بیروڕاکانی تۆفیق وەهبی نووسیوە و بۆ خۆی ناردووە. ئەویش بەشانازییەوە بۆی بڵاوکردۆتەوە و ئینجا تێبینیی خۆشی تۆمار کردووە (وتاری سەلام سەردەقی شکاند، دەنگی گێتیی تازە، ژ ٦، ١٩٤٤). جگە لەوە خاوەنی ئەم کتێبە لە تۆفیق وەهبی بیستووە شایەدی بۆ سەلام داوە کە یەکێکە لە کوردی زانە زیرەکەکانی ڕۆشنبیرانی کورد.

وەرگێڕانی چوارینەکانی خەیام

تا ئێستا ژمارەیێکی زۆر لە وەرگێڕانی چوارینەکانی خەیام بۆ زمانی کوردی کەوتوونەتە ناوەوە. زۆریان بڵاوکراونەتەوە و هەندێکیان بەچاپ نەگەیشتوون. ئەوەی سەلام یەکێکە لە وەرگێڕانە باشەکانی ئەم چوارینانەی بوون بەسامانی

هەموو مرۆڤـایەتی. سـەرکەوتنی سـەلام لەم کارەیدا زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی چوارینەکـانی لەسـەر کێشـی دە بڕگەیی سـیلابی خـۆماڵی هۆنیوەتـەوە، ئەمـە لە کێشە سووکە مۆسیقییەکانی ئەدەبی سەرزاری میللیی کوردییە. جگە لەمە سەلام شارەزا بووە لە نهێنییەکانی هەردوو زمانی کوردی و فارسی.

پەخشانی سەلام

پەخشـانی سـەلام نموونەی شـێوازی تازەی نووسـینی پەخشـانی کوردییە. وشـەی پەتی بەکار دێنێ. شارەزاییێکی تەواوی لە زاراوەی پیشەسازی شار و کشتوکاڵی گوندایەتیدا هەیە. نووسـینی لە کۆوارە کـوردییەکـاندا بەرچاو دەکـەون. یەکێ لە چیـرۆکە جـوانەکـانی ئەوەیە بەنـاوی «یا مـەنە یا هـۆقـە، نە مـەنـە نە هۆقـە». تۆفـیق وەهبی لە کۆواری دەنگی گێتیی تازە (بەغدا، ژ ٣، ١٩٤٤) بۆی بڵاوکردۆتەوە.

لەم چیرۆکـەدا باس لە کـابرایێکی سـادە دەکا، تا بووە بەپیـاو لـە گوند ژیاوە و چاوی بەشار نەکەوتووە. لە ماڵی خۆیدا هانی دەدەن بچێ و شار ببینێ و هەندێ شتومەکیان بۆ بکڕێ. کابرا لە شار داوا لە دوکاندار دەکا مەنێک خەنەی بداتێ، یا هۆقەیێک قوماشی پێ بفرۆشێ! بەشێوازێکی ساتیرانەی پڕ لە گیانی کۆمیدی بەسـەرهاتـی دەشـتـەکـییـێک لە شـاردا دەگـێـڕێتـەوە کـە هەڵسـوکـەوتی لەگـەڵ شارستانییان ڕێک ناکەوێ.

نموونەی شیعری

زۆربەی شیعری سەلام لە بابەتی لیریکە، هەندێ قەسیدەی درێژیشی هەیە. جارێ لەگەڵ لیریکەکان.

دڵداری

لە ساڵی ١٩٣٦ سەلام لە بەغدا بەناوی «عەشق و سەرەمەرگ» شیعرێک دەهۆنێتەوە:

دڵی بردم وەکـو ئاسک بەلەنجـە هات و تێـپـەڕ بوو
دەخیلە پێم بڵێن کێ بوو لە کوێوە هات و بۆ کوێ چوو!
نییە حاجەت بەبەنجم وا بەبۆنی زولفەکەی مارگرید
شـوعوورم لا نەما عـەقڵم فـڕی هۆش و دڵم لێ چوو

لەگــــەڵ برژانگی چاوی هەڵبـــڕی باڵێکی چاوی دا
ئیتر هەر دڵ بوو هەڵقرچا جگەر کون بوو گڕم تێچوو
بەیادی خـــــــاڵی لالـێـــــوی بەدایم دڵ ئەناڵێنێ
بەڵێ ســەرسەخت و بێعــارم لە مـردندا فرەم پێچوو
ئەوانە وا ئەڵێن شـێخین ئەکەن مەنعت لە دەرد و دڵ
وەرە ئیـمـانی لێ بکڕین لە بەرچاوت بە سێ بێـچـوو

سەلام لە کاتێکدا لە نەخۆشخانەیێکی بەغدا نەشتەرگەری جیگەر کراوە، ئەو کچەی دەرزی بەنجی لێداوە جوان بووە، ناوی مارگریت بووە، ئیتر وەکو خۆی دەڵێ، دڵی لای چاوی کاڵی ئەو کـیــژە بووە زیاتر لەوەی بیـر لە ئەنجـامی نەشتەرگەرییەکە بکاتەوە. لە شیعرەکەدا ئاماژە هەیە بۆ نەریتی میللیی ناو کوردەواری نەخۆش دەبەنە لای شێخی تەریقەت بۆ ئەوەی دوعای لەسەر بخوێنێ و چاک ببێتەوە، بەڵام ئەوە ڕاست نییە شێخ ئیمانی بە سێ بێچوو دەفرۆشێ. ئەمە ناوی پارەیێکی کەم نرخە. لە پاشانا یەکێکی وەکو مارگریت پیاو بەنج بکا دوعای شێخ لە کوێ دەوەستێ!.

کوردایەتی

١

بەهۆی نەشتەرگەرییەوە ئەگەر سەلام لە شیعرەکەی پێشوودا خەریکی کچە جوانەکە بووبێ، هەر لەو کاتەدا شیعرێکی بۆ بیری کوردایەتی بەناوی «کەی کورد ئەجووڵێ!» وتووە:

وەکو قەومی تر کەی کورد ڕاپەڕێ!
لە حوقووق هەڵچێ لە تەماع گەڕێ
دەروونی بەکوڵ بۆ کورد بجۆشێ
خۆی فیدا بکا وەتەن نەفرۆشێ
بگری بڕێژێ فرمێسکی خوێنین
هەتاکـــو وەتەن دێتـــە پێکەنین

نەمێنێ بمرێ هەموو پیاوی پیر
نەک بۆ ئەم و ئەو ببن بەگزیر
لە جێی ئەمانە نیشتمانی کورد
بەبەرهەم بێنێ منداڵانی وورد
وەک فرەنسا بۆ ئەلزاس و لۆرەن
کورد وەها یادی کوردستان بکەن

***

خەریتەی هەموو خاکی کوردستان
دایک بەدەرزی و دەزوو دروومان
بنووسێ لەسەر سەربێشکەی مناڵ
هەر بەکوردستان بێتە گڕوگاڵ
لە بێشکەی وادا چاو هەڵنەهێنێ
درۆیە هەڵسێ تۆڵە بسێنێ

شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کورد بەبێ قوربانی ناگاتە ئامانجی. پێویستە چاو لە میللەتانی دیکە بکا وەکو فرەنسا چۆن ناوچەکانی ئەلزاس و لۆرێنی لە ئەڵمانیا بەخەبات سەندەوە، کوردستانیش پێویستە بەم جۆرە ڕزگاری ببێ. بەلای شاعیرەوە پیر دەبێ نەمێنێ، چونکە لە کەڵک کەوتووە، منداڵ دەبێ پێ بگا چونکە هیوای دواڕۆژە. سەلام شاعیرانە بۆ مەسەلەی نیشتمانی کورد چووە کە دەڵێ پێویستە دایک نەخشەی کوردستان لەسەر لانک بنەخشێنێ لە ناو لانکی وادا گەورە نەبێ ناتوانێ تۆڵە بستێنێ.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «کورد»ەوە لە ساڵی ١٩٥٦دا دەڵێ:

کورد هەمووی دڵسۆزە ئەمما پیاوی هوشیاری کەمە
ئەو کەسەی پیاوە خەریکی میحنەت و دەرد و غەمە
من بەمەنتیق هەر قیاسی وەزعی کوردستان ئەکەم
حاسڵی ئاخر نەتیجە چاوڕاوە و هەمەهەمە

دەســـــتـــەپاچە بێ زمــــانن ڕووبەڕووی بێگانـەکــــان
خـۆ بەخـۆی خـۆیان دەمـانچـە و خـەنجــەر و شـیـر و قـەمـە
بـوو بـەدۆزەخ نیـــشـــتـــمـــانت پڕ لـە دیل و بـەندییـــە
خۆ بەهەشت بوو سەیری کە ئەم شاخ و دەشت و گوێی چەمە
بێـشــەیی شـێــرانی مــاد و جــەرگــەیی کــوردانی گــورد
مــامــەڕێوی خـۆی و کلکی تیـا ئەکـا گــاڵتــە و گــەمــە
کـــــوردە هـەڵســــــە ڕاپـەڕە تاکـــــەی وەهـا تـۆ دیل ئەبی
قـــەومـی ســــەربـەرزت بەجــارێ ژێر چەپۆکـــەی عــالـەمــە
ئاســمــانی عــەدل و عــیــرفــانی زەمــانی عــەسـری نوور
هـەر لـە عــاسـتی قـەومـی کـورد تاریک و نووتەک هـەر تەمـە
بـۆ برینـی زام و ناســـۆری ســـیـــاســـەت بێ حــــەکـــیـم
ئیــتــتــیــفــاق و یەکـــێــتی وەک پانسلین و مـــەڵحـــەمــە

لەم شیعرەدا سـەلام هەندێ ڕاستی لە بارەی کۆمەڵی کوردەوارییەوە خستۆتە ڕوو بەوەی میللـەت دڵسـۆزە، بەڵام پیاوی هوشـیاری کەمـە. ئاسـایش لە نـاوەوە نییـە، دووبەرەکییە، کوشتن و بڕین زۆرە، ئاوڕ لە مێژووی کۆنی پڕ لە شانازی نادەنەوە. ڕێز لەوە ناگرن لە نەوەی مادەکـانن. ئیتر هـانیان دەدا هـەوڵ و کۆشش بکەن بۆ یەکێتی.

بەم دێڕانە و بەشێوازێکی سیمبۆلییانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

هیـچ گـــەلێ بـێ پێـــشـــەوا پێــشکەوتنی هـۆزی نەدی
چۆن بـەبێ شـوان ڕائـەگـیـرێ مـێگەل و ڕان و ڕەمـە
وا گـــوریســـێکی ســـیـــاســـەت بـادراوە گـــورزەهـۆن
ڕایئەکێشن جووڵە ناکا کورد لە جێی خۆی مەحکەمە
وورزەهۆنـە ئەم گــوریســـە بەڵکی شـــیـــرازەی هـەیە
هێـــزی کـــوردە لابەرێ شــیــرازە وو هـەم شــەرزەمــە
بێ مـحـامی بێ تەشـەببـوس حـەققی خـۆی داوا دەکا
ڕووت و قــووتی و ناتـەواوی شـاهـیـدن بۆ مــەحکەمــە

خـاک و ئـاوی بەشکراوە سـوخـرەکـێشـە پیـاو و ژن
مـەحکەمـەی عـەدلی دووەل تەمسیل ئەکا مـامـەخـەمـە
تۆ بڵـــێی ڕۆژێ بـەلای کـــوردا فــەلەک چـەرخێ نـەدا
دەربخـا نەجـمی سـەعـادەت ڕاپەڕێ کـورد ئەودەمــە
هیـچ گــومـانـی تیـا نیـیــە تەئریخ و نۆرە و دەورەیە
ڕۆژی شین ئەلبـەت ئەبێـتـە ڕۆژی شـایی و زەمـزەمـە

لەم دێڕانەدا ڕستـەی «گوریسی سیاسـەت» هاتووە. شـاعیر مەبەسی لە پەیمانی سـەعـد ئاباد (١٩٣٧) و پەیمانی بەغدایە (١٩٥٦). ئەو گـوریسـە بـەچوار لیپ زۆر بتـەو هۆنراوەتەوە، مـەبەس لەو چوارە بەریتـانیـا و تورکـیـا و ئێـران و عـیـراقـە (ئینگلیـز و تورک و عەجـەم و عـەرەب). بەریتـانیـا دەستی بەسـەر ئەو سێ وڵاتەدا داگرتووە و نەوتیـان تاڵان دەکا و لە کـاتی پێـویست بەکـوردیان بەر دەدا. لەگـەڵ ئەوەشدا شاعیر گومانی لەوەدا نییە کورد هەر دەگاتە مرازی خۆی.

٣

لە شیعرێکیدا لە ساڵی ١٩٣٤ لە بەسرە بەناوی «نامەوێ» وتوویەتی:

نامـەوێ خـورمـا خـودایە بۆچی بەسـرەم تووش ئەکـەی
کوێر ببم لام چاکترە تۆ ڕووم لە ڕووی حەنتووش ئەکەی
من لە شـاخـا گــەورە بووم و هەر بەســەربـەرزی ژیام
تازە من فـێـری دەسیـسە و حـیلە وو کـڕنووش ئەکـەی
ئەســپی نـەژدیم تاو ئـەدا یاخـــو کــەحــێلەی زینکراو
ئێسـتە من سواری کەرێک یا ئێستری چەمـووش ئەکەی

شـاعیر گلەیی لەوە دەکا ناتوانێ لە سروشتی گەرمی شاری بەسرە بژی، خـورما بخـوا و لە نزیک دانیـشـتـوانیـیـەوە بێ. ناوی «حـەنتـووش»ی کردووە بەڕەمـز بۆ عەرەب. سەلام لە ناو شاخدا پەروەردە بووە، سـواری ئەسپی کەحێل بووە، ژیانی بەسـرە بەلای ئەوەوە لە سـواری کـەر و ئێسـتـری چەمـووش دەکا، دیارە نـاتوانی لەگەڵ ژیانی وادا ڕابێ!.

قەسیدە درێژەکانی

١

ساقینامە

ساقینامە هونەرێکی شیعرییە شاعیرانی کلاسیک پەنایان بۆ دەبرد، لە مەیگێڕ نزیک دەبوونەوە، لە پێناوی ئەوەی سەرخۆشیان بکا تا بتوانن ئەوەی لە ناو دڵیان دایە بیکەنە دەرەوە. سەلام ئەم ساقینامەیەی بۆ ئەوە نووسیوە هەرچی لە ناو دڵیەتی لە بابەت کوردەوە دەری ببڕێ. لە ڕێبازی کۆنەکان چۆتە دەرەوە، ئەوان ئەم بابەتە هونەرەیان بۆ مەبەسی دڵداری بەکار دەهێنا، ئەم بۆ مەبەسی کوردایەتی بەکاری دێنێ. ئەم شیعرە لە ساڵی ١٩٣٨ لە شاری حیللە نووسراوەتەوە. لە هەندێ لە دێڕەکانی ساقینامەی سەلام ئەمە هاتووە:

وەکو من گەر بزانی قوڕ ئەپێوی
بەبێ شک زوو ئەدەیتە شاخ و کێوی
قەرارێکە لە سێ لاوە دراوە
نەمێنێ قەومی کورد و سەر بزێوی

***

لەبەرچی سێ بەشە ئەم لالەزارە
لەبەرچی کورد بێ لانە و هەوارە
سەیری کە چ سڕرێکی عەجیبە
لە خاکی کوردستانا کورد غەریبە

***

هەموو گەورە و شەریفی کوردەواری
لە سێ لاوە کراون خانەشاری
لە پاداشا عەرەب کوردی ڕەش و ڕووت
وەکو جەربووعی سەحرا زووکە دەل قووت
ئەگەر عارەب دەڵێ من جینسی سامم
لەگەڵ ئاری نەژادا دوورە کامم

وەرە لای کــاکی ئاریت قــەومی ئێــران
ببـــینن ناڵە وو فـــەریاد و ئەفـــغـــان
ســەراســەر کـوردی بێـچـارەن کـە دیلن
لـە پێـــــوەندا لـە ژێـر کــــۆتا ڕەزیـلـن

***

هـەتا شــێـــخی درۆ و حـــیلـە بمێنـێ
درۆیە کــورد بجــووڵێ حـــەق بســێنێ
هەمـوو دەروێش و مـارگـر زەرگ وەشـێن
ئـەمــــــانـە ڕاپـەڕن تۆڵـە بـســــــێـنن
درۆیە کـــــەی بـەهـەشـــــتم بۆ ئـەوانـە
بەهـەشـــتی مـن ڕەوشـــتی پاک و جــوانە

شاعیر لە هەڵسوکەوتی خاکی کوردستان دەدوێ لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و دابەشکردنی و بوونی بە سێ بەش، ناوی بەو دەوڵەتەوە بەستـرایەوە کە پێیـەوە لکێنرا بوو. تورک و عەرەب و عەجەم لە گەلێ مەسەلەی سیاسی گیروگرفتیان هەبوو کەچی لە مەسـەلەی کـورد و تا ئێـستـاش ڕێکن و یەک دەنگن. سـەلام هوشیارانە بۆ مەسەلەی کورد چووە، ژیرانە و ڕۆمانتیکییانە دەڵێ ئەگەر عەرەب کوردیان خـۆش ناوێ لەبەرئەوە بێ ئەوان سـامین و کورد ئارییە، ئەدی بۆ فارس بەربەرەکانی کورد دەکەن خۆ هەردووکیان لە یەک نەژادی ئارین! مەبەسی شاعیر لە ئاری هیندوئەوروپییە. لەو شـیـعرەدا سـەلام هەندێ هـۆی نەگبـەتیی کـورد دەگەڕێنێتەوە بۆ کردەوەی تەریقەتی دەروێشی لە کوردسـتاندا وەکو تەگەرەیێکی کۆنەپەرست ڕێگە لە پێشکەوتن دەگرێ.

٢

بۆ کۆمەڵی ئەقوام

سـەلام بەناوی «بۆ کـۆمـەڵی ئەقـوام»ەوە تەرجـیع بەندێکی لە سـاڵی ١٩٣١ لە سلێمانی هۆنیوەتەوە لە چوار پارچەیێک هاتووە، لە پارچەی یەکەمدا دەڵێ:

عـوسـبـەتولئـومـەم كـۆمـەڵی گـەورە
بـەپـێـچ و پـەنـا بـەفـــــــێـڵ و دەورە
لە دوور بـەدوو ڕوو بۆ حـــەقـی کـوردان
تـەکــانـت ئەدا خـــۆت دائەشـــرنگان
بەجـۆش و کوڵ بـووی بۆ کوردی هـەژار
ئەتگوت ئەم قـــەومــە ئەکـەم ڕسـتگار
لیـجنـەی ئینتـیـداب مــەرەخـەسی هات
گـەڕا کـەشـفی کـرد سـەراسـەر وولات
ئەگـــەر ڕاست ئەکـەی هـەڵیـسـوورێنە
بەس بۆ سـیـاســەت هەڵـمـانپـەرێنە
تەریـق نابیت و تۆ چیت پێ ئەکـەن
کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن

لەم دێڕانەدا سەلام ڕاستییێکی مێژوو دەخاتە ڕوو. لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و لەناوچوونی دەوڵەتی عوسمانی و دابەشبوونی خاکی کورد، لیجنەیێکی تایبەتی کۆمەڵی نەتەوەکان لە شاری جنێڤی سویسرەوە لە ساڵی ١٩٢٥ هات بۆ مووسڵ و شارەکانی هەموو کوردستانی باشوور گەڕا بۆ بیروڕا وەرگرتن لە بابەت ویلایەتی مووسـڵی کۆنەوە (لە دواییدا کوردستـانی عیـراق) بۆ ئەوەی بزانن خـەڵکەکـە سـەربەخۆیی دەوێ یا ئارەزووی ئەوە دەکا بەعیراقەوە بلکێنرێ. بەڵام لەبەرئەوەی کۆمەڵی نەتەوەکان وەکو سەلام دەڵێ کوتەکی دەستی میستەر هەندرسنی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو مافی کورد خرایە ژێر پێوە.

لە پارچەی دووەمدا سەلام دەڵێ:

بۆ ئەقـەلـلیـات کـەوتیـتـە سـەمـا
خزمی نەستووریت لە کوێ بنیات نا
هەر بەهیـچ و پووچ بەم دەنگوباســـە
تۆ خـوێنی کـوردت بۆ کـردە کـاسـە

هەر چوار دەورمــان لێ بوو بەدوژمن
ئێــران و تورک و عــارەبی کــوڵکن
نوفــووسی ئێــمــە کــەم ئەکــەیتــەوە
وەها نـەســتــووری ڕێک ئەخــەیتــەوە
لـە عـــەدالەتا کـــەی ئـەمـــە دەئـبـــە
یاخـۆ هەر شـێوە و ئوسـووڵی غـەربە
کـۆمــەڵی درۆ جـێگەی مـەکـر و فـەن
کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن

لەم دێڕانەدا سـەلام گفـتـوگـۆ لەگـەڵ کـۆمـەڵی نـەتەوەکـان دەکـا، ئەوەی بۆ ڕوون دەکاتەوە کە لەسەر میللەتە بچووکەکانی دەکردەوە مەبەس خزمە نەستوورییەکانی بوو (ئاسـوورییـەکان)، هەروەها تورک و عـەجەم و عـەرەبی لە کورد کرد بەدوژمن. بۆ ئەم ئامـانجـە ژمـارەی سـەرژمێـریی کـورد کـەم دەکـاتەوە بۆ ئەوەی قـازانجی نەستوورییانی تێدا بێ.

لە پارچەی سێیەمدا سەلام دەڵێ:

خـۆ تۆ وەسی بووی ئەقوام بوون هەتیو
دەمی کـــوردت کـــرد بەتـەڵەی تـەقـیـــو
غـــایە ئـاســــووری نـاوی کـــورد بـردن
لایـق بـەخـــــــــۆتـە پـێـچ نـاوئـاخـن
تـا تـۆ نـەگـــــــەڕای بـەنـاومـــــــانـا
دەســـتـــمـــان گـــرت بوو بەکـــلاومـــانا
بـۆچ کـــوردت فـــەوتان بـەم بەنـوبـاوە
ئێستەش لە جنێوە خۆت مەلاس داوە
مــەنشــەئی فـیـتنە کـۆمــەڵی تـەزویر
وا ئەدەی حـەقـقی ئەقـوامی سـەغـیـر
کارخانەی فەساد کۆمەڵی میحەن
کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن

لەم دێڕانەدا سەلام لەسەر گفتوگۆی دەڕوا لەگەڵ کۆمەڵی نەتەوەکان، پێی دەڵێ و لێی دەپرسێ، تۆ پارێزەری نەتەوەکان بووی بۆ چ یارمەتیی کوردت نەدا، بەناوی کوردەوە داوای مافی ئاسوورییانت دەکرد، لەبەرچی کوردت بەفەتارەت دا! لەبەرئەوە تۆ سەرچاوەی ئاژاوە و فەسادی.

لە پارچەی چوارەمدا سەلام دەڵێ:

لە عەدالەتتان واقم ووڕ ماوە
لە سیاسەتتان سەرم سوڕ ماوە
خوێنی ملیۆنێ کورد ئەڕژێنی
بۆ ئەوەی تۆزێ تورک بترسێنی
خوێنی مەزڵوومی کوردی ڕووت و قووت
حەلاڵە لە لای عارەبی لنگ ڕووت
لە سلێمانی جاددەی بەر سەرا
بەخوێناوی کورد ئاوڕشتن کرا
تۆ نەبی نایکا دوژمن بەدوژمن
حەق بۆ نەستووری ئێمە بۆ کوشتن
چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لە لای تۆ ئەلبەت حوقووق کوشتنە
ناترسی تەئریخ لەعنەتت بکەن
کوتەکی دەستی میستەر هەندرسەن

لەم دێڕانەدا سەلام هەموو سەرنەکەوتنێکی تووشی کورد بووە دەگەڕێنێتەوە بۆ هەڵوێست و بڕیارەکانی کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ چاکەی هاوسێکانی کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی دانیشتوانی کوردستان وەکو ئاسوورییەکان. لەو کاتەدا ئەمپریالیست بەتایبەتی بەریتانیا لە پێناوی بەرژەوەندیی خۆی بەناوی مافی تورک و عەرەب مافی کوردی پێشێل دەکرد، بەڵگە بۆ ئەمە بەدەستی دەسەڵاتی عەرەب بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ڕۆژی ٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠ بەخوێنی

کورد ئاوڕشێن کرا. دانانی ئەم هەموو پیلانانەی کارەساتیان لێ کەوتەوە بۆ کورد هەندرسنی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو وەکو شاعیر بۆی چووە.

٣

بەیادی ئێل بەگی جافەوە

شاعیری میللیی کوردی ناودار ئێل بەگی جاف (١٤٩٢ – ١٥٥٣) قەسیدە میللییەکەی «دایکە دەرۆم بۆ داڵەهۆ» لە کوردەواریدا بەناوبانگە. هەندێ جار بەناوی «پێشبینییەکانی ئێل بەگی جاف»یش بڵاوکراوەتەوە لەسەر بنچینەی قەسیدەی پێنجینی هەشت بڕگەیی و قافیەی (ا ا ا ا ب) دامەزراوە، لە هەموو پێنجینەکاندا نیوە دێڕی پێنجەم دووبارە و سێ بارە کراوەتەوە «هەر وا بووە و هەر وا دەبێ».

سەلام لە رووی ڕوخسارەوە ئیلهامی لە ئێل بەگی وەرگرتووە، لە ساڵی ١٩٥٢ لە سلێمانی قەسیدەیێکی لەسەر بنچینەی شیعری خۆماڵی هەشت بڕگەیی داناوە. سیستێمی قەسیدەی شەشینی هەڵبژاردووە، قافیەی (ا ا ا ا ب ب)یە. لە هەڵبژاردەی ئەم شیعرانەدا دەڵێ:

دنیــــا هــەمـــــوو چاو و ڕاوە
فــــــڕوفـــــــێڵ و بـەن و باوە
ڕاســــتـە ڕاســــتی هـەڵگیــراوە
درۆ و هـۆشـــــە بەلێـــــشــــاوە
مـن لـە درۆ گـــــوێ ناگـــــــرم
ڕاســــتــیم ئـەوێ هەتا ئەمـــرم

ئـەمــــــڕۆ ڕۆژی هۆش و بیــــرە
دەعــوا لەســـەر نـەوت و قــیـــرە
وووریــا بـــوونـــی لاوی ژیـــرە
یـەککگرتـنی جــــوان و پیـــــرە
پارەی نـەوت و پارەی ئیـعـــمــار
وەزیر ئەیخـــوا نـەک کـــرێکار

بابە عـــورفـی حـــوکم بدەن
هەردوو قـــاچم کـــۆت و پێـــوەن
هەردوو دەســـتم کـەلـەپچـە کـەن
بـەشـــــەو بـەدار زۆرم لێــــدەن

ئـــازاد ئـــەبم ئـــازاد ئـــەبم
بەســـەربەســـتی من شـــاد ئەبم

ســـجنت پڕ کـــرد لە ڕۆڵەی لاو
پێـوەن لە پێ دوو دەس بەســراو
بـەمـــەترەلوێز هـەندێ کـــوژراو
بێباک لە شـەعبی سک سووتاو

بۆ کـوێ ئـەچی خـوێن ئەتگرێ
قـــــاتـیل ئـەبـێ بمرێ بمـرێ

شـــەعـــبت سکی وا ســـووتـاوە
ڕەحـــــمـی بەتۆ هـیچ نـەمـــاوە
ڕۆڵـەی لاوی لا کـــــــــــوژراوە
داغـــمـــەی بەســـەر دڵـیـا نـاوە

جـــێگـەت وەها پێ لەق ئەکـــا
لەســەر پێســتت تۆ شــەق ئەکا

شـەعـبت هـەمـووی ڕەنجـەڕۆیە
چـــاوەڕوانـــی نـــان و دۆیـــە
حـەپس و کـوشتن ئیـشی تۆیە
لـە هـەر مـــــــاڵـی ڕۆڵـە ڕۆیـە

کچ و کـــوڕیان بـەدیل گـــیـــران
لە ناو ســـجنا پێـــوەند کـــران

لە دوای جەنگی دووەمی گێتی لە عیراق «ئەنجوومەنی ئاوەدانکردنەوە» دانرا . لە پاشانا بوو بەوەزارەت، ئەم دەسگایە خزمەتی ئاوەدانکردنەوەی هەبوو، بەتایبەتی

لە شاری بەغدا. بەڵام سەلام باس لە لایەنە خراپەکانی دەکا. کۆمپانیاکانی بێگانە و وەزیر و دەوڵەمەندانی عیراق سوودیان لەو ئاوەدانکردنەوەیە وەردەگرت. تیرۆر لە ناوەوە بوو، دادگای سوپایی (عورفی) ناوە ناوە دادەمەزرا. ڕەش و ڕووت دەگیران، ئازار دەدران. بەشێکی زۆر لە پارەی نەوتی وڵات کە بۆ ئاوەدانکردنەوە تەرخان کرابوو دەچووە گیرفانی خاوەن کۆمپانیاکانی ئەورووپا و وەزیر و دەوڵەمەند و دەرەبەگ و کاربەدەستانی عیراقەوە. بەشێکی زۆر لە میللەتیش لە برسانا دەیناڵاند.

٤

قوتابخانەی کوردستان

لە بابەت تێکچوونی شیرازەی ژیان و دواکەوتوویی کۆمەڵی کوردەواری سەلام قەسیدەیێکی درێژی لە ساڵی ١٩٤٤ لە شارباژێڕ هۆنیوەتەوە. لەو شیعرەدا قوتابخانەیێکی بەناوی کوردستانەوە دامەزراندووە، لە ئەورووپاوە مامۆستای بۆ هێناوە، تەنیا کارگێڕی قوتابخانەکە کورد بووە هەموو بەیانیان ناوی قوتابیان بەم جۆرە دەخوێندرایەوە:

نیفاق ئەفەندی حازر ئەفەندم
ئیتتیفاق کوانێ! چوو بۆ جەهەننەم
درۆودەلەسە قوربان حازرین
هەردووکمان لێرەین ئێمە داخڵین
ڕاستی و سەداقەت میرم دوو بران
یەکی بەدوو ساڵ پار مەحکووم کران
وەتەنی کوانێ بۆ دیار نییە!
وا ساڵ تەواو بوو بەهانەی چییە!
ئازادی کوانێ! بانگی بکەن زوو
قوربان ئەبەدی پێرار مەحکووم بوو
عەدالەت کوانێ! لە کوێیە ئەدەب!
تەردن یاساغە چۆن دێنە مەکتەب

نەخـــۆشی! بـەڵێ حـــازر لەســـەر پێ
هـەردوو لام فـــەوتان چ شـــار چ لادێ
کوانـێ سـەربەسـتی لەم ساخـتـمـانە
پۆلیس ڕاپـــێـــچـــا بۆ بـەندیخـــانە
زانسـتی کـوانـێ ئەویش بۆی دەرچوو
مـەحکوومـی حوکمی عاشـەیەری بوو
جـەهل لە کـوێیـە! لێـرەم ڕۆژ و شـەو
خـەریکی ئیـشم لێم حـەرامـە خـەو

سەلام بە شێوازێکی کۆمیدیانە وێنەی شپرزەیی لە ناو کۆمەڵی کورددا دەکێشێ. ئەو قوتابخانەیەی دایمەزراندووە بۆ دواکەوتووانە. قوتابیانی ڕەمزی پێشکەوتن لەوێ نین. شـاعـیـر لە قـەسـیـدەکـەیدا سـووره لەسـەر ئەوەی لە ژێر سـایەی سـەربەسـتی و ئازادی نەبێ کۆمـەڵ پێش ناکەوێ، بەبێ خـوێندەواریش ڕزگـاری نابێ لە دەست ئەمپریالیستی بێگانەی ئەوروپا.

٥

بەیادی سالم

سـالم شـیـعرێکی بەناوبانگی هەیە لەسەر بەحری ڕەمـەلی هەشـتی مـەقسـوور هۆنیویەتییەوە، بۆ کارەساتەکەی شاری سلێمانی وتووە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمدا کە سوپای عوسمانی میرنشینی بابانی ڕووخاند، سەرەتاکەی دەڵێ:

لێم گەڕێن بـا گۆشـەگیر بم دەسـتـەئەژنۆ کەف زەنان
گێژەڵووکەی بای نەدامەت تاری کرد سـەفحەی جیهان

ئەم شـیـعرە بەرزە بووە سـەرچاوەی ئیلهامـی سـەلام و قـەسـیدەیێکی زیاد لە حەفتا دێڕی لەسەر کێش و قافیەی شیعرەکەی سالم لە ساڵی ١٩٥١ لە هەولێر هۆنییەوە. لە هەڵبژاردە قەسیدەکە ئەم دێڕانە دەکەونە بەرچاو:

هـەر ئەبێ یادت بکەم ئەی شـــاعـــیـــری گـــەورەی بەبان
(ســالم)ی ســالم ســیـفـەت ئەی نوتفـەیی ســاحـیـبـقـڕان

من ئەگەر یادت نەکەم کێ بێ ئەبێ یادت بکا
عالەمی مەشغوولی پارە و ڕوپیە وو فلس و قران
تۆ لە دەستی زوڵمی تورک و جەهلی زۆری قەومەکەت
شیعرەکانت ناڵە وو فەریادە تا دەوری جیهان
بوون بە سێ بەش قەومی کوردت وەک ئەسیری حەربی کون
ماڵ و سەریانە حەلاڵی دوژمنانی نیشتمان
بۆچ حوکوومەت گاڵتەیە سا سەیری ئیجرائاتی کە
نەجمەدین ماکەرسەرە بۆ چ کۆریایە کوردسان
وا لەیەک بەربووین هەموو عەینەن وەکو جووجکەی هەتیو
نەجمەدین کر کەوت لەسەر هێلکەی دزی وەک ماکیان
قەومی کورد سا دەی بەجارێ ڕاپەڕن ئیتر بەسە
ساتی سەربەرزی نەوەک ساڵی بەسەر نزمی ژیان
عەشرەتی جافیش بەجارێ ناو و ئاساری نییە
پارچە پارچە تەفرەقە هەروەک موهاجیر بەشکران
چەند کەسێکی تورکمان خائینی مولک و وەتەن
ڕۆژێ عارەب ڕۆژێ کورد ئێستە زەعیمی کوردەکان
کێ ئەوێرێ دەرکەوێ کاتێ کە شەو تاریک ئەبێ
وەرفلانی بێ بەتەنها ژن بەرێ بیدا بەگان
هەر دز و جەردە ئەبینن شەو لەسەر جاددەی عوموم
هەندێ پۆلیسی حوکوومەت بەعزێ پیاوی شێخەکان
هەر زەمانی تورکە سالم ئێستە ڕیشوەت زیاترە
چاکەت و پانتۆڵ و نەجمە ڕوتبە وو مۆر و نیشان
تاقە یەک والی بوو ئەوسا بۆ عیراق و ئێستەکە
نۆ وەزیرە گوڵ بەدەم سی چل وەزیرە کۆنەکان
ڕەببی مووسایێک بنێرە خۆی و هاروون و عەسا
شارەزوورە میسری ئێمە بیکوژێ فیرعەونمان

ئەی خـــودا خـــۆ تۆ ئەزانی کـــوردی بێـــچـــارەی زەلیل
چـەنـدی بـرسـی و تـیـنـوون چـەن هـەوڵ ئـەدەن بـۆ ئـاو و نـان
داوەشــــێی بۆ کــــار و ئیــــشت داڕزێی بۆ ســــەنعــــەتت
وا ئـەبیــــتــــە حــــاکم و گــــەورە و ڕەئیـــسی کــــوردەکــــان
ســـەر لە خـــاکـــا بێنە دەر تاکـــەی ئەســـیـــری خـــاک نەبی
ئەی عـــەزیز بـەگ شـــۆڕەســـواری گـــەورەیی قـــەومی بـەبان
وەک هـەڵۆ هـەڵمـــەت بەرە بۆ دوژمنی ڕێوی ســـیـــفـــەت
چەشنی کـــەو بارە لە عـــاســـتی هەڵمـــەتت شـــێـــری ژیان
تۆ لە ئێـــمـــە عـــاجـــزی ئەی گـــیـــانی شـــێـــرینی عـــەزیز
ڕاپەڕە قــــوربـانـی تـۆ بـێ کــــوردی ســــۆران و بـەبـان

سـەلام لەم شیعرەیدا باس لە سلێمانی دەکا لە سەردەمی داگیرکردنی شار لە لایەن لەشکری عوسمانییەوە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم. لە دوای سەد ساڵ لە ناوەڕاستی سـەدەی بیستەمدا سەلام باسی سلێمانی بۆ سالم دەگێڕێتەوە. لە دوای تێپەڕبوونی ئەو ڕۆژگارە هەڵسوکەوت لەو شارەدا خراپتر بووە. ئەو کردەوە ناهەموارانەی عوسمانییان لە کاتی خۆیدا کردبوویان، دەسەڵاتی ئینگلیز و نۆکەرەکانی لە کاربەدەستانی عیراق لە کورد و عەرەب زیاتریان کردووە. ئەو نەجمەدینەی شاعیر ناوی بردووە نەجمەدین سائیبە. ئیتر شاعیر هاوار بۆ عەزیز بەگی بابان دەبا، ئەو شۆڕەسوارەی لە کاتی داگیرکردنی سلێمانی لە لایەن عوسمانییانەوە خۆی بەدەستەوە نەدا. ماوەیێک لە دەوروبەری شار بەرهەڵستی سوپای داگیرکەری کرد، لە پاشانا چووە میرەدێ و لە دواییدا ناچار بوو ئاودیو بێ بۆ ناوچەی زەهاو.

***

سەلام شێخ ئەحمەدی عازەبان شاعیرێکی ڕەسەنی دڵداری و وەسفی سروشتە. بەمە بووە شاعیری دڵسۆزی خۆشەویستی و ئەڤینی. بایی ئەوەندە شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی و هەموو جۆرە قافیەکانی هەیە پێی بووترێ گۆی هۆنەری بردۆتەوە لەم مەیدانەدا. لەوەوە شیعری گواستۆتەوە بۆ ئاسۆیێکی فراوانی کوردایەتی و کۆمەڵایەتی و سیاسەت. هێرشی

بردۆته سەر چینە چەوسێنەرەکانی سەرەوەی کۆمەڵ. لەسەر چینە چەوساوەکانی خوارەوەی کردۆتەوە لە کرێکار و هەژار و بێ نەوایان.

سەلام خانەیێکی گرنگی لە ئەدەبی کوردیدا پڕکردۆتەوە، ئەویش بەخراپە باسکردنی هاوسێیانی داگیرکەرانی کوردستان لە تورک و عەجەم و عەرەب. بێ گومان ئەمە دەوری باشی نابێ بەپێی لێکدانەوەی زانستی کۆمەڵایەتی، بەڵام لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە لایەنگری ئەم هەڵوێستە لە ناو کورددا هەیە، نەک تەنیا لە ناو ئێمە بەڵکو لە نێو هەموو نەتەوەکانی هاوسێ بەتایبەتی ئەگەر لە نەژاد یا ئایین یا نەتەوەیی جیاوازییان هەبێ. ئەمە ڕاستییێکە نابێ پشتگوێ بخرێ و هیچ زیانێکی نییە نە بۆ کورد و نە بۆ ئەوانەی گلەییان لێ کراوە و یا قسەیان پێ وتراوە. تا ئێستا لەبەرئەوەی سانسۆر لە ناوەوە بووە نەتوانراوە ئەم جۆرە شیعرانە، هەروەها شیعری کراوە (ئیرۆتیک) بەسەربەستی بڵاوبکرێنەوە.

تۆفیق وەهبی

بەشی حەڤدەم

تۆفیق وەهبی

١٨٩٢ - ١٩٨٤

ژیانی

تۆفیق کوڕی مەعرووف کوڕی محەمەد لە ساڵی ١٨٩٢ لە سلێمانی لە دایک بووە. باوکی مووچەخۆری کارگێڕی سەرژمێری دەسەڵاتی عوسمانی بووە لە سلێمانی. لەسەر دەستووری عوسمانی لەقەبی «وەهبی» بۆ خۆی هەڵبژاردووە و بەناوی «تۆفیق وەهبی» لە ناو خەڵکیدا ناسراوە. سەرەتای خوێندنی ماوەیێک لە حوجرەی مزگەوت بووە، ئینجا قوتابخانەی ڕوشدییەی سوپایی سەرەتایی لە سلێمانی تەواو کردووە، لە پاشانا قوتابخانەی ڕوشدییەی سوپایی ئامادەیی لە ساڵی ١٩٠٨ لە بەغدا تەواو کردووە. لە پۆلی خۆیدا یەکەم دەرچووە و پلەی ئەفسەری لیفتینانتی دراوەتێ. هەر لەو ساڵەدا ڕووی کردۆتە ئەستەمووڵ و بووە بەقوتابی قوتابخانەی ئەرکانی جەنگ. ئەو ساڵەی ئەو لەوێ بووە پۆلی یەکەمیان داخستووە و ئەفسەرەکانیان ناردۆتە ئۆردووگاکان بۆ مەشق کردن. تۆفیق وەهبی تا ساڵی ١٩١١ لە ئۆردووگاکاندا ماوەتەوە، ئینجا لەسەر داوای خۆی بەشداری لە شەڕەکانی ئەلبانیا کردووە، لە دوای ئەوە بۆتەوە بەقوتابیی قوتابخانەی ئەرکانی جەنگ، کەچی ئەم جارەش بەشەکە داخراوەتەوە و بەهۆی جەنگی بەلقانەوە تۆفیق وەهبی لە ئۆردووی ڕۆژهەڵات بەشداری لەو جەنگەدا کردووە لە ئەنجامدا بریندار بووە.

لە دوای جەنگی بەلقان لە ساڵی ١٩١٣ گەڕاوەتەوە قوتابخانەی ئەرکانی جەنگ. بەتەواوکردنی ئەم قوتابخانەیە جەنگی یەکەمی گێتی دەستی پێ کردووە. بەم جۆرە تۆفیق وەهبی لە هێڵە سوپاییەکانی ئەو جەنگە ئەفسەر بووە لە چەناق

قەلعە و عیراق و فەلەستین. لە دوای جەنگ گەڕاوەتەوە ئەستەمووڵ و بەشداری لە دەورەی ئەرکانی جەنگ کردووە، بەپلەیێکی بەرز باوەڕنامەی ئەو دەورەیەی وەرگرتووە.

لە دوای جەنگ کە ئینگلیز سلێمانی داگیر کردووە لە ئاغستۆسی ١٩١٩ گەڕاوەتەوە سلێمانی. لە ئەیلوولی ئەو ساڵەدا کراوە بەقایمەقامی ڕانیە، هەر لەو ساڵەدا کە ئینگلیز سوپای کوردستانی دامەزراندووە پلەی ئەفسەری بینباشی دراوەتێ. لەو کاتەدا یەکێک بووە لە نزیکەکانی شێخ مەحموود.

لە ساڵی ١٩٢١ لە دروستکردنی سوپای عیراق بەشداری کردووە و لە ساڵی ١٩٢٣ کراوە بەئامیری قوتابخانەی سوپایی عیراق. لە ساڵی ١٩٢٩ پلەی کۆلۆنێلی (عەقیدی) وەرگرتووە. لە ژیانی خوێندەواریدا گەلێ شانازی بەم پلە سوپاییەوە کردووە، لەسەر هەندێ لە کتێبەکانیدا وەک دانەر دەینووسی «کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی». لە ئەیلوولی ئەو ساڵەدا ١٩١٩ لە لایەن حوکوومەتی عیراقەوە نێررایە لەندەن بەشداری لە دەورەی قوتابخانەی ئومەرای ئۆردووی ئینگلیز کرد. چوار مانگ لەوێ مایەوە بەسەرکەوتوویی باوەڕنامەی ئەو دەورەیەی وەرگرت و گەڕایەوە عیراق. لە ساڵی ١٩٣٠ بۆ ماوەیێکی کەم بوو بەموتەسەریفی سلێمانی. لەو کاتەدا لە ١٤ی ئاداری ١٩٣٠ ناودارانی ئەو سەردەمەی سلێمانی (تۆفیق وەهبی) یان بە«نوێنەری دەستنیشانکراوی گەلی کورد لە عیراق» هەڵبژارد. لە دوای لابردنی لە موتەسەریفی سلێمانی و دوورخستنەوەی لە عیراق و نیشتەجێ بوونی لە بێرووت، کەوتە جموجۆڵی داواکردنی مافی کورد ئەوەی بڕیاری لەسەر درابوو و حوکوومەتی عیراق جێبەجێی نەکردبوو.

تۆفیق وەهبی لە بێرووت لە ١٩ی نیسانی ١٩٣١ یادداشتی بەناوی خۆیەوە «کۆلۆنێل تۆفیق وەهبی موتەسەریفی پێشووی سلێمانی و نوێنەری دەستنیشانکراوی گەلی کورد لە عیراق» بۆ ئەم لایەنانە نووسیوە:

١- وەزارەتی کاروباری دەرەوەی بەریتانیا - لەندەن.

٢- سکرتێری گشتی کۆمەڵی نەتەوەکان - جنێڤ.

٣- سەرۆکی کۆمیسیۆنی هەمیشەیی ئینتیداب، کۆمەڵی نەتەوەکان - جنێڤ.

٤- مەندووبی سامی بەریتانی - بەغدا.

لەو یادداشتانە داوای مافی کوردی کردووە. ڕاپۆرتی زانستی لە بابەت

کوردەوە نووسیوە، باسی مێژوو و جوگرافیا و رۆشنبیری و خوێندەواریی کوردی کردووە. هەموو جۆرە بەڵگەیێکی پێشکێش کردووە بۆ ئەوەی ئاشکرای بکا میللەتی کورد عەرەب نییە، کوردستانی باشوور نیشتمانی نەتەوەیی و باوەڕپێکراوی کوردە.

وەک دیارە ئەم کۆششانە سەریان نەگرت و لە دوای پەیمانی عیراقی – بەریتانی (١٩٣٠) هەموو مافی کوردی عیراق لەسەر «قانوونی زمانانی ناوچەیی» نیشتەوە. تۆفیق وەهبی ماوەیێکی زۆری لە ژیانی ئاوارەیی لە لبنان بردە سەر و لە ساڵی ١٩٣٥ گەڕایەوە وڵات و بوو بەبەڕێوەبەری گشتیی کاروباری ڕێگەوبان، ئینجا بەڕێوەبەری گشتیی تۆپۆگراف (مساحە). لە دواییدا تۆفیق وەهبی چەند جارێک بوو بەوەزیر، وەکو لە خۆی بیستراوە وەزارەتی زانیاری (مەعاریفی) لە هەموویان زیاتر پێ خۆش بووە. لە پاشانا وازی لە کاروباری میری هێناوە و بەئەندامی ئەنجوومەنی سیناتی (ئەعیانی) پەرلەمانی عیراق هەڵبژێرراوە. هەروەها بووە بەئەندامی کارای ئەکادیمیەی زانستی عیراق (مەجمەعی عیلمی). لە ساڵی ١٩٥٧ لە یەکەمین هەڵبژاردنی «کۆمەڵەی دانان و وەرگێڕان و بڵاوکردنەوە»ی عیراق لە بەغدا تۆفیق وەهبی بەسەرۆکی کۆمەڵەکە هەڵبژێرراوە. هەندێ چاپەمەنیی ئەدەبی و زانستی لەو سەردەمەدا بڵاوکراوەتەوە. لە ساڵانی ١٩٥٦ – ١٩٥٨ دەورەی فێرکردنی زمانی کوردی کردبووەوە لە یانەی سەرکەوتنی کوردان لە بەغدا.

لە ١١ی تەمووزی ١٩٥٨ سێ ڕۆژ پێش کوودیتا سوپاییەکەی بەغدا تۆفیق وەهبی بەهۆی نەخۆشییەوە رووی کردە لەندەن. هێشتا لە ئەستەمووڵ بوو و نەگەیشتبووە لەندەن کە کوودیتای ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ لە بەغدا هەڵگیرسا. ئیتر لە وڵاتی ئاوارەیی مایەوە تا ٦ی کانوونی دووەمی ١٩٨٤ لە لەندەن کۆچی دوایی کرد. لەسەر وەسیەتی خۆی تەرمی هێنرایەوە نیشتمان و لەتەک ئارامگای پیرەمەگروونی سەرکەش بەخاک سپێررا.

تۆفیق وەهبی زانا

تۆفیق وەهبی نموونەی هەرەبەرزی گێتیی کوردناسی بوو نەک تەنیا لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا بەڵکو لە هەموو عیراق و نێوەندی کوردناسیی ئەوروپا.

بەزۆری لێکۆڵینەوەکانی لە بابەت کوردەوە بوو، لەگەڵ ئەوەشدا دەستی بۆ لایەنی دیکەش درێژ دەکرد، بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەهاوسێیانی کوردەوە هەبوو. گۆڕەپانی لێکۆڵینەوەی فراوان بوو. زمان و ئەدەب و مێژوو و ئەرکیۆلۆجی و ئەتنۆگراف و فۆلکلۆر و گەلێ لایەنی دیکەی ڕۆشنبیریی کوردی گرتبووەوە.

لە مەیدانی زانستیدا مەرجی هەڵکەوتنی زانایی بەدرێژایی ژیانی بۆ تۆفیق وەهبی ڕەخسابوو. لە سەرەتادا بەزانستییەکانی عەسکەری دەستی پێ کرد، لەمەدا گەیشتە پلەی پسپۆڕی و دوا باوەڕنامەی لە ئەرکانی جەنگی ئەستەموڵ وەرگرت، شارەزایی تەواوی لە زانستییەکانی سوپاییدا هەبوو لە ڕووی تیۆری و پراکتیک و تەکنیک و ستراتیجەوە. زانینی زمانەکانی کوردی و تورکی و فارسی و عەرەبی بەهەموو دیالێکتەکانیانەوە، هەروەها زمانە کۆنە مردووەکانی میللەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتی ئێرانی و هیندۆئێرانییەکان، ئەمە هەمووی ئاسۆی بیری فراوان کردبوو. مەرجی سەرەکیش بۆ سەرکەوتنی تۆفیق وەهبی لە ئیش و کارە زانستییەکانی زانینی هەندێ لە زمانە گەورە و زیندووەکانی ئەورووپا بوو وەکو ئینگلیزی و ئەڵمانی و فەرەنسی.

تۆفیق وەهبی لە کاری زانستیدا زۆر ورد بوو، لەبەرئەوە بابەتی کورت، یا مەسەلەی سنوورکێشراوی هەڵدەبژارد، بۆیە ئەو باسانەی لە لایەن ئەوەوە کەوتوونەتە ناوەوە بەقەوارە کورت و بچووکن، بەڵام بەناوەڕۆک گەلێ بەنرخن و سەنگی تایبەتیی خۆیانیان لە مێژووی ڕۆشنبیریی کوردیدا هەیە. لەبەرئەوەیە لە ناو بەرهەمی تۆفیق وەهبی کاری ئەنتۆلۆجی (کۆکراوەی گەورە و زۆر) نابینرێ، بەڵکو کارەکانی دەچنە ناو بەرهەمی هەندێ مەسەلەی ئەکادیمیی وردی سنوور کێشراوەوە.

لە سەرەتای ژیانی ڕۆشنبیری، خەریکی دەستووری زمانی کوردی بوو. لە ساڵی ١٩٢٩ لە بەغدا کتێبی لەم لایەنەوە بڵاوکردۆتەوە. لە پاشانا بەناوی «خوێندەواری باو» لە ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا بۆ فێربوونی ئەلفوبێی لاتینی کتێبی بڵاوکردەوە. نویشکی نووسینەکانی لە بارەی زمانی کوردییەوە لە ساڵی ١٩٥٦ لە بێرووت «دەستووری زمانی کوردی» بەدوو بەرگ بەزمانی عەرەبی بڵاوی کردەوە. هەروەها ئەو وشە کوردییانەی دەمێک بوو کۆی کردبوونەوە لە ساڵی ١٩٦٦ لە لەندەن لەگەڵ سی. جەی. ئەدمۆندس لە قەوارەی فەرهەنگی کوردی – ئینگلیزی

بەچاپی گەیاند. لە دواییدا دووبارە و سێ بارە ئەم فەرهەنگە گرنگە بڵاوکرایەوە.

هەوەسی سەرەکیی تۆفیق وەهبی لە زانستییەکانی ئەرکیۆلۆجی و مێژوو و زمانەوانی بوو. لە ئەرکیۆلۆجیدا کاری داهێنراوی نوێی هەیە دەچێتە ناو کاری داهێنان و دۆزینەوە لەمانە:

١- قسنێک لە کوردستان، لە ساڵی ١٩٤٧ لە بەغدا بڵاوکراوەتەوە، لە بڵاوکراوەکانی کۆواری دەنگی گێتیی تازەیە.

٢- ئەشکەوتەکەی گوندۆک، بەزمانی ئینگلیزی لە کۆواری «سۆمەر»ی بەغدا لە ساڵی ١٩٥١ بڵاوکراوەتەوە. بەکر دلێر وەریگێڕاوەتەوە سەر زمانی کوردی.

٣- دوورخستنەوەی مانای کەر لە ناوی بەهرامی گۆر، لە بەغدا بەزمانی عەرەبی لە ساڵی ١٩٥٧ بڵاوکراوەتەوە.

٤- قەڵایێکی کەیانی لە باکووری سلێمانی، بەعەرەبی لە کۆواری «الکاتب»ی عەرەبی لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٨ بڵاوکراوەتەوە.

٥- میترایزم بەئینگلیزی لە لەندەن لە ساڵی ١٩٦٢ بڵاوکراوەتەوە.

٦- گەشتێک لە دەربەندی بازیانەوە بۆ ملەی تاسلووجە، بەزمانی عەرەبی لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦٥ بڵاوکراوەتەوە.

لە بابەت زمانەوانییەوە تۆفیق وەهبی کاری یەکجار گرنگی هەیە. هەموویان دەچنە ناو لێکۆڵینەوە و دۆزینەوەی زانستی. لەم لایەنەوە ئەم کارانەی بەرچاو دەکەون:

١- مانای وشەی «بەغدا»، لە کۆواری ئەکادیمیەی زانستی عیراق لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٠ بەزمانی عەرەبی بڵاوکراوەتەوە.

٢- ئاڵتوون کۆپری «پردێ»، لە کۆواری ئەکادیمیەی زانستی عیراق لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٦ بڵاوکراوەتەوە.

٣- ناوی «کەرکووک» لە کۆواری «الکاتب»ی عەرەبی لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٨ بڵاوکراوەتەوە.

٤- کۆمەڵێک باس و لێکۆڵینەوە لە ماوەی ١٩٥٨ - ١٩٨٤دا لە لەندەن بەزمانی ئینگلیزی بڵاوکراونەتەوە، لە لایەن عەزیز گەردییەوە وەرگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی و لە سلێمانی لە ساڵی ٢٠٠٢ بڵاوکراونەتەوە.

تۆفیق وەهبی ڕۆژنامەنووس

تۆفیق وەهبی لە سەرەتای ژیانی خوێندەوارییەوە بەهۆی بڵاوکردنەوەی نووسینی خۆی لە چاپخانەوە نزیک بووە. لە ساڵانی جەنگی دووەمی گێتی سەدەی بیستەم (١٩٤٣ – ١٩٤٥) لە ڕۆژنامەگەریدا کاری کردووە، لەو کاتەی بەشی پێوەندی لە باڵیۆزخانەی بەریتانیا لە بەغدا کۆواری مانگانەی «دەنگی گێتیی تازە»ی بڵاو دەکردەوە. بەرپرسیاری یەکەمی کۆوارەکە تۆفیق وەهبی بوو. حوسێن حوزنی موکریانی و حەسەن شێخ حەمە مارفی وەک نووسەر و یاریدەدەری خۆی لە کۆوارەکەدا دامەزراندبوو. بەشی زۆری بڵاوکراوەی کۆوارەکە لە نووسین و ئامادەکردنی تۆفیق وەهبی بوو. هەندێ لەو بەرهەمانەی نووسەر دەکەن بەڕۆشنبیرێکی بەدیمەن لەسەر لاپەڕەی ئەم کۆوارە بڵاوکراونەتەوە.

لە دوای جەنگی دووەمی گێتی و هەندێ لەقبوونی هەڵسوکەوتی ئەمپریالیستی بەریتانی و لە برەوبوونی سیاسەتی ئەمپریالیستی ئەمەریکی لە سیاسەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەموو گێتی دەسگای کاروباری ئاڵوگۆڕی ڕۆشنبیری ئەمەریکا لە بەغدا لە ساڵی ١٩٤٦ دەستی کرد بەچاپکردنی بڵاوکەرەوەیێک بەزمانی کوردی بەناوی «ئاگا و ڕووداوی هەفتەیی» لە پێشانا بەستێنسل چاپ دەکرا، لە پاشانا لە ساڵی ١٩٥٢ بوو بەکۆواری «پەیام» و تا کوودیتاکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا بەردەوام بوو. ئەم بڵاوکراوانە بەسەرپەرشتی تۆفیق وەهبی بەڕێوە دەچوون. بایەخی زۆری بەزمان و ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی دەدا، بڵاوکراوەیێک بوون ئەگەر لایەنە سیاسی و پروپاگەندەکەی لێ لابرایە خزمەتی بۆ کولتووری کورد زۆر بوو. لایەنی بیری و دەرهێنانی هونەریی بەدەست تۆفیق وەهبییەوە بوو، بەڕێوەبردن و هەڵەچنی و بڵاوکردنەوەی بەئەندازیار بەکر دلێر سپێررا بوو.

تۆفیق وەهبی نووسەر

تۆفیق وەهبی کوردیزانێکی بێ هاوتا بوو. هەندێ جار لەبەرئەوەی بەتەنگەوە بوو شێوازی نووسینی کوردانە بێ و هیچ هەڵەی تێدا نەبێ ژمارەیێک لە ڕستەکانی هەندێ قورس دەکەوتنە بەرگوێ بەتایبەتی ئەو ڕستانەی وشەی دروستکراوی

خۆی تیایاندا بەکاری دەهێنا. لەم لایەنەوە زمانی ستانداردی ئێستای کوردی قەرزاری ئەو وشە و لێکسیکۆنانەیە کە تۆفیق وەهبی لە وتار و باس و کتێبەکانیدا بەکاری هێناون.

بەرهەمە ئەدەبییەکانی تۆفیق وەهبی کە دەچنە ناو پەخشانەوە لەم بابەتانەی خوارەوە دەبینرێن:

١- چیرۆک: ئەو چیرۆکانەی لە لایەن تۆفیق وەهبییەوە نووسراونەتەوە، بەشێکیان مەشق و بەڵگەی ئەو باسە زانستییانەن کە لە بابەت زمانی کوردییەوە نووسیویەتییەوە. ئەم جۆرە بەرهەمەی ڕەنگاوڕەنگە، هەندێ جار چیرۆکەکەی وەک چیرۆکێکی هونەریی دەکەوێتە بەرچاو، هەندێ جاری دیکە وەک حیکایەتی میللیی سەرزار، هەندێ جاریش وەک حیکایەتێکی ئەفسانەیی بەشێوازێکی ئەدەبی و زمانێکی بەرز دادەڕێژرێتەوە. پێویستە بۆ نموونەی ئەم جۆرە بەرهەمانە ئاماژە بۆ ئەم کارانە بکرێ: «چیرۆکی بەختیار و بەدبەخت»، «یەک دوو وێنە لە شیعر و فەلسەفەی بەرزی ئەحمەدی خانی» گەشتێکی ئەدەبییە تۆفیق وەهبی لە ناو «مەم و زین»ی خانی دەیکا. «قەزای دیزە کەوت لە گۆزە» تابلۆییێکی کۆمیدی و ساتیرێکی سەرکەوتووە لە بەرهەمی ئەدەبیدا. «بیرەوەرییێک» گێڕانەوەیێکی ئەدەبییە. یەکێک لە وڵاتەوە دەچێ بۆ سووریا و لەوێوە بۆ ئەستەمووڵ لە سەردەمی جەنگدا. «چیرۆکی کەڕ ئەحمەد»، چیرۆکێکی ئەدەبی جوانە، بەهەناسەیێکی مێژوویی سەردەمی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە نووسراوەتەوە. باس لە زۆرانبازی نێوان فەقێ ئەحمەد و کەیغانی (کەیهانی) کچە جوان و قارەمانی فرەنگی دەکا. ئەوەی فەقێ ئەحمەد داویەتی لە ئەرزا، لەو کاتەی دوو مەمکی سەر سنگی ئاشکرا بووە و ئەوە ڕوون بۆتەوە لە ئەمازۆنەکانە وازی لێ هێناوە.

٢- ڕەخنە: لە مەیدانی ڕەخنەی ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و مێژوو تۆفیق وەهبی دەستی باڵای هەبوو. هەندێ ڕەخنەی زانستی لە بۆچوونەکانی ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیز ڕاولینسون گرتووە. جگە لەوە گەلێ بیروڕای ناڕاستی لە بابەت دەستووری زمان و زانستی زمانەوانییەوە ڕاست کردۆتەوە، لەوانە بەتایبەتی بەشێ لە نووسینی کوردناسی ئینگلیز د. مەکەنزی.

٣- وەرگێڕان: تۆفیق وەهبی لەسەر ئەو باوەڕە بوو میللەتی کورد لە هەموو

کەسێکی دیکە زیاتر پێویستی بەوەرگێڕان هەیە، چونکە وەرگێڕان لە لایێک زانیاری تازە دێنێتە ناو کۆمەڵی کوردەوارییەوە، لە لایێکی دیکەوە زمانی کوردی بەهێز دەکا وەرگێڕ لە وشە و زاراوە و تەعبیری تازە دەگەڕێ و ئەمە زمان دەوڵەمەند دەکا. لەم لایەنەوە کۆمەڵێک نووسینی هەیە زۆربەیان لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی. بەشێک لە ئەمانەش بەناوەرۆک لە بابەت کوردەوەیە. نموونەیان لەم کارانەدا بەرچاو دەکەون: وەرگێڕانی وتارێکی ئەدمۆندس لە بابەت سۆنەوە لە ئینگلیزییەوە پێوەندی بەکوردەوە هەیە. نووسینێکی گرنگی نووسەری فرەنسی ئەندرێ مۆڕوا لە بابەت بەریتانیاوە گۆڕیویەتییە سەر زمانی کوردی. وتاری ئەدمۆندس لە بابەت شێخ ڕەزاوە کراوە بەکوردی. وەرگێڕانی هەندێ وتاری هەیە لە بابەت بنەماڵەی مەلیکی بەریتانیا و ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئەدەبی ئینگلیزی.

٤- ژیانی کۆمەڵایەتی کورد: بەگشتی تۆفیق وەهبی لە هەموو نووسینەکانیدا گرنگی بەژیانی کۆمەڵایەتی داوە. بۆ بەڵگە لە ساڵی ١٩٤١ لە بەغدا کتێبێکی بەناوی «بەیانی حەقیقەت» بڵاوکردۆتەوە. ئەم جۆرە نووسینانەی لە شێوازی ئەدەبی بەدوور نین. بەگشتی نووسەر لە دەروازەیێکەوە دەچێتە ناو گێتیی ڕۆشنبیریی کوردییەوە و لە دەرگایێکەوە لە ناو گێتیی ئەدەبی کوردی دێتە دەرەوە.

نموونەی نووسینی ئەدەبیی تۆفیق وەهبی

تۆفیق وەهبی بەرهەمی ئەدەبیی هونەریی بەپێز و هەناسە ڕۆمانتیکییانەی هەبوو. ئەگەر ژیانی خوێندەواریی خۆی بۆ بەرهەمی داهێنراو تەرخان بکردایە دەورێکی دیکەی دەبوو لە پێشخستنی ئەدەبی کوردی، کەچی ئەوەی هەیەتی کەم نییە، جگە لە خزمەتکردنی زمانی کوردی وەکو ڕوخسارێک یا کەرەستەیێک دەورێکی گرنگی بووە لە پەرەسەندنی ئەدەبی کوردی، بەشیعر و پەخشانەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.

یەکێ لە وتارە ئەدەبییە بەرزەکانی تۆفیق وەهبی ئەوەیە وەک ماتەمنامەیێک بۆ هاوڕێی خۆشەویستی ئەمین زەکی نووسیوە:

«شەپازلەیێکی دێو، دەستی لەپڕێکا درا بەبنا گوێما، کاسی کردم، ئەمین زەکی بەگ مرد.

دەنگی «مرد!» دەنگێکی داچڵەکێنەرە، لەمە نەفرینتر دەنگ نییە بۆ گوێی پیاو.

بەڵام ئەو پەیامەی ئەم دەنگە دای بەبناگوێی منا پەیامی کارەساتێکی قورس بوو، پەیامی کارەساتێکی زۆر قورسی گشتی.

«ئەمین زەکی بەگ مرد!» ئەوەی ئەگەیاند کە تانجەرۆی زانستی سەدەی بیستەممان ووشک بوو، تانجەرۆیێکی زانست کە هەموو بستێکی خاکەکەمان بەراوی بوو.

چەند ساڵێ بوو، ئەژدەهایێ خۆی گیر کردبوو لەم چەمەدا، ئەژدەهای نەخۆشی.

ئاوی بەخوڕ خۆی گەلی جەنگی بەرامبەر بەئەژدەهاکە.

درێغا! چاری نەبوو، فرەیدوون نەگەیشت بەفریای ئاو و بەراوا، ئەوەتا، سەر زەویمان ووشک بوو.

ئەمین زەکی بەگ لەگەڵ ئەوەدا کە ئەوەندە ساڵ بوو، لە زۆرانا بوو لەگەڵ نەخۆشییەکەی ڕۆژ بەڕۆژ بەدەسیەوە زەبوونتر دەبوو، بەڵام گیانی بەهادری، بۆ کاتێک بێ، سست و بێ هیوا نەبوو.

ئەو چەمە بەخورە هەتا ئەو کاتەی کوتوپڕ ووشک بوو، هەر بەگوڕ بوو، هەر بەفەڕ بوو.

ئەمین زەکی بەگ بەڕاستی سروشتی هەنگی هەبوو، بێ سرەوتن لە کارا بوو، کاری ڕێکوپێک و زانستی بوو.

یەک هەنگ نەبوو، کوورەیێ بوو، کوورەیێکی بەپیت و بەرەکەت بوو. نەء هەنگ نەبوو، هەنگ ڕقی هەڵئەسێ، بەپیاوەوە ئەدا، ئەو هەرگیز ڕقی هەڵنەئەسا، کینی نەبوو.

هەنگوینی شیرینی هەنگ ئەخورێ و ئەبڕێتەوە، کەوسەری ئەو نابڕێتەوە، کردەوە زانستییەکانی ئەو ئێمە لێرە پشتاوپشت لێی بەرخۆ ئەبین. خۆشی لە پاداشی ئەمەدا ناوی لە گێتیدا نەمر، وە ڕەوانی لە بەهەشت کەوسەر نۆشە.

سەرچاوەی ئەم تانجەرۆی زانستییە سلێمانییە، سلێمانی پێیەوە ئەنازێ، کورد

پێیەوە ئەنازێ، عیراق پێیەوە ئەنازێ، ئێستا ڕوو ئەکەمە ڕۆڵەکانی ئەمڕۆ.

ئەی لاوینە!

بیرەوەری پیاوی گەورە و ستایشی کردەوەی بەرز و بەکەڵکیان بەزمانێکی پەسەندکارییەوە، هەرچەندە ئەرکێکی سپاس بژێرییە، بەڵام پتری بۆ ئامۆژگاریی ئێوەیە.

ژیانی زانستیی پیاوی گەورەی نەتەوەیێک وێنەیە بۆ لاوەکانی کە لاسایی بکەنەوە.

وتم ئەمین زەکی بەگ پڕشنگی سلێمانییە، ڕۆڵەی کوردە، پێگەیشتووی عیراقە، بەڵام ئەبێ بزانن ئەمین زەکی بەگ بەسروشتی مەزن، بەڕەوشتی پاک، بەکردەوەی چاک، بەتێکۆشینی بێ ووچان توانی پیاڵەیێکی زانستییان بۆ تێبکا.

تێکۆشینی زانستی ئەمین زەکی بەگ وێنەیە بۆ ئێوە، کردەوەی زانستی ئەمین زەکی بەگ دەستووری کردارتانە، لەسەری بڕۆن. چاک بزانن کە نەوەی لاوەکانی، لە تێکۆشیندا بۆ زانست، چاو لە زانا گەورەکانی نەکا، بەشی بەش براوییە».

لەم پارچە پەخشانە شیعرئامێزە ڕۆمانتیکی و سیمبۆلییانەدا تۆفیق وەهبی ئاماژە بۆ ڕووباری تانجەرۆی سلێمانی دەکا، کە ڕەمزی ئاوە. لە ئەفسانەی کوردەواریدا ئەژدەها بەری ئاو دەگرێ، خەڵکی ئاوایی لە بێ ئاوی لەناودەچن. کوڕی ئازا کە فەرەیدوونە پەیدا دەبێ، وەکو کاوە چۆن زەحاکی کوشت و فەرەیدوونی لەسەر تەختی شاهی دانا، تۆفیق وەهبییش فەرەیدوونی کردووە بەکوڕی ئازا و ڕەمزی قارەمانی.

تۆفیق وەهبی لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەگەر میللەتێک پیاوی گەورەی وەکو ئەمین زەکی هەبێ، دەبێ لاوان لاسایی ئەو بکەنەوە. بەمە میللەتی کورد پێش دەکەوێ.

***

تۆفیق وەهبی زانا و دانا و سوپایی و زمانەوان و مێژوونووس و نووسەرێکی گەورەی کورد بوو لە سەدەی بیستەمدا. یەکێکە لەو کوردە دەگمەنانەی ناوبانگیان تەنیا کوردستانی پڕ نەکردبوو، لە عیراق و نێوەندی ڕۆژهەڵاتناسی ئەورووپا پلەوپایەی دیاری هەبوو. لێکۆڵینەوەی لە زانستییە کۆمەڵایەتییەکاندا ورد و ئەکادیمییانە بوو، داهێنەری تیۆریی دانانی دەستووری زمانی کوردی و بەپەتی

کردنی ئەو زمانە بوو. شێوازی نووسینی لە ناخی سروشتی زمانی کوردی و لێکسیکۆنی زمانی قسەکردن و نووسین هەڵقوڵا بوو. دەوری گرنگی هەبوو لە چاککردنی باری ڕاست نووسینی زمانی کوردی بەئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی.

بایەخی بەمەسەلەکانی مێژوو و ئەرکیۆلۆجیا و زمانەوانی و ئەتیمۆلۆجیا دەدا. هەموو ئەم باسانەی بەزمانێکی پاراوی کوردی پەتی دەنووسییەوە. وتار و چیرۆکە ئەدەبی و هونەری و فۆلکلۆرییەکانی لە ئەدەبی کوردیدا نموونەی بەرهەمی داهێنراوی سەرکەوتووبوون.

ئەسیری

بەشی هەژدەم

ئەسیری "أثیری"

١٨٩٥ – ١٩٦٢

لاوی کوردی من لەبەر کە شاڵی زاخۆ و ئامێدی
گەر تو سەد چاتر لە ڕەنگی شاڵی کرمانت دەوێ
هەڵسە گەشتی چیمەن و گوڵزاری کوردستان بکە
گەر لە بۆ دەردی دەروونت داوو دەرمانت دەوێ

ژیانی

عەبدولخالیق کوڕی سەید حوسێن ئەفەندی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندی لە ساڵی ١٨٩٥ لە کەرکووک لە دایک بووە. سەرەتای خوێندنی لە مزگەوتی حاجی ئەحمەد ئاغای مستەفا ئاغا لای مەلا محەمەدی وەستا فەتاح بووە. بۆ تەواوکردنی پرۆگرامەکانی خوێندنی ئایینی لە ساڵی ١٩١٣ ڕووی کردۆتە هەڵەبجە و ناوچەی جوانرۆ و بانە و سەقز و سنە و چوڕ. لە دواییدا گەڕاوەتەوە کەرکووک و لای مەلا عەلی حیکمەت و دوا قۆناغی خوێندنی تەواو کردووە و ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی ئایینی ئیسلامی وەرگرتووە. لە پاشانا چووە بۆ ئەستەمووڵ و لەم گەیشتەیدا بێرووت و ئیزمیری دیوە. ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو شارانە کاری گەورەی کردۆتە سەر بیری و کەوتۆتە بەراوردکردن لە نێوان پێشکەوتوویی ئەوان و دواکەوتوویی کورد. ئیتر بڕیاری داوە هەر شیعرێکی دڵداری تا ئەو کاتە نووسیبێتی هەمووی بسووتێنی و تەنیا شیعری نیشتمانپەروەری و بیری کوردایەتی بنووسێ (١٩٢١). لە گەشتی ئەستەمووڵی شێخ عەبدولقادری شێخ عوبێدوڵڵای نەهری دیوە.

ئەسیری لە ساڵی ١٩٣٥ بەمووچەخۆر لە دادگای شەرعیی کەرکووک

دامەزراوە، لە پاشانا لە ساڵی ١٩٤٣ بووە بەباشکاتبی کارگێڕی ماڵی قاسیرین لە کەرکووک تا ساڵی ١٩٥١، لەو ساڵەوە بۆ جاری دووەم گەڕاوەتەوە دادگای شەرعی. لەم کارەدا ماوەتەوە تا ساڵی ١٩٥٨ خانەنشین کراوە. ئەسیری ژنی نەهێناوە، ماڵی لە ناو خانەقا بچووکەکەی بووە لە گەڕەکی ئەخی حوسێن لە کەرکووک. ژیانێکی ساکاری قەلەندەرانەی بردۆتە سەر. لەو کاتەی مووچەخۆری میری بووە کاری کشتوکاڵیشیی کردووە. لە ساڵی ١٩٦٠ تووشی نەخۆشیی شێرپەنجە بووە لە قوڕگی تا لە ڕۆژی ١٨ی حوزەیرانی ١٩٦٢ لە کەرکووک کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی شێخ محیەدین نێژراوە.

شیعری

وا باوە لە نێوەندی ئەدەبیی کوردیدا ئەسیری لە سەرەتای ماوەی شیعر وتنی خەریکی دڵداری و بابەتەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی بووە. کە لە ئەستەموڵ گەڕاوەتەوە ئەم بەرهەمانەی هەموو سووتاندووە و لە ساڵی ١٩٢١ بەم لاوە بڕیاری داوە شیعری تەنیا بۆ نیشتمانپەروەری و کوردایەتی تەرخان بکا.

لە شیعریدا هەست بەهەندێ خەوشی تەکنیکی و کەموکووڕی مەرجەکانی شیعر دەکرێ، وەکو لەنگی لە کێش و هەڵە لە قافیە، ئەمە پێوەندی بەگوێی مۆسیقی شاعیرەوە هەیە. لەم لایەنەوە ڕەفیق حیلمی لەسەر ئەو باوەڕەیە عەشقی نیشتمان ئەسیری کردووە بەشاعیر. واتە خۆڕسک نییە، بەڵکو ئەوەی لە مێشکی دایە هانی داوە بەشیعر بیڵێ. ڕەخنەگرە کۆنەکان «کەسبی» پێ دەڵێن. واتە پێویست کردوویەتی بەشاعیر نەک ئیلهام و خەیاڵ ئەوەی ڕەخنەگرە کۆنەکان «وەهبی» پێ دەڵێن.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

ئەسیری لە هەردوو بابەتە شیعری عەرووزی و خۆماڵی هەیە لە ڕووی کێش و قافیەوە. زۆربەی شیعری لە یەکەمیانە و کەمتری لە دووەمیانە. لە شیعری عەرووزیدا ئەم بەحرانەی بەکارهێناوە: ڕەمەل، هەزەج، ڕەجەز، موزاریع، موتەقاریب، خەفیف، سەریع، بەسیت، موجتەس. ئەسیری یەکێکە لەو شاعیرانەی زۆرترین بەحری عەرووزیان لە شیعری کوردیدا بەکارهێناوە. بەگشتی ئەو

شیعرانە لەسەر سیستێمی یەکێتیی قافیە ڕێکخراون، لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ جار جووت قافیە (مەسنەوی)شی بەکارهێناوە. دەنگەکانی قافیە لە شیعریدا زۆر نین، ئەم دەنگانە دەکەونە بەرچاو: ا ت د ر ش ل م ن و وو ۆ (ە – ـە) ی ێ. ئەم پاش قافیانەش لە شیعریدا دەبینرێن: دەوێ، بوو، تۆ، بڵێ، کرد، بێ، من، نییە، ئەبێ، هەیە، کورد، گورد.

لە شیعری خۆماڵییدا بەزۆری کێشی دە برگەیی بەکارهێناوە لەگەڵ جووت قافیە، بڕێکیش لەو شیعرانە لەسەر یەکێتیی قافیە دانراون. بەگشتی شیعری لە ڕووی ژمارەی دێڕەوە کورتن، لە دوازدە دێڕ کەمترن، بۆیە دەچنە ناو بابەتی لیریکەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ قەسیدەی بابەتی پۆیێمی هەیە. چەند قەسیدەیێکی بەندی چوارینیشی هەیە لەسەر قافیەکانی (ا ا ا ا)، (ا ا ب ا)، (ا ب جـ ب) هەروەها قەسیدەی بەندی شەشین لەسەر قافیەی (ا ا ا ا ب ب). زمانی شیعری ئاسانە، زمانەکەی تا ڕادەیێک کوردی پەتییە، وێنەی داهێنراوی ڕەوانبێژی لە شیعریدا زۆر نییە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

زۆربەی شیعری ئەسیری لە نیشتمانپەروەری و بیری نەتەوەیی دەدوێ. بایەخی زۆری بەشیعری ئایینی داوە (موناجات و نەعت). شیعری ستایش و دانایی و شیوەن و ماتەمنامەی هەیە، لە وەسفدا شیعری پێداهەڵدانی سروشتی کوردستانی زۆرە، بەڵام شیعری دڵداری نییە، بووکی شیعری نەبووە تا وەسفی بکا. شاعیر ستایشی هەندێ کەسی دیاری ناو کۆمەڵی کردووە، لەوانە سەید تەهای نەهری، ئەمین زەکی، بێکەس، مەلا محەمەدی کۆیی، بابا عەلی بەرزنجی، عەبدولڕەحمان بەگی تاپۆ، ڕەشید عالی گەیلانی، جیگەرخوێن، هەروەها ماتەمنامەی بۆ باوکی خۆی و ساڵح زەکی ساحێبقڕان و پیرەمێرد و شێخ محەمەدی کەرەدان هەیە.

نموونەی شیعری

نموونەی بەپێزی شیعری ئەسیری بەزۆری لە شیعرە نیشتمانپەروەری و کوردایەتییەکانیدا دەدۆزرێنەوە.

١

له سروودێکی نیشتمانیدا ئەسیری دەڵێ:

بێـره کـوردسـتـان عـەزیزم گـەر تـو سـەیرانت دەوێ
بتـبـەمـە قـەندیل ئەگـەر گـوڵزاری کـوێسـتـانت دەوێ
سـەیری ئەو خـێـڵانه کـه نیـشـتـوونه داوێنی چیـا
بابچـین بۆ مـاڵی کـوردێ گـەر تـو خـوێشـانت دەوێ
بتـبـەمـە پای تاقـی لای سـەپیل و سـەرمـیل و کـرند
پێت پیشاندەم سـەد هەزار ئاسـاری ساسـانت دەوێ
ئاوی سـاف و ڕۆشنـی داوێنی چەشـمـانی چیـا
لێـی بنـۆشـە دەم بەدەم گـەر ئاوی حـەیوانت دەوێ
لاوی کـوردی من لـەبەر کـه شـاڵی زاخـۆ و ئامـێدی
گـەر تو سـەد چاتر لـه ڕەنگی شـاڵی کـرمـانت دەوێ
هەڵسـه گـەشتی چیـمـەن و گوڵزاری کوردسـتـان بکه
گـەر لـه بۆ دەردی دەروونت داوودەرمـانت دەوێ
ڕووح و ماڵت سـەرفی ڕێگەی میللەتت که ڕووحـەکەم
گەر لە خـوا لوتفی عەمـیم و جوود و ئیحـسانت دەوێ
ئەی (ئەسیری) هێنده عیشقی میللەتی کوردت هەیه
بشـمـری لام وایـه قـەبری گـردی سـەیوانت دەوێ

ئەم شیعره نموونەیێکه لـه شیعره جوانەکانی ئەسیری لە بابەت وەسفی سروشتی کوردستـانەوه. لەم شیـعره و له بەشێکی زۆری بەرهـەمیدا یادی ناوی جـوگرافی و تیره و هـۆز و عەشرەتەکانی کورد دەکاتەوه.

له سییـەکان و چلـەکانی سـەدەی بیسـتـەم له ڕێکخـراوی بەچکەشـێرانی پارتی هیـوا ئەم سـرووده‌یان بەئەندامـه منداڵەکان لەبەر دەکرد بۆ بەهێزکردنی گـیانی نەتەوەیی و پاراوی زمـانی زگمـاک. له دوای دەرچوونی کتێبی «شیـعر وئەدەبیـاتی کوردی» ڕەفیق حیلمی (١٩٤١) له قوتابخانه کوردییەکاندا هەندێ له مامۆستایان

بۆ وانەی زمانی کوردی ئەم سروودەیان کردبووە سەرچاوە.

٢

ئەسیری لە دژی شیعری دڵدارییە:

گەر ئەدیبی و ئارەزووی سەرکەوتنی کوردت هەیە
تەرکی ئەشعاری عیشقبازی کە گەر بیرت هەیە
شیعری تەئریخی بڵێ بۆ ئینتیباهی میللەتت
مورشیدی عیلم و مەعاریف بە گەر عەقڵت هەیە
ناوی هۆمیر چەند هەزار ساڵە لە یۆنان باقییە
شیعری تەئریخی ئەگوت وەک ئەو بە گەر زەوقت هەیە

ئەم پارچە شیعرەی ئەسیری بەڵگەی ئەوەیە ڕاستە بڕیاری داوە شیعری دڵداری نەنووسێ. بەلای ئەوەوە کورد لە قۆناغێکدا دەژی پێویستی بەشیعری نیشتمانی و سیاسی هەیە، ئاماژە بەئەلیادەی هۆمیرۆسی گریک دەکا کە زیاتر لە دوو هەزار ساڵ پێش ئێستا شیعری مێژوویی وتووە، لەبەرئەوە ناو و بەرهەمی ماونەتەوە. بەپێی ئەم بیروڕایەی ئەسیری لەوانەیە ئەو هەواڵە ڕاست بێ، شیعری دڵداری بووبێ و سووتاندبێتی.

٣

ئەسیری قەسیدەیێکی هەیە لە حەوت بەندی شەشین پێکهاتووە بەناوی «مێژووی کەرکووک»ەوە. لە بەندی یەکەمدا دەڵێ:

قەلاتی کەرکووک لە جێی جەرمەنە
نیشتەنی کۆنی خێڵی کرمەنە
لە پشت و نەوەی کوردی گەورەنە
زوانی ئێستەی فەیلی و لوڕەنە
کەرکووک ئەلزاسە کفری لۆرەنە
دڵسووتاویانە هەرچی کورد هەنە

لە بەندی دواییدا دەڵێ:

لەســەر زوانا هەڵبەستی ســووکە
ڕۆژهەڵاتیـیــە لاوی کــەرکــووکــە
بۆ لە چاپدانی (ئەســیـری) زووکــە
ئەمــە زەبووری گــەورە و بچــووکــە
کــەرکــووک ئەلزاســە کــفــری لۆرەنە
دڵســووتاویانە هەرچی کــورد هــەنە

لەم شیـعرەدا ئەسیری کـەرکوک بەئەڵمـانیا دەچوێنێ. لێرە میللەتی جـەرمـەن دەژی. جـەرمـەن لـە نەژادی گەلێ هۆز دروست بووە، کـەرکووکیش کـوردە و گەلێ هۆزی کۆکـردۆتەوە وەکو فـەیلی و لوڕ. قسـەی کـوردی کەرکووک لەســەر زمـاندا سووکە. ئەو شیعرەی ئەسیری دەیهۆنێتەوە وەک کتێبی زەبوور پیرۆزە.

شـاعیر دوو نیوە دێڕ شیـعر لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەکاتەوە، تیـایاندا کەرکووک و کفری لەگەڵ ئەلزاس و لۆرێن بەراوورد دەکا. ئەوەی پێویستـە لێرەدا ڕوون بکرێتـەوە ئەوەیە ئەلزاس و لۆرێن دوو ناوچـەی جوگـرافی بوون کـەوتبـوونە سـەر سنووری ئەڵمـانیا و فرەنسا، بووبوونە مـایەی شـەڕوشـۆڕ لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتـەوە، هەریـەکــەیان بەهـی خــۆی دەزانی. لـە کــاتی خــۆیدا شــاعــیــر ئەم مـەسـەلەیەی بەجوانی هێناوەتەوە، کێشـەکە تا ئێسـتاش لە ناوەوەیە و کـۆتایی نەهاتووە، بەڵام کەرکووک هەر کوردستانە و زۆربەی دانیشتوانیشی کوردن.

٤

ئەسیری لە شیعرێکیدا بەناوی «جلخواری و ملخواری»یەوە دەڵێ:

چەندە پێم گــوت ئەی کـوڕە واز بێنە لەم جلخــوارییــە
ئاخــر و ئـەنجــامی جلخــواری وەها ملخـــوارییــە
ئەو نەخـۆشــەی دائیـمـا دەتگوت زەریفـە سـیـحـحـەتی
ڕۆژی ئەووەل پێم گــوتی بـاوەڕکـە دەردی کــارییــە

دەست و پێی خۆت بەستەوە تا بووی پەرێشان و ڕەزیل
فـائیـدەت چی بوو بڵێ توخـوا ئـا لەم ئینکارییـە
دۆتەکــەت وا لێــبــڕاوە بۆیە هێندە مــوفــریتــە
کـــابراش دەیوێت و نایدەن بۆیە وا هـاوارییـــە
دەردی لوقمـەی چەورە عالەم گوبە و شێت و هار ئەکا
کـەس نییـە بۆ دینی بێ ئەم قـال و قـیلە و زارییـە
ئەو کــەســەی مــەیلی دەکــەی گـوایا بەناوی دینەوە
وا لەسـەر شـەپقـە لە بەیتی مـیللەتت کـوشـتـارییە
خـۆتش ئەیزانی حـەقـیـقـەت وایە ئـەمما پێـوە بووی
لات وەهایە تازە عــەیبــە تەرکی ئەم بیــعــارییــە
ســەیری کـوردی مـیللەتت کـە چەندە جـاهیل مـایەوە
سەنعەت و کەسبی کە هەیبێ شوانیە و جووتیارییە
ئەی (ئەسیری) لێیگەڕێ جلخوارە دەردی خۆی بەسە
ئەم غـەم و دەردەی کە هەشـیـە ڕاسـتی سـەربارییە

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەم و ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی و دروستبوونی کۆماری تورکیا، لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا هەندێ کورد خۆیان بەتورک دەزانی، لە ناو خــەڵک دوو زاراوەیان بـۆ ئەو کــەســانە بەکــار دەهێنا، یەکەمیان «جلخوار» و دووەمیان «زۆڵەکورد». لێرەدا ئەسیری قسە لەگەڵ ئەم جلخوارانە دەکا، ئەوانەی نەک تەنیا خـۆیان بەتورک حـسێب دەکـەن، بەڵکو تورکچیەتی دەکەن، بیروباوەڕی پان تورکیزم (تۆرانیزم) بڵاودەکەنەوە. شاعیر لە گفتوگۆیدا ناڕاستەوخۆ شێوازی سیمبۆلی بەکار دێنێ. مەبەسی شاعیر لە نەخۆشەکە دەوڵەتی عوسمانییە، لە پاش جەنگ مرد، واتە دەوڵەتی عوسمانی ڕووخـا . ئینجـا ئەم جلخـوارانە ڕوویان کـردە کـۆمـاری تورکـیـا ئەوەی ئایینی ئیسلامی بەشەبقەی گاوورانی ئەورووپا گۆڕییەوە. لە دوو لاوە شـاعـیر ئەمـانە ڕیسوا دەکا لە لایێک لە ڕووی نەتەوەییەوە، لە لایێکی دیکە لە ڕووی ئایینییەوە. ئیتر کورد لەبەرچی تورکچیەتی دەکا، لەو کاتەی عوسمانی تورک بوو پێش ئەوەی

ئیسلام بێ، تورکەکەی تازەش هەر تورکە و وازی لە موسوڵمانەتی هێناوە.

***

عەبدولخالیق کوڕی سەید حوسێن ناسراو بەئەسیری لە سەرەتای ژیانی خوێندەوارییدا شیعری دڵداری نووسیوە. کە بیری لە دواکەوتوویی میللەتی خۆی و پێشکەوتنی هاوسێیانی کردۆتەوە گرێی سایکۆلۆجی لا دروست بووە و شیعرە دڵدارییەکانی سووتاندووە، بڕیاری داوە تەنیا شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بڵێ، بەم پێیە بیری کوردایەتی کردوویەتی بەشاعیر. لە ڕووی ڕوخسارەوە لە زۆربەی هونەرە کلاسیکییەکانی شیعری وتووە، عەرووزی و خۆماڵی. هەروەها لە ناوەرۆکیشدا جگە لە شیعری دڵداری لە بابەتەکانی دیکەی هەیە، بەڵام هەرە زۆری نیشتمانپەروەرییە. شیعری ئایینی زۆرە، بابەتەکانی دیکەی کەمە. نموونە نیشتمانپەروەرییەکانی دەیکا بە«شاعیری کوردایەتی».

خادیم

بەشی نۆزدەم

خادیم

١٨٩٥ - ١٩٧١

دەعوەتی مەعشووقە شەو بۆ ئێمە کاتی زارییە
سەتری عەیبی عەیب داران و گوناهکارانە شەو
ئاگری مووسا کە هەڵگیرسا لە وادی ئەیمەنا
مەوعیدی ئەسراری تەوحید و قسەی جانانە شەو

ژیانی

عەبدوڵڵا کوڕی محەمەد مەولوود لە ساڵی ١٨٩٥ لە شاری کۆیە لە دایک بووە. لە دواییدا کە خۆی بەشاعیر ناسیوە «خادیم»ی وەک نازناو لە شیعریدا بەکار هێناوە. گوزەرانی ماڵی باوکی لە ڕووی داراییەوە باش بووە. سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر. لە تەمەنی ١٢ ساڵیدا قۆناغی یەکەمی خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە. لە جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەمدا ماڵی تالان کراوە و ئازاری زۆری چەشتووە، ناچار بووە کۆیە بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە قەڵادزە و لەوێ دوکانی بەرگدروونی داناوە. لەم کارەدا قازانجی بووە، بۆیە توانیویەتی لە ساڵی ١٩٣٥ بچێتە حەج و ئینجا لە ساڵی١٩٣٦ ماڵی گواستۆتەوە سلێمانی و کردوویەتی بەنیشتەجێی هەمیشەیی خۆی. دوکانی بەرگدروونی داناوە، هاوڕێیانی لە شاعیرانی ئەو ڕۆژگارەی سلێمانی سەریان داوە، لەوانە بێخود و ڕەمزی مەلا مارف و عەلی کەمالی و ئەحمەد شوکری و هی دیکە.

خادیم ژیانی شاری سلێمانی پێ خۆش بووە، حەزی بەهاوڕێیەتی ڕۆشنبیر و خوێندەواران کردووە، دیارە لە سلێمانی بەئاسانی ئەمەی بۆ هەڵکەوتووە. لە ساڵانی نزیک کۆتایی ژیانی چاوی کز بووە، ئازاری بەم دەردەوە چەشتووە و بۆتە

هۆی ئەوەی زیاتر هۆگری ئایین ببێ و شیعری لەم بابەتە لە دیوانیدا زۆر بێ. خادیم لە ٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧١ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی جۆگە نێژراوە.

شیعری

شیعر وەک بەهرەیێکی خۆڕسک لە ناو دڵ و دەروون و هۆشی خادیم پەیدا بووە. زوو دەستی بەشیعر وتن کردووە، دڵسۆزی بەرامبەری بووە، هەمیشە لەگەڵیدا ژیاوە، لەبەرئەوە بەرهەمی زۆرە لە چاو شاعیرانی دیکە، دیوانی شیعری یەکێکە لە دیوانە گەورەکانی شیعری کوردی. خادیم تەنیا خەریکی دانانی شیعر نەبووە بەڵکو شیعری زۆری دیکەی خوێندۆتەوە، بەتایبەتی شارەزای تەواوی قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردستانی باشوور بووە.

شیعری لە رووی ڕوخسارەوە

شاعیر بایەخی زۆری بەلایەنی ڕوخساری شیعر داوە وەک جەوهەرێکی هونەری بەبێ ئەو ناوەرۆک نابێ بەبەرهەم لە هەموو هونەرە جوانەکاندا نەوەکو تەنیا شیعر.

پێویستە ئەو جەوهەرانە دەستنیشان بکرێن بۆ ناسینی شیعری خادیم لە رووی تاشینی ئەو پەیکەرەی لە وشە و زاراوە دروستی کردووە، هەروەها ئەو قاڵبانەی بەکاری هێناون بۆ ئەو ناوەرۆکانەی ئارەزووی کردووە لە شیعردا دەریان ببڕێ:

١- خادیم یەکێکە لەو شاعیرانەی زۆرترین بەحری بەکارهێناوە لە شیعرە عەرووزییەکانیدا. ئەم بەحرانە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، خەفیف، موجتەس، موتەقاریب، ڕەجەز.
٢- لە قافیە دەوڵەمەندە، هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی بەکارهێناوە، هەرچی دەنگە کوردییەکانیشن هەندێکیانی وەرگرتووە.
٣- لە پاش قافیە زۆر دەوڵەمەندە، هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی شیعری بەژمارە زۆرە و هەروەها خۆی حەزی لە پاش قافیە بووە بۆ ئەوەی ڕیتمی شیعرەکەی بەهێز بێ.

ئەم پاش قافیانە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون: ئەکا، پەیدا، ئەدا، کوا، جودا، شکا، دەکا، نەما، هێنا، چبکا، بەهارا، سووتا، عەندەلیب، غائیب، ئەدەب، نیقاب، شەراب، نەهات، هات، ڕووت، مەحەببەت، عەبەس، کرد، ڕابردوو، بەهار، سەر، نەزەر، لە دوور، عومەر، زاهیر، ئاخیر، یار، ناز، ڕاز، نەفس، نێرگز، بەکەس، هەوەس، فرۆش، دەروێش، غەرەز، نەشات، واعیز، سەماع، بەکەف، عیشق، عاشق، لە خاک، دڵ، گوڵ، بلبل، تەغافول، بم (ببم)، کردم، چبکەم، چاوم، غەم، دایم، ئەبینم، چووم، ناکەم، هەموو دەم، دەگرم، یەکین، من، ئەکەن، بازن، چین، تۆ، برۆ، بوو، ئیمشەو، ئیمڕۆ، چوو، نەچوو، پێکەوە، منە (هی منە)، بیستووە، داوە، بێ دەنگی، چی، بێ تۆیی، نەبێ، پێئەکەنێ، ئەگری، دەدوێ، نەبێ، خاڵی، بابێ، سێ.

٤- شیعری میللیی سیلابی خۆماڵی جێگەی دیاری هەیە لە دیوانی خادیمدا. بەزۆری کێشی دە بڕگەیی بەرچاو دەکەون. گەلێکیان وەستانیان لە ناوەڕاست دایە (٥ + ٥) کەمیان ئەو وەستانەیان نییە. قافیەی ئەم جۆرە شیعرەی مەسنەوییە (ا ا ب ب جـ جـ...).

٥- زۆربەی بەرهەمی غەزەل (لیرک)ی کورتە، قەسیدەی درێژی کەمە، شیعرە عەرووزییەکانی هەموویان لەسەر یەکێتیی قافیە ڕێکخراون.

٦- شاعیر بایەخی بەقەسیدەی پێنجین داوە (ا ا ا ا ب).

٧- زنجیرەیێک شیعری هەیە، لە بەندی هەشت نیوە دێڕ شیعری پێکهاتوون لەسەر قافیەی (ا ا ا ا ا ب جـ ب).

٨- لە تەرجیع بەنددا شاعیر بەرهەمی زۆرە. تەرجیع بەندی تەوحیدی بۆ خودا لە شەش قەسیدە پێکهاتووە، یەکێکی دیکەی بۆ پێغەمبەر لە حەوت قەسیدە دایە. شاعیر لە ژێر کاریگەری و لاساییکردنەوەی حەمدی «تەرجیع بەندی نیشتمانی» داناوە، لە نۆ قەسیدە پێکهاتووە، تەرجیعەکەی ئەم دێڕەیە لە هەموو قەسیدەکاندا دووبارەکراوەتەوە:

ڕەببی بەدکارت ببینم کوێر و ئیفلیج و زەلیل
بێتە بەردەرگەت بڵێ هاوارە کاکی کورد دەخیل

٩- شاعیر شەش قەسیدەی داناوە بەناوی «تەرکیب بەند لە عیشقدا» مایەی

دەوڵەمەندیی دیوانیەتی.

١٠- بابەتی موستەزادی هەیە، دوور نییە لەبەرئەوە وتبێتی بۆ ئەوەی نەڵێن لەم بابەتە شیعرەی نییە.

١١- شاعیر هەندێ ڕستەی لە شیعری بێگانە وەرگرتووە تێکهەڵکێشی شیعری کوردی خۆی کردووە. لە دیوانی شیعریدا ئەم دیاردەیە بەمولەممەع ناسراوە. ڕاستییەکەی ئەوەیە شاعیر بەدوو زمان یا زیاتر شیعر بڵێ، بەمەرجێک زمانی نەتەوەیی خۆی لەگەڵدا بێ. ئەوەی خادیم کردوویەتی تێکهەڵکێشە.

١٢- کۆمەڵێک چوارینی نایاب لە دیوانی شاعیردا هەیە، ناوەرۆکیان لەگەڵ قەوارەی چوارین دەگونجێ، زۆربەیان لە بابەت ئامۆژگاری و دانایی و قسەی نەستەق و دڵداری و لایەنی دیکەی ژیانەوەن.

١٣- شاعیر قەسیدەی درێژی مەسنەوی هەیە، بەشی زۆری ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرانەی لە ئەدەبی میللیی بەتایبەتی حیکایەتی بەرگوێی ئاگردان وەرگیراون، لەمانە: «گفتوگۆ لەگەڵ کەو»، «شێر و مام ڕێوی»، هەروەها قەسیدەیێکی درێژی هەیە (زیاتر لە دووسەد دێڕە شیعر) لە مێژووی سەفەربەرلک دەدوێ، بەسەرهاتی جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەم.

١٤- لە قەسیدەیێکی درێژی دیکەیدا (زیاتر لە هەشتا دێڕە شیعر) یادی شاعیرانی کۆنی کورد و سەردەمی خۆی دەکاتەوە. ناوی هەندێ لە شاعیرانی قوتابخانەی کوردستانی باشووری بردووە ئەوانەی لە سلێمانی و موکریان و کۆیە و گەرمیانی ناوچەی کەرکووک ژیاون. ناوی شاعیرانی گۆرانی کەم بردووە. لە شاعیرانی کوردستانی باکوور تەنیا ناوی عەلی هەریریی بردووە دیارە ئەو زانیارییەی لە حاجی وەرگرتووە کە ناوی هەردوو عەلی دەبا، هەریری و بەرداشانی.

١٥- شاعیر بایەخی زۆری بەپێنج خشتەکی داوە، شیعری شاعیرانی سەدەی نۆزدەم و سەردەمی خۆی کردووە بەپێنج خشتەکی لەوانە: نالی، سالم، حاجی، مەحوی، تاهیر بەگ، سافی، میرزا مارف، نووری شێخ ساڵح، کەمالی، ڕەمزی.

١٦- خادیم کۆمەڵێک شیعری بەدیالێکتی گۆرانی هۆنیوەتەوە، لەسەر کێشی

سیلابی خۆماڵی ده برگەیی و جووت قافیە (مەسنەوی)، لەمانەدا زمانی تێکەڵاوە لە نێو دوو دیالێکتە بچووکەکەی سلێمانی (کرمانجی باشوور) و هەورامی (گۆرانی).

١٧- زمانی خادیم قورس نییە، جیاوازییێک لە نێوان بەکارهێنانی وشە و زاراوە هەیە لە شیعریدا. لە بەرهەمە عەرووزییەکانیدا وشەی بێگانە دەبینرێ، هەندێ جار وشەی قورسی نەبیستراویش بەکار دێنێ، کەچی لە شیعرە میللییە خۆماڵییەکانیدا وێنەکە پێچەوانەیە، وشە و زاراوە لێرەدا ئاسانتر و ساکارترن. لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە خادیم بایەخی بەڕەوانبێژییە لەفزییەکان داوە ئەوەی پێوەندییان لەگەڵ ڕیتم و مۆسیقا زیاترە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

خادیم هەوڵی داوە شیعری لە هەموو بابەتەکانی کلاسیکی هەبێ، ئینجا ئەو ناوەرۆکانەی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی پەیدابوون. بەگشتی شاعیر هەوڵ دەدا وەکو دەروێشێکی سۆفیزمی هوشیار خۆی بخاتە ڕوو. بۆ ئەم مەبەستە کۆمەڵێک شیعری شاعیرە گەورەکانی سۆفیزمی ئیسلامی کردووە بەپێنج خشتەکی. لەگەڵ ئەوەشدا بەشاعیرێکی داهێنانی شیعری سۆفیزم ناژمێررێ، بەڵکو لە وەسفی سۆفیزم هەندێ وێنەی جوانی هەیە. جگە لەوە شاعیر لە ناو ئامۆژگاریی ئاینی و گونجاندنی لەگەڵ سۆفیزم نوقوم بووە. لەگەڵ ئەوە کاریگەریی کۆمەڵێک لە شاعیرانی کورد بەسەر خادیمەوە هەیە لە هەموویان زیاتر حەمدییە.

دەتوانرێ بەسەریەکەوە بابەتە کۆن و نوێکانی شیعری خادیم لەم وێنانەدا ببینرێن:

١- شیعری ئایینی: خادیم بایەخی زۆری بەشیعری ئایینی داوە، بەقەوارە لە هەموو مەبەستەکانی دیکەی زیاترە، شیعری دڵداری لێ دەربچێ. جگە لە تەرجیع بەندە ئایینییەکانی بەشێکی زۆر لە پارچە شیعر و قەسیدەکانی دیکەی لە بابەتی شیعری ئایینین. موناجات و نەعت و پێداهەڵدانی خەلیفەکانی ڕاشیدینی هەیە.

٢- شیعری دڵداری: لەمەدا هەستی بەرامبەر ئەندامە جوانەکانی دلبەری

بەراوورد کـردووە لەگـەڵ دیاردەکـانی سـروشـت تێکەڵ بـەیەکـتـری کـردوون. سۆزی دڵداری بەتین نییە بەرامبەر بەخۆشەویست.

٣- وەسف: لە وەسـفـدا شـاعـیـر بەتوانایە، تەنیـا وەسـفـی لەشـولاری دلبـەری نەکـردووە، بەڵکو وەسـفـی سـروشـتـی هـەیە، هـەر بەمـەش نەوەسـتـاوە، بـەڵکو وەسفی جێگە و ئاوەدانی و شارانی وەکو کۆیە و سلێمانی هەیە.

٤- پێداهەڵدان: شـاعـیـر شـانازی بـەو دۆسـتـانەی کـردووە کـە خـۆشـی ویسـتـوون، بـەشـــان و بـاهـووی کـــاربـەدەسـت و دەرەبەگ و دەوڵـەمـــەند و نـاودارانـی هەڵنەوتووە. لە شیعردا ڕێزی ئەو شاعیرانەی گرتووە کە شیعریانی کردووە بەپێنج خشتەکی. ئەو شاعیرانەی ستایشی کردوون لە دۆستانی سـەردەمی ژیانی خـۆی زۆرن، لەو مـاوەیەدا پێـویسـتـە ئامـاژە بکرێ بۆ بێـخـود و مـەلا محەمەدی کۆیی و عەلی کەمالی و فانی و ئەحمەد شوکری.

٥- شیـوەن و ماتەمنامـە: لـەم بابەتە شیـعرەی کـەمـە، بۆ کـەس نەکراوە شیـعـر بەڕادان بدا لای خـادیم، ئەگـەر مـردنی خـۆشـەویسـتـێکی کـارێکی زۆری لە دەروونی نەکردبێ شیوەنی بۆ نەکردووە.

٦- نیـشـتـمـانپـەروەری و کـوردایەتی: کـوردایەتی مـەبەسـی سـەرەکی نەبووە لای شاعیر. هێزی شاعیرییەتی لە بیروباوەڕی ئایینییەوە لە خـەیاڵیدا چەکەرەی کردووە، لەمـەوە دەرباز بووە بۆ ئەو خاکەی شاعیر و هـەموو خـەڵکی کورد لێی لە دایک بـوون. هێـزە شـاعـیـرییـەکـە یارمـەتی داوە لـە داهێنانی شـیـعـریدا سەرکەوتوو بێ.

لە بنجدا شـاری سلێمـانی خـادیمی نەکردووە بـەشـاعـیر، ئەو لە کۆیە و قـەڵادزە شیعری نـاسیوە و زانیوە، بەڵام نێوەندێکی زۆر گرنگی وەکو سلێمـانی کـە خادیم خـۆشی ویسـتووە لەبـەر شیـعـر بووە. هـەرچۆنێ بێ شـیـعـرە نیـشـتـمـانییـەکانی نموونەی شیعری داهێنراوی زمانی کوردین.

نموونەی شیعری

دڵداری

١

لە شیعرێکیدا خادیم دەڵێ:

سەر لە گێژی بەحری غەم وا دائیما ئەخولێتەوە
دڵ لەبەر دەردی جودایی خۆی لە خۆی ئەتلێتەوە
دەردی عەشقم زۆر گرانە بێ دەوایە سارییە
خۆ بپارێزن دەخیل با کەس لە من نەگرێتەوە
سەد دەخیل مەشەشاتەیانەی دڵمە چینی زولفەکەی
زۆر موقەییەد بەنەوا لەم بەرزییە بەربێتەوە
پێ بەنەرمی نێ لە چاوم چاوەکەم خاری موژەم
تا نەدا ئازاری پێت کەوتوومەتە بەرپێتەوە
عەیبە بۆ عاشق لە مەحشەر گەر بەتیری ماه ڕوخان
خوێن لە زامی جەرگ و دڵیا دائیما ئەتکێتەوە
وەک تکەی وێرانە ماڵەخوێنی دڵمە ئەشکی چاو
سەر ئەکا جۆشی لە هەردوو چاوەکەم ئەتکێتەوە
ئاگری جەرگم لە جۆشایە دەمێ ساکین نییە
حاڵەتی پەروانە باشە یەک کەڕەت ئەبرێتەوە
دەربەدەر بووم ئەی بەریدی عاشقان بادی سەبا
عەرزی حاڵی من بەرە بەڵکی بڵێ بابێتەوە
حەقیەتی (خادیم) بەخادیم بێ ئەگەر پیری موغان
ئاگرێکی وا لە دڵمایە کە قەت نەکوژێتەوە

لەم شیعرەدا ئاساییە خادیم دڵداری بەدەردێکی گرانی بێ دەرمان بزانێ. ئەو عەشقە بێ ئەنجامە، شێوەی سۆفیزمیانەیە نابێ بگاتە ئەنجام چونکە ئەو کاتە

تەلیسمی داهێنانی شیعری بەتاڵ دەبێ. شاعیرانە خادیم دەڵێ خەڵکی با خۆیان بپارێزن و ئەم نەخۆشییە لە من نەگرنەوە، یا بە دلبەر دەڵێ پێ بەنەرمی بنێتە سەر چاوی بۆ ئەوەی دڕکی موژەی پێی بریندار نەکا، یا شوورەییە بۆ عاشقان لە ڕۆژی مەحشەردا ئەگەر خوێن لە برینی جەرگ و دڵیان نەتکێتەوە.

٢

خادیم بەم شیعرە ناسکە موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا:

ئەمەوێ مەستی چاوەکانت بم
بێ منەت با لە ساقیانت بم
گوێم لە ئاوازی نەی نەبێ خاڵی
تا لە ناو جەمعی عاشقانت بم
بمکوژی گەر بەتیری موژگانت
با فیدای دەست و هەم کەمانت بم
ئیفتیخارم بەڕەنگی زەردی خۆم
تا لە ناو عاشیقان نیشانت بم
چ غەمم زامی تیری موژگانە
گەر لە ژێر سایەی ئەمانت بم
سرری پەنهانی عەشقی تۆ لە دڵم
من فیدای سرری وا نیهانت بم
هەر زەمانێ ئەدەی بەوەسڵ وەعدە
ئەی فیدای وەعدە و زەمانت بم
جانی (خادیم) ژیانی یادی تۆیە
من بەقوربانی یاد و جانت بم

دلبەر هەموو شتێکی پێویستی دڵدارییە بۆ خادیم. چاوەکانی پیاڵەی مەیە سەرخۆشی دەکا. موژەی تیرە دڵدار بریندار دەکا. مۆسیقارە شاعیر خۆی بەقوربانی دەست و پەنجەی دەکا. کە خادیم شانازی بەڕەنگی زەردی نەخۆشیی

دڵداری دەكا، لەبەرئەوەیە چونكە گەورەترین شـەرەفی چنگ دەكەوێ شـانازی پێوە بكا.

٣

لە شیعرێكی پڕ لە سۆزی دەروونی و هەستی ناسكی دڵداری خادیم دەڵێ:

ئیـمشـەو بەخـەیاڵی ڕوخی دلبـەر سـەفـەرم كـرد
یـادی دڵـی پڕ نـاڵـە وو دوو چـاوی تـەرم كــــــرد
ســــەد ناڵە بـەجــــارێ لە دڵم دەرچوو لە هـەر لا
هەر ناڵە بەدونبـاڵی كـەمــالی ئەســـەرم كـرد
عـەكـسی ڕوخـی تا هاتـەوە ئاغـووشی خـەیاڵم
ئەعزام هەمـوو یەک یەک بووە چاو و نەزەرم كرد
ئەشكم كە لە خوێناوی جیگەر جارییە ئیمشـەو
پڕ دامـەنی سـەبرم لە سـروشكا گـوهەرم كـرد
بەم یادەوە ئەتلێـمـەوە تـا فـەیزی سـەحـەر دێ
وەک ســوبح لە دامــانەوە چاكی جگەرم كـرد
لەم ڕۆژەوە عـیـشـقی ڕوخـی مـیـوانی دڵم بوو
عـەقـڵم كـە نەگـونجـا لەگـەڵی دەربەدەرم كـرد
مـوتریب بەنەی و سـاقی بەمـەی هاتنە مـەجلیس
ئەم بەزمـە چ شـۆرێكی لە ناو مـەغزی سـەرم كرد
سـەد جـۆشی حـەلاوەت بەمـەزاقی دڵ ئـەدا نەی
بەم زەوقــە بەدڵ ئارەزووی نەیشــەكـەرم كـرد
تا بێ نیگەهێكم نەبوو بۆ عـەكـسی جـەمـاڵی
بێـهـۆش لە سـەرمـا بوو كـە زەبتی نـەزەرم كرد
ئەم مـەستیی و خۆشحـاڵییە وو جیلوەیی ڕوویە
خـومـبـازە وەكـو دامـەنی چینی سـەحـەرم كرد
پێـم خـــــۆشـــــە بزانم چ پـەری ڕوو دڵی بـردم
(خـادیم) وەرە سۆراغی لە لای شیشـەگەرم كرد

ئەم شیعرە گێڕانەوەی بەسەرهاتی دڵداریی شاعیرە، بەوێنەی خەونی نوستوویێک یا هوشیارێکی خەواڵوو دەیگێڕێتەوە. ئەوەندە هۆگری دلبەرە، ئەوەندە خۆشی دەوێ، ئەوەندە لێی دوورە بەخەیاڵیش نایەوێ وا بیر بکاتەوە کە لێی نزیک بۆتەوە. لەو ڕۆژەوە گـــرفـــتـــاری دڵداریی ئەم نازەنینە بووە، دەربەدەرە. دەبێ هەر وا بمێنێتەوە بۆ ئەوەی دەرگای داهێنان لە ڕووی هونەردا دانەخرێ.

٤

لە شیعرێکیدا خادیم شەو دەکاتە هێلانەی نهێنییەکانی دڵداری:

کــاتی وەســڵی عــاشــقــانە تۆ دەمێ بڕوانە شــەو
خــۆی ئەســووتێنێ بەشــەمــعی دلبــەری پەروانە شــەو
چاوەڕێی ڕۆیشـــتنی ڕۆژە لە بۆ کـــاتی ویســـاڵ
پەردەپۆشی سڕی عەشـقە هەردەمی مەسـتانە شـەو
زوڵمـــەتی شــەو فــەزڵی زۆرە بورجی دورجی گــەوهەرە
مەتڵەعی جیلوەی ڕوخی خورشیدی نوور ئەفشانە شەو
دەعـوەتی مـەعـشـووقـە شـەو بۆ ئێـمـە کـاتی زارییـە
ســەتری عــەیبی عــەیب داران و گــوناهکارانە شــەو
ئاگــری مــووســا کــە هـەڵگیــرســا لە وادی ئەیمەنا
مـەوعیـدی ئەسـراری تەوحـیـد و قسـەی جـانانە شـەو
زوڵمـــــەتی شـــەو بۆتە داغێ بۆ دڵی بوریانی ڕۆژ
بۆ تـەجــەڵلا چونکە خــاســە بۆ دڵی خــاســانە شــەو
عــاشــقــان دەرسی مـەحــەببــەتیـان لە تاریکی شـەوە
حوسنی دلبـەریە مـودەرریس هەم دەبیـرسـتـانە شـەو
چاوەنۆڕی نیـــو نیگاهێکی هـەبێ عـــاشق لە شـــەو
سـەد نیگاهـی دلبـەری خۆی وا لـەسـەر مـوژگـانە شـەو
گوێت لە ناڵەی نەی بێ (خـادیم) چی ئەڵێی لەم بەزمەدا
کـاتی وەسـڵی عـاشـقـان و عـەیشی بێ پایانە شـەو

بەزمگاهی عەیش و شادی ڕەزمگاهی شۆر و شەر
سەف شکێنی عەرسەیی مەیدانە بۆ مەردانە شەو
هەرکەسێ خواهانی دوڕڕی مەعریفەت بێ فرسەتە
پڕ لە دوڕ و گەوهەرە دەریایی بێ پایانە شەو
کاتی وەسڵی عاشقانە (خادیم)یش هوشیارە خۆی
قوڕ دەپێوێ تا سەحەر هەر ئاهـ و هەر ناڵانە شەو

لەم شیعرە ڕەنگینەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ ئەگەر شەو نەبێ، ڕۆژیش نابێ. ژیانی ئادەمزاد بەبێ ڕۆژ ناچێتە سەر. بەیەکتری گەیشتن دڵدار و دلبەر بەشەو دەبێ. ئەگەر شەو نەبووایە ئاگری مووسا لە وادی ئەیمەن نەدەکرایەوە بۆ ئەوەی نهێنییەکانی تاک و تەنیایی کردگار ئاشکرا ببێ، لەم شیعرەدا خادیم گەلێ وێنەی شیعری داهێناوە لە بابەت شەو و نهێنییەکانییەوە.

وەسفی بەهار

لە ناو شاعیرانی کورددا خادیم وەستایێکی زانا و هوشیارە لە هونەری وەسف بەگشتی و بەرهەمێکی شیعری بەفەڕی داهێناوە لەم بابەتەوە. بۆ نموونە لە وەسفی بەهاردا دەڵێ:

چاو هەڵێنە لەحەزەیێ بنواڕە ئەسراری بەهار
هەرچی فیکرت بۆی نەچێ تووایە ئەتواری بەهار
خۆت لە حەپسی پیرەهەن دەرکە میسالی بۆنی گوڵ
ڕووی لە رووی تۆیە دوو چاوی ئاشناکاری بەهار
پایەماڵی مەوجی تۆفانی گوڵە کەون و مەکان
سەوزە چاوی خۆی هەڵێنا کەوتە ئیزکاری بەهار
سەیری گوڵزاری ڕوخی کردووە یا ڕەب ئەلێی
چەتری لێدا وەک پەڕی تاووس ئەشجاری بەهار
ڕەنگی دامەن چین و بۆنی گوڵ وەکو بێهۆشییە
چونکی دایم عەزمی ڕۆیشتنیە گوڵزاری بەهار

تۆ لە عـەیش و زەمـزەمـەی ئەم گـوڵشـەنە غـافڵ مـەبە
ڕوو لە نـابـوودی و کـــەســـادی دایـە بـازاڕی بـەهـار
بـلـبـلـی بێـــچـــارە پـەروازی بـەنـەقـــدی نـاڵە کـــرد
هـاتە بـازاڕی مـــەحـــەبـبـــەت بـۆ خـــریداری بەهـار
مـەحـرەمـی نەبزی دڵـی ئارامـی من هەر عـیـشـقـە بەس
خـەتـتـی سـونـبـول تا ڕەگـی گـوڵ بۆ خـەبـەرداری بەهار
جـیلوە تـا من دیم نیـهـان بوو ڕەنگ و بۆ تا دیم شکا
فـرسـەتی بەزمـی تەمـاشـا هێندە بوو کـاری بەهار
وەک غەنیمەت فرسەتێکە سەیری گوڵشەن یەک دوو ڕۆژ
پێکەنینی غـونچـەیە وون بوونـی ڕوخـسـاری بـەهار
لالە داغ و گـــوڵ گـــریـبـــان چاک و بلبل نـاڵەگـــۆ
غـەیری عـیـبـرەت چی هـەیە لەم بـاغـە دیداری بـەهار
ئەی خـیـرەد سـۆراغـی من ناکـەی ئـیـتر وەک بۆنـی گـوڵ
مـن لەگـــەڵ بـادی فـــەنا چووم ســـەرەوکـــاری بەهـار
زامی دڵ (خـادیم) کـە پەنهـانە لە ژێر پەردەی نـەفس
وەک گـــریـبـــانی مـنە چاکـی دڵی زاری بـەهار

ئەم وەسفەی شاعیر بۆ بەهار ئاسایی نییە وەک لە زۆربەی شیعری لەم بابەتە لە ئەدەبی کلاسیکیدا هاتووە. لێرەدا ڕاستەوخۆ وێنەی دیمەنەکانی بەهار لە گوڵ و بلبل و پەپوولە و کیژانی جوان هەڵنەبژاردووە بۆ ئەوەی بەراوورد و بەرامبەریان بکا وەک نموونەیێکی داهێنانی شیعری، بەڵکو ئەو دیاردانەی کردووە بەتارمایی بۆ ئەوەی تەنیا وێنەی گەشبینی و شادی دروست نەکا، لەگەڵ ئەودا وێنەی ڕەشبینی و ناشادی دروست بکا. شاعیر دەڵێ بلبل ئەگەر دڵداری بکا بۆی ناچێتە سەر لە بەهارا نەژی، چونکە گوڵ بەبێ بەهار نابێ. کە غونچە دەپشکوێ و دەبێ بەگوڵ بەڵگەی کۆتایی بەهارە، ئەو کاتە گوڵ و موڵ بەسەردەچێ، بلبل دەناڵێنێ بۆ نەمامی گوڵ. ئەم وێنە ڕەوانبێژییە جوانانە لەم شیعرەدا بەدی دەکرێن.

دڵداری لە بەرگی داناییدا

خادیم لە هەندێ لە غەزەلە دڵدارییەکانیدا هەوڵی داوە بەبیری دانایی و تارمایی گیانی سۆفیزم قانگیان بدا. ئەگەر ئەو شیعرانە نەبووبن بەداهێنانی بەرهەمی سیمبۆلی سۆفیزم لە ئەدەبی کوردیدا، بەڵام ئەدگاری ژیرانەی دانایی و هەناسەی وەسفی سۆفیزمیان وەرگرتووە. لەم نموونانەدا هەندێ لایەنی ئەم بیروڕایە ڕوون دەبێتەوە.

١

لە چوارینێکیدا خادیم دەڵێ:

ئەم نەشئەیە پڕ مەغزی سەرەشۆری مەحەببەت
کاسەی سەری مەنسوورە تەنبووری مەحەببەت
مووسا وو عەسا وو یەدی بەیزا وو بیابان
سەحرایی دڵی عاشیقە وا تووری مەحەببەت

مێشکی مەنسووری هەلاج و کاسەی سەری ئامێری ئاوازی دڵدارییە. مووسا و دار عەسا ئەفسانەییەکەی و کێوی توور بەڵگەی دڵدارین. لەم شیعرەدا خادیم دەیەوێ ئاسۆیێکی سۆفیزم لە ڕووی هەندێ لە شیعریدا بکاتەوە.

٢

دیسانەوە شاعیر لەگەڵ مەنسووری هەلاج دایە:

جیلوەیی ڕوویی گوڵڕوخان عەشقە
مەنزەری چاوی عاشیقان عەشقە
خۆی لە پەردەی لیباسی مەنسووری
گەر (انا الحق) ئەڵێ عەیان عەشقە

لەم چوارینەدا خادیم دڵداری ڕاست لەم وێنانەدا دەبینێ: ڕوومەتی دلبەرانی نازەنین، چاوی دڵدارانی عاشق، ناوەوەی مەنسووری هەلاج ئەوەی وتوویەتی «انا الحق» (من خوداوەندم).

٣

لە شیعرێکیدا خادیم دەڵێ:

ئەی بەیادی چاوەکـــەت لەبرێزە دڵ مـــەیخـــانەیە
وەی بەناوی تۆ چراغـــــان خـــــانەیی وێرانەیە
دڵ ئەکـا مــەشــقی پەرێشــانی بەیادی زولفی تۆ
وا پەرێشـــــانە دڵم بۆ توڕڕەیی تـۆ شــــــانەیە
یەک نیگاهت ڕەنگی شۆخی خستە بەزمی جەمعەوە
شـــۆخـــیی چاوی غــەزالانم خـــەتی پەیمانەیە
تا لە زوڵماتی دەروون هەر گا خەیاڵی ڕووت ئەکەم
ســـەر لە ڕەوزەن دادەنێ مـــەهتـــاب لەم وێرانەیە
خـانەیی عـومـرم ئەبا سـەیلی حەوادیس بۆ فـەنا
ئەم کـەلامـەم گـەر تەمـاشا کـەن ئەڵێن ئەفسـانەیە
تابەکـەی لەفـزی جـودایی بێ لە بەینی ئێـمـەدا
ئـاشـنـا بووم لـە ئـەووەل بـۆ ئـەڵێـی بێگـانـەیە
تا لە ئیـــقلیـــمی فـــەنادا بووم بەتیـــفلی پەروەرش
شـیـری مـەمکی دایەیی من بادەیی مـەیخـانەیە
ڕێی فـــەنا بگرە ئەگـــەر تالیب بەقـــایی «خـــادیم»ا
ڕووی لە سـەنگی ئاسـیا بەعـاقـیـبـەت ئەم دانەیە

ئەو نازەنینەی خادیم موناجاتی لەگەڵدا دەکا، ئەو دلبەرە کلاسیکییە نییە بۆتە بەڵگەی عەشقی مەجازی و ماچومووچ، هەروەها ئەو بتە یا پەرییە نییە سۆفییان وێنەی کـردگـار لە پەیکەریاندا دەبینن، بەڵام خـادیم ئەدگـاری هەردوو جـۆرە دڵدارییەکەی کۆکردۆتەوە و لەو کیژە جوانەدا بەدی دەکا، واتە دڵداریی ئاسمانی و زەمینی، یا حەقیقی و مەجازی. وێنەی داهێنراوی ڕەوانبێژیی جوان بەرچاو دەکەوێ وەکو: شیری دایک مەیە، توانەوە لە ناو کردگاردا مانای مانەوەیە (بەقا و فەنا لە زاراوەکانی سۆفیزمە). ئادەمزاد کە دانەی گەنمە دەبێ ڕۆژێ لە ڕۆژان بکەوێتە بەر بەرداش، ئاشی لێکردنی دانەوێڵە.

٤

لە چوارینێکیدا دەڵێ:

لەم حەلقەی دڵی دێوانە ئەلەرزی
بەم پرتەوی شەمعە پەروانە ئەلەرزی
لەم خانە خەیاڵی تۆ خەلیلە لە دڵمدا
بەم هەیبەتەوە سەد بت و بتخانە ئەلەرزی

لەم چوارینەدا شاعیر کۆمەڵێک زاراوەی تیۆری سۆفیزم و ڕۆمانتیکی و پراکتیکی دەروێشیزمی کۆکردۆتەوە و ئەم شیعرەی پێ داهێناوە. هەست بەفەزایێکی گیانی دەکرێ زیاتر دەروێش و سۆفی تێگەیشتوو لە نهێنییەکانی دەگەن.

٥

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

بۆنی نەفسی هاونەفەسێکم بۆ دێ
لەم قافڵەوە دەنگی جەرەسێکم بۆ دێ
قاسید کە سەبا بوو لە سەبا ئەیهێنا
لەم بێکەسییەم بۆنی کەسێکم بۆ دێ

ئەو کەسەی شاعیر باسی لێوە دەکا دلبەریەتی، کەسی نییە لەو بەولاوە، ئەگەر لێی نزیک بێ هەموو گەردوون هی ئەوە، ئەگەر دوور بێ بێ کەسە و کەسی نییە. ئیتر ئەم بیرۆکەیەی بەهەندێ زاراوەی سۆفیزم ڕازاندۆتەوە.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکی نیشتمانپەروەریدا دەڵێ:

لە حوببی نیشتمانا خوای لە خۆم ڕازی ئەکەم کوردم
لەسەر ئەم خاکە بۆ ئەم خاکە جان بازی ئەکەم کوردم

بەقەومی خۆم لە ئەقواما سەرئەفرازی ئەکەم کوردم
ئەگەرچی گۆشەگیرم فەخر و شانازی ئەکەم کوردم
کە زیندووبوونەوەی گۆڕم لەبەر تەلقینی کوردیمە

لەم پێنجینەدا خادیم لەسەر ئەوە سوورە کە کوردە و هیچ کەسێکی دیکە نییە. ئەمە دان پێدانانێکە بۆ هەموو کەس وا نەزانن خادیم کورد نییە و کوردایەتی ناکا. ئەو نەک تەنیا لەسەر ڕووی زەوی کوردایەتی دەکا، بەڵکو لە ناو گۆڕدا کە زیندوو دەبێتەوە لەگەڵ دوو مەلایەکەتە مەرنەمووکەکان بەکوردی قسە دەکا.

٢

خادیم لە قەسیدەی چوارەمی «تەرجیع بەندی نیشتمانی»دا لەگەڵ نیشتمان گفتوگۆ دەکا، دەڵێ:

ئەی وەتەن کوا مەجلیسی ئەحباب و نان و خوانەکەت
چییە! بەزمی بادە نۆشی و ساغیری پەیمانەکەت
کوانی ساقی خۆی و مەی! موتریب بەچەنگ و عوود و نەی!
مەستی سەربەستی بەئازادی گەلی دیوانەکەت
گوڵشەنی شادیت چییە! پەژموردە وو بێ ڕەونەقە
کوا نەسیمی عەنبەرینی سوبحی عەتر ئەفشانەکەت

لە وەرامدا نیشتمان دەڵێ:

دەستی دوژمن تێکی دا ئەحباب و نان و خوانەکەم
وا لە جێی مەی پڕ لە زەهرە ساغیر و پەیمانەکەم
بادەیی ساقی لە خوێنی جەرگمە ناڵەم نەیە
کەوتنە زیندانی ئەسارەت وا گەلی دیوانەکەم
گوڵشەنی شادی سوموومی زوڵمە سووتاندوویەتی
بۆتە شامی ماتەمم ئەو سوبحی عەتر ئەفشانەکەم

لەم دێڕانەدا خادیم قسە لەگەڵ نیشتماندا دەکا، ئەوە دەردەبڕێ مێژووی کۆنی ڕووناک بووە، خەڵکی کورد بەختیار بوون، بەڵام لە سەردەمی ئێستادا دواکەوتوو و نالەبار و بەدبەختن. لە وەرامدا نیشتمان (دایکی نیشتمان) دەڵێ: دوژمن پەرێشانی کردووم لەباتی مەی ژەهراو دەخۆمەوە، لەباتی ئاو خوێنی جگەرم دەخۆمەوە، ناڵەی دەروونم ئاوازی نەیە، ڕۆڵەکانم دەستبەسەر و دیلن.

شیعری دیالێکتی گۆرانی

خادیم کۆمەڵێک لیریکی بەدیالێکتی گۆرانی (هەورامی ناوچەی سلێمانی) هەیە، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

سـروەی بەهارەن
وادەی گوڵشەنەن گوڵ و گوڵزارەن
مەشەشاتەی سەبا باوە وە گوڵشەن
پەی نەوعەرووسان گوڵزار و چەمەن
پەی زولفی سونبول شانەگەر مەبۆ
پەی ڕوخساری گوڵ جەلاگەر مەبۆ
شەمعەن پەروانەن گوڵەن بولبولەن
مەجلیس ئارایش وە جامی مولەن
نێرگس پیاڵەی مەی وەبانی سەر
وێنەی سوراحی وەبان تەشتی سەر

***

سا باوەر تەشریف ئەی نووری دیدەم
وەی دیدە جوز تۆ کەسێ نەدیدەم
با وەرە ساتێ جاکەر وە یانەم
تەعمیر کە یانەی سەد جار وێرانەم
خاڵی جە ئەغیار جێ شاهانەتەن
(خادیم) خادیمی ئەی ئاستانەتەن

لەم شیعرەدا خادیم گوڵ و گوڵزارێکی هەورامان و شارەزووری دروست کردووە بۆ ئەوەی کەنیشکە جوانەکان بانگ بکا یەکێتییێک لە نێوان سروشت و ئادەمزاد پێک بێنن لە پێناوی ئەوەی ڕەنگینیی ئەو خاکە و جوانیی کەسانی بەخەڵکی بسەلمێنن.

***

عەبدوڵڵا کوڕی محەمەد مەولوود ناسراو بەخادیم، شاعیرێکە جێگەی دیاری هەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. بەرهەمی شیعری زۆرە، دیوانی گەورەیە. شاعیرێکی هەست ناسک و خەیاڵ فراوانە. یەکێکە لە شاعیرە بەدیمەنەکانی شیعری دڵداری و وەسفی بووکی شیعر. لە وەسفی سروشت هاوتای کەمە، لەمەوە دەرباز بووە بۆ وەسفی شتی دیکەش. لە هەندێ لە مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی وتووە، ئاگاداری ئەدەبی میللیی کێشی خۆماڵی بووە، بەشداری تێدا کردووە. تەنانەت بۆ پیرۆزییش بێ شیعری بەدیالێکتی گۆرانی وتووە.

ئاسۆی پێوەندیی کۆمەلایەتی خادیم فراوان بووە، هەڵسوکەوتی برایانە بووە لەگەڵ شاعیر و ڕۆشنبیرانی سەردەمی ژیانی خۆی. ستایشی کردوون و شیعریانی کردووە بەپێنج خشتەکی. جێ پەنجەی شاعیر لە بە هونەریکردنی شیعری کوردی و موتروبەکردنی بەرێبازی ڕۆمانتیکی ڕوون و ئاشکرایە.

کامیران بەدرخان

بەشی بیستەم

کامیران بەدرخان

١٨٩٥ – ١٩٧٩

کورمانجی زمانێ باڤ و کاله
تربا خـــــوه ده دێ ب وی دناله
کورمانجییه دەنگ و شۆرا پێشین
کورمانجییه دەنگ و شۆرا پاشین

ژیانی

کامیران کوڕی ئەمین عالی کوڕی بەدرخان پاشا لە ڕۆژی ٢١ی ئاغستۆسی ساڵی ١٨٩٥ لە گوندی مەقتەلەی نزیک شاری تەرابلوسی شام لە دایک بووە. خوێندنی سەرەتایی لە قوتابخانەکانی سووریا بردۆتە سەر، هەندێکی دیکە و خوێندنی ناوەندی لە ئەستەموول تەواو کردووە. هەر لەو شارەدا خوێندنی زانستییەکانی مافی لە قوتابخانەی حوقووق بردۆتە سەر. لە پاشانا خوێندنی باڵای لە ئابووری سیاسی لە زانستگای لایپزیگ لە ئەڵمانیا بەئەنجام گەیاندووە و باوەڕنامەی دوکتۆرای وەرگرتووە و گەڕاوەتەوە مەڵبەندی ژیانی لە سووریا.

لە ساڵانی ١٩٤١ – ١٩٤٥ لەگەڵ جەلادەت بەدرخانی برای خەریکی ڕۆژنامەگەری و بڵاوکردنەوەی کتێب بووە بەزمانی کوردی و ئەلفوبێی لاتینی. لە دوو شاری گەورەی سووریا و لبنان، دیمەشق و بێروت کاریان کردووە. لە ساڵانی ١٩٤٣ – ١٩٤٦ لە بێروت کامیران خەریکی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی «ڕۆژا نوو»ی هەفتانە بوو بەدوو زمانی کوردی و فرەنسی. لە پاڵ ئەو ڕۆژنامەیە کۆواری «ستێر» وەک پاشکۆیێکی «ڕۆژا نوو» لە ساڵانی ١٩٤٣ – ١٩٤٥ چەند ژمارەیێکی لێ بڵاوکردۆتەوە.

له دوای جەنگی دووەمی گیتی و دەرچوونی فەرەنسا لە سووریا و لبنان و دروستبوونی سووریا وەک دەوڵەتێکی سەربەخۆ مافی نەتەوەیی و مرۆڤایەتی کوردی سووریا خرایە ژێر پێ. بەم هۆیەوە کامیران لە ساڵی ١٩٤٧ لە سووریا دەرچوو و لە پاریس نیشتەجێ بوو. لەم ماوەیەدا دەستی کرد بەچاپکردنی بڵاوکراوەیێک بەناوی «بڵاوکراوەی نێوەندی لێکۆڵینەوەی کوردی». ژمارەیێکی زۆری لێ دەرچوو. لە ساڵی ١٩٤٨ ڕووی کردە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ڕاپۆرتێکی پێشکێش بەدەستەی نەتەوە یەکگرتووەکان (UN) کرد لە بابەت مافی مرۆڤایەتی و نەتەوەیی میللەتی کوردەوە. لەو ساڵەوە کامیران دەستنیشان کرا، لە «ئامۆژگای زمانە زیندووەکانی ڕۆژهەڵات لە پاریس» بوو بەیاریدەدەری ئەو مامۆستا کوردناسەی فرەنسییان فێری زمانی کوردی دەکرد لە ڕووی فۆنێتیکەوە وەک زمانی دایک و هەڵگری زمانەکە.

لە تەمەنی نزیکی شەست ساڵی ناتالیا ئۆتۆڤێتسکی بەنەژاد پۆڵۆنی هێنا، یار و یاوەرێکی باش بوو بۆی لەو تەمەنەدا. لەو ڕۆژگارەدا لە «کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا»وە نزیک بوو، بەشداریی جموجۆڵی ڕۆشنبیری و کۆنگرەکانیانی دەکرد، بەتایبەتی لە کۆنگرەی بەرلین (١٩٦٠) جێگەی کامیران دیار بوو لەگەڵ ئیحسان نووری پاشا لە تارانەوە هاتبوو، هەروەها دوکتۆر خالیس ئۆکانی تورک و دۆستی کورد لە بوڵگاریاوە ڕووی کردبووە بەرلین بۆ بەشداریکردن لەو کۆنگرەیە.

لەگەڵ هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە کوردستانی عیراق کامیران پێوەندی پێیەوە هەبوو، لە دوای بەیانی ١١ی ئاداری ١٩٧٠ بۆ یەکەمین جار کامیران و خێزانی سەریان لە کوردستانی عیراق دا، بەڕێگەی بەغداوە هاتنە کەرکووک و هەولێر و بەڕێگەی سنووری حاجی ئۆمەرانەوە گەڕانەوە پاریس.

لە ساڵی ١٩٤٧ەوە کامیران تا دوایی ژیانی نیشتەجێی پاریس بوو تا لە ڕۆژی ٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٨ لە پاریس کۆچی دوایی کرد. لەسەر وەسیەتی خۆی لەشی درایە نەخۆشخانە بۆ ئەوەی تاقیکردنەوەی زانستیی پزیشکی لەسەر بکرێ.

کامیرانی ڕۆشنبیر و سیاسی

کامیران لە منداڵییەوە تەنیا پێوەندی لەگەڵ ئاوەدانی بچووک و ئاقاری کشتوکاڵی نەبووە، لە شارە گەورە و پێشکەوتووەکانی وەکو شام و بێرووت و ئەستەموول ژیاوە، شارانی ئەورووپای دیوە بەتایبەتی ئەڵمانیا و لە پاشانا پاریس بووە بەمەڵبەندی ژیانی. هەموو قۆناغەکانی خوێندنی تەواو کردووە، زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی و ئەڵمانی و فرەنسی زانیوە، قسە و نووسین و وانەی پێ داون. ئەمە هەمووی زەمینەی بۆ خۆش کردووە ببی بەڕۆشنبیرێکی بەدیمەن. لە باوک و مامەکانی فێری گەلێ کەل و قوژبنی سیاسەت و دیپلۆماسییەت بووە، ئەمانە هەندێکیان بەڕۆژنامەگەری و هی دیکەیان بەسیاسەتی ڕۆژانەوە خەریک بوون لە پێناوی مافی کورد و داوای سەربەخۆیی. بەم جۆرە کامیران بوو بەڕۆشنبیرێک توانای ئەوەی هەبوو لە هەموو کاروبارێکی خوێندەواری بۆ کورد بنووسێ بەپێی خواستی ئەو قۆناغەی کاری تێدا دەکرد، لەوانەیە کارە ڕۆشنبیرییەکانی بەگشتی زۆر قووڵ نەبووبن، چونکە سروشتی کارەکانی بۆ مەبەسی پەروەردە و فێرکردن بوون. زۆر جار خۆی دەیووت: خەون بەوەوە دەبینم زارۆکێن کورد فێری ئەلفوبێی کوردی بکەم، هەروەها فێری کوردایەتییان بکەم، بەڵام ڕۆژگار وای کرد خەڵکی بەتەمەن گەورەی ئەورووپایی فێری زمانی کوردی بکەم.

لە سیاسەتی ڕۆژانە و پێوەندیی دیپلۆماسی لە ناو کورددا بەدەگمەن یەکێکی وەکو کامیران بەدرخان دەکەوێتە بەرچاو. کەسێکی دیمۆکراتی لیبرالی بوو، دوور لە شۆڕش و هێمن و لەسەرخۆ بوو، ئامادە بوو لەگەڵ هەموو دەوڵەتەکانی تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا و ڕووسیا دابنیشێ و قسەیان لەگەڵدا بکا، بەڵام پێوەندی لەگەڵیاندا وەکو یەک نەبوو. لە دوای ساڵی ١٩٢٥ پێوەندی لەگەڵ تورکیا پچڕابوو، شۆڤێنییەتی دەسەڵاتی سووریا لە دوای ١٩٤٧ ڕێگەی لە کامیران بڕی بوو، تا کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا نەیدەتوانی لەگەڵ کوردی عیراق زۆر نزیک ببێتەوە، لە ڕووی ڕۆشنبیری و خوێندەوارییەوە ئاشنایەتی لەگەڵ کوردی ڕووسیا هەبوو. لەگەڵ دەسەڵاتی شای ئێران پێوەندیی کامیران دیپلۆماسییانە بوو، بەگشتی تا پلەیێک پێوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی شای ئێران باشتر بوو لە هەموو دەوڵەتەکانی دیکەی بەشێکی هاووڵاتیان کورد بوون.

کامیران کەسێکی بێ لایەن و سەربەخۆ بوو لە ڕووی پارتییایەتی و ڕێکخراوی

سیاسییەوە بەتایبەتی لە دوای جەنگی دووەمی گێتی. لە پەنجاکاندا گەلێ هەوڵ درا ببێ بەئەندام لە «دەستەی ئاشتیخوازانی گێتی»ی سەر بەیەکێتیی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە. بەڵام ئەوەی نەکرد، ئەم هەڵوێستەی کارێکی باش بوو، نەیدەویست بەخاوەن بیروباوەڕێکی دیاریکراو بناسرێ، چونکە خۆی سەر بەدیمۆکراتییەت و لیبرالییەتی وڵاتانی ئەوروپا و ئەمەریکا دەزانی، بەلای ئەوەوە ئەمە قازانجی بۆ کورد زیاترە.

ئەو ماوەیەی کامیران لە فرەنسا بوو هەوڵ و تەقەلای دەدا بەیارمەتی فرەنسا «ئامۆژگای کوردی» دابمەزرێنێ، لە هەندێ لە کاربەدەستانی فرەنساوە نزیک بوو بەتایبەتی لەوانە ماندیس فرانس، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا بەڵێنی پێ درابوو ئەم هیوایەی بهێننە دی. وا بوو لە کاتێکدا دەوڵەتی فرەنسا بڕیاری کردنەوەی ئەم ئامۆژگایەی دا کامیران لەسەر مردن بوو. بەم پێیە باوکی ڕاستەقینە و دڵسۆزی ئەم ئینیستوتەی کورد لە پاریس کامیران بەدرخانە.

کارە زانستی و ئەدەبییەکانی

کامیران لە ساڵی ١٩٤٠ دەستی داوەتە نووسین، لەو سەردەمەی لە سووریا و لبنان لەگەڵ جەلادەت بەدرخانی برای خەریکی ڕۆژنامەگەری بووە، وتار و شیعر و هەموو بابەتێکی خوێندەواری لە هەردوو ڕۆژنامە و کۆواری خۆی لە بێرووت بڵاوی دەکردنەوە، هەروەها لەوانەی جەلادەت لە دیمەشق دەری دەهێنان.

کامیران لە هەردوو قۆناغی ژیانیدا لە سووریا و لە فرەنسا، کۆمەڵێک کاری ئەدەبی و زمانەوانی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشنبیریی گشتی بەزمانانی کوردی و تورکی و ئەڵمانی و فرەنسی بڵاوکردۆتەوە، زۆربەیان لە بابەت فێربوونی زمانی کوردی و پەروەردەکردنی کوردەوەن لە پێناوی پاراستنی زمانی کوردی و بەخوێندەوارکردنی لاوانی کورد. لێرەدا هەندێ لە کارەکانی دەخرێنە بەرچاو.

١- بەرهەمێکی زۆری هەیە لە بابەت زمانی کوردییەوە، بایەخی زۆری بەلایەنی پراکتیکی داوە، لەگەڵ ئەوەشدا لایەنی تیۆری پشتگوێ نەخستووە.

٢- نووسینی لە بارەی ئەدەبی کوردییەوە زۆرە بەهەموو ئەو زمانانەی قسەی پێ کردوون، شیعری کوردی وەرگێڕاوەتە سەر ئەو زمانانە.

٣- لە داهێنانی ئەدەبیدا بەشداری کردووە، کۆمەڵێک شیعری کوردی هەیە

بەناوی «دڵێ کوڕێن من» بڵاوکراوەتەوە.

٤- چوارینەکانی خەیامی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، جگە لەوە قورئانی بەکوردی لێکداوەتەوە، حەدیثی پێغەمبەری کردووە بەکوردی.

سەرجەمی کارە زانستی و ئەدەبییەکانی کامیران تەنیا بەکتێب و سیپارە بڵاونەکراونەتەوە، زۆربەیان لە کەلێن و لاپەڕەی گەلێ ڕۆژنامە و کۆواری کوردی و تورکی و عەرەبی و ئەڵمانی و فرەنسی پارێزراون، پێویستە کۆ بکرێنەوە، چونکە لە بەردەستی نەوەی نوێی کورد نین.

شیعری

لە دانیشتنێکدا کامیران وتی: من شاعیر نیم، بێ نەوایی و بەلەنگازی منداڵی کورد منی هان داوە شیعر بڵێم بۆ ئەوەی بەکوردی پەروەردە ببن. کامیران وەکو هەموو لاوێکی کورد بەشیعر دەست پێ دەکا، لە دواییدا شیعر نەبوو بەپیشەی، لە ناو ئەوەی هۆنیبوویەوە بەرهەمی وا دەکەوێتە بەرچاو رووی ئەوەی هەبێ بچێتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە.

کامیران بەدرێژایی ژیانی کۆمەڵێک شیعری بڵاوکردۆتەوە، لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە لەم ئەدگارانەدا خۆیان دەنوێنن.

١- شاعیر لە بەرهەمیدا تەنیا کێشی سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، لەوانە بەزۆری حەوت بڕگەیی (٤ + ٣) کێشی منداڵان و «هەلوور بەلوور تەکامە» و کێشی هەشت بڕگەیی (بەزۆری ٤ + ٤) کێشی گۆرانی کوردی و کێشی دە بڕگەیی (٥ + ٥) باوترین کێش لە شیعری میلیی سەرزار و نووسراوی کوردیدا. هەروەها لە قافیەدا، جووت قافیە (مەسنەوی) و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی بەکارهێناوە.

زمانی کوردی ئاسانە، خەڵکی نەخوێندەوار و بۆرە خوێندەوار تێی دەگەن. بەزۆری شیعری ئاراستەی منداڵانی قوتابخانە کراوە، لەبەر ڕەوانیی مۆسیقا و ڕیتم زوو لەبەر دەکرێن، وەکو هەموو بەرهەمێکی ماکی جوانکاری تێدا بێ، ئەگەرچی بۆ منداڵان و نەخوێندەوارانیش هۆنرابنەوە، کەسانی خوێندەوار دەهەژێنێ و چێژی لێ وەردەگرن.

٢- مەبەسی بنچینەیی کامیران لە دانانی شیعر فێرکردن و پەروەردەیە

(دیداکتیکی)، لەبەرئەوە لە ڕووی ناوەرۆکەوە خەریکی نیشتمانپەروەری و کوردایەتییە، باس لە مێژوو و بەسەرهاتی کورد دەکا، لە دەستدرێژیی دوژمنانی کورد دەدوێ، بەتایبەتی ئەو کارەساتانەی دەسەڵاتی تورک لە دوای جەنگی دووەمی گێتی بەسەر کوردی هێناوە. ئامۆژگاری منداڵ و لاوانی کورد دەکا نیشتمانی خۆیان خۆش بوێ، فێری زانستی و ئەدەب و هونەر بن، بەبێ قەڵەم نەتەوە ناپارێزرێ، بەبێ چەک دوژمن دوور ناخرێتەوە.

بەرهەمی شیعری کامیران بەدرخان نموونەیێکی جوان و ڕەنگینی شیعری پەروەردەیی و فێرکردنە بۆ زۆربەی خەڵکی کۆمەڵی کوردەواری هۆنراوەتەوە.

نموونەی شیعری

هەیڤ و ستێر (مانگ و ئەستێرە)

لە لیریکێکیدا کامیران دەڵێ:

ئیشەڤ شەڤە شەڤ ب شەڤە
دێ دگـــری تربا خـــوە ڤـــە
هەیڤ دەرکەت ستێرا خوەڤە

دل کەتیمە ئو سینگ ژارم
بـــێ وەلات و بـــێ پـــاژارم

ئەردێ خـوە ڕە ئەز حـەیرانم
برینـدار و بێ دەرمـــــانم
ژ کـــوردان ڕە ئەز قـــوربانم

دل کەتیمە ئو سینگ ژارم
بـــێ وەلات و بـــێ بـــاژارم

بێ خـوەیی مـە ئەز تەنێ مـە
یەک ژ جـامـێـرێن دنێ مـە
ژ بێ بەختی ئەز کەتیمە

دل کەتیمە ئو سینگ ژارم
بـــێ وەلات و بـــێ بـــاژارم

ئیشەڤ شەڤە شەڤ ب شەڤە
باڤێ من تێ گۆڕا خوەڤە
هەیڤ دەرکەت ستێرا خوەڤە

دل کەتیمە ئو سینگ ژارم
بێ وەلات و بێ پاژارم

ئەم لیریکە ئاه و ناڵەی کەسانێکە لە دەروونێکی بریندار و پڕ لە ئازارەوە هەڵقوڵاوە، ڕەنگدانەوەی ئەو کارەساتە نالەبارەیە لە پێشانا دەوڵەتی عوسمانی و لە پاشانا دەوڵەتی تورکیا بەسەر بنەماڵەی بەدرخان و میللەتی کوردیان هێناوە. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم بەدرخان پاشا لە شاری جزیرە و ناوچەی بۆتان ئاوارەی وڵاتی شام کراوە، خۆی و کوڕ و نەوەکانی لە ناوچە تورکی و کوردییەکانی ئەنادۆڵ دوور خراونەتەوە، کامیران لە سووریا لە دایک بووە، ئەو کاتەی ئەم شیعرەی نووسیوە ڕژێمی دیکتاتۆری لە تورکیا لە لووتکەی جەنگدا بووە بۆ لەناوبردنی میللەتی کورد. لەم شیعرەدا بۆ کورد دەلاوێنێتەوە چونکە مەینەتیی هەموو کوردی گرتبووەوە، خۆی و کەسوکاریشی بەشێک بوون لە کورد.

شێخ سەعید
لە لیریکێکیدا دەڵێ:

شێخ سەعیدێ بەهەشتی
زەلامەکی مەزن بوو
د تاری یا شەڤێ دە
ژ بۆنا مللەت ڕا بوو
مللەت نەزان ئێخسیر
ژ خێرا خوە بێ خەبەر
د خەوەکە گران دە
بێ قاسید و بێ ڕێبەر
وەکە ستێرا سوبەهێ
شێخ سەعید هات ژ پیران

ب باوەری ب ســــوندان
ب هەڤــال و ب مــێــران
مللەت نەزان و ئێخـسیـر
ژێ ڕە نــەبــوو ئــاریـکـار
شێخ سەعید دار ڤەکرن
شــــابوون دژمن و نەیار
شۆڕێ شێخی ڕەحمەتی
خــویناوی دە ڤـــەمـــری
لێ کوردستان هێ ساغە
ئو کــوردســتــان نەمــری

کامیران لەم شیعرەدا یادی شێخ سەعیدی پیران دەکاتەوە، قارەمانێکی کورد بوو لەوانەی لە ڕووی تیرۆری مستەفا کەمال وەستان. یەکێک بوو لە قوربانییەکانی ڕێگەی ڕزگاریی نەتەوەی، لە پێش ئەو و لە پاش ئەویشدا گەلێ قارەمانی دیکە سەریان ناوەتەوە. بەشێوازێکی دڵسۆزانەی ڕۆمانتیکییانە شاعیر ئەوە دەردەبڕی لە شەوی تاریکی هەژاری و دواکەوتوویی شێخ سەعید لە خەو هەڵسا و هەڵمەتی برد، لەبەرئەوەی بێ کەس و بێ پەنا بوو سەرنەکەوت، دوژمن ئەو و گەلێک لە یار و یاوەرانی وەک ئەوی لە سێدارە دا، بەڵام کوردستان هەر ماوە و نامرێ.

گۆڕستان

لە لیریکێکی دیکەیدا کامیران دەڵێ:

تەنشتا دەشتا مووشێ
کوشتنەکە خویندار بوو
نە تەنێ میر و مێرخاس
سەرمیان ژی بریندار بوو
نەیار هەمی شەووتاند
نە گوند بەردا ژی نە دەشت

هێــســتــر گــر بـن و هـاوار
مەهـان چـار و رۆژان هـەشت
وەکـێ دژمـن نـێـــزیـک بـوو
بـێ گـــومــــان بـۆ نـکاری
سـێزدە کـچێن کـوردسـتـان
خــــوە ئـاڤــــێتن رووبـاری
ل ناڤ کــەفـێن ئـاڤـا ســار
هــەتـا ئـیـــرۆ ژ بـۆ ڤـــان
ســەد گرین و ســەد کـۆڤـان
ســەد مـەقام و ســەد سـتـران

لەم لیریکە کورت و بچووکەدا کامیران بەسەرهاتێکی قارەمانانەی کیژی کورد دەگێڕێتەوە. بەسەرهاتێکە ڕووی داوە، بەشێوازێکی ڕۆمانتیکییانە لەو ڕووداوە ڕیالیستییە دەدوێ و دەڵێ: لە ڕۆژی هەشتی مانگی نیسانی ساڵێک لە دەشتی شاری مووش دوژمن بەسەر کوردی دادا، گەورە و مێرخاسانیان سەربڕی، دەشت و دەر و گوندیان سووتاند، دار و بەرد کاول بوو، کە جانەوەرەکان لە ژنان نزیک بوونەوە، سێزدە کچی کورد خۆیان هاویشتە ناو ڕووبار بۆ ئەوەی لەشی پاک و خاوێنیان نەکەوێتە بەردەستی گورگەبۆرە چەپەڵەکان. ئەم ئازاییەی کچانی کورد بوو بەسەرچاوە، شاعیر و گۆیندانی کورد بەسەدان گۆرانی و مەقام و سترانیان هۆنیوەتەوە و ئەدەبی میللیی سەرزاریان پێ دەوڵەمەند کردووە.

دەنگێ دێ
لە لیریکێکیدا کامیران دەڵێ:

کــــورمــــانجی زمــــانێ باڤ و کــــالە
تـربـا خــــــــــوە دە دێ ب وی دنـالـە
کـورمـانجـیـیـە دەنگ و شـۆرا پێـشین
کـورمـانجـیـیـە دەنگ و شـۆرا پـاشین

سۆر و گەور و کەسک ب ڕەنگێ کوردی
ب کورمانجی تەنێ ب دەنگێ کوردی
باڤێ من و دادکا سپی پۆر
بانی مە دکن ژ تاری یا گۆر
کورمانجی زمانێ باڤ و کالە
تر با خوە دە دێ ب وی دنالە

لەم شیعرەدا کامیران وشەکانی «کورد» و «کرمانجی» وەک زاراوەیێک بۆ یەک مەبەس بەکار هێناوە. لە مێژووی گشتی و مێژووی ئەدەبی کوردیدا گەلێ جار ئەم دوو زاراوەیە وەک ناو بۆ کورد بەکار هێنراون. لە بنجدا وشەی «کرمانج» بۆ بەشێکی گەورە لە تیرە و هۆزەکانی کورد بەکار هێنراوە. شاعیر لە زمانی کوردی دەدوێ، زمانی دایک و باوک و باپیران. میللەت ئەگەر زمانی نەتەوەیی نەپاراستایە بنەمای ناسیۆنالی لە دەست دەچوو، لەبەرئەوەیە ئەم شاعیرە و گەلێ لە ڕۆشنبیرانی کورد بەدرێژایی مێژوو شانازییان بەو زمانەوە کردووە، وەکو میللەتێکی دواکەوتوو ئەگەر زمانیان نەپاراستایە، وەک هەندێ لە میللەتانی دیکەی مێژوو لەناودەچوون.

***

کامیران بەدرخان، هەندێ جار بە«کاموران»یش ناودەبرێ، لە کوردستانی باشوور «کامەران»ە، کەسێکی نووسەر و شاعیر و زانا و سیاسی و دیپلۆماسی بەرچاوی سەدەی بیستەمە. پلەکانی خوێندنی تەواو کردووە مامۆستا بووە لە دەسگا بەرزەکانی خوێندن. هەموو ژیانی خوێندەواری بۆ کورد خەرج کردووە. وتاری نووسیوە، شیعری داناوە، لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی هەیە. لەگەڵ ئەوەی پارتییایەتی نەکردووە، بەڵام لە سیاسەت نزیک بووە. پشتی هەموو بزووتنەوەیێکی کوردی گرتووە لە پێناوی بیری ڕزگاریی نەتەوایەتی. لە ڕۆژنامەگەری نزیک بووە، کەسێکی شارەزا بووە لە وتووێژی دیپلۆماسی. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا وەک باڵیۆزێکی سیاسی و خوێندەواری کورد بوو لە ئەوروپا.

عەرەبی شەمۆ

بەشی بیست و یەکەم

عەرەبی شەمۆ "عەرەب شامیلۆڤ"

١٨٩٥ – ١٩٧٨

ژیانی

عەرەب کوڕی شەمۆ (شەمسەدین) کوڕی شامیل بەپێی دەستووری بنەماڵەی ئێزیدییان خۆی و باب و باپیرانی لە چینی شێخانن. لە نێوەندی کۆمەڵی کوردی بەناوی «عەرەبی شەمۆ» و لە ناو ڕووساندا بە«عەرەب شەمۆ یێڤیچ شامیلۆڤ» ناسراوە. لە ساڵی ١٨٩٥ لە گوندی سووسز لە ناوچەی قارس لە کوردستانی عوسمانی لە دایک بووە. ژیانی سەردەمی منداڵی وەکو هەموو کوردێک قورس و نالەبار بووە، زیاد لەسەر ئەمە وەک ئێزدییێک بەربەرەکانی کراوە و بەبێ دین لە قەڵەم دراوە. بەهۆی ئەوەی لە بنەماڵەی شێخان بووە ئایینی ئێزیدی تا ڕادەیێک ڕێگەی داوە فێری خوێندن و نووسین بێ، ئەگینا تەنیا دەسەلاتی عوسمانی لە ڕووی خوێندەوارییەوە هۆی دواکەوتنیان نەبووە، بەڵکو قەدەغەکردنی خوێندن و نووسین لە لایەن ئایینەکەی خۆیانەوە کاریگەرتر بووە.

لە دەوروبەری شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ عەرەب لە گوندی ساری قامیش بووە لە ناوچەی قارس، لەو کاتەدا ئەو پارچە خاکەی عوسمانی لە لایەن ڕووسیای قەیسەرییەوە داگیر کرابوو. لەو ڕۆژانەدا دەسەلاتی قەیسەری عەرەبی زیندانی کردبوو، بەتاوانی بلاوکردنەوەی بیروباوەڕی بۆلشەڤیکی و لە شاری ستاڤرۆپۆل لە باکووری قەفقاس دەخرێتە بەندیخانەوە. ماوەی ساڵێک لەو بەندیخانەیە دەمێنێتەوە. بەهۆی دانانی پیلانێکی نهێنییەوە لە بەندیخانە ڕادەکا و ڕوو دەکاتە مۆسکۆ، هەر لەو کاتەدا لە ساڵی ١٩١٨ لە پارتی کۆمۆنیست دەبێ بەئەندام. عەرەب یەکەمین کورد بووە لە ڕووی خوێندەواری و خەباتی پراکتیکییەوە لەو

پارتییەدا بووە بەئەندام. لە ساڵانی ١٩٢٠ – ١٩٢٤ دەبێ بەقوتابی و لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی لە مۆسکۆ دەخوێنێ. ئەم خوێندنە جۆرە وەرسووڕانێک بووە لە ژیانی خوێندەواری عەرەب، شارەزایی لە زمان و ئەدەب و مێژوو و جوگرافیای کورد و کوردستان پەیدا کردووە. جگە لەوە کادیرێکی پرۆپاگەندەی باشی لێ هەڵکەوتووە لە کاروباری سیاسەت و پارتییایەتی. لەبەرئەوە لە ساڵی ١٩٢٤ دەینێرن بۆ شاری یەریڤان و دەکرێتە بەرپرسیار و نوێنەری پارتی کۆمۆنیست لە ناوچە کوردییەکانی ئەرمەنستان و گورجستان بەتایبەتی ناوچەی ئەلەگەز.

بۆ ماوەی هەشت نۆ ساڵ عەرەب نوێنەری کورد دەبێ لە هەموو کاروبارێکی پارتییایەتی و پێوەندیی کورد بەدەسەڵاتی دەوڵەتەوە. وەکو خۆی دەیووت ماڵی تایبەتی خۆی نەبووە، هەر ڕۆژە لە ئاوەدانییێک کاری کردووە و هەر شەوە لە ماڵێک خەوتووە. لە ساڵی ١٩٣٢ ڕووی کردۆتە شاری سانت پیترسبورگ (ئەوسا لینینگراد) و بووە بەقوتابی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی لە بەشی مێژوو کۆششی کردووە. ماوەی شەش ساڵ لەو دەسگا زانستییە بەرزە خوێندوویەتی. لەو سەردەمەدا زانای ڕۆژهەڵاتناس یووسف ئۆربێلی بەنەژاد ئەرمەن دۆستی کورد بووە، یارمەتی عەرەب و هەموو قوتابییە کوردەکانی دیکەی داوە لەو دەسگایەدا، هەروەها زانای بەناوبانگی زمانەوانی نیکۆلای مار لەو ڕۆژگارەدا کەوتبووە چەندوچوونی زمانەوانییەوە لەگەڵ ستالین، وا بوو هەندێ لە قوتابیان و لایەنگرانی تیۆریی مار گیران و ئاوارە کران بۆ ناوچە دوورەکانی ڕووسیای پان و بەرین. پرووشکی ئەم کارە ناپەسەندە بەر عەرەبیش کەوت نەک تەنیا لەبەرئەوەی لایەنگری تیۆریی مار بوو، بەڵکو زیاتر لەبەرئەوەی کورد بوو. تاوانەکەی ئەوە بوو گۆیا پێوەندی لەگەڵ کوردی دەرەوە هەیە، بەڵگەی ئەمە بڵاوکردنەوەی چیرۆکی «شڤانێ کورد»ە لە سووریا و هەوڵدان بۆ وەرگێڕانی بۆ زمانی فرەنسی. ئەوەی ئاشکرایە ئەم چیرۆکە لە ساڵی ١٩٣٠ لە یەریڤان بەزمانی کوردی چاپ کرابوو، ئیتر لە دەرەوەی ڕووسیا هەرچی لەگەڵ ئەم بەرهەمە بکرێ خاوەنەکەی بۆ دەبێ بەرپرسیار بێ!

لە ساڵی ١٩٣٧ عەرەب نامەی خوێندنی باڵای تەواو کردبوو، لەسەر بەرگریکردن بوو کە بەر ئەو هێرشە ناڕەوایە کەوت و نێررایە سیبیریا. بێ دەنگ و

بێ سەنگ ماوەی بیست ساڵی ڕەبەق لە ناو دۆزەخی ئەم ئاوارەییە مایەوە. لە ساڵی ١٩٤٦ کچە ڕووسێکی هێنا و بوو بەخاوەن ماڵ، لەو ژنە سێ کچی بوو. لە ساڵی ١٩٥٧ لە دوای لێبووردنەکەی پارتی کۆمۆنیست لەوانەی لەوە پێش بەناهەق تاوانبار کرابوون عەرەب لەگەڵ ماڵ و منداڵی گەڕایەوە یەریڤان، ئەو کاتە تەمەنی لە شەست ساڵی تێپەڕی کردبوو. ئیتر بەناوی کادیری پارتی کۆمۆنیست تەقاویت کرا. لەو کاتەوە ژیانێکی هێمن و لەسەرخۆی بردەسەر، تا کۆتایی ژیانی خەریکی داهێنانی ئەدەبی بوو، بەتایبەتی نووسینی ڕۆمان. عەرەبی شەمۆ لە ساڵی ١٩٧٨ لە شاری یەریڤان کۆچی دوایی کرد.

عەرەبی ڕۆشنبیر

قۆناغی یەکەمی خوێندەواری عەرەب لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی بیستەمەوە دەست پێ دەکا تا ساڵی ١٩٣٧. لەم ماوەیەدا جگە لە جموجۆڵی سیاسی و کاری پارتییایەتی، عەرەب دەوری گرنگی هەبوو لە دروستکردنی خوێندەوارییێکی تازە لە ناو کوردی قەفقاسی ڕووسیا. ئەو یەکەمین کەس بوو لە ڕۆژنامەی «زاریا ڤوستۆکا» (شەفەقی ڕۆژهەلات)ی ڕووسی لە شاری تفلیس ئەلفوبێی کوردی لەسەر بنجی لاتینی لە ٢١ی تەمووزی ١٩٢٨ی بڵاو کردەوە، لە پاشانا لەگەڵ کوردناس ماراگوولۆڤ بەناوی هەردووکیانەوە ئەو ئەلفوبێیە بەڕەسمی لە لایەن دەسەڵاتەوە دانی پێدانراوە. لە ساڵانی ١٩٢٤ – ١٩٢٨ لەو ڕۆژنامە ڕووسییەی شاری تفلیس وتار و لێکۆڵینەوەی لە بابەت کوردەوە زۆرە. دیارە لەم وتارانەدا لەبەرئەوەی بەزمانی ڕووسی بوون ڕەچاوی ئەوەی کردووە ئەو جۆرە زانیارییانە بخاتە ڕوو کەڵکی ئەوەی هەبێ کورد بەڕووسی زمان بناسێنێ. جگە لەوە مەبەسی بنچینەیی عەرەب بەرپاکردنی شۆڕشی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوو لە نێوەندی کوردی قەفقاس. بۆ ئەم مەبەسە بەزمانانی کوردی و ڕووسی و ئەرمەنی وتاری زۆرە لە بابەت کوردەوە، گەلێ لایەنی ڕۆشنبیریی کورد دەگرێتەوە، بەتایبەتی بایەخی زۆری بەچەسپاندنی ئەلفوبێی لاتینی داوە، لە زمانەوانیدا هەوڵی داوە بەراوورد لە نێوان دیالێکتە بچووکەکانی سەر بەدیالێکتی کرمانجیی باکوور بکا. لە بابەت پێوەندیی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیستێمی کۆنی دەرەبەگییەوە نووسینی هەیە، لە ژیانی ئابووری تازەشدا ئاوڕی زۆری لە

سیستێمی کۆڵخۆز (کێڵگەی هەرەوەزی) داوەتەوە. لەگەڵ ئەم هەموو جموجۆڵییە و بەرهەم زۆرییەی عەرەب لە بابەت هەموو لایەنەکانی ژیانی خوێندەواری نەتەوەی کوردەوە هێناویەتییە ناوەوە پێشەی سەرەکی بەرهەمی ئەدەبی بووە و لە ڕۆماندا داهێنەری یەکەمە.

نووسەری ڕۆمان

عەرەب لە قۆناغی یەکەمی ژیانیدا، کە لە ساڵی ١٩٣٧ کۆتایی پێ دێ، لەگەڵ هەموو کۆششە ڕۆشنبیرییەکانی چیرۆکنووس و ڕۆماننووس بووە. یەکێکە لەو دوو کەسە، ئەو و عەلی عەبدولڕەحمان مەشقی شیعر نووسینیان نەکردووە، ئەگەر بەپێی نەریتی ئەوروپاییان بووایە دەبوو ئەوانیش وەکو نووسەرەکانی دیکەی کورد و هەموو نەتەوەکانی ڕووسیا لە ژێر کاریگەریی ئەدەبی ڕووسی شیعر و پەخشان بەکار بێنن لە بەرهەمی ئەدەبی داهێنراودا، کەچی بەرهەمی ئەم دووانە بەهۆی پەخشانەوە دروست بووە.

لە قۆناغی یەکەمیدا مەشقی نووسینی چیرۆک و ڕۆمان لە لای عەرەب پەیدا بوو. لە ڕووی ڕوخسارەوە لاساییکردنەوەی ئەدەبی ڕووسی بووە. چونکە لەوە پێش هیچ جۆرە تاقیکردنەوەیێک لە ئەدەبی کوردیدا نەبووە لەمەڕ چیرۆک و ڕۆمان نووسین. بەم جۆرە عەرەب بیری لەوە کردۆتەوە ئەوەی لە ئەدەبی ڕووسیدا ڕۆمانی پێ دەڵێن و بەو زمانە نووسراوەتەوە، ئایا شتێکی واش بەزمانی کوردی نانووسرێتەوە!؟ بێ گومان شتی وا بەزمانی کوردیش دەنووسرێتەوە. لێرەدا عەرەب لە ناوەرۆک و ڕووداو و خەڵکی نزیک خۆی دەگەڕێ و چیرۆک و ڕۆمانیان لێ دروست دەکا. لەو ساڵانەدا ١٩٣٠ – ١٩٣٦ مەشقی نووسینی ڕۆمانی کوردی لای عەرەب دەست پێ دەکا. ڕاستە دەڵێن بەرهەمی هونەری و ئەدەبی بەکاملی لە دایک دەبێ، بەڵام ئەم جۆرە بەرهەمە لە ئەدەبی کوردیدا نەبووە، ئەوەی لەوەوە نزیک بووبێ حیکایەتی بەرگوێی ئاگردانی میللیی نەنووسراوە، ئەمە زۆر یارمەتی عەرەبی داوە بتوانێ بەرهەمێک دابهێنێ وا لەو ڕۆمانە ڕووسییانە بکا کە نووسەر ئاگادارییانە. لەبەرئەوەیە بەرهەمە نووسراوەکەی لەو حیکایەتە نەنووسراوانەوە نزیکە. جگە لەوە ئەو گیروگرفتانەی عەرەب دەیەوێ بیانخاتە ناو ڕۆمانەکانیەوە لەو گیروگرفتانەوە نزیکن کە حیکایەتی بەرگوێی ئاگردان دەیانخاتە ڕوو.

ڕۆمـانەکـانی عـەرەب «شـڤـانی کـورد»، «ڕەبـەن»، «کـوردی ئەلەگـەز» نموونەی یەکەمـی هونەری ڕۆمانی کوردین کە لە ساڵانی ١٩٣٠ – ١٩٣٦ لە لایەن عەرەبەوە نووسراونەتەوە. ناوەکانیان ڕەنگدانەوەی دوو دیاردەی پێچەوانەی یەکتری کۆمەڵی کـوردەواری ئەو وڵاتەن، واتـە ژیانی کـۆچەری و شـوانکارەیـی لە لایێک، لە لایێکی دیکەوە ژیـانی نیـشـتـەجـێـیی و کـشـتـوکـاڵی. ئەم دیـاردەیە تا ئێـسـتـاش مـاوە. شـــارۆچکەی ئەلەگـــەز لە بـناری شـــاخـی ئەلەگـــەزە، خـــەڵکی ئەوێ و گـــوند و ئاوەدانیـیـەکـانی دەوروبـەری تا ئێـسـتـاش لە هـاویـنـدا دەچـنە سـەر شـاخ و لەوێ هـەمـوو بنەمـاڵەیێک هـەواری تایبـەتی خـۆی هـەیە و زۆزانی پێ دەڵێن، لە پاییـزدا دەگەڕێنەوە ناو گوندەکانی خۆیان.

لەو ڕۆمانانەدا عەرەب لە ژیانی ئەو خەڵکە دەدوێ لە سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سـەدەی بیـسـتـەم، زۆربەی ئەوانە لە ژێر دەسـەڵاتی تورکی عـوسـمـانی و تورکـە کەمـالیـیـە تازەکـان یا قـەلاچۆ دەکـران یا ئاوارە دەبوون. بێ گـومـان ئەمـە دەبێـتـە سـەرچاوە بۆ بەراووردکـردن لە نێوان ئەو دوو ژیانەدا، نەوە کـۆنـەکە تێی دەگـا و نەوە تازەکەش نەفرەت لە کۆنەکە دەکا و دەستخۆشی لەوانە دەکا کە تازەکەیان ڕەخساندووە.

قۆناغی دووەمی ژیانی نووسەر بیست ساڵ ئاوارەیی لە خاکی سیبیریا، ئەدەبی لە بیــر نەبردبووەوە، دەیـتـوانی بنووسێ، بەڵام چۆن و کێ بۆی بـڵاو دەکـاتەوە! ئەوەی سـەیر بێ دەیووت هیچ ڕق و کینێک لە دەروونم دروست نەبووبوو بـەرامبـەر بەدەسەڵات. باوەڕی تەواوم بەفەلسەفەی دەسەڵاتەکە هەبوو، ئەو خراپەیەی بەمن و بەخـەڵکی دیکە کـرا کـردەوەی ناهـەمـواری پیـاو خـراپان بوو. ئەمـە دەسـتـووری بیروڕای عـەرەب بوو، هـەندێ لە نزیکەکانی لەگەڵی نەبوون، چونکە سەرداری وڵات کە سـتـالین بـوو لە دوای خـۆی بەولاوە بەقـسـەی هـیچ کەسـێکی نەدەکرد. ئـەمـەو دەبوو خۆی ڕێگەی ئەو پیاو خراپانەی نەدابایە کردەوەی وایان لێ ڕووبدا.

قـۆناغی دوایی ژیانی ئەدەبیی عـەرەب لـە سـاڵـی ١٩٥٧ەوە دەست پێ دەکـا تا کــۆتـایی ژیانـی. لەم مـــاوەیەدا جــەوهــەری ڕاســتـی نـووســەر دەردەکــەوێ وەک نووسـەرێکی بەتوانا لـە هونەری ڕۆمـانی کـوردیدا، بەرهـەمـەکـانی ڕووی ئەوەیان دەبێ بکرێن بەزمانی ڕووسی و زمانی هەندێ لە میللەتەکانی قەفقاسی ڕووسیا و ئەو بێگانانـە پێـشـوازییـێکی باشی بەرهـەمی عـەرەب بکەن و وەک داهـێنانێکی

ئەدەبیی بەرز بکەوێتە بەرچاویان.

ناوەرۆکی ڕۆمانەکانی ئەم سەردەمەی لە دەوری دوو مەبەسی سەرەکی دەسووڕانەوە. یەکەمیان بڵاوکردنەوەی بیری فەلسەفی سۆسیالیزم وەک ئیدیۆلۆجییەتێک مرۆڤایەتی لە چەوساندنەوە ڕزگار دەکا. دووەمیان یەکێتیی خاکی کوردستان و میللەتی کورد و هەوڵدان بۆ یەکگرتنی ئەو خاکە پارچە کراوە بۆ ئەوەی کوردیش بەسەربەرزی وەکو میللەتانی دیکە بژی. عەرەب دەیویست ئەم ئارەزووەی بەڕێگەی ئاشتی بەدی بێنی.

لە ساڵانی ١٩٥٧ و ١٩٥٩ ڕۆمانی «بەربانگ» و «ژینا بەختەوەر»ی بڵاوکردەوە. لە ناوی ئەم کردەوە ئەدەبییانەوە هەندێ لە ناوەرۆکیان ئاشکرا دەبێ «بەربانگ» ڕەمزی شەفەقێکی تازەیە، لە دایکبوونی کۆمەڵێکی نوێ. ئەو ڕۆژە تازەیە تەنیا بەسەر کوردی ئەوێ هەڵنەهاتووە، بەڵکو لە ئاسۆی خاکی هەموو نەتەوەکانی ڕووسیا سەری دەرهێناوە. ئینجا «ژینا بەختەوەر». ژیانی بەختیاری لە کۆمەڵێکی سەربەستدا، هەموو کەسێکی گرتۆتەوە، چونکە ئەگەر دەوڵەمەندیش لەم کۆمەڵەدا نەبێ هەژاریشی تێدا نییە. عەرەب لەو کاتەی لە بنجدا ئەو ڕۆمانانەی بۆ ئەوەیە باری قورسی ژیان بۆ هەموو ئادەمزادێک سووک بکا، ئەو لە کۆمەڵی کوردەواری دەدوێ، بەزمانی کوردی قسەیان بۆ دەکا. واتە ناسیۆنالیزم و ئەنتەرناسیۆنالیزم تێکەڵ بەیەکتری دەکا.

لە ساڵی ١٩٦١ ڕۆمانێک بەناوی «کوردی ئەرمەنستان» دەنووسێتەوە. لە ڕاستیدا ئەمە سیناریۆ بووە بۆ فیلمێکی سینەمایی لە بابەت ژیانی کوردی ئەرمەنستانەوە، بەتایبەتی لە ناوچەکانی شاخی ئەلەگەز و ئاوەدانییەکانی بناری شاخ و دەشتی ئەلەگەز. هەموو لایەنی ژیانی ئەو کوردانە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و خوێندەواری و ئەدەبی و هونەری دەگرێتەوە.

لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا عەرەب لەسەر شێوازی تایبەتی خۆی دەمێنێتەوە، بەڵام ئەوە هەیە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە هەست بەگۆڕانی بەرەوچوون بۆ پێشەوە دەکرێ. تاقیکردنەوەی زۆری لە زمانی کوردی، ڕستە و تەعبیر و لێکسیکۆن و وشە و زاراوە بەرەو پێشەوە دەبا. هەندێ لەو کەرەستانە لە زمانانی ڕووسی و ئەرمەنی وەردەگرێ، چونکە ناوەرۆکی ڕۆمانەکانی ئەوە دەخوازێ. ئەو لە بنەڕەتدا هەرچەندە پارێزگاری ژیانی کوردی کردووە لە کۆمەڵی

کۆچەری و کشتوکاڵیدا، بەڵام مەبەسی بنچینەیی ئەوەیە مەدەنییەتی پیشەسازی لە کۆمەڵی کوردەواریدا بخوڵقێنی بۆ ئەم مەسەلەیە پێویستی بەزاراوە و لێکسیکۆنی زمانێکی بەرز هەیە. لەم لایەنەوە تاقیکردنەوەی عەرەب لە پێشخستنی زمانی کوردی زۆرە بۆ ئەوەی زمانەکە پڕ بەپێستی ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە بێ.

لە ساڵی ١٩٦٦ عەرەب ڕۆمانی «دمدم»ی بڵاوکردەوە. ئەمە نموونەی ئەو هەنگاوە بوو ناوەرۆکی ناسیۆنالی ببێتە مەبەسی سەرەکی لە نووسینی ڕۆماندا و ئەنتەرناسیۆنالی بەپلەی دووەم ببێتە هەوێنی ئەو بیروڕایانەی نووسەر دەریان دەبڕێ. ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە عەرەب بیرۆکەی ئەم ڕۆمانەی لە ڕووداوێکی مێژوویی وەرگرتووە. هەر ئەوەندە پارێزگاری ڕووداوە مێژووییەکانی کردووە ئەوەندەی کەڵکیان هەیە بۆ ئەو ڕووداوە نوێیەی نووسەر لە پێناوی داهێنانی ئەدەبییدا دروستی دەکا. بەم جۆرە ڕۆمانەکە کارێکی داهێنانی ئەدەبییە، هیچ پێوەندییێکی بەزانستی مێژووەوە نییە. نووسەر ڕاپەڕین و بەرگریکردنی خانی لەپزێڕین لە قەڵای دمدم دەکا بەڕەمز بۆ بەرگریکردن لە هەموو کوردستان. قارەمانان لە دانیشتوانی هەموو هەرێمەکانی کوردستانن. ڕووداو و خۆ ئامادەکردن لە هەموو شار و ئاوەدانییەکانی کوردستان بۆ بەرگری لە قەڵا بەرچاو دەکەون. نووسەر بایەخی زۆر بەهاوسێیانی کورد دەدا، بەلایەوە پێوەندی پێیانەوە پێویستە دۆستانە و ئاشتییانە بێ. بایەخدانی بەئەرمەن زیاتر لەوەوە هاتووە خۆیان لە نزیک ئەوانەوە دەژین، ئەگینا پێوەندی و هاوسێیەتی کورد لەگەڵ تورک و فارس و عەرەب لە ئەرمەن زۆر زیاترە. ئەگەر لە ڕۆمانەکەدا هەندێ دیاردە هەبێ لە ڕووی مێژوو و جوگرافیاوە ناڕاست بێ، کارێکی زۆر ئاساییە، چونکە ڕۆمانی مێژوویی بەگشتی وەک داهێنانێکی ئەدەبی تەماشا دەکرێ نەک تیۆرییێکی زانستی مێژوو.

لە سەرەتای حەفتاکان عەرەب خەریکی نووسینەوەی ڕۆمانی «هالاو» بوو لە بابەت خەباتی کورد لە کوردستانی گەورەدا لە پێناوی مافی نەتەوەییەوە. هەر لەو کاتەدا پڕۆژەی نووسینەوەی ڕۆمانێکی دیکەی دانا بوو بەناوی «گوندی ئێمە»وە.

***

د. مارف خەزنەدار. ب٦ (٢٤)

عەرەبی شـەمۆ لە ڕیزی یەکەمی ئـەو ڕۆشنبیر و شـاعیر و نووسـەرانە دەوەستێ کە دەوری بالآیان هەبوو لە خەملآندنی خوێندەواری و ڕۆشـنبیریی کوردی لە ولآتی قەفقاسی ڕووسـیا لە سـەدەی بیسـتەمدا. یەکەمین نووسەری کوردە لەو ولآتە و لە هەموو کوردسـتاندا کە ڕۆمانی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، تەنیا بایەخی بەم هونـەرە گـرنگە داوە و لـە هەمـوو نووسـەرانی دیکە زیاتر بەرهەمی لەم بابـەتەی خستۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

عـەرەب تەنیا نـووسـەر نەبوو، کارگـەرێکی زانسـتی و کۆمـەلآیەتی بوو، ئەلفوبێی بۆ کورد دانا، زمانی کوردی بژار دەکرد، ئامـۆژگاری لاوانی دەکرد، فێری سـۆزی مـرۆڤـایەتی و گیـانی کوردایەتی دەکردن. هانی خـوێندنی دەدان، ڕێگەی بۆ خـۆش دەکردن بچن لە ولآتی دوور بخـوێنن. لـە ئێسـگەی شـەمـەندەفـەر بەڕێی دەکـردن بۆ ئەو ولآتانە. دەسـەلآتی داپلـۆسینی ستالینی بیست سـالّ بەدەستبـەسـەری ئاوارەی سـیبیریای کرد. لە پاشـانا وتیـان ئێمـە هەلّە بووین، هـەرچۆنێ بێ ئەوان مـردن، بەلآم عەرەبی شـەمۆ مایەوە.

نووری شێخساڵح

بەشی بیست و دووەم

نووری شێخ ساڵح

١٨٩٦ – ١٩٥٨

ئاگری نەورۆز بە شاپلێیتە و پەڕۆ ناکرێتەوە
زوو ببێتە خۆڵەمێش و تینی دابمرێتەوە
ئاگری نەورۆز بە گیان و دڵ ئەبێ وا خۆش کرێ
گەر بە خوڕ دیجلە و فوراتی بێتە سەر نەکوژێتەوە

ژیانی

نووری کوڕی شێخ ساڵح کوڕی شێخ غەنی کوڕی سەید عەبدولقادر بە بنەچە دەچێتەوە سەر بنەماڵەی سەیدانی بەرزنجی و بەدرێژایی تەمەنی لە شێخ مەحموود نزیک بووە. لە ساڵی ١٨٩٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە بنجدا ناوی دوو وشەی لێکدراو بووە «محەمەد نووری». هەندێ نووسینی بەناوی «م. نووری» بڵاوکردۆتەوە. لە شیعردا ناوی ڕاستەقینەی خۆی «نووری» کردووە بەنازناو، هەندێ جاریش «شێخ نووری» بەکارهێناوە.

خوێندنی بەرایی لە قوتابخانەی تایبەتی خواجە ئەفەندی بووە، بەرنامەی خوێندنی هەموو قۆناغەکانی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە تا گەیشتۆتە قۆناغی موستەعیدی و ئیتر وازی لە خوێندنی ئایینی هێناوە و ئیجازەی مەلایەتی وەرنەگرتووە.

باوکی نووری خەریکی ئاڵوێری بازرگانی بووە لە پێش جەنگی یەکەمی گێتی وازی لێ هێناوە و ئیشەکەی داوەتە دەست نووری و یەکێ لە کوڕەکانی دیکەی. ئیتر لەگەڵ برای بەمەبەسی بازرگانی هاتوچۆی ئێران دەکا. لەم کارەدا چەند جارێک مایەپووچ دەردەچێ و ناچار واز لە کارەکە دێنێ و دەست دەکاتەوە

بەخوێندن، لە پێشانا قوتابخانەی سەرەتایی تەواو کردووە. لە هاوینی ١٩١٦ بووە بەقوتابیی ڕوشدییەی سوپایی سلێمانی، بەڵام بەهۆی مردنی ئامۆزاییێکی وازی لە خوێندن هێناوە. جگە لەوە هەوەسی ئەوەی نەبووە ببێ بەسوپایی. بەگشتی سەرچاوەی خوێندنی نووری لەو قوتابخانانە بووە کە لەسەر پرۆگرامی حوجرەی مزگەوت ڕۆیشتوون.

نووری ماوەیێکی زۆری ژیانی بەمووچەخۆری میری بردۆتە سەر. لە ساڵی ١٩٢١ لە شارەوانی سلێمانی کاتبی دووەم بووە، لە ساڵی ١٩٢٢ کراوە بەکاتبی یەکەم. لە ساڵانی ١٩٢٦ – ١٩٢٧ بووە بەمووچەخۆری کارگێڕی پیشەسازان. چەند جارێک لە کاروباری میری تووشی دوورخستنەوە بووە، هەروەها گیراوە و لە گرتووخانەدا بەند کراوە.

لە ساڵانی ١٩٣٥ – ١٩٣٩ لە کارگێڕی خەزێنە لە سلێمانی و هەولێر مووچەخۆر بووە. لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە کراوە بەمودیری ناحیە لە ناودەشت و باڵەک (نزیک گەلاڵە) و تەق تەق و سەنگاو و بارزان و وارماوە. لە دوا ڕۆژانی مووچەخۆریی میری لە ساڵی ١٩٥٥ بۆ ماوەی سێ ساڵ لە کار دوورخراوەتەوە.

لە سەردەمی لاویەتیدا نووری حەزی لە کچێک کردووە. وا ڕێک کەوتووە شووی بەیەکێکی دیکە کردووە. هەرچۆنێ بێ مێردی ئەو ژنە مردووە، بەم هۆیەوە نووری بەخۆشەویستەکەی شاد بووە. لە شێخ مەحموودەوە نزیک بووە، خۆشی ویستووە، ئەمە ڕایکێشاوە بۆ ئەوەی ڕقی لە ئینگلیز بێ. نووری کەسێکی هونەرپەروەر بووە بەتایبەتی لە گۆرانی. دەنگی زۆر خۆش بووە، شارەزاییێکی تەواوی لە مەقام و گۆرانییە کلاسیکییەکان و میللییەکانی ناو کوردەواری (فۆلکلۆر) بووە. تا پلەیێک ئەم بەهرەیە یارمەتی داوە گوێیێکی مۆسیقی بەهێزی هەبێ و هەڵە لە کێش و قافیەی شیعریدا نەکا.

نووری لە ٢٠ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

کێش و قافیە

نووری یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی ئەدەبی کوردی زۆرترین بابەت و هونەرەکانی ئەدەبی کلاسیکی و خۆماڵی لە ڕووی ڕوخسارەوە لە بەرهەمی شیعری خۆیدا بەکاری هێناوە. نوێکردنەوەکانی تایبەتین بەخۆی و لە ئەدەبی کوردیدا بەناوی ئەوەوە تۆمار کراون. ئەم دیاردانە لەم تێبینییانەی لای خوارەوە دەکەونە بەرچاو:

١- لە بەحرە عەرووزییەکاندا نووری دەوڵەمەندە، حەوت بەحری عەرووزی بەکارهێناوە: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موجتەس، خەفیف، ڕەجەز، سەریع.

٢- لە کێشە خۆماڵییە سیلابییەکاندا هەموویانی بەکارهێناوە، حەوت و هەشت و دە بڕگەیی و کەرتەکانی.

٣- لە یەکێتیی قافیەدا بەشێکی زۆری دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوە وەکو: ا ت خ د ر ش ع ف ک ل م ن و وو ۆ (ە – ـە) ی ێ.

٤- شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) لە بەرهەمیدا زۆرە (ا ا ب ب جـ جـ..).

٥- ئەم وشانە لە پاش قافیەی شیعریدا بەرچاو دەکەون: ئەکا، بێ، تێناگەم، من، منە، بگری، دێنێ، ئەیزانی، مەحشەر، کەی، ترین، شەراب، منم، کەین، ڕواوە، نەگەیی، بوو، ئەگری، ئەکەی، کورد، کە (بکە)، من، ئەمرۆ، دڵ، کەم (بکەم)، ئەکەم، چەمەنە، منە، شەو، کوردستان، نەبوو، خۆم، مووەزەف.

٦- زۆرترین شیعری بەحری عەرووزی شاعیر بەپێی دەستووری کلاسیکی یەکێتیی قافیەی هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا بەشێکی زۆر لەم بابەتە شیعرەی لە ڕووی قافیەوە جووت قافیەیە (مەسنەوی). ئەمەیان دەچێتە ناو نوێگەرییەکانی شاعیرەوە.

٧- لە دیوانی شاعیردا بەرهەمێکی زۆر بەرچاو دەکەون لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی ڕێک خراون. بەپێی دەستووری ڕەچاو کراو بۆ ئەم جۆرە شیعرە پێویستە قافیە مەسنەوی بێ، لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر بەرهەمی لەو جۆرەی هەیە کێشی خۆماڵییە، بەڵام یەکێتیی قافیەی شیعری عەرووزی تێدا بەکار هاتووە. ئەمەش یەکێکە لە نوێگەرییەکانی شاعیر.

لیریک و قەسیدە

نووری لە هەردوو بابەت شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی، لیریک و قەسیدەی هەیە. لیریکی لە قەسیدەی زیاترە. لە لایێکی دیکەوە دەتوانرێ قەسیدەکانی بەچیرۆکەشیعر یا شیعری چیرۆکی (پۆیێم) بژمێررێن، لەوانە:

١- کاروانی ژیان: لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨ لە سلێمانی نووسراوەتەوە. گێڕانەوەیێکی سیمبۆلییە، شاعیر کەوتۆتە گەشت، یا لە خەونیدا لە شاری ژیان دەگەڕێ، ئەو جێیەی هیچ جۆرە گیروگرفتێکی تێدا نییە. نویشکی گێڕانەوەکەی ئەوەیە هەندێ کەس بەئاسانی دەگاتە ئەو ژیانە، هەندێ کەسی دیکە هەر ڕەنج دەدا کەچی تا گوێی گۆڕیش نایگاتێ.

٢- لە خەوما: لە ٨ی ئاغستۆسی ١٩٥٨ نووسراوەتەوە. لەم چیرۆکە شیعرییەدا درێژەدا لە هەڵسوکەوتی سیاسی و کۆمەڵایەتی و پێوەندیی نێوان دەسەڵات و خەڵکی عیراق دەدوێ لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی و ناوەڕاستی سەدەی بیستەم. باس لە فەرمانڕەوایی سەردەمی عەبدولئیلاهی وەسی و نووری سەعیدی وەزیر دەکا. لە پەیمانی بەغدا دەدوێ کە یەکێ لە مەبەسە گرنگەکانی ڕەتکردنەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی و بیری کوردایەتی بوو لە هەموو کوردستانەکاندا، بەتایبەتی کوردستانی عیراق.

٣- لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا (١٩٥٤ - ١٩٥٧) دەسەڵاتی بەغدا عومەر عەلی کردبووە موتەسەریفی سلێمانی بەناوی ئەوەی بەشێوازێکی یەکسانی فەرمانڕەوایی بکا، کەچی بەڕاستی لە پێناوی چەوساندنەوەی خەڵکی سلێمانی و بەربەرەکانی بیری کوردایەتی لەوێ کرابوو بەکاربەدەست. لەو شیعرەدا نووری کەموکورییەکانی دەگێڕێتەوە، دژایەتیکردنی لەگەڵ بنەماڵەی شێخان و خوێندەوار و ڕۆشنبیرە ئازادیخوازەکان. هەروەها باس لە کردەوە و دەستدرێژییەکانی خولەپیزە (مەحموود محەمەد) دەکا.

قەسیدەی بەندی

یەکێ لە خاسیەتە گرنگەکانی دیوانی نووری ئەوەیە کۆمەڵێک قەسیدەی بەندی دەور دەکاتەوە. هەندێکیان شاعیرانی دیکە بۆی نەچوون و تازەن، بڕێکی دیکەیان بەژمارە زۆرن و شاعیرانی دیکە ئەم هەناسە درێژەیان نەبووە لەم جۆرە شیعرەدا.

له دیوانی نووری لەم بابەتەوە ئەم وێنانە دەکەونە بەرچاو:

١- بەندی چوارین: لە کۆی بەندەکانی ئەم جۆرە قەسیدانە ئەم قافیانە دەبینرێن: (ا ا ا ا)، (ا ا ب ب)، (ا ب ا ب)، (ا ب ب ب)، (ا ا ا ب)، (ا ب ب ا).

٢- بەندی پێنجین: لە ناو بەندەکانی ئەم جۆرە قەسیدانە ئەم قافیانە دەبینرێن: (ا ا ا ا ب)، (ا ا ا ب ا)، (ا ب ب ا ا)، (ا ب ب ا جـ).

٣- بەندی شەشین: لە ناو بەندەکانی ئەم جۆرە قەسیدانە ئەم قافیانە دەبینرێن: (ا ب ا ب جـ جـ)، (ا ا ا ا ب ب)، (ا ا ا ا ا ب)، (ا ا ا ب ب ب). جگە لەمە قەسیدەیێکی بەندی شەشینی هەیە قافیەی ڕەنگاوڕەنگی تێدا بەکار هێناوە بەبێ سنوور.

٤- بەندی حەوتین: ئەم جۆرە قافیەی تێدا بەکار هێناوە (ا ا ا ا ا ب ب).

موستەزاد

موستەزاد لە شیعری کلاسیکیی کۆندا دێڕی شیعری بریتی بووە لە نیوە دێڕێکی درێژ و نیوە دێڕێکی کورت، کەچی نووری ئەم وێنە تازانەی لە هونەری موستەزادی کوردیدا داهێناوە:

١- دوو نیوە دێڕ شیعری درێژ و تەنیا نیوە دێڕێکی کورت بەم قافیانە (ا ا ب)، (ا ب ب).

٢- چوار نیوە دێڕی درێژ و تەنیا نیوە دێڕێکی کورت (ا ا ا ا ب).

٣- دوو نیوە دێڕی درێژ و نیوە دێڕێکی کورت (ا ب ا)، (ا ب ب)، (ا ا ا).

٤- پێنج نیوە دێڕی درێژ و تەنیا نیوە دێڕێکی کورت (ا ا ا ا ا ا)، (ا ب ا ا ب ب).

٥- نیوە دێڕێکی درێژ و نیوە دێڕێکی کورت (ا ا)، (ب ب).

تەرکیب بەند

لە دیوانی نووری لە هونەری تەرکیب بەند لیریکێک دەکەوێتە بەرچاو، لە چوار بەند پێکهاتووە، هەر بەندی هەشت دێڕە لەسەر یەکێتیی قافیە. تەرکیبەکە واتە دێڕی دوایی هەموو بەندەکان، دێڕێکی دیاریکراو نییە، مانای هەموویان یەکە لەگەڵ هەندێ دەسکارییەوە.

چوارین
نووری کـۆمـەڵێک هونەری چوارینی ڕەسـەنـی خـۆی هـەیە. جگە لەوە کـۆمـەڵێک چوارینی عومەر خەیامی وەرگێڕاوەتە سـەر زمانی کوردی لەسەر کێش و قافیەی خەیام خۆی.

تاک
لە بابەتی تاک دیوانی نووری کۆمەڵێک دەور دەکاتەوە ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری بیست دانە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

نووری پارێزگاری ناوەرۆکی شیـعـری کلاسـیکی کـردووە، نوێگەری لە شـیـعـرە داهێنراوە تازەکانیەتی:

١- لە شیعرە کلاسیکییەکانیدا تا پلەیێک پارێزگاری یەکێتیی بابەتی کردووە، واتە بابەتەکانی دڵداری و وەسف و ستایش و پێداهەڵدان و داشۆرین و هی دیکە. لەمانەدا دەتوانرێ ئەوە بووترێ ئەگەر زمانی لێ دەربکرێ ئەو شیعرانەی سیما و ئەدگاری قوتابخانەی کوردستانی باشووریان پێوەیە. جگە لەوە لە هەندێ لیریکی لەم بابەتەیدا ناوەرۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی تازەی هێناوەتە ناوەوە.

٢- لە شیعرە نوێیەکانیدا پارێزگاری گیانی چیرۆکی و بەسەرهات و ڕووداوی کردووە، لەبەرئەوە قارەمان و کات و شوێن و بزووتنەوەی دروست کردووە، هەمووی لە بەسەرهاتی ڕۆژانەی خەڵکی کورد بەتایبەتی و خەڵکی عیراق بەگشتی وەرگرتووە. لەم لایەنەوە هەندێ لە شیعرەکانی دەبن بەسەرچاوە بۆ لێکۆڵینەوە لە مەیدانی مێژوودا.

شیعری نووری بەهەموو جۆرێ ئاوێنەیێکە هونەروەرانە وێنەی ژیانی کوردەواری کێشاوە لە کاتی خۆشی و ناخۆشی و بەختیاری و بەدبەختیی میللەتی کورددا.

دەوری نووری لە نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا

نووری یەکێکە لە شاعیرە سەرەکییەکانی نوێکردنەوەی ئەدەبی کوردی، ئەوەی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەم لە ناوچەی سلێمانی سەری هەڵدا. شاعیر وەکو پێویست بوو بەلاساییکردنەوەی قوتابخانەی نالی دەستی پێ کرد، لە دواییدا یەکەم هەنگاوی نوێکردنەوە ئەو ئاشنایەتییە بوو کە لەگەڵ شیعری عوسمانی پێشکەوتووی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناوەوە بوو. نووری خۆی و هاوڕێکانی ئەو شیعرە نوێیەی عوسمانییان کردبوو بەڕێبەر کە شیعریان بەو شێوازە دەنووسی و ناویان نابوو «لاسایی شیعری عوسمانی»، لەوەوە ئیتر بەرە بەرە لە کلاسیکییە لاساییەکە دوورکەوتنەوە، ئەویش زیاتر لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، نەوەکو لە ڕوخساردا. لەبەرئەوە ڕاستیی داهێنانی نووری لە ڕوخساردا دەردەکەوێ، بەتایبەتی کێش و قافیە مەشقێکی گرنگ بوو بۆی. چاکسازی تێدا کردووە و بووە بەقاڵبێک ناوەڕۆکی تازەی تێدا داڕشتووە. شاعیر ئەو توانا هونەرییەی هەبوو دیاردەی پێچەوانەی یەکتری لە سیفەتەکانی شیعری کۆن و نوێ کۆ بکاتەوە و تێکەڵی یەکتریان بکا و شتێکی تازە دابێنێ. واتە توانای ئەوەی هەبوو پارێزگاری شتە کۆنە ڕەسەنەکان و شتە تازە داهێنراوەکانی خۆی بکا. لەمانە ئەوەی دروستی کرد وەکو بەرهەمێکی داهێنراوی ڕەسەن چووە ناو ئەدەبی کوردییەوە. بەم جۆرە نووری تا دوایی ژیانی وەک شاعیرێکی داهێنەر مایەوە. لەبەرئەوە بوو بەسەرانی ئەو شاعیرانەی دەستێکی درێژیان هەبوو لە بزووتنەوەی «شیعری نوێ»ی کوردی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی.

نووری زانا و ڕەخنەگری ئەدەبی

نووری تەنیا وەکو شاعیرێکی گەورە و لە ڕوو و نوێکەرەوە لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا خۆی نانوێنێ، بەڵکو بایەخی زۆری بەلێکۆڵینەوەی ئەدەبی و ڕەخنە و ڕەوانبێژی و کێش و قافیەی شیعری ئیسلامەوی داوە. واتە لە سەردەمی خۆیدا پسپۆڕ و لێزانێک بووە لەو زانست و زانیارییانەی کەوتنە ناوەوە بۆ مەبەسی ناسینی بەرهەمی ئەدەبی لە ناو هەموو نەتەوەکانی گێتیدا.

مـەبەس لە بەكـارهێنانـی زاراوەی «ئیـسـلامـەوی» بۆ ئەو بەرهـەمـە ئـەدەبی و شارستانییەت و مەدەنییەتەیە كە لە ئەنجامی لێكدانی كولتووری عەرەب و عەجەم و توركی عوسمانی و كورد لە دوای ئیسلام دروست بوو، نەک بەمانا ئايينييەكەی. ئیتر لە زانستی ئەدەبدا لە ئەنجامی ئەو گۆڕان و دەسكاری و داهێنانە تازانەی نەتەوە موسوڵمانەكانی ناعەرەب كردیان، شێواز و دەستووری تازە كەوتنە ناوەوە. ئەمـە لـە بەشـداریكردنی ڕۆشنبـیـری هەمــوو ئەو نەتەوانـە پەیدا بـوو. بۆ بەڵگە شیعری عەرەبی كلاسیكی پێش ئیسلام تا سەردەمی فەرمانڕەوایی عەباسیانیش تەنیـا «قـەسـیـدە» بوو. هـونەرەكانی دیكە لـە لایەن نەتەوە ناعـەرەبەكـانەوە دروست بوو و لە دواییدا هاتە ناو ئەدەبی عـەرەبیشـەوە، وەكو چوارین و پێنج خـشتـەكی و موستەزاد و تەرجیع بەند و تەركیب بەند و گەلێكی دیكە.

كـۆمــەڵێک دەســتــوور و نـەریت لە ئـەدەبی ئـەو نەتەوانـە دروست بـوو، زانین و فێربوونیان كارێكی پێویست بوو بۆ لێكۆڵینەوە لە ئەدەبی هەمـوو ئەو نەتەوانە. بۆ ئەم مەبەسە لێكۆڵینەوەی زانایانی ئەدەبی عوسمانی وەردەگرت و لەگەڵ بەرهەمی شیعری كوردی دەیگونجاندن. بۆ ئەم ئامـانجە كۆمەڵێک باس و وتاری نووسییەوە لە پێناوی ڕوونكردنەوەی دەسـتـوورەكانی ڕەخنە و ڕەوانبێژی و كێش و قـافـیـە و هـەمـوو زانیـارییێكی پێـوەندی بەبەرهـەمی ئەدەبییـەوە هـەبوو و لە ڕۆژنـامـەكـانی نیوەی یەكـەمی سـەدەی بیسـتـەمی شـاری سلێـمـانی بڵاوی دەكردنەوە، ئێسـتـا و ئەوسـاش ئەم جـۆرە باس و وتـارانە نرخـی ئەكـادیمیـیـان هـەیە بۆ فـێـركـردنی قوتابیانی هەموو قۆناغەكانی خوێندن.

لە گوڵزاری داهێنانی گێتیی نووری

سروشتی جوانی كوردستان و دڵداری

ئەوەندەی نووری بایـەخی بەسـروشـتی كوردسـتـان و بـەهـار و نەورۆز داوە ئەوەندە خــەیاڵی بۆ دڵداری و جـوانی ژن نـەچووە. ئەگـەر جـوانـی مـێـیـینە هـەندێ جـار بزواندبێتی لە ناو وەسفی سروشت شاردوویەتییەوە.

١

نووری لە وەسفێکی بەهاردا دەڵێ:

بەهـارە ئەمــڕۆ لە باغـا وەنەوشــە مــەســتی ئەکـا
ســـەبا لـە پەڕەی گـــوڵ دا دراز دەســـتی ئـەکـــا
لـە من فـــیـــدایـی تـری لێـــرەدا نـیــیـــە ئەمـــڕۆ
بەغەیری غونچە کە ڕەفعی حیجابی هەستی ئەکا
لە خـــاکـــپـــای گـــوڵا وا بەگـــریە کـــەوت بولبـــول
دەڵێی برەهمـــەند مـــەســتـــانە بت پەرســتی ئەکـا
ئەدەب لـە ســـەرووی ســـەهی وەرگـــرە ئـەگـــەر ژیری
لـەگـــەڵ بڵـندی خـــۆیا هـەوای پەســـتی ئـەکـــا
ئەگـەرچی مـەی نـیـیـە لەم بەزمـەدا بـەتەنگەوە نیم
بەبێ پیـــاڵە لـە باغـــا وەنـەوشـــە مـــەســـتی ئەکـا

نووری باس لە دیاردەی هـەست پێ کراو و ناسراو دەکـا، شـتـە ئاسـاییـیـەکان لە وێنەی شـیـعریدا بـەجـۆرێک دەجـووڵێنێ داهێنانی نوێی هونەرییـان تێدا دروست دەکا. ئەگەر ئەو وێنە تازانە لەگەڵ شیعری کلاسیکی کۆن بەراوورد بکرێن، چەند وێنەیێکی نوێ دەکەونە بـەرچاو: بای شـەمـاڵ دەست درێژ دەکا بـۆ گـوڵ، غونچـە پەردەی هەستی هەڵدەماڵێ. بلبل لە گوڵ دەپاڕێتەوە وەکو ئەو برەهمەنە هیندییەی موناجـات لەگەڵ براهمـای خـوداوەندیاندا دەکـا. لە سـەرەتای شـیـعرەکەدا نووری دەڵێ وەنەوشـە وا خـۆی پیشـان دەدا کە مەسـت و سـەرخـۆشـە، لە دوا دێڕیدا ئەوە دەردەبڕێ وەنەوشە بەبێ مەی سەرخۆشە.

٢

لە شیعرێکیدا نووری وەسفی بەهاری سلێمانی دەکا:

سلێـــمـــانی چ خـــۆشـــە نـەوبەهـاران
بـەلەنجـــەولارەوە دێن گـــوڵعـــوزاران

بەچاوێکی لە شــەرمــا کــەم هـەڵاتوو
ئـەپـچـــڕێـن هەناوی دڵ فـــیگاران
چەمـەن کەوتۆتە خـەندە و من بەگریان
ئـەنـاڵێـنـم وەکـــــو هـەوری بـەهـاران
جـــەوانانی چەمـــەن هاتوونە لەنجــە
بـەئاوازی جـگـەرســـــۆزی هـەزاران
درەخشـانە برووسکەی شـەو لە شـەوقا
وەکـــو ئاهـی دڵی شـــەو زیندەداران
بەســروەی بای ســەحــەر ئارایشی دا
عـوزاری گـوڵ وەکو ڕووی گوڵعوزاران
گـوڵاڵە بـانگ کـرا بۆ ســوور و شــایی
بەتارای سوورەوە ڕەقسـان و ڕەخشـان
بریقــەی پوولەکــەی دەســمــاڵی لامل
وەکـو ئەنجـوم لە دەوری مـاهـی تـابان
ڕشـــــێنـەی ڕووح ئـەپـڕژێنـێ بـەدڵدا
قــــریوەی پێکەنـینـی پۆیـلـەداران
بـەتـەرزەی ئـەم بـەهـارە زۆر ئـەتـرسـم
کــە بشکێ جـامی تۆبەی تۆبەکــاران

نووری جــوانیی بەهاری سلێـمــانی تـەنیـا لـە دیمەنی نەبزووتـوو نابینێ، بەڵکو بەبزواندنی کـیـژە جـوانەکـانی سلێـمـانی دیمەنی بەهار دەبزوێنێ. لەنجـەی ئەو جـوانـانە بووە بەســەمـا لەســەر ئاوازی بلبل هەزارەکـان. شـاعـیـر دوور لە وێنە ڕەوانبێـژییە کلاسیکییەکان وێنەی ڕەوانـبێژی تازەی داهێنـاوە کە بەراوورد لە نێوان ئەندامە جوانەکـانی لەشی ئەو نازەنینانە دەکا لەگـەڵ گوڵ و گـوڵاڵـەکانی بەهار.

٣

نووری شـیـعـرێکی بەتایبـەتی بۆ نەورۆزی سـاڵی ١٩٥٨ هۆنیـوەتەوە، وەکـو لە ناوەرۆکیدا دەردەکەوێ بەهەناسـەیێکی سیاسـی و هـەسـتێکی کوردایەتی دایناوە، لەو سـەردەمانەی ڕژێمی مـەلیکی عیـراق ڕێگەی لە ئاهەنگەکانی نەورۆز دەگرت لە کوردسـتانی عیـراقدا. هۆی نووسینەوەی ئەم شیعرە لە لایەن نوورییەوە ئەوە بوو، لە زستانی ١٩٥٨ دەستەی نووسـەرانی کۆواری «شەفەق» لە کەرکووک هەوڵیان دا مـۆڵەت لە حـوکـوومـەت وەربـگرن بۆ گـێـڕانی ئاهەنگی نـەورۆز لە یەکێ لـە هۆڵی سینەماکانی کەرکووک. لە پێشانا دەسەلات بەڵێنی دا ڕێگە بەگێڕانی ئەو ئاهەنگە بدا، لە پاشـانـا دوو سێ جـار هەڵوێسـتـیـان گـۆڕی. هـەرچۆنێ بێ سـێ ڕۆژ پێش جـەژنی نەورۆز دەسـتـەی نووسـەرانی شـەفەقیان ئاگادار کرد بەوەی مۆڵەت نادرێ ئاهەنگی نەورۆز بەئاشـکرا و نهێنی لە کەرکووک و دەرەوەی شـاردا بکرێ، ئەوەی بیکا بەرپرسیار دەبێ. لەبەرئەوە زۆربەی دەستەی نووسـەرانی شـەفەق ناچار بوون لە کـەرکـووک بچنە دەرەوە. هەندێکیـان بۆ سلێـمـانی و برێکیـان ڕوویان کـردە هەولێر.

نووری ڕۆژێک پێش نەورۆز ئەم هەواڵەی بیـسـتـبـوو، بەم هۆیەوە ئەم شـیـعـرە جوانەی نووسیبووەوە:

ئاگـری نەورۆز بەشـاپـڵـیـتـە و پەڕۆ ناکـرێتـەوە
زوو ببـێـتـە خـۆڵەمـێش و تینی دابمرێتـەوە
ئاگـری نەورۆز بەگـیـان و دڵ ئەبێ وا خـۆش کـرێ
گـەر بەخـوڕ دیجلە و فـوراتی بێتـە سـەر نەکـوژێتـەوە
هاتوو گـەر شـێـتـانە مـەنعی جـەژنی نەورۆزت کـرا
لازمـە گـیـانت بەمـەردی بیـخـەیە ژێر پێـتـەوە
دەست و پێ ئێسکی شکا و چیلکە و چەوێڵی چاوگە بێ
لاشـە هەروەک داری زەنگەقـڵـیـشـە کـۆ بکرێتـەوە
خـوینی لاوان نەوت و بەنزین بێت بڕژێتـە سـەری
گـڵـپـەیێکی وا بسـێنی شـەو دانەمـرێتـەوە

پیـــاو بزیرێنێ وەکـــو شـــێـــری ژیان هەڵمـــەت بەرێ
ژن بـەدەوری ئـاگـــــرا بگـری و بـلاوێـنـێــــــتـــــــەوە
خــۆش ئەبێ ئەوسـا بڵـێـســەی ئـاگـری نەورۆزەکــەت
ئەو حـــەلە ســەیری گـوڵی کـە چۆن دەمـی ئەکـرێتــەوە
دەس ئـەکــــاتـە پێکەنـین بۆ بـولبـــــولی بـاغـی وەتـەن
هـەر بـەیەک ســروەی بەیـان ئەشنێــتــەوە ئـەخنێــتــەوە
چەند بەخۆشی بولبولی خۆشخـوان ئەخوێنێ بۆ گوڵان
چۆن چریکەی ســەرچڵی عــەرشی عــەزیم ئـەگـرێتــەوە
بـەو زمـــانـی حـــاڵەخـــۆشـــە ئـەم نزایـەت بـۆ ئەکـــا
ڕەببی ئەم ڕۆژە هـەمـــوو ســـاڵێ بـەخـــۆشـی بێــتــەوە

شاعیر بەشێوازێکی هونەری و شیعرییانە باس لە لایەنی کۆمەڵایەتی و سیاسی جەژنی نەورۆز دەکا، چۆن لە لایەن دەسەڵاتە داگیرکەرەکانی کوردەوە کراوە بەداردەست بۆ بەربەرەکانی کورد و خواردنی مافی مرۆڤایەتی و نەتەوەیی. شاعیر کورد هان دەدا بێ دەنگ نەبن لە داواکردنی مافی ڕەوایان. وێنە داهێنراوەکانی نووری بەڵگەی ئەوەیە شاعیر توانیویەتی مەسەلەی سیاسی دوور لە سۆز بخاتە ناو قاڵبێکی جوانکاری ئەوتۆوە شاکارێکی ئەدەبی لێ دروست بکا. نووری دەڵێ پێویستە چیلکە و چەوێڵ بۆ ئاگری نەورۆز بەکار نەهێنرێ بەڵکو پێویستە ئێسک و پریسکی شەهیدانی کورد کۆ بکرێتەوە، لەباتی نەوت بەخوێنی لاوان ئەو ئاگرە دابگیرسێنرێ، پیاو شێرانە هەڵمەت بەرێ، ژنیش لە دەوری ئاگر واوەیلا بکەن و بلاوێننەوە. ئەو کاتە جەژنی نەورۆز بەڕاستی دەکرێ و کەس ناتوانێ قەدەغەی بکا.

٤

لە شیعرێکی لیریکی تازە بابەتدا کۆمەڵێک مەبەسی شیعری کلاسیکی لە دڵداری و وەسف و ستایش و پێداهەڵدان و نامەی دۆستایەتی بەشێوازێکی نوێ دەردەبڕێ، بەم جۆرە دەست بەشیعرەکە دەکا:

بولبول فیداتم
حـەیرانـی سـۆز و دەنگ و سـەداتم
قـوربانی وورشـەی باڵی خـێـراتم
فیـدای زانیـاری و مێـشکی وورياتم
لەو تۆزە مێشکەی خوا بەتۆی داوە
زانیاران هەمـوو سـەریان سورماوە
دەمـێکە مـەیلی لای یاران ئەکـەم
تاسـەی دیدەنـی نازداران ئەکـەم
بدە لە شـەققەی باڵی نەرم و سـووک
برۆ تا چەمی خاسـەی ناو کەرکووک
لەوێوە باغـچـەی خـانەقـا دیارە
مـێـرغـوزارێکی تەڕ و ئاودارە
بنیـشـەرەوە سـەر لقی چڵێ
دەس کـەرە ناڵە هـەردەم بۆ گـوڵێ
شـمشـاڵی گەرووت دێنێـتە خرۆش
دڵی دڵداران دەهـێنێـتـە جـۆش

لەم شـیعرەدا نووری بلبل دەکاتە نـامـەبەر، یادی خۆشـەویسـتـان دەکاتەوە. یەکێ لەوانە لە کـەرکووک دادەنیـشێ، وەسـفی جێی زیندەگانییـان بۆ بلبل دەکا و دەڵێ مـاڵیـان لـە لای دەسـتـە ڕاسـتی بەسـتی خـاسـەی بەناوبانگی کـەرکـووکـە، واتە خانەقای سەید ئەحمەد.

ئینجا لەسەر شیعرەکەی بەردەوام دەبێ و داوا لە بلبل دەکا ڕاسپیرییەکان بەو خۆشەویستە بگەیەنێ:

ڕاسـپـێـریم هەیە گـوێ بگرە بەزەین
بچۆرە خزمـەت شێخ کاکە حوسـەین
بڵێ ئەی نـووری دوو دیدەی (نـووری)
نووری خـەریکە بمـرێ لە دووری

عــەقڵ و شــعــووری وا نـزوول ئەکـا
مــەیلی هـاتنت بۆ قــەیتــوول ئەکـا
زۆرم پێ خـۆشـە وەک غـونچـەی بەهار
بگەشــێــیــتــەوە لە دەم جــوێبــار
ئـاواتـەخــــوازم ڕۆژی هـەزار جــــار
چۆن شــەمــاڵ ئـەدا لە چیــا و نزار
بـەســـــروە دڵـم فــێنک کـــاتـەوە
غــەمی کــۆن و نـوێم لـە بیــر بـاتەوە
پێکەوە لـە گــوێی ئاوێ دانیــشـین
ئـەو بەپێکەنین مـن بـەگــریـە و شـین
بێنمــەوە بیــری بـەزمی ئـەو شــەوە
ئێــســتــاش نازانم خــەیاڵـە خــەوە
ئەو شــەوە مـاری ئەگـریجــەی مـاری
لە هـەســــتم ئـاڵا بـەلـەنجــەولاری
گێسووی وەک مـاری ماری لە ئەستۆم
نـەوعــێ ئـاڵا بـوو پـێم نـەبـوو بـڕۆم
وای بێــهـۆش کـردم بە بـادەی چاوی
عــــەقڵ و شــــعـــوورم نایـە پێناوی

خۆشەویستەکەی شاعیر کاکە حوسێنی خانەقایە، دۆست و برادەریەتی. پلە و پایە و کـەسـێـتـی هـەرچی بووبێ بـووە بەسـەرچاوەی ئیلـهـامی شـیـعـری. کـەچی لایەکەی دیکەی ئەم زاتە ڕۆشنبیرێکی شارەزا بوو لە مێژوو و ئەدەبی کوردی و مـێـژووی ڕۆشنبـیـری کـوردەواری، یـەکێ بوو لەوانـەی لە نالی گـەیشـتـبـوون و بە«نالی»ناس ناسرا بوو. بەدرێژایی ژیانی نەبوو بەمووچەخۆری میری و خەریکی کشتوکاڵ و بەرهەمی زەویوزاری خۆی بوو.

نووری بەبلبل دەڵێ ئەوە بەکاکە حوسێن بگەیەنی کە بیری دەکا. وەک دەردەکەوێ لەو کـاتەدا لە ئاوایی قـەیتـوول بووە، ئارەزوو دەکـا ئەویش بـچـێـتـە ئەوێ، کاتێکی خـۆش پێکەوە ببـەنە سـەر. سـەیرانی ناو گـوڵ و گوڵزار و گـوێی جـۆگـەلەی بەهار

بکەن. لەودەمە پڕ لە شادییەدا پێکەوە بیر لەو شەوە خۆشە دەکەنەوە کە چاویان بەجوانی ماری ناوێک ڕوون بووەوە. ئەم ڕووداوە لە یەکێ لە شانۆکانی بەغدا (مەلها = تیاترۆ) بووە کە شاعیر و کاکە حوسێن پێکەوە چاویان بەو سەماکەرە جوانە کەوتووە کە ناوی ماری بووە. ئیتر شاعیر کەوتۆتە گەمەی ڕەوانبێژی و بەراوورد و لەیەکچواندن لە نێوان ناوی «ماری» و بسک و ئەگریجەی کە لە «مار» دەکا و سەرچاوەیێکی گرنگە لە شیعری کلاسیکی کۆنی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست.

لەو ڕۆژەوە تۆی دیوە

قەسیدە بەندە چوارینەکەی بێخود «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە» بەناوبانگە لە ئەدەبی کوردیدا. هەندێ لە شاعیرانی کورد لەسەر کێش و قافیە و مانای نزیکی ئەو قەسیدەیە شیعریان هۆنیوەتەوە. نووری قەسیدەیێکی بەندی شەشینی داناوە بەناوی «دڵی من» لە ڕۆژی ١٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٥١ لە سەنگاو هۆنیویەتییەوە.

بەم بەندانە قەسیدەکەی دەست پێ دەکا:

لەو ڕۆژەوە تۆی دیوە پەرێشانە دڵی من
سەودازەدە وو بێ سەروسامانە دڵی من
پیشەی خەفەت و شیوەن و گریانە دڵی من
گا وێڵی کەژ و کێو و بیابانە دڵی من
گا دەربەدەری کووچەیی شارانە دڵی من
سەرسامی پەل و بەردی منالانە دڵی من

***

هەرچەندە بەدوویا ئەگەڕێم شار و وولاتان
دەشت و کەژ و سەحرا وو چیا و چۆڵ و بیابان
نایدۆزمەوە بێ سەروشوێن ڕۆییوە دیسان
شێتانە ئەبێ ڕووی لە چ لا کردبێ یاران
وەک بولبولەکەی وێڵی گوڵستان بە بەهاران
ئاخۆ لە چ گوڵزارێ غەزەلخوانە دڵی من

گـــاهێ وەکـــو لافـــاوی چیـــا ڕوو لە بیـــابان
وەک هـەوری تـەڕی فـــەســـڵی بەهاران لە نزاران
وەک بـولبــولی ئاوارە لە گــوڵزار و گــوڵســـتـــان
مـــەســـتـــانە ئەســـووڕێتـــەوە هێـــلانە پەرێشـــان
شـمـشـاڵی گـەرووی پڕ لە چریکەی غەم و هیـجران
هـەر ســـــــــاتـە بـەدەردێکـەوە نـالانـە دڵـی مـن

***

ســـاتێ بەهـەوا و مـەیلی پەرسـتش بەگـوڵی ڕووت
جێی مەسجیدە بۆ سوجدەیی میحرابی دوو ئەبرووت
بەینێ بەخـــەیالاتی گـرێ و پێـچی سـەری مـــووت
پابەندی کلێـــســـایە زوننـاری دوو گـــێـــســـووت
حـــەیرانە لەبەر ڕووت و پەرێشـــانە لەبەر مـــووت
گـەهـ کـافـر و گـەهـ شـێخ و مـوسـوڵمـانە دڵی من

***

ســـــاتێ نەبوو دنیـــا بگەڕێ تۆزێ بەکــــامی
ڕۆژێ نەبوو ســـەد دەفـــعـــە نەکــولێـــتـــەوە زامی
زۆرم پەلە کــــرد دڵی نەبێ گـــــیـــــرۆدەیی دامی
بێـــهـــوودە بوو خـــۆی تووشی بەڵا کـرد بەنەفـــامی
ڕووحی بەفـــیـــدا کـــرد و کـــەچی هەر نەبوو ڕامی
ئێـــســـتـــا بەشـــەو و ڕۆژ بەشی گـــریانە دڵی من

وێڵ و سـەرگـەردان لەم شـیـعـرەدا دڵی شـاعـیـرە. لە سـەرەتادا ڕوو دەکـاتە یەکێک، لەوەپێش دیویەتی و گـرفـتـاری بووە، خـۆشی ویسـتـووە، لە دڵی دەگەڕێ چونکە مەڵبـەندی دڵدارییە، لە هـەمـوو جێیێک بۆی گـەڕاوە و نەیدۆزیوەتەوە. شـاعـیر هـەوڵ دەدا دڵدارییـەکەی بخـاتە ناو بیری سۆفـیـزمـەوە. ئەو دڵە پەرێشـانە ڕووی کـردۆتە مزگـەوت لەوێ میحراب لە برۆی دلبەر دەکا، ئینجا چووە بۆ کەنیسە چونکە لەوێ زوننار لە دوو گێسووی خـۆشـەویست دەکا. جـوانی مـوتڵـەقی سـۆفـیـزم کـافـر و

موسـولمانی بۆ نیـیـه، وێنەی کردگـار لە هەمـوو جوانێک دەبینرێ. دڵی شـاعـیر شپرزەیە هەموو کات و ساتێ پیشەی تەنیا گریانە. ئینجا شاعیر دەڵێ:

نەمـــدیوە دڵی وا بەد و ئـاخـــرشـــەڕ و نەکـبــەت
ڕێ لێ هـەڵەبـووی چۆڵ و بیــابانی مــەحـــەببــەت
لاسـار و سـەهـەند و سـەرەڕۆ و سـەر بەمـوسـیبـەت
وەک بایە لـە لای سـەرزەنەش و پـەند و نەسـیـحـەت
گوێ ناگرێ لە جوێن و هەڕەشە و تەعن و مەلامەت
یـا ڕەببـی چ بێـــــهـــــۆش و چ نـادانـە دڵی مـن
***
سـەد خۆزگە بێ بەو ڕۆژە کە نەمبیست بوو ناوت
نەمـچـێـشت بوو تامی مــەیی مــەیخـانـەیی چاوت
نەمــدی بـوو دەس و پێـی دڵەکــەم هەڵقــەیی داوت
ئازاد بـوو لە پێچ و خــەمی ئەگـریجــەیی خــاوت
وا ئێـــســـتــا لـە تاو ئاگـــری هیـــجـــرانی بەتاوت
فـــرمـــێـــسکی ئەڵێی تەرزە وو بـارانـە دڵی مـن
***
خــۆ کـفـری نەکـرد تێـپـەڕی کـرد ڕۆژێ بـەلاتا
زوو هـۆگـــــرت بـوو وا کـــــە ئـەگــــریا بـەدواتا
ســــووتا وەکـــو پـەروانـە لە نـاو شــــەوقی چراتا
ئـەتلێـــتـــــەوە بێـــچــــارە لـە ناو دەرد و بـەڵاتا
خــــــوێنـی بەهــەدەر ڕۆیـی لـە پێـناوی هــەواتا
خــــۆڕایی نیــــیـــــە مـــــەیلی لە تۆرانە دڵی مـن
***
ئیــتـــر بەســـە هـێـندە مــــەدە ئازار و عـــەزابی
بـا نـەشـکێ پیــــاڵەی پڕ و بڕژێ مــــەیی نـابی
بـا نەدڕێ سـەحـیـفـەی ئەدەب و دەرس و کـیـتـابی

خۆت نەختێ بپارێزە لە دوعا وو لە عیتابی
جوابت چ ئەبێ ڕۆژی جەزا وەختی حیسابی
جێی زیکری خودا و مەرکەزی ئیمانە دڵی من

***

شەرت بێ دڵەکەم بگرم وا بیدەمە بەردار
زنجیر و کەلەپچەی کەم هەتا دێتەوە بەربار
بیهێنمەوە ناو قەفەسی سینە وەکو پار
بیدەم بەنیگارێکی وەفادار و خریدار
گوێ بگرێ لە ناڵین و لە گریان و لە هاوار
با بەس بگەڕێ ئەم کەژ و کێوانە دڵی من

شاعیر سەرزەنشتی دڵی دەکا، بەبێ هۆش و نەفام لە قەڵەمی دەدا. بەتەعبیری جوان شاعیر ڕوو دەکاتە دلبەری و دەڵێ: خۆزیا هەر لەو ڕۆژە بوومایە کە ناوتم نەبیستبوو، ئەو کاتە دڵم تووشی ئەم هەموو فرمێسک و مەینەتییە نەدەبوو. شاعیر گفتوگۆ لەگەڵ خۆشەویستدا دەکا، گلەیی لێ دەکا، ئەوەی دلبەر لەگەڵ شاعیری دەکا پاداشی دڵداری نییە، چونکە کە ئەوی خۆش ویستووە لە ئایین دەرنەچووە. لە پاشانا ئامۆژگاری دەکا بۆ ئەوەی ئازاری نەدا، بەزەیی پێ بێتەوە، ئەوجا لە ڕووی دلبەر دەوەستێ و بەڵێن دەدا ئیتر ڕێگە بەدڵی نەدا ئەم هەموو ئازارە بچێژێ. دەیخاتە بەندیخانەوە بۆ ئەوەی بحەسێتەوە و ئەم هەموو دەشت و کێوانە نەکا. شاعیر قەسیدەکەی بەم بەندانە کۆتایی پێ دێنێ:

ئەوسا بگەڕێ یارێ بدۆزێتەوە بۆ خۆی
تێر سوجدە بەرێتە بەری میحرابی دوو ئەبرۆی
ئیتر نەگەڕێ شار و دەر و دەشت و چیا بۆی
ئۆباڵی هەتا هێندە نەچێتە مل و ئەستۆی
بەڵکو ئەمە خوایە کە کەمێ بێتەوە سەر خۆی
با هێندە نەسووڕێتەوە شێتانە دڵی من

***

بڕوا ســـەری خـــۆی هـەڵگرێ ڕوو کـــاتە دیـارێ
یارێ بگرێ خـــەندە بەلەب شـــوهرەیی شـــارێ
دەم پڕ لە شـەکـەرخـەندە مـەلەک چەهرە نیگارێ
بـارانی غــــــەزەب هێنـدە لە ڕوانینـی نـەبارێ
بێنێـــتـــە ســـــەمـــا ڕووحـی ڕەوانم بە ووتارێ
نـەشکێنـێ هەمـــوو ڕۆژێ بـەســـەد تانـە دڵی مـن

***

یـارێـکی وەهـا ترسـی خـــــــوداوەندی لـە لا بێ
ڕەحـــمی بەقـــەدەر زەڕڕەیی مـــوویی لە دڵا بێ
ترســـێکی لە پرســـینەوەیی ڕۆژی جـــەزا بێ
دەرحـــەق بەحـــەبیـبـانی بە عـــەهد و بە وەفـا بێ
زوڵـمـێکی کـە بوو مـەرحـەمـەتیـشی لەگـەڵا بێ
دەس هەڵگرێ لـەم شـیـــوەن و گــریانە دڵی من

***

ئـەم ئاه و ئـەنینـی دڵە گـــیـــانـە بەشکایەت
هـەر بـەردی سـەری ڕێتـە هـەتـا ڕۆژی قـیـامـەت
تۆ تێـمـــەگـە ئـەفـســانەیە کـردوویە بەعـــادەت
هـەر خـاکی بەری پێـتـە بـەشـەوق و بەشـەتارەت
بیـبـەخـشـە کـە خنکاوە بـەلافـاوی نەدامـــەت
هـەرچـەندە کـــە لاســـارە بـەســـەزمـانە دڵی من

***

وا دیارە کە ئاگات لە دەسی خۆت نییە (نووری)
تۆ شاعیری لای خۆت و ئەڵێن ئەهلی شوعووری
ببـــــڕێتـــــەوە ئـەم ڕاز و سـکـاڵایـە لـە دووری
گـوێ مـەگـرە لە ناڵە و لە عـیـتـاب و لە شـرووری
بێـهـۆش و سـەراسـیـمـەیە مـەڕوانە قـوسـووری
تۆ هـەرچی بکەی بەندەیی فـــەرمـــانە دڵی من

شاعیر دڵی لە بەند ئازاد دەکا و ڕێی پیشان دەدا لە وڵاتێک بگەڕێ و یارێکی لێ بدۆزێتەوە، کەسێکی ڕێکوپێک و بەوەفا و دڵسۆز بێ و لە جوانانی شیعری کلاسیکی نەکا. لە دوایدا نووری گلەیی لە خۆی دەکا بۆ ئەو قسانەی خستوویەتییە ناو قەسیدەکەیەوە و ئینجا ڕوو دەکاتە خۆشەویستەکەی و پێی دەڵێ: تۆ ئازادی هەرچی دەکەی. بەو مانایەی دەیکاتەوە بەجوانە عاشق کوژەکانی شیعری کلاسیکی. ئامادەیە دیل بێ بۆ هەموو فەرمانێکی بۆی دەردەکا.

لە ڕووی لۆجیکییەوە نووری کۆمەڵێک وێنەی پێچەوانەی یەکتری کێشاوە، ئەم ناکۆکییانە بوون بەمایەی سەرکەوتنی قەسیدەکە چونکە هونەر زۆرتر پێوەندی لەگەڵ چێژ و خەیاڵدا هەیە کەمتر لەگەڵ ڕاستی و لۆجیک.

ڕەشبینی و نائومێدی لە شۆڕشی ڕۆمانتیکیدا

ئەدگاری ڕەشبینی و دڵشکاوی و نائومێدی لە سەرانسەری دیوانی نووری بەدی دەکرێ، ئەمە وێنەی ڕاستەقینەی ژیانی بووە، چونکە هێمن و لەسەرخۆ و ئاسان نەبووە بۆی.

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

سەفەر کەوتە خەیاڵی هەمدەمی ئەییامی هیجرانم
بیناغەی سەربەسەر ڕووخا هەموو ئاماڵی عیمرانم
لە ئوفقی ئاسمانی دیدە گوم بوو میهری ڕووی بۆیە
سیەهـ بەختانە وەک شەو تیرەکی ئەڕژێتە دامانم
لە گوڵزاری خەیاڵی وورد و خواشتا دڵ وەکو بولبول
خەریکی بەستنی هێلانەیێ بوو بۆ گوڵی جوانم
لەپڕ گەردوونی بێ ڕەحم و وەفا بێ سووچ و تاوان
دەسێکی نایە بینی بولبولی زاری غەزەلخوانم
زمانی شیعری گرتم شێوەیی ئادابی شێواندم
فەساحەت کەوتە ناڵین و بەلاغەت کەوتە گریانم

گەردوون بەپێی ئارەزووی شاعیر نەسووڕاوە، لە گێتیی گەشبینی دوور بووە و لە ئێش و ئازار نزیک بووە. لەم شیعرەدا وێنە کلاسیکییەکانی ڕەشبینی بەهەموو جوانییانەوە بەکاری نەهێناون، چونکە لەگەڵ گیانی ڕۆمانتیکی نوێ ڕێک ناکەون. شاعیر وشە و تەعبیری نوێی خستۆتە فەرهەنگی شیعرییەوە، وەک: ئوفقی ئاسمانی دیدە، سیاه بەختانە وەک شەو، لە گوڵزاری خەیاڵی وورد، فەساحەت کەوتە ناڵین، بەلاغەت کەوتە گریان و گەلێکی دیکە.

٢

لە شیعرێکی پێنجینی ڕۆمانتیکیدا بەناوی «ئادەمیزاد» دەڵێ:

لە ناو شەپۆڵی غەما سەرنگوون و بێ ئارام
بەکێوی سەختی ژیانا بەپێ و چنگەڕنێ
خەریکی هەڵمەتی سەرکەوتنە بگاتە مەرام
لەپڕ نشێوی کڵۆڵییێ بواری لێ ئەتەنێ
بەداوی جەور و خەفەت تاروپۆی لە ئێش و لە زام
زەبوون و ڕێ هەڵە بووی دەشتی چۆڵ و هۆڵی بەلا
شکستە باڵ و شپرزەی پلاری دەستی قەدەر
نە دەست گیرێ لەلاوە دەستی بداتە پەلی
نە هاودەمێ خەفەتی خۆی لە لا بدا بەهەوا
بە لایێکا ئەیەوێ تێپەڕێ نییە ڕەهبەر
لە بەردەمیشیەوە تاریکە سێبەرێکی وەها
هەتاکو چاو بڕ ئەکا توند و تاڵ بیم ئاوەر
ئەدا بەلایەوە ئەخنێتەوە بەئیستیهزا
هەوڵ ئەدا کە بچێ بیگرێ بەڵام سێبەر
چلۆن ئەگیرێ بەهێزی شەلێکی بێ سەروپا
ئەمانە ئەم کەژ و ئەم سێبەر و شەپۆلە یەکی
نموونەیە لە هیوایە و لە ڕێگەیایە بەبار

که چاوی پێ ئەکەوێ بۆی ئەچێ بەئیستیعجال
بەتەنگەوە نییە ڕاهاتووە لەگەڵ ئیهمال
هەتاکو ئەودەمە ئەینێنە قەبری تیرە و تار

ئەم لیریکە بەڵگەیێکی دیکەیە نووری بەگەورەترین شاعیری نوێکەرەوەی قوتابخانەی کرمانجیی باشوور دابنرێ لە سلێمانی لە نێوان هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم.

ئەم شیعرە هەرچەندە لەسەر بەحری موجتەسی عەرووز دانراوە، شاعیر بەگەمەی هونەری لەگەڵ قافیە و وشە و وێنەی ڕەوانبێژی تازە بابەتی دوور لە قاڵبی کۆن توانیویەتی بەرهەمێکی نوێ دروست بکا و جوانییێکی تازە بێنێتە ناو شیعری کوردییەوە. لە قافیەی هەر چوار بەندی شیعرەکە سێ جۆرە سیستێمی بەکارهێناوە (ا ب ا ب ا)، (ا ب جـ ا ب)، (ا ب جـ جـ ب). زمانی کوردییێکی پەتییە، لە شیعری کۆن بەرچاو ناکەوێ. لە ڕووی لێکسیکۆنەوە مانای تازەیە، لێکچواندنی مەتریالی نییە. ڕوومەتی یاری نەکردووە بەگوڵاڵە، یا گوڵاڵە جوانی لە ڕوومەتی یار وەرگرتبێ، بەڵکو ژیانی پڕ لە ئەندێشەیە، لە ڕووناکییەوە دوورە لە سێبەر یا لە تاریکستاندا دەژی. کەسێکی بێ سەروپا چۆن دەتوانێ سێبەر بگرێ، واتە زاڵ بێ بەسەر ژیانی کوڵەمەرگی! نووری توانیویەتی شیعری کوردی لە ڕەوانبێژیی مەتریاڵییەوە، کە ئەویش نرخی خۆی هەیە، دەرباز بکا بۆ ڕەوانبێژیی گیانییەوە.

٣

لە لیریکێکی ڕۆمانتیکییانەیدا بەناوی «گریەی خوسران» نووری جەوهەری شۆڕشی شیعری نوێی کوردی لە سلێمانی دەخاتە ڕوو:

بگری! ئەی شاعیری ناتەوان بگری
مرد لە ڕووحی منا هەموو ئامال
«بیخودانە کفن بدوش ملال»
(بێ ئیختیارانە کفن بەشانەوە)
ئەگەڕێ سەرسەری پەری خەیاڵ

***

بگری! ئەی ڕووحی غـەمنیـشـان بگری
کـە بەکـوللی نـەمـا لە شـیـعـری منا
زەرڕەیێ لەفـــزی ڕێک و پڕ مـــەعنا
وەکـو ئەفـسـوردە ئەگـەڕێ سـەرمـا

***

بگری! ئەی چەهرەیی خـــەزان بگری
گـــریەی دڵ بەکـــوڵ بکا هەیەجـــان
بتـەوێ گـریەکـەی بە وەقـفی خـەزان
گـــریەیێکی غـــەریب و بێ ســامـــان

***

بگری! ئەی ناڵە و فـــیـــغـــان بگری
گـــریەیێکی وەها بەجـــۆش خـــرۆش
کە نەمێنێ نە عەقڵ و فەهم و نە هۆش
خـــەرقـــەیی مـــاتـەمی و ناڵە بە دۆش

***

بگری! ئەی هەوری بێ ئەمـــان بگری
تۆی چاوانی من بکەی تەمـــســـــیل
گـــریەی چاوی تۆ ئەکـــەم بە دەلیل
وەکـو تۆ خـوێنی دڵ ئەکـەم بە سـەبیل

***

بگری! ئەی شـــیـــعـــری ناتەوان بگری
بگری! ئەی ڕووحی غـەمنیـشـان بگری
بگری! ئەی چەهرەیی خـــەزان بگری
بگری! ئەی ناڵە و فـــیـــغـــان بگری

ئەم لیریکە لە ڕووی ڕوخسـارەوە لە شەش بەند پێکهاتووە، هەر بەندی چوار نیوە دێڕ شیعرە، قافیەی بەندەکان بەم جۆرەیە (ا ب ب ب). وشەی «بگری» لە سەرەتا

و دوایی یەکەم نیوە دێڕی شیعری هەموو بەندەکان و نیوە دێڕ شیعری بەندی دوایی هاتووە، واتە (٢٠) جار وشەکە دووبارە کراوەتەوە، جگە لە وشەی «گریە» ئەویش پێنج جار دووبارە و سێ بارە کراوەتەوە.

نووری لەم شیعرەدا ڕوو دەکاتە شتی گیانی و مەجازی، ئەوانەی بەبیر هەستیان پێ دەکرێ وەکو شیعری بێچارە، گیانی غەمگین، ڕووی پاییز، ناڵە و فیغان، هەوری بێ ئەمان، ئەمانە هەموویان لە شین دان. شاعیر هانیان دەدا بگرین چونکە پێوانەی داهێنانی هونەری نەماوە. لە پاشانا ڕوو دەکاتە ئەو شتانەی قسەی لەگەڵدا کردن شیوەن خۆش بکەن.

بەختیاریی گیان و ناهەمواریی گوزەران

نووری لە لایێک لە کون و کەلەبەری ژیانی ئادەمزاد دەگەڕێ و پەنا بۆ خوو و ڕەوشت دەبا و فیکری دانایی ڕۆژهەلات هەڵیدەسەنگێنێ، لە لایێکی دیکەوە دەنواڕێتە گوزەرانی هەژار و بێ نەوایان، ئەمەی پێ چاکترە لە سەرشۆڕی.

١

لە شیعرێکیدا بەختیاری لە لووت بەرزیدا دەبینێ:

سەعادەت گەر بەڕاستی تۆ دەپرسی غیرەتی نەفسە
ئەگەر بەدناویی شارت نەوێ نەفست بەڕەڵڵا کە
ئەگەر بەرزی مەسیحت بۆ نەبێ تەقلیدی یووسف کە
ئەگەییە ئاسمان هەوڵێ بدە زیندانێ پەیدا کە
لە پانایی زەمینا جێت نەبێ شاخ و چیا زۆرە
ئەگەر قەسرت نەبوو عاجز مەبە غارێ بەمەئوا کە
لە ناو شاری عەدەمدا بێ غەمی و ئاسوودەگی زۆرە
ئەگەر ژینی زەریفت دەس نەکەوت مردن تەمەنناکە
جیهان بێ ئێمە زۆر تێپەڕیوە و تێپەڕ ئەبێ زینهار
بەکردەی چاکە ناوێکی نەمر بۆ خۆت موهەییا کە
لە هەوراز و نشێوی ڕێی ژیانا قەت مەناڵێنە
ئەمەل مەبڕە تەحەممول بگرە بێ عەزمی تەوەللا کە

لەم ئامـۆژگـارییـانـەیدا نووری لە سـنووری دانایی ڕۆژهـەڵات و دەسـتـووری ئایینە جـیـاوازەکـان نـەچۆتە دەرەوە. ئاوڕدانـەوەی زیرەکـانەی هـەیـە، توانیـویەتی وێنەی شیعری داهێنراو دروست بکا. کەم شاعیر هەیە باسی کەرامەتی مەسیح و جوانیی یووسـفی نەکردبێ، کەچی ئەم شـاعیـرەمـان لە بەراوردەکـەیدا دەڵێ ئەگـەر بەرزی مـەسـیـحت نەبوو، واتـە نەچووی بۆ ئاسـمـان وەکو ئەو لاسـایی یووسـف بکەرەوە و هـەوڵ بدە زیندانێک پەیدا بکەی، مەبەس بیرەکەیە کە براکانی یووسف خستبوویانە ناویەوە. لەم شـیـعـرەدا نووری وەسـفـی ئادەمـزادێک دەکـا وەکـو خـۆی دەیەوێ، لە ئەنجامـا ئەم وەسـفـە کەسـانـی ڕەسـەنی زانا و هونەرمـەند و شـاعـیـر و ڕۆشنبـیـر دەگرێتەوە، چونکە سەر بۆ کەس شۆڕ ناکەن تەنیا بۆ کەسانی وەکو خۆیان نەبێ.

٢

لە شـیـعـرێکی دیکەیدا خـەڵکی هان دەدا نەفـرەت لە هـەژاری بکەن، بەڵام لەو خراپتر ئەوەیە پیاو دیل بێ و ئازاد نەبێ:

هـەمـــوارە غـــەریبی کـــووچەشـــارێ بێ
مـــاتەمـــزەدە زووخـــاوی جگەرخـــوارێ بێ
شـــەو تا بـەســـەحـــەر بەدەردەوە نـاڵەت بێ
چاتر لەوەیە کـــە یاری ئەغـــیـــارێ بێ

***

برسی و ڕەش و ڕووت بەعاجزی و غەمگینی
ڕابـوێـری بـــەبــێ نـــەوایـــی و بـــێ تـیـنـــی
لەو دەشــتــە لەبـەر هەتاوی ســوور گـوڵچنی
قــوبـووڵتـــرە نەک ڕووی ڕەقــیــبێ ببـیـنی

***

پشـــــتت لە مـــــەرارەتا لە ژێر بارا بێ
ڕووحـــت لـــە ڕەزالـــەتـا لـــە ئـــازارا بـــێ
جـــێی نوسـتن و ڕاحـــەتت لە ناو نارا بێ
نەک پادشـــەهیت لە گـفـتی ئەغـیـارا بێ

ئـاواره و زار و دەربـەدەر و ڕیـســـــــــوایـی
بـۆ قـــــــەتـرەیـە ئـاو لـە تـینـووا خـنـکـاوی
بـۆ لوقـــمـــــەیە نـانـی جـــۆ و دۆ دامــــاوی
زۆر خـۆشـە ئـەڵێن لەبەر ڕەقـیب هـەسـتـاوی

***

بــــەرۆژ پـــووش و پـــەڵاش و زی بمـــاڵـــی
بـەشـــەو تا وەقـــتی ســـبـــحـــەینێ بناڵی
بـنـۆشـی دەمـــــبـــــەدەم زووخــــاو و تـاڵی
نـەوەک بێگانە بێ و ڕوو کــــەیتــــە مـــاڵی

ئامۆژگاری نووری لەم لیریکەدا شاعیرانەیە، وەسفێکی وردی ژیانی هەژاری دەکا لە ڕووی مەتریاڵی و گیانییەوە. برسیەتی و ڕەنج و ئازار و ئاوارەیی و دەربەدەری. ئەگەر ئادەمـزاد ئەم هەمـوو ئازارە بچـێـژێ لـەوە چاکـتـرە پیـاوی ناکـەسـێک یا پاشاییکی بێگانە بێ.

گوێم لە ناڵینی کچێ بوو

بەناوی «پەچە» نووری شیعرێکی لەسەر زمـانی کچێکی کوردەوە هۆنیوەتەوە، لە ساڵی ١٩٤١ بڵاوی کردۆتەوە. شیعرەکە بەم بەندە دەست پێ دەکا:

گـــوێم لە نـاڵـیـنی کـــچـێ بـوو دوێـنـێ ئـەیـلاوانـەوە
وا بـەتـەئـســـیــــر و بـەســـۆز ئـەیـووت دڵـی ئـەتوانـەوە
دەنگ و ڕەنگی وا نـەبیستـراوە و نەبینراوە لـە کـەس
کـــۆنـە قـــەتماغـــەی برینی ناو دڵـی ئـەکـــولانـەوە
ئـەیووت ئـەم ڕووپۆشـە تـەنیا ڕووی نـەپۆشیوین و بـەس
ڕووبـەڕووی خـۆمـان حـوقـووقی نایـنە ناو نـسـیـانـەوە
قـەت نەبوو ڕۆژێ بەســەربەسـتی حـەقێ داوا بکەین
بۆ بـەشی خـۆمـــان بچـینە ســاحـە وو مـەیدانەوە

ئەووەل و ئاخر خەتای ئەم رووڕەشەی رووپۆشە بوو
بوو بەمانیعمان نەچووینە کۆمەڵی پیاوانەوە
دایگرن توخودا فڕێیدەن بیخەنە تەندوورەوە
حەیفە ڕۆژی روو ئەنێنە ناو شەوی دەیجوورەوە

نووری شیعرەکەی لەسەر شێوەی تەرجیع بەند داناوە، بریتییە لە سێ پارچە، هەریەکەی پێنج دێڕە شیعرە، تەرجیعەکەی دێڕی شەشەمە لە هەموویاندا دووبارە دەبێتەوە.

لە سەرەتادا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ کچێک بەچاوی پڕ لە فرمێسکەوە دەلاوێنێتەوە، شین و شەپۆر دەکا بۆ رووپۆش «پەچە» دەڵێ تەنیا رووی دانەپۆشیوە بەڵکو مافی هەموو ژنانی خواردووە، بۆتە هۆی ئەوەی نەچنە ناو پیاوانەوە و بەشداری لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵ نەکەن. لە تەرجیعەکەیدا دەڵێ رووپۆش داگرن و بیخەنە تەندوورەوە. ئینجا شاعیر لە بەندی دووەمدا دەڵێ:

زوڵمی ئەم غەدداره بوو حوکمی موساواتی نەهێشت
جینسی ئێمەی خستە حاڵێکی لە پیاو پاڕانەوە
بۆ بەشی ئێمە کفن بوو وا لە دنیا و ئاخیرەت
لێرە ڕەش لەولا سپی ببڕێ بەبالآمانەوە
حەز ئەکەی پرسە لە پیران و لە پێشینانی خۆت
کێ پەچەی دیوە بە رووی خاتوونی کوردستانەوە
کەی پەچە بۆتە سەبەب بۆ عیففەتی جینسی لەتیف
کافری دڵ تیرە دەخلی کوا بەسەر ئیمانەوە
دایگرن بیگرنە ناو خۆتان و دەوری لێبدەن
بەڵکو بیبینم بەچاوی خۆم بەڕوح کێشانەوە
دایگرن توخودا فڕێیدەن بیخەنە تەندوورەوە
حەیفە ڕۆژی روو ئەنێنە ناو شەوی دەیجوورەوە

شاعیر ئاماژەی هونەریی جوانی هەیە کە بەزمانی کچەکەوە دەڵێ بەشی ژن لە

هەردوو گێتی تەنیا کفن بووە. لێرە کفنی ڕەش و لەوێ کفنی سپی. هەروەها دەڵێ لە پیران و پێشینانی دنیا بپرسن کەی خاتوونی کوردستان پەچەی گرتۆتەوە! ئینجا داوا دەکا پەچە داگرن و دەوری بدەن بۆ ئەوەی لە کاتی گیانەڵادا چاویان پێی بکەوێ. لە دواییدا شاعیر بەم بەندە کۆتایی بەلیریکەکە دێنێ:

کــۆمــەڵێ بگرن لە دەوری ئەلوەداعی لێ بکەن
ناوی با بڕواتە ناو لافـــاوی ئەم نیـــســـانەوە
بیـــخـــەنە تابووتەوە بینێن بەشـانی عـــەزمـــەوە
بیـخـەنە قـەبرێ بەلووتکەی گـردەکـەی سـەیوانەوە
تۆبە بێ یا ڕەببی دفنی ئەو لەوێ جـائیـز نیـیـە
بیـــخـــەنە چاڵێکی قـوولّی گـردەکـەی گـاورانەوە
مـەجلیـسـێکی مـاتەمی بۆ دابنێن و یەک بەیەک
وەرنە تەعزێکەی بەدڵخۆشی و بەڕووی خەندانەوە
ئەم سکاڵایە بەفیکر و شیعری (نووری) تێمەگەن
ئەو کچە دەنگ خۆشە بوو ئەیووت بەدەم گریانەوە
دایگرن توخـودا فـرێیـدەن بیـــخـــەنە تەندوورەوە
حـەیفـە ڕۆژی ڕوو ئەنێنە نـاو شـەوی دەیجـوورەوە

ئینجا بەهەناسەیێکی کۆمیدیانەی هونەری شاعیر داوا دەکا دەوری پەچە بدرێ، ماڵئاوایی لێ بکرێ و بخرێتە ناو تابووتەوە و بەرەو گۆڕستانی گردی سەیوان ببرێ. بەڵام شاعیر زوو پاشگەز دەبێتەوە چۆن ئەم شەرەفە بدرێ بەپەچە و لە سەیوان بنێژرێ! بەڵکو بخرێتە چاڵێکەوە لە گردی گاوران، ئەوجا بەدڵ خۆشی و خەندە و پێکەنینەوە پرسەی بۆ دابنرێ. لە دواییدا نووری ئاوڕدانەوەیێکی جوانی هەیە، دەڵێ من ئەم شیعرەم دانەناوە، بەڵکو قسەی کچە کوردێکی دەنگ خۆشە بەدەم گریانەوە دەیووت.

نووری لەم شیعرەیدا وەستایەتی نواندووە بەوەی باس لە کێشەیێکی کۆمەڵایەتی دەکا بەشێوازی دراما دەریدەبڕێ، هەندێ تراجیدیا، کەمێ کۆمیدیا، گریان و پێکەنینی بەکارهێناوە و ئاسۆیێکی کۆمەڵایەتی و جوانکاری داوەتە شیعرەکە.

لەگەڵ سەعید قەزاز

نووری دۆستـایەتی لەگەڵ سـەعـید قـەزازدا بـووە (مـحـەمـەد سـەعـیـد کـوڕی عەبدولەجید کوڕی ئەحمەد قەزاز ١٩٠٤ – ١٩٥٨) لە زیاتر لە جارێک لە شیعردا یادی کردۆتەوە. سەعید قەزاز لە ساڵی ١٩٤٨ موتەسەڕیفی کەرکووک بووە. لەو کاتەدا نووری مودیری ناحیەی تەق تەق بوو. بەشیعر نامەیێک بۆ سەعید قەزاز دەنووسێ و داوای لێ دەکا لە تەق تەق بیگوێزێتەوە:

(ن) ناوی جەرگم هێند برینی پێوەیە وا سیل ئەکا
(و) وا خەریکە غەم شعوور و عەقلەکەم تەبدیل ئەکا
(ر) ڕوح لە دەرچوونایە بۆ وەسڵی زولەیخای لوتفەکەت
(ی) یووسفی ئاوارەکەت وا مەیلی عیزرائیل ئەکا
(ب) بەرد ئەبارێنێ بەسەرما یەک لەسەر یەک چەرخی دوون
(و) وەک سیاپۆشان ووجوودم ماتەمێ تەمسیل ئەکا
(خ) خەم وەها خوێنی دڵی هێناوەتە سەر دیدەکەم
(ز) زیللەت و ئاه و فیغانم شێوەنێ تەشکیل ئەکا
(م) مردنم لا چاترە لەم ژینە گەردوونی دەنی
(ت) تووڕەیە دایم لە جەمعی عوشرەتم تەنزیل ئەکا
(ج) جەوری ئەم غەددارە ڕەببی ڕوو نەکاتە دوژمنم
(ن) نەختە ئاوێکی لە ڕێدا لێ بە بەحری نیل ئەکا
(ا) ئانێ بێشەی شێر ئەکاتە لانەیی ڕێوی غەریب
(ب) بەینێ ئەیبینی کە سەر گەڕگەڕ بەلاشەی فیل ئەکا
(ت) تابەکەی تاڵاوی ئەم زەهرەت بچێژم ڕۆژ و شەو
(ا) ئێش و ئازارت هەتا کەی کەیف و خۆشیم دیل ئەکا
(ر) ڕوو لە کوێ کەم گێژەلووکە و گەردەلوولی نەگبەتی
(ز) زیندەگی و خۆشیم بەسەد مەرگ و خەفەت تەبدیل ئەکا
(و) ووس بە ئیتر بەسیە هاوار و بەیانی دەردی دڵ
(ی) یاری خۆت مەعنای سکاڵاکەت بەحەق تەئویل ئەکا

د. مارف خەزنەدار، ب٦ (٢٦)

(ت) تێــدەفکرم دێتــە گــوێم دەنگێ بەئەســپــایـی ئەڵێت
(ح) حـامـیـیـێکی خـۆت هەیـە ئەو حـاڵی تۆ تەعـدیل ئەکـا
(و) واز لـەم و لەو بێنە هـەر بـۆ ئەو بـەرە شـــەکـــوای دڵـت
(ی) یاری پێشـووی خـۆتە لوتفی خـۆی بەتۆ تەشـمـیل ئەکا
(ل) لەم قــســانـە لادە نۆبەی ئـیـحـتـیـرامـاتە و ســەلام
(ا) ئاشـنایـان با نـەڵێن هەر بـۆ حـــەجی خـــۆی تیل ئەکـــا
(ک) کـاکـی خـۆمـە زۆر سـەلامـی لێ دەکـەم سـەدیقـمـە
(ا) ئەو مـوئەشـشـیـرمـە ئەزانم ئیشی من تـەعـجـیل ئەکا
ئەووەلی هـەمـــوو مـــیـــســـرەعـــەکـــان کـــۆ ببنەوە
مـیـسـرەعـێکە قـەسـد و ناوی شـاعـیـرێ تەسـجـیل ئەکا
خـــۆت ئەزانـی مـــوخـلیـــســـە بـۆیە بەبێ پـەروا ئـەڵێت
(نووری بـۆ خــزمــەت جــەنابت ئارەزووی تەحــویـل ئەکـــا)

لەم شیعرەدا نووری گەمەیێکی هونەری کردووە. لە سەرەتای شیعرەکەوە تیپی وشەی یەکەمی هەموو دێڕە شیعرەکان تا دێڕی چواردەمین بەسەریەکەوە کۆبکرێنەوە کە دەکاتە ٢٨ تیپ، ئەم ڕستەیەی لێ دروست دەبێ «نووری بۆ خزمەت جەنابت ئارەزووی تەحویل ئەکا»، ئیتر ئەمە بووە بەنیوە دێڕی دووەمی دوا دێڕی شیعرەکە. لە دێڕی پێش دوایی شاعیر دەڵێ ئەگەر یەکەمین تیپی هەموو نیوە دێڕەکان کۆبکرێنەوە مەبەسی نووسینی شیعرەکەیە بۆ ئەوەی سەعید قەزاز لە مەبەسی نووسینی شیعرەکە بگا.

نووری بەخەیاڵێکی شاعیرانە وەسفی ژیانی خۆی دەکا لە تەق تەق. ئەگەر لایەنە داهێنانە شیعرییەکەی لێ دەربکەوێ، شیعرەکە وا دەکەوێتە بەرچاو لە دۆستێکەوە بۆ دۆستێک نووسراوە هیچ پاڕانەوە و مەراییێکی تێدا نییە. سەعید قەزاز ئەم بەرهەمەی بەشیعرێکی بەرز حسێب کردووە و تکای شاعیری گەیاندۆتە ئەنجام، چونکە کەسێکی خاوەن چێژی ئەدەبی بووە و دڵ و دەروونی بەشیعری بەرز بووژاوەتەوە.

٢

له شیعرێکی دیکەیدا نووری گلەیی لە سەعید قەزاز دەکا:

دێتــە بیـرت ئەودەمــەی تۆ ڕووت لە ڕووی پەیمانە بوو
من دڵ و خــوێنی دڵم بۆ تۆ مــەیی و مــەیخــانە بوو
دێتــە بیــرت هـەر بەتـەنیـا تۆ لە پەردەی ســینەمـا
ســینەمــا بووی و لـەوێدا غــەیری تۆ ســیــمـا نـەبوو
دێتە بیرت کارەبای ڕووی حوسنی خولقی تۆ لە کوێ
شــوعلە ئەفـزا بـوایە (نـووری) زوو لەوێ پەروانە بوو
دێتــە بیــرت کــۆمــەڵی جـاران و شــەوگــارانی زوو
گفتوگۆی مەجلیس هەموو هەر ڕاستیی مەستانە بوو
دڵ لە بـاغی ســینـەدا بۆ تۆ لە ڕیشــەی جــەرگ و دڵ
ڕۆژ و شـــەو هەوڵی چنین و بەســـتنی هێـــلانە بـوو
شـــارەزای ڕێ بوو ئەکـــەوتە بەردەمت دڵ دێ بەدێ
شـاری بێ مـیــهـر و وەفــایی ئەو حــەلە وێرانە بوو
چی بەسـەرهات ئەو زەمانەی ڕاستیی و عەهد و وەفا
لای ڕەفـــیق و ئاشـنـایان شــێــوەیی پیـــاوانە بـوو
چۆن موبەددەل بوو بەسەفرای تاڵی ئێش و دەردی دڵ
ئەو شـەرابەی شـەمـعی جـەمعی ئاشنا و بێگانە بوو
تێگەیشــتم بۆ نەمــاوە شـێـوەیی مـیــهـر و وەفــا
تـاکــــــو ڕۆژی یەک دڵـی ئـاوا نـەبـوو ئاوا نـەبـوو
بۆ شــتی چاکــە مــەعــازەڵڵا بکەومــە ســەر زمــان
ئەو خـەیاڵاتـەی کـە من ئەمکرد هـەموو ئەفسـانە بوو
زووم ئەزانـی من کــە قــەت ناکــەومــەوە بیــری یەکێ
واسـیتـەی ئەم بیـرکەوتنەم بۆ نەقلی ئەم بارزانە بوو
ئەو شـــەوەت بیـــرە لە بەزمی وەســـڵی یا دوو بەدوو
تـا بــەیـانــی هــەر بــەیـانــی ڕازی دڵـدارانــە بـوو

ئێستە تۆ بوویتە وەزیر و من مودیرێکی فەقیر
شەرتی ئینساف و مرووەت وا بزانم وا نەبوو

نووری ئەم شیعرەی لە زێبارەوە لە ساڵی ١٩٥١ بۆ سەعید قەزازی نووسیوە لەو کاتەی خۆی گواستبوویەوە بۆ شوێنێکی بەدڵی نەبوو. ئەم لیریکە نامەیێکی شیعری کراوەیە لە کەسێکەوە بۆ دۆستێکی نزیک و خۆشەویست. نامەیێکە سۆزی میهر و وەفای لێ دەتکێ. هەرچەندە هەڵوێستەکە ئەوە هەڵدەگرێ نووری تیژتر بێ، کەچی بەپێچەوانەوە وتەکانی لە گلەیی بەولاوە هیچی دیکە نییە. ئەمە وێنەی داهێنانێکی بەرزە لەوانەی بەرهەمی ئەدەبی و هونەری لە جێگە و کات دەردەچن و دەبن بەکارێکی موتڵەق.

بۆ مێژوو

عومەر عەلی ئەفسەرێکی سوپایی بوو، لە ساڵانی ١٩٥٤ – ١٩٥٧ بوو بەجێگری موتەسەڕیفی سلێمانی. دامەزراندنی بۆ بەڕێوەبردنی ئەم کارەی حوکوومەت بۆ مەبەسی سیاسی بوو نەک چاککردنی باری ژیانی ئەم لیوایە (پارێزگایە) گرنگەی کوردستانی عیراق. سلێمانی نێوەندێکی خوێندەواری و سیاسی پێشکەوتوو بوو، خەڵکەکەی بزێو بوون، عومەر عەلی کابرایێکی کۆنەپەرستی تۆرانی بوو، چاوی بەبینینی کورد هەڵنەدەهات. ڕقی لە بنەماڵەی شێخانی سلێمانی بوو. لە بنجدا تورکچی بوو، بەناوی ئیسلامەوە لای ئاسایی بوو عەرەبچیەتی بکا، وا لە ناو خەڵکی خۆی پیشان دەدا ڕەوشتی یەکسانی لە عومەری کوڕی خەتاب و ئازایی لە عەلی کوڕی ئەبووتالیب بۆی ماوەتەوە. بەهەموو حسێبێکیش کەسێکی بێ بار بوو.

نووری مەلحەمەیێکی (داستانێکی شیعری) دەوروبەری سێسەد دێڕە شیعری هۆنیوەتەوە. بەپێی مەرجەکانی شیعری کلاسیکی قەسیدەیە، لە ئەدەبی میللیی سەرزاریش (فۆلکلۆر) «بەیت»ی پێ دەڵێن. هەرچۆنێ بێ بەڕوخسار و ناوەرۆک لە بەیتەوە نزیکە. شیعرەکە لە چەند بەشێک پێکهاتووە، لە کردەوە ناهەموارەکانی ئەم کابرایە دەدوێ. لەم ماوەیەدا نویشکی مەلحەمەی نووری «بۆ مێژوو» دەخرێتە ڕوو.

نووری بەم دێڕانە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

کەڵـۆڵی جێگایێ بگرێ
مێروولەی باڵ ئەگرێ ئەفڕێ

شـــێـــری ئـەبێ بەمـــام ڕێوی
تـووڵـە ئـەوەڕێ بـەخـــــێـــوی
پەســـمـــایـە بەرز ئـەكـــاتەوە
دوێنـێـی خـــۆی بیـــر ئـەبـاتەوە

لە پاشـانا ئەوە دەردەبڕێ دەسـەڵاتی نێوەندی لە بەغدا كەسێك دەسـتنیشـان دەكا بۆ بەڕێوەبردنی سلێمانی:

گـــەڕا دنیـــا ســـووڕایەوە
كـــون و قـــوژبـن خـــولایەوە
بـۆ ئـەم كـــارە نـاهـەمـــوارە
عــومـــەر عـــەلـی دۆزرایەوە
هیــچی بەگـەورە خــۆ دانەر
ئەوی نووسـیـبـوویە دەفـتـەر
دایە دەسـتی عـومـەر عـەلی
پێـی ووت بڕۆ لا یوسـئـەلی
بڕۆ بـۆ ســـەر سلێـــمـــانی
ئەمـــەش پڕۆژەی نیـــهـــانی
دوژمنی گـەورەی نیشـتمـان
عومەر عەلی وا نارد بۆمـان
خـــۆی دوژمنـی كـوردەواری
دوژمنێكی شــیـــرەخـــواری

كابرا دەسـتێكی باڵای هەبـوو لە ڕووتكردنەوەی خەڵكی لە پێناوی پێكەوەنـانی ماڵ و سامـانێكی زۆر. بۆ ئەم مەبەسە ژنی دەوری گرنگی هەبوو لە كۆكردنەوەی ماڵی مفت، شاعیر دەڵێ:

خـــانم دەلالی خـــۆی هـەبوو
هـەمــــوو ڕۆژێ بـەیانـی زوو

ئەینارد بۆ ناو شار بپرسێ
کێ شتێکی لێ هەڵدەسێ
دەڵاڵ ئەچوو ئەخولایەوە
ماڵێکی بۆ ئەنایەوە

ماڵ دەستنیشان دەکرا. هەواڵیان بۆ دەچوو خانمی موتەسەرِیف پاشا تەشریف دەفەرمووێ. دەست و دیاری خانەخوێ بۆ میوان ئەو زێڕانەیە کە نووری دەستنیشانیان دەکا:

چەرەسی ئەم شاهانایە
سەرپەرچەم و گەردانەیە
یا بازن یا پاوانەیە
دەستێ جلی کوردانەیە
حێل و مێخەک لاگیرەیە
پشتێنی پێچکە لیرەیە

لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەی سلێمانی ڕەنگە عومەر عەلی تەنیا لەوە ڕاست بووبێ کە هەموو کردەوەیێکی خستۆتە پاڵ ئینگلیز و حوکوومەتی بەغدا، هیچی لە خۆیەوە نەکردووە، هەمووی بەفەرمانی ئەوان بووە. نووری بەزمانی عومەر عەلییەوە دەڵێ:

ووتی ئینگلیز ئەمری داوە
وەزیر خەتی وا کێشاوە
ئەبێ ئەم کارە هەر بکرێ
نابێ دەقیقە دوا بخرێ
ئەم شێخانە نابێ ببن
ڕەگیان ئەبێ دەربێ لە بن

ڕق و کینی ئەم کابرایە بەرامبەر بەبنەماڵەی شێخ مەحموود بێ سنوور بوو،

زیاتریش مەسەلە بەربەرەکانی گیانی کوردایەتی بوو، چونکە عومەر عەلی جلخوار بوو وەکو نووری دەڵێ:

ئەندامی حـــیـــزبی تۆران بـوو
دوژمـنی گـــەورەی کـــوردان بـوو
خـــوێن ڕشـــتـنی کـــوردی لـە لا
زۆر بـێ نرخ و زۆر ئـاســـان بـوو

نووری مەلحەمەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

عـومـەر عـەلی کـە نێـرراوە
لەوێ نەخشـەی بۆ کێشراوە
دوژمنـی کـــورد هـەچـی بکا
نـابێ کـــوردێ بـاسـی بـکـا
بۆ ســاڵح کـۆیـیــیـە لۆمــە
ئەم سێ شیعرە لەگەڵ تۆمە
ئـەوەتـی دنیـــا دنیـــایـە
ئـادەمـــیـــزادی وا تـیـــایـە
لەو کـەسانەی کوردیان ناوە
شـــــــتی وا ڕووی نـەداوە
ئەوەنـدە تۆ بێ ویـجـدان بی
نابێ لە توخـمی کوردان بی

کار و کردەوە نابەجێکانی عومەر عەلی لە خۆیەوە نەبوو، لە بەغدا نەخشەی بۆ دەکێشرا. ئیتر ئەو دوژمنی کوردە لە بەغدا عومەر عەلی هەڵبژاردووە کارەکە بگەیەنێتە ئەنجام. بەڵام ئەوەی مایەی ئاخ و داخ بێ ئەو کەسەیە کە ناوی ساڵح کۆییە و قارەمانی پیلان و کردەوەکانی عومەر عەلییە. خراپەی ناکورد بۆ کورد لەوانەیە قووت بدرێ، کەچی خراپەی کورد بۆ کورد کارەساتە، هەر کوردێک ئەوە بکا دەبێ لە نەژادی کوردان نەبێ وەکو نووری دەڵێ.

تەرمی شێخ مەحموود

لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٥٦ شێخ مەحموود لە بەغدا کۆچی دوایی کرد. تەرمەکەیان گواستەوە بۆ سلێمانی، ڕووداوەکانی ئەم گواستنەوە و خۆپیشاندانەکانی سلێمانی و تا ناشتنی لە مزگەوتی گەورە وەک ڕووداوێکی گرنگ چووە ناو مێژووی میللەتی کورد بەگشتی و ناوچەی سلێمانی بەتایبەتی.

بۆ ئەم مەبەسە نووری شیعرێکی هۆنیوەتەوە وەک شیوەن و ماتەمنامە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕووداوێکی مێژوویی بەشیعر تۆمار کردووە پێوەندی بەناشتنی جەستەی شێخ مەحموودەوە هەیە. شیعرەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

شەو بوو جەنازەکەی کە گەیشتە کەناری شارەوە
گیرایە ناو ژمارەیێکی زۆری بێ شومارەوە
بردیانە بەندیخانە کە بیبینێ شێخ لەتیف
دەستێ بکاتە گەردنی باوکی هەژارەوە
کوژرا ژنی ڕەشۆڵ بەیەکەم گوللە بێ گوناه
داخێکی نا بەجەرگی گوڵ و لالەزارەوە
وەک ئەختەری ڕەشۆلی بەستەزمان لە ئاسمان
چۆن زوو کوژایەوە بەڕوخی تابدارەوە
زوو نەوجوانی تر وەکو ئەو کوشتە و جەریح
شارانەوە هەموو بەلەشی زامدارەوە
زانرا نەتیجەکەی کە شتێکی فەلاکەتە
عالەم لە ترسی گوللە کشانە کەنارەوە
سبحەینێ وەزعی مەملەکەتم زۆر شپرزە دی
هەر شورتەیە و خولەی دێ بەدۆنکی و بەدارەوە
وەک ڕووی نەدابێ حادیسەیێک ئەمر ئەدەن ئەڵێن
عالەم ئەبێ خەریک بێ بەسەر ئیش و کارەوە
تیجوال مەنع کرا لە دەمی عەسرەوە هەتا
ڕۆژ هەڵئەهات و شەوقی ئەختەتە دیارەوە

بۆ مـــەنعی ئەو کـــەســـانە ئەهاتن لە دوورەوە
حـــازر کـــرابوو شـــورتە بەپیـــادە و بەســـوارەوە

لەو کاتەی شێخ مەحموود کۆچی دوایی کرد و جەستەیان هێنایەوە سلێمانی شێخ لەتیفی کوڕی لەسەر مەسەلەی سیاسی کوردایەتی گیرا بوو و لە گرتووخانەی سلێمانی بەند کرا بوو. لەو خۆپیشاندانەدا جەماوەر تەرمی شێخ مەحموودیان بەرەو گرتووخانەی سلێمانی برد بۆ ئەوەی بۆ دوا جار شێخ لەتیف چاوی بەتەرمی باوکی بکەوێ. دەسەڵات بەرهەڵستییێکی بێ بەزەییانەی نواند بەرامبەر خۆپیشاندانی خەڵکی بێ چەک و ئاشتیخواز. تەقە دەستی پێ کرد، ئەختەری خێزانی ڕەشۆلی هونەرمەندی گۆرانیبێژ کوژرا. جەماوەر ناچاربوون بڵاوەی لێ بکەن بۆ ڕۆژی دوایی ناو شـــار ئاســـایی نەبوو، پۆلیس لە هەمـــوو لایێک دیار بوو. ئەو ڕۆژە لە پێش ڕۆژئاواوە جاڕ درا کەس لە دەرەوەی ماڵی خۆی نەمێنێ، ئەوەی سەرکێشی بکا لە لایەن پۆلیسەوە سزا دەدرێ. نووری لەسەر شیعرەکەی بەردەوامە:

بێـــجگە لەمـــەش ئەمـــر بەنەواحی و قـــەزا درا
نابێ بەناوی پرســـەوە کـەس بێـتــە شـــارەوە
سێ ڕۆژی مـــاتەمی کـە دییـــان بەم حـــەقـــارەتە
بڕیار درا بەجــــــارێ بەلادێ و بەشــــــــارەوە
غـــەمـــبـــار بن و جلی ڕەشـــی مـــاتەم لەبەر بکەن
پیـــر و جـــوان هـــەمـــوو بەدڵی غـــەم گـــوســـارەوە
وەخـــتێ ئیـــدارە فـــەرقی بەعـــەزمی ئەمـــانە کـــرد
قـــانوونی هێـــزی شـــورتەیی لێ خـــســـتـــە کـــارەوە
پۆلیـــــسێ جل ڕەشــــێکی بکەوتایە بەر نـەزەر
ئەیبــــردە گــــۆشــــەیێکی پەنا و نـادیـارەوە
ئەووەل نەسیحەت و هەڕەشەی دەستی پێئەکرد
ئەیووت بەمـــانە خـــۆت مـــەخـــەرە گـــیـــر و دارەوە
پێتان ئەڵێم بەڕەسمی جلی ڕەش لەبەر مەکەن
یاســـــاغـــە کــــەس ببـــینرێ بەلێـــوی بەبارەوە

پشــتــێنی ڕەش جــەریمەیە بیگۆڕە تا زووە
تاکـو فـڕێی ئەدەی بچــۆ زوو خــۆت بشــارەوە

دەســەڵات تەنیـا بەکـردەوەکانی نـاو شـاری نەوەسـتـا . فـەرمـانی دەرکـرد خـەڵکی ناوچەکانی دەرەوەی شاری سلێمـانی نابێ بێن بۆ ناو شار و بەشداری لە پرسـەی شێخ مـەحمـوود بکەن. خەڵکی دەشت و گوندەکان بۆ دەربڕینی هەسـتی ناوەوەیان جلی ڕەشی ماتەمینیان لەبەر کرد. پۆلیس سەرزەنشتی دەکردن، ئەوەی پێ خۆش نەبوو خـەڵکی لەبەر شـێخ مـەحـمـوود، غـەمبـار و لێوبەبار بن، یا پشـتێندی ڕەش ببەستن. لە دواییدا نووری شیعرەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

هـەر چایـچـیـیـە و بەدەم شــەقی پـۆلیـســەوە زەلیل
هـەر ســــایەقـــــە ئەنـاڵێ بـەدەم لیس و دارەوە
ڕادیـۆ بـەزۆری شـــەق ئـەبـێ بکرێتـــەوە لـە هـەر
دوکـــان و چایـخـــانە بـەنـەغــمـــەی قـــەتـارەوە
هەر جل ڕەشی هەژار بوو ئەیان برد لە زۆری لیس
ئەخـــرایە ژێر ســـوئـالی گـــەلێ نـالـەبـارەوە
قـۆڵیــان ئەگـرت بەدوو کـەس و ئەبرایە بـەردەمی
قـــۆمـــیـــســـەری بەفـــیـــز و کـــڵاوێکی لارەوە
ئەیووت بەمن بڵـێن چیـیـە کـەوتوونەتە ســەری
خـــۆت تووش مـــەکــە بـەکـــۆڵێ مناڵی هـەژارەوە
کێ مـردووە! سـەبەب چیـیە ئەم حـوزن و ماتـەمـە!
خـــۆ ئـاســـمـــان بەجـــارێ نەکـــەوتۆتە خـــوارەوە
لێی هاتە جەواب شـپرزەیی شـەق سـەرشکاوی دار
ڕووی کـــردە قــــۆمـــیـــســـەر بـەدڵی زامـــدارەوە
من ســـەروەری ووڵاتم و ســـەرداری قـــەومـــەکـــەم
بمرێ بـەئێـــشی دەردی دڵ و ئیـــحـــتـــیـــقـــارەوە
مـن بێـم لـەبـەر ڕەزای دڵی تۆ یا یـەکـــێکی تر
نـامــــووسی کــــوردەواری بنێـــمـــە کــــەنارەوە

تۆ و ئەو کەسەش کە وای ووتووە باشی تێبگەن
کورد نایەوێ بژی بەڵەککەی عەیب و عارەوە

کۆچی دوایی شێخ مەحموود ڕووداوێکی گەورە بوو، دەسەڵاتی دەوڵەتی سەر بە بەغدا بەچاوێکی سووک تەماشای دەکرد و هەوڵی دەدا لە بەرچاوی خەڵکیش سووکی بکا، بەهەموو جۆرێ بۆی نەدەکرا هەتا بەزۆریش چایچی و دوکاندارانی سلێمانی وا لێ بکا تازیە نەگرن و ڕەشپۆش نەبن، وەکو ڕۆژانی ئاسایی ڕادیۆ بکەنەوە. بەچاوێکی سووک تەماشای خوالێخۆشبوو شێخ مەحموودیان دەکرد، بەڵام شاعیری لووت بەرز نووری وەرامی ئەوە بوو، سەروەری خاکم و سەرداری میللەتم مردووە، لەبەر ئارەزووی ئێوە ناموسی کوردەواری ناخەمە پشتگوێ، کورد دەیەوێ هەمیشە بەسەربەرزی بژی.

ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە، بەسەرهاتی هێنانەوەی تەرمی شێخ مەحموود لە بەغداوە بۆ سلێمانی لە سەردەمی عومەر عەلی بوو کە جێگری موتەسەریفی سلێمانی بوو. ئەم کردەوەیەی ئەو کابرایە بەڵگەیێکی دیکە بوو دەسەڵاتی بەغدا بەچاوێکی سووک تەماشای کوردی دەکرد و ڕق و کینێکی زۆری لە بنەماڵەی شێخ مەحموود بوو و لەبەرئەوەی شێخ بۆ ماوەیێک مەلیکی کوردان بوو لە کوردستانی باشوور. ئەوەی دەگێڕنەوە ئەوەیە لە کاتی هێنانەوەی تەرمی شێخ بۆ سلێمانی عومەر عەلی لە شار نەبووە، ئەوەی کراوە جێگری کردوویەتی، ئەگەر لەوێ بووایە هەڵسوکەوتەکە هەر وا دەکەوتەوە کە ڕوویدا.

نووری و ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا

کوودیتا عەسکەریتارییەکەی سوپای عیراق لە بەغدا، ڕووداوێکی لەپڕ و چاوەنۆڕ نەکراو بوو. زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی عیراق بەعەرەب و کوردەوە لەگەڵ ئەنجامی ڕووداوەکە بوون، چونکە بنچینەیی بوو لە ڕژێمی مەلیکییەوە وڵاتی گواستەوە بۆ کۆماری، ئەمە خۆی لە خۆیدا پێشکەوتن بوو. بەڵام لە دوای دوو سێ ساڵ چی بەسەرهات، ئەمەیان مەسەلەیێکی دیکەیە.

نووری وەکو زۆر لە شاعیرانی کورد لە شیعرێک زیاتری وتووە بۆ ئەم ڕووداوە. بێ گومان هەڵوێستی نووری ڕەنگدانەوەی ئارەزووی زۆربەی نەتەوەی کورد بووە.

شاعیر لە لیریکێکیدا لەم بابەتەوە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئەمڕۆ کە چواردەیە لە تەمووز جەیشی بێ ئەمان
ئازانە هاتنە کایەوە وەک کێوی پڕ لە گیان
دەسیان بەجارێ دایە دەسی یەکتر هەموو
جەیش و شەعب مەرامی بەمەردانە خستە ڕوو
وەک دیجلە جەیش بەهێزی گەلی بێ حیسابەوە
بوونە شەپۆل و چوونە سەراپای ڕەحابەوە
شێرانە جەیشی داغ لە دڵ و شەعبی قارەمان
کەوتوونە خوێن ڕژاندنی میللەت فرۆشەکان

شاعیر بەشێوازێکی ئەدەبی باس لە ڕووداوی کوودیتا سوپاییەکە دەکا. بەڕاستی ئەم شۆڕشە دەبوو میللەت بیکا، بەڵام کە بۆی نەکرا بێ گومان پشتگیری لە سوپا کرد، ئەگەر ئەم پشتگیرییە نەبووایە کوودیتاکە سەری نەدەگرت. سەرکەوتنە سوپاییەکە بەگرتنی کۆشکی ڕەحابی بەغدای بنەماڵەی مەلیک پیرۆز بوو. لە ناو ئەو کۆشکە ئەندامانی بنەماڵەی مەلیک کوژران و لەناوبران، بەتایبەتی مەلیک فەیسەڵی دووەم و عەبدولئیلاهی خاڵی کە وەسی بوو.

ئینجا شاعیر ئاماژە بۆ گەورەترین دەسکەوتی دەکا لەم کوودیتایە:

ئیعلانی حوکمی تازە بەجومهوورییەت کرا
کورد و عەرەب شەریکە بەشن هەروەکو برا

ئەوجا باس لەو سەربەستییە دەکا کە ئەم کوودیتایە لەگەڵ خۆیدا هێنای:

کوێ ئارەزوو ئەکەی بچۆ سەربەست و دڵنیا
جاسووس و ترسی گرتن و لێدان و شەق نەما
ئەمجا بنوو بەبێ غەم و بێ ترس و بێ خەیاڵ
ئیتر نەما ژیانی زەلیلانە ژینی تاڵ

لە پاشانا بەم دێڕە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ڕەببی بژی بەسوودەوە بۆ خاکی نیشتمان
بۆ تۆڵەسەندنی گەلی مەزڵووم و ناتەوان

شاعیر لە بۆچوونەکانی لەم شیعرە و ئەو شیعرانەی بۆ کوودیتا سوپاییەکەی عیراق هۆنیویەتییەوە ڕاستگۆ بووە، چونکە لە سەرەتادا ئەم ڕووداوە گەورەیە سوودی بۆ هەموو عیراق هەبوو، بەڵام لە دواییدا خۆی خواردەوە وەکو زۆربەی شۆڕش و کوودیتا گێتییەکانی دیکەی ڕۆژگارانی مێژوو. ئەم جۆرە شیعرانە نرخی جوانکارییان نادۆڕێن و وەک نموونەی جوان لە مێژووی ئەدەبدا دەمێننەوە. کورد ئەگەر قازانجی لە کوودیتاکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدای کردبێ، لە دواییدا زۆرتر زیانی لێ کەوتووە.

ژن

لە شیعرێکیدا نووری لە ژنی خراپ دەدوێ:

ژنی بەدچەشنی کۆلنج ژان ئەهێنێ
ئەگەر زوو نەیتەقێنی ئەتتەقێنێ
ژنێ ژن بێ لە ژانی ژینی دنیا
بەجۆرێ لات ئەدا سەر سوڕ ئەمێنێ
ژنت گەر ژن نەبێ ژانە ژیانت
ژنێ ژن بێ هەموو دنیا ئەهێنێ

لەم شیعرەدا نووری وەسفی ژنی بەد دەکا. بیروڕای لەم بابەتەوە ئاساییە. ڕەنگە شیعرەکە شتێکی تازەی تێدا نەبێ. نرخی هونەریی بەرهەمەکە لایەنی ڕەوانبێژییەکەیەتی. لەم پارچە شیعرە بچووکەدا دوازدە جار وشەکانی «ژن» و «ژان» و «ژین» و «ژیان»ی دووبارە کردۆتەوە. مۆسیقا و ڕیتمێکی خۆش ئاوازی داوەتە شیعرەکە و مۆزاییکێکی هارمۆنییانەی لێ دروست کردووە.

***

نووری شێخ ساڵح لە سەدەی بیستەمدا نوێکەرەوەی قوتابخانەی کلاسیکی سەدەی نۆزدەمی کوردستانی باشوورە لە سلێمانی. پارێزگاری ئەدگاری شیعرە

کلاسیکییە کۆنەکەی کردووە و لەگەڵ پێویستییەکانی سەردەم گونجاندوویەتی. شۆڕشەکەی لە ڕوخسار و ناوەڕۆکی شیعردا بووە، گەمەی بە بەحری عەرووزی کێشی سیلابی و خۆماڵی کردووە. لە بەکارهێنانی قافیەی ڕەنگاوڕەنگ وەستای بێ هاوتا بوو. تا پلەیێک دەستووری هەردوو جۆرە شیعرە عەرووزی و سیلابییەکەی پاراستووە. سەرکەوتنی لەوەدا بوو هەندێ مەرجی هونەریی تایبەتی بەهەریەک لەو دوو جۆرە شیعرە بۆ ئەوی دیکەیانی بەکارهێناوە. وەکو بەکارهێنانی یەکێتیی قافیەی شیعری عەرووزی بۆ شیعری سیلابی، یا پێچەوانە بەکارهێنانی جووت قافیە (مەسنەوی) تایبەت بەشیعری سیلابی بۆ شیعری عەرووزی.

نووری تا پلەیێک ناوەڕۆکی شیعری کلاسیکی پاراستووە لە ڕووی بابەتەوە، دڵداری، وەسف، ستایش، هتد... تازەگەرییەکەی لە فراوانکردنی ئاسۆی ئەو شیعرانە بوو، لەگەڵ پارێزگاریکردنی مەبەسەکە، کێشەی کۆمەڵایەتی تێئاخنی و سیفەتی لیریکی ئەوروپاییانەی دایە شیعرەکەی.

نووری شاعیری ژیان بوو، دیوانی شیعری ئاوێنەی ڕووداو و بەسەرهات و ئامانجی میللەتی کوردە. هەرچۆنێ بێ داهێنانی هونەری و ئەدەبی دوور لە تیۆریی زانستییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرچاوەیێکە مێژوونووس دەکارێ زانیاری لێ دەست بکەوێ. نووری شاعیرێکی سەرکەوتووی شیعری لاسایی کلاسیکی بوو، وەستایانە توانی دەورێکی باڵای هەبێ لە بزووتنەوە «شیعری نوێ»، بەشاعیرێکی نوێخوازی سەرکەوتووش لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا خۆی بنوێنێ.

عورفی

بەشی بیست و سێیەم

عورفی

١٨٩٦ – ١٩٦١

نالەیی کورد وا گەیشتە مونتەهای ئەوجی فەلەک
نەمدی فریاکەوتوویێ ڕۆژێ بە دەم هاواری کورد
کورد ئەبێ تاکەی بناڵێنێ بە ئێش و دەردەوە
کوا پزیشکێ چارەسازێ بۆ دەوای زاماری کورد

ژیانی

عارف کوڕی شێخ مەحموود کوڕی مەلا نەسروڵڵای قازییە، لە ساڵی ١٨٩٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. ناوی «عورفی» هەڵبژاردووە وەک نازناو بۆ تۆماری شیعری. لە ناو خەڵکی بەعارف قاپ ڕەش ناسراوە. ئەم ناوە لەوەوە هاتووە لاقی تووکن بووە و بەشی قاپی پێی ڕەش کەوتۆتە بەرچاو. هێشتا منداڵ بووە دایک و باوکی مردوون و هەتیو ماوەتەوە ناچار مامی بووە بەباوک بۆی و بەخێوی کردووە. سەرەتا هەندێ لە بەرنامەکانی حوجرەی مزگەوتی خوێندووە، لە پاشانا بووە بەقوتابی سەرەتایی ڕوشدییەی سوپایی لە سلێمانی. بەهۆی هەڵگیرسانی ئاگری جەنگی یەکەمی گێتی نەیتوانیوە ڕوو بکاتە بەغدا بۆ تەواوکردنی خوێندن. لەم ماوەیەدا بەمووچەخۆری مەدەنی لە بەڕێوەبەرایەتی پۆلیس دامەزراوە.

عورفی لە جەنگی یەکەمدا سەرباز بووە، بەدیل گیراوە و نێرراوە بۆ هیندستان. لە پاش کۆتایی جەنگ و دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق گەڕاوەتەوە سلێمانی و دەستی بەکار کردۆتەوە لە جێی جارانی تا ساڵی ١٩٢٧ لەو شوێنە ماوەتەوە، ئینجا چووە بۆ دەورەی قۆمیسەری پۆلیس و سێ ساڵ خوێندنی بردۆتە سەر، لە پاشانا لە ساڵی ١٩٣٠ ڕووی کردۆتە خوێندنی بەرزتر لەم لایەنەوە تا بووە

بەئەفسەری پۆلیس. ئەم کارەی لە شارەکانی سلێمانی و هەڵەبجە و پێنجوین و قەڵادزێ و چوارتا و هەولێر بردۆتە سەر تا لە ساڵی ١٩٤٩ خانەنشین کراوە. ئیتر خەریکی شیعر دانان بووە، لە کۆڕ و نێوەندی ئەدەبی نزیک بۆتەوە تا ڕۆژی ١ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦١ بەنەخۆشیی دڵ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

عورفی شاعیرێک بووە بۆ خۆی شیعری وتووە، بیری لەوە نەکردۆتەوە بەرهەمی هونەریی لە دوای دروستبوونی ببێ بەدیاردەیێکی کۆمەڵایەتی، لەبەرئەوە تا بەساڵا نەچووە بیری لەوە نەکردۆتەوە بڵاویان بکاتەوە. شاعیرێک بووە ڕاستگۆ، بەشیعر ستایشی هیچ کەسێکی بەناو گەورەی نەکردووە، پێداهەڵدانی بۆ هیچ کەسێکی دیار یا کاربەدەست نەبووە. بەرهەمی شیعری عورفی ڕەنگدانەوەی پیشەی نەبووە وەکو پۆلیسێک یا ئەفسەرێکی پۆلیس بەڵکو بەپێچەوانەوە ڕەنگدانەوەی ڕەوشت و ئەخلاقی ئاشتیخوازانەی خۆی بووە. لە پێوەندیدا لەگەڵ خەڵکی نەرم و نیان بووە، لەو کاتەی ئەگەر بەپێی پیشەی بووایە دەبوو زەبروزەنگی جەنگ و سوپایی لێ بباریێ.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

عورفی شیعری بەحری عەرووزی زۆرە، شیعری کێشی سیلابی خۆماڵیشی کەم نییە. لە یەکەمیاندا جگە لە یەکێتیی قافیە جووت قافیە (مەسنەوی)شی بەکارهێناوە، لە دووەمیاندا جگە لە جووت قافیە یەکێتیی قافیەشی بەکارهێناوە.

لە شیعرە عەرووزییەکانی عورفی تەنیا کێشی بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل دەکەونە بەرچاو، لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی ئەم دەنگانە لە شیعریدا دەبینرێن: ا ب ت چ د ر ک ل م ن و وو ۆ (ە – ـە) ی ێ. لە پاش قافیە ئەم وشانە بەکارهێنراون: شکا، ئەکا، کا (ئەکا)، ناکا، کورد، کرد، دڵ، بکەم، کەم (بکەم)، غەم، کردم، کەن (بکەن)، من، ئیمشەو، بوو، تۆ، ئیمرۆ، نییە، پارەیە، تۆ بێ، بێ (ببێ)، کەی (بکەی)، ڕۆژێ.

شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی هەیە، ئەوەی لە ناوەوەیە لەسەر کێشی دە

برگــەیی هـۆنراونـەتەوە، زۆربـەیـان وەســـتـــانـیـــان لە نـاوەڕاست دایـە (٥ + ٥)، هـەندێکیشیان وەستانیان تێدا نییە.

بەگشـتـی شـیـعـری عـورفـی بریـتـیـیـە لە غـەزەل (لیـریـک) و قـەسـیـدە. جگە لەوە پێنجینی هـەیـە (ا ا ا ا ب). لە موستەزاددا نـموونـەی ئـەو بریتییـە لە دوو نیوە دێڕی درێژ و نیوە دێڕێکی کورت. موستەزادێکی بەم بەندە دەست پێ دەکا:

بەسـە هـەڵسـە وەرە کـایە ئـیـتـر تـێکـۆشـە بۆ هـۆزت
بپـــارێزە لە گــورگـی بێ ڕەزا مـــاڵاتی نـاو کــۆزت
بەتیرێکی ڕەزە دۆزت

بەم بەندە کۆتایی دێ:

کـە مـن مـردم وەسـیـیـەت بێ وەتـەندارانـی شـیـرینم
لەسـەر قـەبرم بەکوردی بۆم بخوێنن وەعز و تەلقینم
بزانن کوردە ئاییـنم

عـورفـی هـەڵبژاردەی شـیـعـری مـسـتـەفا بـەگـی کـوردی و شـێخ ڕەزا و ڕەفـیـق حـیـلمـی کـردووە بەپـێنج خـشـتــەکـی. برێک لە چـوارینـی خـەیـامـی گـۆڕیوەتە ســەر زمــانـی کوردی.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

لە مــەبەسـە کــۆنـەکـانـی شـیـعـری کـلاسـیکـی عـورفـی بایـەخـی بـەشـیـعـری دڵداری و وەسفی دلبـەر داوە. وەسـفی سروشت و بەهـار و کەژەکانی دیکـەی بەرچاو ناکەوێ، ئەگــەر هـەندێ دیاردەی ســروشت لای هـەبـێ بۆ ئەوەی بووە ئـەندامـە جــوانـەکــانـی دلبـەری پێ بچـوێنێ. بەگـشـتـی خـۆی لە مـەبەسـەکـانـی سـتـایش و پێـداهـەڵدان و شـانـازی و داشـۆرین و کـراوە (ئیرۆتیک) و هـی دیکە لاداوە. بێ گـومـان مـەبەسی تازە لە سەدەی بیستەمدا لە ئەدەبی کوردی شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و غـەزەلی سـیـاسی بوو. عـورفی لەم بابەتە شـیـعـرەی هـەبووە، بەمـە بەڕاسـتی بووە بەنوێنەری شـیـعـری کوردی لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی بیـسـتـەمدا بەوەی مـەبەسـە بنچینەییە هـەمیشـەییەکەی شیعری هـەموو گێتی پاراستووە کە شیعری دڵدارییە، ئینجا پێویستیی کۆمەڵی کوردی لێ زیاد کردووە کە شیعری کوردایەتییە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

عورفی بەم جۆرە موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا:

خــۆزگــە ئەمــزانی دڵی من بـۆچی وا حــەیرانتـە
هەروەکـو پەروانە دەوری شـەمـعی ڕووی جـانانتـە
دڵ بەدڵ بۆ ڕابەرت ئیــخــتــیــاری پێ نەمــا
دائیـمـا فـەرمـانبـەری فـەرمـانبـەری فـرمـانتـە
فکرت وا بوو بۆ ڕەقــیـبت دەس لە ئێـمـە هەڵگری
ئەی دەخـیلت بم نەکـەی دەسـتی من و دامـانتـە
مـەزرەعـەی دڵ دەردی بێ ئاوی ئەکێشێ بۆ خـودا
دەست و بردێ چاوەڕوانی قــەتـرەیە بارانتــە
دوا ئەوەی ســینەم برینی کـۆن سـەری هەڵدایەوە
تێگەیشـتم زەخـمی نووکی تیـرەکـەی مـوژگـانتـە
هاژەیی فـرمێسکی چاوم بەکـرەجـۆی گـرتۆتە بەر
غــەیر لە دووری تۆیە بۆیە وا بەکــوڵ گــریانتــە
جــەژنی قـوربانە بەقـوربان نۆبەتی قـوربانیـیـە
بۆ تۆ قـوربانی بەقـوربان گـیـانی من قـوربانتـە
تۆ لە کـوێ ڕێزەی سـواری نەوجـەوانانت لە کـوێ
تازە بەم عــومــرە نیــازی عــەرزەیی مــەیدانتــە
بەم هەمـوو دەرد و غەمـە کەوتوویتـە حاڵی هەم هەمە
تازە بێــچــارە نیــازی بەزمی مــەی خــۆرانتــە
دڵ لە دووریت شەو ئەسووتێ وەک فەنەر تاکو سەحەر
غـەیر لە هیـجـرت شـەوچراغی مـەجلیـسی دیوانتـە
تافی جـوانی چوو نەمـا کەوتوویتـە حاڵی غـەرغەرە
وا ئەزانم ئینتــیــزاری قــەبرەکــەی ســەیوانتــە

گـردی ســەیوان حـورمـەتی مـیـوانەکـانت ڕاگـرە
پێنج و دوو ڕۆژێکی تر وا (عــارف)یش مــیــوانتــە

لەم لیریکە عورفی وێنە ئاساییەکانی شیعری کلاسیکی دێنێتەوە یادی خوێنەر. تارمـایی ئەوان کـاری لێ کـردووە، بەشـێـوەیێکی دیکە وەکـو ئەوانی وتووە. لەم شیعرەدا هەوڵی داوە بۆ بەهێزکردنی ڕیتم ڕەوانبێژییە وشەیییەکان بەکار بێنێ ئەوانەی دەنگەکانیان لە یەکتری دەکەن و ڕەوانییێکی مۆسیقی دەدەنە ڕستەکان. جگە لەو یادی گۆڕستانی بەناوبانگی گردی سەیوانی سلێمانی دەکاتەوە، چونکە بووە بەئەفسانە لەبەرئەوەی جەستەی هەمـوو داهێنەران و دڵداران و دلبـەرانی گـرتۆتە خـۆ. داوای لێ دەکـا ڕێز لە مـیـوانەکـانی بنێ. لە پاش مـاوەیێکی کـەم عارفیش دەبێ بەمیوانی.

٢

عورفی واز لە گفتوگۆکردن ناهێنێ لەگەڵ دلبەر:

مـــەیاڵۆزێنـە زولفت مـــەیخـــەرە بەر دانـەیی شـــانـە
بەشکڵی ئێستەکەی جوانە کەوا پەخشانی سەرشانە
بەڕەنگی زاهیـرم باوەڕ مـەفـەرمـوو شـاد و خـەندانم
تـەمـــاشـــای خـــانەیی ســـینـەم بکە ئێـــرانە وێرانە
مـەیەڵە ناحـەزانت چاو ببـڕنە باغـچـەیی سـینەت
مـەبادا دەس بهـاوێژن بۆ ناو ئەو باغ و بێـســتـــانە
لە کـــۆڕی عـــەشـــقـــبـــازانا چراغی ڕووت ببـینێ دڵ
بەناچاری بەدەوریا هەروەکــو پەروانە ســــووڕانە
کە خورشیدی ڕوخت بینم سەباحی مەحشەرم هەڵدێ
کـە زولفت دایەپۆشی تەنگی بانگی نوێژی شـێــوانە
دڵم زێڕێکە بێ هەمــتــا لە ناو بۆتەی غـەمـا ســووتا
لە گـــــەرمـی ئاگـــــری ڕووتا لە تـاوانا لە تـاوانە
عـەمـارەتگاهی دڵداران بوو سـینەم ئێـسـتـە بیـبـینە
بەجـــارێ دار و پەردووی داڕووخـــا ئەم خـــانە وێرانە

هەتاکەی کەم سەبووری ئەی سەبووری تۆوت هەڵگیرێ
شەو و ڕۆژم بناڵێنم بەدەم ئەم دەردی هیجرانە
برینی دەردی دڵ (عورفی) تەواوی ناکرێ ئیللا
تەبیبی ڕووی مەگەر بیکا عیلاجی ئەم برینانە

لەم لیریکەدا عورفی خەریکی وەسفی دوو دیاردەی پێچەوانەی یەکترییە لە سەری دلبەر. لە ڕەنگا دوو شتی جیاوازی تیایە. زولف و ڕوومەت، یەکێکیان ڕەش ئەوی دیکەیان سپی، واتە تاریکی و ڕووناکی، یا شەو و ڕۆژ. شاعیرانی کلاسیک هەندێ گەمەی ڕەوانبێژییان لەم لایەنەوە کردووە. عورفی وەکو ئەوانی دیکە لە کاتێکدا هەردوو دیاردەی شەو و ڕۆژ دەبینێ لەودەمەی کە زولف لەسەر ڕوو لادەچێ ڕۆژ هەڵدێ، پێچەوانە هەر جوانە کە زولف دەکەوێتە سەر ڕووی دلبەر و دەبێ بەشەو.

٣

لای عورفی لە دلبەر بەولاوە کەس نییە شایانی ئەوە بێ موناجاتی لەگەڵدا بکا:

ئەگەر لوتفت ببێ ڕۆژێ بپرسی چۆنە ئازارت
ئەکەم گیانم فیدای زارت کە ناوم بێتە سەرزارت
فەلەک زانی کە ئەشعارم لەسەر ئەوسافی ڕووی تۆیە
(شکاندی پەنجەکەم تاکو نەنووسم وەسفی ڕوخسارت)
دەمێکە بێ سەروشوێنە دڵی من تازە پێم زانی
ئەسیر ماوە لە بەندی داوەکەی زولفی سیەه مارت
مەکە مەنعم ئەگەر گۆشەنشینی خەڵوەتم ئیمڕۆ
هەمیشە دووریەرێزم لێت لە ترسی تەعنەی ئەغیارت
لەجیاتی ئەم هەموو قەهرەی لە ڕووی تۆوە کە چێشتوومە
خودا نەم هێڵێ گەر حەزکەم سەری موویی لە ئازارت
سەبەب من بووم لە تەعریفی خەت و خاڵت کەوا ئیمڕۆ
لە ناو جەمعی جوانانا شوکور وا گەرمە بازاڕت

لەســەر وەســفی گــوڵی ڕووتا ئەبینم جــوملە ئەشــعــارم
کــە شـــیــرینــە بەشــیــرینی وەکــو لێــوی شـــەکــەربارت
لــە هــیــچ لایێ نــەبێ لایێ عـــیـــــلاجی دەردەداریێ کـــا
ئیــتــر (عــورفی) بــۆ لای کێ بەی بپــرسێ دەرد و هاوارت

لەم غەزەلە موناجاتەیدا شاعیر ڕاز و نیازی خۆی بۆ دلبەر دەگێڕێتەوە ئیلهامی لە شیعرێکی تاهیر بەگ وەرگرتووە. بەڕاستی ئەم غەزەلەی عورفی لە غەزەلەکەی تاهیر بەگ ناکا، عورفی تەنیا لە یەک وێنەی شیعریدا نیوە دێڕێکی تاهیر بەگی لەگەڵ شیعرەکەی خۆی گونجاندووە. تاهیر بەگ دەڵێ فەلەک پەنجەی شکاند بۆ ئەوەی وەسفی ڕوخساری دلبەر نەکا، واتە هێشتا وەسفی نەکردووە، کەچی عورفی دەڵێ فەلەک کە زانی هەموو شیعری لە وەسفی ڕوخساری یارە، واتە وەسفی کردووە، پەنجەکەی شکاند. وێنەی شیعری جوان لەم غەزەلەدا هەیە، شاعیر تەنیا بۆ وەسفی ڕووی دلبەر تەرخانی کردووە.

٤

لە شیعرێکیدا عورفی جەوهەری بنچینەیی دڵداری دەخاتە ڕوو، دڵداری سۆزێکە هیچ حسێبێک بۆ لاویەتی و پیریەتی ناکا:

ئەگــەرچی من لە عــومــرا چووم بەســاڵا
خـــەیاڵ ئەڕوا لەگـــەڵ دوو چاوی کـــاڵا
برادەر بۆچ ئەکــەی لۆمــەم لە عــەشــقــا
عــەجــەب نەتبیــســتــووە کـاڵا بەباڵا
نــەمـــــــــانی چاتــرە وەڵڵا لــە بــوونــی
نەبێ دەستێ بەسەر ڕووی وورده خاڵا
دوو چاوی مـن لە بانی تــەوقی ســەرمــە
کـــە یار پۆشی لیـــبـــاسی ئاڵ و واڵا
هەمــوو عومــرم ئەچێ یەکجــار بەتاڵان
نەکــەم وەختێ پەڕە لای ڕووی مــوتاڵا
چ خـۆشــە ڕابوێری هەر ســەحــەرگــاه
لەگـــەڵ تازه گـــوڵاڵەی خــورده ســـاڵا

له مـەدحی غـونچـه لێـوانی بەڵەک چاو
دەمـــــاغم بـەرز ئـەبێ بـۆ ئـەوجی بـاڵا
وەکـــو تیـــغی دەبانـی تـازە ســـاو بێ
زمـــــانم مــــوو ئەکـــا بڕواکـــه لالا

لەم شیـعرەدا عورفی ئەوپەڕی زێدەڕۆیی دەخاتە پێش چاو، لە نێوان دوو شت کە دڵداری کــۆیان دەکــاتــەوە لە ڕووی تیــۆرییــەوە، ئەم دوو شـــتــە نێـرینەیێک و مێیینەیێکە. پیاوەکە زۆر پیر دەکا، کچەکە زۆر گەنج پیشان دەدا. ڕەنگە لە ڕووی کۆمـەڵایەتی و سـایکۆلۆجی و سێکس و دەست تێکەڵ کردنی نێر و مێ، کارێکی بەجێ نەبێ چونکە دوو شتی جیاوازن، بەڵام لە ڕووی سۆز و ئەندێشـە و خەیاڵ و چێژی شاعیرانە ڕەوشتێکە خەڵکانی ژیر و تێگەیشتوو لە لایانەوە کارێکی بەجێیە و وەک دیاردەیێکی سۆفیزم تەماشای دەکەن.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

عورفی لە شیعرێکدا بۆ کورد دەلاوێنێتەوە:

ئـەی وەتەن ڕووحـی ڕەوانم قــۆچەکــەی قــوربـانتم
ســەر لێ شێـواو دڵ سـووتاوی دەردی بێ دەرمـانتم
ئاه چ دەردێکە ئەیچـێـژم ئـەی وەتەن بۆ حـاڵی تۆ
ئـەشکـی چاوی مـن دەلیلـە ڕۆژ و شــــەو گـــریانتم
بـۆ بریـنـی دەردی دڵ بـەس بگری ئـەی دایکی وەتـەن
مـەمـسـووتێنە جـان فـیـدایی ئێـشـەکـەی زامـانتم
ناڵەیی قـــەهری دەروونم ئـاســـمـــانی گـــرتە بـەر
ســـۆزی دڵ بـۆ ڕۆڵەکـــانی بێ ســـەروســـامـــانتم
ئـەی وەتەن دایکی هەزاران تـاجـــدار و ئـەنبـــیـــا
کـــەس لەوان فــریا نەکــەوتووی بێکەسی و تاوانتم

دەردی بێ ئاوی بکێــشی تا گــوڵی ئەرزی وەتەن
ئەی فــریشـــتــە چاوەڕوانی قـــەترەیە بارانتم
موشکیلە دەس هەڵگرم لێت خاکی شیرینی وەتەن
ئاخری عومریش ئەسیری خاکەکەی سەیوانتم

لەم شـــیـعـرەدا خـوێنەر خـەیاڵی بۆ ئەوە دەچێ کـورد نەخـۆش کـەوتووە و لە سەرەمەرگ دایە و شاعیر لە بن سەری دانیشتووە و سەردوولکەی بۆ دەڵێ. دەردی ئەو کوردە نەبوونی سەربەستی و ئازادییە. دەردەکە گرانە، خاوەنی هێشتا نەمردووە، بەڵام ئەوەندە گرانە وەکو ئەوە وایە گومان لە مردنی نەبێ. شاعیر دەست لەو نەخۆشە هەڵناگرێ، ئومێدی ماوە برینی ساڕێژ بێ. عورفی ئەوەندە هۆگری ئەو خاکەیە کە کوردستانی ناوە، لە دوای مردنیش هەر لەو خاکە دەبێ لە گـۆڕسـتـانی گـردی سـەیوان دەنێـژرێ کـە بەشـێکە لـە خـاکی کـوردسـتـانە خۆشەویستەکەی.

٢

گفتوگۆی عورفی لەگەڵ گەلی کورددایە:
گوێگرە لەم گفتوگۆیەم ئەی گەلی بێداری کورد
تاکو حاڵی بی لە ئەوزاعی زەمان دەرباری کورد
ناڵەیی کورد وا گەیشتە مونتەهای ئەوجی فەلەک
نەمدی فریا کەوتوویێ ڕۆژێ بەدەم هاواری کورد
کـــورد ئەبێ تاکـــەی بناڵێنێ بەئێش و دەردەوە
کوا پزیشکێ چارەسازێ بۆ دەوای زاماری کورد
مەسڵەحەت وایە بمێنێ میللەتی کورد بێ مەتاع
تاکو ئالۆز بێ بەجارێ شۆڕشی بازاڕی کورد
کوانێ ساحێب هیممەتێ ئەی کۆمەڵی ئەمن و ئەمان
غیرەتی هەڵسێ قسەی خێری بکا دەرباری کورد
هەروەکو غەیر فەرموو تەجهیزی دەمێ بۆ تەجریبە
ڕۆژی خۆی ئەمجا ئەبینێ قووەت و کرداری کورد

تەفـریقـە لاچێ لە بەینا دەس بخـاتە دەسـتـی یەک
ئەیبـینێ ئەو وەخـتـە چۆنـە هەڵمـەتـی تەییـاری کـورد
مـوویی مـەردی لێت ڕوا بێ نابـی لایەنگیـری غـەیر
دەک خودا گرتوو بێ هەرکەس بییەوێ ئـازاری کورد

عورفی لەم شیعرەدا گفتوگۆ لەگەڵ کورد دەکا، ئەو میللەتەی تووشی دواکەوتوویی و مەینەتی ژیان بووە. شاعیر وەکو هەموو خاوەن هۆش و دڵسۆزەکانی نەتەوە کوردەکە خـۆی تاوانبـار دەکـا پێش ئـەوەی ملی بێگانە بگرێ. بۆیە هانی دەدا یەک بگرێ ئەو کاتە دەگاتە ئەو ڕاستییەی توانای زۆرە و دەکارێ بگاتە ئەو ئامانجەی عەوداڵیەتی. لەم شیعرەدا عورفی پاش قافیەی «دەرباری کورد»ی دووجار دووبارە کردۆتەوە. ئەمە لە دەستووری شیعری کلاسیکی خەوش نییە، چونکە دووبارەکردنەوەکە لەفزییە و لە ڕووی مـاناوە نییـە. «دەرباری کـورد»ی یەکەم بەمـانای سـەرۆک و گەورە و سـەردار هـاتووە، کـەچی ئەوەی دووەم بەمـانای لە بابەت، دەرهەق هـاتووە، لەبەرئەوە ئەمـە خەوش نییە بەڵکو داهێنانە لە ڕووی ڕەوانبێژی و جوانکارییەوە.

٣

عورفی مـەلحـەمـەیێکی ڕەنگینی هۆنیوەتەوە لەسـەر بەندی پێنجـین، ئیلهـامی لە شـیعـرە ناودارەکەی ئەدەب (مـیسـبـاح) وەرگرتووە کـە دەڵێ «دوێ شـەو شـەوی شـەمبـە...»، ئەمـە تەنیـا کارکردنێکی ڕووکەشی بووە، ئەگینا شـیعـرەکەی ئەدەب وەسـفی شـەوی بووکێنی نوسرەت خانمە، شـاعیر و خـانم لە ناو گێتیی سێکس نوقوم بوون، کەچی شیعرەکەی عورفی دیباجـەکەی کوردایەتییە، ئەو شـەوە شاعیر لەگـەڵ دایکی نیـشـتـمـانە (کـوردسـتـان) نـەک ئەو کـیـژە بووکـەی ئەو شـەوە دەبێ بسمرێ و ببێ بەژن. عورفی شیعرەکەی بەم پێنجینە دەست پێ دەکا:

دوێ شـەو لـە خـەوا دیم سـەنەمـێ نازک و نازدار
شـیرین دەهەنێ غونچـە لەبێ وەک گوڵی گوڵزار
جـانم بەفـیـدای بێ نەکـو جـارێکی هەزار جـار
بۆ ئەو قـەدە ئەو قـامـەتـە ئەو لێـوە شـەکـەربار
لاکین لـە دڵا مـات و مـەلوول عـاجـز و غـەمـبـار

له دوای ئەم پێشەکییە بەجوانی و ناسکیی دایکی نیشتمان هەڵدەڵێ، خوێنەر وا لێ دەکا دڵی بچێتە ئەم پەیکەرە بێ هاوتایە. ئەم جوانە لێو بەبار بوو، چەما بووەوە، فرمێسکی دەڕشت، شاعیر ناچار بوو لێی بپرسێ:

ڕووحم بەفیدات بۆچی وەها مات و حەزینی
ئەسبابی چییە! ئەی سەنەما چاو بەگرینی
وا مات و مەلوولی شەو و ڕۆژ گۆشەنشینی
خۆزگەم بەوەی ئەمزانی چییە بۆچی غەمینی
مردم لە غەما خەڵقە دەخیل فرسەتە هاوار

دایکی نیشتمان وەرامی دایەوە:

لێم هاتە جواب و گوتی من مادەری کوردم
مەعلوومە کە پەروەردەکەری کوردی نەبەردم
بێ شک نییە ئێستە کە ئەبینی ڕوخی زەردم
سەد خۆزگە بەسەد خۆزگە کە من زووتر ئەمردم
نەمدیایە نەوەم ببنە ئەسیر خادیمی خوێنخوار
من مادەری کوردانی زەمان هەر وەکو شێر بووم
شێرانی نەبەرد دایکی کوڕی کوردی نەبەرد بووم
ژێردەستی نەوەی من بوو هەموو مەملەکەتی ڕووم
ئێران و هەموو موڵکی خەتا خاکی قەرەقووم
ئەمبەخشی هەموو تاجی سەری قەیسەر و سەردار
میران و شاهانی کە لەسەر ئەم ئەرزە ئەژیان
کوردانی نەوەی من بوون لەسەر کورسیی دەوران
لەو بەحری ڕەشە بگرە هەتا خاکی خۆزستان
بێ غیرەتیان ئاخری گشت دەرچوو لە دەستیان
ئێستەکە زەلیل زار و زەبوون غەمگین لێو بەبار

ئەو وەختە کە من بیرەوەری دایکی وەتەن بووم
فەرماندەری دەور خانمی سەر موڵکی خوتەن بووم
کەس ناوی نەبوو غەیری نەژادی من و من بووم
بەخودا وا ئیتر موستەحەقی دفن و کەفەن بووم
ئێستەم کە ئەبینی شەو و ڕۆژ عاجز و بێزار

هەر ڕۆڵەیی من بوون لە جیهانا هەموو پێشڕەو
دایم لە حەشەمدا وەکو شاهی کەی و خوسرەو
ئێستەکە هەموو خادیمی دەرگاهی ئەم و ئەو
برسی و ڕەش و ڕووت بێ خەبەر و چاوی پڕی خەو
بەو نەوعە ئەبن بۆ گەلی بێچارە مەدەدکار

ئەی ڕۆڵە ئەمە غیرەتە من لێوە ئەبینم
سەرپۆشی سەرم بۆتە سەما فەرشە زەمینم
زووکە وەرە ناو هەڵمەتی مەردانە ببینم
سەرکەوتنی خۆتان و گەلان تاکو ئەمێنم
غیرەت بکەن و دەس بدەنە یەک بێنەوە بەرکار

دایکی نیشتمان شاعیرانە بەسەرهاتی کۆنی کورد دەگێڕێتەوە، میللەتی کورد دەوری لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بووە، دەسەڵاتی بەدەست خۆی بووە، بەڵام لە ڕۆژگاری ئێستادا کەوتووە، بووە بەژێردەست. دایکی نیشتمان ئامۆژگاری ڕۆڵەکانی دەکا کۆشش و خەبات بکەن بۆ ڕزگارکردنی.

شیعری دیالێکتی گۆرانی بەهەوای کرمانجیی باشوور

عورفی بۆ تاقیکردنەوەی خۆی ویستوویەتی شیعر بەدیالێکتی گۆرانی (هەورامی) بڵێ. هەرچەندە شیعرەکە مۆرکی گۆرانی پێوەیە، بەڵام شاعیر هەوڵی داوە زیاتر شێوازی دیالێکتی کرمانجیی خوارووی پێوە دیار بێ. لە شیعرەکەدا دەڵێ:

قوربان جەژنەکەی قوربانەن ئیمڕۆ
ڕۆژی قوربانی قوربانەن ئیمڕۆ

نیگای مـەرحـەمـەت پەی دەردەداران

پەڕەی زامـی دڵ دەرمــانـەن ئیــمــڕۆ

ســەرگـۆنای ئـاڵی ڕووی نەوجــەوانان

فــێنکی دڵەی پیــرانـەن ئیــمـــڕۆ

عەفووی گوناهان لە ڕووی مەرحەمەت

قـوربان ئینتـیـزار فـەرمـانەن ئیـمـڕۆ

چەند وورده خــاڵی نـەونەمــامـی نەو

ســەرلێـشـێـواوی زەمـانـەن ئیـمـڕۆ

یــاران لــە دووری بــاڵای ئــازیــزان

گـشــتی بێ تاب و تاوانـەن ئیـمــڕۆ

جــووتـە دڵداری یەک نـەگـەیشــتــوو

لەیەک دوورکـەوتووی نەمـانەن ئیـمـڕۆ

(عـارفی) بێکەس کـەس لێی نـەپرسـی

مـەردەن نەمـەردەن یا مـانەن ئیـمـڕۆ

ئەم شیعره تاقیکردنەوەیێکی ئاساییە. دیالێکتی گۆرانی لە ناوچەکانی هەورامان و شـارەزوور و گەرمیان و جێگەی دیکە مەشقی سەدان ساڵیان هەیە لە شیعری کوردیدا. لە دوای قوتابخـانـەی نالی لە نیوەی یـەکـەمی سـەدەی نۆزدەم تـا ئەمڕۆ دیالێکتی کـرمـانجی باشـوور جـێی ئەوی گرتـەوە، بەڵام شـوێنەواری دیالێکتی گـۆرانی کـەم و زۆر تا ئـێـسـتـا مـاوەتەوە بەتایبـەتی لە ئەدەبی مـیللیی سـەرزار (فۆلکلۆر). زۆربەی شـاعیرانی ناوچەی سلێمـانی تاقیکردنەوەی شـیـعریان هـەیە بەتێکەڵ کردنی هـەردوو دیالێکت. عورفی یەکێکە لەو شاعیرانە.

***

عارف شێخ مـەحموود ناسراوە بەعورفی شـاعیرێکی ڕەسـەنـە، شیعری بۆ خۆی وتووە، کـەس پـێی بەڕادان نەداوە، خـۆڕسک و سروشتییانـە لە خەیاڵ و مێشکی هـاتۆتە دەرەوە. شیعری ڕەنگدانـەوەی سـەردەمی ژیانی بووە، نموونـەیێکی ڕەنگین و بەپێزی ڕۆژگـار بووە. شیعری بۆ دڵی خـۆی و هـەموو کوردزمـانێک وتووە. بۆ بیری

کوردایەتی وتووە ئەوەی بۆ بنچینەییترین و گرنگترین کێشەی کورد کەوتۆتە ناوەوە کە ڕزگاریی نەتەوەیییە، ئەو مەسەلەیە پێویستی بە ئامۆژگاری هەیە لە پێناوی ئەوەی پەروەردەی بکا بۆ هەوڵ و کۆشش و خەبات بەمەبەسی کردنەوەی گرێی کێشە نەتەوایەتییەکەی کە تا ئێستاش نەکراوەتەوە.

کانی

بەشی بیست و چوارەم

کانی

١٨٩٧ - ١٩٥٧

دووری لە نەزەر حازری دایم لە خەیاڵم
حەسرەت کەشی دیدارتم ئەی بەدری کەمالم

ژیانی

عەبدولجەبار کوڕی مەلا عەبدولڕەحمان کوڕی تەها کوڕی عەبدوڵڵای دۆغرەمەچییە. بنەچەیان دەچێتەوە سەر عەشرەتی جافی هەڵەبجە. بەم دوو دێڕە شیعرە خۆی بەخەڵکی دەناسێنێ:

زاهیرم هەر مەردی مەیدانم وەکو شێری دلێر
گوێت لە بەیتم بێ دەکا ئیسپاتی نوتق و قووەتم
عاریفی عەسرم ئەدیبم حوڕ و سەربەست و فەهیم
بێ موحابا شاعیرم مەشهوورە (کانی) شوهرەتم

نازناوی شیعری کانی بووە، لە ناو خەڵکی بەجەبار ئاغای کانی ناسراوە. کانی لە ساڵی ١٨٩٧ لە هەولێر لە دایک بووە، هێشتا منداڵ بووە باوکی کۆچی دوایی کردووە. خوێندنی بەرایی لە حوجرەی مزگەوتی قەڵای هەولێر بووە. منداڵێکی هەراش بووە کە دەستی بەخوێندن کردووە. هەرچۆنێ بێ قۆناغەکانی خوێندنی تەواو نەکردووە بەڵام مەیلی بۆ خوێندنەوەی کتێب زۆر بووە، بەشداری لە کۆبوونەوەکانی نێوەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیری کردووە. ناسیاوی لەگەڵ هەندێ ڕۆشنبیر و مێژوونووس و شاعیراندا بووە لەوانە حوزنی موکریانی و گیوی موکریانی و میهری شاعیری هەولێری و بێخود و زەکی هەناری و دڵدار و سافی

هیرانی و ڕەفیق حیلمی و هی دیکە.

یەکەم کاری مووچەخۆری میری لە ساڵی ١٩٢٨ لە کارگێڕی «هەڵمەتی لەناوبردنی کوللە» بووە. لە ساڵی ١٩٢٩ گوێزراوەتەوە بۆ کەندیناوە و گوێڕ و شەقڵاوە و قوشتەپە. لە ساڵی ١٩٣٤ بووە بەفەرمانبەر لە کارگێڕیی سەرژماردن (نوفووس) لە قەزای ڕواندز. لە ساڵی ١٩٣٩ کراوە بەمووچەخۆری سەرژمێریی کۆیە تا ساڵی ١٩٤٣. ئینجا لە ساڵی ١٩٤٤ بووە بەمووچەخۆری ئازووقە (تەموین) لە هەولێر. لە دوای جەنگی دووەمی گێتی بووە بەمووچەخۆری دەسگای زانیاری (مەعاریف) لە هەولێر، لەم کارەیدا بەردەوام بووە تا ڕۆژی ١٢ی مایسی ١٩٥٧ لە هەولێر کۆچی دوایی کردووە.

شیعری

شیعری کانی بەرهەمی ئەو نێوەندەیە کە لێی پەروەردە بووە. ناوچەی سۆران جێی جموجۆڵی شاعیر بووە لە نێوەندە گرنگەکانی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی و ڕۆشنبیری کۆمەڵی کوردەواری نەبووە لە سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم. لەو سەردەمانەدا ناوچەی کۆیە نوێنەری سۆران بووە. کانی لە ڕۆژگارێکدا ژیاوە شوێنەواری ڕۆشنبیری و ئەدەب لەو ناوچەیەدا سەری هەڵدا. شاعیر ئاگاداری چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردی بوو لە ڕواندز (١٩٢٦)، بڵاوکردنەوەی کۆواری ڕووناکی لە هەولێر (١٩٣٥). هەروەها نێوەندی ڕۆشنبیری لە ماڵی خۆیان، باوکی مەلا بوو. لە سەرەتادا کانی بایەخی بەزمانی تورکی داوە، بەشەوقەوە لەیلا و مەجنوونی فوزووڵی خوێندۆتەوە، لە پاشانا هەندێکی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و چەند جارێکیش بڵاوکراوەتەوە. هەستی نەتەوەیی پاڵی بەکانییەوە ناوە بەتورکی شیعر نەنووسێ و بەکوردی بیهۆنێتەوە.

کانی شیعری بەحری عەرووزی لەسەر کێشەکانی هەزەج و ڕەمەل و سەریع داناوە. یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە. لەبەرئەوەی شیعری کەمە چەند دەنگێکی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی کردووە بەقافیە، هەرچی دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبییە پشتگوێی خستوون. بایەخی بەپاش قافیە نەداوە، تەنیا چەند نموونەیێکی پاش قافیەی هەیە. هەروەها شیعری سیلابی خۆماڵیشی داناوە. بەزۆری کێشی حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی بەکارهێناوە، قافیەیان مەسنەوییە.

لە بابەتی لیریک بەولاوە لە دیوانی کانی بابەتەکانی دیکە ناکەونە بەرچاو. هەندێ بەندی چوارین و تاکی هەیە، بەم پێیە بەرهەمی شیعری لە ڕووی قەوارە و ژمارەی دێڕی شیعرەوە کورتن. هەندێ لە شاعیرانی سەردەمی خۆی شیعریان کردووە بەپێنج خشتەکی لەوانە میهری شاعیری هەولێر و جاهید و محەمەد سائیب. زمانی شیعری کانی سەر بەقوتابخانەی نالییە، بەڵام ئەوە هەیە ئەدگاری دیالێکتی بچووکی سۆرانی پێوە دیارە، ڕاستتر دیالێکتی بچووکی ناو شاری هەولێر نەک کرمانجەتی دەوروبەری.

ناوەرۆکی شیعری کانی سنوور کێشراوە، دڵداریی کلاسیکیانەی سەدەی نۆزدەمە. دەمی لە دانایی ڕۆژهەڵات داوە. هەندێ بیر و بۆچوونی هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە. بڕێکیش خەریکی داشۆرینی نەرمی کۆمیدیانە بووە زیاتر شەقڵی گاڵتە و گەپیان پێوەیە. بابەتی هەڵهێن (مەتەڵ)ی هەیە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ساقی وەرە ئیمشۆکە لە بۆم تێکە پیاڵە
بۆ مەززە لە ڕووت کافیە ئەم دانەیی خاڵە
هەرچەندە بەشەرع بادە حەرامیشە وەلێ من
بێ تەقیە دەخۆم جۆری لە دەستی تۆ حەلاڵە
مەعلوومە کە ئەم حاڵەتە بێ سر نییە ئافەت
چاوم ئەگەر دەتبینێ زمانم وەکو لاڵە
خوێنی دڵمە عەکسی لە ڕووت کردووە ئیزهار
چاوم ئەگەر ئینکاری نەکا شاهیدی حاڵە
چەند خۆشە بکەم دائیمە من وەسفی جەمالت
زولفت شەوی تاریکە بڕۆت عەینی هیلالە
دەرناچی ئەبەد سووڕەتی تۆ نەقشە لە دڵ دا
مومکین نییە ئەم سووڕەتە بڕوا لە خەیاڵا

(کانی) بەسە ئیتر چییە ئەم عیشق و هەوایە
پیر بووی بەخودا عومری عەزیزت لە زەواڵە

شاعیر بەلێکدانەوەی ڕۆژهەڵاتییانە دڵداری تەنیا لە پیاودا دەبینێ، بەشی ژنی تێدا نییە، ئەو پیاوەش دەبێ لاو بێ و نابێ پیر بێ. مەسەلەکە بەلایانەوە دڵداری هەوەسی سێکسە و دامرکاندنەوەی بەدەست پیاوەوەیە. شاعیر توانیویەتی وشە کۆبکاتەوە و مانای زانراو و بیستراوی تێبخا و جۆرە مۆسیقاییەکی لێ دروست بکا و ببێ بەئارامی گوێ و وەکو بەرهەمێکی هونەری بکەوێتە ناوەوە.

لە تاکێکیدا کانی ڕوو دەکاتە دلبەری و پێی دەڵێ:

دووری لە نەزەر حازری دایم لە خەیاڵم
حەسرەت کەشی دیدارتم ئەی بەدری کەمالم

دلبەر بەلەش لە شاعیر دوورە، بەڵام ئەوەندە خۆشی دەوێ هەمیشە لە خەیاڵی دایە، لەبەرئەوە داوای لێ دەکا لێی نزیک بێتەوە.

کانی و کوردایەتی

جارێکیان جاهیدی برازای کانی لێی دەپرسێ لەبەرچی زۆربەی شیعری دڵدارییە و شیعری نیشتمانپەروەری نییە. کانی بەم شیعرە وەرامی جاهید دەداتەوە:

وەتەن شیرینە لای من داخەکەم بەس کۆزی ساوایە
بەقیل و قالی من ئامانجەکەی ناگاتە هیچ پایە
ئەبێ ڕۆستەم سیفەت لاوانی من گورج و بەغیرەت بن
هەتاکەی چاوەکەم هەر لایلایە وو باوەشی دایە
مەڵێ بێ ئیش و کارم بەختەکەم سەرنگوون دێنێ
ئەگاتە مەقسەدی کاسب بەدوو سێ ئانە سەرمایە
بەشەر ئیللا بەکۆشش بەرز ئەکا بەیداغ و ڕەمزی خۆی
موحەقەقەق تەمبەڵی و سستی پەشیمانی لەگەڵ دایە
هونەرمەندانی زۆرمان مرد بەڵام نامرێ قسە و ناویان
قسەی نالی قسەی سالم هەتا دنیایە هەر مایە

کـورِم بورهـان قـسـەم بگری لە دنیـا هیچ زەرەر ناکـەی
بەمـــەردی هەر ئەژی بـۆ خـۆت مـــەگـەر لەم تاڵە دنیـایە
لە (کانی) گەر دەپرسی بۆچی ئەشعارت هەمووی عیشقە
لە منداڵی بەناکـامی سـەرم پڕ عـیـشق و سـەودایە

ئەم شیعرە لە لایەن کەسێکی ڕاستگۆوە وتراوە. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کورد دواکەوتووە، بەئامـۆژگاری دەردی تیمار ناکرێ، لەگەڵ ئەوەشـدا بەپێچـەوانەی قسەکەی خۆی ئەوە دەردەخا و دەڵێ کورد پێویستە ئازا بێ وەک ڕۆستەم و داوای مافی خۆی بکا، دەبێ کۆشش بکا بـەوە نەبێ ناگاتە ئامانج. لە دواییدا شانازی بەڕابردوو دەکـا و ئـەوە دێنێتـەوە یادی خـەڵکی شـاعیـرانی وەکـو نـالی و سـالم ئەگەرچی خۆیان وەک لەش لەناوچوون، بەڵام ناو و کردەوەیان واتە شیعریان ماوە و نەمـرە. ئینجـا ڕوو دەکـاتە بورهـان جـاهیـدی برازای و پێی دەڵێ، پێویسـتـە بەمەردی بژی، لە بارەی پرسیارەکەیەوە بۆچ شیعری هەمووی دڵدارییە! شاعیر ڕاستییەکەی بۆ دەربڕیوە کە وتوویەتی بۆ شیعری دڵداری خوڵقاوە و لە دەرەوەی ئەوە شیعری بۆ نایە.

کەرەدێزە

کانی شیعرێکی کۆمیدی داناوە بەناوی «کەرەدێزە»وە، لە ناوەرۆکی شیعرەکە ئەوە دەردەکـەوێ مـەبـەسی وەسـفـی کـەرێک بێ، کـەچی وا زان دەکـرێ بۆ وەسـفی کـەسـێکی دیاریکراو دانرا بێ ئەگـەرچی هیچ ڕەمـزێکی وای نەخـسـتـۆتـە ناو شـیـعـرەکەوە وا هەست بکرێ بۆ کەسـێکی دیاریکراو ڕێکخرا بێ. بەگشـتی لە وەسفی ڕاستیی گوێدرێژیش نەچووتە دەرەوە.

شیعرەکە لەسەر بنچینەی بەندی چوارین دانراوە (ا ا ا ب)، نیوە دێڕی چوارەم لە هەمـوو بەندەکاندا بـەنیـوە دێڕێکی دیاریکراو کـۆتاییـان هاتووە. بەم جـۆرە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

هـەیتـم کـــەرەکی دێزە چ عـــفـــریت و بەهـێـــزە
وەک جـووتی دەکـا ڕاسـتـە خـەتی ڕێزی لە ڕێزە

جـۆی نـاویٚ بەڕەڵلای کـە لـە ناو پووش و پـەرێزە
قـوربانـی گـونت بیٚ دەنـی مـەشـرەب کـەرەدێزە

***

ئەندامـی گـەلیٚ شــیــرینـە زۆر دڵگیـرە ڕەنگی
وەخـتی دەزەڕیٚ گـویٚ بدە وەک مـەزرەحـە دەنگی
ڕەهوانـە سـواری بە دەچیٚ مـیـسلی خـەدەنگی
قـوربانـی گـونت بیٚ دەنـی مـەشـرەب کـەرەدێزە

***

گەر عومـری دەپرسی کەمـە چار وەختییە جاشـە
وەسـتـانـی نیـیـە جـووتی ئەکـا یانە لە ئـاشـە
بیـفـرۆشم ئەگـەر ئـیـمـڕۆ بـەسیٚ لیـرە بەلاشـە
قـوربانـی گـونت بیٚ دەنـی مـەشـرەب کـەرەدێزە

***

وەک ئەسـپە سـەروگـەردەنی گـویٚ قـیت و جـوانە
بـاکی نـیــیـــە هـەرچەندی بکەی بـاری گـــرانـە
ئەمـسـالـی نیـیـە قـەتعی لە ناو قـەومی کـەرانا
قـوربانـی گـونت بیٚ دەنـی مـەشـرەب کـەرەدێزە

لەم دێڕانەدا کـانی وەسفی سـەروسـوکوت و ئەندامـی کـەرەکـەی دەکا. گـوێدرێژێکی بەهێـزە، جـووتی ڕێکوپێکە، ئەندامـی جـوانـە، ڕەنگی دڵگیـرە، خـۆشـڕەوە، تەمـەنی لاویەتی هـەیـە، واتە جـاشـە. جگە لە جـووت کـردن باراشـیش دەباتە ئـاشی. نرخی گـرانە. لـە نـاو قـەومی کـەراندا یەکـانەیە، لە ئەسـپ دەکـا زیـاتر لەوەی لە خـێـڵـی گوێدرێژان.

ئینجا شـاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنیٚ:

تـرسـت نـەبیٚ بـاژۆ لـە بیـــابـان و لـە کـــێـــوان
چەن لێی دەوەشیٚ قەوچ و قـەڕاسـە و جل و کورتان

نەستێنێ خودا مودەکی زۆر ئەم کەرە لێمان
قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب کەرەدێزە
***
ڕۆیین نییە ڕەهوانی ئەچێ یانە بەغارە
هەر وەک کەتە ڕێ نابینرێ تۆزی دیارە
وەختی نییە ئێستا کەرەدێز مەمرە بەهارە
قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب کەرەدێزە
***
پشت کوور و کەفەڵ خڕ سمتی کورت چوار پەلی ئەستوور
مووی کلکی درێژە قەوی موتریب بکە تەمبوور
(کانی) هەیە پەیدا ئەبێ وەک ئەم کەرە مەغروور
قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب کەرەدێزە
***
پێستیشی دەغارێ لە بۆ دەف بیدەمە حاجی
دەکرێتەوە ئەوجا لە مەقام حاجی میزاجی
لێدە دەفی کەر پاپخەکوێر کەتیە ڕەواجی
قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب کەرەدێزە

کەرەکەی کانی ئەوەندە بەهێزە لە بیابانان و لە کێواندا ماندوو نابێ. جل و کورتان و قەڕاسە و زەنگوڵە و هەموو ئەسبابێکی پۆستەیی لێ دێ. خۆشڕەوە لە غاردانا سمی تۆز دەکا. سەرەڕای ئەم هەموو سوود و کەڵکانەی کەرەدێزە لە دوای مردن ئەگەر پێستی بغارێنن دەفی چاکی لێ دروست دەبێ بۆ حاجی. مەبەس حاجی عەبدوڵڵای مەقام بێژ و دەفژەنی بەناوبانگی ئەو سەردەمەی هەولێرە. هەروەها لە شیعرەکەدا ناوی پاپخە کوێریش هاتووە، ئەمەیان دەفژەنێک بوو شاگردی حاجی عەبدوڵڵا.

ئەم شیعرە وێنەیێکی کۆمیدی جوانە لە ئەدەبی کوردیدا، دەچێتە ناو «ئەدەبیاتی کەرنامە» بەناوی کۆمیدییەوە. هەرچی لایەنی فەلسەفی و دانایی کەرنامەیە ئەمەیان لە وەسفی نالی بۆ کەرەکەی گەیشتۆتە لووتکە.

عەیبە عەیبە

کانی کۆمەڵێک تاکی هەیە زۆربەیانی بۆ فیکری دانایی و ئامۆژگاری و قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و مەبەسی ڕەوانبێژی بەکارهێناوە.

لە تاکێکیدا دەڵێ:

عەیبی نییە شیعرم وەلێ بۆ ئەو کەسە عەیبە
نازانێ لە شیعر و دەڵێ ئەم شیعرە بەعەیبە

لە تاکێکی دیکەیدا دەڵێ:

با بمرێ حەسوود و بەد و ئەو فیکری بەعەیبە
تا ماوە نەجاتی نییە لەم فیکرە بەعەیبە

لەم شیعرانەدا کانی ستایشی شیعری خۆی دەکا و ئەو کەسە بەشەرمەزار دادەنێ کە لە شیعر ناگا و ئەوەی چاک بەخراپ ناوی دەبا. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کەسی چاو لە بار و بەد لە ناو بچن، عەیبە نەمێنێ بۆ ئەوەی خەڵکی ڕزگارییان لێی ببێ. لە لایێکی دیکەوە دووبارەبوونەوەی وشەی «عەیبە» لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە ئاوازێکی نەرم و دڵگیری داوەتە شیعرەکە.

بەڕاستی لە کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتدا وشەی «عەیبە» دەوری خراپی هەیە، چونکە لە ڕەخنەی ڕەمەکی ناو خەڵک بەکار دەهێنرێ. وشەکە بۆ بەرهەڵستیی هەموو جۆرە هەڵوێستێک دەکەوێتە ناوەوە. زۆرجاریش ئەوەی لای یەکێک عەیب نەبێ لای یەکێکی دیکە بەعەیب لە قەڵەم دەدرێ.

***

جەبار ئاغا کوڕی مەلا عەبدولڕەحمانی دۆغرەمەچی ناسراو بە«کانی» خەڵکی هەولێرە. لە منداڵییەوە هەستی نەتەوەیی بووە. لە پێشانا شیعری تورکی عوسمانی زۆر خوێندۆتەوە، لە پاشانا ویستوویەتی شیعری بەکوردی بڵێ. لەم مەشقەدا سەرکەوتوو بووە. کۆمەڵێک شیعری لەسەر بەحری عەرووزی و کێشی خۆماڵی نووسیوە، شیعری کەمە بەڵام داهێنراوی هەیە. یەکێک بووە لەو شاعیرانەی گۆمی مەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیری شلەقاندووە لە ناوچەی سۆران بەتایبەتی هەولێر و کاری کردبووە سەر ئەو لاوانەی لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم کەوتبوونە سەر هەوەسی هۆنینەوەی شیعر.

رەفیق حیلمی

بەشی بیست و پێنجەم

ڕەفیق حیلمی

١٨٩٨ - ١٩٦٠

نووری عیلم و مەعریفەت وا شەرق و غەربی گرتەوە
قەومی ئێمە تازە تەعلیمی خەت و ئیملا دەکا
ئەورووپا کەشفی لیسانی هێستر و بارگیری کرد
تازە کوردستانی ئێمە باسی ئەلفوبا دەکا

ژیانی

ڕەفیق کوڕی سالّح کوڕی عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٨٩٨ لە کەرکووک لە دایک بووە. لەسەر دەستووری کۆمەڵی عوسمانی لەقەبی «حیلمی» بۆ خۆی داناوە و بە«ڕەفیق حیلمی» لە ناو خەڵکیدا ناوبانگی دەرکردووە. باوکی لە ئەفسەرانی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی بووە و بەبنەماڵە خەڵکی سلێمانین. سەرەتای خوێندنی قوتابخانەی لە کفری بووە. لە ساڵی ١٩٠٩ چۆتەوە سلێمانی و لە پۆلی دووەمی قوتابخانەی ڕوشدییەی سوپایی وەرگیراوە، کە لە پۆلی سێیەم دەرچووە، پۆلی چوارەم لەوێ نەبووە ناچار بۆ ئەم مەبەسە ڕووی کردۆتە بەغدا و پۆلی چوارەم و پێنجەمی تێدا تەواو کردووە بەهیوای ئەوەی خوێندنی باڵای لە قوتابخانەی جەنگیی ئەستەموولّ تەواو بکا. لەو کاتەی خەریک بووە کۆتایی بەخوێندنی ئەم قوتابخانەیە بێنێ لەگەڵ مامۆستایێکی تێکچووە و لە قوتابخانە دوورخراوەتەوە. ئیتر لە ساڵی ١٩١٣ گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی بۆ ئەوەی خوێندنی قوتابخانەی ئامادەیی تەواو بکا. لەم ماوەیەدا بیروڕای خۆی گۆڕیوە و هەوەسی کەوتۆتە سەر خوێندنی «قوتابخانەی باڵای ئەندازیاریی ئەستەموولّ». وا بوو لە سەرەتای جەنگی یەکەمی گێتی لە ساڵی ١٩١٤ بوو بەقوتابی ئەو دەسگا زانستییە. بەهۆی

داگیرسانی جەنگ تەنیا دوو ساڵ لەو قوتابخانەیە خوێندوویەتی و لە ساڵی ١٩١٦ گەڕاوەتەوە سلێمانی.

لە یەکەم دەسەڵاتی شێخ مەحموود لە ساڵی ١٩١٨ لە سلێمانی ڕەفیق حیلمی مامۆستای ئەفسەرە گەورەکانی ئینگلیز بووە فێری زمانی فارسی و کوردی کردوون. لە ساڵی ١٩١٩ بەفەرمانی شێخ مەحموود بووە بەیاوەری ئەو ئەفسەرانە لە کۆیە و ڕواندز، بەڵام زوو لەگەڵیاندا تێکچووە تا گەیشتۆتە ئەوەی ئازار بچێژێ و ماوەیێک بخرێتە بەندیخانەوە. لە دوای ئازادبوونی دوکانی وردەفرۆشی لە سلێمانی داناوە. زۆری پێ نەچووە لە ساڵی ١٩٢٠ چۆتەوە بەغدا، لێرەش ئۆقرەی نەگرتووە و زوو گەڕاوەتەوە سلێمانی و خەریکی ئاڵوێری بۆتەوە. ئینجا لە ساڵی ١٩٢١ تا ١٩٢٣ لە کەرکووک کارگێڕی قوتابخانەی سەرەتایی زەفەر بووە، لە سلێمانی کارگێڕی قوتابخانەی نموونەیی سەعادەت و قوتابخانەی ئامادەیی مەحموودییە بووە. لە ساڵی ١٩٢٣ بووە بەیاوەر و سەردەستەی نوێنەرانی شێخ مەحموود، گەشتی ئەنقەرەی بووە، وەک نوێنەری شێخ بەڵام وا دەردەکەوێ هیچی لێ نەکەوتۆتەوە.

لەو ساڵانەی دەسەڵاتی عیراق دامەزراوە ڕەفیق حیلمی مامۆستا بووە لە کەرکووک (١٩٢٤). لە ساڵی ١٩٢٦ گواستراوەتەوە بۆ ئاوایی مەجەر ئەلکەبیر لە لیوای عەمارە لە باشووری عیراق. لە ساڵی ١٩٢٨ گەڕاوەتەوە کەرکووک و بووە بەمامۆستای قوتابخانەی ئامادەیی. لە ساڵی ١٩٣٠ گواستراوەتەوە بۆ سلێمانی. لە ڕووداوەکانی ئەو ساڵە بەتایبەتی ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ٦ی ئەیلوول ١٩٣٠ ڕەفیق حیلمی ناوی نییە. لەو ماوەیەدا گواستراوەتەوە مووسڵ و مامۆستای قوتابخانەی ئامادەیی بووە، تا ساڵی ١٩٣٦ لە مووسڵ ماوەتەوە ئینجا گەڕاوەتەوە سلێمانی و زۆری نەبردووە گواستراوەتەوە بۆ قوتابخانەی ناوەندی ناسرییە لە باشووری عیراق.

ڕەفیق حیلمی لە ساڵانی ١٩٣٨ – ١٩٤٣ پشکێنەری دەسگای زانیاری (مەعاریف)ی قوتابخانە سەرەتاییەکان بووە لە بەغدا و بەعقووبە و سلێمانی. لە پاشانا بووە بەکارگێڕی زانیاری کەرکووک و بەعقووبە، ئەوجا کارگێڕی قوتابخانەی ئامادەیی کەرخ لە بەغدا. لە ساڵی ١٩٥٢ کراوە بەکارگێڕی مەعاریفی شاری عەمارە، ئەوجا گوێزراوەتەوە و بووە بەجێگری ئەمینداری

پایتەختی بەغدا (شارەوانی پایتەخت). لە ساڵی ١٩٥٦ کراوە بەجێگری کارگێڕی قوتابخانەی نێوەندی ئامادەیی بەغدا تا ساڵی ١٩٥٨ گوێزراوەتەوە بۆ کارگێڕی قوتابخانەی ئامادەیی شەرقییە لە بەغدا. لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا ماوەیێک بووە بەپاشکۆی ڕۆشنبیری لە باڵیۆزخانەی عیراق لە ئەنقەرە. بەپێی پلەی دڵخۆشی ڕەفیق حیلمی بەو گۆڕانەی لە عیراق ڕووی دا ئەو کارەی لە ئەنقەرە زۆر بچووک بوو نەدەبوو قوبووڵی بکا. بەڵام لەسەر ئەو کارە بەردەوام نەبوو و زوو گەڕایەوە بەغدا و دوا کاری سەرپەرشتی پشکێنەری پەروەردە بوو لە کارگێڕی زانیاریی بەغدا تا لە ڕۆژی ٤ی ئاغستۆسی ساڵی ١٩٦٠ بەنەخۆشی هەرەسی ناو مێشک کۆچی دوایی کرد و تەرمی برایەوە سلێمانی و لە قەبرستانی گردی سەیوان نێژرا.

ڕەفیق حیلمی ڕۆشنبیر

ڕەفیق حیلمی وەک مامۆستایێکی قوتابخانەکانی سەرەتایی و ئامادەیی مامۆستای وانە زانستییەکانی ماتماتیک و فیزیا و ئەندازە و ئەوانی دیکە بووە. لەو کاتەی پسپۆر بوو لە فێرکردنی قوتابییان، لە گۆڕەپانی دیکەی ڕۆشنبیری یەکێ بوو لە زانا دیار و بەدیمەنەکانی کوردانی سەدەی بیستەم.

لە مێژووی کورد بەتایبەتی مێژووی سەردەم ئاشنایەتی هەبوو. لەو کاتەی لە مووسڵ بوو لە ساڵی ١٩٣٤ بەزمانی عەرەبی لە بابەت مێژووی کوردەوە «کورد لە بەرەبەیانی مێژووە تا ساڵانی ١٩٢٠ – ١٩٣٢»ی نووسیوە و بڵاوی کردۆتەوە. لە وەرگێڕانا دەستی هەبوو، هەر لەو ساڵەدا لە مووسڵ «خولاسەی مەسەلەی کورد»ی لە زمانی فرەنسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی. جگە لەوە «نامیلکەی کۆمەڵایەتی»ی زیاگوگ ئەلبی نووسەری تورکی بەنەژاد کورد لە تورکییەوە گۆڕیویەتییە سەر زمانی کوردی. ئەمەو جگە لە «یادداشت»ی هەشت بەرگی لە ساڵانی ١٩٥٦ – ١٩٩٢ بڵاوکراونەتەوە. ئەمە توحفەیێکی ڕۆشنبیری کوردییە، لە مێژوو و بەسەرهاتی کورد دەدوێ لە کوردستانی عیراق لە ماوەی نیوەی یەکەم و ناوەڕاستی سەدەی بیستەم. ئەم بەرهەمە بەنرخە بە یادگارێکی ئەدەبی دەژمێررێ، بەڵگەی شێوازی بەرزی نووسینی پەخشانی کوردییە.

لە گۆڕەپانی ڕۆژنامەگەری لە سەرەتادا ڕەفیق حیلمی پێوەندی

بەرۆژنامەگەریی تورکییەوە بووە. زۆربەی نووسینی لەو کاتەدا بەو زمانە بووە تا دەگاتە هۆنینەوەی شیعر بەزمانی تورکی و دیوانێکی لەم بابەتەوە پێکەوە ناوە. لە ساڵی ١٩٢٢ لە ڕۆژنامەگەریی کوردی نزیک بۆتەوە، لە ڕۆژنامەی «بانگی کوردستان»ی نووسیوە. ئینجا لە ساڵی ١٩٢٣ ماوەیێک لە ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستیقلال» سەرنووسەر بووە. لە سییەکانی سەدەی بیستەم پاش ئەوەی دەسەڵاتی عیراق جێگیر بوو ڕەفیق حیلمی لە ڕۆژنامەکانی «ژیان» (سلێمانی ١٩٣٥) و «گەلاوێژ» (بەغدا ١٩٣٩ – ١٩٤٩) و «شەفەق» (کەرکووک ١٩٥٨) و «پێشکەوتن = التقدم» (بەغدا ١٩٥٨) و ڕۆژنامەی عەرەبی «الایام» (بەغدا ١٩٥٤ – ١٩٥٧) نووسینی زۆری هەیە. هەرچەندە لە دەستەی نووسەرانی ئەم ڕۆژنامە و کۆوارانە نەبووە، بەڵام ئەوەندە لێیانەوە نزیک بووە و زۆری بۆ نووسیون خەڵکی وایان زانیوە لە بەڕێوەبەرانی ئەم چاپکراوانە بووە.

ڕەفیق حیلمی سیاسی

ڕەفیق حیلمی نووسەر و شاعیر و ڕۆشنبیر بوو، مامۆستای قوتابخانە بوو، هەندێ مەرجی بوونی بەسیاسی لە هەڵسوکەوتیدا بەدی دەکرا. چوار زمانی ڕۆژهەڵاتی کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی دەزانی، جگە لە زمانی فرەنسی، لە زمانی ئەڵمانی و ئینگلیزیش سەری دەردەچوو.

ڕەفیق حیلمی کوردێکی بێ گەرد بوو، هەوەسی کوردایەتی گەیشتبووە پلەی پەرستن. گرنگترین خەسڵەتی ئەوە بوو سەری شۆڕ نەدەکرد بۆ ئەو گەورەیەی بەحسێب لەو گەورەتر بوو لە ئەنجامی بیرۆکەی دواکەوتوویی کۆمەڵی دەرەبەگی و باوکسالاری و ژیانی سایەی ئەمپریالیستی ئەورووپا. ئەم ڕەوشتەی ڕەفیق حیلمی بوو بەهۆی ئەم هەموو گواستنەوەیە لە جێیێک بۆ جێیێکی دیکە لە ژیانی مووچەخۆرییدا. کەچی بەپێچەوانەوە هەڵوێستی لەگەڵ ئەوانەی پلەی کۆمەڵایەتییان لە خوار ئەوەوە بوو زۆر نەرم و نیان و دیمۆکراتیانە بوو. لەبەرئەوە لای چینەکانی سەرەوە پەسەند نەبوو، لای ڕۆشنبیر و خوێندەوار و لاوان و قوتابیان جێگەی تایبەتی هەبوو لە ناو دڵیاندا.

قوتابییانی ڕەفیق حیلمی ڕاست بوون کە بیریان لەوە دەکردەوە سۆزی بەرامبەر بەشێخ مەحموود بێ پایانە، ئەمە لە شیعرێکیدا دەردەکەوێ بۆ کامەرانی نووسی

بوو، وەک وەرامێک بۆ ئەو شیعرەی کامەران بۆ کۆچی دوایی هۆنیبوویەوە بۆ شێخ مەحموود. لەو شیعرەدا دەردەکەوێ پێوەندیی رەفیق حیلمی لەگەڵ شێخ مەحموود گیانی بوو، یەکسانییێک لە سۆزی هەردوو لایان هەبوو بەرامبەر بەئەوی دیکە. کە شێخ لە مەلیکی کەوت و هیچی بەدەستەوە نەما لە شیعرێکدا زیاتر هۆگری بوو. ئەو کاتە لاوێکی تازەپێگەیشتوو بوو خەریک بوو دەم لە حیزبایەتی بدا. لە ساڵی ١٩٢٠ هەوڵی داوە لەگەڵ لاوان «کۆمەڵەی سەربەخۆی کوردی» لە سلێمانی دابنێ. لەو سەردەمەدا هەرچەند لاوێک کۆششیان دەکرد بۆ دانانی رێکخراوی سیاسی. لە هەڵبژاردنی رێکخراوی «کۆمەڵەی کوردستان» لە ساڵی ١٩٢٢ لە سلێمانی رەفیق حیلمی زۆرترین دەنگی وەدەست هێنا. ئەمە رێکخراوێکی ئاشکرای کۆمەڵایەتی بوو.

لە ساڵی ١٩٣٠ لە هەولێر رێکخراوێکی بچووکیان دانا بوو بەناوی «کۆمەڵەی پشتیوان»، رەفیق حیلمییان بەسەرۆک هەڵبژاردبوو. لە هەموو ئەمانە گرنگتر ئەوە بوو قوتابیانی قوتابخانەی ئامادەیی کەرکووک کۆمەڵەیێکیان بەناوی «دارکەر» رێکخست، ئەم کارەیان لاساییکردنەوەی رێکخراوێکی میللی ئیتالیایی بوو بەناوی «کاربۆناری»، ناوی کۆمەڵەکەشیان لەو وشە ئیتالیە وەرگرت کە «دارکەر یا دارفرۆش» دەگەیەنی. ئەم قوتابییە دڵسۆزانە بەتاقیکردنەوە و تەمەن نەگەیشتبوونە ئەو پلەیەی بتوانن رێکخراوی سیاسی بەرێوە ببەن. کە رێکخراوەکە پەرەی سەند و ناویان گۆڕی و کردیان بە«پارتی هیوا» هانایان بۆ هەندێ لە رۆشنبیر و سیاسی کوردی ئەو سەردەمە برد. هەندێکیان رازیبوون، هەرچۆنێ بێ باڵندەکە لەسەر رەفیق حیلمی نیشتەوە، کرا بەسەرۆکی پارتی هیوا، ئەو رێکخراوەی پرۆگرامێکی نووسراوی ئاشکرا و ئۆرگان و بڵاوکراوەی چاپکراوی نەبوو، بەڵام پارتییێکی فراوان بوو لە هەموو چین و توێژەکانی میللەتی کوردی کۆکردبووەوە و دروشمی سەرەکی «بژی کورد و کوردستان» بوو. گەورەترین جموجۆڵی هیوا کەوتە رۆژگارانی جەنگی دووەمی گێتی (١٩٣٩ – ١٩٤٥). زۆرینەی سیاسەتمەدارانی کورد لە دوای جەنگی دووەم پێگەیشتووی پارتی هیوا بوون و رۆژێ لە رۆژان ئەندامی ئەو پارتییە یا لە بەچکەشێرانی بوون. رەفیق حیلمی وەک سەرۆکێکی لێهاتوو و تێگەیشتوو هەڵسوکەوتی لەگەڵ کادیر و ئەندامانی هیوا دەکرد.

جموجۆڵی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و ئەدەبیی ڕەفیق حیلمی لە بەرچاو بوو. لە ساڵی ١٩٥٧ کە «کۆمەڵەی دانان وەرگێڕان و بڵاوکردنەوەی عیراق» لە بەغدا دامەزرا ئەندامێکی بەرچاو و دیار بوو لەو کۆمەڵەیەدا. بێ گومان زیاتریش لەبەرئەوە بوو تۆفیق وەهبی سەرۆکی ئەو کۆمەڵەیە بوو. لە دوای کوودیتای ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا جموجۆڵی زیاتر بوو چونکە ناسراویی لەگەڵ عەبدولکەریم قاسم هەبوو و هەندێ لێیەوە نزیک بوو. لەم ماوەیەدا بوو بەجێگری سەرۆکی سەندیکای مامۆستایان و ئەندامی سەندیکای ڕۆژنامەنووسان و جێگری سەرۆکی یەکێتیی نووسەرانی عیراق لە بەغدا. لەم ڕۆژگارەدا ڕەفیق حیلمی لە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نزیک نەبوو. کە قانوونی دانانی حیزب لە دوای ١٤ی تەمووز جاڕ درا لەگەڵ لایەنە کوردییەکاندا نەبوو، بەڵکو لەگەڵ ئەو کوردانە بوو کە پشتگیرییان لە دامەزراندنی «پارتی کۆماری عیراقی» دەکرد.

ڕەفیق حیلمی شاعیر و نووسەر

ڕەفیق حیلمی لە هەردوو چمکی ئەدەبی کوردی کەسێکی لە ڕوو و دیار بوو:

١- مێژوونووسی ئەدەب و ڕەخنەگر بوو. نووسینی لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە سەرچاوەیێکی گرنگن بۆ ناسینی ئەو ئەدەبە. لە ساڵی ١٩٤١ لە بەغدا بەرگی یەکەمی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» بڵاوکردەوە. بەرگی دووەمی دواکەوت لە ساڵی ١٩٥٦ لە بەغدا بڵاوکرایەوە. جگە لەوە کتێبێکی بەناوی «لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی سەردەم» لە ساڵی ١٩٣٦ بڵاوکردەوە. ئەم کتێبە لە فرەنسییەوە گۆڕیویەتییە سەر زمانی عەرەبی لە لایەن لووسی پوول مارگریت و کامیران بەدرخانەوە بەزمانی فرەنسی لە ساڵی ١٩٣٠ لە پاریس بڵاوکرابووەوە.

٢- ڕەفیق حیلمیی شاعیر و نووسەر، لە منداڵییەوە هەوەسی شیعر دانانی بووە، لەو دەورەدا وەکو خۆی دەڵێ شیعر وتن بەزمانی تورکی عوسمانی باو بوو. دیوانێکی شیعری بەم زمانە پێکهێناوە. لە قۆناغی دووەمی شیعر وتنیدا خووی داوەتە زمانی کوردی. وەکو شاعیرانی دیکەی ئەو ڕۆژگارە غەزەلی لاسایی شیعری عەرووزی وتووە. لە ناو قاڵبی ئەو شیعرەدا کوردایەتی کردووە. زمانی شیعری ئاسان و ساکارە، کاری شیعری ڕۆمانتیکی

عوسمانی نویّ بەسەر شیعریدا ڕوون و ئاشکرایە. هەروەها بەوە ڕاگەیشت بەشداری لە شیعری نوێدا بکا. لەگەڵ ئەوەی شیعری کەمە، بەڵام جێی خۆی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەکاتەوە. ئەگەر ڕەفیق حیلمی بەشێکی ژیانی بۆ شیعر تەرخان بکردایە بەرهەمی زیاتر دەبوو لەوەی کە هەیە.

نموونەی شیعری ڕەفیق حیلمی

وەسف و دڵداری

ڕەفیق حیلمی لە لیریکێکیدا بەناوی «بەتەرزی قەدیم» دەڵێ:

مــاری زولفت نۆبەچی خــەزنەی عــەقــیــقــی ئاڵ ئەبێ
تیــری مــوژگــان پاســەوانی دەوری چاوی کــاڵ ئەبێ
من کە سەرمەستی سەفای ئەو نێرگسی مەستانە بم
ئاگــەداریم کــەی لە داوی زولف و دانەی خــاڵ ئەبی
ناز و عــیــشــوەی دڵ فــریبــانت فــریوی دڵ ئەدا
شــەککەری گــفــتــاری تۆ ببــێ مەســیــحا لاڵ ئەبی
دەستی ئیعجازی تەبیعەت چونکە خەتمە مەقسەدی
دەفتەری حوسنت بەخەتتی سەوزی لێو ئیکمال ئەبێ
دامــەنی توورەی پەرێشــانت لەســەر ســەفــحــەی روخت
عوقدە بو حەللی تەلیسمت باعیسی ئیشکال ئەبێ
حوسنی تۆ مەستوورە یەکسەر خۆ بەزولف و خەتت و خاڵ
مـوڵکی ئیسلامە بەئۆردوویی فرەنگ ئیشغال ئەبێ
خـاڵەکـەی سـەر گـۆنەکـەت بەم ڕەشـیـە هیندسـتـانیـیـە
یاخـۆ شـازادەی عـەجـەم مـایل بەخـەرقـەی شـال ئەبێ

بەکۆکردنەوەی وشە و وێنەی شیعری کلاسیکی لە وەسف و دڵداریدا شاعیر توانیویەتی تابلۆیێکی ڕەنگین دروست بکا لە وەسفی ئەندامی مەتریالی دلبەری خۆشەویست و ڕەوشتی مەعنەوی ئەو کەسە.

کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «بۆ کوردان» دەڵێ:

هیـمـمـەتی ئەربابی غـیـرەت بێـسـتـوون ئیـمـحـا دەکا
ئەو کەسـەی ساحیب حەمییەت بێ وەتەن ئیـحیا دەکا
یەعنـی ئەولادی وەتەن مـوحـتـاجـی عـیلم و سـەنعـەتە
گەر وەتەنپەروەر بێ شەخسێ مەکتەبێ ئینشا دەکا
نووری عیلم و مەعریفەت وا شـەرق و غـەربی گرتەوە
قـەومی ئێـمـە تـازە تەعلیـمی خـەت و ئیـمـلا دەکـا
ئێـسـتـە خـۆ نەوعی بەنی ئادەم لە سـایەی فـەننەوە
بێ مـوحـابا کـەشـفی ئەسـراری یەم باڵا دەکـا
بەسیە فیکری بێ سـەمـەر ئەمڕۆکە عـەسری غیرەتە
مـوڵکی کـوردسـتـان لە ئێـمـە هیـمـمـەتی داوا دەکـا
چونکە هەر ئەربابی عـیلمـە گـەر بکا چارەی مـەرەز
کـورد ئەگـەر عـەقـڵی ببێ جـێگەی عـولووم ئاوا دەکـا
ئێـسـتـە بێ عـیلم و هونەر ژینی بەشـەر قـابیل نیـیـە
چۆن لە فەننی عـەسری حازیر کوردی ئیستیغنا دەکا
ئەوروپا کـەشـفی لیسـانی هێـسـتـر و بارگـیری کـرد
تازە کـوردسـتـانی ئێـمـە باسی ئەلفـوبا دەکـا

لەم شیـعـرەدا ڕەفـیق حیلمی ڕوو دەکاتە لاوانی کورد و ئامۆژگارییان دەکا. ئەم شیعرەی لە کاتێک وتووە کورد دەسـەڵاتی سیاسی گرتۆتە دەستی خۆی، بەڵام لە ڕووی خـوێندەواری و ڕۆشنبیرییەوە لەو پلەیەدا نەبووە بتوانێ پارێزگاری ئەو دەسکەوتە بکا. لەبەرئەوە شـاعـیـر هانی لاوان دەدا لەو کـاتەی ئەوروپا کـەشـفی زمانی ئاژەڵی کردووە، لای ئێمە تازە هەوڵی نووسینەوەی ئەلفوبێی زمانی کوردی دەدرێ.

٢

له شیعرێکیدا بەناوی «یا پیری تەریقەت» شاعیر دەڵێ:

فیدای ئەو عەشقە بم بۆ مولک و میللەت
دەسـووتێنێ فـیـداکـارانی ئوممەت
ئەگەر بێتو نەبێ حوورییەتی تام
وەتەن زیندانە گەر بشبێ بەجەننەت
خـودایە کەی هەڵێ ڕۆژی سەعادەت
لەسەرمان لائەچێ دەیجووری نەکبەت
عەجەب لەو میللەتانەی موستەقیللن
چلۆن جاری دەبێ خوێنی حەمییەت
لە کام عەسرا لە کوێی دنیا وەکو کورد
کەسێ هەڵسا بکا ئیبرازی هیممەت
لە عەسری بیستەما مەستی فیداکار
جیهانی بەم سەباتە خستە حیرەت
ئیتر حەقمانە حوورییەت وە یاخود
بەم ئەحواڵەش دەڵێن ئاساری وەحشەت
ئیلاهی خۆت دەسا لوتف و کەرەم کە
ببێ ئەم میللەتە نائیل بەڕەفعەت
سەباتی ئێمە مەعلوومی جیهانە
ڕەقیبان فیتنە ئەنگێزن حەقیقەت
حەسوودان ڕوو بەئێمە وەردەگێڕن
مەدەد یا حەزرەتی پیری تەریقەت

ئاوڕدانەوەیێکی سەرنج ڕاکێشەرە لە شاعیر کە ناوی شیعرەکەی ناوە «یا پیری تەریقەت» وەکو بڵێی لەگەڵ شێخی تەریقەت گفتوگۆ دەکا. هەروەها بەڕستەی «مەدەد یا حەزرەتی پیری تەریقەت» دوایی بەشیعرەکەی دێنێ. بەگشتی شاعیر

باس لە هەڵسوکەوتی ئەو سەردەمەی کورد دەکا، مەسەلەی نیشتمانی و نەتەوەیی بەلایەوە ئەوەندە گرنگە ئەگەر بەرێگەی سیاسییەوە جێبەجێ نەبێ پێویستە بەرێگەی خەیاڵی سۆفیزم بگاتە ئەنجام، شاعیر ناچار دەبێ پەنا دەباتە بەر شێخی تەریقەت، چونکە ئەوەی بەکەس ناکرێ بەو شێخە دەکرێ، لەبەرئەوە یارمەتیی لێ داوا دەکا. ئەمە ئاوڕدانەوەیێکی هونەروەرییانەیە لە داهێنانی شیعردا.

٣

ڕەفیق حیلمی پارچە شیعرێکی نووری شێخ ساڵحی کردووە بەچوار خشتەکی:

لە دونیادا چ قەومێکە بکا میللییەتی ئیهمال
جیهانی پڕ جیداڵە ئێستە بۆ تەئمینی ئیستیقلال
(خودایا بەسیە ئیتر لابرێ دەیجووری ئیزمیحلال)
(تولووعی پێ بکەی خورشیدی زۆر پاکی ئیستیقبال)
لە ڕێی حوررییەتا شەرت بێ بگاتە ئاسمان شینم
هەر ئیستیقلالە مەقسوودم هەتاکو باقییە ژینم
(لەگەڵ خولیایی هیجرەتدا بەسەرچوو عومری شیرینم)
(دەسا نۆبەی ویساڵە ئاه ئەی ئومێدی ئیستیقلال)
شەوی دەیجووری نەکبەت دوورکەوی یاڕەب لە کوردستان
سەفایی باغی جەننەت دەرکەوی یاڕەب لە کوردستان
(ئیتر سنجاقی میللەت سەرکەوی یاڕەب لە کوردستان)
(ئەوا نۆبەی ویساڵە لە ئاه ئومێدی ئیستیقلال)
مەعاریف ئێستە ئەتفالانی میللەتمان ئەکا تەنویر
مەلیک مەحموودی ئەووەل خۆی بەعەزم و هیممەت و تەدبیر
(ئوموری مولک و میللەت تا نیهایەت گەر بکا تەدویر)
(ئیتر نۆبەی ویساڵە ئاه ئەی ئومێدی ئیستیقلال)

ئەم شیعرە بۆ پیرۆزبایی دەرچوونی ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستیقلال» (١٩٢٣) لە

لایەن نووری شێخ ساڵحەوە نووسراوە و ڕەفیق حیلمی کردوویەتی بەچوار خشتەکی. هەردوو شاعیر لە خۆشییانا وەختە باڵ بگرن، لە زەماوەندی دەست خستنی سەربەخۆیی نازانن چی بکەن! نووری دەڵێ کاروبار بۆ چاکەی میللەت ڕێک بخەن، ڕەفیق حیلمی ڕوو دەکاتە مەلیک مەحموود و داوای لێ دەکا دڵسۆزانە کۆشش بکا بۆ ئاسانکردنی باری ژیان و گوزەرانی خەڵکی.

بۆ شێخ مەحموود

لە کاتی خۆیدا بەهۆی کۆچی دوایی شێخ مەحموودەوە کامەران موکری شیعرێکی ماتەمی بۆ هۆنیبووەوە. ئەو شیعرە بووە سەرچاوەی ئیلهام بۆ ڕەفیق حیلمی بۆ ئەوەی وەرامی بداتەوە. لەم ماوەیەدا لیریکەکەی ڕەفیق حیلمی بەناوی «بۆ گیانی پاکی شێخ مەحموودی نەمر» گوڵبژێر دەکرێ. شاعیر دەڵێ:

کامەران گیان! کامەران بی
بۆ ئەو شینە زۆر بەسۆزەت
ڕابەری گەلی کوردان بی
بەو پێنووسە زۆر پیرۆزەت
بەڵام گیانە باش بزانە
بەهەڵەچووی بەو شیعرانە
شێخ مەحموودی گەورەی کوردان
هەر زیندووە لە کوردستان
ئەڵێن مردووە نەمردووە
ئاخۆ بۆ کوێیان بردووە!

***

کەوا بوو ئەو شینەت لە چی
نەکەی تۆ بەهەڵە نەچی
شێخ مەحموود گەر بێتو بمرێ
تۆڵەی کوردان چۆن ئەسەنرێ!

لەم شـیـعـرەدا ڕەفـیق حـیلمی ئەوە دەردەبڕێ شـێخ مـەحـمـوود گـیـانێکە لە لایەن کردگارەوە لە پەیکەرێکی لە خۆڵ دروست کراو پارێزراوە، زیندوو و هەمیشەییيە و هەرگیز لەناو ناچێ. لێرەدا شاعیر مەبەسی بیروباوەڕ و کردەوەیە نەک لەش ئەوەی لە خۆڵ دروست کراوە و دەبێتەوە بەخۆڵ.

ئینجا لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

ئەو قـــارەمـــانـە ئەو شـــێـــرە
قـــەت خـــوا نەکـــا کـەم بێ لێـــرە
چەن جار گلا چەن جاریان کوشت
کـــەچی نەمـــرد نەمـــری کـــورد
جـــــــاری وا بوو وورد و درشـــت
پشـــتی تێ کـــەن ئەو لێ ئەبورد

لەم دێڕانەدا ڕەفیق حیلمی وێنەی شێخ مەحمود لە گەلی کورددا دەبینێ. ڕاستە هەموو تاکێک کۆتایی دێ، شێخ مەحموودیش بەلەش نامێنێ، بەڵام میللەتی کورد دەمێنێ. لەبەرئەوەی بەلای شاعیرەوە شێخ مەحموود میللەتی کوردە بۆیە نامرێ.

شاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەلیریکەکەی دێنێ:

کـــاتێ گـــەیشـتن بەئامـــانج
لە جـــێـی دیـاری لەبـاتی تاج
ئاڵای کورد بەرنە سـەر قـەبری
بەو جـــۆرە ســـا بگرن قـــەدری

***

ئەوسـا ئیـتـر خـوا هەڵناگرێ
فرمـێسک ڕژاندن جێ ئەگرێ
چونکە ئەو قـــەبرە پیـــرۆزە
زیارەت ئەکرێت هەر بەم تەرزە

لەم دێڕانـەدا شـاعـیـر ئەوە دەخـاتە ڕوو لە کـاتێکدا کـورد سـەربەخـۆیی تەواوی وەدەست بێنێ ئەو کاتە دەکرێ باوەڕ بەمردنی شێخ مەحموود بکرێ، چونکە لەو ڕۆژەدا ئاهەنگ دەگێڕدرێ بەهۆی ئەوەی ئالآی کورد و تاجی مەلیکی دەبرێتە سەر گۆڕی.

بۆ ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨
ڕەفیق حیلمی دڵی زۆر خۆش بوو بەهەڵگیرسانی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووز و فەرمانڕەوایی عەبدولکەریم قاسم. بۆ ئەم مەبەسە ڕیزێک شیعری نووسیوەتەوە، دەمێک بوو لە شیعر نووسین کەوتبوو، یا کەم دەینووسییەوە.

١

لە یەکێ لە شیعرەکانیدا بۆ پیرۆزبایی ئەو ڕووداوە دەڵێ:

کوردەکان! هەستن بەجارێ ئیمڕۆ ڕۆژی خزمەتە
مل لە کۆتە و دەس لە زنجیرا نەماون فرسەتە
ڕۆژی ئازادی هەلآت و وا بەسەرچوو ڕۆژی ڕەش
بێتو وریا بین لە دەس ناچێ ئیتر ئەم نیعمەتە
ساڵەها بوو گەل لە ژێر پێوەند و کۆتەی دیلیا
بیری ڕزگاری نەما ڕاهات بوو بەم زیللەتە
ئەو کەسانەی ناوی خۆیان نابوو دەستەی حاکمان
قەت نەیانزانی کە قەومێ کوشتنی زۆر زەحمەتە

ئەو قسە ڕاست و بەجێیانەی شاعیر لە دڵسۆزییەوە هەڵقوڵاون. زۆربەی خەڵکی عیراق لەسەر ئەم بیروباوەڕە بوون، تا ڕەفیق حیلمی خۆشی دەڵێ وریا بن، ئەم هەلە لە دەست مەدەن، کەچی لە پاشانا هەلەکە لە دەست چوو. شاعیر لە دواییدا دەڵێ:

نایەوێ ئیتر بڵێم زوڵمێ نەما نەیکەن خەڵک
تۆڵەیێکی هەر ئەسەن خوا چونکە کاتی ڕەحمەتە

ئەو کـەسـەی وا بێ بـەدڵیـا زاڵمـانی دەوری کـۆن
ئیکە بەسیانە سزا خۆی موسـتەحـەققی لەعنەتە

شـاعیـر ڕاست بۆ مـەسـەلەکە چووە، ئەوەی نەفـامانـە زۆرداری دەکا چۆن بیـر لەوە ناکاتـەوە کردەوەی خـراپ هـەمـیشـە سـەرناگریَ. دەبێ ئەوەش لـە بیـر نـەچێـتـەوە ئەوەی دەڵێ هـەڵگیـرسـاندنی شۆڕش لە پارێزگاری کردنی ئاسـانترە ڕاست دەکا، لەبەرئەوەیە زۆربەی ئەو شۆڕشانە خۆیان دەخۆنەوە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا ڕەفیق حیلمی لە بابەت ئەو ڕووداوەوە دەڵێ:

ئۆخ چـەن شـیـرین بوو ئەو دەنگە
دەنگی ئێسگەی چواردەی تەمـووز
ئەڵێم سـاڵ دوازدە مـانگ خـۆزگـە
تـەمــــووز ئـەبوو بـەڵـێ تـەمــــووز
جـومـهـوورییـەت کـە گـەل هـەمـوو
بۆ ئـەم ئـامــــانجـــە بـەرزە بـوو
ســـاڵەهـای ســـاڵ وورد و درشـت
خـوێنی گـەرم و گـەشی ئـەڕشت
قـوتـابی مــامـۆسـتــا ئەفـسـەر
گـەلی عــیــراق پاکی یەکــســەر
بـەشــــــەو و بـەڕۆژ بـەبـێ ووچـان
تـۆوی شــــۆڕشـــیـــان بـۆ ئـەچـان

ئەو شــیـعـرانـەی ڕەنگدانەوەی هـەست و نەســتی زۆربەی خـەڵکی عـیـراق بوون. شـاعـیـر لە بابەت گـەورەیی ئەو ڕووداوە دەڵێ خـۆزگـە نـاوی هـەمـوو مـانگەکـانی دیکەی ساڵ ون دەبوون و تەنیا تەمووز دەمـایەوە چونکە ئەم بەسـەرهـاتە گەورەیەی لێ ڕووی داوە.

شیعرەکە بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

جومـهوورییەت دیمـۆکراسـی
ڕێگەی ڕاسـتی بەگـەل ناسی
ئیـــتـــر بەســـەگی جـــرتـاوە
پاس نـاکـــرێ کـــونەمـــاسـی
کورد و عەرەب سـا بەبێ غـەم
بچـــــریکێـن پڕ بـەیـەک دەم
بڵـــێن عـــەبدولکەریم بژی
بـــژی بـــژی بـــژی

شـاعـیـر قـسـەی نەسـتـەقی کوردی «سـەگی کونە مـاسی پاسی جرتـاوە دەکا»ی ئاخنیوەتە نـاو ئەم شـیـعرەوە. کونەماسی و جرتاوە ناوی دوو ئاوایین لە ناوچەی سلێمانی، سەگی یەکێکیان سۆزی بۆ گوندەکەی خۆی نییە پاسی گوندەکەی دیکە دەکا. لـە ناوەرۆکی شـیـعرەکـە ئەو ڕاسـتـییـە دەردەکـەوێ مـەبەسی شـاعـیـر ئەو وڵاتانەیە لـەو ڕۆژگـارەدا لەگـەڵ دەوڵەتە ئەمپـریالیسـتـەکـانی ئەورووپا و ئەمـەریکا بوون لە دژی عیـراق. بەتایبـەتی جـەمـال عەبدولناسـیری میـسر هەوڵی بێ وچانی دەدا بۆ بـەسـتـنی یەکـێـتی لـە نێـوان مـیـسـر و سـووریا و عـیـراق لە پـێـناوی دامەزراندنی دەوڵەتێکی عەرەبی یەکگرتوو.

لێرەدا ڕەفیق حیلمی خاوەن هەڵوێست بوو وەکو کوردێک، سێ سـاڵ لەمـەوبەر (١٩٥٦) لە ماوەی دەسـتدرێژییە سێ قۆڵییەکەی بەریتانیا – فرەنسا – ئیسرائیل بۆ سـەر میسر جەمـال عەبدولنـاسیر بەلای ڕەفیـق حیلمییەوە قـارەمانی گـەورەی ڕۆژهەڵات بوو، کەچی لە مـەسـەلەی دژایەتی بەرامبەر بەعیراقی پاش ١٤ی تەمووز ڕەفیق حیلمی لە دژی عەبدولناسیر و سیاسـەتی میسر وەستا. ئەو کـابرا عەرەبە شۆڤێنییە هەر لە بنەڕەتدا دانی بەمافی تەواوی میللەتی کورد نەهێناوە.

***

ڕەفـیق حیلمی ڕۆشنبیر و سـیاسی و نووسەر و شـاعیری گەورەی کورد بوو لە نیـوەی یەکـەم و ناوەڕاسـتی سـەدەی بیسـتـەمـدا. کـارە زانسـتی و داهـێنراوە

ئەدەبییەکانی لە مەیدانی مێژوو و ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسەت نامەخانەی کوردییان ئاوەدان کردۆتەوە. ڕەفیق حیلمی کەسێکی ئاشتیخواز بوو، دەیویست دیمۆکراتییانە هەموو کێشەیێک چارەسەر بکرێ. لە پەروەردە دەوری گرنگی هەبوو، زۆربەی ژیانی وەک مامۆستای قوتابخانە بەسەر بردووە. کەسێتیی تایبەتی خۆی پاراست بوو، سەری بۆ ئەوانەی بەناو لە خۆی گەورەتر بوون دانەدەنواند، دۆستی لە خۆی بچووکتر بوو، بەبێ قوتابی هەڵنەدەکەوت.

لە ئەدەبی کوردیدا جێ پەنجەی دیارە وەک مێژوونووس و ڕەخنەگرێکی ئەدەبی کوردی. هەروەها وەکو شاعیر و نووسەرێک بەرهەمی بەپێزی هەیە لە شیعر و وتاری پەخشانی هونەری.

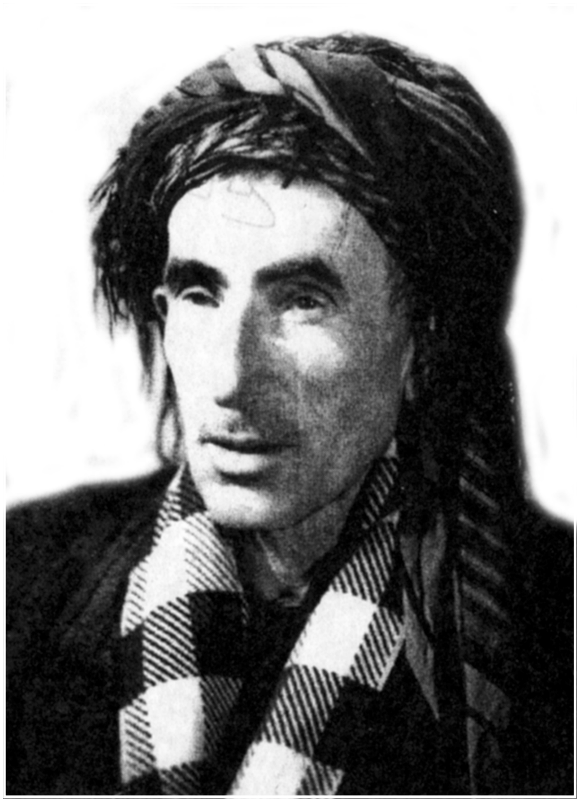

قانيع

بەشی بیست و شەشەم

قانیع

١٨٩٨ – ١٩٦٥

ئەی دوکتۆر فوئاد ئەی شێری نەمر
هەتا قیامەت بۆ کورد کەڵک گر
نەمردووی نامری نەخشی دڵمانی
ئێمە بولبولین هەر تۆ گوڵمانی

ژیانی

محەمەد کوڕی شێخ عەبدولقادر کوڕی شێخ سەعیدی دۆلاشی. دۆلاش ناوچەیێکە لە مەریوان. لە تاکێکیدا بەم جۆرە خۆی بەخەڵکی دەناسێنێ:

لە ئەسلا خەلقی دۆلاشم مەریوان شوێنی ئەجدادم
محەمەد (کابلی)م ئەمما تەخەللوس (قانیع)م ناوە

محەمەدی شێخ عەبدولقادر لە ڕۆژی ٥ی ئەیلوولی ١٨٩٨ لە گوندی کەولۆسی ناوچەی مەریوان لە دایک بووە. لە تەمەنی دوو ساڵی بووە کە دایکی و لە تەمەنی دە ساڵی بووە کە باوکی کۆچی دواییان کردووە. لەم تەمەنە بچووکەدا دەستدرێژی و زۆرداریی دەرەبەگ بۆتە هۆی ئاوارەیی و دەربەدەری. باوکی قانیع لە چینەکانی ناوەڕاستی کۆمەڵ و خاوەن زەویوزار بووە. دەرەبەگی گەورە و خاوەن دەسەڵات زەفەریان پێ بردووە و زەوییان داگیر کردووە. قانیع لەم بابەتەوە دەڵێ:

هەژاری پیشەمە تا ماوە عومرم
لە دەستی جەردەکانی کانی سانان

ئەمــە هـۆیێکی گـــرنگ بووە لـە دواییـــدا قـــانیع ببـێ بەدوژمـنی دەرەبەگ و دەوڵەمـەندان. لە دوای مردنی باوکی ئاغا سـەید حوسـێنی چوڕی گـرتوویەتیـە خـۆی و لەبـەر خـوێندنی دانـاوە. بەدەربەدەری هـەندێکی خـوێندووە، بۆ یەکـەم جـار هـاتۆتە شـارەزوور، لەو مـاوەیەدا وشـەی «قـانیـع»ی کـردووە بەنازناو. لە سـەردەمی خـوێندنیـدا لە جـێـیـێـک ئۆقـرەی نەگـرتووە. بۆ مـەبەسـی خـوێندن لە حـوجـرەی مـزگەوتەکانی سنە و بانە و سـەقز و بۆکان و شنۆ و کۆیە و مـەهاباد (سـابڵاغ) و هـەولێـر و کـەرکـووک و کـرپچنە و پێنجـوێن و سلێـمـانی و بیـارە سـووڕاوەتەوە. هـەرچەندە قـۆناغـێکی زۆری خـوێندنی حـوجـرەی بڕیوە، بەڵام حـەزی بەمـەلایەتی نەبووە و ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی ئایینی ئیسلامی وەرنەگرتووە.

دوا قۆناغی خوێندنی لە سلێمانی بووە، بەهۆی مردنی مێردی خوشکییەوە، ئەو کـاتـە لە سـایەی ئەو بـووە، بەناچاری وازی لـە خـوێندن هـێناوە. زۆربەی ژیـانی لە گـوندی ڕیشــێنی شـــارەزووری بناری هـەورامـان بردۆتـە سـەر. بۆ پـارووی نان و گوزەرانی خـۆی هـەمـوو کـارێکی کـردووە: کـرێکاری، قـۆڵچی دارسـتـان، مـەلایەتی، مـامـۆسـتـای قـوتابخـانە، جـووتیـاری، وردەفـرۆشی، چایچـیـیـەتی، دارفـرۆشی، ئاشەوانی، چاوەشی کرێکاران.

لە سـەردەمی فـەقێیەتیدا حەزی لە کچێک کردووە، بەڵام بۆی نەبـووە. ئەمە بووە بەسـەرچاوەی ئیلهامی شیعری. لە ڕۆژانی سـەردەمی ماوەی زێڕینی بەختـی کورد لە ڕۆژگـارانی جـەنگی دووەمی گێتی و دامـەزرانی کۆمـاری کوردسـتـان سـەری لە مەهاباد داوە، لە بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە کاری پێ سپێرراوە. لە دوای کوودیتای ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا لە شارەزوور گیراوە و خراوەتە بەندیخانەی شاری عەمـارە لە باشووری عیراق. بـەهۆی هـەڵگیرسانی شـۆڕشی ئەیلوولی سـاڵی ١٩٦١ لە ترسـی دەسـەڵاتی عیـراق چۆتەوە مـەریوان، بـەڵام لە دەسـەڵاتی ئێـران ڕزگـاری نەبووە، بەناوی بیری کوردایەتییـەوە گیـراوە و مـاوەیێک لە بـەندیخـانەی قـەسـری قەجەر لە تاران زیندانی کراوە.

قانیع لە ڕۆژی ٧ی مایسی ١٩٦٥ لە گوندی لەنگەردێ لە ناوچەی شلێری سەر بەپێنجوێن کۆچی دوایی کردووە.

شیعری

له ڕووی ڕوخسارەوە

قانیع دەسکاری مەرجەکانی شیعری کلاسیکی نەکردووە له ڕووی ڕوخسارەوە. ژانر و بابەتەکانی پاراستووە، هەردوو جۆرە کێشی عەرووزی و سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، له بەحرەکانی عەرووزدا دەوڵەمەندە، کێشەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و خەفیف و ڕەجەز و موتەقاریبی وەرگرتووە.

له قافیەدا ئەم دەنگانەی بەکارهێناوە: ا ب ت چ خ د ر ز ژ س ش ع ق ک ل م ن و ۆ (ە – ـە) ی ێ. وەکو لەم تیپانە دەردەکەوێ شاعیر دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبی وەرنەگرتووە کەچی هەندێ له تیپە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی کوردی بەکارهێناوە. له پاش قافیەدا قانیع دەوڵەمەندە. بەزۆری ئەم وشانە له شیعریدا کراون بەپاش قافیە: ئەکا، کا (بکا)، ناکا، دەب دەب، کچ، پووچ، شۆخ، باغ، کورد، بەس، هەس (هەیە)، شەرع، بووم، کوردم، ئەکەم، چی بکەم، ناکەم، نادەم، کردم، کەم (بکەم)، نەکەم، لێدەم، خۆم، منن، ئەمرۆ، تۆ، بوو، بۆچییە، هەیە، گەرەکە، چییە، نییە، ئەدیبی، بی (ببێ)، چی، کوانێ.

قانیع غەزەل و قەسیدەی ئاسایی شیعری کلاسیکی زۆرە، هەموو مەرجەکانی ئەم جۆرە شیعرەیان تێدا هەیە. لێرەدا داهێنان و نوێکردنەوەی له بەرچاوە بەوەی غەزەل و قەسیدەکەی کێشی عەرووزییە، بەڵام قافیەی مەسنەوییە. هەرچی شیعرە خۆماڵییەکانیەتی هەموو کێشەکانی ئەم بابەتەی بەکارهێناوە. دە بڕگەیی له هەموویان زیاترە. لەم بەشە شیعرەشیدا قانیع تازەکردنەوەی هەیە. له ناو شیعریدا یەکێتیی قافیە بەرچاو دەکەوێ. ئەم دیاردەیە تایبەتی نییە بەقانیع، شاعیرانی دیکەش هەیانە بەڵام کەمە.

قەسیدەی بەندی پێنجین (ا ا ا ا ب) له دیوانی قانیعدا زۆرە، قەسیدەی بەندی شەشینی (ا ا ا ا ا ب) کەمترە. له پێنج خشتەکیدا هەندێ شیعری حەمدی و بێکەس و مفتی پێنجوینی و فەریقی کردووە بەپێنج خشتەکی. جگە لەمانە له دیوانیدا بابەتی چوارین و تاک دەبینرێن. له شیعری قانیعدا هەندێ گەمەی هونەریی هەیە شاعیرانی دیکە بایەخی ئەوتۆیان پێ نەداوە وەکو ئەوەی شیعری بەزمانی کەسێکی لاڵەوە داناوە یا شیعری بێ نوختەی هۆنیوەتەوە.

له ڕووی ناوەرۆکەوە

ئاسۆی شیعری قانیع فراوانە، گەلێ لایەنی گرنگی ژیانی ئادەمزادی گرتۆتەوە. وەکو شاعیرانی دیکە مەبەسی سەرەکی شیعری قانیع دڵداری و کوردایەتی و وێنەگرتنی ژیانی نالەباری کۆمەڵە. لەوەوە دەرباز بووە بۆ هەندێ دیاردەی گەورە یا بچووک وەکو شاعیرێک توانیویەتی هونەرێکی لێ دروست بکا وەک کارێکی ئەدەبی پڕ لە جوانکاری بکەوێتە بەرگوێی خوێنەر. هەوای درامی لە شیعری قانیعدا دەبینرێ. بایەخی بەلایەنی تراجیدی داوە و لایەنی کۆمیدیشی پشتگوێ نەخستووە، لە گاڵتە و گەپ و پێکەنین بەدوور نییە. ئەمەی زۆرتر بۆ گاڵتەکردن بەدەرەبەگ و دەوڵەمەند و کاربەدەستان بەکارهێناوە. ئەم هەموو وێنە ژیانییانە لە شیعریدا بوونەتە هۆی ئەوەی قانیع لە لایەن خەڵکی کوردەوە خۆشەویست بێ و ڕێزی بگیرێ.

جێگەی قانیع لە ئەدەبی کوردیدا

شیعری قانیع جێگەی دیار و تایبەتیی خۆی هەیە لە ناو دڵ و دەروونی خەڵکی کورد، چونکە ڕەنگدانەوەی هیوا و ئامانج و خەون و خەیاڵی ناوەوەیانە. قاڵبی کۆنی بۆ مەبەسی تازە بەکارهێناوە، دەستی درێژی هەیە لە بەمیللی کردنی بەرهەمی ئەدەبی لەبەرئەوە خوێنەری زۆرە، خەڵکی چێژی لێ وەردەگرن بۆیە چەپڵەی بۆ لێ دەدەن، لەبەرئەوەیە بەڕاستی شایانی ئەوەیە بەشاعیری میللی و چەوساوەکانی ناو کۆمەڵ ناوی ببرێ.

شیعری قانیع ڕەنگدانەوەی شیعری میلليی نووسراو و شیعری میللی سەرزارە. شیعرە عەرووزییەکانیشی لەگەڵ شیعری میللی گونجاندووە. بەگشتی بەرهەمی شیعری سەرچاوەیێکە ببێتە تێکست بۆ فێرکردنی زمان و ئەدەبی کوردی لە هەموو قۆناغەکانی قوتابخانەدا.

گەشتی گوڵزاری دیوانی قانیع

دڵداری

هەرچەندە شیعری بیری کوردایەتی و کۆمەڵایەتی مەبەسی سەرەکییە لە بەرهەمی قانیعدا، بەڵام دڵداری جێگەی تایبەتی هەیە.

١

له شیعرێکیدا دەڵێ:

دڵ دەڵێ یاری تەڕ و شــۆخ و جــوانم گــەرەکــە
دۆشــەکی نەرم و شل و دەســتــەمــلانم گــەرەکــە
نــەزەری دوور و خــــــــەیاڵــی پـڕوپــووچـم نــاوێ
خــەمی ئەبرۆی ســیــەهی حــەڵقــە کــەوانم گــەرەکــە
مــەکـر و ئەفـسـوونی ئـەم و ئەو لە نەزەرمـا هیـچـە
بۆقی نەی دەنگی دمــەک ســاز و چەقــانم گــەرەکــە
داو و تــەزویـری درۆزن بــە چ کـــــــــارم نـایـەت
زیرە زیڕی شــەوی تاریک و نیــهــانم گــەرەکــە
لابە تـەســبـیـحی دووســەد دانە لـە بۆ ئیــشـی ڕیا
قــەهقــەهی غـونچــە دەم و چاوی جـوانم گـەرەکـە
گەر بڵێن کەیفی ئەتۆش هەرچیت ئەوێ حـازرە بۆت
ســمــتی خــرتی شلکی دوختــەری خـانم گــەرەکـە
(قـانیـعی) ویردی شـەو و ڕۆژی ئەمـەش هەر ئـەیڵێت
ڕوومــەتی ســوور و خــڕی ئافــەتی جـانم گـەرەکـە

لەم شیعرەدا قانیع لە دڵداری سۆفیزم دوورکەوتۆتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا نزیکیش نییە لە دڵدارییەکەی دیکە کە مەجازی پێ دەڵێن، بەڵام لێی نزیک دەبێتەوە و بەرەو شیعری کراوە (ئیرۆتیکی) دەچێ. وەسفی ئەو ئەندامانەی ژن دەکا کە لە خەڵوەتی ماچومووچدا خۆشی دەدەنە پیاو.

٢

لە شیعرێکیدا قانیع بەناوی خۆشویستنی کچ لە چاکەی دەگەڕێ و بەرامبەر بەو خراپەی کوڕ دەخاتە ڕوو:

کــــوڕ بەبێ شک هـەوری تاڵە هـەروەکــــو پەروینە کچ
کـوڕ وەکـو خـاشـاک و خـارە سـۆســەن و نەسـرینە کچ

بۆ نەخـۆش و دەردی عـاشق دوكـتـەر و شـافی كـچـە
كـــوڕ وەكـــو هـەنگی دڕندە و شــانەیی هـەنگوینە كچ
خوێن ڕژانن مـەیل ئەكەی فـەرموو وەرە سەر سـەیری كوڕ
دڵ بـەڕەحم و لاشـــــــە نـەرم و نـازک و ڕەنگـینـە كـچ
كوڕ كە زۆر چاک هەڵكەوێ فـەرهادە یا مـەجنوونی شێت
كچ لە پەردەی عـیـسـمـەتا لەیلایە یا شـیـرینە كچ
كچ كـە كـەوتـە ڕاوە كـوڕ ئاسـانە كـوڕ گـرتن لە لای
بـازی تـەڕلان و تـەوار و واشـــــە وو شــــاهـێنـە كـچ
گـەر حـەوا نەبوایە ئێـسـتـەش ئادەمێ بوو بێ وەجـاغ
بۆ زیادی ئادەمـــیـــزاد مـــایەیی تـەئمـــینـە كچ
هەركـەسێ مـەیل و خـەیاڵی حـیـفـزی ئیـسـلامی بكا
بۆ بەخـێـوی باغـی ئیـمـان هـەروەكـو پەرژینە كچ
كچ كـە وەخـتێ كـوڕ ئەبینێ (قـانیـعی) پەیدا ئەكـا
جـا كـەوا بوو كـوڕ بە هیچ و قـابیلی تەحـسـینە كچ

لە ڕووی ڕەوشـتی مرۆڤایەتی و كۆمـەڵایەتییەوە ڕەنگە ئەم وێنانەی قانیع دڵگیر نەبن، كەچی لە ڕووی هونەرییەوە داهێنانی جوانیان تێدایە. لە پاشانا ئەو تەنیا لە ڕەوشتە خراپەكانی كوڕ و ڕەوشتە چاكەكانی كچ گەڕاوە، ئەگەر نا بەڕاستی لە كوڕ چاكە هەیە، لە كچیشدا خراپە هەیە. قانیع وێنە و تەعبیری شاعیرانەی داهێناوە لەم بەراووردەیدا لە نێوان كوڕ و كچ و بەرهەمێكی ڕەنگینی هێناوەتە ناو ئەدەبی كوردییەوە.

٣

لە كۆمـەڵێک شیعری بابەتی تاكدا قانیع نموونەی جوان لە لیریكی دڵداریدا دەخاتە ڕوو، لە یەكێكیاندا دەڵێ:

ڕەقیب بۆیە شكاندی تای شوعاعی چاوی ئیدكم
هەتاكو كوێر ببم ئیتر، نەبینم بەژن و ڕوخسارت

ئەگـەر تـاهیـر بەگ وتبـێـتـی چـارەنووس پەنجـەی شکاندم بۆ ئـەوەی وەســفی ڕوخـســارت نەنـووسم، قــانیع وێنەیێکی دیکەی داهێنراوی لـەم بابەتـەی دروست کـردووە. ڕەقـیب ڕووناکی چاوی شکانـدووە بۆ ئەوەی کـوێر بێ تا بـەژن و باڵای دلبەر نەبینێ.

لە تاکێکی دیکەیدا دەڵێ:

ئەگەر دلبـەر زەکاتی نازی خـەندەی خـۆی بەمـن بەخشـی
تەسـەللام دێ کـە مـەرجـە بۆ هـەوێنی شـیـعـری دڵداریم

شـاعیـر دەزانێ دلبەر نازونووزی بـەرامبـەر نییـە، ئەگـەر کەمێکی بداتێ، واتە زەکـاتی ئەو ناز و خـەندەیە بەشی دەکـا و دەبێـتـە سـەرچاوە و هـەوێنی شـیـعـری دڵداری.

کوردایەتی و نیشتمانپەروەری

گیانی کوردایەتی لای قانیع لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستـان وەک بیر و ئەخلاق تێکەڵ بەڕەگ و ڕیشە و خـوێنی بووە، لە پەیکەری مەتریاڵی شـاعیر جوێ نابێـتەوە و لەناوچوونی بۆ نیـیـە. کـۆمـەڵێک شـیـعـر بەم مـانایە کـەوتوونەتە نـاو دیوانی شیعرییەوە.

١

لە شیعرێکیدا قانیع دەڵێ:

من کــە کــوردم با بنووسم دەفــتــەر و دیوانـی کـورد
تا بـەلەد بن ئەو کـەســانە مـوددەعین مــیـزانی کـورد
هـەرکەســێ ئەسپی ئەزەل تاو دا لەســەر عەرســەی فەنا
پێ بنێـتــە بەزمگاه و مــەعـرەکـەی مـەیدانی کـورد
کێ دەڵێ نەم چەشـتــووە نووکی ڕمی کــوردی نەژاد
ڕانی دەرخــا تا ببــینم داغــمــەیی شـێـرانی کـورد
قوڕ بپـێوێ دایکی ئەو شـەخـسە ئەڵێ من مـوددەعیم
چۆن خەلاسی بۆ ئەبێ هەرگیز لە دەس مەردانی کورد

ئاشکرایه هەوڵی کورد ئەمڕۆ بە بانگی بەرز ئەڵێم
بێن تەماشاکەن عەزیزم مەکتەب و عیرفانی کورد
سەیری لبنان و گەڕانی چین و ماچین بۆ بکەم
تا ببێ بەفراو و مێرگ و چیمەن و کوێستانی کورد
مەزهەری لوتفی خودایە خاکی کوردان (قانیع)ـا
تۆ ئەزانی چی بنووسی دەفتەر و دیوانی کورد

لەم شیعرەدا قانیع سوورە لەسەر ئەوەی دەبێ لەسەر کورد بنووسێ، بۆ کورد بنووسێ. بەو شیعرە دەتوانێ بەرامبەر بەدوژمنانی کورد بوەستێ چونکە زانست و زانیاری و قوتابخانە گەیشتوونەتە پلەیێک بەهۆی ئەوانەوە کورد لەسەر خۆی بکاتەوە. سروشتی جوانی کوردستان لە لبنان و چین خۆشترە و ڕەنگی لە شیعرا داوەتەوە.

٢

لە شیعرێکیدا ڕوو دەکاتە نیشتمان و خۆی بەقوربانی دەکا:

ئەگەر مردم وەتەن لاوانی تۆ خۆش
ئەگەر هیتلەر نەما گاوانی تۆ خۆش
موخەییەر بم لە بەینی تۆ و بەهەشتا
لە جەننەت دوور ئەبم سەیرانی تۆ خۆش
هەموو حووری موبارەک بێ بەزاهید
لە بۆ من هەر کچ و غیلمانی تۆ خۆش
بەمن چی سەیری باغ و قەسری لبنان
وەتەن سەحرا و کەژ و کێوانی تۆ خۆش
ئەگەر دنیا نەما یەکسەر بەجارێ
وەتەن گەرمیان و هەم کوێستانی تۆ خۆش
ئەگەر نەفعی خوسووسیت تیا نەمێنێ
موبارەک بێ وەتەن دەورانی تۆ خۆش

ئەگــەر خــۆ (قــانیــعی) ئەمــڕۆ نەمــێنێ
وەتەن! ڕەببی وەتەن خــواهانی تۆ خــۆش

لەم شیعرەدا قانیع هەموو گەردوون لە نیشتمانی کورد کۆدەکاتەوە، واتە ئەگەر گەردوون نەمێنێ پێویستە کوردستان بمێنێ. هەموو شتێکی سەر ڕووی زەوی باڵاگەردانی نیشتمان دەکا. دەکەوێتە بەراوورد هەندێ وێنەی مەتریاڵی وەردەگێڕێتە سەر وێنەی شیعری داهێنراو. هیتلەر بەقوربانی گاوانی کورد دەکا، سەیرانی کوردستان لە بەهەشت خۆشترە، کچ و کوڕی کورد خۆش بن، حووری بەهەشت پیرۆزی سۆفی بن. لە سەرووی ئەم هەموو قوربانییانە ئەگەر قانیعیش نەما نیشتمان خۆش بێ.

٣

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

کـە من بۆم دەس نەدا ڕەندی دەسا تـەقوا نـەکەم چبکەم
ئەســــیــــری زولفی تاتاتم کـــە واوەیلا نەکـــەم چبکـەم
لە کـونجی سـەومـەعـەی زوهدم هەزاران شـێخ شـاگـردە
لە شێـخ بەدتر هەموو سەرفی قەدی تەرسا نەکەم چبکەم
ئەڵێن مـەجنوونی زوو شـەیدا بەباڵای سـەوڵی لەیلا بوو
منی شـــەیدا فـیـدای باڵات ئەگـــەر لەیلانەکـەم چبکەم
نە مـــەحـــویم تاکـــو مـــەحـــۆو بم نە نـالیم تا بناڵێنم
بەشـۆری شیـعـری شیرینم فەلەک شـەیدا نـەکەم چبکەم
لە ئەوسـافی سـەلاحـەددین قـەڵەم مـاندوو بووە ئەمـجـا
ئەگـەر وەسـفی خـورافـاتی کـوڕی کیـسرا نەکـەم چبکەم
خــەیاڵم وایە بیــری دڵ لە عــوودی سـینەمــا دەرخــەم
لە بۆ ئەم هۆزە جــێــمــاوە دەنگـێ بـەرپا نەکــەم چبکەم
لە گۆشەی باغی کوردستان هەزار (قانیع) بەبولبول بوو
لەباتی باغـەوان ئەمـڕۆ کـە خـۆم ڕیسـوانەکـەم چبکەم

دیباجەی ئەم شیعرە ئەوە دەگەیەنی قانیع دەیەوێ خۆی وەکو دڵدارێکی گێتیی سۆفیزن بخاتە ڕوو. هەندێ وشە و زاراوەی ئەدەبیی سۆفیزم بەکار دێنێ، بەڵام خۆی پێ ناگیرێ و گورج باز دەداتە ناو سامانی نەتەوەیی کورد. دەڵێ من شاعیری کورد مەحوی نیم تا مەحوو ببم، واتە لە ناو بچم، هەروەها نالیش نیم بۆ ئەوەی بناڵێنم. ئەوجا یادی سەلاحەدین دەکاتەوە بۆ ئەوەی لە پاشانا بڵێ ئەگەر شیعر بۆ دواکەوتوویی کورد نەڵێم چبکەم! بەوێنەی هونەری ڕەنگین کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ کە دەڵێ، لە باغی کوردستاندا ئەگەر قانیع بلبل بێ باغەوان ئەگەر خۆی ڕیسوا نەکا بۆ دواکەوتوویی کورد چبکا!

قانیع کە ئەم شیعرەی بۆ هاتووە، شیعرە بەناوبانگەکەی مەحوی لە خەیاڵیدا بووە، ئەوەی ئەم دێڕە سەرەتاکەیەتی:

به نووری بادە کەشفی زوڵمەتی تەقوا نەکەم چبکەم
به شەمعێکی وەها چاری شەوێکی وا نەکەم چبکەم

٤

لە شیعرێکیدا قانیع دەڵێ:

کوردە چۆن نەگریم هەمیشە بۆ کزی و داماوی تۆ
چۆن قوڕی عالەم بەسەر خۆدا نەکەم بۆ ناوی تۆ
ڕەنگی زەردی جەرگی تۆیە من ئەسووتێنی تەواو
شیعری من دەرمانی دەردە بۆ دڵەی زاماری تۆ
خوێنی تۆیە شەربەتی ڕۆژی جولووسی ئەجنەبی
سەیری دوژمن کە لە شار و کووچە وو بازاڕی تۆ
سەوزە گیای کارێزی پاشا مێشکی باپیری منە
ئێستە وا فەرشە لە ژێر پێی دوژمنی خوێنخواری تۆ
ڕووحی بابانە لە گرد و مەقبەرەی سەیوان ئەڵێت
ڕۆڵەکانم! کێیە ئەو خەیمە لە ژووری شاری تۆ
لاوی کوردم! مردنت زۆر چاترە تا ژینی وا
ئەجنەبی بێت و لە گۆیژە بێت بەفەرمانداری تۆ

خـوێنی هاوخـوێنت ئەڕێژی نۆکەری ئەگـریتـە دەس
هـەی ســـەگم بەردایـە زێڕ و لیـــرە وو دینـاری تـۆ
یادگــاری هـۆزی مـــادە داوەشـــێی بـۆ مـــامـــەڵەت
لاپەڕەی مـــێـژوو ئەنووسێ لەعنەت و ڕەفـتـــاری تۆ
(قـانیع)ا گـوفـتـاری تۆ شـیـرینـە یا شـەکـر و نەبات
کـەتمی نـاحـەق بۆ بکەم شـیـرینـتـرە گـوفـتـاری تۆ

لەم شـیـعـرەدا قـانـیع ڕوو دەکـاتە کـورد و بەجـۆرێک بـۆی دەلاوێنێـتــەوە وەک لە سـەرەمەرگدا بێ. زۆرتر باس لە کردەوەی دوژمن دەکا و میللەت هوشیار دەکاتەوە چۆن دوژمنی بێگانە گردی سـەیوان و شاخی گۆیژەی لە سلێمانی داگیر کردووە. شـپـرزەیی کـورد دەگـاتـە ئەو پلەیەی قـانیع قـسـەی پێ بڵـێ: داوەشـێی یەکـێک یادگاری نەوەی میدیەکان بێ چۆن سەری بۆ بێگانە شۆڕ دەکا!.

٥

لە ساڵی ١٩٢٥ کەمالییە خوێنخۆرەکانی تورک کە قەسابخانەیان بۆ شۆڕشگێڕانی کـورد نایەوە لە دیاربەکـر، دوکـتـۆر فـوئاد یەکێ بوو لەو نیـشـتـمـانپـەروەرانەی لە سێدارە دران، بەیادی ئەو ڕۆژەوە قانیع ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە:

ئەی دوکـتـۆر فـوئاد ئـەی شـێـری نـەمـر
هەتـا قــیــامــەت بـۆ کــورد کــەڵک گــر
نەمـــردووی نامـــری نەخــشـی دڵمـــانی
ئێـــمـــە بولبـــولـین هـەر تـۆ گـــوڵمـــانی
ســەر تەقـەکـێـشی نیـشـتـمـانپـەروەری
لاوی دلێـــــری کــــانی جــــەوهـەری
هەرچەندە ئێـســتــا لاشــەت پەنـهـانە
زەخــیــرەی مــێــژووی بـۆ ئەم زەمـــانە
قـارەمـانی گـەل شـێـری ڕووی مـەیدان
ئاخـــر لەســــەر چـی! وا تۆیـان خنکـان

بۆیە وا تۆیـان هـەڵکێـــــشـــــایە دار
کـــــــە هـەوڵت ئـەدا بـۆ چینـی هـەژار
سـووچت ئـەو بوو کـە فـەرمـووت کـوردم
کـــوردی بەنـامـــووس بـەدەســـتـــوبردم
سـووچت ئەوە بوو فـەرمـووت نیشـتـمـانیم
بیـــشم خنکێنن هـەر کـــوردســـتـــانیم
ســـــووچت ئـەوە بـوو دوژمن هـۆز نەبـووی
سووچت ئەوە بوو جاسووس کۆز نەبووی

پێش ئەوەی پەت بخرێتە ملی دوکتۆر فوئادەوە لەسەر قەنارە ئەم دێڕە شیعرە تورکییەی وتووە:

کـیمـدر بزی منـع ایلەیەجک باغ جناندن
مـیــرات پدردر گـیــرەرز خــانە بزمـدر

لە کاتێکدا محەمەد بەکر قوتابی ماجستێر بوو لە زانستگای سەلاحەدین لە هەولێر و نامەی ماجستێری لە بابەت کێشی شیعری کوردییەوە بوو، کە لە دیوانی قانیعدا چاوی بەم دێڕە تورکییە دەکەوێ، بەم جۆرە وەریدەگێڕێتە سەر زمانی کوردی:

کێ مەنع دەکا ئێمە لـە گوڵزاری بەهەشتمان
مــیــراتـە لە بابمانەوە ئـەم خــانووە بۆمــان

قانیع لەسەر دەستووری کلاسیکیی کۆن ئەم دێڕە شیعرە تورکییەی وەکو خۆی کردووە بەناوی شیعرەکەی. لە ئەدەبدا ئەم شیعرەی قانیع بەماتەمنامە دەژمێررێ. بەڵام بەڕاستی ماتەمنامە نییە، بەڵکو بەلای ستایشدا دەشکێتەوە. باس لە لاوچاکی و ئازایی و چاونەترسی و قارەمانیەتی دوکتۆر فوئاد دەکا. ئەو ڕۆشنبیرە کوردەی هەموو گیانی بریتی بوو لە نیشتمانپەروەری و خۆشەویستیی میللەتە دواکەوتووەکەی.

لەم ماوەیەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە دوکتۆر فوئاد بۆچ ئەم شیعرە تورکییەی وتووە و بەکوردی قسەی نەکردووە!. لە پێش هەموو شتێکدا کوردی

باش نەزانیـوە، بۆیە بەتورکی شـیـعـری وتووە بۆ ئەوەی دەسـەڵات بەدەست و ئۆردیانەکانی دەوری قـەنارە لە قسـەکانی بگەن. گرێی سـایکۆلۆجی ئەم کوردە دڵسـۆزە گـەلێ دژوار بوو، تا لە دادگا قـازیی تورک لێی پرسـیوە تۆ کـە زمـانی کـوردی نازانی بۆچ کوردایەتی دەکەی؟ وتبـووی: من کـوردم، لە نەزانینی زمـانی کوردی ئـێوە بەرپرسیارن، ئێوە قەدەغەتان کردووە.

دانایانە لە کەموکووڕی کۆمەڵایەتی دەدوێ

قـانیع دانـایانە وێنەی ناگزووری و کـەمـوکووڕی ناو کۆمـەڵ دەدۆزێتـەوە، کردەوەی دەسـەڵات بەدەست لە دەرەبەگ و دەوڵەمـەندان دەستنیشـان دەکا. پەنجـە بۆ هـەندێ نەریتی دواکـەوتـووی ڕزیوی کـۆمـەڵ درێژ دەکـا، وەک هەڵوێست بەرامـبـەر بەژن، باوەڕکردن بەشتی نادیاری وەکو جنۆکە و دێو و خێوی کە لەمە چێتریان پێ دەڵێن.

١

لە شیعرێکیدا ئەوە دەردەبڕێ کۆمـەڵ بەشێوەیێک شڵـەژاوە، چاکە خـراپـەیە، خراپە چاکەیە:

بێ حـەیایی باوە ئەمـڕۆ قـوڕ بەسـەرداکـا حـەیا
کـەندەڵان بەر بەرز و شـادە خـۆی بشـارێتـۆ چیـا
گوڵ ئەگەر عـەقڵی ببێ قەت سەر لە خاک ناکاتە دەر
چونکە ڕۆژی دڕک و داڵە و گـەرمی بازاڕی گـیـا
با لە هەورا سـەرنگوون بن مـانگ یا ڕۆژی جـوان
شـەمشـەمـەکوێرە ئەڵێ من نامـەوێ شـوعلەی زیا
ئەی فـەلەک ڕاسـتـۆ نەبی بۆ ڕێکوپێکی دەورەکـەت
گـورگ ئەبێـتـە شـوانی ڕان و دز ئـەبێـتـە ئەولیـا
نێـرەگا جـووتێ ئەبەیتـە ڕێزی لوقـمـانی حـەکـیم
فـەیلەسـووفێکیش ئەخـەیتـە ژێر چـەپۆکی ئەشـقـیـا
تۆ بە مـێـرووڵەی زەعـیف ئیشـی سلێـمـانی ئەکـەی
خـاتەمـی مـۆری نگینت کـردە دەست دێوی هـەیا

لەم شیعرەدا قانیع وێنەی جوانی هونەری دروست دەکا کە بەراوورد لە نێوان دوو

شتی پێچەوانەی یەکتریدا دەکا. کەندەلان و شاخ، دڕک و گوڵ و هەندێ وێنەی دیکە. یەکەمی ئەوانە چاکە، دووەمیان بێ کەڵکە. ڕاستییەکەش ئەوەیە پێویستە پێچەوانە بێ. لە دوا دێڕی شیعرەکەیدا قانیع ناوی «دێوی هەیا»ی بردووە. ئەم ناوە دەسکردی خۆیەتی و قافیە ناچاری کردووە دێوێک دروست بکا ناوی «هەیا» بێ.

٢

لە شیعرێکیدا سێ دیاردەی گرنگ هەڵدەبژێرێ لە کۆمەڵی دواکەوتوودا نرخیان نییە:

سێ شتن ئەمڕۆ لە دنیا بێ وەجاغ و جێگەدار
شاعیران یەک عالمان دوو نیشتمانی کوردەوار
سێ شتن لەم دەورەدا هیچ شۆرەت و ناویان نییە
عەیبی دەوڵەتمەند و شیعری قانیع و مەرگی هەژار
وەک پلاوی خانەقا ئیسمێکی بێ جیسمن برا
یەک مرووەت دوو سەخاوەت سێ وەفای عەهد و قەرار
سێ نەخۆشی کەوتە دنیا هیچ دەوا و چاریان نییە
کیبر یەک بەرتیل دوو سێ موخلیسی پارە و دینار
سێ مەتاعی پڕ بەها ئەمڕۆ تەواو بێ قیمەتن
یەک شیعر دوو ڕاستی سێ حورمەتی خاک و دیار
بێ وەفایی لازیمەی سێ تایەفەن لەم کاتەدا
دلبەر یەک کورسی دوو، سێهەم گوڵی غونچەی بەهار
سێ کەسن هەرگیز بەمەیل و ئارەزووی خۆیان نەکەن
(قانیعی) یەک، برسی دوو سێ بلبلی دێوانەکار

قانیع ژیرانە لە هەر دێڕێکی ئەم شیعرە سێ دیاردەی بەکەڵکی هەڵبژاردووە، کەچی لە ناو کۆمەڵدا نرخیان نییە. ڕەنگە لە زانستییەکانی مێژوو و کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆجی ئەمانەی قانیع بیروڕای ئاسایی بن، بەڵام ئەو لە قاڵبی شیعری داهێنراو دایرشتووە. لە دوا دێڕیدا ئەوە دەردەبڕێ سێ شت لە ناوەوەیە لە

هەڵوێستێک دان، بەئارەزووی خۆیان نییە، یەکەمیان قانیع، دووەمیان کەسی برسی، سێیەمیان بلبلی شێتی گوڵ.

٣

لە لیریکێکیدا قانیع وەرامی ئەو کەسە دەداتەوە کە بەبێ کەس و ڕووتەڵە و ئاشەوان ناوی بردووە:

جەنابا! نامەکەت هات و گەیشتە دەس منی بێکەس
منت دانا بەکوردێکی هەژار و بێکەس و بێدەس
ئەگەرچی تۆ ئەنووسی ئاشەوانی فەخرە لام قوربان
کە چۆن ئەشعاری پڕ مانا و کەلامی گەوهەرینم هەس
ئەتۆ سامان و پارەی زۆر و کۆشکی بەرز و ڕەنگاوڕەنگ
منیش بێ قەوم و بێ عەشرەت قەسیدەی ئاگرینم هەس
ئەتۆ خنجێر و شمشێر و ڕم و نێزەت لە مەیدانا
منیش هەڵبەستی پڕ مانا و پەندی مەرهەمینم هەس
هەموو سامانی دنیا پێشکەشی تۆ بێ وەجاغ کوێری
منیش شا بەیتی ئاودار و هەزاران ئافەرینم هەس
کە تۆ مردی بەیەکجاری ئەبیتە مشتێ خاک و خۆڵ
منیش دوای مردنم ئینجا بزانە دەوری ژینم هەس
ئەتۆ نازت بەشەستیر و چەک و دینار و باغاتە
منیش نازم بەکوردان و بەکورد بڕوای مەتینم هەس

لەم شیعرەدا قانیع لەگەڵ ئەو دەوڵەمەندە دەدوێ کە بەچاوێکی نزم تەماشای هەژار دەکا. پێی دەڵێ تۆ هەموو شتێکی ژیانی بەختیارییت هەیە، کە بمری ون دەبی، بەڵام من شیعرم هەیە، قسەی جوانم هەیە، بڕوام بەمیللەتی خۆم هەیە، لە پاش مردن ناوم دەمێنێ.

قانیع وشەی «هەس»ی کردووە بەپاش قافیە، ئەم وشەیە بەمانای «هەیە» لە دیالێکتی ناوچەیی سنە (ئەردەلان) بەکار دەهێنرێ.

٤

شێخایەتی تەریقەتی دەروێشیی بەمیرات دەمێنێتەوە لە شێخەوە بۆ منداڵەکانی، لەم لایەنەوە شاعیر دەڵێ:

کە شێخ وەفاتی فەرموو گەیشتە جێی نیهانی
شێخ زادە ئەو سەعاتە ئەبێتە غەوسی سانی
کەس نایە بۆ حیساب و کیتاب و ئیمتیحانی
چەسپاوی دەستی غەیبە نەجمە و نیشانی شانی

لەم چوارینەدا قانیع بەهەوایێکی کۆمیدیانە باس لە هەندێ نەریتی تەریقەتی دەروێشی دەکا. لە دوای مردنی شێخ بەبێ هیچ مەرجێک کوڕی گەورەی لە جێی دادەنیشێ. ئەمە نەخوێندەوار بێ، گێل بێ، کەم فام بێ گرنگ نییە، دەبێ تەکیە و خانەقا بەڕێوە ببا.

٥

قانیع لە هەڵوێستی خێزان و کۆمەڵ دەدوێ بەرامبەر بەکچ:

کچی بەستەزمان دەوری ژیانی
سینەمایێکە ئەگەر بزانی
کە لە دایک بوو ئاهەنگی نییە
ئەڵێن ئای کچە فائیدەی نییە
پێ پیرۆزانەی کەس بۆ ناهێنێ
هیچ کەس بەچاکە هەرگیز نایدوێنێ
پروپیرێژن دەوری دایک ئەدەن
هەریەک بەجۆرێ دڵخۆشی ئەکەن
غەم مەخۆ خوا لەسەر کەرەم بێ
کوڕیشت ئەبێ خاترت جەم بێ
بۆ ئیشی ناوماڵ بۆ هاتوچۆی دەر
ئەمیش پێویستە لە جێی کارەکەر

سەد ساڵ نەخۆش بێ نابینێ دەرمان
لە جێی دڵخۆشی هەر چەپۆک لێدان
نابێ نان بخوا تا هەموو خێزان
نەچێتە دواوە لەسەر سفرەی نان
لە پاشان ئەمیش ئەگەر نەتۆرێ
لە پاش خوان بخوا و حاجەت بشۆرێ
ئەگەر بتۆرێ هیچ کەس نازانێ
بەبرسی ئەگەری هەتا ئەتوانێ

لە ناو کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتدا بەگشتی وەکو یەک تەماشای کوڕ و کچ ناکەن. کوڕ مافی مرۆڤایەتی هەیە کچ نیەتی. ئەم نەریتە مێژووییە، لە دێرزەمانەوە هەیە، لە ئەنجامی دروستبوونی لەشی مرۆڤ لە ڕووی بیۆلۆجییەوە پەیدا بووە، لە پاشانا هەندێ بۆچوونی ئایینی کاری لێ کردووە و بەهێزتری کردووە، کوڕ بووە بەکارگەر و کچ بووە بەکار لێ کراوە. لەبەرئەوەیە لە دایکبوونی کچ جێی خۆشیی نییە، ئاهەنگی بۆ ناگێڕن، لە ناو ماڵدا بەچاوێکی نزم تەماشای دەکەن. ئەگەر برای هەبێ، بەتایبەتی تاقانەش بێ دەبێ «کاکە»ی پێ بڵێ هەتا ئەگەر لە خۆشی بچووکتر بێ.

٦

قانیع لە بابەت پێوەندی نێوان دەسەڵات بەدەست و ڕەنجبەری بێ نەواوە شیعری جوانی هەیە، لە یەکێکیاندا ڕەنجبەر هان دەدا ستایشی چەوسێنەرانی نەکا:

کاکی ڕەنجبەر لە کاتی گۆرانی
مەکە مەدحی ئەمیر و سوڵتانت
باسی هەوڵ و ژیانی ڕەنجبەر کە
باشترە تاکو وەسفی خانانت

ئامۆژگاری ئەوەیە ڕەنجبەر بەسەر شان و باهووی چەوسێنەرانی هەڵنەڵێ. ڕاستییەکەی ئەوەیە باس لە هەوڵ و تێکۆشینی خۆی بکا.

ئینجا قانیع ڕوو دەکاتە خۆی و دەڵێ:

نازی تۆ ئاغـــام لە ناو ڕەنجی منا پەرواز ئەبێ
ڕەنجی بازووی من نەبێ ئەم نازی تۆ بێ ناز ئەبێ

لەم دێڕە شیعرەدا قانیع ڕاستییێکی زانستی ئابووری دەخاتە ڕوو کە بەئاغای دەوڵەمەند دەڵێ: دەوڵەمەندی تۆ ئەنجامی ڕەنجی منە، ئەگەر ئەو ڕەنجە لە من نەدزی تۆ دەوڵەمەند نابی. ئەمە وەکو ئاشکرایە تیۆریی فەیلەسووفی سەدەی نۆزدەم کارل مارکسە (١٨١٧ – ١٨٨٣). لە ئەنجامی ئەم تیۆرییە سۆسیالیزمی زانستی دروست بوو.

بووکی خەیاڵی خەونی هەرزەکار

قانیع شیعرێکی داناوە بەناوی «خاتوو شەیتان لە خەودا»، لە ناوی شیعرەکەوە ڕاستییێکی نالەبار دەکەوێتە ناوەوە. دیاردەیێکی ئاسایی لە دڵداری نێر و مێ وەردەگێڕدرێتە سەر کارێکی ناپەسەند. هەرزەیێک لە خەونیدا بەبووکی خەیاڵی شاد دەبێ، خۆیان تێکەڵی یەکتری دەکەن. ئەو بووکە ئادەمزادە جوانە بەشەیتان ناودەبەن بۆ ئەوەی کوڕی هەرزە ببی بەتاوانبار.

قانیع بەم جۆرە شیعرەکەی دەست پێ دەکا:

ئەمشەو کە بەختم هاتە سەر شیرین جەماڵی وەک قەمەر
فنجانی مەم قەد نەیشەکەر پرسی لە وەزعی من خەبەر
هات زوو بەزوو کردی سەلام بالا نەمامی خۆش کەلام
ووتم عەلەیکوموسسەلام ئەی دلبەری شیرین سیەر
حووریت وە یا جیننی و پەری سەروی وە یا نەیشەککەری
هێندە ئەزانم دلبـــەری بالا بەچەشنی لیلوپەڕ
تۆ سووسەنی یا دەستە گوڵ یا داری مێخەک و سمڵ
ڕێگەت غەڵەت کرد یا بەدڵ هاتیتە لای دێوانە سەر
چاکی چلۆنی گیانەکەم! شەوقی دڵی بریانەکەم
باغی گوڵ و ڕێحانەکەم چۆن بوو کە هاتیتە سەمەر

قـانيع خـەونێک دەگێـڕێتـەوە، لەپڕ دلبـەرێک پەیدا دەبێ، وەسـفـێکی هەسـتـی مـەتریالییانەی ئەندامـە جـوانەکانی لەشی دەکا. ئینجا کۆمـەڵێک پرسـیـاری لێ دەکـا. بەپاڕانـەوە لێی دەپرسێ چۆن ڕێی ون کـردووە و هـاتۆتە لای دێوانەیێکی ڕووتەڵەی وەک قانیع. دلبەر وەرامی شاعیر دەداتەوە:

فـەرمـووی غـەریبی دڵ بەغـەم بێ مـاڵ و مـڵک و بێ درەم
گەر بێمـە سەربـاری کەرەم بێ فـەرقـە خـاک وە یا گوهەر
هەڵســام لە بـۆ ئیکرامی ئەو بۆ ئافــەتی ئینعــامـی ئەو
منیش کـردم ســەلامی ئەو ڕوانیم لە پێ تـا تەوقی ســەر
دڵم بەترس و شـــەرمـــەوە دەروون بـەئاهـی گـــەرمـــەوە
چاوم لـە تەوقی ســەرمــەوە پێم نـا لە ئیـشـی پڕ خـــەتەر
کـە دەسـتـم خسـتـە سـەر ملی گـوشیم دوولا ڕانـی شلی
گەستم دوو چاوی پڕ کلی وەخت بوو کە ڕووحم بێتـە دەر

بووکی خـەون بەشـاعیـر دەڵێ کەسێکە حەز بەچاکە دەکا، لە یەکسـانی دەگەڕێ، جیـاوازی لە نێـوان گەورە و بچـووک ناکـا، لە هـەژار و دەوڵەمـەند ناگەڕێ. ئەمـە شـاعیـر هـان دەدا لێی نزیک ببێتـەوە، دەستی بۆ ببا، قۆڵ لـە ملی بئـاڵێنێ، بووک بەنازونووزەوە دەکەوێتە گفتوگۆ:

بەنازەوە لێم هـاتە دەنگ مـەکە و لاچۆ لێم کـەوتە جـەنگ
ڕوانیم کـە ئەو گـۆڕا لە ڕەنگ وەک پادشـاهـی تـاجیـوەر
فەرمـووی دەلا ئەی بێ حەیا نە شێـخی شێخ بی یا مەلا
نە زاهـیـدی نە ئەشـقـیـا نە شـاعـیـرێکی پڕ هـونەر
نـە ڕەنـدی نـە قـــەلەندەری نـە فـــارسـی نـە بـەربـەری
کـوردێکی پڕ دەردی سـەری بێ قـیمـەتی وەک تووری تەڕ
تـۆ فـــەقـــێـی مـــاڵانگـەڕی لار و درێژ و بێ فـــەڕی
کەی هـاودەمی سـەوڵی تەڕی هۆشت لە کوێیـە بێ خـەبەر

لەم دێڕانەدا دلبەر بەچاوێکی نزم تەماشای قانیع دەکا، بەکابرایێکی گەوجی بێ فەڕی عەمەلمەندەی دادەنێ، هیچ کار و کاسبییێکی نییە، جگە لەوە لە نەژاد و ئایینیشی دەکا ئەوە نەبێ بەکوردێکی دەربەدەری دادەنێ. قانیع لێرەدا مەبەسی ئەوەیە کەسی «ناکورد» ڕێز لە کورد نانێ تا دەگاتە بووکی خەیاڵ کە شەیتانی پێ دەڵێن، لەمەدا مەبەسی کوردایەتییە.

قانیع وازی لێ ناهێنێ، چونکە پێش ئەوە دلبەر ئەوەی پێ ڕاگەیاند کە لە دڵداریدا باوەڕی بەیەکسانی هەیە، ئینجا دەڵێ:

ووتم خانم لە ڕێی خودا ڕەحمێ بفەرموو بۆ گەدا
تۆ پادشا من بێ نەوا بەسیە ئیتر ناز و کەدەر
زانی کە من شێتی ئەوم دانیشت لەسەر جێگەی شەوم
حەرامی کرد خورد و خەوم من شەمع ئەو چەشنی فەنەر
دام کەند شەڕواڵی گوڵزەری دەرکەوت سورینی مەڕمەڕی
زاهیر بوو خەزنەی پڕ دوڕی هەی هەی چ گەنجێ کەوتە دەر!
هەستایە پێ حەیتەی زەلام لەو مەقسەدەی کردی سەلام
تێکەڵ بەیەکتر بوون تەمام وەک خەنجەر و کالانی زەڕ
ئەو کوێرە مارەی سەگ دەمە هێندە لە خۆی خاترجەمە
ئەتووت بەمۆری مەحکەمە نووسراوە بۆی بێ شۆڕوشەڕ
وەک گورزی دەستی لەندەهوور تاوێ لە دەر تاوێ لە ژوور
دڕی پەردەی گوڵباغی سوور کردی بەشیوەن و چەمەر

شاعیر ئەوە دەردەبڕێ کە شەیدای جوانیی ئەو نیگارینە بووە، وەسفی خەونەکەی دەکا چۆن لەگەڵ بووکدا دەچنە ناو یەکەوە. کە دەرپێی گوڵگوڵی دادەکەنێ سمتی مەڕمەڕی و خەزێنەی ناوگەڵی پڕ لە دوڕ و مرواری دەردەکەوێ، ئینجا هەستانی حەیتەی خۆی، ئیتر ئەم دوو شتە وەک خەنجەر و کالان دەچنە ناو یەکەوە و دەبێ بەئاژاوە و شۆڕش بەهەردووکیان پەردەی گوڵباغی سوور کون دەکەن. بووکی ئەم خەونانە کیژن و نەسمراون، لەو خەوەدا دەبن بەژن.

قانیع بەم جۆرە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

کاتێ کە هەستام لەم خەوە ڕوانیم کە هێشتا هەر شەوە
کـردم لـە بۆی شین و کــەوە قـوڕم پێــوا تا تەوقـی ســەر
(قـانیع) تۆ تەنیـا و پڕ غەمی بێ عـەشرەت و بێ هـاودەمی
ســەد کا زیاد بی هەر کـەمی کۆتاکـە باسی بێ سـەمـەر

لەم شیعرە ڕەنگینەدا وەکو خەونەکەی نالی کە بەمەستوورەی جوانەوە دەیبینێ، قانیعیش لەبەر هەندێ نەریتی کۆمەڵایەتیی کۆنەپەرست پاشگەز دەبێتەوە و ئەم کار و کردەوەیە بەبێ کەڵک دەژمێرێ.

مەریوانی خۆشەویست

قانیع یادی ناوچەی مەریوانی مەڵبەندی ژیانی باب و باپیرانی دەکاتەوە:

برا خــۆش بوو مــەریوانم کـە جـێگەی جـانی جـانان بوو
نە جێگەی خەڵکی بێکارە و نە جێگەی جەوری دەوران بوو
مــەســـاحـــەتگاهـ و مـــەیدانی درەتفێ جـــەننەتولەئوا
زەل و زووزی زرێبـــــارم بـەعـــــەینی بـاغی ڕیزوان بـوو
نەسـیـمی سـوبحی سـەرمـارۆ هـەناسـەی بـەردی قـاراوا
سـەری گـۆلبـەندی مـیـراجی تـەمـاشـاگـاهـی کـەیوان بوو
گــوڵاڵەی دەشـــتی دۆڵاش وەنەوشــەی گــوێزەبەیخـــانم
لە چاوی بەد بەدووری کەی وەکو فیردەوس و غیلمان بوو
لـە ئەربابی مـــەلا پرسن کـــە بەخـــشش تا چ ئەندازە
لە شێخ پرسن لە بۆ بێ تین چلۆن مـەیدانی ئیحسـان بوو
لە برقـەی خـەنجـەر و وورشـەی سـتـارخـانی لە مل پیـاوا
وەکو جەولانی ڕۆستەم بێ لە حەربی مولکی تووران بوو
لـە بۆ ئـەربابی تەوقـــیع و بەجێ هێنانی مـــوحـــتـــاجی
درۆ ناکـــەم ئەگـــەر بێـــژم لە دنیـــا کـــانی ســـانان بوو

بەتۆ چی (قــــانیع)ا ڕۆژێ لە نەبوو بۆ تۆ بەکـــامی دڵ
لە سـایەی جـەهلی خـزمـانۆ لە بۆ تۆ حـەفری نیـران بوو

قانیع لەم شیعرەدا بەسەر هەندێ دیاردەی جوگرافی ناوچەی مەریوان هەڵدەڵێ و شانازی بەوەوە دەکا کە مەڵبەندی ژیانی باب و باپیرانی بووە، لەوانە یادی ئاوەدانییەکانی درەتفێ و زەل و زووز و دۆڵاش دەکاتەوە، ناوی دیمەنە ڕەنگینەکانی گۆلی زرێبار لە دەشتی مەریوان و شاخەکانی سەر مارۆ و قاراوا دەبا، هاوینەهەواری گۆلبەند و سەروچاوەی کانی گوێزەیخانی لە بیر ناچێتەوە. بنەماڵەی شاعیر لەم هەموو بەهەشتەی خۆیان بێ بەش بوون لە ئەنجامی دەستدرێژیی دەرەبەگ و دەوڵەمەندانی کاربەدەست و هەندێ لە خزمەکانیشیان، لە زێدی خۆیان هەڵکەندران دەربەدەر بوون و شارەزووریان کرد بەمەڵبەندی ژیانی تازەیان.

لە ڕووی ڕوخسارەوە ئەم شیعرەی قانیع شیعرەکەی شێخ ڕەزا دێنێتەوە یاد کە دەڵێ:

لە بیـــرم دێ سلێـــمـــانی کـــە دارولولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

قانیع ئاگادار و هوشیار بوو

قانیع لەگەڵ کەم خوێندەواری و نەبوونی شارەزایی زۆر لە سیاسەت و مێژووی گشتی ئاگاداری ڕووداو بوو، بەزۆری ئەوەی پێوەندی بەکوردەوە هەبوو. هەندێ دیاردەی سیاسی و ڕووداوی مێژوویی و زانیاری گشتی لە شیعریدا ڕەنگیان داوەتەوە.

لە چوارینێکیدا بەیادی برایەتی کورد و عەرەبەوە دەڵێ:

دەستە پاچە تێنەگەی لێم ئەی ڕەقیبی هۆزەکەم
میحنەتی تۆ فیکری قەومیمان لە بیر ناباتەوە
با من و تۆ پێکەوە هەردوو برا بین ئەی عـەرەب
بێت و یەک بین موددەعی گۆوی هونەر ناباتەوە

لەم چوارینەدا شاعیر سوورە لەسەر ئەوەی برایەتی کورد و عەرەب دەوری

مێژوویی دەبێ. لەو کاتەی شاعیر ئەم چوارینەی دانا و برایەتی پلەیێک بوو بۆ دەستخستنی هەندێ لە مافی نەتەوەیی و هەنگاوێک بوو بۆ گەیشتن بەهیوا و ئامانجی دوایی.

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

حیلفی بەغدای شوومی فاشیستی کە هاتە گۆڕەوە
بۆ نیازی پڕ لە کینەی دوژمنی سەرشۆڕەوە
ماهەکی پەیمانی سەعدابادە پەیمانی بەغا
خۆزگە میللەت ڕای ئەماڵی و شۆڕیەکردە گۆڕەوە

پەیمانی بەغدا (١٩٥٥) وەکو قانیع بۆی دەچێ زیندووکردنەوەی پەیمانی سەعداباد بوو (١٩٣٧). ئەم دوو پەیمانە لە نێوان دەوڵەتەکانی هاوسێی کورد یا چەوسێنەرەکانی میللەتی کورد و دەوڵەتە ئەمپریالیستەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا بۆ بەرژەوەندیی خۆیان بەسترا بوو. لە ناوەرۆکیاندا لەسەر داوای هاوسێیانی کورد پەراگرافی وا بەرچاو دەکەوت بۆ بەربەرەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریی کورد دانرا بوون.

ئینجا لە تاکە شیعرێکیدا دەڵێ:

ئافەرم وەستا ڕەجەب بۆ سەنعەت و دەسکارەکەت
تۆپەکانت چەند قەڵای تورک و تەتەریان پێ شکان

وەستا ڕەجەب ئەندازیار و پسپۆڕی داڕشتنی تۆپی جەنگی بوو لە سەردەمی میرنشینی سۆران لە نیوەی یەکەم و ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا جێی شانازی بووە لە لای قانیع، چونکە کاری ئەم وەستایە بەڵگەیێکی مێژوویی بووە بۆ ئەوەی کورد هەوڵی داوە ببێ بەخاوەنی دامودەسگای خۆی.

گاڵتە و گەپ و گەمەی هونەری شیعری

قانیع شیعری بۆ هەموو سووچێکی ژیان بەکارهێناوە. بۆ بزە و پێکەنین و ڕابواردن، بۆ زاخاوی مێشک، بۆ گەمەی ڕەوانبێژی و قسەکردن لەگەڵ گوێ. کۆمەڵێک شیعری لەم بابەتەی هەیە دیوانی شیعری کوردی ڕەنگین کردووە.

١

له شیعرێکیدا لاسایی لاڵێکی کردۆتەوە و بەزمانی ئەوەوە شیعری هۆنیوەتەوە:

کـــــوکـــــوکـــــوردم ززوانم لەلەلاڵە تەتەواو
نەنەزانی مـــەمـــەمـــاڵی کککردم خـــخـــراو
ڕەڕەفـیـــقم سـسـسـواری ببـبـا بوون و منیش
ڕڕڕۆژی مـــەمـــەمـــەیدان کککەر دێنمـــە تاو
بۆ نەجـــاتی هۆهـۆهـۆزم لەلەباتی تتـــفـــەنگ
سـسـیـواک ڕڕڕیش و کـەکـەکـەشکۆڵی شکاو
لەلە لای خـۆم مـەمـــەلام و نەنەنەمـزانی شـتێ
غەیری باسی مەمەمار و قەقەقەور و حەحەساو
فـەفەفـیـتره و زەزەکات و یەیەیاسـینی نەخـۆش
ئەئەئاگر جـەجـەحـەننەم ببـڵـێـسـەی بەبەتەتاو
پپـپـردی سـسـیـرات و هەهەهەنگوینی بەهەشت
حـوحـوحـووری جـجـوان و مـەمـەمـیـوەی تەتەواو
ددرێژی جـــەجـــەجـاڵ و کـوکـوکـورتانی کـەری
کوکـوکوشتن مـەمەسـیح و عەعـەعەسای ببناو
ئەئەئێـشک مـەمنال و گـەگـەگـرتن شـەشـەوە
هـەهـەهـاڵـی ژژنان و ببـــــبـــــوونی بەبەچاو
ئەئەمـــانە بەبەیانم کـــەکـــەکـرنی بەشـیـــعـر
لە منالی خـــەخـــەریک بوو هـەهـەتا بووم بەپیـــاو
(قانیع)ا شیعرت بەسافی قیمەت و نرخی نییە
تۆ تـەمـاتە کـە بەلاڵی ناوی خـۆت خـەیتـەوە ناو

ئەو گەمە ڕەوانبێژییەی قانیع لەم شیعرەدا دروستی کردووە بۆ بزە و پێکەنین بووە بەشـەوچـەورەی ڕابواردن. شـاعـیـر داهێنانی تێدا ڕواندووە. لە دوا دێڕی دەڵێ: ئەی قانیع دیارە ئەو شیعرە ئاساییەی کە خۆت دەینووسییەوە بێ نرخە، لەبەرئەوە شیعر بەزمانی لاڵەوە دەڵێی بۆ ئەوەی ناوت بێتە ناو ناوانەوە.

٢

قانیع هەوڵی داوە شیعرێک بڵێ ئەو وشانەی تێدا بەکار بێنی کە نوختەیان تێدا نییە، ناوی ناوە «شیعری بێ نوختە»:

کـــاکـــە ســـــەلامم لە هاودڵدارم
لە مـام و کـەس و گـەورە و سـەردارم
لە دوای سلسلەی دوعـــا و ســـەلامم
هاودڵ گـوێ گـرە سـا لە کـەلامم
ئـەلحـــــەمـــــدولـلا ئالا هـەڵکرا
مـــاوەی ئەهلی دڵ ئـەمـــڕۆکـــە درا
سـوئال گەر ئەکەی لە مـولک و مـاڵم
لەســـر مـــەرامـــە حـــاڵ و ئـەحـــواڵم
لای دڵ گـــــەرمم ســــادەی وەرە لام
سـەرکەوە کەم کەم ڕوو لە ڕووی مـەرام
ڕووکـــەرە ڕاسی داسی ئالای ســـوور
دەرەو کـــە عـــەدووی لار و هـار لە دوور
ئەگـــەر لە مـامـی لارم ســـام ئەکـــەی
هـەڵســـە هەڕاکـە لە مـەرام ئەگـەی
ئەو هـەر عـەدووی ڕوح گـرۆی سـەلامـە
هـەر لە درۆدا ســـەرداری عـــامـــە
کـــاکـــە ئەم ئالا مـــەرهـەمی دەردە
مـــەرهـەمی لاوی دڵ ســـڕوســـەردە
هەرکەس لە هەر لا وور و سـەرسـامـە
ڕاکـا ئـەم ئالا کـــۆگـــای مـــەرامـــە

ئەم شیعرە ڕیزکردنی وشـەیە، کەچی مانای تێدا هەیە. مانایێک لەگەڵ ئەقڵ قسە دەکا دوور لە خەیاڵ و ئەندێشە و سۆزی ناوەوەی ئادەمزاد، بەڵگەی وەستایەتی

وردی شاعیرە کە توانیویەتی لەو وشانەی لە تیپی بێ نوختە پێکهاتوون ڕستەی بەمانا دروست بکا.

لە کاتی خۆیدا قانیع ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٤٦ لە مەهاباد هۆنیوەتەوە وەک نامەیێک بۆ بێکەسی ناردووە بۆ سلێمانی، مژدەی هەڵکردنی ئاڵای کۆماری کوردستانی داوەتێ لە مەهاباد.

٣

قانیع لە شیعرێکیدا گاڵتە بەدەروێشێک دەکا:

دوێنێ دەروێشێ ووتی کەف بەدەف و دەف بەتەرەب
دەبە دەب دەب دەبە دەب دەب دەبە دەب
ووتم ئەی ئەحمەقی ئاشوفتە وەتەن چۆڵە ووتی
دەبە دەب دەب دەبە دەب دەب دەبە دەب
هەرچی هەوڵم لەگەڵ ئەو بەچکە سەگەدا ئەیووت
دەبە دەب دەب دەبە دەب دەب دەبە دەب
ووتم وا چاکە لە فیکری خۆیەوە بۆی دەربێم
بەمووروری گەلێ ئەییام لە ناو بەم دەبە دەب
دەفم هەڵگرت و بە حەی حەی دەسی شێخم ماچ کرد
ووتم لێدەن بە عوموومی لە مەقامی دەبە دەب
من و شێخ و ژن و دەروێش هەموو تێکەڵ بووین
شێخ لە فیکری ڕەپێ سووری من و دەروێش دەبە دەب
(قانیع)ا بەسیە موحەققەق بە دووسەد وەک من و تۆ
تەرک ناکەن بە یەکێ بەزم و مەقامی دەبە دەب

قانیع لەم لیریکەدا گەیشتۆتە پلەیێکی بەرز لە شیعری کۆمیدیدا. ناوی دەنگەکانی دەف و ئاوازی یاهوو و حەی ئەڵڵای دەروێشانی خستۆتە ناو شیعرەکەیەوە، بۆ ئەوەی سووک و ڕەوان بکەوێتە بەرگوێ. ئینجا لە هەندێ نەریتی تەهلیلە و سەمای دەروێشان دەدوێ. حەلقەی زیکر گەرم دەبێ، ژن و دەروێشان و

قـانیعیشـیان لەگـەڵ دەبێ بەسـەرۆکایەتی شـێخ حـاڵ دەیانگرێ. لەم بەزمەدا وەکو قـانیع دەڵێ شـێخ تەنیـا خـەریکی ڕەپی سـووری دەبێ بۆ ژنێک لـەو جـوانـانەی دەروێشی شێخن، قانیع و دەروێشانی دیکەش بەچەقەنەوە سەمای بۆ دەکەن.

***

محەمەد کوڕی شێخ عەبدولقادری قانیع زادەی مەریوان و هاووڵاتیی شارەزوور و ئاوارەی هەموو لایێکی کوردستان بەڵگەی ڕەنجبەر و زەحمەتکێشی کورد بوو. لە سەرەتادا لـە ماڵێکی تێروتەسـەل، لە دواییدا برسـی و هـەژار، چارەنووسی وەکو ئەوەی نـەتەوەکـەی بوو، ڕابردوویێکی مـێـژووی پڕ لە شـانازی و ئێـسـتـایێکی بەدبەخت.

قانیع شاعیرێکی ڕەسەن بوو، ئەو ڕاستییەی ئاشکرا کرد کە خوێندنی بەرز و زانیاریی زۆر بەڵگەی شاعیری نین. ئاسۆی شیعری فراوان بوو، بۆ هەموو چین و توێژەکـانی کـۆمـەڵی وتووە. لەو شـاعـیـرانەیە هـێـرشی بردۆتە سـەر دەرەبەگ و دەوڵەمـەند و کاربەدەسـتان کـەچی ڕۆشنبـیـرەکـانیـان کـە شـیـعری دەخـوێننەوە چەپڵەی بۆ لێ دەدەن.

شـاعیـر بەخـەیاڵ ژیانی هەژاری بۆ خـۆی دروست نەکـردووە، بەڵکو بەڕاسـتی ژیانی قـورسـی و هەژارانە بووە، بۆیە بووە بەسـەرچاوەیێکی گـرنگ بۆ داهێنانی شـیـعری کـە بەڕاسـتی وێنەی ڕاسـتـەقینـەی ژیانی خـۆی و زۆربەی خـەڵکی ناو کۆمەڵە.

ئەم شـاعـیـرە لە زۆربەی بابەتەکـانی شـیـعـری وتووە لە ڕووی ڕوخـسـار و ناوەرۆکەوە. شـیعری دڵداری قـانیع مـەبەسی سـەرەکی نییـە لەگـەڵ ئەوەش تیـایدا سـەرکـەوتوو بووە. شـیـعری تایبـەتی هـەیە بۆ دڵداری، لە هـەندێکیاندا ئاماژەی بۆ لایەنی کـوردایەتی و ناگـزووریی کـۆمـەڵایـەتی هـەیە. لە بەرهـەمـیدا هـەست بەبۆنی شـیـعری کـراوە (ئیرۆتیک) دەکرێ، بەڵام وەک هـەندێ لە شـاعیـرانی دیکە تێکەڵ بەشیعری داشۆرینی نەکردووە. قانیع لە دەرگایێکی گەورەوە لە سەدەی بیستەمدا چۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

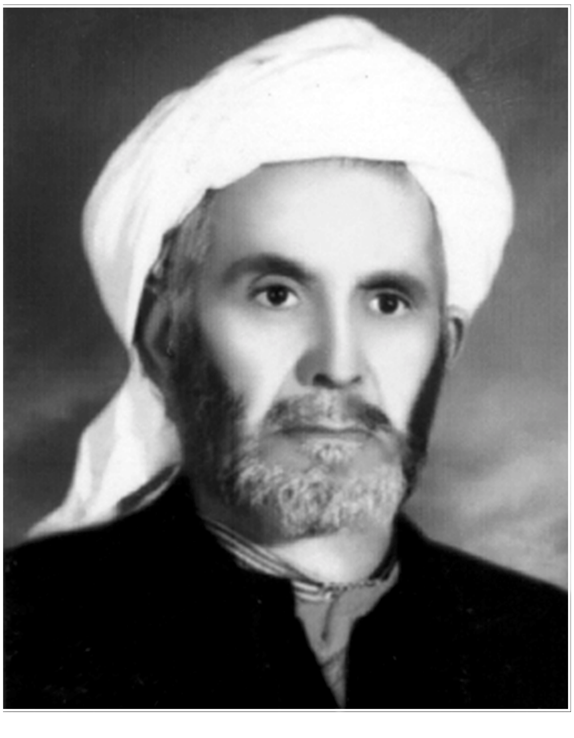

ئەسعەد

بەشی بیست و حەوتەم

ئەسعەد

١٨٩٨ – ١٩٧٦

ئەترسم ئەی وەتەن لەم جەنگەشا دیل و بێ بەش بین
وەکو دەوری جەهالەت هەر خەریکی حیلە وو غەش بین
ئەمان ئەی نەوجەوانینە دەخیلە فرسەتە هەستن
لە ماسەی سوڵحی عالەم بەڵکو ئێمەش خاوەنی بەش بین

ژیانی

ئەسعەد کوڕی مەلا خالید کوڕی محەمەدی مەحویی شاعیر لە ساڵی ١٨٩٨ لە سلێمانی لە دایک بووە. سەرەتای خوێندنی ئایینی لای باوکی بووە، بەشێکی دیکەی لە حوجرەی خواجە ئەفەندی تەواو کردووە. ماوەیێک لە سەردەمی جەنگی یەکەمی گێتی لە قوتابخانەی ڕەسمیی عوسمانی خوێندووە. لە پاشانا دووبارە گەڕاوەتەوە لای هەندێ لە مەلایانی مزگەوت لەوانە لای باوکی و مەلا حوسێنی پیسکەندی و شێخ بابا عەلی تەکیە خوێندنی ئایینی تەواو کردووە و ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی وەرگرتووە. لەو کاتەی خۆی بەشاعیر ناسیوە ناوی تایبەتی خۆی «ئەسعەد»ی کردووە بەنازناوی شیعری و لە ناو خەڵکی بە«ئەسعەدی مەحوی» ناسراوە.

لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا ئەسعەد لە بنەماڵەی شێخ مەحموودەوە نزیک بووە، بەتایبەتی لە شێخ لەتیفی شێخ مەحموود، ئەو کاتە ئەوە باو بوو چەند لاوێکی خوێندەواری هاوڕێی یەکتری هەوڵیان دەدا لە ڕێگەی ڕێکخراوەوە کوردایەتی بکەن، ناوێکیان لە ڕێکخراوەکەیان دەنا، مێژووی ئەو سەردەمە ناوی هەندێ لەو ڕێکخراوانە دەور دەکاتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ ئەمانە زۆر بڕیان

نەدەکرد، ئیتر ئەسعەد لەگەڵ شێخ لەتیف و کەسانی دیکە بەشداری لە ڕێکخراوێکی لەم بابەتەی کردووە، بەڵام زوو تێک چووە.

لە ساڵی ١٩٤١ بەهۆی جموجۆڵی سیاسی لە پێناوی کوردایەتیدا لەگەڵ کۆمەڵێک لاوی ڕۆشنبیری کورد دەگیرێ و دەخرێتە گرتووخانەی سلێمانی، لە دوای ماوەیێک ڕەوانەی کەرکووک دەکرێ، لەوێوە بۆ بەندیخانەی حەویجە، زۆری پێ ناچێ ئازاد دەکرێ. لە بەهاری ساڵی ١٩٤٣ جارێکی دیکەش دەسەڵاتی حوکوومەتی عیراق بەتەما دەبێ بیگرێتەوە، بەڵام لەگەڵ شێخ لەتیف و کۆمەڵێک لاوی ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر خۆیان نادەن بەدەستەوە و ڕوو دەکەنە ئەودیو و لە شاری سەردەشتی کوردستانی ئێران نیشتەجێ دەبن. ماوەیێک بۆ ڕێکخستنی ئیشوکاری سیاسییان هەوڵ دەدەن ڕێکخراو دابمەزرێنن، بەڵام کۆششیان سەر ناگرێ بەتایبەتی کە ناخۆشی دەکەوێتە نێوان ئەسعەد و شێخ لەتیف ئیتر یەکەمیان ناچار دەبێ سەردەشت بەجێ بێڵێ و بگەڕێتەوە سلێمانی. لەو کاتەوە واز لە سیاسەت دێنێ و ژیانی گۆشەگیری بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ. لە کارگێڕی ئەوقاف لە پێشانا وەک مووچەخۆرێک دادەمەزرێ، لە دواییدا لە ساڵی ١٩٤٦ دەکرێ بەئیمام و مودەریسی خانەقای خۆیان (خانەقای مەحوی) و بەم جۆرە هەموو ژیانی بەهێمنی و بێ دەردی سەری دەباتە سەر تا ڕۆژی ٢٥ی نیسانی ١٩٧٦ لە سلێمانی کۆچی دوایی دەکا و لە گۆڕستانی گردی سەیوان دەنێژرێ.

شیعری

ئەسعەد نەوەی شاعیری ناودار مەحوییە، ئەگەر تەنیا چۆرێکی لە باپیری وەرگرتبێ ڕووی ئەوەی دەبێ چەند لاپەڕەیێکی بۆ تەرخان بکرێ لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. ئەو وەکو باپیری بەردەوامیی قوتابخانەی نالییە، هەندێ جار خەیاڵی لە تارمایی شیعری مستەفا بەگی کوردی سەر هەڵدێنێ. شیعری نموونەیێکە شیعری لاسایی و ئاسایی کوردستانی خواروو دەوڵەمەند دەکا.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

زۆربەی شیعری لە ڕووی کێشەوە عەرووزییە لەسەر هەردوو بەحری ڕەمەل و هەزەج هۆنراونەتەوە. لە بەحری موزاریع شیعری زۆر کەمە. بەپێی دەستووری ئەم

جۆره شیعره یەکێتیی قافیەی هەیە. شاعیر زۆربەی دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکارهێناوە، بەڵام ئەو دەنگانەی تایبەتین بەئەلفوبێی عەرەبی بەکاری نەهێناون.

لە پاش قافیە ئەم وشە و ڕستانەی بەکارهێناوە: خودا، ئەکا، نەما، بڕوا، کوا، خۆشت، بۆچ، کرد، کورد، ئەی دریغ، مەرگ، دەخیل، بم، تۆم، ناکەم، ئەکەم، دایم، لێم، من، بێن، بێهوودە بوو، تۆ، ئەمشەو، تەوبە، بۆ بکە، کەس مەکە، یا حەبیبوڵڵا، بووە، هەیە، نییە، بێ (ببێ)، هەبێ، نەبێ، چی، ڕەحمێ، ناوێ، ئەکەی.

شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی و جووت قافیە (مەسنەوی) کەمە، هەوڵی نەداوە لە قاڵبی زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی لەم لایەنەوە بچێتە دەرەوە، لەبەرئەوە ئەم جۆرە شیعرەی پشتگوێ خستووە. بەگشتی لە بابەتە کۆنەکانی شیعری کلاسیکی بایەخی بە پارچە شیعر داوە، واتە کورتە غەزەل بەواتای کۆنەکان و لیریک بەواتای تازەکان، بەم جۆرە زۆربەی هەرە زۆری شیعری بەژمارەی دێڕ کورتن، ناگەنە ئەو ڕادەیەی قەسیدەیان پێ بووترێ. لە هونەرەکانی شیعری کلاسیکی لە دیوانی ئەسعەددا موستەزاد و پێنجین و بەندی چوارین و تاک و چوارین بەرچاو دەکەون.

لە موستەزادێکیدا تازەگەرییێک بەرچاو دەکەوێ:

بێ نەسیم توبی خودا بیهێنە بۆنی دلبەر
ئەی دلبەرم
ئا بە فریاما کەوە مەردی خودا تۆی ڕەهبەرم
تۆی ڕەهبەرم
لوتفی ئەو زاتە لەسەر هەرکەس کەوێتن ئەو کەسە
ساخودا بمکەی بەکەس داماوم و بێ جەوهەرم
بێ جەوهەرم
پێم ببەخشە مردنێ لەوبەر دەرەی پڕ گەوهەرە
گەردەکەی ئیکسیری چاوە مەزبەلەی تاجی سەرم
تاجی سەرم

وا لە تەورات و لە ئینجیلا مەدینە باس ئەکا
شوێنی شاهی ئەنبیایە فەخری عالەم سەروەرم
ئەی سەروەرم
بگرە باڵم یا موحەممەد من سەگی دەربانی تۆم
ڕووڕەشە (ئەسعەد) لە دیوانی خودا بێ ڕەهبەرم
بێ ڕەهبەرم

لێرەدا شاعیر لە دوو جێ دەسکاری موستەزادی کلاسیکی کردووە. یەکەمیان دێڕە کورتەکان لە دوا ڕستەی هەشت بڕگەیی دێڕە درێژەکان، وەک خۆیان وەرگیراون و دووبارە کراونەتەوە. دووەمیان دێڕە درێژەکان لە بەندەکانی یەکەم و دووەمدا یەک نیوە دێڕ شیعرن، لە بەندەکانی دیکەدا بریتین لە دوو نیوە دێڕ شیعر. ئەمە بۆ شاعیر بەداهێنان دەژمێررێ.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

شیعری ئەسعەد بەگشتی لە مەبەسی دڵداریی شێواز کلاسیکی دەدوێ. لە ناو ئەو ناوەرۆکەدا هەندێ مەسەلەی کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی (کوردایەتی) بەدی دەکرێ، لە بیری دانایی و گازاندە و گلەیی لە گەردوون بەدوور نییە. ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و قسەی بەتوێکڵ لە نووسینیدا بەرچاو دەکەوێ. وتەی جنێوئامێز بۆ مەبەسی گاڵتە و پێکەنین بەکار دێنێ. پێداهەڵدان و ستایشی هەیە بەشێوازی کۆن بۆ خەڵکانێکی لە سەردەمدا دەژین.

فەرهەنگی وشە و زاراوەی کوردی لای شاعیر دەوڵەمەندە، وشەی کوردی پەتی زیاتر لە وشەی بێگانە لە شیعریدا بەکار دێنێ. هەندێ جار پاشگری «تن» دەخاتە سەر فەرمان، وشەی «دەڕوا» دەکاتە «دەڕواتن»، ئەمە لە شێوازی قسەکردنی ناوچەی سۆران هەیە، لە سلێمانی نییە. بێ گومان زۆر جار کێشی شیعری وای لێ دەکا وشەکە بەم جۆرە دەرببڕێ.

نموونەی شیعری

لە پارچە شیعرێکیدا ئەسعەد دەڵێ:

١

ڕۆژمــێــری کــوڵمی یارە خــۆری لێ کــردم بەدوو
کوانێ حەسری نەوعی فەردی ڕۆژی ئێمە بوو بەدوو
مــاری زولفی بێ ئیـجـازەی بوو لەناکـاو گـەسـتـمی
دڵ نەمــا جـەرگـیش بڕا دەرچوو حــەیاتم زوو بەزوو
سوور و زەردی یاری من بوو نرخی سێو و بەی شکا
قــوڕ بەســەردا با بکا مــیــوەفـرۆشــان دوو بەدوو
ڕووحــەکــەم پەروازەیە جـانانە ئێــســتــا ئیــزنی دا
زیارەتیکا عــاشــقــانی قــوڕ بپــیــوێتن عــەدوو

ئەســعــەد ئەم شــیـعـرەی بۆ وەســفی هەندێ ئەندامی دلبــەر داناوە. لە ســەرەوە تەمــاشــای دەکــا، لە پێشــانا ڕوومــەتی، ئینجــا هەردوو بسکی، ئەوجــا سنگ و مەمکی، کەرەستە کلاسیکییەکان بەکار دێنێ بۆ وەسفەکەی، ڕۆژ و مار بۆ کوڵم و بسک، سـێـو و بەهێ بۆ سنگ و مـەمک. بزووتنەوە چێـژی شـیـعـری لە خـەیاڵی کلاسیکییەوە هەڵدەقوڵێ. واتە ڕاهاتن بەوێنە کۆنەکانی لەیەکچوواندن ئەم شیعرە خۆشـەویست دەکا لە لای خوێنەر، ئەگینا لە ڕەوانبێژی شـیـعری نوێدا ئەم وێنە دروست کراوە کۆنانە باویان نەماوە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا لە وەسفی دلبەر ئەسعەد دەڵێ:

ئەی نووری چەمم بێت و ئەمن ڕەهـ گــوزەرت بم
ئەم جــەژنە کـە قــوربانە بەقـوربانی ســەرت بم
شـــایانی تەحــەممول نیــیـــە دڵ بێ لـەبی ئاڵت
مــەیلێکە فـیـدای گـۆشــەیی مـەیل و نەزەرت بم

بێ نووری چەمت نووری نییە نووری چەمانم
قوربانی چەم و ڕێیی چەم و خاکی دەرت بم
بۆ دەفعی غەم و غوسسەیی دڵ مەکتەبی تۆیە
بمنێرە سەرە و دەفتەری خۆت با نەفەرت بم
میحرابی منە تاقی دوو ئەبرۆیی کەوانت
تەقدیری بکە تاکو ئەبەد سەجدە بەرت بم
شادە هەموو کەس لەو چەمەن و ڕەوزەیی حوسنە
بێ مروەتییە گیانە ئەمن دەربەدەرت بم
تاکەی بەتەمای جیلوەیی تۆ (ئەسعەد)ی ئەغیار
ئەی نووری دڵم فەرموو بەقوربانی سەرت بم

لەم شیعرەدا ئەسعەد گفتوگۆ لەگەڵ دلبەر دەکا، یا ڕاستییەکەی ئەوەیە هەر خۆی قسە دەکا. خەریکی چەمی خۆشەویست دەبێ، واتە چاوی، هەوڵ دەدا لەو وشەیە هەندێ وێنەی ڕەوانبێژی وشەیی بکێشێ بەدووبارەکردنەوەی وشەی «چەم» کە بۆ مانای جیاواز لە شیعرەکە بەکارهاتووە. شاعیر هەوڵ دەدا دڵداری بەرامبەر ئەو دلبەرە لە چوارچێوەی زەمینێ بێنێتە دەرەوە بیخاتە دڵداریی سۆفیزمەوە، دلبەر خاوەن تەریقەتە، ڕێکخراوی هەیە، عەوداڵی ئەوەیە ئەندامی ئەو ڕێکخراوە بێ بۆ ئەوەی لە دلبەرەوە نزیک بێ.

٣

لە یەکێ لە شیعرە نیشتمانییەکانیدا ئەسعەد دەڵێ:

نانەوێ عەزمم بەحەپس و بەرگی گوێنی جانەوەر
شار و دێهاتم بسووتێ گەنجی ببنە دەربەدەر
هەوڵی ئیستیقلالی کوردە چۆتە کەللەی سەرمەوە
کەڵکەڵە و خولیایێکە هێزی نییە بیکاتە دەر
هەر ئەبێ ئەم حوکمە بدرێ سەربەخۆیی دەس کەوێ
ڕۆڵەیی زەحمەت کە شانێ تاجی شاهی کاتە سەر

ڕووڕەشی و بێ حورمەتی بۆ ئەو کەسانەی خائین
ئەیفرۆشن ئەم گەلەی داماو و دیلەی قوڕ بەسەر
(ئەسعەد) و یارانی وا لە کەرکووکان ئەسیر
بێکەس و بێمەلجەئو داماوون و دڵ پڕ کەدەر

ئەسعەد ئەم شیعرەی لە تەمووزی ساڵی ١٩٤١ وتووە لە کاتێکدا لەگەڵ چەند نیشتمانپەروەرێکی دیکەی خەڵکی سلێمانی گیراون و ڕەوانەی بەندیخانەی حەویجە کراون لە نزیک شاری کەرکووک. ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە لە دوای کوودیتا سوپاییە کۆنەپەرستییەکەی بەغدا لە ساڵی ١٩٤١ کە بە«هەرای ڕەشید عالی» بەناوبانگە و لایەنگری نازییە هیتلەرییەکان بوو، کاروباری عیراق تێکچوو. بەڵام زۆری پێ نەچوو سەرانی عیراقی پێشوو و دەسەڵاتی ئینگلیز زوو گەڕایەوە وڵات. ئەمەیان هەلێک بوو بۆ گرتنی هەندێ نیشتمانپەروەری دژی ئینگلیز لە سەرانسەری عیراق بەناوی نازییەوە. هەندێ کەسی نەخوێندەواریش پێوە بوون لە ئەنجامی ناخۆشی و دوژمنایەتی لە ناو خەڵکیدا. هەندێ لە هاووڵاتییان دەمیان لە یەکتری دەدا و بەهەڵگری بیروباوەڕی نازی لە قەڵەم دەدران. ئەسعەد و گەلێ خەڵکی دیکەش بەم جۆرە بەند دەکران، بەڵام لە دواییدا هەموویانیان ئازاد دەکرد.

٤

لە شیعرێکی دیکەیدا ئەسعەد دەڵێ:

چەرخی بەد چیت نەکرد دایم بەهۆزی کوردان
ناونیشانت بە با داون لەسەر ڕووی جیهان
بەش بەشت کردووینەوە بۆ میللەت و قەومی عەجیب
وەک عرووس و عارەب و فورس و شیمالی تورکەکان
بووینە گۆی تەشەرروع وا کەوتووینە دەس نادانەوە
هەم وەکو فوتبۆڵ بەدەم نووکی شەقینی گۆڵەکان
واحیدێکی بێ مەقیسین و قیاسێکی نەزۆک
فاعیلی بێ عامیل مەعمولی دەستی دێوەکان

بەندە وو خزمەتگوزاری تۆیە (ئەسعەد) ئەی برا
هایم ئاسا بۆیە کە کەوتووینە شاخ و کێوەکان

ئەسعەد لە کاتێکدا ئەم شیعرەی نووسیوە لە ساڵی ١٩٤٢ کە ئاوارەی سەردەشت بووە. جەنگی دووەمی گێتی لە جەنگەیدا بوو. بەشێکی خاکی کوردستانی دابەشکراو گۆڕەپانی شەڕ بوو، لە کوردستانی ئێران و ئەو هەرێمانەی لە ژێر دەسەڵاتی رووسیا بوون بەتایبەتی لە ئازربێجان و ئەرمەنستانی سەردەمی دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان. شاعیر هیچ ئومێدێکی بەوە نەما بوو ئەنجامی جەنگ کارێک دەکا لە چاکەی بزووتنەوەی رزگاری کورد دەبێ. لەبەرئەوە ڕەشبینە لەو دواڕۆژە نزیکە و ئەم شیعرە ڕەنگدانەوەی ڕاستی هەستی ناوەوەیەتی.

٥

لە شیعرێکیدا دیسانەوە شاعیر لە ئەنجامی جەنگی دووەم دەدوێ لە بابەت چارەنووسی کوردەوە:

ئەترسم ئەی وەتەن لەم جەنگەشا دیل و بێ بەش بین
وەکو دەوری جەهالەت هەر خەریکی حیلە وو غەش بین
ئەمان ئەی نەوجەوانینە دەخیلە فرسەتە هەستن
لە ماسەی سوڵحی عالەم بەڵکو ئێمەش خاوەنی بەش بین
دزی عەیبە بەسە کوشتن زەمانی وەحشییەت تاکەی
لەبەر زوڵم و زەلالەت بۆچی ئێمە پیس و رووڕەش بین
ئەوانەی حەق شوناسن گەینە روتبەی عالەمی بالا
لە رێگەی چەوتیا تاکەی براله گوێ کوتەی وەش بین
دوورا کفنی حەسرەت بۆ هەموو کوردێ بەدەرزی غەم
کە تەقدیری ئەزەل (ئەسعەد) وەهایە ئێمە بێ بەش بین

ئەم شیعرەش لە سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی وتراوە. دیارە مەسەلەی نیشتمانی کورد تەنیا هیوا و ئامانجی شاعیر نەبووە، بەڵکو زۆربەی نیشتمانپەروەران بیریان لەوە کردۆتەوە. زۆریان هەستیان بەوە کردووە توانای

میللەت لەو پلەیە نەبووە بتوانێ ئامانجی بهێنێتە دی، هەروەها ئەو مەرجانەش لە میللەتدا لە ناوا نەبوون بتوانێ پارێزگاریی دەسکەوت بکا. لەبەرئەوەیە تووشی ڕەشبینی بووە و زیاتر مەیلی بۆ ئەوە دەچێ هەلی جەنگی ئەمجارەشی لە دەست بچێ، دواڕۆژیش ئەم ڕاستییەی خستە ڕوو. بەڵگەی ئەمە ئەوە بوو لە کوردستانی ئێران (١٩٤٦) هەندێ ماف دەس کەوت کە کۆماری کوردستان لە مەهاباد دامەزرا، بەڵام ئەویش زوو ڕووخا.

٦

لە شیعرێکیدا ئەسعەد دەڵێ:

بۆ وەرامی پرسیارم، عەرزی میری پیر ئەکەم
هەر بەگوێی گەورەی بەهۆش و خاوەنی تەدبیر ئەکەم
ژار و ژەنگی ئەم زرووفە دەورەیی ئەقتاعییە
وا لەسەرماڵی فەقیرە کۆمەڵێ تەحقیر ئەکەم
ڕۆژی ڕووناکم ئەبێ دەوری نەزانینی نەبێ
دوژمنی ژوور و دەرم ئەو ساتە کە زنجیر ئەکەم
شۆڕشی مەسنەد ئەکا بێ قیمەتانی خود پەسەند
بۆ نەمانی داگیرییەت عالەمێ تەنویر ئەکەم
پرسیارم لێ ئەکەی میرم زەکی (ئەسعەد) ئەڵێ
کار و فرمانم بەلاشە خۆ لە ناو ژیری ئەکەم

وەک دەردەکەوێ نامەنووسین لە نێوان ئەسعەد و مێژوونووس ئەمین زەکیدا بووە. ئەم شیعرە نامەیێکی شیعرییە ئەسعەد لە ساڵی ١٩٣٨ بۆ ئەمین زەکی نووسیوە. لەو شیعرەدا باس لە هەندێ لایەنی ناگزووریی کۆمەڵایەتی کورد دەکا. هێرش دەباتە سەر دەرەبەگ بۆ ئەوەی لەسەر هەژار بکاتەوە. دەوری خوێندەوار پەسەند دەکا لە پێناوی ئاراستەکردنی خەڵکی بۆ کاری بەکەڵک. بەگشتی شاعیر ناڕازی بووە لە نەبوونی یەکسانی و دادپەروەری لە ناو کۆمەڵدا.

٧

شاعیر ڕوو دەكاتە كەسێكی مێشك بەتاڵی خۆ بەزل زان و دەڵێ:

كەریەتی چەند خۆشە میرم بێ مەراق و بێ غەمە
تێگەییو شیوەن ئەكاتن عاقلی بێ غەم كەمە
قەپ لە جۆ دابگرە فەرموو ئەی جەنابی گوێدرێژ
ئەو كەسەی وەك تۆ نەبێ خواب و خۆراكی هەر غەمە
پێم بڵێ تاكەی ئەڕێژم ئەشكی نەومێدی فەلەك
ئاهی حەسرەت سەر ئەخا گڕ هەروەكو مووشەدەمە
مەرحەبا ئەی غەم بە ئانێ سەد سڵاوم لێ ئەكەی
ئیش و كارم بوو بە جوابی تۆ عەزیزم ئەم دەمە
بۆ ئەبێ غونچەی هیوا پشكۆی ئەسارەت ووشكی كا
كوانی شایی (ئەسعەد)ا ئەم شینەیە و ئەم ماتەمە

ئەو كەسەی شاعیر گاڵتەی پێ دەكا ژمارەیان لە ناو كۆمەڵدا كەم نییە. بەشێوازێكی قەشمەری ئامێز ئەو كەسە دادەشۆرێنێ و لەگەڵ كەر بەراووردی دەكا، ئەوەی هەردووكیان كۆ دەكاتەوە بێهۆشییە، ئەمە مایەی ئاسوودەیی و بێ غەمییە، بەپێچەوانەی ئەوانەی بیر دەكەنەوە و بەتەنگ چارەنووسی هەموو ئادەمزادێكن. نویشكی بۆچوونی شاعیر ئەوەیە ئەگەر مرۆڤ بیر لە بەختیاری نەكاتەوە بۆ ئەوەی بەدبەختە، دەبێتە ئەو بێهۆشەی وەكو گوێدرێژ وایە، بەڵام ئەوە هەیە گوێدرێژ نازانی بێهۆشە كەچی ئەو كەسە وا دەزانی هۆشی هەیە، شاعیر بەبێهۆشی لە قەڵەم دەدا.

٨

ئەسعەد بۆ شێخ مەحموود ئەم چوارینەی وتووە:

بۆ گلانی شۆڕەسواریێ چاوەكەم هاتۆتە گل
ئەشكی سوورم هاتە خواریێ مێزەرم كەوتۆتە مل

ئەی سـەبا تووبی خـودا عـەرزی حـوزوورم بۆ بکە
دەردی پیـری یا غـەمـە ئەو شـێرەیی کـردۆتە جل

شێخ مەحموودی سوارچاک لە ساڵی ١٩٥٠ لەسـەر وڵاغ دەگلێ و ئازاری پێ دەگا. بەم هـۆیەوە ئەسـعـەد ئـەم چوارینـەی بۆ دادەنێ. داوا لـە ڕۆژگـار دەکـا پێی بڵێ لەبەرچی شـێخ تووشـی ئەو ناخـۆشـییـە بووە، لەبەر پیـرییـە یا غـەم و پەژارەی گەردوونی بێبارە! ڕەنگە لەبەر هەردووکیان بێ! ئەگینا شـۆڕەسـوار لەوانە نییـە لەسـەر ئەسپ بگلێ.

***

ئەسـعـەدی مـەلا خـالیـدی مـەلا مـحـەمـەدی مـەحوی، شـاعیـری نەوەی دووەمی قـوتابـخـانەی نالی و نـەوەی یەکەمی باپیـری خـۆی مـەحـوییـە، بەڵام زیـاتر چۆتەوە سـەر شـێـوازی نالی نەک باپیری. لـە ڕووی ڕوخسـارەوە مـەرجـەکـانی شـیـعـری کلاسیکیی کوردی پاراستووە، کێشی عـەرووز و یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە. لە ناوەرۆکدا بۆ بابەتە گرنگەکانی ناوەڕاستی سـەدەی بیستـەم چووە. نموونەی سێ بابەت بەگشتی لە دیوانیدا دەور دەبێتەوە. دڵداری و ئەڤین بەشێوازی کلاسیکی، نیشتمانپەروەری و کوردایەتی لە قالبی شیعری ئاسایی کلاسیکی، لە دوا جاردا بایەخی بەشیعری دانایی و گاڵتە و گەپ و قسـەی بەتەوسەوە داوە. کوردی زانی باش بووە، ڕیتم و مۆسیقای شیعری ڕەوانە.

ناسيح

بەشی بیست و هەشتەم

ناسیح

١٨٩٨ – ١٩٨٦

لە بۆ گوڵ بۆ فیغان و زاری بولبول هەر سەحەرخێزە
ئەتۆش (ناسیح) سەحەر خێز بی دەبینی کوڵمی گوڵنارم

ژیانی

ناسیح کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی سەبغەتوڵڵای حەیدەرییە. لە ساڵی ١٨٩٨ لە هەولێر لە دایک بووە. لە شیعریدا ناوی ڕاستی خۆی وەک نازناو بەکارهێناوە. بڵاوکەرەوەکانی کۆمەڵە شیعری بەناوی «دیوانی حەیدەری»یەوە بڵاویان کردۆتەوە، ڕاستتر ئەوە بوو بەناوی «ناسیح»ەوە بێ.

خوێندنی سەرەتایی لە حوجرەی مزگەوت بووە. لە جەنگی یەکەمی گێتیی سەدەی بیستەمدا گەیشتۆتە پلەیێکی باش لە خوێندنیدا. لە ماوەی پاش داگیرکردنی هەولێر لە لایەن ئینگلیزەوە (١٩١٨) لە ڕووی خوێندەوارییەوە خۆی پێگەیاندووە. کتێب و چاپەمەنی ئەو سەردەمەی خوێندۆتەوە بەتایبەتی دیوانی شاعیران و مێژووی ژیانی ناودارانی کورد. لە ساڵی ١٩٢٥ بەمووچەخۆری میری دامەزراوە، ماوەی سی ساڵ لە دادگاکانی هەولێر و کەرکووک و سلێمانی فەرمانبەر بووە تا ساڵی ١٩٥٥ لەسەر داوای خۆی خانەنشین کراوە. لەودەمەوە خەریکی حەسانەوە و خوێندنەوە بووە و لە نێوەندی ڕۆشنبیرییەوە نزیک بووە و پێوەندی بەخوێندەوارانەوەی پێ خۆش بوو. تا ڕۆژی ٢ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨٦ لە هەولێر کۆچی دوایی کردووە.

ناسیح شیعری بۆ خۆی و بۆ خەڵکە هەرە نزیکەکانی وتووە، تا چاپکردنی دیوانی لە ساڵی ٢٠٠٠ لە نێوەندی ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عیراق و لە ناو شاری هەولێر بەگشتی بەشاعیر نەناسرا بوو. شیعری کەمە، لە ناویاندا هەست بەهەندێ ئاوڕدانەوە و داهێنانی هونەری دەکرێ.

لە بابەت ڕوخساری شیعرییەوە زانیاری لەم تێبینییانەدا دەست دەکەوێ:

١- لە بەحری عەرووزیدا تەنیا کێشی ڕەمەل و هەزەجی بەکارهێناوە.

٢- لە قافیەدا ئەم دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی دەکەونە بەرچاو: ا ب ت ر م ن (ە – ـە) و ێ.

٣- لە پاش قافیەدا ئەم وشە و ڕستانەی بەکارهێناوە: یا رەسوولوڵڵا، دەکا، شەو، مەکە.

٤- شیعری لە بابەتی لیریکە، ژمارەی دێڕەکانیان لە دوازدە دێڕ کەمترن. بابەتی قەسیدە لە بەرهەمیدا بەرچاو ناکەوێ.

٥- لە دیوانی شیعریدا قەسیدەی بەندی پێنجین (ا ا ا ا ب) و قەسیدەی بەندی شەشین (ا ا ا ا ب ب) دەبینرێن.

٦- هەندێ شیعری درێژی بابەتی داستان (بەیت)ی نووسیوە، بەڵام هیچ یەکێکیان لە ڕووی هونەرییەوە لە پلەی لیریکەکانی نین.

٧- ناسیح شیعری بەشێک لە شاعیرانی کوردی کردووە بەپێنج خشتەکی، لەوانە: نالی، سالم، حاجی، مەحوی، شێخ ڕەزا، وەفایی، حەمدی، سافی، زێوەر، کەمالی، نووری شێخ ساڵح، دڵدار.

لە شیعری بابەتی وەسف و دڵداریی ناسیح دەتوانرێ دەستەیێکی لێ هەڵبژێررێ، ئەوانی دیکەی لەو پلەیەدا نین. لەم تێبینییانەی لای خوارەوە هەندێ لایەنی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە ڕوون دەبێتەوە.

١- شیعری ئایینی (موناجات و نەعتی پێغەمبەر) جێگەی دیاری هەیە لە شیعریدا.

٢- شیعری وەسف و دڵداری.

٣- ستایش و پێداهەڵدان.

٤- پەند و ئامۆژگاری، ئەمەیان بەبیری شەریعەتی ئایینی ئیسلامەوە پیشانی دەدا.

٥- شیوەن و ماتەمنامەی زۆرە، جێگەیێکی دیاری لە دیوانیدا داگیر کردووە. لە بنجدا شیوەنەکانی بۆ کەسوکاری نزیکی خۆی بووە وەکو باپیر و باوک و دایک و کوڕ و برا و هەندێ لە ژن و پیاوانی خزمی خۆی و برادەر و دەوڵەمەند و ناودارانی شاری هەولێر. لە ناوی ئەو کەسانەی ماتەمنامەی بۆ نووسیوون ئەو ڕاستییە دەردەکەوێ کەسێکی شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیریان تێدا نییە خزمەتی کولتووری کوردی کردبێ.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

هەردوو زولفی چەند جوان هاتوونە خوار
بۆ سەری کوڵمی لە ڕەنگی گوڵهەنار
شادییێکم من نەدی لەم ژینەدا
هەر لە پێش دەرگایی عیشقا خاکسار
زووکە موتریب تۆ لەگەڵ ساقی بەجووت
با موغەننیش بێ لەگەڵ سەنتوور و تار
سادە ڕوویانتان لەگەڵ بێ تاوەکو
مەست و سەرخۆش بن لە نەشئەی بەزمی یار
بەزمەکی پەنهان بگێڕن تا بەیان
شەرتە حازر بن هەموو خووبانی شار
جێ نەهێڵن بەربوت و قانوون و عوود
تاکو لێتان تێک نەچیتن بەکیبار

وا دڵی (نـاســـــــیح) دەناڵـێ چەشـنـی نـەی
چونکە دڵ یێکە و غـەمــیــشـی ســەد هەزار

لەم شیعرەدا ناسیح دەیەوێ هەموو جوانان کۆ بکاتەوە بۆ بەزمی شەوێکی پڕ لە ئاواز و مۆسیقا لەوانەی شاعیرانی کلاسیک لە شیعرەکانیاندا وێنەیان کێشاوە. دلبەرەکەی خۆشی تەنیا لە دێڕی یەکەمدا ئەوەی بەرکەوتووە باس لە دوو زولفی بکا چۆن دەوری کوڵمی سووریان داوە. هەرچی شاعیر خۆشیەتی لەم بەزمەدا هیچی بەرنەکەوتووە، چونکە دڵ یەکێکە و خەفەت سەد هەزارە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ڕەفـیـقـان توخـودا گـەر بوو سـەفـەرتان ئێـوە لای یارم
بلـــێن پێی گـــەر بزانـێ ئەو لـە ژینم چەندە بێـــزارم
نییـە حاجـەت بەخـەنجـەر گەر مورادی کوشتنی من بێ
بـە ئەبرۆ گـــەر بکا ئیـــمـــا منم کـــوژراوی دڵدارم
وەفـــایان بـۆ نیـــیـــە گـــەر تۆ بزانی دلبـــەر و یاران
کـە مـەعـرووزی زەوالـە چاک دەزانن حـوسنـەکـەی یارم
منم مەجبووری حوسنی یاری چاوبازی خـومـاری خـۆم
لەســەر ئەم حـالـەتەش دەمـرم نیـیـە تەبدیلی ئەفکارم
وەکـو دێوانـە هـەر گـێـژی فـیکر پەرتی وەها مــەبهـووت
لـە دووری دلبـــەر و یاران گـــەڕیدەی شـــار و بازاڕم
لە بۆ گوڵ بۆ فیغان و زاری بولبول هەر سەحەرخێزە
ئەتۆش (ناسیح) سەحەرخێز بی دەبینی کوڵمی گوڵنارم

لەم شیعرەیدا ناسیح لە یار دوورە. لەباتی ئەوەی وەکو شاعیرانی دیکە بەخەیاڵ لە یار نزیک بێتەوە، هاوڕێیانی ڕادەسپێرێ دەردی دڵی بۆی باس بکەن. حەز بەوە دەکا ئەوانیش خۆشیان بوێ چونکە ئەمە دەبێتە بەڵگەی چێژی بەرزی ئەو جوانەی لە ناو کیژە قەشەنگانەدا هەڵیبژاردووە.

٣

لە تاکێکیدا ناسیح دەڵێ:

چاوەکەم پڕ ئاوە چاوم ڕۆژ و شەو بۆ چاوەکەت
چاری چاوم کەس نییە بیزانێ غەیری چاوەکەت

لەم دێڕە شیعرە جوانەدا شاعیر وشەی «چاو»ی چەند جارێک دووبارە کردۆتەوە. جگە لە پیشاندانی وێنەیێکی هونەری بۆ چاوی خۆی و چاوی دلبەر، جۆرە داهێنانێکی ڕیتمی مۆسیقی داوەتە شیعرەکە بەدووبارە و سێبارەکردنەوەی وشەی «چاو».

شین بۆ سالمی کوڕی

سالم حەیدەری (١٩٢٦ – ١٩٧٧) کوڕی شاعیر یەکێ بوو لە ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەرانی کورد. خوێندنی باڵای لە زانستیی کشتوکاڵدا تەواو کردبوو. لە میسر کۆچی دوایی کردبوو، بەم هۆیەوە ناسیح دەڵێ:

گوڵی باغی ئەمەلم تاقەت و هێزی لە تەنم
هەوینی ژین و حەیاتم کوڕەکەی شەنگ و شەنم
ڕۆژ و شەو فیکر و خەیاڵم بوو کەوا من دەمرم
پاشی من سالم دەکا تەجهیزی لەحد و کەفەنم

***

پاشی تۆ دنیایی ڕوونم لێ بووە داروزەلام
وەعی و ئیحساسم نەماوە وا لە خۆم بێ خەبەرم
بۆچی بڕیاری جودابیت لەگەڵ من دا وا بە زوو
ئاگرت بەردا لە جەرگم قەت نەما هۆش لە سەرم

ئەمە ناڵەی باوکێکی پشت شکاوە لە دەروونێکی پڕ لە سۆزەوە بۆ جیگەرگۆشەکەی بووە بەشیعر. ئەوە ڕاستە دایک و باوک نایانەوێ مەرگی منداڵیان ببینن. ئارەزووی ناسیح نەهاتە دی بەوەی خۆی پێش کوڕە گەورەی بمرێ.

ناسیح عەبدوڵڵا حەیدەری شیعری بۆ خۆی و نزیکەکانی وتووە. شیعری لە ڕۆژنامە و گۆوار بڵاونەکردۆتەوە، لە دوای مردنی دیوانی چاپ کراوە و پێشتر خەڵکی وەک شاعیر نەیانناسیوە. شیعری کەمە، لە بابەتەکانی ئایینی و دڵداری و ئامۆژگاری و ستایش و شیوەن و ماتەمنامەی وتووە. لە دڵدارییەکانیدا هەندێ نموونەی جوانی هێناوەتە ناو دیوانی شیعری کوردییەوە.

ویسالّی

بەشی بیست و نۆیەم

ویساڵی

١٩٠٢ – ١٩٧٣

(ویساڵی) دڵ بریـنداره به دەردی خۆی گرفتاره
شیفای ئەو دەرد و ئازاره به ماچی لێوی ئامینه

ژیانی

محەمەد کوڕی شێخ ئەحمەد کوڕی شێخ تەها مەردۆخی، لە شێخانی قەرەداغە، لە گوندی تەکیە لە ٢٢ی مارتی ١٩٠٢ لە دایک بووە. لەو کاتەی هەستی بەشیعر وتن کردووە وشەی «ویساڵی» هەڵبژاردووە و وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. لە دوای لە دایکبوونی بەماوەیێکی کەم دایکی مردووە، کە تەمەنی گەیشتۆتە شەش ساڵی باوکیشی کۆچی دوایی کردووە. ناچار ئامۆزاکانی دەیگرنە خۆیان تا تەمەنی دە ساڵی شوانی بۆیان کردووە. ڕۆژێک مەڕەکان دەبا بۆ گوندی قۆپی، کۆمەڵێک فەقێ لە سەیران دەبن. کە شوانکارە چاوی بەفەقێکان دەکەوێ بەزەیی بەخۆی دێتەوە، وا بیر دەکاتەوە ئەگەر هەتیوی بێ دایک و باوک نەبوایە ئەویش دەبوو بەقوتابی حوجرە. فەقێکان بانگی لای خۆیانی دەکەن، مامۆستایان شێخ بابە عەلی چاوی پێی دەکەوێ و بەڵێن دەدا یارمەتی بدا بۆ خوێندن. مامەکانی کە بەمەیان زانی ڕێگەیان نەدا بخوێنێ، هەر چۆنێ بێ شێخ بابە عەلی هەوڵی دا و لە دەست مامەکانی ڕزگاری کرد. لەبەرئەوەی بۆی نەدەچووە سەر لە قەرەداغ لە نزیک مامەکانیەوە دەست بەخوێندن بکا، شێخ بابە عەلی نامە بۆ شێخ عومەری قەرەداغی دەنووسی لە سلێمانی لە حوجرەی خانەقای مەولانا ببێ بەقوتابی.

حەمەی تەمەن دە ساڵی ڕوو دەکاتە سلێمانی و دەبێ بەقوتابی لە حوجرەی

خانەقای مەولانا، لای شێخ عومەری قەرەداغی و شێخ مارفی قەرەداغی دەخوێنێ. لە دوای پێنج ساڵ شێخ عومەر دەینێرێ بۆ گوندی هەرزنی لە ناوچەی ئالانی کوردستانی ئێران لە نزیک پشدەر، سێ ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە.

لە تەمەنی هەژدە ساڵی ڕوو دەکاتە گوندی خوارەمیر دوو ساڵ لە حوجرە دەخوێنێ ئینجا بۆ ماوەی ساڵێک لە گوندی بێتووش بەرنامەکانی خوێندنی مەلایەتی دەباتە سەر. لەو کاتەدا کە تەمەنی بیست و دوو ساڵ دەبێ حەز لە کچێکی خزمی مامۆستای خۆی دەکا، بەم تاکە شیعرە هەستی ناوەوەی دەردەبڕێ بەرامبەر ئەو خۆشەویستە:

برۆ تاق و مەمک جووت وەک تاژی کەوتوومە دووت
قامیشەڵانی جیسمم بە بەرقی حوسنی تۆ سووت

لە دوای ئەوە هەوڵی خوازبێنی دلبەرەکەی دەدا، بەتوورەیی وەرامی دەدەنەوە بە بەهانەی ئەوەی لە ئامۆزایێکی مارە کراوە. ئاغا دەست ڕۆیشتووەکان هەوڵی بۆ دەدەن و پارەیێکی زۆر دەدەنە ئامۆزای کچەکە ئیتر بۆ ویساڵی تەڵاقی دەدا و بەم جۆرە بەخۆشەویستی شاد دەبێ. ئیتر شاعیر لەگەڵ خێزانی بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەخوێندن و مەلایەتی لە ئاواییەکانی بارێی گەورە و بارێی بچووک لە ناوچەی سیوەیل و هەروەها لە گوندەکانی باسنێ و سپیدارە لە ناوچەی ماوەت دەباتە سەر. ئینجا ڕۆژگارێکی دیکەش لە ئاواییەکانی سوورەقەڵات و بەردەزەرد و سنجەلی و ڕەشەکانی دەژی. بۆ دوا جار گەڕاوەتەوە سنجەلی و لەوێ خێزانی خۆشەویستی بەکارەساتێک کۆچی دوایی دەکا. لە دوای ماوەیێک ژنێکی دیکە دێنێ و لە سلێمانی نیشتەجێ دەبێ تا لە ڕۆژی ٢٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٣ لە سلێمانی کۆچی دوایی دەکا و هەر لەوێش دەنێژرێ.

شیعری

لە بابەت ڕوخسار و ناوەرۆکی شیعرەوە ویساڵی زۆربەی هونەری شیعری کلاسیکی و مەبەسەکانی کۆکردۆتەوە. ئەوەی جێی سەرنج دانە لە ڕووی ڕوخسارەوە لە هەموو بابەتەکانی شیعری کلاسیکی نەنووسیوە کەچی لە ناوەرۆکدا جۆراوجۆر و دەوڵەمەندە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

لە شیعرە عەرووزییەکانیدا ویسالّی بەحری هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز و موتەقاریبی بەکارهێناوە، شیعری سیلابی خۆماڵی کەمە، هەموو کێشەکانی بەکارهێناوە بەتایبەتی دە بڕگەیی. لە بابەت قافیەوە دەوڵەمەندە. یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی شیعری لاسایی عوسمانی هەیە. ئەم جۆرە قافیانە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون: (ا ا ب)، (ا ا ب ب جـ جـ)، (ا ا ا ا)، (ا ا).

لە شیعری یەکێتیی قافیەدا هەندێ لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکارهێناوە وەکو: ا ب ت د ر ز س ش غ ف ق ک ل م ن و وو (ـە – ە) ی ێ. لە پاش قافیەدا ئەم وشانەی بەکارهێناوە: نابێ، من، بێ، کەی (بکەی)، هەتاکەی (کەینێ)، دەکا، بڵێ چی، کرد، یا ڕەسوڵەڵلا، بیارە، تەوێڵە، من، کە (بکە)، محەمەد (موحەممەد)، کێچ، میراودەلییە، سەماوەر.

لە دیوانی ویساڵیدا لیریک و قەسیدە (پۆێم) و پارچەی لە حەوت دێڕە شیعر کەمتر و چوارین و قەسیدەی پێنجین دەکەونە بەرچاو. لە پێنج خشتەکیدا باڵا بووە، شیعری کۆمەڵێک شاعیری کردووە بەپێنج خشتەکی، لەوانە: وەفایی، تاهیر بەگ، زێوەر، سادق، فانی.

ویساڵی بایەخی بەشیعری موناسەبات و نامەی نێوان برادەران داوە، هەندێ لایەنی ژیان و کردەوەی ئەو برادەرانەی خستۆتە ڕوو. جگە لەمە بووکی نوێی دروست کردووە وەک قارەمانی شیعری دڵداری. شیعری لەم بابەتەی ناوی «ئامینە» و «ڕەیحان» دەور دەکەنەوە.

زمانی شیعری لە ڕووی فەرهەنگییەوە لە زمانی شیعری کلاسیکی و زمانی ستانداردی قسەی ناو خەڵک و زمانی ئەدەبی میللی پێکهاتووە. ئاسانی و قورسیی زمانەکە لە مەبەسی شیعرەکە دەردەکەوێ. بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی نەداوە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکی وەرگرتووە و کەمێکیشی داهێناوە. لە پەخشانیشدا «مەولوودنامە»ی هەیە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ویسـاڵی تـا پلەیێک کـەسـێـتی هونـەریی خـۆی لە شـیـعـری کـوردیدا هەیە، تا ڕادەیێکیش داهێنانی لە بەرچاوە، خـوێنەری کـورد بـەشـەوقـەوە شـیـعـری دەخوێنێتەوە و گوێی لێ دەگرێ. لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر لە ناو گێتیی خەیاڵی هەندێ شاعیری گەورەی پێش خۆی تواوەتەوە وەکو نالی و مستەفا بەگی کوردی و ئەدەب (مـیـسبـاح) و حەمدی و بێخـود. هەرچۆنێ بێ کـۆمـەڵێک شـیـعـری کە دەکەوێتە بەرگوێی خوێنەر یەکسەر شیعرێکی ئەو شاعیرانەی دێتەوە یاد. زۆر جار ڕەنگە تەنیا لەبەرئەوە بێ کێش و قافیەی شیعرەکەی ویساڵی لەگەڵ کێش و قافیەی ئەو شاعیرە یەکتری دەگرنەوە. هەرچی ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرانەیە هەندێکی وەرگیراون و هی دیکەیان لە داهێنانی ویسـاڵی خـۆیەتی. لەگـەڵ ئەم هەموو تێبینییانە ئەم شیعرانە و شیعرەکانی دیکەی ئەم شاعیرە لە پلەیێکی بەرزی هونەری دان.

مەیدانی ناوەرۆکی بەرهەمی ویساڵی فراوانە، مەبەسە کلاسیکییە کۆنەکان و برێک لە تازەکانی گرتۆتەوە. هەندێ شیعری تایبەتییە بەمەبەسێک، هەندێ جاریش لە شیعرێکدا دوو مەبەس یا زیاتری تێکەڵ بەیەکتری کردووە.

ئەم بابەتانە لە شیعری ویساڵیدا دەبینرێن: موناجات (ئیلاهییات و نەعت و سـتـایشی ئایینی)، غـەزەلیات و دڵداری، وەسـفی هـەمـوو دیاردەیێکی ژیان و سروشت، نیشتمانپەروەری و کوردایەتی، ستایش و پێداهەڵدان، داشۆرین، کراوە (ئیرۆتیک)، هەندێ جار ئەم دوو مەبەسەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە.

ویساڵی لە وەسفدا توانایێکی تایبەتی هەیە، لە وەسفی ژیانی خۆیەوە دەستی پێ کردووە بۆ وەسفی ژیانی کۆمەڵ، کیژی جوان، ئینجا سروشتی کوردستان، وەکو دیمەنەکانی دەشتی مێرگاس و گوندی تەکیەی قەرەداغ و گوندی خوارەمیر تا دەگاتە مێش و مەگەز و کێچ و ئەسپێ و شتی دیکە.

نموونەی شیعری ویساڵی

دڵداری

١

لە شیعرێکیدا ویساڵی دەڵێ:

دڵ لە حەسرەت چاوی نازارە کەوا زاری دەکا
هەروەکو سەی دەر ڕەقیبیش دێ برینداری دەکا
نەوعی ئاهوو سرکە ئەسڵا دەفعەیێ بۆم ناگیرێ
وەک غەزالەی بەڕ لە دەشتی غەفڵەتا یاری دەکا
مووەدەتێکە وون بووە لێم قەلبەکەی غەم دیدەکەم
تازە بیستوومە لە باغا کەسبی عەتتاری دەکا
وا بە سەهلی تێ مەگەن دەردی گرانە عاشقی
هەرکەسێ بی تالیبی بێ زوو گرفتاری دەکا
دڵ وەها تالیب بە قەترەی نێو دەهانی دلبەرە
نەوعی بولبول تا سەحەر بۆ غونچە گوڵ زاری دەکا
گەر ببەخشێ شوعلەیێ بۆ دڵ بە چاوی مەرحەمەت
ساعەتەن پەروانە ئاسا خۆی فیداکاری دەکا
دڵ کە میحنەت کێشە قوربان وا فەقیر و سابیرە
ئەییووب ئاسا حەمد و شوکری حەزرەتی باری دەکا
ئاگری هیجرانی دلبەر سینەیی کون کردووم
بەرقی حیرمان خوێن لە چاوی عاشقان جاری دەکا
ئێستە گەر مەهجوورە لە من غەمزەدە یاری عەزیز
باعیسی بەدکار ببینە ئەو کە بەدکاری دەکا
هەرکەسێ بەدکاری ئیشە یاخودا کوێر بێ و زەلیل
هەروەکو سەگ عاشقی شەیدا کە دڵداری دەکا

ئەی موسوڵمانان (ویساڵی) شێت بووە بۆ لەعلی یار
هەروەکو مەجنوون لە کێوان مەشقی ئازاری دەکا

دڵدارییێکە ویساڵی بەچێژی ڕۆژهەڵاتییانە دەیکا. وەسفی جوانیی ئەندامی لەش، دوان لە کردەوە و کرداری دلبەر بەدڵی شاعیر بێ یا نا. باس لە سەبری ئەیووب ئەو پێغەمبەرە پیاوچاکە دەکا، کە بووە بەڕەمزی چێشتنی ئێش و ئازارێک لە وزەی کەسدا نییە هەڵیگرێ، لە پێناوی ئەوەی کردگار لێی ڕازی بێ. بەمە دەیەوێ خۆشەویستییەکەی بگەیەنێتە پلەی ئەڤینیی کردگاری.

٢

ئامینە ناوێک بووە بەبووکی خەیاڵی ویساڵی بەم جۆرە بۆ هاوڕێیانی وەسفی دەکا:

ڕەفیقان سەیری ئامین کەن کە چ مومتاز و شیرینە
لە باغی جوانیا دائیم خەریکی ناز و گوڵ چینە
لە بۆ ماچی دەمی کوڵمی تەماشا ئەرقەمی زولفی
بە میسلی ئەژدەها هەردوو چ مەنناعێکی پەرژینە
دووسەد عاشق لە لای بمرن ئەبەد ڕوویان لە لا ناکا
ئەوەندەی عەیبە ئامینە کە چەند بێ ڕەحم و بێ دینە
بەجوانی ماهی ڕوخساری بە نەوعێ مەست و مەغرروورە
لە کەس باکی نییە ئەسلا لە تیری تانە تەئمینە
بە تیری غەمزەیی نازی دڵ و جەرگم برینداره
بیحەمدیللا شەهیدم من بە سوێی ئەو زامە خوێنینە
وەکو مەجنوونی سەرگەشتە هەمیشە جێم دەرودەشتە
لە عەشقی ڕوویی ئامینە کە دڵ هەر شوغلی ناڵینە
ڕەفیقان ئێوە هەروەک من تەماشای جوانی ئامین کەن
جەمالی جوانی ڕەنگینە بەڵێ قابیل بە تەحسینە
دەمی ئاخر ئەگەر جارێ ببینم ڕوویی پڕ نووری
سەلب نابێ ئیمانم ئەو مردنەیشم لە لا ژینە

زەعـــیف و زەردی ئامـــینم نەخـــۆشی دەردی ئامـــینم
لە دووری یاری شـــیـــرینم ووجـــوودم خـــەیلی بێ تینە
ئەگـەر بۆم بانگی ئامین کـەن بخـوێنن سـوورەتی یاسین
کـە زیندوو ئەبمەوە دووبارە بە ئەو ئەلفــازە شـــیـــرینە
(ویســـاڵی) دڵ برینداره بە دەردی خـــۆی گـــرفـــتـــارە
شـــیــفــای ئەو دەرد و ئازارە بە مــاچی لێــوی ئامــینە

ویسـاڵی تەنیا بۆ داهێنانی شـیـعری ڕوو دەکاتە هاوڕێیـانی و وەسـفی جـوانی ئامینە دەکا، ئەگینا خوانەخواستە مەبەسی ئەوە نییە ئەو وەسفە کاریان لێ بکا و هەموویان حەز لە ئامینە بکەن و وەکو ویسـاڵی بۆی شێت ببن. لەوانەیە مەبەسیش ئەوە بووبێ ئەو هـاوڕێیانە لە دوای ئەم هەمـوو وەسـفـە بەچاوێکی دیکە تەماشای شـاعیر بکەن و بەکەسێکی خاوەن چێژێکی بەرزی دابنێن، چونکە جوانێکی بێ وێنەی وەکو ئامینە دلبەرییەتی.

دیسانەوە شاعیر لە بابەت ئامینەوە لە پێنجینێکیدا دەڵێ:

نەمـاوە حـاڵەتی ژینم لە دەس چوو ڕووحی شـیـرینم
ڕەفـیـقـان بێنە سـەر مـەیتم هەتا مـاوم بکەن شـینم
دەسا ئامینە خۆی بانگ کەن بخوێنێ جارێ یاسینم
مـەلا مـەمـشـۆرە کفنم بۆ مـەکە و مـەخوێنە تەلقینم
وەکـو پەروانە سـووتاوم شـەهـیدی عـەشـقی ئامـینم

دوو نیوە دێڕی یەکەم لەم پێنجینەدا بەدەسکارییـەوە لە شـیعری «لە دەوری پیری مەیخانە...»ی تاهیر بەگ وەرگیراوە.

٣

لە شیعرێکیدا ویساڵی موناجات لەگەڵ دلبەردا دەکا:
بێ عـــەتری گـــوڵت بولبـــولی دێوانە بڵێ چی
بێ شـــەمـعی ڕوخت کـۆشـــشی پەروانە بڵێ چی

بێ زینەتی شـمـشـادی قـەد و قـامـەتـی بەرزت
جـیلوەی حـوسـن و لەنجـەیی جـانانە بڵـێ چی
بێ شـوعلەیی خـورشـیدی خـەت و گەردنی سـافت
فــــانۆس و چرا و لالـەیی شـــــاهانە بڵـێ چی
تا چاوی خـومــارت سـەبـەبی ڕاحـەتـی دڵ بێ
ئـاوازی نـەی و نـایی لـە مـــــەیخـــــانە بڵـێ چی
بێ کۆششی سـەیری حـەرەمی کەعبـەیی حوسنت
دەروێش و هـەمـوو سـاکـینی بتـخـانە بڵـێ چی
بۆ مــاچی دەمی تـۆیە دڵـی عـاشــقی مـسـکین
وا خـەسـتـە وو غـەمگین و پەرێشـانە بڵـێ چی
لەو فـەسـڵـەوە دوورە لە گـوڵسـتـانی ویسـاڵت
دڵ مـات و مـەلـوول کـەوتووە بـێ جـانە بڵـێ چی
بێ جـانی ویسـاڵی تۆ زەمـانێکە (ویسـاڵی)
مـەجنوون و سـەراسـیـمـە وو عـوریانە بڵـێ چی

لەم لیریکەدا شاعیر سیفەتی کۆمەڵێک لە ئەندامە جوانەکانی دلبەر کۆ دەکاتەوە لەگەڵ ناوی دەستەیێک لە خاوەن دڵان بەرامبەریان دەکا. لەولاوە هەندێ دیاردەی پێوەندییان بەدڵدارییەوە هەیە دەخاتە ڕوو، وەکو بلبل و پەپوولە و شاه و مەیخانە و بتخانە بۆ ئەوەی بڵێ ئەگەر ئەو سیفەتانە نەبن تاقمی دووەم بڵێن چی! بۆ بەڵگە ئەگەر شەوقی ڕوومەتی دلبەر نەبێ پەپوولە چی بۆ دەکرێ!.

٤

لە چوارینێکیدا دەڵێ:

شـەرابی جەننەتم ناوێ بە غـەیری وەسـڵی مـەعشـووقان
کە بێ زینـەت ئەمێنێ شـەمـعی لاچوو مەجلیسی ڕەندان
(ویسـاڵی) عـاشــقی یارە لـە دووری یارە بیــمــارە
دڵی پڕ جـۆش و هـاوارە ئەڵێ یاڕەب بـەسـە حـیـرمـان

ئەگەر ویسالّی بەدلبەر شاد بێ زۆر ئاساییيە شەرابی بەهەشتی نەوێ. ئەگەر یەکێک شەرابی بەهەشت ڕەت بکاتەوە دیارە گەیشتۆتە پلەیێکی بێ بەشی واوە کردگار نەبێ کەس ناگاتە فریای بۆ ئەوەی لە دلبەر نزیکی بکاتەوە.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا ویسالّی لە سالّی ١٩١٩ نووسیویەتییەوە دەلّێ:

ئەی گەلانی کورد هۆشتان بەخۆ بێ
زۆر کەس بە خوێنتان تینووە و موشتاق
وەک دۆشاو و ماست تێکی هەلّ مەدەن
نەوەک موحتاج بن بە کووچە و سوقاق
بەماری زەمان یەکتر مەگەزن
تا نەکەن مەیلی تریاقی عیراق
برا تێک مەدەن خاکی کوردستان
خۆ دوچار مەکەن بە دەردی وەناق
گەر لە گوێ بگرن بەندی (ویسالّی)
موفیدە موفید تا ڕۆژی میساق

شاعیر هاوار بۆ هەموو گەلی کورد دەبا بەگەورە و بچووکەوە، لە هەموو چین و توێژەکانی کۆمەلّ، تێیان دەگەیەنی ئاگاداری خۆیان بن، دوژمنیان زۆرە لەبەرئەوە لە ناوەخۆدا نابێ دووبەرەکی هەبێ.

ئەم شیعرە وەکو دیارە لە کاتێکدا وتراوە، شێخ مەحموود لە ئەنجامی شەڕی بازیان لە لایەن ئینگلیزە داگیرکەرەکانەوە و لە دوای دادگاکردن ئاوارەی هیندستان کراوە. لەبەرئەوە شاعیر سوورە لەسەر ئەوەی پێویستە لە کۆمەلّی کوردەواریدا یەکێتی بەسەر هەموو شتێکی دیکەوە زالّ بێ.

٢

لە قەسیدەیێکیدا ویسالی باس لە واقیعێکی دواکەوتووی میللەتی کورد دەکا، وەکو هەیە نا وەک خەیاڵێکی رۆمانتیکیانەی رۆشنبیرێک لە فیکری خۆیدا دروستی دەکا و بەڕاستی دەزانێ:

تۆ کە پیاوی ڕوو لە زانین کە بە قەسدت هەر ئەگەی
گەر بزانی زانین ئاخر مەقسەدت حاسیل ئەکا
گەر نەزانی دائەمێنی عاقیبەت هەر وەک فلان
لێک بەزانین باری عەیشی دین و دنیات ڕاست ئەکا
ئاسیای ئێمە کە کورتە باعیسی بێ عیلمییە
ئەوروپایی چونکە فەننین بوونە فەوقی ئاسیا
تۆ ئەگەر یەک ڕەنگ پەرست بی هەڵبژێرە ڕەنگی یەک
چونکە یەک ڕەنگ مەرتەبەی وا گەیوەتە ئەوجی سەما
تا ئەتوانی ئیختیاری دوو ڕەنگی هەرگیز مەکە
هەرچی دوو ڕەنگە هەمیشە سووک و ریسوا و ناڕەوا
ئیتتیفاق و ئیتتیحاد بۆ کورد نییە غەیری نیفاق
چون نیانە ئەم دوانە دائیمە کەوتوونە دوا
کورد ئەگەر دەست کورتی بێڵێت هیچی بێ جەوهەر نییە
وا لەبەر ڕووت و ڕەجاڵی بوونە پوولی ناڕەوا
لەم زەمانە عیلم و سەنعەت واسیتەی پێشکەوتنن
بێ بەشین لەو دوانە بووینە لاتی ئەم کێو و چیا
باغی کورد تازە نەمامە ئەکبەر ئاودێری ئەوێ
باغ کە ئاودێری نەبێت نەشئە و نەما لە کوێ ئەکا
کورد لە ئەووەل بەختی کەچ بوو هەر کەچی بۆ هاتە پێش
بولبولە و ناگاتە گوڵ هەرچەند ئەخوێنێ و هەوڵ ئەدا
کێوەکانی خاکی کوردستان کەوا گرتوویە تەم
ئاهی مەزڵوومە کەوا تاریکی کرد ئەرز و سەما

خـاکی کـوردسـتـانی ئێـمـە ئێـسـتـا بێ ناز کـەوتووە
چونکە بێ ساحێب بوو ئەسلا ڕەنجی کورد گشت چوو بە با
خـاکی کـوردسـتـانی ئێـمـە ئەمـسـەرەوسـەر خـەزنـەیە
نەفـعـەکـەی بۆ غـەیرە کـوردیش وا لە بەش سـاقیت کـرا
ئێـسـتـە خـوێنیـشم بڕێژن مـەوتینی خـۆم هـەر ئەوێ
دەسـتـی لێ هـەڵناگـرم یەعنی هـەتا ڕۆژی قـیـا
ئەم قەسیدەی تۆیە هەرکەس بیستیی و جوان تێی گەیشت
گـەر بە هیـمـمـەت بێ (ویسـاڵی) مـەرتەبەی عـالی ئەکـا

شاعیر لەگەڵ کورد قسە دەکا و پێی دەڵێ دەبێ بزانی دواکەوتووە، هەوڵ بدا پێش بکەوێ، خۆی هـەڵنەخـەڵەتێنێ وابزانـێ پێشکەوتووە. زانست و زانیـاری دەرمـانی هەمـوو دەردێکی کـوردەوارییـە. بەڵگەی ئەوەیـە ئاشی ئێـمـە بـاش ناگـەڕێ چـونکە زانسـتیمـان نییـە، کەچی ئەوروپـا بەزانستی و پیشـەسـازی هەموو ئاسیای داگیر کـرد. بـەکـورد دەڵێ یـەک ڕەنگ بـێ، دوودڵ نـەبێ. بەلایەوە کـورد لەبەرئـەوەی تازە نەمامە سـەرۆکی باشی دەوێ. ئەو سەرۆکە نییـە، لەبەرئەوە سروشتی کوردستانی دەوڵەمـەند و سـامـانی نەتەوەیی دوژمن دەیخـوا. نیشـتـمـان هـەرچی دەبێ با ببێ، ویساڵی خۆشی دەوێ، خۆی بەقوربانی دەکا.

لەگەڵ کێچ و کەڵەشێر و چایە و سەماوەر

١

لە وەسفی کێچدا شاعیر دەڵێ:

ئەی برادەر سـەیری شوورەی جـەیشی بێ سـامـانی کـێچ
وا هـەمـوو بێـهـۆش و مـات و عـاجـزی حـەیرانی کـێچ
هـەروەکـو هەوری غـەزەب ئاڵوودەپۆشـی ڕووی زەمـین
یوحـتـەمـیل دنیـا ببـێـتـە سـەر بەسـەر وێرانی کـێچ
کێ هـەیـە ئیـمـڕۆ بڵـێ من پاڵەوان و سـەفـدەرم
گـەر درۆ نـاکـا بـەڕاسـتی بێـتـە بەر مـەیدانی کـێچ

دەوڵەتی ئینگلیــــز و ژاپۆن و هەم یۆنانیـــــیـــــان
گشت فیـراریان کرد لە دەس لەشکری ئەڵمانی کیَچ
من کــــەوا ناشـــــارەزا و بیّ وەســــیلە و قـــوڕبەســـــەر
وا بەزیللەت کـــــەوتمە دوای جـــادوویی دیوانی کـــێچ
کەی ئەبیّ یارەب نەجاتم بیّ وەکو مــــووســـا لە چنگ
لەشکری فیرعەونییـان و حیلەیی هامانی کیَچ
گەنجی سەبر و نەقدی عومر و پارچە پارچە عەقڵ و هۆش
هەر بەیەک شـــەو پاکی بوو غــــارەت و تالانی کـــێچ
هەرچی ئەیبـــینی لە عـــالەم ڕۆژ و شــــەو هاوارییـــــە
دائیـــمـــا وەک من لە دەستی زوڵم و تێهەڵدانی کیَچ

ویسالّی شێوازێکی کۆمیدی و سیمبۆلییانەی بەکارهێناوە لە وەسفی ئەم گیانلەبەرە بچووکە بەلەش و گەورەیە بەئازاردانی خەڵکی. ئادەمزادی بەهێز و بەزەبر دادیەتی بەدەست کێچەوە. بۆ بەهێزی کێچ شاعیر بەلەشکری ئەڵمانی دەچوێنیّ چۆن لە سەرەتای جەنگی دووەمی گێتی چوون بەگژ ئینگلیز و یابان و یۆنانەوە. لە پاشانا خێڵی کێچ لەگەڵ لەشکری فیرعەون و فێڵ و فەنەری هامان بەراوورد دەکا. خەڵکی ڕووی زەوی لەگەڵ شاعیر کەوتوونەتە ژێر باری زوڵم و زۆری کێچەوە.

شاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنیّ:

من کە خۆم دی وا زەلیل و مەلجەئیشم هیچ نەبوو
ناعیلاج هەڵسام و چوومە خزمەتی سوڵتانی کیَچ
شەرحی حالّی خۆم بە زیللەت دا لە خزمەتیا تەواو
یەعنی تاکەی مردم ئیتر بەسیە سەرگەردانی کیَچ
پێی ووتم لاچۆ خـــزم چیت دیوە باسی چی ئەکـــەی
لێرە کوا کیَچ! وا ئەڵێن پەیدا بووە دەرمـــانی کـــێچ
تۆ بڕۆ بۆ پشـــدەر و بیـــتـــوێن و دۆڵیّ و شــــارەزوور
جا لەویّ ئەیبینی بیّ شک سەف سەفی گورهانی کیَچ

من بلێم چی ڕووحەکەم بۆ ئینتیقامی ئەم حەقە
خۆت ئەزانی چەندە وەحشین میللەتی عوریانی کێچ
ئێستە چارەت یا تەنووری گەرمە یا ئاوی کوڵاو
زوو عیلاجی خۆت بکە تا نەبیە نادانی کێچ
ئەی (ویساڵی) مژدە بێ لێت ڕەنگە ڕاهی بی لە دەس
حەربی کوفاری یەهوود و زەحمەتی زیندانی کێچ

شاعیر ناچار دەبێ بچێتە لای سوڵتانی تیرەی کێچ، بۆ ئەوەی شپرزەیی خۆی بۆ بگێڕێتەوە. لێی دەپاڕێتەوە لەم مەینەتییە ڕزگاری بکا. لە وەرامدا سوڵتان ئەوەی تێ دەگەیەنی لێرە کێچ هیچی وای نەکردووە مایەی گازاندە بێ، پێی دەڵێ برۆ بۆ ناوچەکانی پشدەر و بیتوێن و دۆڵی شارەزوور، لەوێ چاوت بەبەزمی کێچ دەکەوێ. هەرچۆنێ بێ ویساڵی چاوەنۆڕی ئەوەیە لە ئازاری کێچ ڕزگاری ببێ و هیوای ئەوەیە مرۆڤایەتی لە دەست جوولەکەی کافر و کێچی بەدفەڕ ڕزگارییان ببێ.

ویساڵی ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٥٠ هۆنیوەتەوە. ئەوە ئاشکرایە لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی و پاش جەنگیش چینە هەژارەکانی ناو کۆمەڵ لەبەر پیس و پۆخڵی تووشی ئازاری ڕشک و ئەسپی و کێچ و مێش و مەگەز و ئەو جۆرە زیندەوەرانە دەبوون. هەروەها لە فەلەستینیش مەسەلەی دژایەتی عەرەبی موسوڵمان و جوولەکە کەوتبووە ناوەوە و زۆربەی خەڵکی موسوڵمانی سەر ڕووی زەوی لە دژی دروستبوونی دەوڵەتی ئیسرائیل بوون. لێرەدا شاعیر بەبیروباوەڕێکی ئایینییەوە ئازاری کێچ لەگەڵ جوولەکە بەراوورد دەکا.

٢

لە وەسفی کەڵەشێرێک شاعیر دەڵێ:

ئەوا بۆت هات کەڵەشێرێکی مل ڕووت
لە بۆی پەیدا کە جنسی ببنە هاوجووت
هەتا زوو یاری بۆ ساز کەی درەنگە
نەوەک سویی بێتەوە بێچارە بێ جووت

له غــوربەت دا ئەگــەر بمرێ بەبێ جــووت
هەمـــوو ئۆباڵەکــەی ئەو دێتــە ئەســتــۆت
عــەجــەب جنســێکە حــەیفــە تۆ و براو بێت
کـــە لاهووتی بوو خـــودا هێنایە ناســـووت
لـە بۆ زینـەت هــەڵـی بگـرە زەمـــــــانێک
دروس کـــــە پاوانـە بۆ پێی لە یاقــــووت

له کوردەواریدا کەڵەشێر تەنیا بۆ گۆشتی بەخێو ناکرێ، بۆ جوانی و شەڕە کەڵەشێریش بەکار دەهێنرێ. گێتیی ئەو باڵندەیە بووە بەسەرچاوە بۆ داهێنانی شیعر لە ئەدەبی نەتەوەکاندا. ویساڵی لەم شیعرەیدا بایەخی بەلایەنی سێکسی ئەم باڵندەیە داوە وەک نێرێک لە نەژادی خۆی، داوا لە خاوەنەکەی دەکا ژنی بۆ بێنێ، واتە مریشکی بۆ پەیدا بکا.

٣

لە وەسفی چایە ویساڵی دەڵێ:

بـرادەر هـەرکـــــــەسێ چـابێ دەبێ ئەو یـاوەری چـابێ
لەگـــەڵ ئەســبـــابی چایی حـــازر و دائیم مـــوهـەییـــا بێ
کـە چا بێ هەر لەگەڵ چابێ کە چا بێ موئنیسی چا بێ
بەچا بێ نیسبـەتی چابێ کـە چا بێ هەمـســەری چا بێ
لە دنیـا چایە مـەمـدووحـە بەبێ چا عـەیشی مـەقـبـووحـە
بە چا مـەیخـانە مـەنجـووحـە بە چایە مـەجلیس ئارا بێ
لەســـەر ئەم ئەرزە ڕەنگینە خـەبیس بۆ پیـســـە بیـبـینە
کـــە چا بۆ قـــەندی شـــیـــرینە نیکۆیی بۆ بەدان نابێ
بەڵێ هەر چیـــزە بۆ چیـــزێ ئەنێـــرێ چیـــزێ بۆ چیـــزێ
بەڵـێ هـەر ڕێزە بۆ ڕێزێ خـــــــراپە نـابــێ بۆ چـا بێ
حــەقـیـقــەت چی بڵـێی وایە فـەقـەت عـەقدی لە دڵ دایە
چ مـــــەردێ لایقی چایە چ مـــــەردێ لێی مــــوبەڕڕا بێ

(ویســاڵی) تۆ وەرە مــەیدان جــوابی دە وەکــو مــەردان
کـەسێ چاکە لە نێو خـووبان کـە چاکەی ئەو هووەیدا بێ
کـــەسی تالیب بەچایی بێ دەبێ لایق بە شـــاهی بێ
نە کـوردێکی بەڕڕانی بێ سـەفـیـهـو ڕوو بە سـەحـرا بێ
کـەسێ ئەهلی تەبیـعـەت بێ دەبێ بۆ چا بە ڕەغـبـەت بێ
لە دووری چا بە مـیـحنەت بێ دەبێ غـوربەتکەشی چا بێ
کەسێ بێ تەبعی مەوزوون بێ دەبێ بۆ چایی مەحزوون بێ
بە شـوربی چایی مـەمنوون بێ کـە چایە لەززەتی چا بێ
کـەسێ وەک من کـە بێ چا بێ دەبێ دایم لە غـەمـدا بێ
وەکـــو پەروانە ســـووتا بێ زەلیل و عـــاجـــزی چا بێ
(ویسـاڵی) ئێـسـتـا بۆ چایە وەکـو مـەجنوونی شـەیدایە
بە دایم وێڵی ســـەحـــرایە مـــەگـــەر لەیلایی چا با بێ

چایە و سـەمـاوەر و کـەلوپەلی ڕەنگیـان لە ئەدەبی کوردی داوەتـەوە. لەم قـەسـیدە درێژەدا شاعیر خۆی بەلایەنی ڕەوانبێژییەوە خـەریک کردووە، بەتایبـەتی لە ڕووی ڕیتم و ئاوازی دەنگی وشـەکان بەگشـتی و زیاتریش بەکارهێنانی وشـەی «چا» بەهەردوو مانای «چایە» و «چاک» بەمانای باش.

٤

لە وەسفی سەماوەر ویساڵی دەڵێ:

تەمـاشـاکـەن لە مـەیدانا سـەمـاوەر
خـەریکی شین و گـریانە سـەمـاوەر
مـیـســالی بێـوەیی کـوڕمـردە دایم
خـەریکی شین و گـریانە سـەمـاوەر
هەمـیـشـە چاو پڕ ئاو و دڵ پڕ لە ئاگـر
لە زومـرەی دڵ حـەزینانە سـەمـاوەر
عەجایب مەجلیس ئارایە و دڵ ئەفرووز
وەکـو شـەمـعی شـەبسـتـانە سـەمـاوەر

بەمیسلی بولبولی شەیدا شەو و ڕۆژ

بەئاه و سۆز و گریانە سەماوەر

بە کۆهی بێستوونی هیجری چایی

عەجەب فەرهادی بێ جانە سەماوەر

گرفتاری خەمی زولفەینی یارە

بەمیسلی شێخی سەنعانە سەماوەر

وەکو دەروێش و شێخی ئەم زەمانە

خەریکی تەپڵ لێدانە سەماوەر

بە زاهیر گەرچی مەستی ناری عەشقە

بە دڵ مەشغوولی ڕەحمانە سەماوەر

لای ویسالّی سەماوەری بەنەژاد ڕووس بەمانای «خۆی دەکوڵێ» بووە بەرەمزی گیانلەبەرێکی نائاسایی، ئاوی ناو زگی و کوڵان و گیزە گیز و بەجۆش هاتنی بووە بەبەڵگەی چێژ و خەیاڵی سۆفیزم. دیمەنی سەماوەر لە کۆڕی عاشقان و شاهاندا ویجد و مەستی دەخاتە دڵ و دەروونی خاوەن دڵان. دەمێک فەرهادە بۆ شیرین و دەمێکی دیکە شێخی سەنعانە بۆ کچە گاوور دەناڵێنێ. قسە پڕ لە سۆزەکانی ئەوەیە تەپڵ و یاهووی دەروێشان ناو دەروونی گەردوون دێننە هەژان. بەڕاستیش ئیشوکاری سەمارەر ئامادەکردنی چایەیە.

لەگەڵ نالی و ئەدەب و بێخود

ویسالّی قەسیدەیێکی بەندی پێنجینی کراوەی (ئیرۆتیکی) داناوە، ئیلهامی لە نالی و ئەدەب (میسباح) وەرگرتووە، مەستوورەی نالی و نوسرەت خانمی ئەدەبی هێناوە و تێکەڵی یەکترییانی کردووە، کێش و قافیە و پاش قافیە و زمانی شیعری و لێکسیکۆن و ڕەوانبێژی هەردوو شاعیری پاراستووە، ئینجا هەندێ خەیاڵ و چێژ و ئەندێشەی خۆشی تێ ئاخنیوە و قەسیدەیێکی ڕەندی لێ دروست کردووە.

ویسالّی شیعرەکەی بەم پێنجینانە دەست پێ دەکا:

ئینسانی وەکو من کە فەلەک نەفرەتی دابێ

بەم حاڵە هەمەوودەم لە وەتەن دوور و جودا بێ

پابەندی ڕەهی غـــوربەت و دووچاری بەڵا بێ
بێچارە دڵی تا لە غەم و غوسسە ڕەها بێ
وا چاکە بەشەو دلبەری غەمخواری لە لا بێ
غەمخواری وەفاپەروەری خۆش نەقش و نیگارێ
یەک سیمبەری تاجی سەری میهری دیارێ
باڵا میان عەرعەری قەد سەروی چنارێ
دڵداری جەبین ئەنوەرێ هەم لالەعوزارێ
هەر تایە لە زولفی بە مەسەل ماری سیا بێ
بینایی بەسەر ڕاحەتی دڵ قووەتی تەن بێ
ئەرکانی حەیات و سەبەبی نەزمی بەدەن بێ
شمشاد قەدێ مووکەمەرێ لالە سەمەن بێ
نەشکوفتە گوڵی غونچە دەمێ بەستە دەهەن بێ
پێویستە کە غەمخوار و یاری بە وەفا بێ
نەورەستە گوڵێ بێ کە بە بێ خار و دڕک بێ
یارێ بێ تەڕ و تازە وو گوڵبەرگی لەچک بێ
بینتێکی بەدەن نازک و هەم نەرم و شلک بێ
وەک ناری خڕی گوڵ بە دەمی تازە مەمک بێ
دندانی وەکو گوهەر و دوڕ بە بەها بێ
هەرچەندە کە هەر دێتەوە سەر چاردە ساڵی
گەر بێتو هەماغووشی کەسێ بێ بە حەڵاڵی
خاریج بێ لە تەقریری زمان حەددی کەمالی
بیروون بێ لە تەحریری قەڵەم حوسن و جەمالی
ئەربابی سەفا مەعدەنی حەق کانی حەیا بێ
نەقشین و سیەه پەرچەم و ئەگریجە موعەتتەر
ئەبرۆیی هیلالی وەکو میحرابی بەرابەر
موژگانی وەکو نێزە وو چاوی وەکو ئەختەر
ڕوخساری دەکا حوجرەیی تاریک مونەووەر
خورشید سیفەت و ساحیبی ئەنوار و زیا بێ

لەم پێنجینانەدا ویسالّی لاسایی ئەدەب (میسباح) دەکاتەوە، ئەویان وەسفی ئەندامە جوانەکانی نوسرەت خانم دەکا ئەمیان ئەندامی ئامینە خان. وێنە داهێنراوەکان هەر ئەوانەن لە شیعری کلاسیکیدا هاتوون. شاعیر هەولّ دەدا وەکو ئەدەب لە ئەندامی دلبەرەکەی بدوێ لە تەوقی سەرییەوە تا بنی پێی. بەگشتی باسی هەموویان دەکا، بەلاّم بەڕێز لە سەرەوە خوار نابێتەوە، بەلّکو هەرچی خەیالّی بۆ بچێ باسی لێوە دەکا. بەم جۆرە شاعیر لەسەر وەسفەکانی دەڕوا و دەلّێ:

موشکین و موعەنبەر مووێ ڕوومەت گولّەباغێ
چاومەست و کەمان ئەبرۆیێ ڕوو شێوە چراغێ
ڕۆژ بێتە گولّی مەجلیس و شەو شەمعی وەتاغێ
خالّێکی لە گۆنا بێ وەکو زاغێ لە باغێ
ئەو خالّە خەیالّی خیرەدی حوکەما بێ
شەوگاری وەها یەعنی دەمی پاییز و زستان
زۆر خۆشە لەگەلّ هاودەم و هەم سوحبەتی مەستان
واسیل بێ بە باغاتی گولّی سینە وو بوستان
نارنجی شەمامەی بەغەلی بگری لە دەستان
پڕ چنگ وەکو بەی سەری پەنجەسوا بێ
جانانی سنەوبەر بەری قەد میسلی مناریێ
تەرلانی بەدەن شووش و جوولاّنی گولّەناریێ
فەتتانی نەباتێ لە دوو لێوانی ببارێ
بستێنە بەدەم بۆسەوە شیرین مەزارێ
یاقووتی ڕەوان بە مەسەل ئاوی بەقا بێ
ئەندامی کە سەر تا بە قەدەم زێوەر و خشلن
وەک سینە بە سنجاقەوە وەک دەستی بەبازن
گەهـ ماچی دەمادەم بکە گەهـ دەس لە گەردن
لاولاو سیفەت دەم بە دەم تێکەلّی یەک بن
یەک بۆسە لە خەددی سەمەنی ئەرز و سەما بێ

ڕووبەندی لـە ڕوو لابدە بـا دەرکـــــەوێ خـــــاڵی
هەمـسـەر بە لەگـەڵ دەسـرەی ڕەش چەفتـەیی ئاڵی
یـەک تەن بـە لـەگــەڵ ســـینـە وو پشت و بـز و باڵی
یەکـســەر کـە کـراسی بـەر و یەکبـەر کـە شــەواڵی
واســیل بـە بەگـەنجێ کــە تـەلیـســمی نەشکا بێ

شـاعیر هێشتا لە وەسـفی ئەم پەیکەرە جوانە دایە، خەریکی سنگ و مەمکیـەتی، باس لە مـاچ و مووچ و دەسـبـازی دەکا. شـەوانی پاییز و زستـانی هەڵبـژاردووە بۆ ئەم کارە، چونکە درێژترین شەوانی هەموو کەژەکانن. لە وەسفیدا شاعیر لە سنگ و مـەمک بـەرەو خـوارتر دەبێـتـەوە تا دەگاتە ئـەوەی کراسی دلبـەر هـەڵدەداتەوە بۆ ئەوەی بگاتە ئەو گەنجینە سەر مۆرەی تەلیسمی نەشکاوە. زۆربەی قەسیدەکە بۆ ئەمە تەرخان کراوە، دەڵێ:

گـەنجـێکی وەها بـێ بە مـەسـەل خـەزنەیی سـوڵتـان
مـــومکـین نـەبێ دیداری لـە بۆ دیدەیی ئـینـســـان
مەحفووز بێ لە فیکری بەد و مـەحرووس بێ لە تالان
نـەیدیبێ چ ئـەعــزایێ بەجــوز پەنجــەیی دەســتـــان
ســیــرڕێ بێ کــەمــانـەندی ســوها بێ نـەســوا بێ
قــوبـبـــێکی مــودەووەر بە مـــەســـەل بەیزەیی بـەیزا
دورجـێکی مـوجـەوهـەر بـێ وەکـو دورجی شـەهنشـا
مــەخـــفی بێ لە عــالەم لە ســەرا تا بە ســوورەییـا
گـــوڵ گـــون بـێ مـــەیان لە نـەزەر لالەیی حـــەمـــرا
دوڕڕێکی درەخـشـەندە وەکـو نەجـمی سـەمـا بێ
بەرجـەسـتـە بێ ئەو قـوببـە وەکـو قـوببـەیی قـەندیل
مــەمــدووح بێ لە نێــو عــالم و لایق بـێ بە تەبجـیل
نـەیدیبێ بـەنـی ئادەم و نـەیکردبێ تـەحـــســـیل
ئەم عـالـەمــە تالیب بێ لە بۆ وەسـڵی بە تـەعـجـیل
دوککانی توحـــەف بە حـــورووف عــەینـی بەقــا بێ

نوکـــتــێکی دەقـــیق بێ کـــە شـــرووحی نەکـــرا بێ
بەحـسی ئەوێ بـۆ خـەڵقی هەمـوو عـەینی خـەتابێ
وەک غـونچـەیی نـەشکوفـتـە حـیـجـابی نـەدرا بێ
وەک دوڕ و سـەدەف سـاحـیـبی ئـیـعـزاز و بـەها بێ
ئایینە سـیـفـەت جـیلوەدەهو عـەکسی نما بێ
وەک خـــەیمەیی ســوڵتـــانی دەبێ ڕوو لـە هەوا بێ
ڕەنگین بـی بە بـەرزی لە نەزەر مـیـسلی سـەمـا بێ
وەک کـارگی کـوێسـتـانی سـپی بێ بە سـەفـا بێ
هێند تـورت و لەتیف بێ سـەری نەختێ قڵـیشـا بێ
پۆشـیـدە وەکـو سـۆفی لـە نێـو خـەڵوە خـزا بێ
یا کــۆمـــەڵە زیوێ لـە ســەخـــا دوور و بەعـــیـــد بێ
وەک لەعلی بەدەخشـانی عەجـەب سفت و سەعید بێ
گــوڵبــەر بێ وەکــو نـاری خـــڕ و تازە ڕەســیــد بێ
وەک بەرگی گـوڵان وەقتی نیـهان قـەترە چەکید بێ
دڵ تەنگ بێ بە روشـــدی وەکـــو تەبعی مـــەلا بێ
شـــەیئـــێکی تیـــا بێ بە مـەســـەل چووزەرە ڕێواس
درزێکی پـەیا کـــــردبی بـەو دوڕڕە چـو ئـەڵمـــــاس
مـــەحـــفـــووز بێ لە بەدکـــار (من الجنه والناس)
تەوسـیـفی دەمی تـەنگی سـەر خـــەڵکی بکا کـاس
قـورسـێکی مـوزەهـەب بێ وەکـو دورجـی تەلا بێ
گـــەنجــینـەیی ئەو گـــەنجـــە بلـوورینـە ســورین بێ
وەسـتـا بێ لەسـەر سـاقی وەکـو دوڕڕی سـەمین بێ
زانوویی وەکـــو قــــوببـــەیی ڕەنگین حـــەسین بێ
ســـاقی وەکـــو ئەســـتـــوونەیی زەڕڕین مـــەتین بێ
کـــەعـبی وەکـــو یاقـــووت لە بۆ قـــووەت دەوا بێ
ئەقـدامی عـەسـەل بێت و مـوسـەفـفـا بـە کـەمـالی
وەک شـیـری سـپی بێت و وەکـو مـەی بێ بە ئاڵی

یارێکی عــەقــەب نازک و مــەتبــووعی (ویســاڵی)
خــڕ بێت و مــودەووەر بێ وەکــو ســێــو بێ بە کــاڵی
بۆ دەردی (ویســاڵی) بەری پێی ئاوی شــیــفــا بێ

لەم پێنجینانەدا ویساڵی لاسایی نالی دەکاتەوە، لە گەنجینەکەی مەستوورە ئیلهام وەردەگرێ بۆ گەنجینەی ئامینە. هەندێ وێنەی نالی وەکو خۆی دووبارە دەکاتەوە، هەندێکی دیکە داهێنانی خــۆیەتی. وەســفــەکــانی ویســاڵی وەکــو لێکدانــەوە یا ڕوونکردنەوەی وەســفــی نالی دەکــەونە بەرچاو. یەکێ لە داهێنانەکــانی ویســاڵی ئەوەیە وەسفی سمتی خڕی ئامینە دەکا، وێنەکە وا دەکێشێ وەکو ئەوەی سمتەکە پاســەوانی گــەنجــینەی دلبــەری نازدار بێ، لە ژووررووی لاق و ڕانیــەوە یاقــووتی نەسمراو لە نێوان دوو گردی زیوین خۆی دەنوێنێ.

شــاعــیــر بەهەنــاســەیێکی دڵداری زەمــینــی ئەم شــیــعــرەی وتووە، هەندێکی لە شــاعــیــرانی پێش خــۆی وەرگــرتووە، هەندێکی دیکەی لــە داهێنانی خــۆیەتــی، بەمــە مەبەســی شیعری کراوەی سەدەی نۆزدەمی لە سەدەی بیستەمدا تازە کردۆتەوە.

٢

لە پێنجینێکی دیکەیدا ویســاڵی لــە ســەراوپەردەی دلبــەری ئەدەب (مــیــســبــاح) خەون بەبووکی شیعری خۆی دەبینێ:

دوێ شـــــەوێ لە مـــــەیکەدە شـــــاهــیــــد بـە ڕوویی نـازەوە
هــاتبـــووە بەزمــی عـــاشـــقـــان بەســـــەد رمـــووز و ڕازەوە
ئـامـــــادە بـوو مـــــوتریب لـەوێ بە تـار و چـەنـگ و ســــازەوە
ســـاقــیش بـە جــام و بادەوە بە غــەمــزە و فــەخــر و نازەوە
گـــــــەدا بـوو پـادشـــــــا لـەوێ بـەســـــــــەد هـەزار ئـەیـازەوە
عــەجــەب شـــەوێ بوو ئەو شـــەوە جــام بلـووریـنی دەم بەدەم
دائیـــر بـوو دایم پڕ لـە مـــەی مـــانەندی دەوری بەزمــی جــەم
جــۆش هـاتبــوو بەناری عــەشق کــوورەی دڵی ئەهلی کـەرەم
لـەم دەوری پڕ عـــــەدالەتـە نـەمـــــا بـوو زوڵم و جــــەور و غـــەم
ڕەقــــیـب خـــــەریک بـوو شـــــەق بەرێ بـەڕەنگی وەک بـەرازەوە

بەڵێ زۆر خـۆش بوو ئەودەمـە سـەیری گـوڵسـتـان و چـەمـەن
ڕەنگین بـوو سـارا بـە گـوڵی مـینا وو لالـە وو سـەمـەن
ئاوازی قومری و عەندەلیب خۆش بوو لە گوێچکەی ئەنجومەن
هەرکـەس باوەشی گـرتبـوو شـیـرین حـەبیـبـەی گـوڵ بەدەن
منیش ئەمـڕوانی بۆ دلبـەر کـە بێ لە ڕێی نیـازەوە
کـە دیم لە وەخـتی سـوبحـدەم شـۆخێ بە دوو شـەمـامـەوە
سـەلامـی کـرد و هاتە پێش قـەدەم قـەدەم بەلامـەوە
لەبانی نایە سـەر لەبم بە ناز و ئیـبـتـیـسـامـەوە
لە خـۆشـیـیا هۆشم نەمـا حـەیاتی خـسـتـە قـامـەوە
بۆ قـەتلی عـاشـق هاتبـوو بە شـەمـع و جـان گـەدازەوە
حـەمـدەن زەمـانی عـوشـرەتە ڕۆیی بەجـارێ هـەوری غـەم
سـارێژ بـوو زامی تیـغی غـەم نەمـاوە هیچ دەرد و سـتـەم
حـەدیقـە جـوان و خـۆش هـەوا هەروەک گـوڵسـتـانی ئیـرەم
مـەیخـانە سـاز و پڕ نـەوا لـە دەنگی سـاز و زیر و بـەم
بە جـامی زەڕلی من ئەدا سـاقی بەعـیـشـوە و نازەوە
ئەی نەونیـهـالی مـەسـتی جـەم ئەی یاری گـوڵعـوزاری من
ئەی سـەروی باغی گـوڵ بەدەم ئەی شـۆخی نازداری من
ئەی شـەمعی عـاشـقـان بەجـەم ئەی نووری چاوی تاری من
ئەی دافـیـعی دەرد و ئـەلەم ئـەی غـونچـەیی هەزاری من
هێنای بەهاری عـاشـقـان بەڕەنگ و بۆیی تازەوە
بەلەنجـە چون کـەبوتەری لە شـێـوەدا وەکـو پەری
مـەوزوونە سـەروی قـامـەتت مـانەندی تەبعی ئەنوەری
حـەیاتی جـاویدان ئەدەی بەلێـو کـە عـەینی کـەوسـەری
کردت بە ڕۆژ دەیجووری شـەو بـە ڕوو وەک شـەمسی ئەنوەری
تەسـدیقـە دەعـوای یووسـفـیت بەجـووتێ چاوی بازەوە
سـوبحی فـەرەح تلووعی کـرد ڕەقـیـب خـەریکی هیـجـرەتە
عـوسـرەت بەجـارێ باری کـرد ڕۆژی ویسـاڵ و عـوشـرەتە

ڕۆیی زستـــانی حـــوزن و غـــەم بەهـاری عـــەیش و لەززەتە
مـــژدە (ویســـاڵی) مـــەیکەدە ئیـــمـــڕۆ مـــیـــســـالی جـــەننەتە
مـــەعـــشـــووقـــە ڕووی لـە ڕەحـــمـــەتە لە لوتفی بێ نیـــازەوە

لەو خـەونـەدا شـاعـیـر بەدلبـەری شـاد دەبێ، جـێگە سـەر ڕووی زەوی نیـیـە، لە بەهەشت دایە چونکە خۆشەویست لە پەری دەکا. کات شەوە، مۆسیقا و گۆرانییە، مەی نۆشی و مەستیی و جوانییە. شاعیر هەوڵ دەدا ئەم ڕابواردنەی گیانی بێ، لە سۆفیزمەوە نزیک بێ، بەڵام جامی مەی لە زێڕ دروست کردووە بەمە شێوەیێکی ئوروستوکراتی داوەتە کۆڕی غیلمان و پەرییان.

٣

لە قەسیدەبەندێکی چواریندا ویساڵی سەر لە شیعرە بەناوبانگەکەی بێخود دەدا «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە تۆراوە دڵی من...» بەمانا لەسەر هەوای ئەو شیعرە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە دەڵێ:

مـەجنوون و سـەراسـیـمـە وو دامـاوە دڵی من
سـەرگـەشـتـە وو دێوانـە و خـەڵافـاوە دڵی من
بـەینێکە لـە من وون بـووە خـــەجـــڵاوە دڵی من
نـازانم ئـەو مـــــــردووە یـا مـــــــاوە دڵی من
ئاخۆ وەکو یەعقووب لە کوێ مەشغووڵە بەگریان
یاخود لە کوێ مەحبووسە وەکو شاهیدی کەنعان
مەعلووم بەدەمی تیغی غەم و غوسسەیی دەوران
ئەندامی وەکـو قـیـمـەیی کـوتـراوە دڵی من
پرسـیـومـە گـەلێ جـار لە ئەحبـاب و لە ئەغـیـار
دێوانـەیی جننی بووە یـا عـــاشـــقی دڵدار
بۆ چ وا بووە بێگانـە لە بـاغـــات و لە گـــوڵزار
دەردی ئـەبـێ چـی بـێ لـە چ ئـاڵاوە دڵـی مـن
لـەو ســـاتـەوە ڕۆیشـــتـــووە تۆراوە لـە یاران
نـەمـــزانی بۆ کـــوێ چووە ئەو ئەبلـەهی نادان

وەک وەحشی ئەبێ چوو بێ لە بۆ چۆڵ و بیابان
یا ڕەببی بە چ مەتلووبێ خەریک ماوە دڵی من
چبکەم چ بڵێم بۆ دڵەکەی زار و عەلیلم
باوەڕ بکە لەوساوە منیش خوار و زەلیلم
نەمماوە لە هیچ لاوە کە بێدار و ڕەزیلم
یارەب بکەی ڕەحمێ لێی قەوماوە دڵی من
وەک حەپسێ لە زیندانی غەما بێکەس و دیلم
کوێی بۆ بگەڕێم بۆ دڵەکەی عاجز و زیرم
دایم لە خەیاڵمایە ئەبەد ناچێ لە بیرم
ئاخۆ بە چ داوێکەوە تاساوە دڵی من
لەوساوە کە ئاوارەیە لەم خاک و وولاتە
هەرچەند ئەگەڕێم بێ ئەسەر و بێ دەنگ و ماتە
وا دیارە لە لای یاری بە ئوممێدی خەڵاتە
بۆیەکە وەها بێ سەروشوێن ماوە دڵی من

ئەگەر شیعرەکەی بێخود لە نزیکەوە لێی بیسترا بێ بۆ برازایێکی وتووە لە ڕووباری دیجلەی بەغدا خنکاوە، کەس نازانی ئەمەی ویساڵی بۆ کێی وتووە! شاعیر وەکو چۆن لە ڕوخساری شیعرەکەی بێخود نەچۆتە دەرەوە، لە ناوەرۆکیشدا لە دەوروبەری ئەو سووڕاوەتەوە. هەندێ ڕستەی وەکو خۆی گواستۆتەوە، هەندێکی دیکەی وشەکانی گۆڕیوە بەمەرجێ هەر ئەو مانایە دەدا بەدەستەوە کە بێخود مەبەسی بووە. لەبەرئەوە ئەم شیعرەی ویساڵی زادەی ماتەمنامەکەی بێخودە. جگە لە ویساڵی شاعیری دیکەش لاساییان کردۆتەوە و شیعری ڕەندیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

***

محەمەدی کوڕی شێخ ئەحمەدی ناسراو بەویساڵی هەتیوێکی هەژاری بێ دایک و باوک بوو. شوانی بۆ خزمەکانی کردووە چونکە نەیانویستووە بخوێنێ بۆ ئەوەی شوانییان بۆ بکا. ڕێکەوت کەسێکی جوامێر و ڕەوشت بەرزی بۆ دۆزیوەتەوە و

دەستی گرتووە و لەبەر خوێندنی داناوە. ژیانی هەژاری بەچاکە بۆی گەڕاوەتەوە و تووشی گەشبینی کردووە، نیشتمانی خۆشویستووە، ئەمە هانی داوە کوردایەتی بکا. هەژارانی بەلێقەوماو ناسیوە بۆیە لەسەریانی کردۆتەوە. بەڕاستی دڵداری لەگەڵ ژندا کردووە، دووڕوو نەبووە لە پێوەندییە نهێنییەکانی دەسبازی و ماچ و مووچ، هەمووی خستۆتە ناو شیعرییەوە.

ویساڵی لە زۆربەی بابەتەکانی شیعری کلاسیکی و سەردەمی خۆی وتووە. شێوازی ئاسان و فەرهەنگی زمانی شیعری دەوڵەمەندە. زۆربەی خەڵکی کورد چێژی لێ وەردەگرن.

ڕەمزی

بەشی سییەم

ڕەمزی

١٩٠٢ - ١٩٧٦

لەگەڵ خۆدا هەتاکو کەی شەڕوشۆڕ
لەگــەڵ بێگانەشــا ســوڵح و تەبایی

ژیانی

محەمەد مارف کوڕی مەلا ڕەسووڵ کوڕی ئەحمەد لە ساڵی ١٩٠٢ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە تەمەنی پێنج ساڵیدا خراوەتە بەر خوێندن لە حوجرەی مەلا سەعیدی زەلزەلەیی، لە تەمەنی هەشت ساڵیدا ماوەیێک لە قوتابخانەی ڕوشدییەی عوسمانی خوێندوویەتی. لە خوێندندا زیرەک بووە، مامۆستاکانی خۆشیان ویستووە، ناویان ناوە ڕەمزی، لە پاشانا بووە بەناوی ڕاستەقینە بۆی، ئیتر کردوویەتی بەنازناوی شیعری و بەرهەمی بەو ناوەوە تۆمار کردووە. لە ناو خەڵکی بە«ڕەمزی» و «ڕەمزی مەلا مارف» ناسراوە.

یەکەمین کاری لە مووچەخۆری میری لە ساڵی ١٩٢٧ بەتەحسیلدار لە هەڵەبجە دامەزراوە. لەوساوە تا سەردەمی خانەنشینی لە کاری دارایی ماوەتەوە و بووە بەپسپۆر لەم ئیشەیدا. زیاتر لە سی ساڵ لە کوردستانی عیراق و باشووری عیراق بەبێ گیروگرفت کاروباری وەزیفەی بردۆتە سەر. لە شارانی سلێمانی و هەولێر و کەرکووک و نەجەف و کەربەلا زیندەگانی کردووە و وەزیفەی میری بینیووە.

پێوەندی ڕەمزی لە ناو هەموو کۆمەڵی ئەو شارانەی تیایاندا ژیاوە زیاتر لەگەڵ ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەران بووە. شیعر خوێندنەوە و باس و خواسی ئەدەبی پێ خۆش بووە، هەندێ جار ئەمە بووە بەسەرچاوەی ئیلهام، چونکە ڕەمزی ئامادە

بوو لە هەڵوێستێکی دیاریکراودا لەپڕ شیعری بۆ بێ. لەم بابەتە شیعرەی هەیە. لە ساڵی ١٩٦١ خانەنشین کرا. لە ژیانی تازەیدا لە کۆڕی شیعردۆست و ڕۆشنبیران نزیک بوو، وەکو شاعیر و هونەروەرێک حەزی بەهاوڕێیەتی لاوان دەکرد، دڵی تەڕ بوو، کچی جوان ئیلهامی شیعری پێ دەبەخشی. بەگشتی ژیانی ڕەمزی هێمن و لەسەرخۆ و بێ قۆرت بوو، بەڵام ماوەی پێش ماڵئاوایی دادی بوو لە دەست نەخۆشی شێرپەنجە و ئازاری بەدەستەوە چەشت تا ڕۆژی ١٨ی تەمووزی ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی گردی سەیوان بەخاک سپێررا.

شیعری

ڕەمزی شاعیرێکی ڕەسەن بوو. شیعری ئاسان بوو، توانای ئەوەی هەبوو بیرۆکەی ئاسایی بخاتە قاڵبی شیعرەوە و بەرهەمی داهێنراوی لێ دروست بکا. وێنەی ڕەوانبێژی لە شیعریدا هەیە بەڵام لە ناو تەمومژی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکی نایخنکێنێ، لەبەرئەوە زۆربەی شیعری مانایان لە سەرەوەیە، لەگەڵ وشە و زاراوە و ڕستە و تەعبیر. مانای ژێرەوە لە شیعریدا زۆر نییە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

ڕەمزی لە قاڵبی شیعری کلاسیکی ناوەرۆکی تازەی سەردەمی داهێناوە. تخوونی کێشی سیلابی خۆماڵی نەکەوتووە، تەنیا لەسەر بەحری عەرووز شیعری هۆنیوەتەوە. لەم لایەنەوە زۆر دەوڵەمەندە یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی کورد کە حەوت بەحریان بەکارهێناوە: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، خەفیف، موجتەس، موتەقاریب، ڕەجەز. لە قافیەشدا هەردوو بابەتی کلاسیکی بەکارهێناوە یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی). زۆربەی لە جۆری یەکەمیانە، لە دە پارچە زیاتر لە جۆری دووەمیانە.

لە قافیەدا ڕەمزی گوێی نەداوەتە ئەوەی لەسەر هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی شیعر ڕێک بخا، ئەوەی بەسەلیقە بۆی هاتبێ هەر ئەوەی کردووە، لە دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبی نیەتی، ئەوەی کوردیش کە بەکاری هێناون هەموویان لە دەنگە سووکەکانن، وەکو: ا ت د ر ل م ن (ە – ـە) و ۆ ی ێ. لە پاش قافیە دەوڵەمەندە. ئەم وشە و ڕستانە لە شیعریدا بەرچاو

دەکەون: ئەکەم، بکا، نەکەی، تۆ، نەکەم، ئەکەن، بەسیە، ئاشتی، ڕۆیی، ئەبێ، ئەخۆم، ئێوەن، بی (ببێ)، ڕەمزی، ئەکەی، ڕۆ، تۆم، ئەگری، ژین، بی (تۆ ببی)، بڕوانە، من نی، وەتەن بوو، من بوو، بوو، ئەکرد، کردم، خۆم، ئەم کیژە، ئەکا، بم (ببم)، چەن ڕۆژێ، زەڕین تاج، دڵ، کورد.

لە هونەرەکانی شیعری کلاسیکی لە ڕووی ڕوخسارەوە لە بەرهەمی شیعری ڕەمزی ئەم بابەتانە دەکەونە بەرچاو:

١- دیوانی شیعری لەسەر بنچینەی لیریک دامەزراوە، شیعری کورت تا دوازدە دێڕ.

٢- قەسیدە، ئەو لیریکەی لە زیاتر لە دوازدە دێڕ پێک هاتووە. ڕەمزی هەناسەی زۆر درێژە لەم بابەتە شیعرە، قەسیدەکانی درێژن هەروەها بەژمارە زۆریشن، شاعیری کلاسیکی ئەگەر بەهێز نەبێ ناتوانێ لە هۆنینەوەی قەسیدە سەربکەوێ.

٣- لە دیوانیدا قەسیدەی بەندی شەشینی هەیە (ا ا ا ا ب ب).

٤- کۆمەڵێک چوارینی هەیە (ا ا ب ا) زۆربەیان لە تەفعیلە درێژەکانن.

٥- ژمارەی تاکەکانی لە چوارینی کەمترە، بەڵام ئەوانیش زۆریان لە تەفعیلە درێژەکانن.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

تەنیا شاری سلێمانی وەک نێوەندێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری گرنگ کاریگەری بەسەر ڕەمزییەوە نەبووە، لە ناو بنەماڵەشیان شیعر ڕەمز بووە، بێخود خاڵیەتی و زۆر لێی نزیک بووە. هەردوو جۆرە ڕۆشنبیری کۆنی حوجرەی مزگەوت و تازەی قوتابخانەی میری سەرچاوە بوون بۆ دروستبوونی شاعیر وەک خوێندەوار. لە زۆربەی شارەکانی کوردستانی عیراق ژیاوە، هەروەها لە هەندێ لە شارەکانی باشووری عیراق. بەم هۆیەوە پێوەندیی کۆمەڵایەتی بەهێز بووە، بەتایبەتی لە پێوەندیی ئەدەبی سوودی وەرگرتووە. لەبەرئەوە ئاسۆی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە زۆر فراوانە، یەکێکە لەو شاعیرانەی زۆرترین لایەنی ژیانی دڵداری و سیاسی و سایکۆلۆجی و نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی بوونەتە هەوێن و ئیلهامیان بەشاعیر بەخشیوە.

مەبەسە هەرە گرنگەکانی شیعر لە دیوانی ڕەمزیدا لەم خاڵانەدا کۆ دەبنەوە:

١- لە شیعری ئایینیدا بایەخی بەنەعت (ستایشی پێغەمبەر) داوە.

٢- دڵداری و وەسفی دلبەر مەبەسی سەرەکی شیعریەتی.

٣- وەسف بەگشتی و وەسفی سروشت بەتایبەتی جێگەی دیاری هەیە لە بەرهەمی شیعریدا. لە وەسفی شار و جێگەی جوگرافی سەرکەوتووە.

٤- لە شیعری کۆمەڵایەتیدا باس لە ژیانی خۆشی و ناخۆشیی خەڵکی دەکا، لەسەر هەژاران دەکاتەوە، لە کەموکووڕی کۆمەڵ دەدوێ. جەژن و نەورۆز و سەیران و بەهار و ڕاووشکار لە بەرهەمیدا ڕەنگیان داوەتەوە.

٥- تازەترین ناوەرۆک لە قالبی شیعری کلاسیکی ڕەمزی مەبەسی سیاسی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتییە، لە دژی دوژمنانی کورد بووە لە هاوسێیان و داگیرکەرانی ئەوروپا.

٦- شیعری داشۆرینی هەیە، بەڵام بەزۆری تێکەڵ بەشیعری کراوە (ئیرۆتیک)ی کردووە. لە بنجدا ئەم بابەتەی تەنیا بۆ مەبەسی داشۆرین بەکارهێناوە. ئەوەی لە ئەدەبدا هەیە ئەوەیە، ئەدەبی کراوە (ئیرۆتیک، سێکس) هونەرێکە سەربەخۆ، پێوەندی بەداشۆرینەوە نییە. بەڵام لە ئەدەبی کوردی و نەتەوەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەم ڕێبازە لە داشۆریندا بەکار دەهێنرێ.

٧- ناوەرۆکی دانایی و پەند و ئامۆژگاری لە بەرهەمی شاعیردا هەیە، زۆربەی چوارین و تاکەکانی بۆ ئەم مەبەسانە بەکارهێناوە.

شیعری برادەرایەتی

پێوەندیی کۆمەڵایەتی ڕەمزی بەتایبەتی لەگەڵ ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەران بەهێز بووە. لەگەڵ هەندێکیاندا نامەی شیعری هەیە، هی دیکەیان بەهۆی ڕووداوێکی خۆشەوە پیرۆزبایی لێ کردوون، بەهۆی مردنی هەندێکیانەوە شینی بۆ گێڕاون. لەوانە ماتەمنامەی بۆ پیرەمێرد و مەلا ئەفەندی (مەلا گچکەی هەولێر) و ساڵح زەکی ساحێبقڕان و مستەفا مەزهەر و ئەمین زەکی و سەید ئەحمەدی خانەقا و ئەوڕەحمان بەگی نوفووس (بابان) و بێخود و هی دیکە نووسیوە. نامەی شیعری هەیە بۆ هەندێ لە نووسەر و شاعیران لەوانە: نووری شێخ ساڵح، ڕەفیق حیلمی، تۆفیق وەهبی، شێخ محەمەدی خاڵ، شێخ لەتیفی شێخ مەحموود، شێخ

سەلام، ئەحمەد موختار جاف، کاکەی فەللاح، سافی، فانی (مەمەند ئاغا)، نەجمەدین مەلا و هی دیکە.

نامە و برووسکەی پیرۆزبایی هەیە بۆ ڕەشید سدقی قایمەقام و جەمال بابانی وەزیر و مەلا مستەفای بارزانی شۆڕشگێڕ و شێخ مەحموودی مەلیک و دوکتۆر کەمال عەبدوڵلا ناجیی پزیشک و عەلی ئاگای بەڕێوەبەری قوتابخانە و هی دیکە. گەلێ کۆبوونەوە و پێوەندیی کۆمەڵایەتی و هەنگامی جەژن و خۆشی و سەیران شاعیریی بزواندووە و شیعری جوانی بۆ هاتووە. یەکێ لەوانە بەهۆی کردنەوەی «پیشانگەی هونەری قوتابخانەکانی سلێمانی» لە ڕۆژی ١٧ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٨، ڕەمزی لەوێ بووە، لەپڕ شیعرێکی بۆ هاتووە لە بابەت پیشانگەکەوە و لە دەفتەری یادگاری میوانان تۆماری کردووە و داویەتییە ئازاد شەوقی چاودێر و پشکێنەری پیشانگەکە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

لە وەسفی کیژێکدا ڕەمزی دەڵێ:

مەمک فنجانە لێو مەرجانە جیسمی جانە ئەم کیژە
لە تەوقی سەریەوە تاکو بەری پێی جوانە ئەم کیژە
دەمی وەک غونچە گوڵ زولفی ئاڵۆزاوی وەک سونبول
قەدی سەروی چەمەن ڕووی وەک مەهی تابانە ئەم کیژە
بەراووردی لەگەڵ دووگی مەڕا قەت ناکرێ چونکی
لە سەر تا پا ووجوودی چەشنی گوڵمەی ڕانە ئەم کیژە
لەسەر هۆش و لە تەن تین و لە دڵ سەبر و قەراری برد
بە ئیمایێ تەماشا کەن چ بێ ئیمانە ئەم کیژە
غەمی گەورە و گرانی سەر دڵم هەر هێندە ئەی یاران
کە شەو بێ هەمسەر و ڕۆژ بێ سەروسامانە ئەم کیژە

له قـاپی دەوڵـەمـەندی حـوسنیـیـا هـەروەک گـەدا کـەوتم
کـە زانیم خـاوەنی دەست و دڵ و ئـیحـسـانە ئەم کـیـژە
ئەگەر لوتفی ببێ بۆ جائیزەی ئەم مەدحە ئەی (ڕەمزی)
بە بـێ خـواهیش خـەڵاتێکت ئەکـا شـاهانە ئەم کـیـژە

ڕەمـزی جـوانیی پـەرست بوو، ژنی بۆ دەسـبازی و مێبازی دەخـواست. بەڕاسـتی دلبـەرێکی دیاریکراوی نەبوو، بـەخـەیاڵیش یاری بۆ خـۆی دروست نەکـردبوو. ئەو شـیعرانەی بەمـەبەسی دڵداری و وەسـفی جـوانیی ژن وتوویەتی، هـەموویان دەچنە ناو وەسـفی ڕووکـەشی لەشـولاری ئەو دلبـەرە خـۆشـەویسـتـە. لەم لیـریکەدا وێنەی داهێنراوی هـەیە لە وەسفی ئەندامە جوانەکانی ئەو کیژە، دوا دێڕی شیعرەکەی بە وتەیێکی هونەریی جوان دێنێتەوە کە دەڵێ ئەو کیژەی ئەم شیعرە کراوەیە ستایش بوو بۆی پێویستە شاعیر خەڵات بکا. خەڵاتی شاهانەی هەرە بەرزیش ماچە!.

٢

له وەسفی مینا خانمێک ڕەمزی دەڵێ:

شـیـعـری هۆنراوە کـە وەک لەعلی بە قـیـمـەت وایە
لایەقی گـــەردنی شـــۆخـــێکی وەکـــو مـــینایـە
ناوقـەدی هـەر وەکـو مـەقـامـاتی سـەروی چەمـەنە
لێـوی وەک لـەعلی بـەدەخـشـــان و ملـی مـــینایە
دەمی وەک نوقـتـەیی مـەوهوومـە گـەر بێـتـە قـسـە
تێ بگەی ئەو دەمــە وەک غـونچـەیێکی سـاوایە
غـەبغـەبی نەوعـە ترنجـێکی حـەدیقـەی ڕیزوان
نەوەک ئەو چەشنە ترنجــەی کـــە لە بازاڕایە
شکەمی دۆشـەکی مـسـقـاڵی پڕ تووکی قـووە
ناوکی جێ سـمی ئاهوو بەچەیی سـەحـرایە
چاوی سەییاد و موژەی تیر و برۆی چەشنی کەمان
بۆ دڵی (ڕەمـــزی) بەدائیم لە کــەمـــینگا دایە

سـەیری ڕەشـمـاری سـەری زولفی نـەکـەی نـازانی
کـە هەتا ئێـسـتـەکـە چەن خـوێنی لە گـەردن دایە
هەرکـە دیم مـەیلی لەسـەر کـوشتن و تـاڵانی منە
ووتم ئـەی دیدە چ حـاجـەت بـەشـەڕ و هەڵڵایـە
دڵە گـرتـووتـە لـە زیـندانـی زەنـەخـدانـت دا
عـەقـڵـە بردووتە سـەرومـاڵە لە بـەرپـێـتـایـە
ئەوی مـابێـتـەوە فـیکرێکە بە تـەنهـا کـە ئـەویش
ئەمـە چەن سـاڵە لە ژێر سـێـبـەری گـێـسـووتـایە

کیژێکی جوانی دیکەیە ڕەمزی دیویەتی، ناوی مینا بووە، یا خۆی ناوی ناوە مینا و کردوویەتی بەبووکێکی دیکەی شیعری کوردی. جوانی بەناو مینا لە لای شاعیری تری کوردیش بووە بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ شیعری وەسف و دڵداری. لەم شیعرەدا وەسفی هەندێ لە ئەندامەکانی لەشی مینا دەکا، لەگەڵ کۆمەڵێک دیاردەی سروشت بەراووردیان دەکا. وێنەکان ئاساین، لە شیعری کلاسیکیدا بەرچاو دەکەون. لێرەدا تەنیا ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ناووکی دلبەر بەجێ سمی کارمامز دەچوێنێ، ئەمە جوانە بەڵام بەزۆری جێ سمی مامز لەگەڵ ئەندامی مێیینەی دلبەردا (قوز) بەراوورد کراوە.

٣

لە لیریکێکیدا ڕەمزی لە نێوان دوو دلبەردا داماوە نازانی کامەیان جوانترە:

لـەمـابـەینی دوو دلبـەردام و حـەیرانـی دوودڵ مـاوم
کـە دڵ ئاخـۆ بەکـامـێکیـان بدەم لەم بەینەدا مـاوم
بەزۆری حوسن و بازووی نەوجەوانی خۆی ئەوی ئەولام
کەمەندی زولفی خاوی خستە ئەستۆی فیکری شێواوم
بەکابەی ڕوومەت و تاقی خەمی ئەبرۆی ئەمی ئەملاش
لە ڕێگەی عـەقـڵـی دەربردم لە جـادەی دینی لاداوم
لە فـیـتـنەی چاوی سـەرخـۆشـی ئەوی ئەولا نیـیـە باکم
بە غـەمـزە و ناز و ئاوازی ئەوی ئەمـلایە کـوژراوم

ئەگــەر لوتفی ببێ یا زەڕڕەیێ ڕەحـــمی لە دڵدا بێ

ئەزانێ بۆ بە حـەسـرەت وا لـە ڕۆژی کـوڵمی ڕامـاوم

بە زاهیر گـەرچی کوشتـەی لامل و کاکۆڵی پەخشـانم

لـە مـــەعنادا ئـەســـیـــری زولفی ئاڵۆزاو و ژاکـــاوم

ئەبێ ئـەم جێیـە جـەننـەت بێ کـەوا پڕ حـۆرییـە یا خـۆ

شــــەوە و من خـــەو ئـەبینـم یا پـەرین و دێنـە بەرچاوم

بەیادی چاوی مـەسـتی بادەنۆشـیم هێندە پێ خـۆشـە

ئەڵێی ڕۆژی ئەزەل وەک نەشـئـە هەر بـۆ بادە خـولْقـاوم

ئەمن تەیرێکی برسی و خاڵی دانە و زولفی هەروەک داو

بەهـۆی ئەو دانەوە (ڕەمـزی) سـیـفـەت لەم داوە ئالاوم

ئەگــەر ئەم لیــریکە بکەوێتــە ژێر نـشـتــەری ڕەخنەگــرێکی ئـەدەبی ئەوروپی بۆ لێکدانـەوە پەنا بۆ بیـروڕا و تیـۆریی جـیا جـیـا دەبا لە زانسـتـیـی سـایکۆلۆجی و پێوەندیی ژن و پیاو لە ڕووی سۆز و دڵدارییەوە بەیەکتری. لەوانەیە نەگاتە ئەنجام بەپێی ئەو بیرە سـایکۆلۆجییـەی ئایا پیاو دەتوانێ بەڕاسـتی و لە یەک کاتدا دوو ژنی خـۆش بوێ! ئەمـە لە واقیـعی ژیانی کـۆمـەڵدا هـەیە. ئەو کـەسـانـەی لە ژنێک زیاتریان هەیە.

لێـرەدا پێویست ناکـا ئەم لیریکە جوانەی ڕەمـزی بەو چاوەوە تـەمـاشـا بکرێ بەڵکو سەرچاوەی هەیە و لە هەڵوێستێکی تایبەتیدا وتراوە.

لەو کاتەی ڕەمزی لە ساڵی ١٩٤٤ مووچەخۆر دەبێ لە هەولێر، شەوێک عیزەدین مـەلا ئاهەنگێکی ئەوروپاییـیـانە دەگێڕێ. لە مـووسـڵـەوە دوو سـەمـاکـەری جـوانی تیـاترۆخـانەکان بۆ ڕابواردن بـانگ دەکا. لەو کاتەی مـیـوانان مـەسـتی بادە دەبن هەندێ لە دۆسـتـان دوو ژنەکە هان دەدەن. ئەمـانەش بەشـێـوازی خـۆیان لە دەوری شـاعیـر دەسـووڕێنەوە، دەسبـازی و گاڵتە و گـەپی لەگـەڵدا دەکـەن. ئیـتـر شـاعیـری هـەست ناسک، دەڕوێش ئاسـایی دەیگرێ و شـیـعری بۆ دێ و دەڵێ بنووسن! بەم جۆرە ئەم شیعرە جوانە لە دایک دەبێ. هەناسەیێکی شاعیریی دەنوێنێ لە وێنەی قـەشـەنگ و قسـەی جـوان. لەوە دەچێتە دەرەوە بەڵگەی بۆ بـدۆزرێتەوە ئایا شـاعیـر ئەم دوو ژنـەی وەکـو یەکـتـری خـۆشـویسـتـووە یا نا! مـەسـەلەکـە لەسـەر ئەوە

دەنیشێتەوە شاعیر توانیویەتی لە پەیکەری ئەو دوو ژنە سیفەتی جوانی ڕووکەش بدۆزێتەوە و وێنەی شیعرییان لێ دروست بکا.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە لیریکێکیدا ڕەمزی دەڵێ:

تا فــیــداکــاری نەکــەی ناوت بە بەرزی نابرێ
تا لە مــاڵ و ســەر نەبووری ســەروەریت پێ نادرێ
ڕۆح هەتا نەیخەیتە سەر دەست و بەرەو مردن نەڕۆی
ئەی برا ناوێکی مــێــژوویيت بە حــەق پێ نابڕێ
تا بە خوێنی ئاڵ و گەش چەن دەفعەیێ ئاوی نەدەیت
نەونەمــامی باغی ئازادی ئەبەد بەر ناگــرێ
تا هەسانی جەرگی جاسووسانی هۆزی لێ نەسووی
تیــغی جــەوهەرداری هەوڵت مــوو لە دوژمن نابڕێ
تا بەداسی ڕاســتی پاوانی غــەش پاکــۆ نەدەی
گاگەڵی جاسووسی ئیستیعماری قەت لێ نابڕێ
تا پزشکی دوودڵی شــەوقی لە ناوا دەرکــەوێ
قــەت گــری کــوورەی نیــفــاقی ئەجنەبی دانامــرێ
ئاگــری نەورۆزی ئاســۆی ســەربەخــۆیی ئەی برا
بێ دڵۆپی خــوێنی وەک بەنزینی مــیللەت ناگــرێ
میللەتێ ئاسۆی ژیانی خۆی بە خوێن سوور کردبێ
تا ئەبەد فەوتانی هەرگیــز بۆ نییە و قــەت نامرێ
کەی بەپێی ئەحکامی قانوونی عــەدالەت جائیــزە
هەر لە من قاپی کراوەی مەحکەمەی حەق داخرێ
ڕەحمەتی حەق لەو قەدیمانەی کە فەرموویانە ماف
تا بەزۆر و زەبری شــەق نەیســێنێ هەرگیــز نادرێ

(ڕەمـــزی)ا ئـامـــۆژگـــاریت زۆرە ئەممـا کـــەم هەیە
گوێ کـە ئیمـڕۆ بۆ قسـەی حەق بێژی وەک تۆ ڕاگرێ

ئەم شیعرە زادەی بیری شاعیرە لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا وتوویەتی. لە شیعرەکەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ ماف وەرگرتن بەبێ خەبات و خوێن ڕشتن ناچێتە سەر. دەسکەوتی خەڵکی عیراق لەم کوودیتایە زۆر بوو، لە هەمووی گرنگتر سستێمی فەرمانڕەوایی لە مەلیکییەوە بوو بەکۆماری. لە دواییدا خۆی خواردەوە. هەرچۆنێ بێ لە دوای کوودیتا، یەکێ لە دەسکەوتەکان بەربوونی بەندە سیاسییەکانی سەردەمی مەلیکی بوو لە نیشتمانپەروەر و کوردپەروەر و پێشکەوتنخواز و ئاشتیخوازان. بەهۆی دەرچوونی ئەوانەوە لە بەندیخانە و گەڕانەوەیان بۆ سلێمانی لە کۆبوونەوەیێکی گشتی بەناوی پێشوازی کردنیان ئەم شیعرە خوێندرایەوە.

٢

لە لیریکێکیدا ڕەمزی ڕوو دەکاتە لاوان و پێیان دەڵێ:

ئەی لاوە ژیرەکـــانی فـــیـــداکـــاری ئاشـــتی
وەی گـــەورە گـــەورەکـــانی وەفـــاداری ئـاشـــتی
ئـیـــمـــڕۆ زەمـــانی دووبەرەکی و دوودڵی نیـــیـــە
هەنگامی هەوڵی یەکـێـتـیـیـە و باری ئاشـتی
شوکری خوا کە شۆڕشەکەی چواردەی تەمووز
وا بوو بەهۆی نەمـــانی ســتــەمکاری ئاشـــتی
ئـیـــتـــر ئومـــێـــد ئەکـەم کـە لەمـــەولا وەکـــو برا
دەس دەینە دەست و بێینەوە سەر شاری ئاشتی

لە دوای ڕووداوەکانی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ هەڵوێستێک لە کوردستانی عیراق کەوتە ناوەوە بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٥٩. لەو کاتەدا دوو هێزی سەرەکی لە ناوەوە بوو. یەکەمیان بیروباوەڕی ناسیۆنالیزمی بەناوی دیمۆکراتییەوە لە پێناوی مافی نەتەوەی کورد. دووەمیان بیروباوەڕی ئەنتەرناسیۆنالیزمی بەناوی سۆسیالیزمەوە

له پێناوی دامەزراندنی عیراقێکی سۆسیالیست. یەکەمیان لەسەر ئەو باوەڕە بوو هەموو ڕێکخراو و سەندیکا کۆمەڵایەتی و پیشەسازییەکان پێویستە بەناوی کوردستانی عیراقەوە بێ، دووەمیان لەسەر ئەو باوەڕە بوون دەبێ ئەمانە هەموویان بەناوی عیراقەوە بن و ئەوانەی کوردی لقێک بن لە ناو ئەودا. گەرمترین چوونە مەیدان لە ناو لاواندا بوو، ئەوەی بەناوی کوردستان و ئەوەی بەناوی عیراق شیر و تیریان لە یەکتری دەسوو لە ناوچەکانی سلێمانی و هەولێر و کەرکووک. بەتایبەتی لە سلێمانی هەندێ جار هەڕەشەیان لە یەکتری دەکرد.

ئەم شیعرەی ڕەمزی ناوبژییێکە ئامۆژگاری هەردوولا دەکا، بەرژەوەندیی کورد لە بەرچاو بگرن بەتەبایی هەردوولا لە مەیدانی خەباتدا کەمتەرخەمی نەکەن لە پێناوی وەدەستخستنی مافە ڕەواکانی نەتەوەیی و مرۆڤایەتی کورد.

٣

لە چوارینێکیدا ڕەمزی دەڵێ:

بەڵێ ئەم قەومی کوردە بێ نەوایە
کە چەن ساڵێکە گیرۆدەی بەڵایە
لە ژێر زنجیری دیلی دا دەناڵێ
بە دەردی یەک نەکەوتن موبتەلایە

شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیری کورد یەک دەنگن و بیروباوەڕیان وەکو یەک وایە لە بارەی یەک نەگرتنی کورد و دووبەرەکی لە ناو یەکتریدا لە پێناوی بەرژەوەندیی کەسێتی و چاکەی بەشێک و خراپەی بەشێکی دیکە.

٤

خووی دووبەرەکی و نەبوونی یەکێتی لە ناو کورداندا بووە بەهۆی دابەشبوونی:

پرسیم کە لە مەردێکی سیاسی زانا
پەیوەندی ئەم کوردە لەگەڵ ئێرانا
ڕووی کردە وولاتی تورکیاش و فەرمووی
ئەم بیستووە سێ هەوا لە یەک سەربانا

شاعیر بیرۆکەی ئەم بۆچوونەی لە پەندێکی پێشینان وەرگرتووە دەڵێ «بانێکە و دوو هەوا»، مەبەستی ئەوەیە کورد یەک میللەتە و کوردستان یەک پارچەیە کەچی بەسەر سێ بەشدا دابەش کراوە، کوردستانەکانی تورکیا و ئێران و عیراق.

دەردی سیاسی و کۆمەڵایەتی

١

لە بارەی ئەمپریالیستەوە شاعیر دەڵێ:

خودایا زوو بە زوو ئەم قەسری ئیستیعمارە برمێنی
ڕەگ و ریشەی درەختی زیندەگانی و عومری دەرهێنی
بە زۆری دەست و بازووی ئینتیقامی دڵ برینداران
سەر و گوێ و شان و ئەستۆی نۆکەر و ئەعوانی بشکێنی
لەسەر سەفحەی خەریتە و لاپەڕەی تاریخی عالەمدا
بە نووکی خەنجەری ئەتک و حەقارەت ناوی بکرێنی
لە بازاڕ و تیجارەتخانەیی ئەقوامی دنیادا
ڕەواجی ئەمتیعەی نامووس و سککەی قەدری بشکێنی

لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا دەسەڵاتی مەلیکی لە عیراقدا لە ژێر باری گرانی ئەمپریالیستی بەریتانی بوو، بەناو دیمۆکراتی بوو، بەڵام مافی خەڵکی پێشێل کرابوو، بەتایبەتی مافی نەتەوەیی لە کوردستانی عیراقدا. دروشمی خەڵکی ڕووخانی ئەمپریالیزم و چوونە دەرەوەی ئینگلیز لە عیراق و جاڕدانی دیمۆکراتییەت بوو. شاعیری کورد هاواری لێ هەڵساوە، داوا دەکا ئەم دوژمنە لەناوبچێ بۆ ئەوەی مرۆڤایەتی لە کردەوەی ناهەمواری ڕزگاری ببێ.

٢

لە لیریکێکیدا ڕەمزی بەکاسەلێس و دووڕووەکانی کورد دەڵێ:

لە ڕێی دەسکەوتنی چەن درهەمێ یا پاروویێ نانا
بە جاری ئابڕووی خۆبردن و شەرم و حەیا بەسیە

لە بەرپێی ناکەسی بێگانەدا کەمتر لە مێروولە
لە ڕووی خوێش و کەس و کارا بە وێنەی ئەژدەها بەسیە
لە قاپی غەیرەدا چەشنی گەدا لالانەوە و کەوتن
لە ماڵی خزم و خوێشا دەس بە خەنجەر بۆ هەرا بەسیە
لە دیواخانەکەی بێگانەدا دەستەو نەزەر وەستان
بە وێنەی خوبزە یەعنی نۆکەرێکی خانەزا بەسیە
بە ناحەق خوێنی یەکتر تاوەکو کەی ڕشتن ئەی قەسساب
تەنووری فیتنە بۆ کێ دائەخەی ئەی نانەوا بەسیە
بە سینی سینە فنجانی مەمک ئەی شەکرەژن جا تۆش
لە ماڵی غەیرەدا گێرانی قاوە و شیر و چا بەسیە
بە شان و قۆڵی ڕووت و سنگ و مەمک ئاوا کە هەروەک بووک
لەگەڵ بێگانەدا بۆ جادە چوون و سینەما بەسیە
لە لاوی تازە نوستووی گوێ کەڕی بێ باوەڕی سەرخۆش
چ تەئسیرێ ئەکا وەعز و نەسیحەت (ڕەمزی)ا بەسیە

شاعیر لەگەڵ ئەو کوردە دووڕووانە قسە دەکا، لە سەرەوە خۆیان وەک دڵسۆز و نیشتمانپەروەر دەخەنە ڕوو. ڕاستی ڕەوشتیان لەگەڵ بێگانەیە. لە شیعرەکەدا وێنەی شیعری جوان هەیە. شاعیر ڕوو دەکاتە ژن و ناوی بەشەکرەژن دەبا ئەوەی لە ماڵی بێگانانی دوژمن قاوە و چایە دەگێڕێ. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا لە سلێمانی کاری وا ڕووی داوە لەو کاتەی دوژمنێکی تۆرانی وەک عومەر عەلی موتەسەریفی سلێمانی بوو، هەندێ لەو کوردە دووڕووانە ژنەکانیان بەکۆڵی دیاریی زێڕەوە دەنارده ماڵی ئەو کابرایە، بەلایانەوە خۆش بوو ئەگەر کارەکەریش بۆ ئەو کاربەدەستەی دەسەڵاتی مەلیکی عیراق بکەن، بەڵکو سوودێکی بۆیان هەبێ.

٣

لە بابەت گرانیی جەنگی دووەمی گێتییەوە ڕەمزی دەڵێ:

هەرکە بیری وەزع و هەرزانی شتی پێرار ئەکەم
سەد تف و لەعنەت لە وێنەی هیتلەری غەددار ئەکەم

خـاسـسـەتەن ئەو سـاتەی لە بازاڕا شـتـێکم پێ بوێ
یا کـە باسی قـیـمـەتی ئەشـیـا لەگـەڵ توجـجـار ئەکـەم
خاسسـەتەن ئەو ڕۆژەی بە عـەزمی چوونە سـەیران و سـەفەر
ئەچمـە گـەراج و لەگـەڵ سـایەق قـسـەی ئەسـعـار ئەکـەم
خاسسەتەن وەختێ ئەچمە سـەر دوکانی شەکر و چافرۆش
سـەیری چەندوچوونی بەینی بایع و کـڕیار ئەکـەم
خـاسـسـەتەن کـاتێ ئەچمـە کن خـەیات و قـاتێ جل ئەکـەم
خاسسـەتەن وەختێ سەیری فەرقی نرخی ئێستە و پار ئەکەم
حـاسـڵی دائیم لە ناوەخت و لە وەخـتـا ڕۆژ و شـەو
هەر تف و لەعنەت لە جـینسی هیـتلەری سـەگـسـار ئەکـەم
خـۆ کـە باسی حـەربی دەببـابە و فـڕۆکـەم بۆ ئەکـەن
یا کـە فـیکری ڕۆژی هەڵمـەت بردن و کـوشـتـار ئەکـەم
گـوێی هـەمـوو عـالەم لە کـەللە و ڕیشی لینی هـەڵئـەسـووم
پڕ بـەدەم بەلغـەم لە چارەی هیـتلەری خـونخـوار ئەکـەم

جـەنگی دووەمی گێتی وەکو جـەنگی یەکەم کـارێکی ئەوتۆی نەکردە سـەر کۆمـەڵی کوردەواری لە ڕووی کوشتارەوە، چونکە ناوچەکانی کوردستان نەبوون بەمەیدانی ڕاستـەوخۆی جـەنگ. گرانی گەورەترین تەنگوچەڵەمە بوو. شـاعیر ئەم لیریکەی لە سـاڵی ١٩٤١ نووسـیوە، وەک خۆی دەڵێ هەڵسوکەوتی دارایی و گوزەرانی خـەڵک وەکـو پێـرار نەبوو، جـەنگ لە سـاڵی ١٩٣٩ دەسـتی پێ کـرد. هۆی جـەنگ دەگەڕێنێتـەوە بۆ دەستدرێژیی هیتلـەر، لە دواییدا ناوی هاوڕێکەشی بە لینی دەبا، مـەبەسی مـۆسـۆلینی دیکتـاتۆری ئیـتـاڵیایە. وەک دەردەکـەوێ شـاعیـر ویسـتی لە دانانی ئەم شیـعـرە زیاتر ئەوەیە هیتلەر و مـۆسـۆلینی تاوانبـار بکا و هـەڵوێستی ڕاستیی ڕۆشنبیری کورد لە بابەت ئەو جەنگەوە بخاتە ڕوو.

دژی دەروێشی

ڕەمـزی بـەلای ئەدەبی بەرزی سـۆفـیـزم نـەچووە، بەڵام لە دژی کـاری پراکـتـیکی دەروێشیزم بووە. لەم لایەنەوە وێنەی جوانی هەیە.

١

له چوارینێکیدا دەڵێ:

شێخ ئەڵێن دایم گەمارۆی نێر و دەوری مێ ئەدا
فەرقی پاش و پێشی هەرگیز بۆ نییە و هەر لێ ئەدا
چۆن ئەبێ نان و نمەک شێتی نەکات و نەیگرێ
وا کە ئازاری دڵی شۆخێکی وەک لەیلێ ئەدا

شاعیر لەم چوارینەدا ئەدەبی کراوەی (ئیرۆتیکی) بۆ مەبەسی داشۆرین بەکارهێناوە. لێرەدا مەسەلەکە ئەوە نییە ئەو شێخە یا ئەو لەیلایە کێن! بەڕاستی هەن یا دروست کراون! بەڵکو ئەو خەیاڵە داهێنەرەیە کە وێنە شیعرییەکەی دروست کردووە.

٢

له چوارینێکی دیکەدا هەر لەم بابەتەوە دەڵێ:

لەوساوە کە بەو حیزە بەڵێنی داوە
لەو شێخە بەڕاستی دڵم ڕەنجاوە
نازانی کە ئەو حیزە لە ڕۆم و عەجەما
هەر حەزرەتی شێخ ماوە کەوا نەیگاوە

لەم چوارینەدا مەبەسی داشۆرینی کەسێکی دیاریکراوە، ناوی نابا، کارێکی باشی کردووە کە ناوی نەبردووە. ئیتر بەشێخ دەڵێ با شانازی بەخۆیەوە نەکا، ئەگەر دەستی بکەوێ، چونکە ئەوەندەی داوە، ئەگەر بەشێخیشی بدا نابێتە دەسکەوتێکی گرنگ بۆی.

***

محەمەد ڕەمزی مەلا مارف شاعیرێکە بەتوانا، لەو شاعیرانەیە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لاپەڕەی شیعری کلاسیکیی قوتابخانەی نالییان هەڵداوەتەوە. ئەو لە شیعر نەگەڕاوە، شیعر بۆی هاتووە. لە بەحری عەرووزی لای

نەداوە زۆرترینی کێشەکانی بەکارهێناوە. بۆ قافیە و پاش قافیە نەگەڕاوە، خۆیان بۆی هاتوون. شیعری ڕەمزی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەوارییە بەخۆشی و ناخۆشییەوە، بەجوانی و ناشیرینییەوە. دڵداری و ماچ و مووچ و دەسبازی لەگەڵ ژنی جوان، وەسفی سروشت و کیژی ڕەنگین مەبەسی سەرەکی شیعری ڕەمزی بوو. لە کۆمەڵایەتی و سیاسەت و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی شیعری زۆرە، لە ستایش و پێداهەڵداندا مەرایی نەکردووە، ئەو کەسانەی ستایشی کردوون خۆشی ویستوون، گەورە بووبن یا بچووک. شیعری داشۆرین و کراوەی هەیە. ناوی ئەو کەسانەی نەبردووە کە بەخراپە باسی کردوون. ڕەمزی یەکێکە لە شاعیرە بەدیمەنەکانی سەدەی بیستەمی کورد.

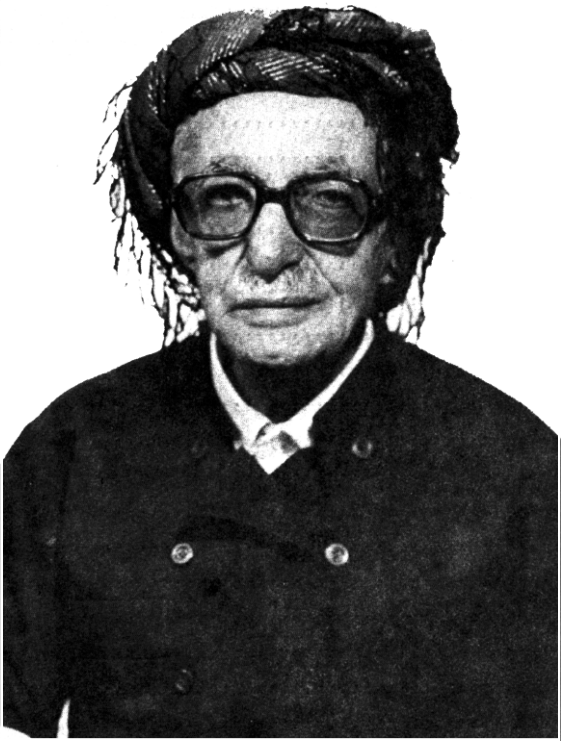

حەقیقی

بەشی سی و یەکەم

حەقیقی

١٩٠٢ – ١٩٩٨

چاو ئەر نێرگسی شەهلا نییە بۆ هێندە خومار
پەرچەمت گەر شەوی یەڵدا نییە بۆ هێندە ڕەشە
زینەتی کوڵمـتـە لەرزینی گـوڵێنگی شـەدەکـەت
گەرچی ئەگریجە کە تەزیینی ئەویش و ئەوەشـە

ژیانی

عەباس کوڕی عەلی کوڕی برایم ئاغای تاڵاو لە عێلی دیبوکری دانیشتووی شاری بۆکـان لە سـاڵی ١٩٠٢ لە گـوندی مـەرجـان ئاوایی دەشـتـی حـاجی حـەسـەن لە ناوچەی مـەهاباد لە دایک بووە. لە سـەردەمـی ژیانی خـوێندەواری و دەسکردنی بەدانانی شـیعر نـاوی «حـەقیـقی» وەک نازناو بۆ تۆمـاری شـیعـری داناوە. پێش جـەنگی یەکـەمی گـێتی بەهۆی دوژمنایەتی عـەشـرەتیـیـەوە مـاڵی باوکی باریان کردووە بۆ ئاوایی مەرخوز لە ناوچەی سەقز. لەو سەردەمەدا خراوەتە بەر خوێندن و هەندێ لە بەرنامـەکانی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە. لەو کاتەی ئاگری جەنگی یەکەم گەیشتە کوردستانی ئێران و لەشکری تورک و ڕووس چوونە ناویەوە ئاژاوە و ڕەشـبگیـری کـەوتە نـاوەوە، ناچاربوون ڕایان کـرد و مـاڵیـان گواستەوە سلێمانی لەبەرئەوە لە خوێندن داپچڕا. لە پاش ماوەیێک کە گەڕانەوە مەڵبەندی خۆیان دەستی کردەوە بەخوێندن لە لای باوکی. ئەوجا کەڕەتێکی دیکە بەماڵەوە ئاوارەبوون لە ناوچەی ئێل تەیمووری مەهاباد (سابڵاغ) نیشتنەوە، لەوێ باوکی کۆچی دوایی کرد، کۆمەڵێک کتێبی بۆ بەجێ هێشت. لەو کاتەدا ماوەیێکی دیکە دەستی کردووە بەخوێندن لە حوجرەی مزگەوت.

له ساڵی ١٩٢٨ لەگەڵ سەید کامیلی ئیمامی شاعیر له حوجرەی قوتابخانەی ئاینیی باغچه له مەهاباد خوێندوویەتی. له ساڵی ١٩٣٤ له کارگێڕیی دارایی مەهاباد بووه بەمووچەخۆر و ژنی هێناوه. له ساڵی ١٩٤٢ بەناوی کارگێڕی تووتن گوێزراوەتەوه بۆکان ماوەیێک لەوێ ماوەتەوه. له ساڵی ١٩٦٣وه له پاش ئەم هەموو بزووتنەوەیه و جێگۆڕکێیه ئۆقرەی گرتووه. بەزۆری خەریکی کۆکردنەوەی بەرهەمی شیعری بووه و بەینێکی زۆری ژیانی له مەهاباد بردۆته سەر تا له ساڵی ١٩٩٨ لەوێ کۆچی دوایی کردووه.

شیعری

حەقیقی له ماڵێکی خوێندەوار پەروەرده بووه، باوکی ڕۆشنبیر و دایکی ئەگەرچی خوێندەوار نەبووه، بەڵام شارەزا و لێزان بووه. میراتی باوکی کۆمەڵێک کتێب بووه بۆی ماوەتەوه. له تەمەنی مێردمنداڵی شیعری وتووه و تا مردن لەگەڵیدا بووه. شیعری زۆر وتووه، ئەوەی له بەردەست دایه کەمە، بڕێکی بزر بووه و بەسووتان لەناوچووه. هەندێ جار له کاتی پشکنیندا ناچار بوون بەرهەمی شیعری بسووتێنن.

شیعری له ڕووی ڕوخسارەوه

حەقیقی له هەردوو بابەته شیعری کوردی نووسیوه، شیعری عەرووزی و شیعری سیلابی خۆماڵی. له ڕووی قافیەوه هەردوو جۆره قافیەی یەکێتیی قافیه و جووت قافیه (مەسنەوی) بەکارهێناوه، واته یەکێتیی قافیه بۆ شیعری عەرووزی و مەسنەوی بۆ شیعری خۆماڵی، ئینجا پێچەوانەش له شیعریدا دیاره، واته له شیعری عەرووزی قافیەی مەسنەوی و له شیعری خۆماڵیش یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوه.

له شیعری عەرووزیدا کێشی بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز و خەفیف و سەریع بەرچاو دەکەون. له قافیەدا ئەم دەنگانەی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوه: ا ت چ ر ز س ق ل م ن (ه – ـه) و وو ۆ ی ێ. له شیعری سیلابی خۆماڵیدا بەزۆری کێشی هەشت بڕگەیی و ده بڕگەیی بەکارهێناوه، لەمانه هەندێکیان وەستانیان له ناوەڕاستدا هەیه (٥ + ٥) و هی دیکەیان وەستانیان تێدا نییه.

لە بابەتەکانی شیعری کلاسیکی لە دیوانی حەقیقیدا پارچەی کورتی لیریکی (غەزەل) و قەسیدەی درێژ دەبینرێن. هەروەها لە شیعرە میللییە خۆماڵییەکانیشدا قەسیدەی درێژ (بەیت) بەرچاو دەکەون. لە شیعریدا شاعیر ڕەچاوی هەندێ لە هونەرە شیعرییەکانی کردووە، وەکو: پێنجین، تەرجیع بەند، چوارین. هەروەها شیعری چەند شاعیرێکی کلاسیکیی گەورەی کردووە بەپێنج خشتەکی، وەکو نالی و سالم و حاجی و بێخود.

لە شیعرە عەرووزییەکانی حەقیقی وشەی فەرهەنگی شیعری ئیسلامەوی بەرچاو دەکەوێ، واتە ئەو وشە و زاراوانەی ئاسایی بوون لە شیعری کلاسیکیی کۆن، کەچی بەپێچەوانەوە زیاتر بایەخ بەزمانی کوردی پەتی دەدا لە شیعرە خۆماڵییەکانیدا. بەگشتی زمانی ئاسانە و شوێنەواری ڕەوانبێژی لە شیعریدا دیارە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

زۆربەی مەبەس و ناوەرۆکی هەردوو جۆرە شیعری عەرووزی و خۆماڵی لە دیوانیدا لە بەرچاون، هەندێ جار وەستایانە تێکەڵ بەیەکتری کردوون.

١- شیعری ئاینیی (موناجات و نەعت)ی گەلێ زۆرە، هەندێکیان دەبن بەقەسیدە یا بەیت ژمارەی دێڕەکانیان دەگاتە حەفتا.

٢- شاعیر بایەخی زۆری بەوەسف داوە. وەسفی دڵداری کەمە، وەسفی لایەنی دیکەی ژیانی ئادەمزادی زۆرە، وەکو وەسفی سروشت، هەر چوار کەژ؛ وەسفی شارانی وەکو بۆکان، مەهاباد، سنە، سەردەشت، سەقز، مەریوان، بانە، شنۆ، پاوە، خانە.

٣- لە ماتەمنامە حەقیقی شیوەنی بۆ ئەمانە هەیە: هێمن، سوارەی ئێلخانی زادە، حاجی ئەبووبەکری موهتەدی.

٤- شیعری نیشتمانی و کوردایەتی بایەخی پێ دراوە.

٥- جێ پەنجەی حەقیقی لە هونەری نامەی شیعریدا دیارە، کۆمەڵێک نامەی شیعری بۆ ئیمامی شاعیری نووسیوە و ئەویش وەرامی داوەتەوە.

٦- سێ کاری شیعری مەزنی هەیە ئیلهامی لە شیعری میللیی سەرزار وەرگرتووە و بەرهەمێکی ڕەنگینی لێیان دروست کردووە. یەکەمیان حیکایەتی «بزنۆکە و مەڕۆکە» و دووەمیان «فەقێ و تەپکەچی» و سێیەمیان «هەرەوەزی»یە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

حەقیقی ئیلهامی لە هاومەڵبەندی ژیانی خۆی ئەدەب (میسباح – ددیوان) وەرگرتووە و ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە:

دەڵێن لە پەردەیی خەفا ئیرەم چەلێکی هاتە دەر
بە سەد هەزار ڕەنگ و بۆ بە زێوەری دوڕ و گەوهەر
وەلێ گوڵی بەهاری من وەرای تەسەووڕی بەشەر
دەسی مەشاتەیی قەدەر کراسی نازی کردە بەر
کڵاوی زێڕی نایە سەر بە تۆق و گۆشوارەوە
گەلی کچانی چاو بە کل فریشتەکانی ئاو و گڵ
دەمێ کە دەچنە گوڵ چنین بە عەینی هی خەزالی سڵ
دەسێ لە گوڵ دەدەن دمێ دەمێکی پەنجەیێ لە دڵ
هەڵاڵەکان چەپک چەپک دەبەن وەنەوشە چڵ بە چڵ
بەری بەیان و تاوپەڕان بە بەر قەد و نسارەوە
نە هەر لە خەڵوەتا بە شەو خەریکی زیکرە مورغی حەق
نە ئینس و جن و جانەوەر نە هەر مەلەک تەبەق تەبەق
وەر ببینە بێ خەبەر دەمێ بەیان ئەدا شەبەق
چیا چەمەن گوڵ و سەمەن گەڵا گەڵا وەرەق وەرەق
بەیانی کیبریایی حەق بە کێو و چێو و دارەوە
بە شەو کە دەنگ ئەداتەوە لە کێوی قاسپە قاسپی کەو
تروسکەیێ بە گوڵ دەدا نەسیم و نووری مانگەشەو
من و نیگاری نازەنین بە مەزهەبم حەرامە خەو
(حەقیقی) فرسەتی وەها قسەی دڵت مەشارەوە

بەشـێـوەیێکی دیکە حـەقـیـقی وەسـفی ئەو پەرییـە دەکا کـە ئەدەب (مـیـسـبـاح – ددیوان) لە وڵاتـی نادیارسـتـانەوە هێناویەتیـیـە سـەر شـانۆی مـەیخـانەی پیـری مـوغـان. کـۆرسکەی پەرییـانی بەهەشـتن، دەمـێک لە مـەیخـانە و دەمـێک لە ناو بەهارستان لەگەڵ گوڵ و گوڵاڵە لە ناو یەکتریدا دەتوێنەوە، لەوانەیە کەسێک نەبـێ گوڵ و پەری لە یەکتـری جیا بکاتەوە پیری پیـرانی دنیای سـۆفیـزمـی بێ پایان نەبێ. ئەم شیعرە هەرچەندە بۆنی ئەدەبی میسباحی لێ دێ بەڵام بەڕاستی زادەی خەیاڵی حەقیقییە و دەچێتە خانەی داهێنانەوە.

٢

لە وەسفی ئەندامە وردەکانی دلبەر حەقیقی دەڵێ:

خـەت و خـاڵت بە خـودا فـیـتنەیی هیند و حـەبەشـە
ئافـــەتـی دین و دڵە ڕەونەقـی ئەو کـــوڵمـــە گـــەشــە
خـــەلەلی چـین و چ گـوڵ شـــۆڕشی ڕۆم و عـــەجـــەمی
لەســـەر ئاشـوبیی زولفت لە هەمـووی کـەشـمـەکەشـە
چاو ئەر نێـرگـسی شـەهلا نییـە بۆ هێندە خـومـار
پەرچەمت گـەر شـەوی یەڵدا نیـیـە بۆ هێندە ڕەشــە
زینەتی کـوڵمـتــە لەرزینی گـوڵینگی شــەدەکـەت
گـەرچی ئەگـریجـە کـە تەزیینی ئەویش و ئەوەشــە
شـــەشـــدەری خـــاڵی ســەری کـوڵمــەتە دڵ نایەتە دەر
ســەری سـەودازەدە بـێ خود بەتـەمـای پێنج وشـەشـە
بەو دوو سێ شیعرە (حەقیقی) کە لە مەیدان دەرچوو
تەنگە جـەولانی قـســە و تەوســەنی تـەبعی هـەڵەشـە

لەم شیعرەدا حەقیقی هەوڵ دەدا بۆنی خۆی لە وەسفەکەدا بێ. کاریگەریی ئەدەب (مـیـسـبـاح) پێـیـەوە دیارە، بەڵام ئەم جـۆرە وەسـفـە لە پێش ئەویشـدا هەبووە. داهێنانی لەم ڕووەوە تازەیە چونکە وشـەی فـەرهـەنگی شـیـعـری وەسف و دڵداری کـلاســیکی وەرگـرتووە و وێنـەی تازەی دروست کـردووە، لە یەکـەم خـوێندنەوەدا

خوێنەر وا هەست دەکا یەکەم جار نییە گوێی لەم ڕستانە دەبێ، بەڵام کە هەندێ زیاتر ورد دەبێتەوە جەوهەری داهێنانەکەی شاعیری بۆ ئاشکرا دەبێ.

٣

لە وەسفی شاری پاوە شاعیر دەڵێ:

خـــۆشی لە خـــۆت شـــاری پاوە
نـاوت لـە دنیـــــادا قـــــاوە
کـــــورتەی بێـــرووت و لبنانی
چاوی ڕاســـتی هـەورامــــانی
حـــەول و حـــەوشت تاکـــو سنە
بابولســـەر و ڕامـــســـەر چنە
مـــەڵبـــەندێکی خـــوا پێـــداوی
وەک باغی شـــەددادێ مـــاوی
بۆ گـــوڵ و لالە و نـەســـرینی
بولبـــول کـێـــشکە و تۆ پەرژینی
ئەم دەم سەیاح بووم گەشتی بووم
لەگەڵ نووح سواری کەشتی بووم
دیمی لەســـەر کـێـوی جـــوودی
وێنەی بەهەشـــتی مـــەوعـــوودی

ئەم شیعرە بەحسێب دەبێ وەسفێکی جوگرافی شاری پاوە بێ، کەچی حەقیقی ئاسۆیێکی شیعرایەتی داوەتێ. زۆر ئاساییە شاعیر جوانیی ئەو شارە بەبەهەشت بچوێنێ. بۆ ئەم مەبەسە چۆن و لە کوێ تەماشای دەکا بۆ ئەوەی جوانییەکەی بدۆزێتەوە! شاعیر خۆی لە ناو کەشتییەکەی نووح دەبینێ، لەسەر شاخی جوودی یا ئارارات نیشتۆتەوە، لەوێوە پاوە دەبینێ و جوانییە بەهەشتییەکەی دەدۆزێتەوە.

دانایی و ئامۆژگاری

١

لە بابەت داناییەوە حەقیقی دەڵێ:

تۆ خـاوەن و خـانەخێ و مـنیش مـیـوانم
بۆ هەر شـتـێ ڕێم نیـشـان نەدەی نازانم
لێـم سـوورە دەبـووری لە گـوناهـم چونکە
لێت سـوورە کـە من بە تۆ هەیە ئیـمـانم

لەم چوارینەدا شـاعیـر گەمـەیێکی ڕەوانبێژی دەکا بۆ ئەوەی هەڵوێستێکی دانایی بخاتە ڕوو. خوێنەر ئەگەر وشە بەوشـە لە مـانای ئەو شیـعرە ورد نەبێتەوە ناگاتە ئەنجـام کە تێگەیشـتنی شـیـعرەکـەیە. پێـوەندیـیـەکە لە نێـوان دڵدار و دلبـەر، یا مامۆستا و قوتابی، دوو شتن لە یەکتری جیا نابنەوە و باوەڕیان بەیەکتری هەیە.

٢

لە ئامۆژگارییێکیدا شاعیر دەڵێ:

گوێ بگرە لەگەڵ تۆمـە ڕەفیـقی گیـانی
ڕووخۆش و زمان خۆش بە لەگەڵ میوانی
سـاردی و سـرِی وو دڕی بەشـی حـەیوانە
خـۆ دوورخـەرەوە لەوانە تۆ ئینسـانی

سـاکـارانە و بەشـێـوەیێکی جوان شـاعیـر بەئادەمـزاد دەڵێ ئەو کـردەوانەی ئاژەڵ دەیانکا، نابێ تۆ بیانکەی، چونکە تۆ ئادەمزادی کەسیش ئامادە نییە ببێ بەئاژەڵ.

کوردایەتی

لە شیعرێکیدا حەقیقی بەم جۆرە باس لە کورد دەکا:

ئازا و بەغـیـرەت کـوردە و دیاری
لەعنەت لە ئاهۆی نەخـوێندەواری

بەوری بەیانە و لێی دەرکەوتووە
پڵینگی بێشەی شێری خەوتووە
تا خوا حەز دەکا ئازا و نەترسن
بۆ مەرد و ڕەندی لێیان مەپرسن
شێری شکارن ئازا و بەکارن
ئەمما داخەکەم نەخوێندەوارن

هەرچی ڕەوشتی جوان و باشە لەم دێڕانەدا شاعیر دەدا بەکورد، بەڵام ئاخ هەڵدەکێشێ چونکە نەخوێندەوارن. بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئێستا ڕزگارن هەست و دەست و مست
ڕۆژ ڕۆژی کارە ساڵ ساڵی زانست
زمانی کوردی چلدانەی رازە
چاکی نیازە بڕۆ بخوازە
چت دەوێ تێیدا ووردەواڵەیە
لێشی نابڕێ بنەماڵەیە
گەنجی فەرهەنگی نەغدە و نهێنی
نە گەنجێکی وا ناوی نەهێنی
قامووسی واژەی دەریا دەریایە
دوڕڕ و گەوهەری قەت دوایی نایە
بڕۆن بخوێنن گەورە و چکۆڵە
جەبری مافاتە دەستێنن تۆڵە
مەکەن کێشە کێش بڕۆن بەرەو پێش
برا برایە برا و کێشە کێش
ئاخر هەتاکەی وا بێ بەشی تۆ
کەی ئاوا دەبێ ڕۆژی ڕەشی تۆ!

حەقیقی ئەم شیعرەی لە دوای کوودیتاکەی خومەینی لە ساڵی ١٩٧٩دا وتووە. بێ

گومان لە سەرەتادا ئەم ڕووداوە جێی شادی بوو چونکە بووە هۆی ڕووخانی ڕژێمی شاهنشاهی لە ئێرانا بەتایبەتی لای هاوولاتییانی کوردی ئەوێ. لەبەرئەوەیە شاعیر ڕوو دەکاتە خەڵکی نەتەوەکەی خۆی و پێیان دەڵێ، ڕاپەڕن، سوود لەم هەلە بەنرخە وەربگرن، خەریکی زانست بن، زمانی کوردی زمانێکی خۆشە، فەرهەنگی دەوڵەمەندە، گەنجینەیە دوڕ و گەوهەری تێدایە. ڕاستە کورد لە ئەنجامی ئەم ڕاپەڕینە قوربانی زۆری داوە، بەڵام ئەوەی پێویست بوو لەم هەڵوێستەشدا چنگ نەکەوت، لەگەڵ ئەوەشدا سۆزی نەتەوەیی و بیری کوردایەتی بەهێزتر بوو. لە پێشانا ئەو سۆزە ئەگەر لە ناوچەی موکریاندا هەبووبێ، ئێستا هەموو دەوروبەری سنە و کرماشان و بەختیاری و لوڕی گرتۆتەوە، سوود لەو بڕە ئازادییە وەردەگیرێ بۆ دواڕۆژی کوردستانی ئێران بەتایبەتی و کوردستانی گەورە بەگشتی.

***

عەباس کوڕی عەلی ناسراو بەحەقیقی، شاعیرێکی بەتوانای کۆمەڵی کوردەوارییە. شاعیریەتی خۆڕسکە، دڵسۆزی شیعریەتی، ناڕاستی لەگەڵ خۆیدا نەکردووە. لە شیعرە عەروزییەکانیدا وردە، وشە و زاراوە و لێکسیکۆنی بەهێزە، لە شیعرە خۆماڵییەکانیدا میللییانەیە. لەوانەیە ئەگەر شیعرێکی عەروزی لەگەڵ شیعرێکی میللی بەراوورد بکرێ خوێنەر وابزانێ بەرهەمی دوو شاعیرە، لەگەڵ ئەوەشدا هەر یەکێک لەم دوو شیعرە کەسێتیی تایبەتیی خۆی هەیە، چونکە هەریەکەیان ئەو مەرجەی بۆی دانراوە تیایدا هەیە. ئەمەش وەستایەتی شاعیر دەگەیەنێ.

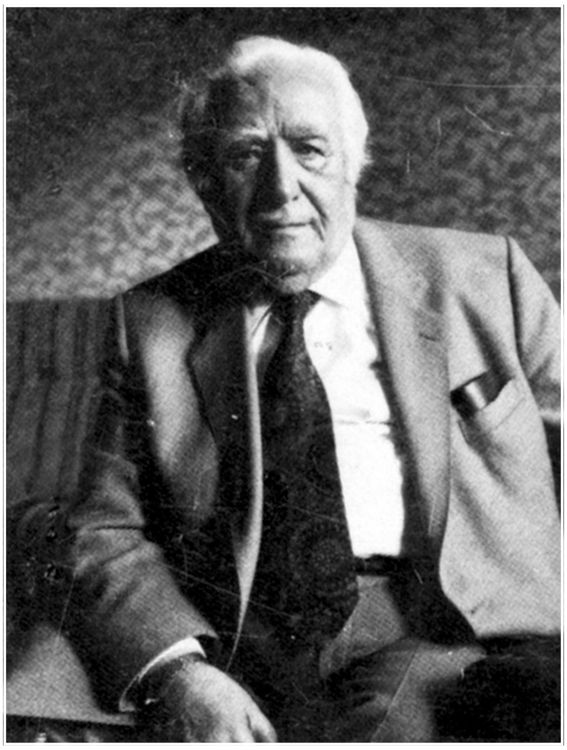

جیگەرخوێن

بەشی سی و دووەم

جیگەرخوێن

١٩٠٣ – ١٩٨٤

خوەندن دڤێ هەم پر خەبات
بۆ مللەتێ کـــورد و وەلات
کوردینۆ! ژ خەو رابن هەمی
مــزگین ل وە رۆژا مـــە هات

ژیانی

شێخمووس کوڕی حەسەن کوڕی محەمەد کوڕی مەحمووده لە گوندی حەسار، نزیک ماردین لە ساڵی ١٩٠٣ لە دایک بووە. کە منداڵ بووە شوانی مەڕومالات و گاوانی کردووە. هەر لەو تەمەنەدا باوکی مردووە خوشکی گرتوویەتییە خۆی و بەخێوی کردووە. سەختی ژیان ئەو ماڵە کوردەی ناچار کردووە بگوێزنەوە گوندی عاموودە.

سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە، هەموو قۆناغەکانی خوێندنی زمانی عەرەبی و زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی تەواو کردووە. بۆ ئەم ئامانجە وەکو دەستووری ئەو سەردەمە لە پێناوی خوێندن هاتوچۆی هەندێ لە حوجرەی مزگەوتەکانی کوردستانی تورکیا و ئێران و عیراق و سووریای کردووە تا ئیجازەی دوازدە عیلمی لەسەر دەستی مەلا عوبێد وەرگرتووە و ماوەیێکیش لە کوردستانی عیراق و ئێران مەلایەتی کردووە. لە سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەمدا وازی لە پیشەی مەلایەتی هێناوە و جلوبەرگی مەلایەتی داکەندووە و نازناوی «جیگەرخوێن»ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە. ئەم ناوە ڕەنگدانەوەی هەژاری خۆی و دواکەوتوویی میللەتەکەیەتی.

جـیگەرخـوێن لـە بزووتنـەوەی نەتەوەیی کـورد نزیک دەبێـتـەوە، بیــروباوەڕی دیمۆکـراتی و ئاشـتـیـخـوازی و ئەنتـەرناسـیـۆنالیـزمی لەگـەڵ بیـری نـەتەوەیی دەگونجێنێ. شیعر دەنووسێ و لە ڕۆژنامەگەری کوردی و عەرەبی نزیک دەبێتەوە. لە سـاڵی ١٩٥٩ تا سـاڵی ١٩٦٣ دەبێـتـە مـامـۆسـتـای مـوحـازیر لە بەشی زمـانی کوردی لە زانستگای بەغدا. لە پاشـانا گەڕاوەتەوە سـووریا و لە قـامیـشلی ژیاوە، خـەریکی نووسین و سـیـاسـەت بووە تا سـاڵی ١٩٧٩. دەسـەڵاتی شـۆڤێنی سـووریا بەرامــبــەر بـەکـورد جـیگەرخـوێنی ناچار کـردووە وڵات بـەجێ بێـڵـێ و ئاوارەی هـەندەران بێ. ئیـتر ڕووی کردۆتە سوید و لە شاری سـتـۆکهۆڵم نیشـتـەجێ بووە. لەمـە بەدواوە لە ناو ڕیزی کوردی ئاوارەی هـەمـوو لایێک خـەباتی دەکرد، تا ڕۆژی ٢٢ی تشــرینی یـەکــەمی ســاڵی ١٩٨٤ کـۆچی دوایی کـرد. بۆ بەجێ هـێنانی ڕاسپاردەی خۆی تەرمەکەیان گواستەوە قامیشلی و لەوێ بەخاکیان سپارد.

شیعری

لە خوێندنەوەی شیعری عەرووزی بەهۆی خوێندنی زانسـتییەکانی مەلایەتی گوێی مـۆسـیـقی لە لای جـیگەرخوێن بـەهێز بووە، لەبەرئەوە شـیـعـری لەسـەر بەحـری عەرووزی داناوە، بەڵام بەهۆی بایەخ دانی بـەشیعری میللی هەموو ئەو شیعرانەی دەچنە سـەر بەحری عـەرووزی شـەقڵی میـللییـان پێوە دیارە نەک تەنیـا لە ڕووی زمانەوە بەڵکو ئەگەر تەفعیلە عەرووزییـەکان کەرت بکرێن ئەو شیعرانەش دەچنەوە سـەر کێشی سیلابی خـۆماڵی، چونکە لە شـیعرە عـەرووزییـەکانیدا جیگەرخوێن کێشە سووکەکان بەکار دێنێ.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

بەگشـتی لە ڕووی ڕوخسـارەوە شیعری جیگەرخوێن دەچێتە ناو ئەو خـانەیەوە کە شیعری میللی پێ دەڵێن. زمانی ئاسـانە، وشەی فەرهەنگی قسەکردنی ناو خەڵک لە ناو بەرهـەمـیدا زۆرە. کێش و قـافیـەی شـیعری میللیی سـەرزار (فۆلکلـۆر) بەکار دێنێ. لە چیرۆکە شیعرییەکانی یا پۆێمەکانیدا لاسـایی بەیت و باڵۆرەی ئەدەبی فۆلکلۆری دەکاتەوە. هەناسـەی بۆ ئەم جۆرە شیعرە درێژە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شـیـعـری جـیگەرخـوێن لە بـابەت ناوەڕۆکـەوە دەچێـتـە سـەر لیـریک بـەمـانا ئەوروپییـەکەیەوە. واتە سێ مـەبەسـی سـەرەکی تێکەڵ بەیەکتری دەکا. یەکەمیـان بیـری نەتەوەیی کوردی، دووەمـیـان فـیـکری ئەنتـەرناسـیـۆنالیـزمی و مرۆڤـایەتی، سێیەمیان ئیدیۆلۆجییەتی چینایەتی. لە شیعریدا ئەم بۆچوونانە بەرچاو دەکەون، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنی شیعری تایبەتی نییە بۆ ئەم مەبەسانەی تێکەڵی یەکتری کردوون.

جیگەرخوێن شـیـعری بۆ هـەمـوو لایەنـێکی ژیان وتووە، ئەگـەر شـیـعـری دڵداری بەمـانا کـلاسیکییـەکەی و مـانا سـەردەمـیـیـەکەی کـەم بێ لە بەرهـەمـیـدا بەڵام پشـتگوێی نەخسـتووە، ئەو دڵدارییـەی بەڕۆژی ڕەشـی مـیللەتەکـەی بەسـتـۆتەوە. مـێـیـینەی کـورد لای خـۆشـەویسـتــە چونکە ڕەمـزی دیلی و دواکـەوتوویی و چەوسانەوەیە، ڕزگاریی ئەو بەندە بەڕزگاری نەتەوەی کورد هەمووی.

بەڕاسـتـی جـیگەرخـوێن شـیـعـری بۆ هـەمـوو سـووچێکی ژیانـی کـورد وتووە، لەبەرئەوەی بەشی زۆری ئەو ژیانە نالـەبارە دەچێتە ناو گێتیی ڕەشبینییەوە، کەم خەندەیان لێ دەبارێ و زۆرتر فرمێسکیان لێ دەچۆڕێتەوە.

لە ژیانی خـۆیدا جـیـگەرخـوێن بەرهـەمـی شـیـعـری لە نـاو حـەوت کـتـێب بڵاوکـردۆتەوە، لە کـات و جـێگەی جیـاواز بەچاپی گـەیاندووە. هـەوڵی داوە هـەر کۆمـەڵە شـیـعرێکی شـارەزایێکی ئەدەبی کوردی پێشـەکیی بۆ بنووسێ. کۆمـەڵە شـیعرەکـان ئەمـانەی لای خـوارەوەن، هـەمـووشـیـان بەناوی تایبـەتی خـۆی و ناوی دیوانەوە چاپ کراون:

١- دیوانا یەکـان لە سـاڵی ١٩٤٥ لـە شـام چاپ کـراوە و جـەلادەت بەدرخـان پێشەکیی بۆ نووسیوە.

٢- سـەورا ئازادی لە سـاڵی ١٩٤٥ لە شـام چاپ کـراوە و عـوسـمـان سـەبری پێشەکیی بۆ نووسیوە.

٣- کیمەئەز؟ لە ساڵی ١٩٧٣ لە بێرووت چاپ کراوە و حەمید دەروێش پێشـەکیی بۆ نووسیوە.

٤- ڕۆناک لە ساڵی ١٩٨٠ لە ستۆکهۆڵم چاپ کراوە و کەمال بورقای پێشەکیی بۆ نووسیوە.

٥- زەند ئاڤێستا لە ساڵی ١٩٨١ لە ستۆکهۆڵم چاپ کراوە و قەناتی کوردۆ پێشەکیی بۆ نووسیوە.

٦- شەفەق لە ساڵی ١٩٨٢ لە ستۆکهۆڵم چاپ کراوە و جاسمی جەلیل پێشەکیی بۆ نووسیوە.

٧- هیڤی لە ساڵی ١٩٨٣ لە ستۆکهۆڵم چاپ کراوە و ئۆریخانی جەلیل پێشەکیی بۆ نووسیوە.

پەخشانی

مەبەس لە پەخشان ئەو نووسینانەن دەچنە ناو داهێنانی هونەرییەوە، لەم بابەتە جیگەرخوێن بایەخی بەچیرۆک داوە. چیرۆکەکانی لەگەڵ ڕەچاوکردنی لایەنی هونەری و دوورکەوتنەوەی لە حیکایەتی مللیی سەرزار نووسەر ناوەرۆکی چیرۆکی لە بەسەرهاتی ناو کۆمەڵ وەردەگرێ. لەوانە چیرۆکی «جیم و گوڵپەری» لە ساڵی ١٩٤٧ لە شام بڵاوکراوەتەوە. چیرۆکی «رەشۆیێ داری» لە ساڵی ١٩٥٦ لە شام بڵاوکراوەتەوە. چیرۆکی «سالار و میدیا» لە ساڵی ١٩٧٣ لە بێرووت بڵاوی کردۆتەوە.

نووسینی دیکەی

جگە لە شیعر و چیرۆک کە کاری بنچینەیی جیگەرخوێن بووە، لە کاری زانستی لە بابەت زمان و ئەدەبی کوردییەوە جێ پەنجەی دیارە. لە سەرەتای شەستەکاندا کە لە بەغدا ژیاوە کتێبی «ئاوا و دەستوورا زمانی کوردی» لە ساڵی ١٩٦١دا بڵاوکردۆتەوە، ئەم کتێبە لە بابەت دەستووری زمانەوەیە. دیارە ناوەرۆکی کتێبەکەی بەوانە لە بەشی زمانی کوردی لە زانستگای بەغدا وتۆتەوە. هەروەها کتێبی «فەرهەنگا کوردی» لە دوو بەرگدا لە ساڵی ١٩٦٢دا لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە.

لە پێش ئەم کارە زانستییانەدا کۆمەڵێک پەندی پێشینانی بەناوی «گۆتنێن پێشییا»ی لە ساڵی ١٩٥٨ لە شام بەچاپ گەیاندووە. بەم جۆرە جیگەرخوێن نە تەنیا بەکاری داهێنانی ئەدەبی کوردی (شیعر و چیرۆک) خزمەتی ڕۆشنبیری کوردی کردووە، بەڵکو بەشداری کردنی لە لایەنەکانی دیکەی خوێندەواری کوردی لەبەرچاوە.

نموونەی شیعری

١

لە شیعرێکیدا جیگەرخوێن دەڵێ:

دەستی شێخ ماچی مەکن ئەو شێخ نە قوتبێ رازییە
تاج و شەوکەت تەڤ خەباتا دەستێ سار و تازییە
ئەو نەدینە دبن مەبە دین سەرخوە بوونا میللەتێ
سەر مەبە بەر لنگێ شێخ کەنگێ خوەدێ ژ رازییە
ما ژ بۆ دین شەر دکن خورتێ فرەنسە و ئینگلیز!
وا ل مسرێ خوین درێژن بوون شەهید و گازییە
گەر نەخوونن دێ بەگ و ئاغا مە تم تالان دکن
ئەڤ نەزانی جانگرانی کارەکی ناسازییە
رێنجبەرێ شێخ و مەلایی کارەکێ ئاغا وو بەگ
یێ هنان پێ کارنە لێ یێ هناک جانبازییە
ئەو کەسێ زانا دڤێت تم وەک (جەگەرخوون) بکن گیر
راستە وی زنجیر د ملدا تم ب گیر و گازییە

لەم شیعرەدا جیگەرخوێن لە شێخی تەریقەت دەدوێ بەناوی ئاین و دەروێشیزمەوە لە لایێک خەڵکی دەرووتێنێتەوە، لە لایێکی دیکە فێری تەمەڵی و باوەڕکردن بەئەفسانەیان دەکا. بەخەڵکی دەڵێ کاری ئەوان ئاین نییە، ئێوە شێت مەبن. ئاینی بەڕاستی داواکردنی ئازادییە بۆ میللەتی ژێردەست. لە شیعرەکەدا ئاماژە هەیە بۆ دەستدرێژییەکەی بەریتانیا و فرەنسا و ئیسرائیل بۆ سەر میسر لە ساڵی ١٩٥٦دا. شاعیر دەڵێ شەڕی ئەمانە لە پێناوی ئاین نییە، بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیانە.

ئینجا شاعیر دواکەوتوویی کورد لە کردەوەی هەندێ دەرەبەگ و دەوڵەمەند و شێخ و مەلا دەبینی. خوێندەواری نەبێ هیچ کارێکی دیکە چارەسەری ئەم دواکەوتووییە ناکا.

٢

له شیعرێکیدا جیگەرخوێن بەناوی «سەرخوە بوون»ەوە دەڵێ:

کوردینۆ! مەردینۆ! پر خوەشە سەرخوە بوون
ئەو دەمێن تار و تەنگ کو د ناڤێ چوون
رۆژ ل مە هاتە دەر زووشیار بن ژ خەو
ئەڤ دەما جەنگ و شەر پاش کەتن یێدی هەو
من دڤێ ئۆل و بەخت، من دڤێ پێشڤەچوون
من دڤێ تاج و تەخت، من دڤێ سەرخوە بوون
دەست بدن هەڤ هەمی پێشکەڤن ئەم هەمی
دا بچن بۆ وەلات یان مرن یان فەلات

لە ڕووی ماناوە جیگەرخوێن باس لە سەربەستی دەکا، ژیانی سەربەستی هەوێنی بەختیارییە. بانگی کورد دەکا هەوڵ بدەن بۆ دەستخستنی سەربەستی بۆ ئەمە دەسەڵاتی دەوێ، دەسەڵاتێک بەدەست کورد خۆیەوە بێ. بەڵام گومانیش لەوەدا نییە ئەو دەسەڵاتە دەبێ دادپەروەر بێ، بەیەکسانی فەرمانڕەوایی بکا و بۆ چاکەی زۆربەی چین و توێژەکانی میللەت بێ. لە ڕووی هونەری شیعرییەوە ئەم پارچە شیعرە نوێکردنەوەیێکە لە تەرکیب بەند یا تەرجیع بەندی کوردی، چونکە قافیەی شیعرەکە مەسنەوییە، بۆ ئەم جۆرە شیعرە پێویستە قافیە یەکێتی بێ، دێڕی دوایی کە تەرجیعەکەیەتی کردوویەتییە بابەتێک لە بابەتەکانی تەرجیع بەند یا تەرکیب بەند.

٣

لە لیریکێکیدا جیگەرخوێن بەناوی «مەهرەجان»ەوە دەڵێ:

پێکڤە ئەم خورتێ جوانین
تێن ژ هەر شۆپ و جە
مەهرەجان بۆ مە جوانین
هەر بژی ئەڤ مەهرەجان

دۆزا مـــە هـەر ئازادییـــە
دۆزا مـــە دیمۆکـــراتیـــیـــە
دۆزا مـە هـەر ئاشـــتـیـــیـە
گـــەر بڤـین و گـــەر جـــڤـین
یا خـــەبات و کـــەفـــەرات
هـەر دڤـێ ئـەم هـەرنـە پێش
بـۆ فـــــــەلات و بـۆ وەلات
ئەم هـەمی دۆست و هـەڤالین
بـــۆ چ بـــەنــد و بـــەربـــەری
تـێـکـدا نـــووهـاتـی دەلالـین
ئەم چ جـەنـگ و شـەرکـەری
دۆزا مـــە دەولـەمـــەندییـــە
دۆزا مـــە ســـــەربلـنـدییـــە
دۆزا مـە هـەر ئاشـــتـیـــیـە

جیگەرخوێن ئەم شیعرەی بۆ یەکێ لە میهرەجانی لاوانی دیمۆکراتی گێتی وتووە. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمەوە تا دەوروبەری ڕووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت بەناوی دیمۆکراتی و ئاشتی و ئاسایشەوە میهرەجان و کۆنگرەی لاوان و قوتابیان و ژنان دەبەسترا، ڕێکخراوی دیمۆکراتی کوردی بەشدارییان لەو میهرەجانانە دەکرد بۆ ناساندنی مەسەلەی نیشتمانی کورد بەخەڵکی ڕووی ئەم زەوییە. لەم شیعرەدا جیگەرخوێن دڵسۆزانە لاوی کورد بەبەشێک دادەنێ لە لاوانی گێتی و سوورە لەسەر ئەوەی کوردیش لایەنگری ئەوەیە سەربەستی و دیمۆکراتی و ئاشتیخوازی باڵی بەسەر مرۆڤایەتیدا بکێشی.

٤

لە شیعری «کەچا کورد» جیگەرخوێن دەڵێ:

کـــــەچـێ رابـە! ســـــەری هـلـدە د ڤـێ چاخێ وەهـا نـابـی
بـنێـــر ژن چوونە ئەزمـــانا هـەتا کـــەنگی د خـــوە دابـی

دخوازم زوو بخوونی خوەش ژ سەر روو راکی چارا رەش
تو گـاڤـان پێـشـدا باڤـێـژی وەکی ئاندەر و بەندا بی
چنە ئەڤ چارک پێـچی د رەخـتـادا خـوە راپێـچی
ب دەسـتـێ تە کـەلاشنیکۆڤ بە رازانە وو خـوەندا بی
ژ دژمن دا تو مـەر کـوژ بی د هندوردا تو پاگـژ بی
نە خاڤ و بێ خویی و رژ بی مەگەر جەندان ل گوندا بی
بەرێ گـوندی وو رەجـبـەر بی وەلاتپـارێز و پەروەر بی
سـپی بی یان تو ئەسـمـەر بی وەکی فـانۆس و فندا بی
وەکی فندێ دکی رۆنی ل باژێر یان ل گـوند روونی
دییـا شـێـر و پلنگا بی هـەڤـالا سـەربلندا بی
ئەرێ شـۆخێ ئەرێ شـەنگێ ب هەڤرا ئەم هەرن جەنگێ
گـریدایی هـەتا کـەنگی بمینی دل و ووندا بی
دخـوازم کـو وەکی من بی ب دژمنرا تو دژمن بی
د جـەنگێدا وەکی جن بی نەرەنگێ بووم و کـوندا بی
وەرە خـوشکێ تو زوو ڕابە د شـەردا رەنگێ شـێـرا بە
بەری ئالامـەیە رەنگن ل سـەر شـاخـان تە هلدا بی
د رۆژێن شـاهی وو جـەژنێ بنێـرم ئەز ل وێ بەژنێ
ب هەڤـرا ئەم هەرنە دانسێ تو پادشـاهێ رندا بی
شـرین و نازک و رندیی شـەکـەر لێڤ و سـپی زەند بی
وە ئەم هەڤ بکن هامـێـز بەرە فـەتوا خـوە من دابی
کـەچا زانا وو ژێهـاتی ببـە پارتی دیمۆکـراتی
بەرا دیسـا تو شـێـرینە دلێ خـورتا وو سـەیدا بی

لەم شیعرە جوانەدا جیگەرخوێن ئامۆژگاری کچی کورد دەکا، لە بەندیخانەی ماڵ بێتە دەرەوە، عەبا و پەچە فڕێ بدا و بەشداری لە دروستکردنی شارستانییەت بکا. ئەو کچە کوردە بەلای شاعیرەوە هەموو شتێکە، ئەوەی پیاو دەیکا دەبێ ئەویش بیکا. داوای لێ دەکا فێر ببێ، بخوێنێ. ژنان بوون بەفڕۆکەوان و لە

ئاسـمـانا دەسـوورِێنەوە. داوا لـە کـچـە کـورد دەکـا ببێ بەجـەنگاوەر تـفـەنگی کەلاشنیـکۆڤ بەکار بێنێ. ئەمـە تفەنگێکی ئۆتۆمـاتیکی ڕووسـی باش بوو، ناوی لە گێتیدا دەرکردبوو. لە دوای ئەوەی دەیکا بەجـەنگاوەر. لەم هەموو درشتییەوە دێتە سـەر نەرم و نۆڵی، ئـەو دەکا بـەدلبـەرێکی ناسک و خـۆشی دڵدارە. لە دوایی وەک خـوشکێک قـسـەی لەگـەڵدا دەکـا. شـاعـیـر چەندە دڵخـۆش و بەخـتـیـار دەبێ لە ئەنجـامی خـەباتی کـوڕ و کـچی کـورد کـە ئـالآی نەتەوەیی لـەسـەر شـاخـەکـاندا هەڵدەکرێ. لە پاش سـەرکـەوتن کچی کورد دەبێتەوە دلبەری شـاعیـر و داوای لێ دەکا لە ئـاهـەنگی ئازادییدا دانسی ئەورووپایی لەگەڵدا بکا، دەست لە ملی یەکتری بکەن. دەبێ بەلای شاعیرەوە کەس هەبێ لەو کچە کوردە جوانتر بێ! لە دواجاردا داوای لێ دەکا ببێتە پارتی دیمۆکراتی. لێرەدا جیگەرخوێن مەبەسی ئەوە نییە ئەو کچە کوردە ببێتە ئەندام لە پارتییێک یا ڕێکخراوێک بەناوی دیمـۆکراتییەوە، بەڵکو مەبەسی ئەوەیە هەڵگری بیروباوەڕی دیمۆکراتیزم بێ.

٥

لە شیعرێکیدا بەناوی «خوەندن» جیگەرخوێن دەڵێ:

خـوەندن نەبی کـەس ناچە پێش
پـەیـدا دبـن پڕ دەرد و ئـێـش
هـەردەم دەبـن دەسـتێ نـەیار
ئەم دێ بدن خـووکی وو بێش

***

هـەرچی نـەخـوەندی رێنجـبـەرە
یێ کـو بخـوێنە رێبـەرە
هـەر دەم دنێڤ خـان و سـەرا
سـەرکـارە یانا سـەروەرە

***

خـوەندن دڤێ هـەم پر خـەبات
بۆ مـللـەتێ کـورد و وەلات

کــوردینۆ! ژ خـــەو رابن هـەمی
مــــــزگین ل وە رۆژامــــــە هـات

***

ئەڤ تاج و شـەوکەت خـوەندنە
ئـەڤ دین و دەولـەت خــــوەندنـە
ئـەڤ ســــــەربلـندی خــــوەندنـە
ئـەڤ دەولەمــــەندی خــــوەندنـە

ئەم سرووده یەکێکە لە سرووده زۆرەکانی جیگەرخوێن کە بۆ فێربوون و خوێندنی وتووه. بەشـێوەی بەندی چوارین و ڕەنگاوڕەنگی قـافیـە و بەکارهـێنانی کێشی هەشت بڕگەیی خۆماڵی هۆنیویەتییەوه. ئەمەو بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری دەچێتە خانەی شیعری پەروەردەییەوه سوودی بۆ بەشێکی فراوان لە کۆمەڵی کوردەواریدا بووه بەتایبەتی لاوان و قوتابیان.

***

جـیگەرخـوێن یەکـێکە لە شـاعیـرە ناودار و بەدیمەنەکـانی کـورد. ناوبانگی لە شـاعیرییەت و نیشتمانپەروەری و هەڵگری بیری کوردایەتی هاتووه. خوێندنی ئاینیی بووه، لە سەرەتادا مەلایەتی کردووه، ئینجا وازی هێناوه و هەموو ژیانی بۆ شـیـعـر و نووسین تـەرخـان کـردووه، لـە ژیانی هەژاری خـۆیەوه بیـری لـە کـورد کردۆتەوه، دیویەتی هەردووکیان هەژارن، ئینجا لە کۆمەڵی مرۆڤایەتیش هێشتا هەژار زۆرن و دەوڵەمەند کەمن. بەپێی بیـروباوەڕی سـەردەمی ژیانی خـۆی بیری کـردۆتەوه، لایـەنگری دیمۆکـراتیـزم بووه، شـیـعـری بۆ ئاشـتی وتووه، هەمـوو مرۆڤایەتی خۆشویستووه، بەڵام مەبەسی سەرەکی ڕزگاریی نەتەوەی خۆی بووه.

بەرهەمی شیعری جیگەرخوێن کەم نییە، هەموو لایەنێکی ژیانی مرۆڤایەتی گرتۆتەوه، بەتایبەتی مەسەلەی نیشتمانی و خەباتی ڕزگاریی میللەتی کورد. شـیعری ڕەوان و سـوارە، فـەرهەنگی شـیـعـری دەوڵەمـەندە، سـوودی لە وشـەی فـەرهەنگی میللی کوردی وەرگرتووه. زۆربەی خەڵکی کورد لە شیعری دەگەن، تا دەگاتە نەخوێندەوارەکانیش لەبەرئەوه شاعیرێکی دیارە لە ناو شاعیرانی سەدەی بیستەمدا.

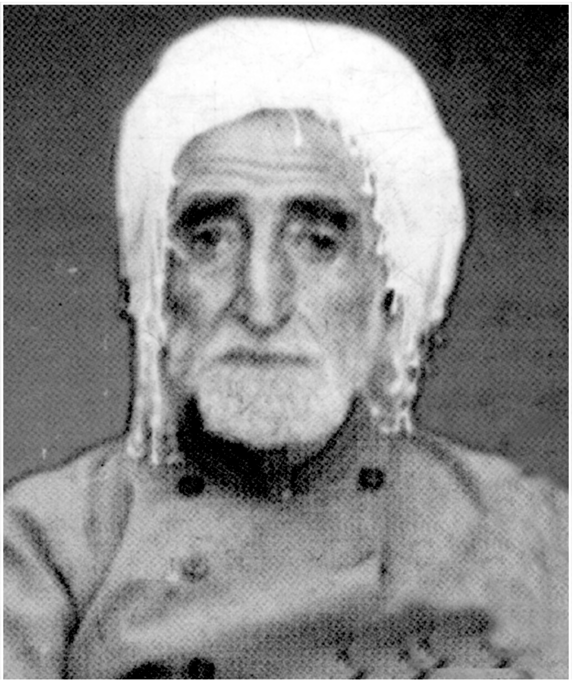

ئاوات

بەشی سی و سێیەم

ئاوات

کامیلی ئیمامی

١٩٠٣ - ١٩٨٩

من دەڵێم شاری دڵم باغ و گوڵستانە دەچم
عەقڵ دەڵێ نا قەسەبەی شۆڕشی مەستانە نەچی
من دەڵێم نوختەیی ئەو ڕەوزەیی ڕیزوانە دەچم
ئەو دەڵێ نا ڕەشە جێڕاوگەیی شەیتانە نەچی

ژیانی

کامیل کوڕی سەید عەبدولحەکیم کوڕی سەید عەبدولکەریم لە ساڵی ١٩٠٣ لە ئاوایی زەنبیل لە دایک بووە. لە بنەماڵەی شێخانی زەنبیلی مورشید و بەڕێوەبەرانی هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی بووە. لە ساڵی ١٩١٢ لە لایەن کەسوکارییەوە دەستی بەخوێندن کردووە لەسەر پرۆگرامەکانی زانستییە ئیسلامییەکان و زمانی عەرەبی. لە گوندەکانی جەمیان و توورجان و کانی سێو قۆناغەکانی قوتابیەتی و فەقێیەتی بەڕێ کردووە. لە پاشانا لەگەڵ حەقیقی شاعیر لە گوندی باغچەی نزیک مەهاباد خوێندوویەتی. لە ساڵی ١٩٣٠ بەهۆی نەخۆشیی باوکیەوە وازی لە خوێندن هێناوە و لەسەر خواستی ئەو بووە بەخاوەن ژن و ماڵ و لەم ماوەیەدا باوکی کۆچی دوایی کردووە. لە ژیانی شیعریدا نازناوی «ئاوات»ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە، بەم ناوە ناسراوە و لە شیعریدا تۆماری کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ناوی تایبەتیی خۆی «کامیل» و ناوی «ئیمام»یشی وەک نازناو لە شیعریدا بەکارهێناون.

ئاوات لە دوای مردنی باوکی ماڵی گواستۆتەوە گوندی ئاشی چۆمی (زەنبیل) و خەریکی کشتوکاڵ بووە، لە پاش ماوەیێک گواستوویەتییەوە گوندی گەردیگلان. لە ساڵی ١٩٤٦ دەسەڵاتی شای ئێرانی دیکتاتۆری لەسەر بیری کوردایەتی و باوەڕی ئاینزایی سوننیەتی گرتوویەتی و ماوەی دوو ساڵی لە بەندیخانەکانی بۆکان و سەقز و ورمێ و مەهاباد بردۆتە سەر و لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٨ لە زیندان ئازاد بووە. لە ساڵانی ١٩٥٠ – ١٩٥٤ چەند جارێک ماڵ دەگوێزێتەوە، لە ئاواییەکانی جەمیان و زەنبیل و چۆچان ژیانی دەباتە سەر، لە پاشانا لە گوندی قاقڵاوەی نزیک زەنبیل نیشتەجێ دەبێ و لەسەر کشتوکاڵ گوزەرانی بەڕێوە دەچێ. تا دوایی ژیانی لەو جێیە ئۆقرە دەگرێ. لە ڕۆژی ٢٧ی ئاغستۆسی ١٩٨٩ کۆچی دوایی دەکا.

شیعری

ئاوات شاعیرێکی ڕەسەن و ڕەندی کوردییە، لە منداڵییەوە ئیلهامی شیعر وتنی بۆ هاتووە، بەدرێژایی تەمەنی لەگەڵ شیعردا ژیاوە، لەبەرئەوە بەقەوارە کەم نییە و بەناوەرۆک بەرزە. دڵسۆز بووە لەگەڵ بەرهەمی شیعری بۆیە بووە بەوێنەی ڕاستەقینەی چێژ و خەیاڵی. لە شیعریدا ڕاستگۆ بووە لە هەر بابەتێکی کە نووسیویەتی، جا ئەو بابەتانە پێچەوانەی یەکتریش بووبن گرنگ نییە.

شیعری لە رووی ڕوخسارەوە

شیعری ئاوات لەم لایەنەوە فراوانە. لە کێشی شیعریدا بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، وەک لەم تێبینییانەی لای خوارەوە دەخرێتە ڕوو:

١– لە شیعرە عەرووزییەکانیدا بەحرە سووکەکانی بەکارهێناوە وەک هەزەج و ڕەمەل و هی دیکە، نیوە دێڕی هەندێ لەو کێشانە ئەگەر کەرت بکرێن لەگەڵ کێشی سیلابی خۆماڵییش ڕێک دەکەون.

٢– شیعری کێشی خۆماڵی هەیە بەتایبەتی دە بڕگەیی لە هەندێکیاندا وەستان لە ناوەڕاستدا هەیە (٥ + ٥) لە هەندێکی دیکەیاندا وەستان نییە.

٣– لە قافیە و پاش قافیە وەستایە. شیعرە عەرووزییەکانی هەموویان لەسەر یەکێتیی قافیە هۆنراونەتەوە، شیعرە خۆماڵییەکانی، لەسەر سیستیمی جووت

قافیە (مەسنەوی) دامەزراون.

٤- شاعیر لە بەکارهێنانی دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی دەوڵەمەندە، کەچی خۆی لە دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبی لاداوە. ئەو دەنگانەی لە شیعریدا بەکاری هێناون ئەمانەن: ا ت ج خ د ر ز س غ ک گ ل م ن و وو ۆ (ە – ـە) ی ێ.

٥- شاعیر بایەخی بەپاش قافیە داوە، وشە و ڕستەی تەواو و ناتەواوی بەکارهێناوە. هوشیارانە ڕیتم و مۆسیقایێکی تایبەتی داوەتە قافیەی شیعری. لە شیعریدا ئەم پاش قافیانە دەکەونە بەرچاو: تۆم، تۆبە بێ، شەو، دەچم، نەچی، نەگری، نەکەم چبکەم، بم، کردووە، بسووتێم، چبکەم، بێ، منە، هێنا، بوو، وا بە، شەونم، لەیەک، ئەمشەو، بسووتێم، چ خۆشە، من، تۆ، دەکەی، کامیل، بەسە، ناکەی، خۆم، منە، دی، دڵ، لێم، دلبەرە، بابت (باوکت)، ڕۆیی، چوو، بوو، دەچێ، حاجی بابە شێخ، بەتەنیایی، بین (ببین)، کرد، عیشق، هەیە، نایە، ئیمامی، بەخێر، بووە.

ئینجا لە بابەتە هونەر و ژانرەکانی شیعری کلاسیکی بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی لە بەرهەمی ئەم شاعیرە بەتوانایە بەشێکی زۆر دەکەونە بەرچاو. وەکو لە لای خوارەوە ڕوون دەکرێتەوە:

١- شاعیر بایەخی بەلیریک داوە، زۆربەی شیعری لەم جۆرەی حەوت دێڕییە، پێڕەوی ژمارەی دێڕەکانی کردووە، وەکو نۆ دێڕی یا دە دێڕی. لە بابەتەکەی دیکە ئەوەی قەسیدەی پێ دەوترێ، واتە زیاتر لە دوازدە دێڕ شیعری زۆرە.

٢- کۆمەڵێک قەسیدەی پێنجینی هەیە (ا ا ا ا ب) بەو ناوەرۆکانەی لە سەرانسەری بەرهەمی شیعری بەکاری هێناون.

٣- بەشێک لە دیوانی لە بابەتی تەرجیع بەند پێکهاتووە، بەدەگمەن لە ناو شاعیرانی کورد یەکێکی وەکو ئاوات بەرچاو دەکەوێ تەرجیع بەندی بۆ مەبەسی ئایینی (موناجاتی خودا و نەعتی پێغەمبەر و ستایشی گەورەپیاوانی ئایینی و سۆفیزم) و دڵداری و وەسفی سروشت بەکار هێنابێ.

٤- دیوانی ئاوات بابەتی چوارین و تاکی گرتۆتە خۆ، لە یەکەمیان زۆری هەیە، هەرچی دووەمیانە زۆر کەمە.

٥- شیعری کێشی سیلابی و هەناسە میللییانەی زۆرە، بەپێی دەستووری ئەو جۆرە شیعرە قافیەی مەسنەوی بەکارهێناوە، هەندێ لەو شیعرانە جار ناجار دەچنەوە سەر بەحرە سووکەکانی کێشی عەرووز، بەتایبەتی ئەو قەسیدە درێژانەی «بەیت»یان پێ دەوترێ. ئەمەی بۆ زۆربەی ناوەرۆکی شیعری ئاینیی و دڵداری و بەهارنامە و کورتە حیکایەتی میللی بەکارهێناوە.

ئاوات کوردیزانێکی باش بووە، وشە و زاراوەی دیالێکتی ناوچەیی موکریانی بەکارهێناوە. زمانی ئاسان و ڕەوانە، ئەگەر هەندێ جار وێنەی ڕۆمانتیکییانە و سیمبۆلییانەی هەبێ، لەوەشدا خوێنەر دەتوانێ بەئاسانی لە مەبەسی بگا. بەڵگەی ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی و بەیتی خۆماڵی لە بەرهەمیدا ئەگەرچی زۆر نییە بەڵام هەیە.

شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

ئاوات لە بنەماڵەیێکی خوێندەواری نزیک لە هەردوو تەریقەتی دەروێشی قادری و نەقشبەندی گەورە بووە. ئەمە کاری کردۆتە سەر مشتوماڵ کردنی خەیاڵی شاعیریەتی، لەو کاتەی کە نەبووە بەشاعیرێک بچێتە ڕیزی ئەو شاعیرانەی داهێنانی هونەرییان بووە لە سۆفیزمی کۆزمۆسیدا، بەڵام لە شیعری وەسفی سۆفیزم و تێکەڵ کردنی هەندێ بەڵگەی ئەم فەلسەفەیە بەگێتی دڵداری سەرکەوتوو بووە.

بەدرێژایی ژیانی ئاوات لە شیعر نەپچڕاوە، بەبێ شیعر ژیان لە لای ئەو بێ بایەخ بووە. پێوەندیی گیانیی بەکەڵەشاعیرانی کوردەوە بووە، وەکو نالی و مەحوی و وەفایی و حەمدی، ئەمانە کاریان لێ کردووە، بوون بەسەرچاوە بۆ داهێنانی نوێ. هەروەها پێوەندی لەگەڵ شاعیرانی سەردەمی ژیانی خۆیدا بووە، شیعریان بەسەر یەکتریدا هەڵوتووە، نامەیان بۆ یەکتری نووسیوە، لەمانە شاعیرانی کوردی وەکو شێخ عەلی سوننەتی (خەمین) و محەمەد ئەمینی بەرزنجی (خاڵەمین) و عەباسی حەقیقی و ئیبراهیم ئەفخەمی و سەید عەبدولقادری سەیادەت (سەیید) و هی دیکە. جگە لە شاعیر و ڕۆشنبیرانی کورد ئاوات لە گۆرانیبێژە هونەرمەندەکانی کوردیشەوە نزیک بووە، هاوڕێیەتی کردوون، لەوانە حەسەن زیرەک و محەمەدی ماملێ و ئەحمەدی ئیسلامی و محەمەدی وەلەدی،

شیعری بۆ وتوون و ئەوانیش بەئاوازی میللییەوە شیعرەکانیان چڕیوە.

ناوەرۆکی بەرهەمی شیعری ئاوات لە دەوروبەری ئەم مەبەسانە دەسوورێتەوە.

١- شیعری ئاینی: لەم بابەتەی زۆرە بۆ موناجاتی خودا و نەعتی پێغەمبەر و ستایش و پێداهەڵدانی پیاوانی ئاین و شێخ و مریدانی تەریقەتی سۆفیزمی وتووە.

٢- شیعری دڵداری: شاعیر وەستایانە شیعری لاسایی قوتابخانەی نالی لە سەدەی بیستەمدا دەوڵەمەند کردووە.

٣- وەسف و بەهارنامە: ئەم بابەتە شیعرە ئەگەرچی لە ئەدەبی کوردیدا زیاتر پێوەندی بەشیعری دڵدارییەوە هەیە، بەڵام ئاوات لەو کاتەی ئەم نەریتەی پاراستووە، بایەخێکی یەکجار زۆری بەوەسفی سروشت داوە، لە ناو کەژەکانیشدا دیمەنی گوڵ و بەهار هەمیشە لە شیعریدا چاوی خوێنەر ڕەنگین دەکا. ئاوات گرفتاری گوڵ و بەهاری کوردستان بووە لە زۆربەی شیعریدا دەجووڵێتەوە، جگە لەو شیعرانەی بەتایبەتی بۆ گوڵ و بەهار وتراون.

٤- شیعری کۆمەڵایەتی و پەند و ئامۆژگاری: ئاوات شیعری تایبەتی بۆ ئەم مەبەسە نەنووسیوە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆجی و دانایی و پەند و ئامۆژگاری لە کەلێنی هەندێ لە شیعرەکانیدا بەرچاو دەکەون.

٥- شیعری شین و ماتەم: لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکیی کۆن بە شیعر شینی گێڕاوە بۆ دۆست و برادەر و نزیکەکانی لە شێخانی تەریقەتی دەروێشی. ستایش و پێداهەڵدانی تێکەڵ بەسۆزی مرۆڤایەتی خۆی کردووە بەرامبەر بەو کەسەی شیعری ماتەمینی بۆ داناوە.

٦- شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی: ئاوات لە سەرەتای ژیانیدا لە سیاسەت نزیک بووە، بەتایبەتی لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی و دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد، لەسەر ئەوە ئازار و دەردی بەندیخانەی چەشتووە، ئەمە ڕەنگی لە هەندێ بەرهەمەکانیدا داوەتەوە. لە دواییدا وازی لە جموجۆڵی سیاسی هێناوە تا کۆتایی ژیانی.

نموونەی شیعری ئاوات

وەسف و دڵداری

١

لە لیریکێکیدا بەناوی «دڵی وام ناوێ» ئاوات دەڵێ:

دڵێکی وام ئەمن ناوێ بە ناڵەی بێدڵان نەگری
وەکو شەونم لەسەر غونچەی گوڵان و بولبولان نەگری
وەکو بولبول نەبێتە عاشقی گوڵ دڵ بەکار نایە
ئەگەر شێتانە سبحەینان نەچێتە سەرچڵان نەگری
لە بەهرە و شەوق و زەوق و خێر و خۆشی دوورە ماڵ کاول
دڵی وا بێ ئەڤین جارێک بە حاڵی عاشقان نەگری
شەوێ تا ڕۆژ دەناڵێنن لەگەڵ تەیری شەوا جووتن
دڵی وام بۆ چییە بۆ وان شەوێ تا بەربەیان نەگری
شەوانە مەل دەخوێنن بۆ ئەوانەی دڵ بریندارن
دڵم ناوێ بەدەنگی پڕ لە سۆزی وان شەوان نەگری
بەهاتوچوونی شێت و پێتی دڵ با پێکەنین گەر شەو
بە ئامۆژگاری زانایانی پیر و عاقڵان نەگری
لە ماڵێ قەت شەوانە ئۆقرە ناگرێ ناسرەوێ تاوێ
(ئیمامی) تا سبەینێ زوو نەچێتە نێو گوڵان نەگری

لە لای ئاوات ڕەمز و کانگەی دڵداریی سۆفیزمییە، هەمیشە پڕ لە جموجۆڵی و بزووتنەوەیە، بێ ئۆقرەیە، دەستووری لا نییە. شاعیر هەندێ کەرەستە و ڕەمزی دڵداری کۆ دەکاتەوە وەکو گوڵ و بولبول و شەونم، ئاواز و حیکایەتی باڵداران شەو تا بەیانی، های و هووی دەروێشان بۆ ئامۆژگاری مورشید و سۆفییانی تەریقەت. شاعیر لە شتێک دەگەڕێ دەستکەوتنی ئاسان نییە، لەبەرئەوە دڵی هەمیشە مەڵبەندی بیرکردنەوە و دانانی بەرنامەیێکە لە پێناوی شۆڕشێک گۆمی مەندی بێ مانای ژیان بهەژێنێ.

٢

له لیریکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

به یادی شـەمـعی ڕوخسـارێکی دڵ ئیـحـیـا نەکەم چبکەم
به شــەوقـێکی وەها چاری شــەوی یەڵدا نەکـــەم چبکەم
وەکـو مـەجنـوونی مـاڵ کـاول دەرودەشت بۆتـە مـەئوای من
له حـەیفی عـاقـڵان خـۆم شـێتی ڕووی لـەیلا نەکـەم چبکەم
له کـۆڕی عـیـشـقـبـازان دا نەمـاوه قـەدری ڕووح و سـەر
وەکـو پەروانه بـۆ ڕووی ئەو به ڕووح سـەودا نەکـەم چبکەم
دەڵێن یـار خـــاکی بـەرپێی ســـورمـــەیه بـۆ چاومـی دێنم
بەکــوێرایـی ڕەقــیــبـی لامــەزەب ئـەو وا نەکـــەم چبکەم
بەشـــەرتـێ بێـــتـــه لام شـــەرتـه ســـەرم دانێم له پێناوی
ئەگەر بۆ گا وو گەردوون ڕووح و سەر ژێر پا نەکەم چبکەم
له دووری وی گـــەدام و دێتـــه لام وەک شـــا دەبینم خـــۆم
له چوون و هـاتنی خـۆم وەک گـەدا وەک شـا نـەکەم چبکەم
ئەگـــەر با بـۆنی تـۆ بێنێ (ئیـــمـــامـی) وا دەڵێ گــیـــانـه
کـه من ڕووح و ســەرم قـوربـانی ڕێگەی بـا نەکـەم چبکەم

کـاریگەریـی مـەحـوی بەسـەر ئەم لیـریکەی ئـاوات ڕوون و ئاشکرایه، ئـەمـه تەنیـا پێوەندی بەکێش و قـافیه و پاش قافیـەوه نییه، بەڵکو له ناوەڕۆکیشدا تـەواوکەری شیـعرێکی مەحوییه. هەروەها له لایێکی دیکەوه شیعرەکه پێوەندی بەلیریکەکەی ڕابردووی شـاعیـرەوه هەیه. بۆ ئەو ئامـانجـەی پێشـوو، واته شـڵـەقـاندنی گـۆمی مـــەندی ژیـان، وێنەی نـوێی شـــیـــعـــری دیکه دەدۆزێتـــەوه. خـــاوەن قـــانوون و دەستوورەکـان گاڵتەیان بەدڵداری دێ و گۆیا ئاقڵن، ئەگەر شاعیـر وەکو مەجنوون بۆ لەیلا خـۆی شـێت نـەکـا، چی دیکەی پێ دەکـرێ! ئینجـا دێتـه سـەر پێـوەندیی پەپووله و ڕووناکی، مۆم و شەوی یەڵدا، درێژتـرین شەوی سـاڵ، با و هێنانی بۆنی تۆزی بەرپێی دلبـەر، ئەمـانه هەمـوویان ڕەمـزی جـموجـۆڵـی و بزووتنەوەن، له دژی مەندی و وەستان که کارەساتێکه له ژیانی ئادەمزاددا.

٣

لە وەسفێکی دڵداریدا بەناوی «نان و خوان»ەوە ئاوات دەڵێ:

دڵی من مــــوبتــــەلای باڵا بڵندی نەوجـــوانێکە
لە دەوری دێ و دەچێ داییم عــەجــایب پاســەوانێکە
برۆی چەشنی کەوان برژۆڵی تیــرە بسکی زنجــیــرە
ئەسـیـری تەپکەیی بسک و کـوژەی تیـروکـەوانێکە
لە ئێش و ئۆف و ناڵین و هەناسـەی خـۆی هەراسـانە
هەمـیـشـە گـوێ بە ئاوازی شنەی کـاتی بەیانێکە
هەموو گیانم وەکو قامیش هەڵۆڵ و کونکونە کاکە
ئەگــەر ڕاســتت دەوێ ئامــادە بۆ بلوێری شــوانێکە
کـزەی کـاتی بەیان هەروەک کزەی جـەرگی بریندارە
کــەچی دڵ وا دەزانـێ مــەلحــەمی هەر ئێش و ژانێکە
وەریوە مووی سـەر و ڕیشم لەبەر پیـریی و غـەمـباری
لە باغی عـومـری فـەوتاوم ئەویش بۆ خـۆی خـەزانێکە
(ئیمامی) جەرگی برژاوی مەزەی فرمێسکی چاوی بوو
ئەویش وا خـاوەنی سـفـرە و کـەباب و نان و خـوانێکە

دلبەری شاعیر لەم لیریکەدا لە دوو وێنەی جیاواز دەکەوێتە ڕوو، لە لایێک کچێکی جــوانی شــۆخ و شــەنگە لە قــالبی پەیکەرێکی باڵا بەرز دایە، لە لایـێکی دیکە تارمـایی بتێکە لە ناو هەیووڵای تەمومژاویدا تواوەتەوە. شـاعـیر گـرفتـاری ئەم خۆشەویستەیە و نایگاتێ، لەبەرئەوە زار و زەلیلە وەکو قامیش ڕزیو و کون کونە. داهێنانی وێنەی هونەری نوێ ئەوەیە ئاوات دەڵێ ئەو قامیشە تەنیا بۆ ئەوە دەست دەدا ببـێـتـە بلوێری شـوانێک، ئەمـە هەرچەندە بەچاوێکی سـووک و نزم لێرەدا تەماشا دەکرێ، بەڵام بەڕاستی دیاردەیێکی زیندوو و نەمرە، ئەو قامیشە ئاواز و بیر و فیکری وا دادەهێنێ هەموو شتێکی مەتریاڵی لە «بوون»دا کۆتایی دێ و ئەو ئاوازە هەر دەمێنێ، وەکو شاعیرانی سۆفیزمی پێشوو بۆی چوون.

٤

لە وەسفی شەودا ئاوات دەڵێ:

نووری ڕوخسارت وەدەرخە دەردی بێ دەرمانە شەو
زوڵمەتی زولفت لەسەر ڕووتە لە ڕۆژ میوانە شەو
دوێ شوکور مەردانە من ڕێم بردە ناو زولفی ڕەشی
تا بزانن خەڵکی موڵکی دڵ قەڵای مێردانە شەو
هەر لە مەغریب تا بەیانی بێ ووچان دێت و دەچێ
هەر لە دووی خورشیدی خاوەر وێڵ و سەرگەردانە شەو
کوێر و نابینایە ئێستا ئەو لە داخی ڕۆژی ڕووت
بۆیە ڕەشپۆش و فەقیر و مات و بەستەزمانە شەو
قەدری شەو چا بگرە چاوم شەمع و پەروانە دەڵێن
سۆز و گریەی شەمع هەر شەو سۆتنی پەروانە شەو
عاشق و مەعشووق لە ڕۆژدا خۆ دەپارێزن لە خەڵک
گەر پەنای چاکت دەوێ بۆ ئەو دووە بڕوانە شەو
هەستە (کامیل) بەسیە بێداری بڕۆ لێی دەرکەوە
تا ووڵات بێ دەنگوباسە و تا لە ڕۆژ میوانە شەو

شاعیرانی کورد زۆریان لەسەر شەو نووسیوە، بینین و هەڵوێستیان جیاواز بووە، داهێنانی هونەرییان ڕەنگاوڕەنگ بووە. ئەم لیریکەی ئاوات یەکێکە لە وەسفە ڕەنگین و سەرکەوتووەکانی بۆ شەو وتراون. لیریکەکە بەهەناسەیێکی سۆفیزمییانە نووسراوەتەوە. خەیاڵی نالی و مستەفا بەگی کوردی تێیدا بەدی دەکرێ. هەروەها هەندێ وێنەی شاعیرانی پێش خۆی دووبارە کردۆتەوە، بەڵام بەشێوەیێکی نوێ و داهێنانی هونەرییان تێدایە.

٥

لە وەسفی گوارەدا ئاوات دەڵێ:

چییە گوارە بە گوێ هەڵتاوەسیوە
سەرەوژێر و موعەللەق لەو نەدیوە

زەعیف و بێکەس و بێیار و هاودەم
بەبێ دەنگ و سەدا هەروەک هەتیوە
بەگوێ گیراوە وا زەرد هەڵگەڕاوە
وە یا لەو دەرک و بانە گوێت بڕیوە
لە ترسی ماری زولفت هەڵدەلەرزێ
لە بۆیە زەرد و زار و ڕاچەنیوە
عەجایب گیری کرد لەو جێگە سەختە
بەجێماوە بە تەنیا لەو پەسیوە
بەگوێ هەڵتاوەسیوە ئەو نەفامە
کەچی پێی وایە تۆ بۆ گوێت کڕیوە

ئەم وەسفە جوانە بێ وێنەیەی ئاوات بۆ گوارەی دلبەر لە شیعرێکی نالیدا بۆ وەسفی گوارە هاتووە. بەڕاستی پێویستە بووترێ شاعیر ئیلهامی لە ئیشارەتێکی نالی وەرگرتووە، بەڵام ئەوەندە وەستایانە ئیلهامەکەی داڕشتۆتەوە وێنەی نوێی دروست کردووە، لە ڕووی هونەرییەوە گەیشتوونەتە وێنە هونەراوییەکانی نالی بۆ ئەم مەبەسە.

ژیانی پڕ لە ئازار و نائومێدی

١

لە شیعرێکیدا ئاوات بەناوی «سکاڵا»وە دەڵێ:

گەر دەپرسی چۆنە (کامیل) کاکە دەردی کارییە
برسییە بێ هێزە گێژ و وێژە کاری زارییە
ڕۆژ حەواسی پێ نییە شەو خەستە وو تەنبەڵ دەڵێی
کۆڵەکێشی کردووە تاکو سەحەر هاوارییە
وا بڵاو و دەرهەم و لەتلەت بوو وەک زولفی بوتان
فیکر و ئەحواڵ و حەواسی عەینی تۆوی شارییە

غەیری کوندی ماڵ خراپ و ووشکەسۆفی ڕیش درێژ
کێ دەڵێ ئەم وەختە خۆشە گەرچی ئەمری بارییە
مام مەلاش ڕەببی کوتوپڕ بێ هەدادانی نییە
کاری هەر قوولە و هەرایە ئەم سەرە و ئەو خوارییە
خۆشییە لەو چونکە مانگی خێرە سەرفترەی هەیە
دەک بەزووخاوی ڕەشی بێ هەر بەفیکری زارییە
نان دەخۆم ئەمنیش بەقوزلقورتە جا زووخاومە
گەر دەپرسی چۆن دەژی (کامیل) ئەویش بێعارییە

ئەم شیعرەی ئاوات دوو مانا هەڵدەگرێ، یەکێکیان مانا ئاشکراکەیەتی، بێ گومان لە سەردەمی ژیانی ئازار و کەساسی و هەژاری دیوە ئەمە لایەنی مەتریاڵی ژیانەکەیەتی، هەر لەو کاتەشدا ناخۆشی لە ژیانیدا هەیە بەجۆرێکی دیکە، واتە ژیانی گیانی، لە هەردوو باردا شاعیر خۆشی و بەختیاری بەخۆیەوە نابینێ. سەرچاوەی ئەم مەینەتییەی لە مەلادا دەبینێ نوێنەری شەریعەت، لە لایێکی دیکە لە دەروێشی دەبینێ نوێنەری تەریقەت، بەلای ئەوەوە بەمانا تیۆرییەکانی شەریعەت و دەروێشی هەردووکیان بەهەڵە ڕۆیشتوون.

٢

لە لیریکێکی دیکەیدا دەڵێ:

بێ پاس و وەڕ و خوێڕی وەک سەگ لە قەسابخانە
بێ هۆش و سەراسیمە وەک مەستێ لە مەیخانە
بێ مەنزڵ و بێ جێگا شێواو و پەرێشانم
دانیشتوو لە جێگەی چۆڵ وەک کوندێ لەوێرانە
بێکارە وو بێچارە پەیتارە وو ئاوارەم
هەر تاوە لە لایێکم بێ جێگە وو بێ لانە
بێ زیکر و بە بێ تاعەت بێ فیکر و خەیاڵم من
دەخولێمەوە ڕۆژ و شەو لەو چۆڵ و بیابانە

بۆ پیـری لە کـارکـەوتوو لێـبـووردن و بەخـشـینە
بۆ (کـامـیـل)ی بێـچـارە چاوپۆشـیـیـە دەرمـانە

لە شیعری پێشوودا ئاوات هۆی پەژمـردەیی خۆی دەگەڕێنێتەوە بۆ وەعزی مەلا و هایی و هووی دەروێش، لەم شیعرەدا خۆی پیشان دەدا پێویستە دژی هەموو کـردەوەیـێکی ئاسـایی بێ، بەلای ئەوەوە شـتی ئاسـایی وشکە، بێ تامـە، بەئارەزووی عەقڵ و لۆجیکە، هەر شتێک بەئارەزووی چێژ و دڵ نەبێ کردەوەیێکی نابەجێیـە، لەبەرئەوە شـاعیر هەژار و شـێت و سـەگـە بەرەڵلا و دوور لە هەمـوو ڕەوشتێکی بەقانوون وەک کاری چاکە ژمێرراوە.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «هەڵاتنی شا» ئاوات دەڵێ:

سـەد بەهار ئێسـتـە بە قـوربانـی چلەی زسـتـانە
ڕۆژی ئازادی هەڵات کـاتی لە خـەو هەسـتـانە
نیشتمان بۆتە بەهەشت سەوزە وڵات و دەرودەشت
گـەرچی زسـتـانە بەڵام چەشنی بەهارسـتـانە
دوژمن کـەوتووە هەسـتـانی مـەحـاڵە و ئەسـتـەم
هەروەکـو پیـرە گـەمـاڵ کـەوت و لە بەردەسـتـانە
دەسـتـیـان بەستن ئەوانەی وەکـو سـەگ یانیگرن
با لە چاڵیـان بخـەن ئەو تاقـمـە چاوبەسـتـانە
کـەوتە دووی تەرمی ڕەزاخـانی کـەسـیـفی بابی
لێی گـەڕێن خـوێنمـژە هەر جـێگەیی گـۆڕسـتـانە
ئەی مـەلاکـانی بەڕێز ئەی گـەلی ئازا وو نەبەز
با لە بیـرو نەچێ قـەت کـردەوەی ئەو پەسـتـانە

لەگەڵ سەرکەوتنی کوودیتا ئیسلامییەکەی خومەینی لە ساڵی ١٩٧٩ ئاوات ئەم شیعرەی نووسیوە. میللەتانی ئێران ئەوەندە لە دیکتاتۆریەتی محەمەد ڕەزا شای

پەهلەوی بێزار بوون، پێشوازی گەرمی هەموو جۆرە گۆڕانکارییێکی ڕژێمی ئەو شایەیان دەکرد، لەبەرئەوە پێشوازیی کورد لە کوردستانی ئێران بۆ ئەم گۆڕانکارییە گەرم بوو. ئاوات ڕوو دەکاتە مەلا و ئاخوندانی ڕێبەری گۆڕانکارییەکە و ئامۆژگارییان دەکا خراپەی ڕژێمی شا لە بیر نەکەن و کردەوەیان لە چاکەی میللەت بێ.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «شەهیدانی بانە» ئاوات دەڵێ:

نیشتمان ئەمڕۆکە ڕەشپۆشی شەهیدی بانەیە
داغداری کردەوەی ئەو تاقمە خوێنڕێژانەیە
بۆ شەهیدی شاری بانە پیر و لاو گریانییە
نیشتمان ئەم ساڵە کە بۆ لاوەکان گۆڕخانەیە
کوردەکان! ئەی کوردەکان ئەی لاوی پڕ هێز و قەوەت
ڕۆژی سەندنی خوێنی ئەو جووتە شەهیدە جوانەیە
نیشتمان بانگو دەکا ئەی ڕۆڵەکەی کاوەی نەبەز
وەرنە مەیدان کاتی پڕدان و شەڕی پیاوانەیە
هەرکەسێ بۆ سەندنی تۆڵە لە مەیدان حازرە
نێوی ئەو هەر قارەمانە و مەردی ئەو مەیدانەیە
با بڕۆین پێی ناوێ ئیتر بیری داهاتوو بکەین
تانک و تۆپی ڕژێمی شای بێ شەرم هەمبانەیە

لە دوای سەرکەوتنی کوودیتا ئیسلامییەکەی ساڵی ١٩٧٩ لە ئێران، بەشی زۆری میللەتی کورد داوای مافی نەتەوەیی و مرۆڤایەتییان دەکرد، بەشێکی زۆر کەمیش لایەنگری دەسەڵاتی ڕووخاوی شا بوون، ئیتر هەردوو بەشی ئەم میللەتە لە لایەن دەسەڵاتدارانی تازە و لایەنگرانی شاوە بەربەرەکانی دەکران. لەبەرئەوە لە زۆر شوێنی کوردستان دەستدرێژی کرایە سەر کورد و گەلێکیان گوللەباران و تیرۆر کردن. یەکێ لەو کارەساتانە لە شاری بانە بوو. ئاوات ئەم شیعرەی بەم هۆیەوە هۆنیوەتەوە.

هەندێ وردەکاری

لە چوارینێکیدا ئاوات دەڵێ:

نامـــەکـــەت هات و دڵ گـــەشـــايەوە
ئاگـــــری دەروونم بەو کـــــوژايەوە
يەکجار گرنگ بوو گرێ پووچکەی دڵ
بە ووتەی خــــۆشـی تۆ کــــرايەوە

شاعیر چاوەنۆڕی نامە بووە لە خۆشەویستێکییەوە، وەرامی ئەو نامەیە خۆشییێک بووە بەم شێوە ساکارە شاعیر دەری بڕیوە. دڵی گەشاوەتەوە، ئاگری دەروونی کوژاوەتەوە، گرێی ناو دڵی کراوەتەوە.

لە چوارینێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

ياخودا کوێر بم لەمەولا گەر بە خۆشی دەرکەوم
يا بە ڕۆژ ساتێ بە بێ يادی شـەوانت بسـرەوم
ڕۆژهەڵات هەڵدێم وەکو دێوانە چونکە ڕۆژی من
مـوودەتێکە وون بووە لێم ئێستە مەمنوونی ئەوم

شاعیر بەشەو لەگەڵ دلبەر دایە، یاخود یادی دەکا، بۆیە ڕۆژی پێ خۆش نییە، بەناچاری ئەگەر تووشی ببێ هەمیشە یادی شەوانی تێدا دەکاتەوە. شاعیر لە ڕۆژ ڕادەکا، لێی دوور دەکەوێتەوە، ماوەیێکە ڕۆژ لە ژیانی نەماوە، واتە دلبەر لێیەوە نزیکە، کە دلبەر لێی نزیک بێ هەموو کاتێکی شەوە.

لە تاکێکیدا ئاوات دەڵێ:

وێستا بە تەرزی سەروێ لەرزی بە بای هەناسە
دەڕژا لە بەژنی بەرزی عیشوە بە جام و کاسە

پێش وێنەی شیعری ڕیتم و مۆسیقا و کێشی سووک سەرنجی خوێنەر ڕادەکێشێ، ئەوەی ئاوازی شیعرەکەی سووکتر کردووە گەمە ڕەوانبێژییەکانی هەندێ لەو وشانەیە کە دێڕە شیعرەکەیان دروست کردووە. دەنگەکانی «ز» و «س» ئاهەنگێکی تایبەتییان داوەتە وشەکان.

لەگەڵ نالی

شاعیر دەڵێ:

واعــیــزێ دەیگوت کــەسێ زانا بــێ تۆبـەی کــردووە
دڵ بـە وەعــزی وا کــەچی تۆپەی لـە تۆبـەی کــردووە
ئەو دەڵێ دوور بە لە یاری شـــۆخ و شـــەنگ و نازەنین
دوور لە یار شێتە کەسێ وەعزی لە گوێچکەی کردووە
هەرکــەسێ بۆی دەس بدا ســاتێ لـە ئامــێـزی گــرێ
تا لـە دونیــادا دەژی دڵخــۆشـــە ئۆخـــەی کــردووە
من شـــەوێکی گــرتمە ئامــێـز و کــەچی زەینم کــەدا
وا ڕەقــیــبی بەدمــەزەب لەولاوە کــۆشــمــەی کــردووە
تێکی دا عـــەیشم شکاندی هەم دڵم هـەم پیــاڵەکــەم
مــاوەیێک بوو مــارزەلیم ڕوون بـوو سـووســەی کـردووە
واعـیـز و سـۆفی و ڕەقیب هەرسێ لەگەڵ من دوژمنن
خــاســە مام سـۆفی لە کـاری ئێـمـە ڕەخنەی کـردووە
دڵ وەکــو تـەیرە کـــە دێتـــە دەرکی یار ســـۆفـی دەڵێ
بیکوژن وەیشــــووم لەســــەر وێرانە لانەی کـــردووە
کــوندەبوو بۆ خــۆیەتی بەو ڕیشـــەوە بەو تیــشـــەوە
ڕیشـەکـەی تیشـەی هەزار دەست و پـەلی پەی کردووە
هەر کـــەســـێکی گـــەر ئەڤــیندار و بریندار بێ دڵی
ســۆفـیـانی ڕیش درێژ خـوێنیـان لە کـاسـەی کـردووە
بۆ (ئیـمـامی) واعـیـز و سـۆفی و ڕەقیب فـەرقی نیـیە
دڵ بە دەست ئەو سیانەوە گوێت لێیە وەیوەی کردووە

لەگـەڵ خـوێندنەوەی ئـەم شـیـعـرە جوانـە شـیـعـرە ڕەنگینـەکـەی نالی دێتـەوە یادی خوێنەر:

گوڵبـونی قـەددت لە قـوبـبـەی سـینە غـونچـەی کردووە
غـونچـە بـەم شـیـرینیـیـە قـەت نەیشـەکەر نـەیکردووە

پـێوەندی نێوان ئەم دوو شیعرە ئاواز و ڕیتم و مۆسیقایە، لە مانادا دوو بەرهەمی شـیـعـری جـیـاوازن. نالی وەسـفی سنگ و مـەمکی تازە پشکووتووی کـچـێکی نەونەمامی تازە پێگەیشتوو دەکا، بەڵام ئاوات تەنیا خەریکی هێرش بردنە بۆ سەر واعیز و سۆفی و ڕەقیب، ئەمانە دوژمنی ئەو جۆرە دڵدارییەن کە شاعیر باوەڕی پێی هەیە. شـاعیر وەسـتـایانە هـەندێ ڕسـتـەی نالی گۆڕیوە بـۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو وێنە و مانایانەی دەیەوێ بگونجێن، چونکە ناوەڕۆکی هەردوو شیعرەکە جیاوازن، ئەوەی نالی وەسفی دلبەرە، ئەوەی ئاوات لە دژی واعیز و سۆفی و ڕەقیبە.

دیالۆجی دڵ و عەقڵ

ئاوات لە شیعرێکیدا بەناوی «شاری دڵ» دەڵێ:

من دەڵێم شـــاری دڵم باغ و گـــوڵســـتـــانە دەچم
عـەقڵ دەڵێ نا قـەسـەبەی شۆڕشی مـەسـتـانە نەچی
من دەڵێم نوخـــتـــەیی ئەو ڕەوزەیی ڕیزوانە دەچم
ئەو دەڵێ نا ڕەشـە جـێـڕاوگـەیی شـەیتـانە نەچی
من دەڵێم مـــەسکەن و ئارامگەیی جـــانانە دەچم
ئەو دەڵێ ســـەربەســـەری تێکچـــووە وێرانە نەچی
من دەڵێم جـێگەیی هەر شـێت و جـونوونانە دەچم
ئەو دەڵێ نا زەدەیی پەنجـــــەیی پەریانە نەچی
من دەڵێم مـــەرکـەزی ئەســـراری حـەریفـانە دەچم
ئەو دەڵێ جـێـتـەمـەعی چاوی حـەسـوودانە نەچی
من دەڵێم وەختی خـەتەر مـەئمـەن و قـەڵغـانە دەچم
ئەو دەڵێ کـونکونە جـێگەی سـەرە پەیکانە نەچی
لەم هەمـوو چوون و نەچوونە سـەری سوڕما (کامیل)
من دەڵێم جـــوانە بچم ئەو دەڵێ وا جـــوانە نەچی

دڵ ڕەمـزی سـۆفـیـزمـە، عـەقڵ ڕەمـزی ئاینە، یەکـەمـیـان سـەربەسـتی و ئازادییـە، دووەمیان قانوون و دەستوورە. لەم شیعرەدا ئاوات دیالۆجێکی دروست کردووە،

شاعیرانە هەندێ لایەنی ئەم دوو ئیدیۆلۆجییەتە ڕوون دەکاتەوە. بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکا یا نەیکا لایەنگری فەلسەفەی سۆفیزمی کلاسیکیی کۆزمۆسییە، ئەگەرچی ئەم شیعرە و هەندێ لە شیعرەکانی دیکەی ناچنە ناو داهێنانی سۆفیزمی کۆزمۆسییەوە، بەڵام لە مێژووی مەسەلەکە گەیشتووە، لەبەر ئەو توانیویەتی وەسفی بکا و هەندێ لایەنی ڕوون بکاتەوە. بۆ ئەمە شاعیر لە نیوە دێڕی یەکەمی هەموو دێڕە شیعرێک هەڵوێستی خۆی دەخاتە ڕوو وەکو سۆفییێک، لە نیوە دێڕی دووەمی هەموو دێڕە شیعرەکان هەڵوێستی لایەنگری ئایین یا عەقڵ، یا واعیز دەخاتە ڕوو بەزمانی کەسێکی لە دژی بیروباوەڕی سۆفیزم بێ و لایەنی عەقیدەی ئایین بێ، هەر ئایینێک. بەم جۆرە دڵ لە لای سۆفی دەبێتە مەڵبەندی باغ و گوڵستانی بەهەشت و وڵاتی خۆشەویستان و شێتان و جێگەی نهێنیی دڵداران و پەنای خۆشاردنەوە و لە بەرچاوی ونبووان. کەچی عەقڵ دەڵێ دڵ جێگەی شۆڕشی سەرخۆشان و مەڵبەندی شەیتان و حەسوودانە.

ئەم شیعرە و هەندێ شیعری دیکەی ئاوات وەکو شارەزایێک لە فەلسەفەی سۆفیزمی کۆزمۆسی دەیخەنە ڕوو. ئەم بەشە شیعرانەی هیچ جۆرە تەنگوچەڵەمەیێک دروست ناکەن لەگەڵ شیعرە ئایینییەکانی کە لە ڕووی داهێنانی هونەرییەوە لە پلەیێکی بەرز دان و هەموو مەرجێکی جوانکارییان تێدا هەیە.

لەگەڵ وەفایی و شیرین تەشی دەڕێسێ

ئاوات لە قەسیدەیێکی پێنجین بەناوی «یارم تەشی دەڕێسێ» بەم پێنجینانە دەست پێ دەکا:

زولفی ڕەشی لەسەر ڕوو وەک نیلۆپەڕ لە ئاوا
پەخش و بڵاو و ئاڵۆز لوول و درێژ و تاتا
هاوریشمێکی خاو بوو بە ناز و عیشوە بای دا
وەک ماری زامدار بوو هاڵا لە بەژن و باڵا
کۆشی دەکرد بەلادا یارم تەشی دەڕێسێ
کوانێ خوری شەکی کاڵ بکرم بە ڕووحی شیرین
بیدەم بە دەستی یارم بایدا بە ناز و تەمکین

شی کـاتەوە بـە شــانە بە قـامکی نەرم و ڕەنگین
بیــدا ئەویش بە نووکی تەشی جـوان و نەخـشین
بـۆ پـارچەیێکی پـەشـــمین یـارم تـەشی دەڕێسـێ

مـــەحـــبـــووبی نازدارم گــرتی تـەشی بـە دەســتی
ڕیسی مەحەببەت و مەیل خاو بوو بە گرژی ڕستی
گــرێی دڵان پســانـدی بە لێـو و دەســتی بەســتی
توولی ئـەمـەل درێژ بوو سـەنگینی کـرد و خـستی
بـۆ دانـەوی بـە چوســـــتی یـارم تـەشی دەڕێسـێ

لە بـاغی سـێـو و هـەرمێ قـەدەم قـەدەم بە نـەرمی
دەچێتە پێش لە گوڵزار بە سەبری جوانە شـەرمی
لـە باوەشـی بـە پیــتی دەگـــرێ دڵان بـە گـــەرمی
بولبــول دەهاتە ســـەیری لە کــاتی بـەزم و ڕەزمی
بـەو لارولەنجـــەی حـــەتمی یارم تـەشـی دەڕێسـێ

ئاوات ئـەم پێنجـینەی لـەسـەر هەوای پێنجـینە بەناوبانگەکـەی وەفـایی داناوە و ئیلهامی لەو وەرگرتووە:

تـایـێـکی ڕیشـــەیی دڵ بـە نووکی غــەمــزە دادا
دەسـتـێکی بۆ ســەمـا برد ڕووبەندی مـاهی لادا
نافـەی گوڵی بەدەر کـەوت عـەتری بەدەم سـەبادا
بـاریک و لـووس و نازک وەک زولفی خـاوی بـادا
وەک شـاخـی گوڵ بەلادا شـیرین تـەشی دەڕێسێ

لەیەکـچوون لەم دوو شـیـعرەدا لەوەدا دەبـینرێ هەردووکیـان لەسـەر سـیـسـتـێمی پێنجین دانراون لەسـەر یەک کێش هۆنراونەتەوە، ڕستەی دووەمی نیوە دێڕی دوایی هـەمـوو بەندەکـان لای وەفـایی «شـیـرین تـەشی دەڕێسێ»یـە و ئاوات کـردوویـەتی بە«یارم تەشی دەڕێسێ». بـەناوەرۆک هـەردووکـیـــان دەچنە نـاو خـانـەی وەسف و دڵدارییـەوە، بەڵام لای وەفـایی وێنەی شـیـعری کراوەی مـێـبازی (ئیرۆتیک) هـەیە.

لەبەرئەوەی هەردوو شیعرەکە پێوەندییان بەبزووتنەوەی میکانیکی تەشی ڕستنەوە هەیە، هەردوو شاعیر وێنەی جوانی ڕستنیان دروست کردووە لە بزووتنەوەی دەست و ڕان و بادانی تەشی و دروستکردنی داو لە لایەن شیرینی دلبەری وەفایی و یاری ئاوات. وێنەکانیان لە بابەت کارێکەوەیە، کەچی لە یەکتری جیا دەبنەوە.

ئاوات پێنجینەکەی بەم بەندانە کۆتایی پێ دێنێ:

کـۆڵان و کـووچەیی دێ دەڕوا بـە ناز و عـیـشـوە
دەگرێ لە پیر و لە جوان ئەو شـۆخە باج و ڕیشـوە
جـحـێڵ بە زولفی لوولی دەکـا لـغـاو و ڕەشـوە
بەو مـەکـر و فـێڵ و حـیلەوە دیارە مـەیلی بە شـوە
فـیکرێکی بیکری کـردووە یارم تـەشی دەڕێسێ
هۆنراوەکـەی من ئەو حـەل خـاوێن و بی بنووکـە
وا ڕیسـەکـەی بە دەسـتی مـەسـتێکی تازە بووکـە
ڕازیم بە سـەردڕی وی دا پێی بڵـێن بە سـووکـە
دەیکەم بە چۆغە بۆ خـۆم بیرێسـە هەسـتـە زووکە
تۆزێ بـە نووکـە نووکـە یارم تـەشی دەڕێسێ
کـاکی (ئیـمـامـی) ڕەنگە چۆغـەت هەمـوو دڕا بێ
بەشـێـتی ڕیسی ڕسـتی مـەعلووم دەبێ پسـا بێ
پرسـە لە کـاکی جـۆڵا داخـوا لە بۆی کـرا بێ
دوێنێ گلەم کـە لێ کـرد ڕەنگە دڵی شکا بێ
قـەی ناکـە بێ بەڵا بێ یارم تەشی دەڕێسێ

لەم بەندانەدا شاعیر هەندێ لە بزووتنەوەی تەشی ڕستن لادەکەوێ و دەکەوێتە سەر وەسفی یارە جوانەکەی و ئەوە دەردەبڕێ شۆخی نازەنین ئارەزووی شووی هەیە و لە دڵدار دەگەڕێ، بەڵکو یەکێک لەو هەرزانەی ناو کۆڵان کە بۆی شێت بوون دەستی بکەوێ. ئینجا شاعیر لەمەش لادەدا و بیر لە ڕانک و چۆغە دڕاوەکەی دەکاتەوە بەڵکو لەو داوانەی یاری نازدار دەیانڕێسێ جۆڵا پارچە قوماشێکی بۆ بچنێ و بیکا بەڕانک و چۆغە.

خاسە کەو

«خاسە کەو» ناوی شیعرێکی ڕەندە، ئاوات بەم جۆرە دەستی پێ دەکا:

خاسە کەوێ لەو کەژە هەڵنیشتووە
خاڵی ڕەش و سووری بە جووت ڕشتووە
ڕاوچی هەموو لەو کەوە دەرکەوتووە
بۆچی دزە جەردەیە کێی کوشتووە!
کێهە کەسی ئەو لە ژیان خستووە
ماڵ و مەڕ و زێوەری کێی بردووە!
باعیسی قەتلی چییە بیستوویەتی
ژینی بە سەربەستییە ویستوویەتی
داوی چەقاند تاوەکو ئەو پێوە بێ
چاڵ کە نە خۆی پێوە دەبێ جێ بەجێ

خاسە کەو لە کوردەواریدا بەکەوی ڕەسەن دەوترێ، ئەم باڵندەیە ڕێزێکی تایبەتی هەیە لە لایان. ئاوات جوان بۆ ئەوە چووە کە کەوی کردووە بەڕەمزی سەربەستی و ئازادی ئەوەی میللەتی کورد کۆشش و خەباتی بۆ دەکا، ئەم هەڵبژاردنەی سەرکەوتنێکی هونەروەرانەیە، چونکە باڵندەی کەو و میللەتی کورد هەردووکیان ڕەسەنن. ڕاوچی دوژمنی کوردە، کە بۆ ڕاوی کەو هاتووە، ئەگەر بەسەریدا زاڵ بێ مانای لەناوچوونی ئەو میللەتەیە.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

چاکە کە داودۆزە شوکور خاسە کەو
دیوییە وورپایە بە ڕۆژ و بە شەو
بۆچی کەویش مافی ژیانی نییە
حەققی کەژ و کێوی جوانی نییە
بۆچی ئەویش بۆتە برا کوردەکان
نابێ هەڵێنێ نەفەسێکی ژیان!

بێـــتـــەوە بەردەست بـە بێ بـاڵ و پەڕ
پێبکەنێ بیـبـەنە قـەسـری قـەجـەر!
دەک نەفـەسو بگری ئەجـەل جێ بەجێ
وا کـە نـەتان بێ قـەوەتـی دەست و پێ

لەم دێڕانەدا شـاعیـر کـورد و کەو بەیـەک دیارده حسێب دەکا، ڕاوکردنی کەو دیل کردنـی کـوردە، هـەر لەو کاتەشـدا لە یەکـتـرییـان جیـا دەکاتەوە بەمـەبەسـی دوژمن زیاتر بۆ دیل کردنی کـورد هـەوڵ دەدا، بەسـەرسـوڕمانەوە دەڵێ ئەگەر کـورد خـەتای هـەبێ، خـەتای کەو چییە، ڕەمـزی کـوردەوارییـە! بۆ لە نـاو ببـرێ. لە ناو دێڕەکـانـدا ئاماژە هـەیە بۆ قەسری قەجەر، ئەمە بەندیخانەیێکی ترسـێنەری دۆزەخ ئامێزە لە تاران لە هـەمـوو دەور و ڕۆژگارێکدا کـورد و ئازادیـخـوازانی دیکەی ئێـرانـی تێیـدا ئازاریان چەشـتـووە و لە سێـداره دراون. ئیـتـر شـاعیـر ئـەوە دەردەبڕێ دوژمن یا ڕاوچی لەو کـاتەی کـورد زینـدانـی دەکا لە قـەسـری قـەجـەر، دەیەوێ کـەوی ڕەمـزی شـاخـەکانی کوردستانیش لەوێ بەند بکا.

ئاوات بەم دێڕانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

خــاوەنـی ئـەو کــێـــو و کـــەژە هـەر کـــەوە
نـەزم و نیـــزامـی کـــەژ و کـــێـــو هـەر بـەوە
لێـی گـــــەڕێ بـا بـاڵ و پـەڕی جـــــوان بکـا
لـەو کـــەڵە بـا بـانگـی ڕەفــــیـــــقـــــان بکـا
بێنـەوە کـــانـیـــــاوێ بخـــۆن ئـاوی ســـــاف
بـۆ گـــــورەیـی ســــەر بـنێ بێنـە مـــــەســـــاف
لێـی گـــەڕێ دەنـدووکـی بە بـەرد تـیـــژ بکـا
غـــوڕڕە بکـا و بانگـی کـــوڕ و کـــیـــژ بکـا
کـــوڕ بە گـــورە گـــوڕ وەکــو شـــێـــر و پڵنگ
کـچ بـە شـنـە شـن بـە خــــرینگە خـــــرنگ
بێن و بڵـــێن خـــاوەنـی کـــێـــوان ئـەمـــەین
ســووره دەنـووکمـان بـە دەنـووک شـەڕ دەکـەین

خـــاوەنی ئەم خـــاســـە کــەوەش هـەر دەڵێ
ڕاوچـی دەبێ لەم کـــــەژ و کـــێـــوە هـەڵێ

لە دواییدا ئاوات گەشبینانە کۆتایی بەشیعرە جوان و پڕ سـۆزەکەی دێنێ، بەوەی تەلیسمی ئەفسانە سیمبۆلییەکە دەشکێنی و ئەوە دەردەبڕی کەو هەیە، کوردیش هەیە، هەردووکیان یەکێکن و خاوەنی ئەم شاخ و هەردانەن کە کوردستانیان پێ دەڵێن، هەردووکیان جەنگاوەرن، کورد بەخەنجەری سووری دەستی، کەو بەدەنووکی سووری بەهەسانی شاخ تیژی دەکا، هەردووکیان بانگی یەکتری دەکەن، خاسە کەو بانگی کیژ و کوڕ دەکا، کورد بانگی خێڵی کەو دەکا. بەم جۆرە دوژمن و ڕاوچی دەرەقەتی خێڵی کورد و کەو نایەن، بۆیە پێویستە هەڵێن و ئەو کەژ و کێوانە بەجێ بێڵن.

***

کامیل کوڕی سەید عەبدولحەکیم ئیمامی زەنبیلی ئاوات، شاعیرێکی ڕەسەنی کوردە، لە سۆزی ناو دڵ و ڕاستیی ناو مێشکی نەچۆتە دەرەوە. شیعری بۆ ئەوە وتووە کە بەدڵی بووە.

بەڕوخسار و ناوەرۆک شیعری بۆ هەموو بابەتەکانی کۆمەڵی کوردەواری وتووە. شارەزای مێژووی ئەدەبی کوردی بووە، شاعیرە گەورەکانی کورد کاریان لێ کردووە، لە نزیکەوە شاعیرانی دەوروبەری سەردەمی ژیانی خۆی ناسیوە. بۆ زۆربەی مەبەسە گرنگەکانی شیعری کلاسیکیی کۆن و شیعری میللی وتووە، بەتایبەتی لە وەسف و دڵداری و شیعری ئایینی و وەسفی سۆفیزم و شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی سەرکەوتوو بووە. بەدرێژایی ژیانی بەبێ شیعر هەڵی نەکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو شیعرەی لە بەردەست دایە ئەگەرچی کەم نییە، بەڵام هێشتا تەواوی بەرهەمی شیعری ئەو نییە. ئاوات یەکێکە لە شاعیرە بەدیمەن و بەرچاوەکانی میللەتی کورد لە سەدەی بیستەمدا.

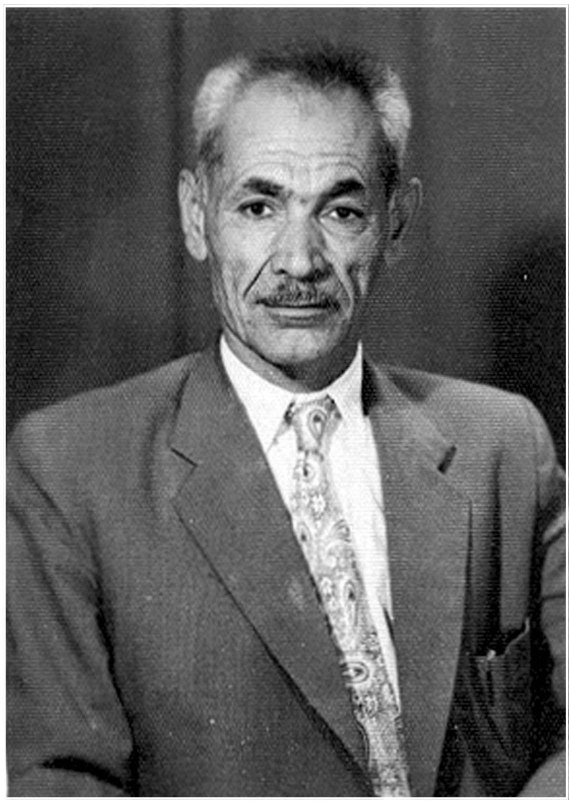

گۆران

بەشی سی و چوارەم

گۆران

١٩٠٤ – ١٩٦٢

ئێستا ئەوا هەرچی بڵێی نیعمەت و نازە
هەمووی ئەدا بە یەک دڵۆپ فرمێسکی تازە
لەبەر دەرگای چاوی ڕەشا بلەرزێ و بڵێ
دەستی زۆردار سەد سەر ئەکا ناگاتە دڵێ

ژیانی

عەبدوڵڵا کوڕی سلێمان بەگ کوڕی عەبدوڵڵا بەگە، باوکی بەسلێمان بەگی کاتب فارسی ناوبانگی دەرکردبوو. لە ساڵی ١٩٠٤ لە هەڵەبجە لە دایک بووە. بنەماڵەی بەبنەچە دەچێتەوە سەر ناوچەی مەریوان. باپیری هاتووە بۆ هەڵەبجە و ئەوێی کردووە بەجێگەی بنەماڵە و خۆیان بەعەشرەتی جاف دەزانن. لە سەردەمی باپیرییەوە بەخەڵکی هەڵەبجە و سلێمانی ناسراون. عەبدوڵڵا لە سەردەمی بوونی بەشاعیر ناوی «گۆران»ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعر. وا باوە ڕەشید نەجیب (فەرامەرز) ئەم ناوەی بۆ دۆزیوەتەوە وەک نوقولانەیێکی پیرۆزی هۆزی گەورەی گۆرانی کورد. بەم ناوە ناوبانگی دەرکردووە کەچی وەک نازناو زۆر کەم لە شیعریدا بەکاری هێناوە.

خوێندنی بەرایی لای باوکی و لە دواییدا لە حوجرەی مزگەوتی پاشا بووە لە هەڵەبجە. تا قۆناغی فەقێیەتی بەرنامەکانی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە. لە سەردەمی داگیرکردنی هەڵەبجە لە لایەن ئینگلیزەوە لە ساڵی ١٩١٩ ماڵیان گواستۆتەوە بیارە، زۆر لەوێ نەماونەتەوە و گەڕاونەتەوە هەڵەبجە. لەو ساڵەدا باوکی کۆچی دوایی کردووە، لە قوتابخانەکانی دوای داگیرکردنی ئینگلیز

خوێندوویەتی. لە ساڵی ١٩٢١ کە پۆلی چوارەمی قوتابخانەی سەرەتایی تەواو کردووە برای کوژراوە، بێ کەس ماوەتەوە ناچار لەگەڵ عەبدولواحید نووری خاڵۆزای چۆتە کەرکووک و لە قوتابخانەی عیلمییەی ئەو شارە خوێندوویەتی. نەیتوانیوە لەم خوێندنەدا بەردەوام بێ و لە ساڵی ١٩٢٢ وازی لە خوێندن هێناوە، ماوەی سێ چوار ساڵ دەسکورتی بەخۆیەوە دیوە تا ساڵی ١٩٣٧ بەمامۆستا دامەزراوە و لە هەندێ لە ئاوایییەکانی ناوچەی هەڵەبجە مامۆستایی کردووە، لە پاشانا جێی کاری گواستۆتەوە کارگێڕی ڕێگەوبان بووە بەچاوەشی کرێکاران، لەمەدا تۆفیق وەهبی یارمەتی داوە.

لە ڕۆژگارانی جەنگی دووەمی گێتی بۆ ماوەیێک لە ئەیلوولی ١٩٤٢ تا کۆتایی ساڵی ١٩٤٤ لەگەڵ ڕەمزی قەزاز و ڕەفیق چالاک لە ئێسگەی ڕادیۆی ڕۆژهەڵاتی نزیک لە شاری یافا لە فەلەستین کاری کردووە. ئەم ئێسگەیە لە لایەن ئینگلیزەوە بۆ پرۆپاگەندەی جەنگ لە دژی ئەڵمانیای هیتلەری دامەزرابوو. لە دوای جەنگ گۆران گەڕایەوە سەر کاروباری خۆی لە کارگێڕیی ڕێگەوبان لە هەولێر. لە ساڵی ١٩٤٩ لەو کاتەی قاسەی ئەم کارگێڕییەی بەدەستەوە دەبێ ڕۆژێک لەپڕ پشکێنەری دارایی لە وەزارەتی ڕاگەیاندنەوە لە بەغدا دێتە هەولێر و لە قاسەی بەردەستی گۆران دەپێچێتەوە، هەندێ پارەی لەوەی پێویست بووە لە ناو قاسەکەدا پێ کەم بووە. بەپێی دەستووری ئەو کاتە دەستی گۆران لە کاروباری ڕەسمی دەکێشرێتەوە، لە ماڵ دادەنیشێ تا ئەنجامی دادگا. بەڵام نیوەی مووچەی وەردەگرێ تا بڕیاری دادگا دەردەچێ. شاکر فەتاح هەوڵی زۆری بۆ دەدا حوکوومەت بەوە ڕازی بێ هەرچۆنێ بێ ئەو پارەیە کۆ بکرێتەوە و بخرێتە ناو قاسەکەوە بەڵام ئەمەی بۆ ناچێتە سەر.

ماوەی دوو ساڵێک بێ ئیشوکار گۆران بەهەژاری ژیانی لە ماڵ دەباتە سەر، پەرێشانترین سەردەمێکی هەموو ژیانی بووە تا ساڵی ١٩٥١ لە هەولێر دادگایی دەکرێ، پاش ئەوەی خۆی دان بەکردەوەکەی خۆی دادێنی و فەرمانی بەندکردنی بۆ دەردەچێ، هەر ئەو ڕۆژە پاش نیوەڕۆ دەست بەکەلەپچەوە لەگەڵ دوو پۆلیس ڕەوانەی بەندیخانەی مووسڵ دەکرێ. لەوێ دەکەوێتە ناو دز و پیاوکوژانەوە، بەڵام زوو بەندە سیاسییەکان بەتایبەتی ئەوانەی لەسەر ئاشتیخوازی تاوانبار کرابوون، دەگەنە فریای و کارێکی وا دەکەن کەسێکی ڕۆشنبیر و شاعیرێکی دیاری وەک

گۆران لە بەندیخانەدا بگوێزرێتەوە لای ئەوان و لەگەڵیاندا بژی.

لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥٢ لە بەندیخانە ئازاد دەبێ و ڕوو دەکاتەوە سلێمانی و لە ڕۆژنامەی «ژین» دادەمەزرێ. لەو ڕۆژنامەیەدا دەمێنێتەوە تا ئەیلوولی ١٩٥٤ بنەماڵەی پیرەمێرد بەسیاسەتی گۆران ڕازی نابن وەکو کەسێکی ئاشتیخواز و هەڵگری بیروباوەڕی مارکسی، لەبەرئەوە دووری دەخەنەوە. لە ١٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٤ لەگەڵ هەندێ لە ئاشتیخوازانی سلێمانی دەگیرێ و لەسەر سیاسەت فەرمانی ساڵێک بەندکردنی بۆ دەردەچێ. ماوەکە لە بەندیخانەکانی سلێمانی و کەرکووک و کووت و بەعقووبە و نوگرەت سەلمان دەباتە سەر. ساڵێکیش لە ژێر چاودێریی پۆلیس لە بەدرە دەژی و لە ١٢ی ئەیلوولی ١٩٥٦ ئازاد دەبێ. ماوەیێک لە بەغدا ژیانی دەباتە سەر لە ئەمینداریی پایتەخت (شارەوانی بەغدا) بەهۆی ڕەفیق حیلمییەوە دەکرێ بەچاوەشی کرێکارانی بیناسازی. هەر لەو ماوەیەدا لە پایزی ١٩٥٦ ئاشنایەتی لەگەڵ شاعیری ناسراوی عیراقی بەدر شاکر سەییاب پەیدا دەکا. لە ١٧ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥٦ بۆ دواجار دەگیرێتەوە و دادگای عورفی کەرکووک فەرمانی سێ ساڵ بەندکردنی بۆ دەردەکا. ماوەکە لە بەندیخانەکانی کەرکووک و بەعقووبە دەباتە سەر تا لە ڕۆژی ١٠ی ئاغستۆسی ١٩٥٨ پاش کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی بەغدا لە بەندیخانە ئازاد دەبێ. گۆران زیاتر وەک نیشتمانپەروەر و خەباتگێرێک لە دوای دەرچوونی لە بەندیخانە لە سلێمانی پێشوازی دەکرێ. بۆ ماوەیێک لە کۆواری «شەفەق» کار دەکا، لە کەرکووکەوە گواسترابووەوە سلێمانی بەناوی «بەیان» بڵاودەکرایەوە. لەو سەردەمەدا گۆران بەڕەسمی لەگەڵ نوێنەرانی ڕێکخراوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی عیراقی سەردانی یەکێتیی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە و کۆماری چینی میللی و کۆریای دیمۆکراتی کردووە.

لە ساڵی ١٩٦٠ کراوە بەموحازیری ئەدەبی کوردی لە کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای بەغدا، لە ڕۆژنامەی «ئازادی»یش بووە بەئەندامی دەستەی نووسەران. لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٢ تووشی نەخۆشیی شێرپەنجەی گەدە بووە. لە نیسانی ئەو ساڵە بۆ تیمارکردن چووە بۆ مۆسکۆ. ماوەی چەند مانگێک لەوێ ماوەتەوە و ئینجا گەڕاوەتەوە نیشتمان. لەو سەردەمەی لە مۆسکۆ بوو ئارەزووی دەکرد ڕێگەی بدەن بۆ ساڵێک یا دوو ساڵ وەک کارگەری زانستی لە بەشی کوردناسی

ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی لە سانت پیترسبورگ (لنینگرادی ئەوسا) وەربگیرێ. بەشی کوردناسی و ئەنجومەنی زانایانی ئامۆژگا لە سانت پیترسبورگ و ئەکادیمیەی زانستی لە مۆسکۆ هەموویان بڕیاریان دا ئارەزووی گۆران بهێننە دی، بەڵام مەسەلەکە سەری نەگرت لە دوای ئەوەی زانییان نەخۆشییەکەی کوشندەیە و بەوەڕا ناگا ساڵێک یا دوو ساڵ لە ڕووسیا بژی. گۆران بەمە زۆر دڵگیر بوو، هەڵوێستیشی ڕەشبینیی تێ کەوتبوو بەرامبەر بەدەسەڵاتی سۆڤیەت. ئیتر تا کۆتایی ژیانی نەیزانی مەسەلەی جێبەجێ نەکردنی ئارەزووی لەبەر نەخۆشی بوو.

لە دوای گەڕانەوەی لە مۆسکۆ ماوەیێکی کەم لە بەغدا دەمێنێتەوە، ئیتر ئەویش بەجێ دێڵێ و دەگەڕێتەوە سلێمانی و لە ڕۆژی ١٨ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦٢ لە سلێمانی کۆچی دوایی دەکا.

قۆناغەکانی بیری شیعرایەتی گۆران

گۆران لە ساڵی ١٩٢٩ لە مەشقی شیعر نووسین لەسەر پێ وەستاوە، لەوکاتەوە تا کۆچی دوایی لە شیعر وتن نەوەستاوە. ژیانی شاعیر لە ڕووی بیری شیعرایەتییەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شاعیری ئافرەت و جوانی: دەتوانرێ ئەو وەسفەی نێوەندی ئەدەبی بۆ گۆرانی کردووە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا «شاعیری ئافرەت و جوانی» ببێ بەپێوانە بۆ ناسینی ئەم شاعیرە. لە بنەڕەتدا شاعیرییەتی گۆران لە بازنەی ئەم ڕستە کورت و جوانەدا کۆدەبێتەوە. شاعیر بەشیعر پەیکەری ژن دروست دەکا. کارەکەی وەکو هونەروەری شێوەکارە کە پۆرترێتی ژن بەفڵچەی ڕەنگاوڕەنگ دەکێشێ، یا پەیکەرتەراش هەیکەلی ئەو ژنە دەتراشێ. ئەو شیعرە، ئەو وێنەیە، ئەو پەیکەرە یەک سیمای هەیە کەچی لە هەر خوێندنەوەیێکدا مانایێک دەبەخشێ. ماناکە ڕووکەشە جوانیی مەتریالیی ژن ڕوون دەکاتەوە. قووڵی تێدا نییە، بنەوەی نییە، خوێنەر تووشی دڵداریی زەمینی یا مەجازی دەکا. خەیاڵ ئەو شیعرە وەردەگێڕێتە واقیع و وێنەی مەتریالی لە مێشکدا دروست دەبێ، لە دواجاردا دەبێتە سەرچاوەی ماچ و مووچ و چوونە ناویەکی نێر و مێ. سروشت لای گۆران لە لایێک پەین و هەویرترشی دروستکردنی پەیکەری ژنی جوانە، لە

لایـێکی دیکەوە بۆ خـۆی دەبێـتـە مـایەی بیناسـازییـێکی تازە گـۆران وەک میعمارێکی هونەروەر و هەڵکەوتوو دەکەوێتە بەرچاو.

گۆران پارێزگاری هەندێ نەریتی کوردەواری کردووە، هەروەها هەندێ نەریتی ئەوروپای وەکـو خـۆی وەرگرتووە، هەنـدێ جـاری دیکەش تێکەڵ بـەهـی کوردی کردووە، بەهەمـوو جۆرێک هونەرێکی نوێی لە ئەدەبی کوردیدا دروست کردووە لە ڕووی وەسـفی ژن یـا وەسـفـی سـروشت و لـە دواجـاردا تـێکەڵ کـردنیـان. نوێکردنەوەکەی زیاتر لەمەیاندا دەکەوێتە بەرچاو.

٢- شـاعیـر و ئیدیۆلۆجییـەتێکی دیاریکراو: گـۆران تا سـاڵی ١٩٤٩ شـاعیـری «ئافرەت و جوانی» بوو، تا دوایی ژیانـی ئەم سیـفەتەی لە دەست نەدا. لەگەڵ ئەوەشدا شـاعیـری کوردایەتی و هۆگری سروشـتی کوردسـتـان بوو. ژیانی کـۆمـەڵایـەتی و زەبروزەنگی دەسـەڵاتی کـاربـەدەست و دەرەبەگ ڕەنگی لە شیعری دابووەوە و بەرهەمی شیعری درامی کەم نەبوو.

لە ساڵی ١٩٤٩ شاعیر «بووکێکی ناکام» و «شەوێک لە عەبدوڵڵا»ی هۆنیوەتەوە. یەکەمیان باس لە شەڕی کوڕی جووتیار دەکا لە دژی ئاغا لە پێناوی کچی جوانی ڕەنجبەر. دووەمیـان وەسفی کابێرێیێکی ئوروستوکراتیی ئەوروپاییانە دەکا لە بەغدا. لەو سـاڵەدا لە دوای نووسینەوەی ئەم دوو بەرهەمـە نایابە گۆران گەیشتە لووتکەی داهێنانی شیعری. لە ساڵی ١٩٤٩ بەمـلاوە گۆران لە لووتکەی پیرناسی بارەگای خواوەندی شیعری ئەفسانەی گریک هاتە خوارەوە.

لە دوای ئەمـە بەرهەمی ئەو دە دوازدە سـاڵەی قۆناغی دووەمی شیـعری گۆران دەکـرێ بەدوو بەشـەوە. بەشـێکی کـەمی بەرهـەمی دەچێـتـە خـانەی ڕیالیـزمی کـۆمـەڵایەتییـەوە، لێـرەدا پـارێزگـاریی ئـەو جـوانکارییـە بەرزەی کـردووە کـە لە سـەرانسـەری شیـعری گۆراندا بـەدی دەکرێ. کەچی بـەشی زۆری شیـعری ئەم قۆناغەی دەچێتـە خانەی شیـعری سیاسییـەوە وەک دروشمێک بۆ پرۆپاگەندە لە پێناوی چاکـەی پارتییـێک یا دەوڵەتێک یا ڕیژیمێک، دوور لە گیـانی جوانکاری و داهێنانـی وێنەی بەرزی شیـعری. ئەو بۆچوونانەی گـۆران لەم جۆرە شیـعرانەدا هەموویان ڕەت ناکرێنەوە، لە بەشێکی کەمیاندا جوانکاری هەیە و ئەدەبی کوردی دەوڵەمـەند کردووە. ئەو زۆرەی ڕەت دەکرێنـەوە گیـانی شیعرایەتییـان تێدا کەمـە، لەبەرئەوە لە شیعری پەروەردەیی (تەعلیمی، دیداکتیکی) نزیک دەبنەوە.

شیعری گۆران لە ڕووی ڕوخسارەوە

گۆران یەکێکە لەو شاعیرانەی زۆرترین بەحری عەرووزی لە کێشی شیعردا بەکارهێناوە، هەروەها پارێزگاریی یەکێتیی قافیە و پاش قافیەی کردووە. لە بەحرە عەرووزییەکاندا ئەمانەی بەکارهێناوە: هەزەج، موجتەس، موزاریع، ڕەمەل، خەفیف، موتەقاریب، ڕەجەز. زیاتر لە چل پارچە شیعری لەم بابەتەی هەیە.

لە کێشی شیعری سیلابی خۆماڵیدا دەوڵەمەندە، هەموو جۆرە کێشەکانی بەکارهێناوە، بەتایبەتی کێشەکانی دە و هەشت و حەوت بڕگەیی و ئەوانی دیکەش. لە ناو ئەمانەدا بەزۆری دە بڕگەیی بەکارهێناوە. گۆران یەکێکە لەو شاعیرانەی دەوری گرنگیان هەیە لە بەپەتی کردنی زمانی کوردی لە نووسینی ئەدەبیدا (شیعر و پەخشان). هەروەها وشەی ساکار و مانا لە ڕوو و ڕستەی کورت و ئاسان بەکار دێنێ. ئەم کارەی تەنیا زمانی ئەدەبی دەوڵەمەند نەکردووە بەڵکو زمانی ستانداردی کوردی بەگشتی کەڵکی لێ وەرگرتووە.

لە ڕەوانبێژیدا گۆران داهێنانی دەست خستووە. هەندێ جار پەنای بردۆتە بەر ڕەوانبێژیی کلاسیکیی شیعری کۆن، بەڵام زیاتر خەریکی ڕەوانبێژیی خۆماڵی بووە، جگە لە داهێنانی خۆی لەم لایەنەوە.

گۆران لە هەموو بابەتەکانی شیعری کلاسیکی هەیە وەکو غەزەل (لیریک) و قەسیدە، هەروەها پۆیێم (لە ئەدەبی میللیدا بەیت)، جگە لەوەی دەستێکی باڵای بووە لە لاساییکردنەوەی شیعری نوێی عوسمانی کە کەوتبووە ژێر کاریگەریی شیعری ڕۆمانتیکیی ئەوروپا. سەرەڕای ئەمانە گۆران دەورێکی گرنگی بووە لە هێنانی هەندێ بابەتی تازە لە ئەدەبی ئەوروپاوە بۆ ناو شیعری کوردی، هەندێکیان لە پێشانا لە ئەدەبی کوردیدا نەبوون، لەوانە ئۆپێرێت و پیەس و ساتیر و گاڵتەوگەپ و کۆمیدیای کۆمەڵایەتی و هەڵهێنی سیاسی و سروودی نیشتمانی و شیعری منداڵان و هی دیکەش.

شیعری گۆران لە ڕووی ناوەرۆکەوە

زۆربەی شیعری گۆران شێوەی لیریکی ئەوروپایی وەرگرتووە، لەبەرئەوە زۆرجار لە یەکێتی ناوەرۆکی تایبەتیی کلاسیکی، یاخود یەکێتیی دێڕە شیعر دەچێتە دەرەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ شیعری بناسرێتەوە لە ڕووی ناوەرۆک یا ئەو

بابەتەی شاعیر مەبەسیەتی. لەبەرئەوە وێنەی زۆر لەو ناوەرۆکەی پێوەندی بەژیانەوە هەیە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون.

گۆران مەشقی غەزەل و قەسیدەی شیعری کلاسیکی هەیە، وەسف و دڵداری، ناوەرۆکی ئەم بابەتەی بەقاڵبی شیعری لاسایی عوسمانییش دەربڕیوە. جگە لەوە زۆربەی بەرهەمی دەچێتە خانەی «شیعری نوێ»ی کوردییەوە. بەمە خۆی بووە بەیەکێک لەو شاعیرە سەرەکییانەی دەوری گرنگیان بووە لە کۆششی نوێکردنەوەی شیعری کوردی. بەم شێوازە تازەیە دڵداری کردووە لەگەڵ ژن، وەسفی سروشتی کوردستانی کردووە. گیانی کوردایەتیی گۆران گەرمە لە هەندێ لەو لیریکانەی وەک سروودی تایبەتی دایناون بەئاوازەوە بەگۆرانی بووترێن. لە وێنەکێشانی ژیانی کۆمەڵایەتی تابلۆی جوانی هەیە، هەندێکیان ناوەرۆکی درامییان تیایە.

لە قۆناغی دووەمی ژیانی ئەدەبیدا بایەخێکی زۆری بەشیعری سیاسی داوە. بەزەقی لایەنی بلۆکی ڕۆژهەڵات یا یەکێتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستیی کۆن بووە. ستایش و پێداهەڵدانی کوودیتاکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدای زۆرە. بۆ کۆریا شیعری داناوە، ستایشی لینینی کردووە، وەسفی شاری مۆسکۆی هەیە. لەو کاتەی ئەمانە هەموویان دەچوونە ناو بەرەی «پێشکەوتنخوازیی»یەوە. بەرامبەر بەمە هەڵوێستی شاعیر تووڕەبوون و داشۆرین بوو بەرامبەر بەبلۆکی ئەمپریالیستەکان کە بەریتانیا و ئەمەریکای دەگرتەوە.

بەرهەمە شیعرییە گرنگەکانی گۆران

کۆمەڵێک شیعری گۆران لە ژانرە شیعرییەکانی ئەورووپایین، بەقەوارە هەندێکیان لە شیعری درێژ پۆیێم (قەسیدە) حسێب دەکرێن، هی دیکەیان لە شیعری کورت (لیریک) دەژمێررێن. بەگشتی لەم وێنانەی لای خوارەوە بەرچاو دەکەون:

پۆیێم (قەسیدە)

بەشێک لە پۆیێمەکانی گۆران لە جوانترین بەرهەمی شیعری دەژمێررێن لە بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردیدا:

١- گوڵی خوێناوی: دیالۆجێکی درامییە لە نێوان دڵدار و دلبەرێک وێنەی دڵداریی

ئوروستوكراتییانەی ئەورووپا دەنوێنێ.

٢- بووكێكی ناكام: بەسەرهاتێكی دراميیە. لە دڵداریی چینی ڕەنجبەران دەدوێ، ئاغای دەرەبەگ دلبەر داگیر دەكا.

٣- ئاهەنگێک لە ناو ڕان: دیالۆجێكە لە نێوان شوان و ڕێبوارێک لە ناو مێرگ و مێرغوزاری بەهار لە جوانیی سروشت و بەختیاریی ژیانی ئادەمزاد دەدوێ.

٤- گەشت لە هەورامان: وەسفی سروشتی ناوچەی هەورامان و بەشێ لە ژیانی كۆمەڵایەتیی خەڵكەكەی دەكا.

٥- گەشت لە قەرەداغ: وەسفێكی سروشتە جوانەكەی ناوچەی قەرەداغە.

گۆران هەندێ پۆیێمی دیكەی هەیە لە پرۆپاگەندەی سیاسییەوە نزیكن، جوانكارییان زۆر نییە و لە شیعری پەروەردەیی (دیداكتیكی) دەكەن. لەوانە «لاوكی سوور بۆ كۆریای ئازا» لە ساڵی ١٩٥١ دایناوە؛ «پەیامی كورد بۆ میهرەجانی چوارەمی گەنجان و قوتابییان لە بوخارست» هەمووی بەشان و باهووی یەكێتیی سۆڤیەتی پێشوو هەڵدەڵێ و لە دژی ئەمپریالیستی ئینگلیزی و ئەمەریكییە.

پیەس

لەو ماوەیەی گۆران بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی «ژین» بوو لە سلێمانی كۆمەڵێک پیەسی (شانۆی یەک پەردەیی) بەشیعر نووسییەوە و لە ژمارەكانی ساڵی ١٩٥٣ بڵاوی كردنەوە. هەرچەندە بەگشتی لایەنی جوانكاری لەو بەرهەمانەدا بەهێز نەبوو، بەڵام هەندێكی جوانی تێدا بوو. دەكرێ لەم ماوەیەدا پەنجە بۆ ئەم پیەسانە درێژ بكرێ: دوژمنانمان مێشوولە، شیوەنی دارستان، ماستاو، وڵاتی ئاوا، مام چەوەنەر، نق و جق، خۆزگە هەژار.

ئۆپێرێت

١- ئەنجامی یاران: دیالۆجێكی دڵدارییە، لە خۆشەویستیی نێوان كوڕێكی كورد بەناوی برزوو و كچێک بەناوی وەنەوش دەدوێ. كۆرسی كچان و كوڕان بەشداری تێدا دەكەن، لە ساڵی ١٩٥٣ نووسراوەتەوە.

٢- ئەنجامی ئەژدەهاک: پرۆژەی ئۆپێرێتێكی درێژ بووە، گۆران بەئومێدی ئەوە بووە تەواوی بكا و قادر دیلان مۆسیقای بۆ دابنێ. لە دوای نووسینی پەردەی

یەکەم بۆی تەواو نەکراوە. ئەکتەر و بەشدارانی پەردەی یەکەمی ئۆپێرێتەکە ئەم کەسانەن: جارچی، کۆمەڵێک یاساوڵ، سەرکردەی یاساوڵان، کاوەی ئاسنگەر، کۆمەڵێک لاو، کۆمەڵێک کچ، شاگرد، کرماییل.

گۆران و ڕۆشنبیر و نووسەران

گۆران شیعری موناسەبەتی زۆرە، لە ناویاندا ماتەمنامە جێگەی دیاری هەیە. بەکوڵترین ماتەمنامەی ئەوانەن بۆ کوڕ و کچی خۆی دایناون کە بەمنداڵی جوانەمەرگ بوون. جگە لەمە نووسینی ئاسایی و ماتەمنامەی بۆ کۆمەڵێک لە کەسانی بەناوی کورد هەیە، لەوانە: سالم، دەروێش عەبدوڵلا، مەولەوی، مەحموود جەودەت، بەدرخانییەکان، نووری شێخ ساڵح، ڕەشید نەجیب (فەرامەرز)، پیرەمێرد، بێکەس، ڕەفیق حیلمی و هی دیکە.

پەخشانی گۆران

گۆران کوردیزانی چاک و پەخشان نووسێکی ڕەند بوو. بەزۆری وەستایی خۆی لە مەیدانی وەرگێڕان خەرج کردووە. وتاری هونەری و چیرۆکی نەنووسیوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا وتارەکانی لە بابەت مێژووی ئەدەب و ڕەخنەوە توانای شاعیر دەخەنە ڕوو لە نووسینی پەخشاندا. لەم لایەنەوە وەرگێڕانی زۆرە لە زمانی عەرەبییەوە بۆ زمانی کوردی. ئەو وەرگێڕانانە زۆربەیان پێوەندییان بەزانستییە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە، وەکو سیاسەت و دیپلۆماسییەت و کۆمەڵایەتی و ئەدەب و مێژوو هی دیکە. بێ گومان ئەم بەرهەمانەی گۆران سەرچاوەیێکی گرنگ بوون بۆ بەپەتی کردنی زمانی کوردی و بەهێزکردنی لە ڕووی وشە و زاراوەی فەرهەنگی و لێکسیکۆنی زمانی نووسینی کوردییەوە. هەندێ لە کتێبە وەرگێڕدراوەکانی لە زمانی عەرەبییەوە بۆ کوردی ئەمانەن: هەڵبژاردە لە چیرۆکی بێگانە، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٣ بڵاوکراوەتەوە؛ ئومەمییەت و نەتەوایەتی، لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٦٠ بڵاوکراوەتەوە؛ گیروگرفتی ئەڵمانیا، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦١ بڵاوکراوەتەوە.

له گێتیی داهێنانی شیعری گۆران

گۆران شاعیری ئافرەت و جوانییە

١

له شیعرێکیدا گۆران دەڵێ:

ئەی شـــەوقی گـــەلاوێژی بەیان نووری نیگاهت
ئەی عـەتری سـەبا بۆی نەفـەسی زولفی سـیـاهت
ئەی حـوسنی تولووع وێنەیێکی فـەیزی حـوزوورت
ئەی حـوزنی غـورووب ڕۆژی ڕەشی دووری تەباهت
ئەی کۆشک و سەرای باغی بەهەشت مەیلی سەوابت
ئەی ئاگری دۆزەخ شـەرەری خـەشـمی گـوناهت
ئەی عیـفـفەتەکەت داغی حەسەد بۆ دڵی جیبریل
هەر بۆ هەوەس و عـیـشـوەیە خـۆ لارە کـولاهت
چۆن مـەحکەمەیی عەشق نەدا حەق بە جەمـالت
خـەندەی لەبی مـەعـسوومـە ئیـفـاداتی گـەواهت
وەک بلبلەکـەی فـەجـری ئەزەل ویردمـە ئەی یار
بۆ ئەو گـوڵە وا خـەڵقی ئەکـا حـەمـدی ئیـلاهت
بێ عـەشـقی هەوای پاییـزە بۆ قـەلبی فـسـردەم
ئەی ڕۆژی بەهار مـەرحـەمـەتی تینی پەناهت
بیـدارییـەکـەم زولمـەتی شـەو بردی قـەراری
توو زولفی پەشـێـو دەربخـە سـا چەهرەیی مـاهت
ئەسـتـێرە هەمـوو داغی سـەمـای سینەتە (گـۆران)
ئەی عـەرشی عـەزیم ناڕەحـەتی دووکـەڵی ئاهت

ئەم لیریکەی گـۆران هەمـوو مەرجەکـانی شیـعـری کلاسیکی تێدایە، ژمـارەی دێڕەکانی نۆیە، لەسەر بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیە ڕێک خراوە، تەنانەت له

دوا دێڕی شیعرەکەدا نازناوی خۆی تۆمار کردووە. زیاد لەسەر ئەمە نوێگەرییێکی تەنکی پێوە دیارە، بەوەی هەندێ وشەی عەرەبی بەکارهێناوە کە لە شیعری نوێی ڕۆمانتیکی تورکی عوسمانی بەکار دەهێنران و چووبوونە ناو فەرهەنگی شیعرییانەوە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا گۆران دەڵێ:

ژنە کە جیلوەیی حوسنی بە عەشق ئەکا پەرواز
ژنە کە قووەت ئەخاتە خەیاڵی ڕەقس ئەنگیز
ژنە مووەللیدی عەشق و ژنیشە عەشق نەواز
ژنە کە تاری ڕەبابی حەیات ئەکا تەهزیز

***

سەمایی واسیعی دڵ گەر لە ژن بکەی خاڵی
تەجەللیاتی بەدایع غرووب ئەکا دەیجوور
بەسەر سەمایی تەهی دا گوشا ئەکا باڵی
لە کەوکەبی ئەمەلت وون ئەبێ تەبەسسومی نوور

***

ژنە کە گەوهەری سەر تاجی ئیحتیرامە ژنە
بە نووکی نەشتەری ئەڵماسی تیژی عەشق و غەرام
خوتووتی قودسییەتی حەککراوی قەلبی منە
بە سیحری خاریقی ژن پڕ قەریحەمە ئیلهام

***

لە کونجی خاتیرەما تا ژنێکی شۆخ نەکا
پەری سیفەت بە پەلوپۆی جەمالەوە جیلوە
لە کوێ لە سەتحی زەمینا لە سینەیی فەلەکا
ئەبێتە مەنبەعی شیعرم بەدایعی ئەشیا

لەم غەزەلەدا گۆران نوێکردنەوەی بەدەست هێناوە، لە ڕووی ڕوخسارەوە لەسەر بنچینەی بەندی چوارین شیعرەکەی ڕێکخستووە و قافیەی تازەی داهێناوە. هەر بەندێکی لەسەر بنچینەی (ا ب ا ب) دامەزراوە. لە ڕووی ناوەرۆکەوە شاعیر ژنی کردووە بەسەرچاوەی دڵداری، ئەگەر ئەو نەبێ دڵداری نابێ. دیارە ئەگەر دڵدارییش نەبێ داهێنانی هونەریی لە ناوەوە نابێ، بەتایبەتی لە شیعردا. هەروەها گۆران بەتێڕوانینی فیکری کەڤالێرەکانی (سوارچاکانی) سەدەکانی ناوەڕاست تەماشای ژن دەکا. ئەوە ڕاستە لەوانەیە لە ئەدەبی کوردیدا زیاتر ڕێز لە ژن گیرا بێ بەوەی شاعیر خۆی کردووە بەکۆیلەی ژن بەو مانایەی ئەو ژنە لە پلەی کردگار دایە. بێ گومان ئەم شێوازە جیایە لەگەڵ شێوازەکەی ئەورووپا کە گۆران لاسایی کردۆتەوە.

٣

لە لیریکی «جوانی بێ ناو»دا گۆران دەڵێ:

قژ کاڵی لێو ئاڵی پرشنگی نیگا کاڵ
ئەی کچە جوانەکەی سەر گۆنا نەختێک ئاڵ
ئەی کچە مەندەکەی بە دەنگی چپە دوو
گەندەمووی دەم و چاو مەچەک هەڵنەگرتوو
ئەی ئەندام ووردیلەی نەرمونۆڵەی ئێسک سووک
ئەی بەرگی ساکارت دڵگیرتر لە هی بووک
ڕاستە من ڕێبوارم سەرپێیی ئەڕوانم
بەڵام وا جوانی تۆ کاری کرد لە گیانم
ئەڵێی نەک هەر ئێستا عومرێکی درێژە
بەودەست و پەنجانەت برینم سارێژە
ئەی کچە کاڵەکە جوانی تر با زۆر بن
لە باغچەی بەهارا گوڵباغی بەرخۆر بن
با ڕەنگیان پەرداخت بێ و جێگەیان سەرچڵ بێ
بەواتەی خەڵکی تر با ناویان شاگوڵ بێ

گـــیـــانـی مـن بـۆ تـەلـێ وەنـەوشــــە پەرۆشــــە
کـــە لە ژێر سـێـبـەری تووتـڕکـا خـــامـــۆشـــە
لە هـەمـــوو ئـاســـمـــانـا ئـەســتـێـــرەی بەربەیان
ئەخـــاتـە دڵـی مـن هـەســـتـێکی سـپـی و جـــوان
لە تـەخـتـێک هـەڵدەسـتـێ هەزار و یەک نـەغـمــە
ئەوەیـان شــیـــرینـتـــر دێـتــە گــوێم زۆر نزمـــە
کـــانـیـــیـێـکی ڕوونـی بەر تریـفـــەی مـــانـگەشــەو
لـە بـنـیـــــا بـلـەرزێ مــــــرواری زیـخ و چـەو
جــــوانـتـــــرە لە لای مـن لـە دەریای بـێ سـنـوور
شـــەپۆلی باتـە بەر تـیـشـکـی ڕۆژ شـڵـپ و هـوور
قـــژ کــــاڵـی لێـــو ئـاڵـی پرشـنـگی نـیگا کـــاڵ
ئەی کـچـە جـوانـەکەی سـەر گـۆنـا نەخـتـێـک ئـاڵ
دەربەسـت نـیـم ڕێبـــوارم دەربەسـت نـیـم ڕەوتەنـیـم
ئەزانـی شــپـــرزە و دەربەســـتـی ئێـــجگار چـیـم
هـی ئـەوەی نـیـگارێک لە یـادم کـــێـــشـــــراوە
شـــــۆخـــــێکی نـایـابـە بـەڵام ئـاخ بـێ نـاوە

ناوەرۆکی ئەم شیعرە جیاوازی نییە لەگەڵ ناوەرۆکی دوو شیعرەکەی پێشوو، بەڵام لە شێوازی ڕوخساردا ئینقیلابێکی بنچینەییە گۆران کردوویەتی لە وەسفی جوانی ژندا. لێرەدا پێویستە ئەوە بزانرێ گۆران لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتی کە لە یافا بووە ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە. شاری یافای فەلەستین لەو کاتەدا بەشاری تەل ئەبیبەوە نووسا بوو، ئێستا بووە بەگەڕەکێک لە گەڕەکەکانی. ژیانی ئەو جێگایە ئەوروپاییانە بوو، جوولەکەی هەموو لایێکی ئەوروپا بەلێشاو لە پێش جەنگدا ڕوویان دەکردە فەلەستین. دیارە گۆران لەسەر شەقامێک چاوی بەنازەنینێک کەوتووە، ناوی نەزانیوە بەڵام ئیلهامی لە جوانییەکەی وەرگرتووە و کەوتۆتە وەسف کردنی. گۆران وێنەی هونەریی جوان دەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی بڵێ ئەو شۆخە جوانە بۆ ئەو نابێ. مەسەلەکە لەوەوە دەست پێ دەکا ناوی نازانێ لە چاوقوچانێکدا دیویەتی و لە پێش چاوی ون بووە، ئیتر وێنەی شیعری دادەهێنێ،

ئەو کــچــە لە شــارێک دەژی لەســەر زەریای بێ سنــوور، گــۆران چاوی بەکــانی ڕاهاتووە، ئەم دوو ئاوە دەریا و کــانــی هــەردووکـــیــان جـــوانن، بـەڵام چەندە لە یەکتــرییــەوە دوورن! ئەم شــیــعرە بووە بــەڕەمــز بۆ نـاوی گۆران، تەنــیـا پێـی ناڵێن «شاعیری ئافرەت و جوانی» شاعیری «قژ کاڵی لێو ئاڵی»یشی پێ دەڵێن.

٤

گۆران شیــعری «شـەوێک لە عەبدوڵڵا»ی لە هـاوینی سـاڵی ١٩٤٩ نووسیوەتەوە لە کاتێکدا دەستی لە مـووچەخۆری مـیری کێشرا بووەوە و چاوەنۆڕی دادگا بوو. بۆ مەسەلەکەی خۆی چووبوو بۆ بەغدا وێڵی ئەوە بوو بەئەنجامی بگەیەنێ. لەو کاتەدا لە هـەڵسـوکـەوتێکی دەروونی وا بـوو بەهـەمـوو جـۆرێ دەبوو ڕەشـبـین بـێ. لە بەغدا ئێوارەیـێک عـەونی یووسف میوانداری شـاعیری هـەست نـاسکی دڵ شکاو دەکا لە هۆڵی عــەبدوڵڵا شـــەوێک پێکـەوە ڕابوێرن. ئەمــە کــابێـرێـی ئەو ســەردەمــە بوو یا دیسکۆی ئێستا لە ئەوروپا.

شاعیری ڕەسـەنی جوانی پەرست لەگەڵ ئەم هـەموو پەستییەی ژیانی ئەو کاتەی بەم دێڕە جوانانە شیعرەکەی دەست پێ دەکا:

هۆڵ زۆر گـــەورە ئێـــجگار ڕووناک
هەموو شت جـوان هەمـوو شت پاک
جـــــەو لێـی ئەتکێ شــــادمـــــانی
بۆن خــۆشی مــۆســیـقــا جــوانی
هـەر مــێــزە و کــورسی دەورەی داو
تێـکرژاون ئافـــــرەت و پــیــــــاو
ئافــــرەت چرای کـــــۆڕی ئاهـەنگ
لەنجـەی جـووڵان مۆسـیـقـای دەنگ
لەســــەر هـەر مـــێـــز یەک دوانێ
بۆ چەشنـی جـــوانی نیـــشـــانێ
یـەکێ قــــژ زەرد یـەکێ چاو ڕەش
یەکێک لێـو وەک گوڵ غونچـەی کەش

یەکـــێک جـــوانی وەک هەتاوە
تین و تیـــــشکی لە پێش چاوە
یەکـێک مـانگی شـۆخ و شـەنگە
سیـحری جوانیـەکەی بێ دەنگە
یەکـێک شـێـوەی دوان خـۆشـە
جـوان نیـیـە بەڵام جـوان پۆشـە
هـەر ئافـــــرەتـە هێنـدە ژیرە
پەرداخـتـر کـات کـوێی دڵگیـرە
پێـست پەمـەیی لەش نـەرم و شل
نیــــوە ڕووتی تـەنکیــــیی جل
کـەم گـۆشتی نەختـێک کـەڵەگـەت
نەخـشـێکە بۆی شـان و چاکـەت
قــــژ ئـاوریشـــــمین بـە توالێت
عـەتر و سـیـحـری لێ ئەتکێت
چاو ڕەش بـەکـل ئـەوەنـدەی تـر
بۆ تەمـــاشــاکــەر گـــورچک بڕ
شـۆخی مـەڕمـەڕ گـەردن و سنگ
لەســـەر سنگی ڕووت بوو پرشنگ
ڕســـتـــێک مـــرواری داناوە
مـایەی ڕێشکە و پێـشکەی چاوە

گۆران وەسفی دیمەنێکی ئۆروستوکراتی دەکا لە کابێرێی عەبدوڵڵا لە بەغدا لە ڕابواردنی شەوانی کۆشک و باڵەخانەی دەوڵەمەندانی ئەوروپا دەکا. بەزمانێکی ئاسان و ساکار وشەکان دەجووڵێنێ و گیانی تازەیان پێ دەبەخشێ. ئەو ژن و پیاوانەی ئەوێ بەزۆری ژن و مێردن، دڵدار و دلبەرن، خوشک و بران، نازەنینی واشیان تێدایە ئامادەیە دۆستایەتی لەگەڵ یەکێکدا بکا بەدڵی بێ، گۆران بایەخی بەپیاو نەداوە، چونکە نابێ و نایەوێ بایەخیان پێ بدا. ئەو ژنانە هەموویان جوانن، لەگەڵ ئەوەی جیاوازی لە نێوانیاندا هەیە. بۆ یەکێکی وەکو ئەو تەنیا لە

جـوانی دەگـەڕێ، بۆی هـەیە هـەمـوویانی خـۆش بوێ، ئەمـانـە هـەریەکـەی پەیکەری جوان و ڕەوشتی دڵگیری خۆی هەیە، لە یەکتری ناکەن، بەڵام هەموویان جوانن. گۆران لە شیعرەکەی بەردەوامە:

تـاک تـاک مـــێـــزی وەکـــو هـی مـن
دەوری داوە کـــــــــوڕی بـێ ژن
ئـەمـــــــانـەش یـا بـادە نـۆشـن
یـان بـە تەمـــاشـــا ســـەرخـــۆشـن
تـاوێـک چـاو ئـەبـڕنـە جـــــــوانـێ
دانـســـــــێـکـی نـایـاب ئـەزانـێ
پـێ و پـل و چـەرخـــــــەی هـاتـوچـۆ
جـــوان جـــووت ئـەکــا لـەگـــەڵ تـانگـۆ
تـاوێـک نـەغـــمـــەی ڤـــالـس و خـــەیاڵ
لـەگـــەڵ نەشـــئـــەی ســـتـــاوتی تـاڵ
دەســـتـــیـــان پـێ ئـەداتە بـەرســـەر
بیـــــریان ئـەڕوا بـۆ دنیـــــای دەر
تـاکـــــەی! بـەڵـکـو تـا دوایـی دانـس
چەپ چەپ چەپڵەی پاش نەغمەی ڤالس

گۆران لەم دێڕانەدا دیمەن دەگۆڕی. لە ناو ئەو مێزە زۆرانەی ژن و پیاو پێکەوە لە دەوری دانیشتوون تاک تاک مێزی بێ ژن دەکەوێتە بەرچاو. وەک ئەو مێزەی ئەو لە دەوری دانیشتووە. ئیتر ئەمانەش بێ گومان سەرخۆشن، یا بەمەی یا بەتەماشا کردنی ئەم نازەنینانە. ناوە ناوە دانسی ئەوروپایی دەست پێ دەکا، ژن و پیاو پێکەوە. دەستوور ئەوەیە پیاو داوا دەکا ژنێک دانسی لەگەڵدا بکا، هەر ژنێک بێ لە دانیشتووانی لای هەموو مێزەکان. بەگشتی دوو جۆرە دانسیان هەیە «تانگۆ» لەسەرخۆیە و «ڤالس» تیژە و بزووتنەوەی زۆری تێدایە و لەسەر ئاوازی مۆسیقای تایبەتی ژن و پیاوەکان دانس دەکەن، لە دوای هەموو دانسێکیش خەڵکەکە هەموویان چەپڵە لێ دەدەن.

گۆران لیریکەکەی بەم دێڕانە دوایی پێ دێنێ:

سەعات فرِی شەو درەنگ بوو
هێشتا نیوەڕۆی ئاهەنگ بوو
تازە باندی پشت سێپای نۆت
گەرمی هەوای فۆکستڕۆت
تازە شۆخی هەڵبژاردەم
کەوتۆتە سەرنجی دەم دەم
بە دوو چاوی وەک دەریای شین
پڕ لە زەردەخەنەی شیرین
بەڵام منی بێگانەی کوڕ
شەونشینم لێ نایە زۆر
ناچار لەگەڵ هاوڕێم هەڵساین
خەو ئەم بەهەشتەی لە کیس داین

تا نیوەی شەو گۆران لەم بەهەشتەدا بوو وەکو خۆی دەڵێ. ڕابواردنی شەوانی کابێرێکان وەک دیارە تا بەیانی بووە، لەبەرئەوە لە نیوەشەوا تیپی مۆسیقا تازە گەرم بوو و لەسەر ئاوازی فۆکستڕۆت ئامێرەکانی خستە کار. مۆسیقا جریوەی دەدایە چاوی شین و بزەی لە لێوی نەرم هەڵدەفڕاند. ئیتر گۆرانی بەلەنگاز ناچار بوو لەگەڵ هاوڕێی ڕۆشنبیر و دەوڵەمەندی عەونی یووسف ئەم بەهەشتە بەجێ بێڵن.

٥

لە پێش دادگایی کردنی یەکەمی گۆران لیریکی «شەوێک لە عەبدوڵڵا»ی هۆنیوەتەوە. بەڵام لە دوای دادگایی کردن یەکسەر لیریکی «دوا سەرنج»ی داناوە و پێشکێشی ئەو قژ زەردەی کردووە کە لە بەردەرگای یەکێک لە ماڵەکانی ڕێگەی مووسڵ لە هەولێر وەستاوە و گۆران یەکەم نیگای لێ دزیوە و بووە بەسەرچاوە بۆ دانانی ئەم لیریکە:

ئەی قژی زەرد ئەی بەژن و باڵا کەڵەگەت
بۆ کز ڕاوەستاوی بەرامبەری من
بۆ دەستت ناوەتە ژێر چەنەی خەفەت
لە عاستی دیمەنی دەربەدەری من

***

وا ئێستا ئەبینی گیرۆدەی داوم
لە بەردەم جوانێکی وەک تۆی دڵ نەرما
لەگەڵ گارد لە پاس دا ڕاوەستێنراوم
تا داخی گرانتر خول با لەسەرما

***

ئەی قژی زەرد ئەی گەردن بە ناز لارگرتوو
دیوێکم لە پاسا تۆی دیوێک باخە
ئەکەمە هەچ دیوێک نیگای ئارەزوو
بۆ گیانی قەفەسیم سەرچاوەی ئاخە

***

بەڵام ئاخ دوو گاردی چاو لێم داپچڕاو
چەپ و ڕاست وەستاون بۆم دوژمنانە
کەلەپچەی لە دەسما توند کلیل دراو
نیشانەی ڕێگامە کە بۆ زیندانە

***

بۆ ئەوەی بتوانم لە پەردەی بیرم
نیگارێ هەڵکەنم شێوەی لێت بچێ
تا هەرچەن گازی گرت لە لەش زنجیرم
ئازارم سووکتر کا خەیاڵی کچێ
کە شۆخە و قژ زەردە و باڵا ڕێک و بەرز
غەمخواری نەناسە وەک فریشتەی عەرز

لە دوای دادگایی کردنی گۆران لە هەولێر، ئەو کاتە دادگا لە قشڵە (سەرا)ی هەولێر بوو. لە پاش نیوەڕۆ گۆرانی دەست بەکەلەپچە سواری پاسێکی لە تەختەکان کرا و لەگەڵ دوو پۆلیس ڕوویان کردە مووسڵ. پێش ئەوەی لە شار دەربچن لە بەردەرگای ماڵێک چاوی بەو نازەنینە دەکەوێ. ئەم شیعرەی بۆ دەنووسێتەوە. شاعیر لەم لیریکەدا ڕاستگۆیە، فیکر و هەستی لەگەڵ جوانییە. لەودەمەدا هەڵسوکەوتی لە ئەوپەڕی نالەباری و پەژمردەیی دابوو، فەرمانی بەندکردنی دەرچووبوو، دەست بەکەلەپچە دەبوو لە زیندانا بناڵێنێ، ماڵ و منداڵی بێ کەس و هەژار لە هەولێر مابوونەوە، لەگەڵ ئەم هەموو کارەسات و ماڵ وێرانییە گۆران ئەم لیریکە دەهۆنێتەوە کە زیاتر تەعبیر لە خەیاڵ و هەستی شاعیرێکی دڵ ناسک و دەوڵەمەندی کوڕی خاوەن قەڵاکانی ئەوروپا دەکا. ئەمە بەڵگەی ئەوەیە گۆران ڕاستگۆیە، شیعرەکە ڕەنگدانەوەی ڕاستی دڵ و دەروونی خۆیەتی.

گۆران لەم کچە جوانە هەولێرییە قارەمانێکی دڵسۆزی دروست کردووە، وای پیشان دەدا ئاگاداری میحنەتی گۆرانە ئەوەی لەودەمەدا دەیبەن بۆ بەندیخانەی مووسڵ. شاعیر باکی بەوە نییە ئەگەر لایێکی ژیانی شین بێ ئەنجامی قەفەسی بەندیخانە بێ، لایەکەی دیکەی سوور بێ، چونکە قژ زەردێکی جوانی وەک ئەو نازەنینە هەولێرییەی دیوە و حەزی لێ کردووە. گۆران لەسەر ئەوە سوورە کە دڵداری بەهێزترە و هەموو ئێش و ئازارێک دەسڕێتەوە. بۆ ئەو کیژە قژ زەردە هەیە پۆلیس و کەلەپچە و بەندیخانە لە بیر گۆران بباتەوە.

لە بەندیخانە

گۆران لە بەندیخانەی مووسڵ قەسیدە بەناوبانگەکەی بەناوی «بەندیخانە» هۆنیوەتەوە. قەسیدەیێکی درێژە هەست و نەستی بەرامبەر ئەو ڕووداوە گرنگەی ژیانی دەگێڕێتەوە. تووشی گرێیێکی سایکۆلۆجی کوشندە بووە، چونکە خەڵکی هەر چۆنێ بێ بەتاوانبار و دز لە قەڵەمیان داوە، مەگەر ڕۆشنبیر و دڵ ناسکەکانی وەک خۆی نەبێ ئەوانیش کەمن.

ئەم شیعرە یەکێکە لە بەرهەمە بەرزەکانی گۆران لە ڕووی داهێنانی جوانکاری و ڕەنگدانەوەی دەروونێکی تێکشکاوەوە. کارەساتی گۆران ئەنجامی شێوانی

کۆمەڵە. دزە ڕاستەکان دەبن بەسەردار و پیاوچاکان دەبن بەدز، وەکو خۆی لە هەندێ لە دێڕەکانی ئەم قەسیدەیە باسیان لێوە دەکا.

لەم ماوەیەدا گوڵبژێرێک لە باغی ئەم شیعرە بەرزەدا دەکەین.

گۆران بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

تاوانم کرد گەل پێوەی نام مۆری ناپاکی
بۆ زیندانە کۆچی ژینم دنیای ڕووناکی
کار تەواو بوو قۆچی دزی بوو بەسندووق بڕ
مێشک ماندوو دڵ بریندار گوێ لە توانج پڕ
لوولەی تفەنگ لە بڕبڕەی پشتی قایم بوو
تەقەی پۆستاڵ بەسوێنەوە هەر هات و هەر چوو

لەم دێڕانەدا گۆران وەسفی خۆی دەکا لە دوای بڕیاری دادگا بەبەند کردنی و بوونی بەپیاوخراپ لە ناو کۆمەڵدا، سزای پیاوخراپی بەندیخانەیە. ئینجا دەکەوێتە وەسفی ناو بەندیخانە و دەڵێ:

بەڵام من و وەک منەکانی بەندیخانە
دروست بوونمان لە قوڕێکە ئەهریمەنانە
بۆ تاریکی بۆ شەرم و عار بۆ غەم خوڵقاوین
لە بەهەشتی ئەودیو دیوار بێبەش کراوین
مانگ و ڕۆژ و ئەستێرەی خواش لەگەڵ دەشت و دەر
قانوون ئەڵێ قەدەغەیە بەدەرحەق تاوانکەر

لەم دێڕانەدا لە وەسفی خۆی و هەموو بەندییەکانی دیکە ئەوە دەردەبڕێ ئەمانە هاووڵاتی پلە دووەمین، لە قوڕێکی ئەهریمەنانە دروست کراون. دەرەوە بە بەهەشت دادەنێ، واتە ناوەوەی بەندیخانە دۆزەخە. لەم دۆزەخەدا لە هەموو شتێک بەدوورن تەنانەت لە تیشکی ڕۆژ و تریفەی مانگیش. ئەوجا شاعیر ڕوو لە مانگ و ڕۆژ دەکا و پێیان دەڵێ:

ئەی مانگ و ڕۆژ ئەی ئەستێرەی شەو هەلەیەن ئیتر
بۆ ئەودیوی بە نهێنی لە تاوانکەر پڕ
بۆ ئەو دیوی بە ئاشکرا فەزیلەت فرۆش
لە پەناوە پاسکەری دز واعیزی سەرخۆش
بۆ ئەودیوی شێخ و مەلا بەشی زۆر جاسووس
زۆربەی ئاغا بە پیست مەرد و بە ئێسک بێ نامووس
بۆ زۆر ناوخۆ درۆ لە لای بێگانە
دەست لەسەر سنگ لەبەر ئەکەن جلی ژنانە
بۆ ئەودیوی کە زۆر پیاوی گەورە و ناوداری
گیانی چەور و چڵکنە وەک لەشی هەژاری

گۆران داوا لە مانگ و ڕۆژ دەکا بەدزییەوە بەسەر بەندیخانە هەڵنەیەن، چونکە تاوانبار تیایدا دەژین. بەڵکو بەئاشکرا تیشکیان بۆ دیوی گێتیی ئازاد بنێرن، لەوێ چاکە دەفرۆشرێ، پارێزگاریی دز و واعیز و سەرخۆش دەکرێ. هەندێ شێخ و مەلا جاسووسن، زۆربەی ئاغای دەرەبەگ بێ ناموسن، زەبروزەنگیان بۆ بێ دەسەڵاتانی ناوخۆیە، غولام و پێش خزمەتی بێگانەن.

لە دواییدا ڕوو دەکاتە مانگ داوای لێ دەکا تریفەی لە دەرکی دەلاقەوە نەنێرێ بۆ کوردی عیراق:

ئەی تریفەی مانگی سپی دەرکی دەلاقە
با پیس نەبی خۆت مەدە لەم کوردی عیراقە
وولاتەکە داگیر کرا و نەتەوە دیلە
باو لای دوژمن نامەردیتی مەردی زەلیلە
کا لەبەر سەگ دانراوە ئێسقان بۆ ئەسپە
سەر لە جێی کلک بەند کراوە کلک لەسەر چەسپە

شاعیر بەتریفەی مانگ دەڵێ ئەگەر بەسەر کوردی عیراقدا هەڵێی پیس دەبی، چونکە خاک داگیر کراوە و میللەت دیلە، لای دوژمن نامەرد و بەرز و مەرد نزمە.

لەو کۆمەڵە نالەبارەدا کا لەبەر سەگ و ئێسقان بۆ ئەسپ دانراوە.

ئینجا ئاوڕدانەوەیێکی داهێنراوی هونەرییانە دەداتەوە و ڕوو دەکاتە دنیا و پێی دەڵێ:

ئەی دنیای جوان دنیای بەهار دنیای ڕووناکی
تاوانم کرد گەڵ پێوەی نام مۆری ناپاکی
فڕێی دامە پشتی دەرگای ئاسن و پۆلا
لە ژوورێکی تەنگەلانی تاریک و چۆڵا
لەگەڵ ئەوەی گیانم تیایە بە هەناسە و نەبز
ئەڵێی مردووم خزاومەتە ژێر ئەلحەدی قەبز
بەقەد کونی دەلاقەکەم ئاسمان دیارە
ئەمە هەموو ناونیشانی ڕۆژی بەهارە

گۆران گازاندەی خۆی بۆ دنیای بەهار و جوانی دەکا، شاعیرێکی هەست ناسکی خەیاڵ فراوانی وەستای قسەی جوان کە دەبێ هەموو سروشت لە پێش چاوی بێ، لێی قەدەغە کراوە و ئاخنراوەتە ناو قەلایێکی ئاسنین بەئاستەم لە کونی دەلاقەی زیندانەکەوە چۆرە بەهارێک دەبینێ، لەو کاتەی پێویستی بەهەموو بەهار هەیە، چونکە وەک شاعیرێک ئەو لە هەموو کەس زیاتر شارەزای ئەو بەهارەیە.

لە ئەنجامدا گۆران بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

بۆ بەندییێک کە هیچ نەبێ تا بەرەڵلا بێ
بەپێی قانوون کۆشێ منالْ منالی نابێ
کوڕی خەرجی لێ وەرناگرێ کۆشی نابینێ
کچی ساوا کێ چوزانێ هەتا بمێنێ

لەم دێڕانەدا شاعیر لە خۆی و هونەر و شیعرایەتی دوور دەکەوێتەوە، ئاوڕ لە لایەنی ئەرکی کۆمەلایەتی باوکێک دەداتەوە بەرامبەر بەماڵ و منداڵی. لە ماوەی بەندیخانەیدا تا ئازاد دەبێ، کێ نانیان دەدا! کێ خەرجییان پێشکێش دەکا! منداڵی ساوا سەریان دەخەنە سەر کۆشی کێ!.

بووکێکی ناکام

بووکێکی ناکام پۆیێمێکی درامییە، بەرۆخسار ئەوروپاییانە و بەناوەرۆک کوردەوارییانەیە. چیرۆکێکی مەلحەمییە، کات و شوێن و قارەمانیی تێدایە، ڕەنگدانەوەی لایێکی ژیانی گرنگی کۆمەڵی کوردییە لە زەبروزەنگی دەرەبەگی زۆردار دەدوێ بەرامبەر بەرەنجبەری هەژاری بێ دەسەڵات.

گۆران ڕووداوەکە بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

هەی سوار سوار بێ هەی تفەنگچی دەس باتە تفەنگ
هەی ژنی جوان ئارایشتی خۆی کا بۆ ئاهەنگ
لە ژێر تارای سورمەچنا هەرە جوانی دێ
کچی جووتیار بەرەو کۆشکی ئاغا کەوتە ڕێ
کۆشکی ئاغا گەچ کارییە ئاوێنە بەندە
کەس نازانێ بە ژمارە پەنجەرەی چەندە
حەوز و فوارەی حەوشی مەڕمەڕ باغچە و چیمەنی
بەسەرناچێ هەرگیز سەوزی و گوڵی دەگمەنی
جوانی لادێی ڕووتی وەکو تەلی وەنەوشە
بە ئاوریشم و بە ئاڵتوونی ئەم کۆشک و حەوشە
لە تەوقی سەر تا بەری پێ پەرداخت و پۆشتە
سوار کراوە شۆخ و نازدار وەکو فریشتە
خراوەتە ڕێ بۆ پەردەی ئەتلەس و گوورون
بۆ باغەڵی ئاغای پێش چاو بە چلچرا ڕوون
ئاغای خاوەن هێز و شکۆ خاوەن سامداری
لە کاتێکا درێژ ئەکا دەستی دڵداری
بۆ گەردنی گوڵی کێوی لە جێ هەڵکەنراو
نمی فرمێسک بەدی ئەکا لەسەر کلی چاو

شاعیر لەم دێڕانەدا وەسفی ژن گواستنەوە دەکا بۆ ئاغا. سواران تفەنگ

بەشانەوە خۆیان ئامادە دەکەن بۆ ئاهەنگ، جوانترین کیژی گوند کچی جووتیارە. بووکی ڕازاوە بەرەو کۆشک و سەرای ئاغا کەوتۆتە ڕێ. باڵەخانەی ئاوێنە بەندە. باغ و باغچە و چیمەن و فوارەی ئاو و حەوز شایانی ئەو بووکە جوانەیە کە لە ناو بەرگی ئاوریشم و خشڵی زێڕ و مرواری نوقوم بووە. ئەم پەرییە کەوتۆتە ڕێ بۆ ناو باوەشی ئاغای خاوەن دێ. زاوا هەناسەی خۆشی هەڵدەکێشێ، دەست دەبا بۆ گەردنی ئەو نازەنینە، لەباتی ناز و نووزی شادی چاوی بەنمی فرمێسکی قەتیس ماو لە ناو کلدا دەخاتە ڕوو. گۆران لە هۆنینەوەی شیعرەکەی بەردەوامە:

مووچڕکەیێک بەسەرتاپای لەشیا ئەگەڕێ
ئاگادارە فرمێسکی سۆز دێتە خوار بۆ کێ
کچی جووتیار بۆ بەهەشتی ژین و دڵداری
لەگەڵ کوڕی شوان بەستبووی پەیمانی یاری
کوڕی شوانی برژاوی ئیش لەبەر هەتاو قاڵ
مەچەک ئەستوور لەش کەڵەگەت دەفەی ناوشان چاڵ
تیری خوای عەشق هەتا شاپەڕ دڵی سمی بوو
کچی جووتیار لە بەرچاوی بت بوو پەری بوو
ئەم نازدارەش بە شەو و ڕۆژ نەخشی خەیاڵی
کوڕی شوان بوو باڵای بەرزی ناوشانی چاڵی
ئیتر ڕێگای دارستان و ناوڕان و دێبەر
بوو بە شانۆی سەرگروشتەی دڵدار و دلبەر
هەر بن دارە بن دەوەنە هەر بستە خاکە
ئاگاداری چەن بەندێک بوو لەم عەشقە پاکە

ئاغا فرمێسکی ناو چاوی بووک دەبینێ، مووچڕکێک بەلەشیدا دەگەڕێ، دەزانێ ئەم فرمێسکە پڕ لە سۆزە بۆ کێیە! کچی جووتیار پەیمانی دڵداری لەگەڵ کوڕی شواندا بەستووە. ئەو کوڕە ڕەنجبەرە بەکارە سوارچاک و کوڕی ئازای خەیاڵی کچی جووتیار بوو. بۆ کوڕی شوانیش ئەو کچە لە پەرییانی بەهەشت بوو. هەموو جێیێکی گوند، دارستان و ڕێگەوبان و ناوڕان شانۆی ئەم دڵدارییە بوون و

بەسەرهاتی ژوانی دڵدار و دلبەریان دەگێڕایەوە. ئەم دوو خۆشەویستە چاوەنۆڕ بوون بەیەکتری شاد بن.
گۆران لەسەر شیعرەکەی بەردەوامە:

هەتا ڕۆژێ بۆ کوڵی ئاغای شکۆدار
لەسەر ڕێی ڕاو کاسەیێک دۆی وەرگرت لە نازدار
گڕی لەشی دامردەوە بە دۆی سەر تەزێن
بەڵام کوورەی دڵی کەوتە بەر بای باوەشێن
دەست و کاسە و پەنجەی دۆگێڕ نیگای چاوی ڕەش
هەستی ئاغای فڕێ دایە ناو ئاگری گەش
پیاوماقووڵی ڕاسپێری کرد تارەک ساز بکرێ
زوو ئەم شۆخە نەرم و نۆڵەی بە بووک بۆ ببرێ

ڕۆژێ لە ڕۆژان ئاغای دەسەڵات بەدەست، لەسەر ڕێی ڕاووشکار جامێک دۆ لە نازدار داوا دەکا. دەستبەجێ حەزی لێ دەکا و گرفتاری دەبێ، یەکسەر پیاوماقووڵان ڕادەسپێرێ بەزووترین کات ئەو کیژەی بۆ بەبووک ببەن.
گۆران لەسەر گێڕانەوەکانی دەڕوا و دەڵێ:

کوڕی شوانە کە ئەمەی بیست شێت بوو دایە کێو
زەوی داگرت بە تف کردن ئاسمان بە جنێو
چەن جارێ شەو ماڵی ئاغای دایە بەر تفەنگ
دەغڵی سووتان باغی بڕی بۆ ئەتک و بۆ پەنگ
کلک و یاڵی چەن چارەوێی قەل کرد بە خەنجەر
بەسەر ڕانی ئاغایا دا و مەڕی دایە بەر

کوڕی شوان شێت و شەیدا بوو، کەوتە تاوانبارکردنی ئەرز و ئاسمان. ماڵی ئاغای دایە بەر تفەنگ، دەغڵی سووتاند، باغی بڕی، کلک و یاڵی چارەوێی بەخەنجەر قەل کرد، بەم جۆرە دنیا لە پێش چاویدا تاریک بوو.

بەم دێڕانە گۆران کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

تاکو دوایی ڕۆژێ بەختی نۆکەری ئاغا
خەوی لێ خست لە سێبەری درەختی باغا
پەنجەی کینە لەسەر پیلکەی تفەنگ کەوتە کار
کۆستی دڵی بۆ ئێجگاری کەوت کچی جووتیار
ئێستا ئەوا هەرچی بڵێی نیعمەت و نازە
هەمووی ئەدا بەیەک دڵۆپ فرمێسکی تازە
لە بەردەرگای چاوی ڕەشا بلەرزێ و بڵێ
دەستی زۆردار سەد سەر ئەکا ناگاتە دڵێ

ئەم چیرۆکە دراماتیکییە بەتراجیدیا کۆتایی پێ دێ. بۆ بەختی ئاغا ڕۆژێ لە ڕۆژان کوڕی شوان لە ناو باغدا لە ژێر سێبەری دارێک خەوی لێ دەکەوێ. هەل بۆ نۆکەری ئاغا هەڵدەکەوێ و بەگوللەیێک کۆتایی بەژیانی ئەو کوڕە دێنێ، بەدبەختی بۆ کچی جووتیار دەمێنێتەوە. هەرچی ناز و نیعمەت و خۆشیی ژیان هەیە ئەوەی بۆ کچی جووتیار ماوەتەوە هەمووی بایی یەک دڵۆپ فرمێسکی تازەیە لە ناو چاویدا قەتیس ماوە و دەڵێ: دەستی زۆردار سەد سەر ئەکا ناگاتە دڵێ.

کوردایەتی

١

لە قەسیدەی بەناوی «کوردستان»ەوە گۆران دەڵێ:

کوردستان! جێگامی جێی هەزارساڵەم
پەروەردەی ئەم دۆڵ و سەرلووتکە و یاڵەم
هەناسەم تێر بوونی بای کوێستانتە
دوو لێووم پاراوی بەفراوانتە
سرنجم ڕاهاتووی زیوی زەرکەفتە
بە زەردەی سەر بەفری ئێوارە وەختە

گـوێم فـێـره بیـسـتنی خـوڕەی قـەڵبـەزە
لەو عاستەی ژوور بەفره داوین گیای سەوزە
زمـــانم پشکوتووی قــســەی جــوانتــە
قــســـەی ناو گــۆرانی شـــاخـــەکـــانتــە
هـی ناو چیـــرۆکی گــوێ ئاگـــردانتـــە
هــی نــاو لایـلایـەی مـنــاڵانــتــــــــــە
قـــوڵپێ بـا خـــوێنی نـاو دەمـــارەکـــانم
بـە زەبری عـــــەشـــــقـی تۆ ئەیدا ئـەزانم
عـەشــقی تۆ ئەی دایکی خـۆم و هاوخـوێنم
هـەر لـە پشـــتی بـاوکـــا چووە هـەوێنم
ئەشـــچـــیـــتـــە هەوێنی کـــوڕ و کـــوڕەزا
تـا تاقێ کـــورد مـــابێ لە چیـــای بەرزا

ئەم شیعرەی گۆران موناجاتێکە لەگەڵ خاکدا دەیکا. ئەو خاکەی لە پێش گۆراندا بووە. چارەنووس وای کردووە لەو خاکەدا پەیدا ببێ و بەهەموو جەوهەرەکانی ئەو پەروەردە ببێ. سروشتی کوردستان دروستی کردووە و پێی گەیاندووە. هەناسەی بای کوردستانە، گوێی فێری ئاوازی قەڵبەزی ئەوێیە، زمانی بە وشەی جوانی کوردی کراوەتەوە. گۆران دەڵێ کورد لە پێشانا بووە، باب و باپیرانی بەڵگەی ئەون، ئێستاش خۆی ڕەمزی ئەوانە، لە دوارۆژیشدا دەمێنێ و گیانی کوردایەتی دەچێتە ناو خوێن و دەماری منداڵەکانیەوە.

ئەوجا دێتە سەر وەسفی دواکەوتوویی ئەو کوردستانە:

کـوردســـتـان! ئەگــەرچی دوورە دنیـــای تۆ
دۆڵ و دارســــتـــانی چۆڵ و تـەنیـــای تۆ
دووری لـە شـــارســـتـــان لە ژینی تازە
لـە شـــــــەوی ڕووناک و پـڕ لـە ئاوازە
پـڕ لـە پـێـکـەنـین و پـڕ لـە نـەنـوسـتن
پڕ لە ســـووڕانەوە و پڕ لە کـــۆڕ بەستن

ئەگـــــەرچی تۆ دووری لە ڕۆژی شـــــاران
ڕۆژی پڕ لە گـەردش هات و چۆ و جــوولآن
ڕۆژی پڕ لە زانسـت پڕ لە فـــەننی جـــوان
کـــتـــێب و ڕۆژنامـــە هەیکەل و مـــەیدان
ڕۆژی پڕ لە خـــۆراک بۆ گـــیـــان و بۆ لەش
ڕۆژی پڕ لە ئافـرەت پڕ لە باغـچـەی گـەش
ئەگـەرچی تۆ دووری لەم گـشت جـوانییـە
جـوانیـیـێکی تر هەیە کـوردسـتـانیـیـە
جـوانیـیـێک کـە دەسـتی هونـەری یەزدان
نەخـشی کێشاوە نەک سـەلیقـەی فـەننان
جـوانییێک کۆن نابێ هەرگـیـزا و هەرگـیـز
زســـــتـــــان و بـەهـار و هـاوین و پـاییـــز
جوانی شاخی سەخت و دۆڵی قـووڵ و مەنگ
ملەی بەرز پلەی خـــز دەربەندانی تـەنگ
مـێرگی سـەوز چەمی خوڕ دارسـتـانی چڕ
دێی بنـاری دەشـــتی پەناگـــردی خـــڕ
دەعبای ناو ئەشکەوت و ماسی گۆمی شین
باڵداری ڕەنگاوڕەنگ پەپوولەی نەخـــشین

لەم دێڕانەدا گـۆران بەراورد لە نێوان ژیانی کـۆمـەڵایەتی و ئابووری و سـیاسی و ڕۆشنبیریی میللەتی کورد و سروشتی خۆڕسکی کوردستان دەکا، هەرچەندە لە یەکەمیاندا دواکەوتووە، بایی خۆی بەختیاری لە ژیاندا وەرنەگرتووە، بەڵام ئەمە لای گۆران خـۆشـەویستی بەرامـبەر بەخـاک زیاتر کـردووە، چونکە جـوانییـەکە خۆڕسکە و هونـەری یەزدانی دروستی کردووە و هـەرگیز کۆن نابێ. شاخ و دۆڵ و مێـرگ و چەم و دارسـتـان، تەنانەت لە ئاژەڵی کێوی و مەل و باڵندە و پەپوولەش دەوڵەمەندە.

گۆران بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

بەڵێ ئەگــــەر بێــــتــــو ڕۆژێ لـە ڕۆژان
لە كـۆشـتـا لێک بـدەن جـوانی هـەردووكـیـان
ئەو حــەلە ســەرانســەر ئـەبێـتــە بەهـەشت
لـە لووتكـەی شــاخـــەوە تا پـانـایی دەشـت
كـوردسـتـان! كـوردسـتـان كـوردسـتـانی جـوان
درەنگیش بێــتـــە دی ئـاواتـی (گـــۆران)
دەربەسـت نیم سـێـبـەری پیـرە دار بەڕووم
ئـەو تـاوەی ئـەشـكێنـێ تـاســـە و ئـارەزووم
كـــە مـــاویە ڕۆژی زەرد بگاتـە دەم كـــەل
لای ژوورووی ســەرتـەوە ئەجـریوێنـێ مــەل
پۆلـی ژن زەرد و ســوور ئەكـشـێ بـۆ ناوڕان
شـوان ئەڵێ بە شـمـشـاڵ: هـەوری لار ئـامـان
بـەڵام ئەگـــەر بـێـــتــو بـە دووچاوی خـــۆم
بتـــــوانم ببـــــینـم بـەری هـیـــــوای تـۆم
ئەو حـەلە كـوردسـتـان كـوردسـتـانـی جـوان!
هـەڵپـــەڕین لە مـن و بـەســـتـــە لـە ژیان

لەم دێڕانەدا جوانیی شیعرەكە دەگاتە لووتكە، لەو كاتەی گۆران دەڵێ ئەگەر بێتو لە دواڕۆژدا ئەم دوو مــەرجـە لێک بـدرێن كـوردسـتـانێكی ئـاوەدان دروست دەبێ. مـەرجـەكان یەكێكیان دەسكردە، سـازدان و بیناكردنی كۆمـەڵێكی پێشكەوتوو و بەختیار لە هەموو لایەنێكی ژیانەوە. ئەو جوانییە بێ هاوتایەی سروشت داویەتییە ئەو خاكە، ئەو كاتە ئاواتی دێرینی گۆران دێتە دی. ئەمەیان گرنگ نییە ئەمڕۆ بێ یا سبەی. گۆران ئارەزوو دەكا لە ژیاندا ئەو كوردستانە سەربەستە و میللەتی كوردە بەختیارە ببینێ، ئەگەر خوا و ڕاستان ئەمە لە ژیانی گۆراندا بێتە دی ئەو كاتە لە خۆشیانا هەڵدەپەڕێ و ژیانی ئازادی و بەختیاری گۆرانییان بۆ دەڵێ.

٢

گۆران لە خاک و نەتەوەوە ڕوو لە سامانی هونەری دەکا و نەمری دەداتە کاری شمشاڵ ژەنێک بەناوی «دەروێش عەبدوڵڵا»وە:

بە ڕەنگی زەرد و شێوەی دەست و شمشاڵی کزا دەروێش
حەزم کرد بەستەیێک ببیەم سەراسەر حوزن و ماتەم بێ
لە سیماتا بە دیم کرد هەیکەلی عومرێکی حەسرەتکێش
وەها دیارە کە بەختت ئاشیانی بلبلی غەم بێ

***

بەڵێ دیارە لە ناو قەومی بەسیتا قەدری سنعەتکار
وەکو عەکسی قەمەر وایە لە ناو حەوزێکی لیخندا
بەڵام تەختی ڕەفاه و تاجی حورمەت میللەتی هوشیار
بە ئوستادێ ئەدا وەک تۆ لە ناو شمشاڵی کونکوندا

***

سەحەر بێنێتە گریان و قسە سیحری پەری نەغمە
برای دەروێش! ئەزانم بۆ مەعیشەت وێڵ و ئاوارەی
بە زەهری ناعیلاجیتە لە ناکەس ویستنی لوقمە
بە مردنتە کە گوێی ناشی ئەخنکێنێ خرۆشی نەی

***

بەڵام چی بکەین لە ناو چاوی ڕەشی بەعزێ زەکای گەورە
وەکو تۆوی گوڵی دەم با لەسەر بەردێکی ڕەق ئەڕوێن
ئەگەر خیلقەت نەسیبی عومری تۆی مەحکوومی ئەو دەورە
نەکردایە خوا عالم لە کام عەرشت ئەسوو داوێن

***

نە حەرفی مەکتەبێکت خوێند نە ئوستادێ پەلی گرتی
سیرف بەرزی زەکا ئەم سنعەتەی فێر کرد بە شمشاڵت

هـەمـــــوو وەزنێکی گـــۆرانی لە تـووڵانـی هـەتا کـــــورتی
بەســـەر پـەنجـــەی هونـەر کـردت بە دیلی کـۆشـشـی زاڵت

***

ئەوەندەم بیـــست لە مــۆسـیـقـــا خــرۆشی ڕووحی بێگانە
مـــیـــــزاجی کـــوردەواریم تێکچـــووە دەروێش عـــەبدوڵڵا
دەخـــــیلت بم دەســـــا بەو لاوک و ئای ئای و حــــەیرانە
شـــەپۆلی زەوقی مـــیللی پڕ دەروونی مـــات و چۆڵم کــە
لە بیـــــتـــهـــۆڤن گــــەلێ زیاتر بە ڕووحم ئاشنای وەڵڵا
دە ئەی دەروێش سکالآیێک لەگــەڵ ڕووحی کـــڵـــۆڵم کــە

لەم شیعرە ڕیالیزمییە تازەیەی قانگ دراو بەڕۆمانتیزم گۆران گەیشتۆتە لووتکەی داهێنان. سـەنگی تای لایێکی تەرازووەکەی هونەری مۆسیقایە، لایەکەی دیکەی دواکەوتوویی میللەتی کوردە.

دەروێشـێکی نەخۆشی ڕەنگ زەرد شـمشـاڵ دەژەنێ، لە ناو کۆمەڵدا نرخـێکی وای نییە، بەهونەرەکەی بەڕێوە دەچێ. ئەگەر لە میللەتێکی پێشکەوتوو بوایە خودا خۆی دەیزانی چی هونەرمەندێکی گەورەی لێ دەردەچوو. دەروێش نەخوێندەوارە بەلآم بەهرەی هەیە. ئەگەر خوێندەوار بوایە نەک تەنیا شمشاڵی دەژەنی، بەڵکو دەبوو بەمامۆستای مۆسیقای شمشاڵ لە ئەکادیمییەی هونەرە جوانەکاندا.

لەم شیعرەدا گۆران لە بەراوردە هونەرییە جوانەکانی ناکەوێ. لەو کاتەی لە دەروێش عەبدوڵڵا دەدوێ ناوی بیتهۆڤن دەبا. چونکە لاوک و حەیرانی دەروێش دەیبزوێنێ ئەمەش مانای ئەوە نییە ئاوازەکانی بیتهۆڤنی پێ خۆش نییە، بەڵکو ئاوازی میللی دەروێشی پێ خۆشترە، چونکە کوردانەیە و لە گیانی نزیکترە.

٣

لە شیعرێکیدا گۆران ئاوڕ لە مێژووی کۆنی ئەرکیۆلۆجی و مێژووی ئەفسانەیی نەژادی کورد دەداتەوە:

ئەژدەهاک! زینـدانت قـــــەلآ قـــــەلآیە
دیواری کـــــۆنکرێت دەرگـــــای پۆلآیە

ئەژدەهاک! کـون بڕە سـەخـتـە زیندانت
نـاڕووشـێ بە بـڕبـەن بـەندی گـــــرانت
هێـــزی لەش مـــرێنە کـــۆت و زنجـــیـــرت
کـــارییـــە لە دەمـــار ناپاکی بیـــرت
دڵ ڕەقـــیت هـەر تـاوە چەشنە ســـزایە
بۆ بەندی خـــاوەن هـۆش ئەخـــاتە کـــایە
هێند چەشن ســـــەربڕ و زیندانـەوانت
سەرخۆشن بە خوێنی گشت بەندییەکانت
ئەژدەهاک! ئەی دێوی لە بیـــر زراو چوو
ئەی ناشتـای مـارانت بە مـێشک کـردوو
ئەو مـێـشک تازانەی زنجـیـرت کـردوون
لە لێـوی پێـچـاڵی مـــەرگـا ڕاتگرتوون
چاوەڕێی فـــەرمـــــانن بەڕێی نـەهـاتا
ببـــــرێنە بەر تـەناف لە نۆرە و کـــاتا
مێشکیان ئامـانجیـان هیـوا و تاسـەیان
لە پەتا بتـــاسێ وەک هـەناســــەیان
ئـەمــــانـە گـــشت ئەڕۆن ئـەیانڕەوێنی
هـیـچ نـەبـێ لـە بـەنـدا ئـەیانڕزێـنـی

لەم لیریکەدا گۆران بەسەرهاتی چیرۆکی ئەفسانەیی کاوەی ئاسنگەر و زەحاک دەگێڕێتەوە. ئەو شاهە خوێنڕێژە دوو مار لەسەر شانی ڕوابوون، هەموو ڕۆژێ دەبوو مێشکی دوو لاو بکرێ بەخۆراکی مارەکان. گۆران لەو زیندانانە دەدوێ کە لاوانی تێدا بەند کردبوون، وەسفی ئەو وەردیانە خوێنڕێژ و پیاوکوژانە دەکا کە ئازاری خەڵکیان دەدا. شاعیر ڕوو دەکاتە زەحاک و پێی دەڵێ ئەوەی ئارەزووی دەکەی لە خراپە بۆت دەکرێ، دەکوژی دەبڕی، بەڵام هەتا سەر نییە:

بەڵام تۆ ئەژدەهاک! لە هەڵپەی خۆراک
نـاتوانی بکـەوی بـۆ مـــــاری ناپـاک

هەر ئەگـری ئەکــوژی ئەدەی لـە گــەردن
مێشک دەرخـوارد ئەدەی بەمـاری نەوسن
تا ڕۆژێک ئـەو خـوێنـەی بەناهـەق ڕشــتت
ئەو بیرەی وات زانی ئـێجگاری کوشـتت
تـاو ئـەدەن تـەنـووری دەمـــــاری کــــاوە
ئەو چـەکـوش وەشـــینـەی ڕۆڵە کــوژراوە
ئەخـرۆشـێ ئەجۆشێ و کۆمەڵ یەک ئەخـا
هـەر هـەڵســـاو ئـەبینـی زینـدانت ڕووخـــا
ئەو حـــەلە هـەر لاوێ لە زینـدانتـــا مــرد
ئەبێــتــە مــایـەی بەخ بۆ نەتـەوەی کـورد
لـە بنـکەی پـەیکەریـا ئەنـووســـــرێ نـاوی
لەگـەڵ گـشت کـردەوەی پەســـەندکـراوی

گۆران لەوە دڵنیـایە ئەم زۆرداری و کوشـتن و بڕینە تـا سـەر نابێ، ڕۆژێ لە ڕۆژان چەکوش وەشـێنێکی وەکـو کـاوەی ئـاسنگەر پەیدا دەبێ و گـەل دوای دەکـەوێ و خەڵکی لەم ڕۆژە ڕەشـانە ڕزگارییان دەبێ. گۆران مەبەسی کۆمەڵایەتی و سیاسـی دەخـاتە قـاڵبی جـوانکارییـەوە. گێڕانەوەی ڕووداوی ئـەفسـانەیی شـۆڕشگێـڕی، بەڵگەیێکە گۆران دەیهـێنێتـەوە بۆ ئەوەی بڵێ ڕزگـاریی نەتەوایەتی لە سـەردەمی ئێـسـتـاش بەشـۆڕش نـەبێ سـەرناکەوێ. ئەم بیـروڕایانە لە ناوەڕاسـتی سـەدەی بیستەمدا تا پلەیێک ڕاست بوون، بۆ ئێستای هەموو پارچەکانی کوردستان وەکو یەک لەوانەیە ڕاست نەبێ.

ستایشی مەلیک فەیسەڵی یەکەم و عەبدولکەریم قاسم

لە ژیانی ئەدەبیی گۆران و دیوانی شیعری ئەو ڕاستییە دەکەوێتە بەرچاو جگە لە هەندێ هاوڕێی نزیک و چەند شاعیر و ڕۆشنبیرێکی سەردەمی خۆی ستایشی کەسی دیکەی نەکردووە لە گەورەپیـاوان و ناودارانی مێژوو، کەچی لە ڕاسـتیدا ستـایشی دوو کەسی ناوداری کردووە لە بەڕێوەبەرانی دەوڵەتی عیـراق، یەکەمـیان مەلیک فەیسەڵی یەکەم و دووەمیان عەبدولکەریم قاسم.

١

لە شیعرێکیدا بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم دەڵێ:

فـەیسـەڵی ئەووەل مـەفـخـەری دووەل
هـەروەکـــو ڕۆژە لە بـورجی حـــەمـــەل
جـالیسی تەختی خـولەفای عەبباسی
بە عـەدل و ئـینسـاف بە خـوا شنـاسی
بانـگی نکیـسـا و نەغـمـەی داوودی
لـە بۆت دەخـــوێنن بـە کـــوردی پەتی
هـەر بژی وەتـەن هـەر بژی عـــیـــراق
یاخـوا وەشـمـان دوور بێ لە نیـفـاق

لە کاتی خۆیدا کە مـەلیک فـەیسـەڵ چووە بۆ هەڵەبجـە گـۆران لەوێ مـامـۆسـتـای قوتـابخانە بووە، ئەم شـیعرەی بۆ پیرۆزیی هـاتنی مـەلیک هۆنیوەتەوە. دوو قـوتابی فێر کـردووە و پێیـانی لەبەر کـردووە، لە کاتی هـاتنی مـەلیک خـوێندوویانەتەوە. ئەم شیعرە لەو دوو قوتابییە وەرگیراوە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بۆ عەبدولکەریم قاسم دەڵێ:

گوللەی ناپاک گوللەی نامەرد
ویستی سەوزیم بکا بە زەرد
ویستی ڕۆژی چواردەی تەمووز
ڕەش کاتەوە و بیکا بە گەرد
ویستی درەختی جومهووری
ڕیشەکێش کا
دڵی گەلی وولاتەکەم خوار و ژووری
پڕ لە ئێش کا
***

بەڵام گەل کەریمی ئەوێ
مایەی دڵخۆشیمی ئەوێ
بەو ئارەقی ڕەشەی ڕشتم
گەشەی جومهووریمی ئەوێ
گەل ئەیەوێ هەر درێژ بێ
عومری زەعیم
سێ زامەکەی شان و باڵی زوو ساڕێژ بێ
عەبدولکەریم
***
مژدەی ساڕێژی برینە
ئەم ئاهەنگ و پێکەنینە
سەرانسەری خاکی عیراق
گەرمی شایی و هەڵپەڕینە
کام گۆرانی زۆر شیرینە
لەم سەردەمە
تا چریکەی لێ هەڵبڕین ئەی کوردینە
هێشتا کەمە

گۆران ئەم شیعرەی لەو کاتەدا هۆنیوەتەوە کە لە ساڵی ١٩٥٩ دەست درێژی کرایە سەر عەبدولکەریم قاسم و لە ئەنجامدا بریندار بوو، بەڵام زوو برینەکەی ساڕێژ بووەوە. ئەم شیعرە دوایی لە لایەن هونەرمەندی مۆسیقار قادر دیلانەوە ئاوازی بۆ دانرا و بوو بەگۆرانی.

لەم شیعرەدا ماکی جوانکاری هەیە، بۆ ئەو کاتەی لە ڕووی سیاسییەوە گلەیی لە گۆران ناکرێ بۆ دانانی ئەم شیعرە، چونکە عەبدولکەریم قاسم پیاوی چاک بوو، کە لە دواییدا گۆڕا، ئەمە کارێکی دیکەیە. لەبەرئەوە نازانرێ بڵاوکەرەوەکانی دیوانی گۆران ئەم شیعرەیان لەبەرچی تۆمار نەکردووە! (بۆ یەکەم جار لە کۆواری «بڵێسە»، ژ ٣، ساڵ ١، تشرینی یەکەم ١٩٥٩ بڵاوکراوەتەوە).

بۆ ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨

گۆران یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی زۆرترین شیعری بۆ ستایش و پێداهەڵدانی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی بەغدای وتووە. لە یەکەمین پێشوازی کردنی بەشیعر لەم ڕووداوە لە لیریکێکیدا بەناوی «لە زیندانا چواردەی تەمووز» شاعیر دەڵێ:

دەنگێکی دوور
دوور ئێجگار دوور
بە ئاستەمێک ئەگاتە ژوور
ئەی دەنگی دوور
بە ئاستەمێک ئەگەیتە ژوور
ئاخۆ سپیت یان ڕەش یان سوور!
وەرە پێشتر
چۆن ئاو ئەڕژێتە ناو ئاگر
لە ڕێی گوێوە بڕژێرە گیان
زیندانم پڕ کە لە کۆڵ دان
زنجیری پێ
کپ بە تاوێ وەک لۆکەی گوێ
هەوای شڵەقاوی زیندان
بنوو وەک بەر مەمکان ئەنوێ
با دەستڕێژی ئەم دەنگەی دەر
گوللەی مانای گوێم بپێکێ
بەڵکو گرەی تینوێتی سەر
وەک تۆپ ناڵەی بێ و بتەقێ
***
لە لێشاوی غەڵبە غەڵبا
بانگێکی دا لە گوێچکەم با

(ڕژێمی جومهووری بژی)
خەو ئەبینم جومهووری چی
نەء خەو نییە
شایلۆغانی جومهوورییە
ئەم دەنگە مژدەی دوورییە
سا لەشی زیندانی مردوو
بێرە سەما
ئەی لە بستێ گۆڕا زیندوو
مردن نەما

لە کاتی هەڵگیرسانی کوودیتاکە گۆران لە بەندیخانەی بەعقووبە بوو، کە گوێی لە هەواڵەکە بووە بەڕادیۆ بەم شیعرە پێشوازی کردووە. شاعیر یەکێک بووە لەوانەی بەکوڵ لایەنگری گۆڕانی بنچینەیی بوون لە عیراقدا، چونکە لە پێش هەموو شتێکدا دەرگای بەندیخانەکان لە پێش خۆی و هاوڕێکانی دەکرێنەوە و دەگەڕێنەوە گێتیی ئازادی.

ئەو ڕووداوە چاوەڕوان نەکراوە فەنتازیا بوو، لەبەرئەوە شیعرەکەی گۆرانیش بوو بەخەیاڵ، یا خەونێک ئەگەر زۆر خۆشیش بووبێ کابرا کە لە خەو هەڵساوە هەموو گیانی قورس بووە. گۆرانیش ئەم ڕووداوەی بەخەون زانیوە، بەڵام لە دواییدا کە هوشیار بۆتەوە ڕاستی بۆ دەرکەوتووە لەو کاتەی گوێی لە ڕادیۆ بووە وتوویەتی: «ئێرە ڕادیۆی جومهوورییەتی عیراقە».

کۆمیدیای دادگاکردنی مام چەوەندەر

یەکێ لە پیەسە کورتەکانی گۆران ئەو پیەسە ساتیرییەیە بەناوی «موحاکەمەی مام چەوەندەر». پیەسەکە لە ساڵی ١٩٥٣ لە سلێمانی نووسراوەتەوە:

«پەردە هەڵکشا وساڵۆنی موحاکەمە
بەدەستەی تەواوەوە کەوتە بەرچاو»

١- موحاكەمە

ناوت چییـــیـــە؟	مـــام چەوەندەر
لە کـــوێوە دێی؟	لـە دەشت و دەر
بـەچی هـاتـی؟	بەپشـــتـی کـــەر
کێ هـانیـــتـی؟	لالە ڕەنجـــدەر
چۆنی هـانیت؟	بـەدەردی ســـەر
بۆ کێی هانیت؟	ئاغـای سێـبـەر
ئاغـــا چی ووت؟	ئیللا گـــێـــزەر
کـەڵکی نەگـرت	تکای ڕەنجـدەر
بەر شـەقیان دا	دەسـتـەی نۆکـەر
ئیـللا گـــێـــزەر	ئیـللا گـــێـــزەر

٢- بڕیار

بـەڵێ مـــــادام لالـە ڕەنجـــــدەر
بـۆی نـەگـــونجـــا لە چەوەندەر
بـارە گـــێــــزەر بێنێـــتـــە بـەر
وا دامـــــــــان نـا بـە تـاوانکـەر
یـەڵـلا پۆلـیس بـیـــــــدەنـە بـەر
لەشی کوت کوت کەن بەخـەنجەر
«پەردە داکـشـــا و ئـیـتـر کـەس نەیزانی
مــــام چەوەندەریش چـی بەســــەرهـات»

ئەم پیەسـە نموونەیێکە لەو جۆرە شیـعرەی گۆران لە ئەدەبی نەتەوەکانی ئەوروپاوە گواسـتوویەتییەوە ناو ئەدەبی کوردی. بـەشێک لەو پیەسـانەی سـیاسـی بوون لە خـزمـەتی دروشـمی ڕۆژانەی هەندێ ڕێکخـراویان دەکـرد زیاتر لەوەی داهێـنانی هونەرییـان تێدا بێ. هـەندێکی دیکەی جـوان بوون، پـێکەنینـیـان دەهێنایە هەمـوو لایێک، کێش و قافیەی سووکیش بەزمی دەگەیاندە گوێی منداڵان.

شیعر بۆ منداڵان

گۆران شیعری زۆری وتووە بۆ منداڵان، هەندێ لە سروودە نیشتمانییەکانیش دەچنە ناو ئەم بەشەوە:

١

لە سروودی «گۆرانیی کەو»دا شاعیر دەڵێ:

قەقبە قەقبە قەقبە قەق
شاخی بەرز و بەردی ڕەق
جێگای چێڵە و جێگا بەق
قەقبە قەقبە قەقبە قەق
بەفری تازە و بەفری پار
نابڕێ لە لووتکە و نزار
نە پاییز و نە بەهار
قەقبە قەقبە قەقبە قەق
بەر بەرۆچکەی ئەشکەوتم
زستان جێگای سرەوتم
مەڵبەندی چینە و ڕەوتم
قەقبە قەقبە قەقبە قەق
ڕائەپەڕم بەربەیان
هەڵئەکێشم بۆ لووتکەی جوان
ئەخوێنم ڕوو لە ئاسمان
قەقبە قەقبە قەقبە قەق
مەهی هەزار بە هەزار
بە یەک گڤەی بەرەو خوار
ئەبڕم لە ترسی زۆردار
قەقبە قەقبە قەقبە قەق

فـــــجـــــووق! لـه داڵی چاو زەق
قـغ! لـه ڕاوکــــــــــەری دڵـڕەق
لـه تـفـــــــەنـگ و تـەقـــــــە تـەق
قـەقـبـە قـەقـبـە قـەقـبـە قـەق
گـشـت ئێـواره و گـشـت شـــەبەق
شـــاخ پڕ ئەکــــەین چێڵ و بـەق
لە جیـرکە جیـڕ قـەق قـەق قـەق!

لەم شیـعرەدا گـۆران بەزمانی یا «قـەقبـە»ی کـەو قسـە دەکا. نیوە دێڕێک دەکا بەناوی دەنگی کەو. بۆ ئەم مەبەسە کێشی خۆماڵی حەوت بڕگەیی بەکارهێناوە، ئەمـە کێشی گۆرانیی منداڵانە، کێشی «هەلوور بەلوور تەکامە»ی ئەدەبی میللیی سەرزاری بەناوبانگە. لەو شیـعرەدا گـۆران ڕەچاوی ئەوەی کردووە کێش سووک بێ، هـەروەها دووبارەکـردنەوەی نیـوە دێڕی دوایـی هەمـوو چوارینێک کـە پڕە لە دەنگی «ق» جۆرە مۆسیقایێک دەگەیەنێتە بەر گوێی منداڵ. شاعیر بایەخی زۆری بەناوەرۆک نەداوە. بەگشتی ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرانەی سەرنج ڕاکێشەر نین.

٢

لە شیعری «بەفر»دا گۆران دەڵێ:

ئای بابـە گیـان! بـەفـر ئەبارێ تەمـاشـا
جـێگا نەمـا پێـیـێک دانێی لـە حـەوشـا
کـڵـۆ کـڵـۆ دێتـە خـوارێ سـپی و جـوان
دەنکە دەنکەش با ئـەیهــێنـێ بۆ هـەیوان
ئـەڵێی ووردەپـەڕی ســـپی دەعــــبــــایـە
یـا لێـــــشــــــاوی پـەپوولـەی نـاو هـەوایـە
ئـەهـا بـابـە! ئـەو ڕیـشـــــــــۆڵـە هـەژارە
کـز کـز نیـشـتـۆتەوە لەو بن پاســاره
ئێـسـتـا مـشـتـێ گـەنم دێنم ڕۆی دەکـەم
بابێ بیــخــوا و نەجـاتی بێ لـە مــاتەم

ئەم شـیـعرە قـشـتـۆکـە جـوانە یەکـێکە لە لیـریکە نـایابەکـانی گـۆران بـۆ منداڵان هۆنراوەتەوە. ئەم پارچەیە یەکێکە لەو شیعرانەی لە کاتی خۆیدا دانراون لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم لەو کاتەی گۆران لە ئـێستگەی ڕۆژهەڵاتی نزیک لە شـاری یافـای فـەلەسـتین کـاری دەکـرد. شـەوێکی چلەی زسـتـانی هـەولێر بەفر دەباری، ڕێکەوتێکی سـەیر بوو، ڕادیۆ وتی: قوتابیـانی کوردی خۆشـەویست، قەڵەم و کاغەز ئامادە بکەن. لە پاش ماوەیێک لەسەرخۆ ئەم شیعرە خوێندرایەوە و قوتابیانی منداڵ تۆماریان کرد.

یەکەم نامەی شیعری لە کەرکووکەوە بۆ دایکی

گۆران ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٢١ لە کەرکووکەوە بۆ دایکی ناردووە:

ئـەی دایە ئـەگــەر ئـەپرسـی حـــاڵم
ئێ! تۆیش وەکو باقی بێ ڕەحم نیت
تـۆزقـــاڵێ کـــەمـی ڕەحـم ئـەزانیت
ڕاســـتـی شـــەو و ڕۆژ هـەر دەناڵم

***

دەگـریم و دەسـووتێم هـەروەکو مـۆم
ئاهم ئـەگــاتـە گــۆشی گــەردوون
مـات و کـز و مـەلوول و مــەحـزوون
بۆ حـاڵی غــەریبی بێکـەسـی خــۆم

گۆران کە ئەم شـیعرەی نووسیوە مێردمنداڵ بووە، هەموو مەرجێکی شیـعری تێدا هـەیە، ئەمـە بەڵگەی ئەوەیە بەرهـەمی هونـەری بەکامڵی لە دایک دەبێ. پەرەسـەندن و گۆڕان و پێشکەوتنی تێدا نییە لە چێژ و خـەیاڵ، تەنیا لە ناوەرۆکدا هەیە. ئەم شـــیـــعـرە بـەرزە، چونکە هـەست و نەســتـی تـێـدایە، فــرمــێـسکی ئـاوارەیی و دوورکەوتنەوەی تێدایە، زانست و زانیـاری و عـەقڵی تەرکیـبی تێدا نـیـیە، چونکە گۆران منداڵ بووە کە ئەم شیعرەی وتووە.

***

عەبدوڵڵا سلێمان گۆران لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم و سەرەتای نیوەی دووەمی یەکێک بوو لە شاعیرە دیارەکانی ئەدەبی کوردی. لە ڕووی ئەدەبییەوە ئەو سەردەمە گرنگەی بەسەر کردەوە، لە هەرسێ قۆناغی دامەزراندن و گواستنەوە و نوێکردنەوە دەوری باڵای هەبوو. بەپێچەوانەی شاعیرانی دیکە بوو ئەوانەی تا دوایی قاڵبی کۆنیان هێشتەوە و نوێگەرییان لە ناو ئەو قاڵبەدا کرد و بەرهەمە شێوە کلاسیکییەکەیان زاڵ بوو بەسەر نوێگەرییەکەیانەوە. گۆران لە سەرەتادا دەری خست شاعیرێکی بەتوانای قوتابخانەی نالییە، هەندێ شیعری باشی هێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە. چاکی کرد ئەو شیعرەی کەم بوو. ئینجا قۆناغی گواستنەوە کە خۆی ناوی نابوو لاسایی شیعری نوێ یا ڕۆمانتیکی عوسمانی، لەم مەیدانەشدا ئەوەی دەرخست کە وەستایە. باش بوو لەم جۆرە شیعرەش زۆری نەووت. ئیتر کەوتە سەر نوێگەری، زۆربەی شیعری دەچێتە ئەم خانەیەوە.

گۆران بەبڕیار لە کێش و قافیەیێک نەگەڕاوە لە شیعریدا بەکاریان بێنێ. زمانی بەهێز بووە، ئەگەر هەندێ ڕستە و وشەی نەبیستراویشی بەکارهێنا بێ لە شیعریدا لە دواییدا دەبوون بەئاسایی. پارێزگاریی ڕوخساری شیعری کلاسیکی کردووە، هی تازەی دروست کردووە و هەندێکی ئەوروپاشی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

شێوازی شیعری گۆران ئاسان و ساکارە، مانای ڕستە لە وشە وەردەگیرێ، بەزۆری بەمانا فەرهەنگییەکەی، لە ژێر مانا گشتییەکە هیچ جۆرە مانایێکی نهێنی نییە. ڕاستە وەسفی ژن و سروشت لای گۆران مەتریالییانە یا فۆتۆگرافیانەیە، بەڵام ئەو لە پەیکەری ئەو ژنەی وەسفی دەکا یا ئەو دیمەنەی وێنەی دەکێشێ پەیکەرێک و وێنەیێکی تازەی هونەراوی دروست دەکا. لەبەرئەوەیە دڵداریی گۆران لە سۆفیزم دوور کەوتۆتەوە و دەچێتە خانەی دڵداریی مەجازییەوە.

گۆران شاعیری ژیانی کوردەواری بوو، هەموو لایەنێکی دەور کردبووەوە. ژنی شۆخ و جوانیی سروشت و چارەنووسی کورد و ناگزووری و نایەکسانی ناو کۆمەڵ گرێی هونەری ئەم شاعیرە بوو. لە داهێنانی شیعریدا گەیشتە لووتکەی شاخی پیرناس. بەرهەمی بەرزی لە جوانیی ژن و سروشت و کوردایەتی و ناگزووریی ناو کۆمەڵ لە ساڵانی ١٩٤٩ – ١٩٥٠ گەیشتە پۆپە.

«بووکێکی ناکام» و «شەوێک لە عەبدوڵڵا» بوون بەرەمزی لووتکەی شیعری گۆران. لە دوای ئەمە گۆران بەرەو خوار بووەوە کە لە ناوەرۆکە بنچینەییەکەی خۆی لای دا و ناوەرۆکی تازەی بۆ خۆی دۆزییەوە. هەرچەندە ئەمەش بەرهەمێک بوو داهێنانی تێدا بوو، بەڵام کاری گۆران نەبوو. ئەو بۆ ناوەرۆکی «ئافرەت و جوانی» و سروشتی کوردستان و خەیاڵی ڕۆمانتیکی خوڵقا بوو. لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەمی قۆناغی دووەمی گۆران هەموویان ناچنە ناو خانەکانی خوارەوەی «قژ کاڵی لێو ئاڵی»یەوە. بەڵکو هەندێکیان لە لووتکە دەمێننەوە. هەندێ لە شاعیرە هەرە گەورەکانی گێتی وەکو ولیەم شکسپیر و جۆن میلتۆن لەو شاعیرانە بوون لە «هاملێت» و «بەهەشتی وون بوو» گەیشتنە لووتکە و لە دوای ئەوە بەرەو خواربوونەوە.

هەرچۆنێ بێ گۆران یەکێکە لەو شاعیرە گەورانەی دەوری باڵایان بووە لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم لە کوردستانی خواروودا.

لیستی ناوی کەسان

ئـ

ئادەم (پێغەمبەر) ٢١٢
ئازات ئوشـــتـــوونی (نـووســـەری کـــوردی قەفقاس) ٥٠
ئاوات (کـــامـــیلی ئیـــمـــامی) ٥٨٣–٥٩٦، ٥٩٨–٦٠٤
ئەدەب (مـیـسـبـاح – ددیوان) ٤٢٦، ٥١٦، ٥٢٨، ٥٣٠، ٥٣٣، ٥٦٢، ٥٦٣
ئەدمۆندس (سی. جەی) ٢٠٢، ٣١٠، ٣١٤
ئەحمەد ئیسلامی (گۆرانیبێژ) ٥٨٦
ئەحمەد ئەڵڵا مرادی ٧٤
ئەحمەد پاشا بابان ٤٤
ئەحمەد سەلام ٤٦
ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی ٤٦
ئەحمەد شوکری ٣٣١، ٣٣٦
ئەحمەد مرازی ٥٧
ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل ٤٦
ئەحمەد موختار جاف ١٦٢، ١٦٣، ٥٤٥
ئەحمەد ناڵبەند ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٧٠، ٢٧٨
ئەسعەد (ئەسعەد مەحوی) ٤٩١–٥٠١
ئەسکەندەر تورکمان (مونشی) ٤٠
ئەسکەندەری مەکدۆنی ١٢٣
ئەسیری (اثیری) ٣٢١–٣٢٨
ئەفلاتوون ١١٣
ئەمین (شاعیر) ٢٣١–٢٤٠
ئەمین بۆزئەرسەلان ١٣، ١٤
ئەمین ڕواندزی ٢٨٤
ئـەمـین زەکـی ٤١، ١٠٧، ٢٨٦، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦، ٣٢٣، ٤٩٩، ٥٤٤
ئەمینی عەبدال ٥٠
ئەمین میرزا کەریم ٤٦
ئوسڤی بەکۆ ٥٧
ئۆربێلی (یووسف ئەبگارۆڤیچ) ٣٦٤
ئۆردیخانی جەلیل ٤٢، ٥٨، ٥٧٤
ئۆسکارمان ٤٢
ئیبراهیم ئەحمەد ٣١
ئیبراهیم ئەفخەمی ٥٨٦
ئیحسان نووری پاشا ٣٥٢
ئیسماعیل بادی ٢٦٨
ئیسماعیل بێشکچی ١٤
ئیسماعیل حەقی شاوەیس ١٨٩، ٩٧
ئیمامی شافعی ٧١
ئێل بەگی جاف ٢٩٨

ب

بابا عەلی بەرزنجی ٣٢٣
بابە(عەبدولڕەحمان بەگی بابان) ١٠٣–١٢٦
باشی ئاچووغ (قـارەمـانـی مـیللی گورجی) ٤٠
باغچۆی ئیسکۆ ٥٨
بابلۆزی چەچانی ٥٨

بەدرخان پاشا ٥٩، ٣٥١
بەدر شاکر سەییاب ٦٠١
بەکر دلێر ٣١١، ٣١٢
بوومیدیان (هەواری) ٢٠
بیتهۆڤن ٦٣٧
بێخود ٧٩-١٠٠، ١٨٩، ٢١٧، ٢١٨، ٢٣٧، ٢٣٨، ٣٣١، ٣٣٦، ٣٨٧، ٤٣٣، ٥١٦، ٥٢٨، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٦١
بێکەس (فایەق) ٢٧، ٢٨، ١٠٧، ٣٢٣، ٤٦٣، ٤٨٦

پ
پیرەمێرد ٢٧، ٢٨، ٣١، ٤٤، ٩١، ٩٢، ١٠٧، ١٣١، ١٣٥، ١٤٦، ١٤٧، ٢٤٣، ٣٢٣، ٥٤٤، ٦٠٩، ٦١٥

ت
تاریق زیا ئیکنجی ١٤
تاهیر بەگ ٣٣٤، ٤٢٣، ٤٦٧، ٥١٥، ٥١٩
تاهیر سالح سەعید ٤٦
تەها مایی ٥٦٨
تەها هاشمی ١٧٦
تەیمووری لەنگ ١٢٣
تروومان (هاری) ٩١
تۆفیق وەهبی ٦٠، ١٠٦، ١٢٣، ١٨٩، ١٩٧، ٢٨٧، ٢٨٨، ٣٠٧-٣١٤، ٣١٦، ٤٤٨، ٥٤٤، ٦٠٨
تیریژ (شاعیر) ٦٣، ٦٤

ج
جاسمی جەلیل ٥٧٤
جافەرسانی هەورامان ١٩٣
جانیب ئیلدەمیر ١٤
جاهید (بورهان) ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٣٧
جەردۆی ئەسەد ٥٨
جەردۆی گەنجۆ ٥٧
جەعفەر ئاغا (جەنراڵی سوپای ڕووسیا) ٢٣
جەعفەر باگیرۆڤ ٢٤
جەلادەت بەدرخان ٦٢، ٣٥١، ٣٥٤، ٥٧٣
جەمال بابان (وەزیر) ٣١، ٤٦
جەمال عەبدولقادر بابان ٣١، ٣٧
جەمال عەبدولناسیر ٢٦٣، ٤٥٧
جەمال نەبەز ٤٦
جەمال نووری ٤٦
جەنگیزخان ١٢٢، ١٢٣
جەوهەر غەمگین ٤٦
جەوهەری (شاعیر) ٦٩-٧٢، ٧٤-٧٦
جیگەرخوێن ٦٢، ٢١٦، ٣٢٣، ٥٧١-٥٨٠
جیهان عومەر ٤٦

چ
چروستانی ٢٥٣-٢٦١، ٢٦٣

ح
حاجی ٣٣٤، ٤٣٩، ٥٠٦، ٥٦١
حاجی ئەبووبەکری موهتەدی ٥٦١
حاجی جندی ٥٠

حاجی عەبدوڵڵا (گۆرانیبێژی هەولێری) ٤٣٩
حەپسەخانی نەقیب ٨٩، ٩٠
حەسەن تۆفیق (ڕۆشنبیر) ١٠٧
حەسەن زیرەک ٥٨٦
حەسەن شێخ حەمەمارف ٥١٢
حەقیقی (شاعیر) ٥٥٩–٥٦٧، ٥٨٣، ٥٨٦
حەمدی ١٨٩، ١٩٢، ١٩٨، ٢٠٥، ٢٨٦، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٦٣، ٥٠٦، ٥١٦، ٥٨٦
حەمەئاغای ئاورەحمان ئاغا ١٩٧
حەمە حوسێن خان (سەرداری موکری) ٧١
حەمید دەروێش ٥٧٣
حوزنی موکریانی ٣١٢، ٤٣٣
حوسێن عارف ٣١، ٤٦
حوسێن نازم ١٨٩

خ
خادیم ٣٣١–٣٣٨
خالیس ئۆکان ٣٥٢
خانی ١٢، ٦٢، ٣١٣
خانی لەپ زێڕین ٤٠–٤٣، ٣٦٩
خەلیل خەیاڵی ٢٤٣
خەمین (شێخ عەلی سوننەتی شاعیری کورد) ٥٨٦
خوسرەوخانی دەرەویانە ١٩٣، ١٩٧
خولەپیزە (مەحموود محەمەد) ٣٧٦

د
دڵدار ٢٨، ٤١٤، ٤٠٦
دوکتۆر فوئاد (ڕۆشنبیر و شۆڕشگێڕی کورد) ٢٢٥، ٤٧١، ٤٧٢

ر
ڕاولینسون (ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیز) ٣١٣
ڕەئووف حەسەن ٤٦
ڕەحیمی قازی ١٦، ٥٦
ڕەحمی هەکاری ٢٤٣، ٢٥٠
ڕەزا شای پەهلەوی ٢٠، ٧١
ڕەشید سدقی ٥٤٥
ڕەشید عالی گەیلانی ١٨٨
ڕەشید فندی ٢٦٨
ڕەشید مەستی ١٩٧
ڕەشید نەجیب (فەرامەرز) ٢٨، ١٠٦، ٦٠٧، ٦١٥
ڕەفیق چالاک ٤٦، ٦٠٨
ڕەفیق حیلمی ٧٩، ١٨٩، ٣٢٢، ٣٢٤، ٤١٩، ٤٣٤، ٤٤٣–٤٤٨، ٥٤٤، ٦٠٩، ٦١٥
ڕەمزی (شاعیر) ٣٣١، ٣٣٤، ٥٤١–٥٥٦
ڕەمزی قەزاز ٤٦، ٦٠٨

ز
زەکی ئەحمەد هەناری ٣٩، ٤٣٣
زیا گوگ ئەلب ٤٤٥
زێوەر ٧٩، ٨٠، ١٨٩، ٥٠٦، ٥١٥

س

ساجید ئاواره ٤٦

سادق (شاعیر) ٥١٥

سافی ٢٤٣، ٣٣٤، ٤٣٣، ٥٠٦، ٥٤٥

سالّح (نووسەری کوردی قەفقاس) ٥٠، ٥٣

سالّح زەکی ساحێبقڕان ٢٨٤، ٣٢٣، ٥٤٤

سالّح کۆیی ٤٠٧

سالم ٢٠٤، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٣٤، ٤٣٧، ٥٠٦، ٥١٥، ٥٦١

سالم حەیدەری ٥٠٩

سەدام حوسێن ٢٠

سەعیدی ئیبۆ ٥٨

سەعید قەزاز ٤٠١–٤٠٤

سەعید نەورەسی ٢٤٤

سەعدی شیرازی ٢٠٥

سەلام ٢٨، ٣١، ٢٨٣–٣٠٠، ٣٠٣، ٣٠٤، ٥٤٥

سەلام مەنمی ٤٦

سەمەندی سیابەندۆڤ ٥٧

سەید ئەحمەد خانەقا ١٠٧، ٥٠٤

سەید تەهای شەمزینی (نەهری) ٢٣٣

سەید عەبدولقادری سەیادەت (شاعیر) ٥٨٦

سەیدی هەورامی ٢٠٥

ستالین (یووسف ڤیساریانۆڤیچ) ٢٣، ٢٥ ,٤٨، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٧٠

سلێمان (پێغەمبەر) ٩٤، ٢٧٣

سلێمان پاشای بابان ١٠٣، ١٠٦

سمۆی شەمۆ ٥٨

سوارەی ئێلخانی زادە ٥٦١

سوڵتان مەحموودی غەزنەوی ١٩٤

سۆتسین (ئەلبێرت) ٤١

سۆن (ئیلیا) ١٤٠، ٢٠٢، ٣١٤

ش

شا عەباسی سەفەوی ٤٠

شاکر فەتاح ٣١، ٦٠٨

شاهۆ ١٦١–١٨٣

شوکری فەزڵی ١٨٩

شێخ بابەعەلی قەرەداغی ٥١٥

شێخ ڕەئووفی سەید نووری نەقیب ١٠٧

شێخ ڕەزا ٣١٤، ٤١٩، ٤٨٢، ٥٠٦

شێخ سەعیدی پیران ٢٢٥، ٣٥٨

شێخ عەبدولقادری شەمزینی (نەهری) ٧٠، ١٦١

شێخ عەبدولقادری گەیلانی ٢١٦، ٢١٧، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٣٣، ٢٥٦، ٣٢١

شێخ عەبدوڵلای نەهری ٦٩، ٧٠، ٧٤، ٧٥

شێخ عومەری قەرەداغی ٥١٣

شێخ قەیوومی مەهابادی ٧٦

شێخ لەتیفی شێخ مەحموود ٤٠٩، ٤٩١، ٥٤٤

شێخ مارفی قەرەداغی ٥١٤

شێخ مەحموود ٩٧، ٩٩، ١٠٤، ١٠٥، ١١٦، ١٨٧–١٩٨، ٢٠٢، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٧، ٢٨٤، ٣٠٨، ٣٧٣، ٣٧٤، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤٠٩،

٤١٠، ٤١١، ٤١٧، ٤٢٩، ٤٤٤،
٤٤٦، ٤٤٧، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٥،
٤٩١، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٢١، ٥٤٥
شێخ محەمەدی خاڵ ١٠٧، ٥٤٤
شێخ محەمەدی کەرەدان ٣٣٣
شێخ محەمەدی نووربەخشی بەرزنجی ١٨٩
شێخ مووسای بەرزنجی ١٨٩

ع
عەبدولئیلاه (وەسی مەلیک فەیسەڵی دووەم) ٢٦٣، ٣٧٦، ٤١٢
عەبدولڕەحمان بەگی تاپۆ ٣٢٣
عەبدولڕەحمان قاسملوو ١٦
عەبدولڕەحمان نوورجان ٩٦
عەبدولڕەزاق بیمار ٤٦
عەبدوڵڵا ئاغا حاجی سەعید ١١٦
عەبدوڵڵا ئاگرین ٤٦
عەبدوڵڵاخانی شێخ ئالی خان ٧٢
عەبدولکەریم قاسم ١٩، ١٢٥، ٢٨٥، ٤٤٨، ٤٥٥، ٦٣٩، ٦٤٠، ٦٤١
عەبدولواحید نووری ٦٠٨
عەتاری شەرۆ ٥٠، ٥١
عەبدوڵڵا میدیا ٤٦
عەرەبی شەمۆ ٤٣، ٤٧، ٤٨، ٥٥، ٥٦، ٦٠، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٧٠
عەدنان مەندەریس ١٣
عەزیز بەگی بابان ٣٠٣
عەزیز قەزاز ٢٨٤
عەلائەدین سەجادی ٣١
عەلی ئاگا ٥٤٥
عەلی ئەشرەف شەمسەدینۆڤ (جەنرال لە سوپای ڕووسیا) ٢٣
عەلی بەرداشانی ٣٣٤
عەلی عەبدولڕەحمان ٥٥، ٥٦، ٣٦٦
عەلی کوڕی ئەبووتالیب ٤٠٤
عەلی گەلاوێژ ١٦
عەلی هەریری ٣٣٤
عەمەریکی سەردار ٥٨
عەونی یووسف ٦٢٠، ٦٢٣
عورفی ٤١٧–٤٢٩
عوسمان سەبری ٦٢، ٥٧٣
عومەر عەلی (ئەفسەرێکی تورکچی عیراقی) ١٨٨، ٣٧٦، ٤٠٤، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١١، ٤٥٣
عومەری کوڕی خەتاب ٤٠٤
عیزەدین مەلا ٥٤٨
عیززەتی تەل ١٣٩
عیسا (پێغەمبەر) ١١٢، ٢١٧
عیسمەت ئینۆنۆ ١٧٥

ف
فازیل نیزامەدین ٤٦
فانی ٢٧، ٣٣٦، ٥١٥، ٥٤٥
فایەق تۆفیق ١١٦
فایەق کاکەمین ٢٨٤
فەتی (نووسەری کوردی قەفقاس) ٥٠، ٥١
فەریق (شاعیر) ٤٦٣

فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە ٣١٣
فەریکی ئوسب ٥٨
فەوزی (شێخ ئەحمەدی شێخ غەنی) ١٨٩
فەوزی جەمیل سائیب ١٨٨
فەیسەڵی دووەم (مەلیکی عیراق) ٤١٢
فەیسەڵی یەکەم (مەلیکی عیراق) ١٦١
فوزوولی (شاعیری تورک) ٤٣٤
فیردەوسی (ئەبولقاسم) ٣٥، ٣٦، ٣٩

ق
قادر دیلان (مۆسیقار) ٦١٤، ٦٤١
قازی محەمەد ١٢١، ١٧٦
قاسم ئاغای جامەرد ٧٤
قانیع ٢٧، ١٣١، ٤٦١–٤٨٤
قەدری جان ٦٢
قەناتی کوردۆ ٥٢، ٥٣، ٥٧٤

ک
کاردۆخی ١٦٧
کارلینی چەچانی ٥٨
کاکە حوسێنی خانەقا ٣٨٦
کاکە حوسێنی شێخ عەبدولکەریمی کرپچنە ٢٨٦
کاک ئەحمەدی شێخ ٢١٢، ٢١٣، ٢١٦
کاکەی فەللاح ٥٤٥
کاکەمەم بۆتانی ٤٦
کامەران موکری ٤٤٨، ٤٥٣
کامیران بەدرخان ٦٠، ٦٢، ٣٥١–٣٥٦، ٣٦٠، ٤٤٨
کامیل ژیر ٤٦
کانی ٤٣٣–٤٤٠
کاوس قەفتان ٤٦
کەریم بەگی جاف ٢٨٦
کەریم خانی زەند ١٥
کەمال بورقای ١٤، ٥٧٣
کەمال عەبدوڵڵا ناجی (پزیشک) ٥٤٥
کەمال فەوزی ٢٤٣
کەمالی (عەلی باپیر ئاغا) ٩٤، ١٨٩، ٢٠١، ٢٢٧، ٣٣١، ٣٣٤، ٣٣٦، ٥٠٦
کوردی (مستەفا بەگ) ٢٨٦، ٤١٩، ٤٩٢، ٥١٦، ٥٦١
کوێر ئۆغلوو (قارەمانی میللی ئازەری) ٤٠

گ
گرین هاوس (ئەفسەری ئینگلیز) ٢٠٢
گورسێل (جەمال یەکێ لە سەرۆکەکانی کۆماری تورکیا) ١٧٥
گۆران ٢٨، ١٠٦، ٦٠٧، ٦٤٩
گیوی موکریانی ٤٣٣

ل
لووسی پوول مارگریت ٤٤٨

م
مار (نیکۆلای یاکۆڤلۆڤیچ) ٣٦٤
مارف بەرزنجی ٣١
مارا گوولۆڤ (ئی) ٤٨، ٦٠، ٣٦٥
مارکس (کارل) ٤٧٤، ٦٠٩

ماندیس فرانس ٣٥٤
مەحموود پاشا جاف ٢٨٣، ٢٨٤
مەحموود جەودەت ٤٦، ٦١٥
مەحموود ئەحمەد ٤٦
مەحوی ٢٠٢، ٣٣٤، ٤٧٠، ٤٩١، ٤٩٢، ٥٠١، ٥٠٦، ٥٨٦، ٥٨٩
مەستوورە (ماه شەرەف خانم) ٤٤٩، ٤٨١، ٥٢٨، ٥٣٣
مەعرووف جیاووک (مارف) ٩٦، ١٣٩
مەلا ئەفەندی (ئەبووبەکر مەلاگچکەی هەولێر) ٥٤٤
مەلای جزیری ٢٧٣
مەلا عەبدولقادری بیارەیی ١٢٩
مەلا مستەفای بارزان ٥٤٥
مەلا محەمەدی کۆیی ٣٢٣، ٣٣٦
مەلا محەمەد ئەمینی باغچە ٧٥
مەکەنزی (ڕۆژهەڵاتناس) ٣١٣
مەمدووح سەلیم ٢٤٣
مەنسووری هەلاج ١٣٣، ٢٢٧، ٣٣٤
مەولەوی ٦١٥
مەهدی زانا ١٤
محەمەدئەمین بەرزنجی ٥٨٦
محەمەد بەکر ٤٧٢
محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی ٢٠، ٥٩٤
محەمەد ڕەسوول هاوار ١٩٧
محەمەد ڕەشید فەتاح ٤٦
محەمەد سائیب ٤٣٥
محەمەد شەفیق ئەرواسی ٢٤٤
محەمەد عەبدوڵڵا ٢٦٨
محەمەد عەلی عەونی ١٠٧
محەمەد عەلی کوردی ٤٦
محەمەد ساڵح سەعید ٤٦
محەمەد سەعید حەسەن ٤٦
محەمەد سەعید ڕەمەزان بۆتی ٦٢
محەمەد فەریق حەسەن ٤٦
محەمەدی ماملێ ٥٨٦
محەمەد مەردۆخی کوردستانی ١٠٧
محەمەد مستەفا کوردی ٣٢
محەمەد مەولوود (مەم) ٣١
محەمەدی مەلا کەریم ٤٦
محەمەد نووری تۆفیق ٤٦
محەمەدی وەلەدی (گۆرانیبێژ) ٥٨٦
مخلۆ (قارەمانی میللی ئەرمەنی) ٤٠
مستەفا پاشا یامولکی ٢٠٢
مستەفا ساڵح کەریم ٣١، ٣٢، ٤٢، ٤٦
مستەفا کەمال ئەتاتورک ٢٤٤، ٢٤٥
مستەفا مەزهەر ٥٤٤
مفتی پێنجوینی ١٢٩–١٥٧، ٤٦٣
مووسا (پێغەمبەر) ٧١، ١١٥، ٣٤١، ٣٤٣
مووسا عەنتەر ١٤
موحەڕەم محەمەدئەمین ٣١
مۆسۆلینی (بەنیتۆ) ٥٥٤
میرزا مارف ١٠٧، ٣٤٣
میرزا مراد (شاعیر) ٢٣٤
میرۆی ئەسەد ٥٧
مینۆرسکی ٤٧
میهری (شاعیری هەولێر) ٤٣٣، ٤٣٥

ن
ناجی قوتلای ١٤
نادۆی خدۆ ٥٧
ناسیح ٥٠٥-٥١٠
ناری ١٦٣، ١٨٩
نالی ٩٩، ١٦٣، ١٨١، ١٩٦، ٢٥٥، ٣٣٤، ٣٧٩، ٣٨٦، ٤٢٩، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٣٩، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٨١، ٤٩٢، ٥٠١، ٥٠٦، ٥١٦، ٥٢٨، ٥٣٣، ٥٥٥، ٥٦١، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٧، ٥٩٨، ٦٤٨
نەجمەدین سائیب ٣٠٣
نەجمەدین مەلا ٥٤٥
نوورەدین زازا ٦٢
نووح (پێغەمبەر) ٥٦٤
نووری سەعید ١٧٥، ١٧٦، ٢٦٢، ٢٦٣، ٣٧٦
نووری شێخ سالح ٢٨، ٩٤، ١٠٦، ١٨٩، ٢١٨، ٣٣٤، ٣٧٣-٣٨٧، ٤١٣، ٤٥٢، ٤٥٣، ٥٠٦، ٥٤٤، ٦١٥
نۆئیل (ئەفسەری ئینگلیز) ١١٦

ه
هەردی ٢٨
هەمزە مۆکسی ٢٤٣
هەندرسن (وەزیری دەرەوەی بەریتانیا) ٢٩٥، ٢٩٨
هەوری (أ. ب) ٤٦
هۆلاکۆ خان ١٢٢، ١٢٣
هۆمیرۆس ٣٢٥
هیتلەر (ئەدۆلف) ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٩٧، ٥٥٣، ٥٥٤، ٦٠٨
هێمن ٥٦١

و
وەزیری ئەشۆ ٥٨
وەستا ڕەجەب ٤٨٣
وەفایی ٤٠٣، ٥٠٦، ٥١٥، ٥٨٣، ٥٩٩، ٦٠٠
ووسوو ئاغا ١٩٧، ١٩٨
ویسالی ٥١٣-٥٣٠، ٥٣٣، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧
ویلسۆن (سەرۆکێکی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا) ١١٧

ی
یاسین هاشمی ١٧٦
یەعقووب (پێغەمبەر) ٨٧
یووسف (پێغەمبەر) ٨٥، ٨٨، ١١٤، ٣٩٧
یووسف ئیکنجی ١٤

لیستی ناوی جوگرافی

ئـ

ئابلاغ (گوندێکه له سلێمانی) ٢٥٣

ئارارات (شاخ) ٥٦٤

ئازربێجان ٢٣، ٢٤، ٢٥، ١٢٣، ٤٩٨

ئاسیای بچووک (تورکیا) ١٢٣

ئاسیای ناوەڕاست ٢٣، ٢٥، ٢٨

ئاشی چۆمێ (گوندێکه له موکریان) ٥٨٤

ئالان (ناوچه) ٦٩، ٢٥٣

ئامێدی ٢٦٧، ٢٦٨

ئەرزەرۆم ١٢، ١٤، ١٧٥

ئەردەهان ٢٣

ئەرمەنستان ٢٣–٢٥، ٢٧، ٤٨، ٥٠، ٣٦٤، ٣٦٨، ٤٩٨

ئەستەموول ١٣، ١٦١، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٨، ٢٥٠، ٣٠٧، ٣٠٨–٣١٠، ٣١٣، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٥١، ٣٥٣، ٤٣٣

ئەسکەندەروونە ٢٢

ئەلباک (ناوی ئاوایی باشقەڵای کۆن له ناوچەی وان) ٢٤٣

ئەلزاس ٢٩، ٣٢٦

ئەلەگەز (شاخ، ئاوەدانی، دەشت) ٢٣، ٢٤، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٦٨

ئەلبانیا ٣٠٧

ئەڵمانیا ١٢، ١٨، ٢٦، ١٨١، ٢٨١، ٢٩٠، ٣٢٦، ٣٥١، ٣٥٣، ٦٠٨، ٦١٥

ئەمەریکا (دەوڵەت) ١٢، ١٨، ١٩، ٣٢، ٩١، ١٠٤، ١٨١، ٢٦٣، ٢٧٥، ٣١١، ٣٥٢، ٣٥٤، ٣٥٧، ٤٨٣، ٦١٣

ئەنادۆڵ ٣٥٧

ئەنقەرە ٢٤٣، ٢٥٠، ٤٤٤، ٤٤٥

ئەوروپا ١٢، ٢٦، ٢٨، ٣٠، ٣٢، ٤٩، ٥٥، ٥٦، ١٨١ ٢٥٥، ٢٧٥، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١٦، ٣٢٧، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٦٠، ٣٦١، ٤١٤، ٤٤٣، ٤٤٦، ٤٥٠، ٤٥٧، ٤٨٣، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٤٤، ٥٤٨، ٥٧٩، ٦١١–٦١٤، ٦١٨–٦٢٢، ٦٢٥، ٦٢٩، ٦٤٤، ٦٤٨

ئیتاڵیا ١٠٤، ١٨١، ٥٥٤

ئیزمیر ٣٢١

ئیسرائیل ٤٥٧، ٥٢٥، ٥٧٥

ئێران ١١، ١٢، ١٣، ١٥–٢٢، ٢٥، ٢٧، ٢٩، ٣٢، ٣٥، ٣٦، ٣٨، ٤١، ٤٧، ٦٦، ٧٠، ٧١، ١١٥، ١٢٠، ١٢١، ١٢٣، ١٦٩، ١٧٥، ١٨٠، ١٩٧، ٢٠٢، ٢١٣، ٢٣٢، ٢٩٢، ٢٩٤، ٢٩٦، ٣١٠، ٣٥٣، ٣٧٣، ٤٢١، ٤٢٧، ٤٦٢، ٤٩٢، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥١٤، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٩، ٥٦٧، ٥٧١، ٥٨٤، ٥٩٤، ٥٩٥، ٦٠٣

ب
باتمان ١٤
بادین (گوندێکە لە پشدەر) ٢٥٣
بادینان ١٨، ٥٩، ٦٠، ١٦٩، ١٦٧
بارێی بچووک (گوندێکە لە ناوچەی سیوەیل) ٥١٤
بارێی گەورە (گوندێکە لە ناوچەی سیوەیل) ٥١٤
بارزان (گوند) ٣٧٤
باسنێ (گوندێکە لە ناوچەی ماوەت) ٥١٤
باغچە (گوندێکە لە نزیک مەهاباد) ٥٨٣
باکۆ ١٦، ٥٦
باڵەک (گوندێکە لە ناوچەی سۆران) ٣٧٤
بامەڕنێ ٣٦٧، ٣٦٨
بانە ١٠٤، ١٠٨، ٣٢١، ٤٦٢، ٥٩٥
بەختیاری (ناوچە) ٥٦٧
بەدرە ٦٠٩
بەردەزەرد (گوندێکە لە قەرەداغ) ٥١٤
بەرزنجە ٨٠، ٢٥٣
بەرلین ٤٢، ٥٣، ٣٥٢
بەرواری (ناوچە) ٢٦٧، ٢٦٨
بەریتانیا ١٣، ٣٢، ١٨١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٠٨، ٣١٢، ٣١٤، ٤٥٧، ٤٧٥، ٦١٣
بەسرە ٢٩٢
بەعقووبە ٤٤٤، ٦٠٩، ٦٤٣
بەغدا ١٣، ١٧-٢١، ٣٦، ٦٠، ٦٢، ٨٦، ٩٥، ٩٦، ١٠٦، ١٢٤، ١٢٥، ١٦١، ١٦٧، ١٧١، ١٧٤، ١٨٨، ١٩٧، ٢٠١، ٢١٤، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٥٤، ٢٦٠، ٢٦٢، ٢٨٥، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٢، ٣٠٠، ٣٠٧-٣١٤، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٧٦، ٣٨٧، ٤٠٥-٤٠٨، ٤١١-٤١٣، ٤١٧، ٤٤٣-٤٤٦، ٤٤٨، ٤٦٢، ٤٨٣، ٤٩٧، ٥٣٦، ٥٥٠، ٥٧٢، ٥٧٤، ٦٠٨، ٦١٣، ٦١٢، ٦٢٠، ٦٢١، ٦٤٢
بوخارست ٦١٤
بولگاریا ٣٥٢
بۆتان (ناوچەی جزیرە) ٢١، ٤١، ٥٩، ٣٥٧
بۆکان ٦٩، ٧١-٧٥، ١٢٩، ٤٦٢، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٨٤
برادۆست ٤١
بیارە ١٢٩، ١٦١، ١٦٢، ٤٦٢، ٥١٥، ٦٠٧
بێتوش (گوند) ٥١٣
بێرووت ٦٠، ٦١، ٣٠٨، ٣١٠، ٣٢١، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٥٤، ٥٦٤، ٥٧٣، ٥٧٤
بێدوە (گوندێکە لە ناوچەی بەرواری) ٢٦٧
بێستانە (گوندێکە لە نزیک پێنجوین) ١٢٩
بێگۆڤا (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٨

پ
پاریس ٦٢، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٤، ٤٤٨
پاکستان ١٣، ٢٤٤
پاوە ٥٦١، ٥٦٤

پراگ ١٧
پشدەر ٢٥٣، ٢٨٥، ٥١٤، ٥٢٤، ٥٢٥
پیران (گوندێکە لە کوردستانی باکوور) ٢٠٢
پێنجوین ٣٠، ١٢٩، ١٣٠، ١٣٨، ١٣٩، ١٥٠، ١٥١، ٢٠١، ٢٠٩، ٢١٠، ٢٨٤، ٤١٨

ت
تابین (گوندێکە لە نزیک سووورداش) ١٩١، ١٩٢
تاران ١٦، ١٧، ٥٥، ٧١، ١٠٤، ٢٠٢، ٢٢١، ٢٤٩، ٣٥٢، ٣٦٥، ٣٨٠، ٤٦٢، ٦٠٣
تانە (جزیرەیێکە لە هیندستان) ١٨٨
تانجەرۆ ٣١٥، ٣١٦
تەرگەوەڕ (ناوچەیێکە لە کوردستانی ئێران) ٤١
تەرابلوس (سووریا) ٣٥١
تەق تەق ٣٧٤، ٤٠١، ٤٠٢
تەکیە (گوندێکە لە قەرەداغ) ٧٩، ٨٤، ٢٠٨، ٢٢٠، ٢٢١، ٤٧٦، ٤٩١، ٥١٣، ٥١٦
تەل ئەبیب ٦١٩
تەورێز ١٠٤، ١٢٣
تفلیس (تبلیسی) ٢٤، ٣٦٥
تورکمانستان ٢٣، ٢٥
تورکیا ١١–١٥، ٢٠، ٢٢، ٥٩، ٦٠، ٦٥، ٦٦، ١١٩، ١٢٣، ١٢٤، ١٦٩، ١٧٤، ١٧٥، ١٩٠، ٢٤٤، ٢٥٠، ٢٩٢، ٣٢٧، ٣٥٣، ٣٥٧، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٧١
توورجان (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٣
تۆران – تووران (ناوچەی تورکستانی گەورەی ئاسیای ناوەڕاست) ٢١٣

ج
جاسەنە (ئەشکەوت) ١٠٤، ١٩٠
جامەرد (گوندێکە لە ناوچەی بۆکان) ٦٩، ٧٤
جەزائیر ٢٠، ٢١
جەمیان (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٣، ٥٨٤
جزیرە ٢٢، ٥٩، ١٨٨، ٣٥٧
جنێف ١٤، ٢٩٥، ٣٠٨
جوودی (شاخ) ٥٤٥، ٥٦٤

چ
چەلێ (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٨
چەمچەماڵ ١٦٢، ٢٠٢
چوارتا ١٦١، ٤١٨
چوڕ (گوند) ٣٢١
چۆچان (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٤
چیکۆسلۆڤاکیا ١٦
چین ٤٦٨، ٦٠٩

ح
حاجی ئۆمەران ٣٥٢
حاجی لەک (گوندێکە لە ناوچەی بۆکان) ٧٢

حەسار (گوندێکە لە نزیک ماردین) ٥٧١
حەڵەب ٢٢
حەما (سووریا) ٢٢
حەویجە ٤٩٢، ٤٩٧
حیللە ٢٨٥، ٢٩٣

خ
خارکۆڤ ٤٧
خانە (پیرانشەهر) ٥٦١
خشخاش (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٨
خوارەمیر (گوندێکە لە پشدەر) ٥١٤، ٥١٦
خۆراسان ٢٥
خۆی ٤٧

د
داریکەلی (گوند) ١٨٨
دەربەندی بازیان ١٠٤، ١٨٤، ١٩٢، ٢٨٤، ٣١١
دەربەندیخان ٢٨٤
دەشتی حاجی حەسەن (ناوچەی بۆکان) ٥٥٩
درەتفێ (گوندێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٨١، ٤٨٢
دزلی (گوند) ٢٨٤
دزە (گوندێکە لە موکریان) ٧٤
دهۆک ٢٦٧
دیاربەکر (ئامەد) ١٤، ٥٩، ١٧٥
دوجەیل ٢١٣
دوکان (ئاوایی و بەنداو) ١٩٢
دۆڵاش (ناوچەی مەریوان) ٤٦١، ٤٨٢
دۆڵان (گوندێکە لە ناوچەی قەرەداغ) ٢٨٥
دیجلە ٨٦، ٨٧، ١١٨، ١٢١، ٣٧٣، ٣٧٤، ٤١٢، ٥٣٦
دیمەشق ٢٢، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٣٥١، ٣٥٤
دێریک (ئاوایی لە سووریا) ٢٢
دێرشکێ (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٨

ر
ڕانیە ٢٥٤، ٣٠٨
ڕەشەکانی (گوند) ٥١٤
ڕواندز ٤٣٤، ٤٤٤
ڕویسێ (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٨
ڕووسیا (یەکێتی سۆڤیەت) ١٣، ١٦، ٢٢، ٢٥، ٣٠، ٣٢، ٤٢، ٤٧، ٤٨، ٥٠، ٥٣، ٦٠، ١٢٣، ١٨١، ٢٤٤، ٣٥٣، ٣٦٣–٣٦٨، ٣٧٠، ٤٩٨، ٦١٠

ز
زاخۆ ٢١، ٥٩، ٦٠، ٢٦٧
زەردەڕوو (گوندێکە لە ناوچەی ئالانی سەردەشت) ٦٩، ٧٥
زەل (گوندێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٨٢
زەنبیل (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٣، ٥٨٤
زەنگەڵان (گوند) ٢٤
زەهاو ٣٠٣
زوور (گوندێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٨٢
زرێبار (زەریاچەیێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٨٢
زێبار ٤٠٤

س
سارى قاميش (گوندێكه له كوردستانى باكوور) ٣٦٣
سانت پيترسبورگ (لينينگراد) ٤٢، ٣٢٤، ٣٦٤، ٦١٠
سەردەشت ٤٩٢، ٤٩٨، ٥٦١
سەرمارۆ (شاخێكه له ناوچەى مەريوان) ٤٨٩
سەقز ٦٩، ١٢٩، ١٨٠، ٣٢١، ٤٦٢، ٥٥٩، ٥٦١، ٥٨٤
سەنگاو ٣٧٤، ٣٨٧
سپيداره (گوندێكه له ناوچەى ماوەت) ٥١٤
ستاڤرۆپۆل (ڕووسيا) ٣٦٣
ستۆكهۆڵم ٥٧٢–٥٧٤
سلێڤانه (گوندێكه له بادينان) ٢٦٨
سنجەلى (گوند) ٥١٤
سنه ١٧، ٦٩، ١٢٩، ٣٢١، ٤٦٢، ٥٦١، ٥٦٧
سويد ٥٧٢
سويسره ٢٩٥
سوورەقەڵات (گوندێكه له ناوچەى ماوەت) ٥١٤
سووورداش ١٠٤، ١٩٠، ١٩٢، ٢٨٤
سووريا ١١، ١٢، ٢١، ٢٢، ٢٩، ٥٩، ٦٠–٦٥، ١٧٤، ٣١٣، ٣٥١–٣٥٤، ٣٥٧، ٣٦٤، ٤٥٧، ٥٠٨، ٥٧١، ٥٧٢
سووسز (گوندێكه له كوردستانى باكوور) ٣٦٣
سۆران ١٩٦، ٤٣٤، ٤٤٠، ٤٩٤
سيبيريا ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٧٠
سيتەک (گوندێكه له ناوچەى شارباژێڕ) ١٨٨
سيوەيل (ناوچەى شارباژێڕ) ٢٥٣، ٥١٤

ش
شارباژێڕ ١٨٨، ٢٥٣، ٢٨٥، ٣٠٠
شارەزوور ٤٤، ١٥٠، ١٥١، ١٨٢، ٢١٣، ٣٠٢، ٣٤٨، ٤٢٩، ٤٦٢، ٤٨٢، ٤٨٧، ٥٢٤، ٥٢٥
شام ٥٩، ٢١٣، ٢٦٢، ٢٦٣، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٥٧، ٥٧٣، ٥٧٤
شەقڵاوه ٤٣٤
شلێر (ناوچەيێكه له پێنجوين) ٤٦٢
شنۆ ٤١، ٢٣١، ٢٣٢–٢٣٥، ٢٤٠، ٤٦٢، ٥٦١

ع
عەماره ٤٢١، ٤٤٤، ٤٦٢
عاموودە (له سووريا) ٢٢، ٥٧١
عەشقاباد ٢٥
عەمبار (گوندێكه له ناوچەى بۆكان) ٦٩
عفرين (له سووريا) ٢٢

ف
فەلەستين ٣٠٨، ٥٢٥، ٦٠٨، ٦١٩، ٦٤٧
فەرەنسا ٢٢، ٦٠، ٦١، ٦٢، ١٠٤، ١٨١، ٢٨٣، ٢٩٠، ٣٢٦، ٣٥٢، ٣٥٤،

٣٥٧، ٥٧٥

ڤ
ڤۆلگا (ڕووسیا) ٢٤٤

ق
قارس ٢٣، ٣٦٣
قاراوە (شاخێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٨١
قاقڵاوە (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٤
قامیشلی ٢٢، ٥٧٢
قەرەداغ ٢٨٥، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٦، ٦١٤
قەفقاس ٢٢، ٢٣، ٣٠، ٣٢، ٤٢، ٤٧–٥٣، ٥٥، ٥٦، ٥٨–٦٠، ١٢٣، ١٢٤، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٧٠
قەڵادزە ٣٣١، ٣٣٦
قەیتوول (ئاواییەکە لە ناوچەی کەرکووک) ٣٨٦
قرم ٢٣
قلیاسان ١٠٤
قلیجە (گوندێکە لە هەڵەبجە) ٢٨٣
قوبادلی ٢٤
قوشتەپە ٤٣٤
قۆپی (لە ناوچەی قەرەداغ) ٥١٣

ک
کانی سانان (ناوچەیێکە لە مەریوان) ٤٦١، ٤٨١
کانی سێو (گوندێکە لە موکریان) ٥٨٣
کەربەلا ٥٤١
کەرکووک ١٨، ٢١، ٦٩، ٨٠، ٨١، ٨٦، ١٢٦، ٢٠٢، ٣١١، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٣٤، ٣٥٢، ٣٨٣، ٣٨٥، ٤٠١، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٦٢، ٤٩٢، ٤٩٧، ٥٠٥، ٥٤١، ٥٥١، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦٤٧
کەلبەجاڕ ٢٤
کەولۆس (گوندێکە لە ناوچەی مەریوان) ٤٦١
کرماشان ٢٠٢، ٥٦٧
کەندیناوە ٤٣٤
کرپچنە ٤٦٢
کفری ٣٢٦، ٤٤٣
کووت ٦٠٩
کۆیە (کۆیسنجق) ٢٥٣، ٣٣١، ٣٣٤، ٣٣٦، ٤٣٤، ٤٤٤، ٤٦٢
کوێرەگوێز (گوندێکە لە ناوچەی سەقز) ٦٩، ٧٠
کۆریا (کۆماری دیمۆکراتی باکوور) ٦٠٩، ٦١٣، ٦١٤
کیێف ٤٧

گ
گەردیلان (گوندێکە لە ناوچەی مەهاباد) ٥٨٤
گەڵاڵە (ناوچەیێکە لە ڕواندز) ٣٧٤
گورجستان ٢٣، ٢٤، ٣٦٤
گوێڕ ٤٣٤
گوێزەیخانی (سەیرانگە لە مەریوان) ٤٨٢

گۆیژه (شاخ) ٤٧١
گـۆلبـەند (هاوینەهـەوارێکە لـە مـەریوان) ٤٨٢

ل
لاچین (ئاواییـێکە لە قـەفـقـاسی ڕووسـیـا) ٢٤
لازقیە (سووریا) ٢٢
لەندەن ٣٠٨–٣١١
لەنگەردێ (گـوندێکە لە نـاوچەی شلـێـری سەر بەپێنجوین) ٤٦٢
لبنان ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٤، ٤٦٨
لۆرێن (لە فرەنسا) ٢٩٠، ٣٢٦

م
ماردین ١٤، ٥٧١
مـاری (شـای مـەڕۆی کـۆن لە ئاسـیـای ناوەڕاست) ٢٥
مازەندەران ٣٨، ١٥٥، ٢٢٦
ماوەت ٥١٤
مایی (گوندێکە لە بادینان) ٢٦٧
مەجەر ئەلکەبیر (خوارووی عیراق) ٤٤٤
مەدینە (شاری پیرۆز لە حیجاز) ٨٨، ٨٩
مـەرجـان (گـوندێکە لە ناوچەی بۆکـان) ٤٩٩، ٥٥٩
مـەرگـەوەڕ (نـاوچەیێکە لە کـوردسـتـانی ئێران) ٤١
مەرخوز (گوندێکە لە ناوچەی سەقز) ٥٥٩
مـــــەریـوان ٤٣، ٤٤، ١٨٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٨١، ٤٨٢، ٤٨٧، ٥٦١، ٦٠٧
مەقتەلە (گوندێکە لە سووریا) ٣٥١
مـەلازگـەرد (ناوچەیێکە لە کـوردسـتـانی باکوور) ١٤
مـــەهاباد (ســـابلاغ) ١١، ١٦، ٦٩، ٧٦، ١٠٤، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٨٠، ٤٦٢، ٤٨٦، ٤٩٩، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٧
مـــوکـــریان ١٦، ٤٢، ١٢١، ٣١٢، ٣٣٤، ٤٣٣، ٥٦٧، ٥٨٦
مــــووسـڵ ١٠٤، ١٨٨، ٢٩٥، ٤٤٤، ٤٤٥، ٥٤٨، ٦٠٨، ٦٢٣، ٦٢٥
مووش ١٦٩، ٣٥٩
مۆسکۆ ٣٦٣، ٣٦٤، ٦٠٩، ٦١٠، ٦١٣
میدیا (مادستان، وڵاتی مادەکان) ١٢٣
میرەدێ (گوند) ٣٠٣
مـیـســر ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٦٢، ٢٦٣، ٣٠٢، ٤٥٧، ٥٠٩، ٥٧٥

ن
نازەنین (گوندێکە نزیک شەقڵاوە) ٢٥٣
ناگازاکی ٩١، ٩٢
ناودەشت ٣٧٤
نەجەف ٥٤١
نوگرەت سەلمان ٦٠٩

ه
هـەڵەبجـــە ٧٩، ١٦١، ١٦٢، ٢٠٢، ٢٥٣، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٥، ٣٢١، ٤١٨، ٤٣٣، ٥٤١، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦٤٠
هەکاری ١٤

هەورامــان ١٨٢، ١٩٣، ٣٤٨، ٤٢٩، ٤٦٢، ٦١٤
هەولێــــر ١٠، ١٨، ٢١، ٦٩، ١٦٢، ٢٥٣، ٢٨٥، ٣٠١، ٣٥٢، ٣٧٤، ٣٨٣، ٤١٨، ٤٣٣–٤٣٥، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٤٧، ٤٦٢، ٤٧٢، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٤١، ٥٤٤، ٥٤٨، ٥٧١، ٦٠٨، ٦٢٣، ٦٢٥، ٦٤٧
هیران (گوندێکه نزیک شەقڵاوە) ٢٥٣
هیرۆشیما ٩١، ٩٢
هیندستان ١٨٨، ٤١٧، ٤٤٩، ٥٢١

و

وارماوە (ئاواییێکه له ناوچەی هەڵەبجە) ٢٨٣، ٣٧٤
وان ١٦٩، ٢٤٣
وولەوێژ (گوندێکه له ناوچەی پێنجوێن) ١٢٩
وورمێ ١٥، ١٧، ٤١، ٢٣٤، ٥٨٤

ی

یابان ٩٢، ١٨١، ٥٢٤
یافا ٦٠٨، ٦١٩، ٦٤٧
یەریڤان ٢٢، ٢٣، ٤٢، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥٢، ٣٦٤، ٣٦٥
یۆنان ١٧٤، ١٧٥، ٣٢٥، ٥٢٤

بیبلیۆگرافیا

ناوی کۆمەڵێک سەرچاوە لەم لیستەیە و لیستەی بەرگی داهاتوو (حەوتەم) هاتووە بەزمانی کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا (ئەرمەنستان) بڵاوکراونەتەوە. ئەوانەی پێش جەنگی دووەمی گێتی چاپ کراون بەئەلفوبێی تیپی لاتینی نووسراون، ئەوانەی پاش جەنگ بەتیپی سلاڤی (کیریلی). لێرەدا ئەو سەرچاوانە بەئەلفوبێی عەرەبی نووسراونەتەوە.

– ئۆرخانی غالب، نەمریی لە ئەدەبدا، سوێد، ١٩٩٨.

– بارانی سلێمانی، بەرهەمی بڵاونەکراوە و لە یادکراوی محەمەد ساڵح دیلان، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠١.

– باغی کوردا، سەرجەمی دیوانا ئەحمەدێ ناڵبەند، پێداچوون و ڕاستڤەکرن ڕەشید فندی، ئیسماعیل بادی، محەمەد عەبدوڵڵا، پێنج بەرگ، دهۆک، ١٩٩٨.

– پاشمەرگەی قانیع، کۆکردنەوەی وریا قانیع، سلێمانی، ١٩٧٠.

– تۆفیق وەهبی، دەستووری زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٢٩.

– تۆفیق وەهبی، خوێندەواری باو، بەغدا، ١٩٣٣.

– تۆفیق وەهبی، قسنێک لە کوردستاندا، بەغدا، ١٩٤٧.

– تۆفیق وەهبی، بەیان حقیقەت، بەغدا، ١٩٤١.

– پۆیێمێد کوردایە سۆڤێتی بێ، حازرکر ئەمینی عەبدال، یەریڤان، ١٩٦٢.

– دیوانی ئاوات، سەید کامیلی ئیمامی زەنبیلی – کامیل شا، لێکۆڵینەوە و لەسەر نووسینی سەید نەجمەدینی ئەنیسی، مەهاباد، ٢٠٠٢.

– دیوانی ئەسعەد مەحوی، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی عەبدوڵڵا ئاگرین، هەولێر، ٢٠٠٤.

– دیوانی ئەسیری، کۆکردنەوەی مستەفا عەسکەری، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٧؛ بەرگی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.

– دیوانی ئەمین ئوشنوویی، لەسەر ئەرک و تێکۆشانی ئەحمەد بەلەدی، ورمێ، ١٩٩٨.

– دیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان (بابە)، ئامادەکردنی مەحموود ئەحمەد محەمەد، بەغدا، ١٩٨٩.

– دیوانی بێخود، کۆکردنەوە و ڕێکخستن و لەسەر نووسینی محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٧٠.

– دیوانی چروستانی، ئامادەکردن و لێکدانەوەی عەبدولڕەحیم چروستانی و ساڵح چروستانی، سلێمانی، ١٩٨٥.
– دیوانی حەقیقی، (مرکز نشر فرهنگ وادبیات کردی)، ورمێ، ١٩٨٨.
– دیوانی خادیم، ئامادەکردن و ساغکردنەوەی جەمال محەمەد محەمەدئەمین، بەغدا، بەرگی یەکەم ١٩٨٠؛ بەرگی دووەم ١٩٨١.
– دیوانی سەلام، بەغدا، چاپی یەکەم، ١٩٥٨؛ چاپی دووەم، ١٩٩١.
– دیوانی شاهۆ، ئامادەکردنی محەمەدئەمین کاردۆخی، سلێمانی، بەرگی یەکەم ١٩٧٦؛ بەرگی دووەم ١٩٨٠.
– دیوانی قانیع، کۆکردنەوەی بورهان قانیع، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٤؛ چاپی دووەم، سلێمانی، ١٩٧٩.
– دیوانی کانی، کۆکردنەوەی موەفەق ئەکرەم کانی، بەغدا، ١٩٨٠.
– دیوانی کەمالی، ئامادەکردن و ساغکردنەوەی کەمالی عەلی باپیر، بەغدا، ١٩٨٦.
– دیوانی گۆران، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٠.
– دیوانی مەلا حەسەنی جەوهەری، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی عومەری خوسرەوی، مەهاباد، ١٩٥٦.
– دیوانی مفتی پێنجوینی، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا و عەبدولکەریم مفتی، پێداچوونەوەی عوسمان هەورامی، بەغدا، ١٩٩٠.
– دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، کۆکردنەوە و ساغکردنەوە و لەسەر نووسینی ئازاد عەبدولواحید، بەغدا، بەشی یەکەم، ١٩٨٥؛ بەشی دووەم، ١٩٨٩.
– دیوانی ویسالی، ئامادەکردنی جەمال محەمەدئەمین، بەغدا، ١٩٨٦.
– ڕەفیق حیلمی، پاش تەمووز (کۆمەڵە شیعر)، بەغدا، ١٩٦٠.
– سدیق ساڵح، حوکوومەتی کوردستان لە سلێمانی (١٩١٨ – ١٩٢٤)، سلێمانی، ٢٠٠٣.
– سۆزی نیشتمان (شیعری مفتی پێنجوینی)، بەغدا، ١٩٥٩.
– سروەی بەیان، بەندی شەشەم لە دیوانی قانیع، کۆکردنەوەی بورهان قانیع، هەولێر، ٢٠٠٢.
– شیعرەکانی شێخ نووری و شێخ مستەفا، بەکۆششی کاکەی فەللاح، سلێمانی، ١٩٧٢.
– شەوکەت تاهیر سندی، هۆزانڤان و نڤیسڤانی کورد عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، دهۆک، ١٩٩٩.

– شێخ مەحموود لە شیعری کوردیدا، ئامادەکردنی لەتیف بەرزنجی، هەولێر، ١٩٨٩.
– شێخ نووری، دەنگی ڕەسەنی شیعر، ئامادەکردنی موسلیح مستەفا جەلالی، بەغدا، ١٩٨٤.
– عەرەبی شەمۆ، بەربانگ (ڕۆمان)، یەریڤان، ١٩٥٨.
– عەرەبی شەمۆ، ژینا بەختەوەر (ڕۆمان)، یەریڤان، ١٩٥٩.
– عەرەبی شەمۆ، دمدم (ڕۆمان)، یەریڤان، ١٩٦٦.
– عەرەبی شەمۆ، بەرەڤۆک (هەڵبژاردە)، یەریڤان، ١٩٦٩.
– عەفراندنا ئەولن، یەریڤان، ١٩٣٢.
– عەفراندنێد نڤیسکارێد کوردێد ئەرمەنستانیا سۆڤێتی یێ، حازرکر و ریداکتۆرێ لێ کرن قاچاغی مراد و جاسمی جەلیل، یەریڤان، ١٩٦١.
– عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوە و بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی (١٩٢٥ – ١٩٦٩)، بەغدا، ١٩٧٨.
– غەفوور میرزا کەریم، کۆمەڵی زانستیی سلێمانی، بەغدا، ١٩٨٥.
– غەفووری میرزا کەریم، کێومالێ بەناو بیرەوەرییەکانمدا، سلێمانی، ٢٠٠٠.
– قانیع، گوڵاڵەی مەریوان (شیعر)، بەغدا، ١٩٥١.
– قانیع، چوارباغی پێنجوین (شیعر)، بەغدا، ١٩٥٣.
– قانیع، شاخی هەورامان (شیعر)، بەغدا، ١٩٥٤.
– قانیع، دەشتی گەرمیان (شیعر)، بەغدا، ١٩٥٥.
– کوردستانی عیراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە سەلمان عەلی، پێشەکی و پێداچوونەوە سدیق ساڵح، سلێمانی، ٢٠٠٥.
– کامل حسن عزیز البصیر، شێخ نووری شێخ ساڵح، بەغدا، ١٩٨٠.
– کامیران بەدرخان، دلێ کورێن من (شیعر)، تیلی ئەمین ژ تیپێت لاتینی گوهاستییە و لێ ڤە کۆلایە، بەغدا، ١٩٩١.
– کامیران بەدرخان، چارینێن خەیام، شام، ١٩٣٩.
(د. عەبدوڵڵا یاسین ئامێدی لە تیپی لاتینییەوە گواستوویەتییە سەر تیپی عەرەبی و لە هەولێر لە ساڵی ٢٠٠٤ چاپ کراوە).
– گۆران، بەهەشت و یادگار، بەغدا، ١٩٥٠.
– گۆران، فرمێسک و هونەر، بەغدا، ١٩٥٠.

- گۆران، هەڵبژاردە لە چیرۆکی بێگانە، بەغدا، ١٩٥٣.
- گۆران، پەیامی کورد، سلێمانی، ١٩٥٤.
- گۆران، ئومەمییەت و نەتەوایەتی (وەرگێڕان)، سلێمانی، ١٩٦٠.
- گۆران، گیروگرفتی ئەڵمانیا (وەرگێڕان)، بەغدا، ١٩٦١.
- گۆران، سروشت و دەروون، سلێمانی، ١٩٦٨.
- گۆران، لاوک و پەیام، سلێمانی، ١٩٦٩.
- گۆران، نووسین و پەخشان و وەرگێڕانەکانی، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠٢.
- مارف ناسراو، یادکردنەوەی ئەستێرە گەشاوەکانی ئەدەب و هونەر، سلێمانی، ٢٠٠٢.
- محەمەدی مەلا کەریم، هەندێ لاپەڕەی ئەو دیوی بیرەکانی قانیع، بەغدا، ١٩٧٢.
- نڤیسارکارید کورمانجا سۆڤێتی یێ، حازرکر جاسمی جەلیل، یەریڤان ١٩٥٤؛ بڵاوکراوەیێکی دیکە بەم ناوەوە و فراوانتر لە ساڵی ١٩٥٧.
- یادی قانیع، کۆکردنەوەی بورهان قانیع، بەغدا، ١٩٧٨.
- یادی مفتی (١٨٨١ - ١٩٥٢)، لەسەر ئەرکی عەبدولکەریم مفتی، بەغدا، ١٩٧٩.
- هۆنراوەی نووری شێخ ساڵح، سلێمانی، ١٩٥٨.

تاريخ الادب الكردي

١٩٤٥ – ١٩٧٥

A

يتناول هذا الجزء من الكتاب والجزء الذي يليه مسيرة الادب الكردي منذ انتهاء الحرب العالمية الثانية وحتى نهاية الربع الثالث من القرن العشرين. وهو غنى بمضامينه العصرية، يُعكس صورة واضحة لآمال الشعب، ويعبر عما يجول في فكر الانسان الكردي وما يحرك قلبه. ويتناول حياة ونتاج حوالي ثلاثين شاعراً وكاتباً منهم بيخود وشاهڌ وكمالي وسلام وعرب شاميلوف ونوري الشيخ صالح وقانيع، وگڕان وغيرهم.

الجزء السادس

الدكتور معروف خزنەدار

أربيل ٢٠١٠

The History
of Kurdish Literature

1945 - 1975

A

vol. VI

By

Prof. Dr. Marouf Khaznadar

Arbil 2010